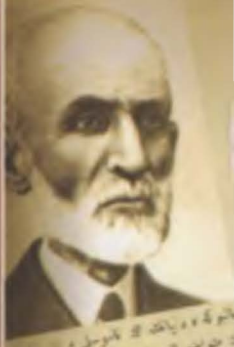
Emel Akal

Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde

İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri

iletişim

EMEL AKAL

İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri

EMEL AKAL ilk-orta-lise öğrenimini Ankara'da tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nü bitirdi. 1970'li yıllarda aktif sol politikada yer aldı. İlerici Kadınlar Derneği'nin üyesi olarak birçok ilde örgütlenme faaliyetinde bulundu. 1996'da ODTÜ'de sosyoloji yüksek lisansı, 2001'de Ankara Üniversitesi'nde siyaset bilimi doktorası yaptı. Boğaziçi, Muğla, Bilkent üniversitelerinde Türkiye tarihi üzerine dersler verdi, vermeye devam ediyor. Birçok makalesinin yanı sıra *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması* (İletişim, 2011) ve *Milli Mücadelenin Başlangıcında: Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm* (İletişim, 2012) kitapları yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 1828 • Araştırma-İnceleme Dizisi 308
ISBN-13: 978-975-05-1119-6
© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2013, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK KOLAJI *Yeni Dünya* gazetesi, Mustafa Kemal, Mustafa Suphi, TKP ilga edildikten sonra kurulan teşkilat bürosu mührü, TKP Merkez Heyeti 1920 mührü
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ H. Halûk Sağkal
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

EMEL AKAL

Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde

İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri

iletişim

Tanıdığım en mükemmel insana,
Ali'ye

İçindekiler

Kısaltmalar *11*

Önsöz *13*

Giriş *25*

Ankara-Moskova İlişkileri *33*

İlk Adım: Mustafa Kemal'den Lenin'e Mektup *47*

Yeşil Ordu Cemiyeti/YOC (Mayıs-Ekim 1920) *59*

İslamî Bolşevizm *67*

Bolşevik Partisi ve Komintern'in Doğu Politikaları *79*

Anadolu'da Bir Bolşevik: Şerif Manatov *87*

Türkiye Bolşevik Komünist Fırkası / TBKP (14 Haziran 1920) *97*

Yaz Sıcağında Anadolu *105*

YOC ile THİF Arasındaki Dönemde Türkiye Bolşevik Komünist Partisi /TBKP *119*

Bakü'dekilerin Anadolu ile İlişki Kurma Çabaları *133*

TBMM Dışişleri Heyeti Moskova Yolunda *145*

Boişevikler Ankara Heyeti'ni Ciddiye Almazlar *157*

Ağustos 1920: Enver Paşa Moskova'da *167*

17-24 Ağustos: Sovyet Teknik Heyeti Soruyor: "Siz Kimsiniz? Evvela Ne Nam ile Geldiniz?" *185*

Hava Döndü, Artık Komünizme İzin Yok *191*

Bakü Doğu Halkları / Şark Milel-i Mazlumesi Kurultayı 199
Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'e Karşı 203
Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Meclis Grubu: Halk Zümresi (HZ) 219
Halkçılık Programı 227
Basında "Şark Mefküresi" 247
Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi ve Sosyalizm 255
Mustafa Kemal Duruma El Koyuyor 261
Oh, Yoldaş Upmal Geldi... 269
YOC'nin Kapatılması ve Resmi TKF'nin Kuruluşu 279
Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/ THİF:
7 Aralık 1920 - 2 Şubat 1921 289
TKP Kurulur ve Memlekete Dönüş Kararı Alır 299
Şark Şûrası (Şark Halkları Tebligat ve
Faaliyet Şûrası) ve Stasova 307
TKP'lilerin Memlekete İkinci Dönüş Kararı 317
Merkez Komite'de Bölünme: Süleyman Nuri Karşı Çıkıyor 327
Türkiye Komünist Partisi Üyeleri Yola Çıkar 339
1 Ocak 1921 Upmal - Mustafa Kemal Görüşmesi 349
Suphilerin Katlinde Kilit İsim: Vali Hamit (Kapancı) 353
THİF Tutuklamaları Başlar 371
Bir Dönüm Noktası:
Meclis'te Şeyh Servet Hakkında Gizli Görüşme 379
TKP Heyeti'nin Katline Giden Yol 403
Upmal-Mustafa Kemal Görüşmesi: 24 Ocak 1921 409
TKP Merkez Komite Üyelerinin Trabzon'da Öldürülmesi 419
İştirakiyunculara Son Darbe: 1 Şubat 1921 BMM Gizli Celsesi 431
Londra Konferansı (21 Şubat-14 Mart 1921) 443
Batum'da Neler Oluyor? 453
Moskova Konferansı (26 Şubat-15 Mart 1921) 463
Nazım Bey'in Tutuklanması 469
Halk İştirakiyuncuların Mahkeme Safahatı 483
Bakü'deki TKP Dış Bürosu,
Katliamı Nasıl ve Ne Zaman Duydu? 497

14 Nisan 1921 TKP İlga Edilir:
TKP'nin İlga Kararının Esbab-ı Mucibesi *503*
Kısa TKP Tarihi (1918-1922) *509*
Tokat Mebusu Nazım Resmor
(1867 Erzurum - 4 Temmuz 1935 İstanbul) *515*
Sonuç *529*
KAYNAKÇA *541*
DİZİN *553*

abç	altını ben çizdim
AHC	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
ARMHC	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
ATASE	Genelkurmay Arşivi
ATTB	Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri
BDHK	Birinci Doğu Halkları Kurultayı
Bİİ	Beynelmilel İşçiler İttihadı
BDHK	Birinci Doğu Halkları Kurultayı Bakü
BMM	Büyük Millet Meclisi
DB-I ve II	Dönüş Belgeleri I ve II
HCMI	History of the Communist Movement in India
HTVD	*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*
İİCİ	İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı
İTC/F	İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası
KBT	Komintern Belgelerinde Türkiye-I, (Kurtuluş Savaşı ve Lozan)
MSY	Mustafa Suphi ve Yoldaşları.
MUSKOM	Müslüman İşleri Komiserliği
OHAF	Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası
SATS	Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri
THİF	Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası
TKF	Türkiye Komünist Fırkası
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TBKP	Türkiye Bolşevik Komünist Fırkası/Partisi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİÇSF	Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası
TİT	Türkiye İştirakiyun Teşkilatı

TİH	Türk İstiklal Harbi
TİTBK	Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi)
TİTE	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜSTAV	Türkiye Sosyal Tarih Araştırmalar Vakfı
UİT	Uluslararası İlişkiler Tarihi

Önsöz

Gerçeği tahmin etmenin en iyi yolu, doğru cevabı hesaplamak değil de, en az yanlış olan cevabı hesaplamaktır. Hatasız denklemi oluşturmak için gerekli olan tüm bilgileri asla edinemezsin.

– LAPLACE

Bu kitap ne bir dış ilişkiler tarihi kitabıdır, ne de komünist partisi tarihi kitabı. Bu kitapta 1920 yılında Ankara'daki TBMM Hükümeti'nin, Moskova ve Londra'dan gelen etkilerle, iç politikaya nasıl şekil verdiği anlaşılmaya çalışılmakta. Yazınımızda dış ilişkiler tarihi hakkında pek çok kitap olduğu gibi, komünist partisi tarihi üzerine de pek çok çalışma var. Bu konularda, yerli-yabancı herkes yazdı: Siyasal, sosyal ve resmi tarihçiler –ABD, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin resmi tarihçileri–, sosyal bilimciler, dış politika-uluslararası ilişkiler uzmanları, komünistler, anti-komünistler, anti-Sovyetikler, İslamcılar, Türkçüler... O uzun Soğuk Savaş döneminde, Sovyet Birliği ve Sosyalist Sistem çöktükten, Sovyet arşivleri açıldıktan sonra bu dönem tekrar tekrar yazıldı.

Stefanos Yerasimos'un[1] başta *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye* adlı çalışması; Mete Tunçay'ın[2] başta *Türkiye'de Sol Akım-*

1 Bu vesile ile onu anmak, erken vefatının ne kadar büyük bir kayıp olduğunun altını çizmek istiyorum. Bence yeri doldurulamayan diğer pek çok çalışmasının yanında *Milliyetler ve Sınırlar* adlı çalışması bu döneme ilişkin çok önemli veriler taşımaktadır.

2 Mete Tunçay Türkiye'nin yetiştirdiği en çalışkan akademisyenlerden biri olarak, bütün akademik hayatı boyunca, dünyanın dört bir yanındaki kütüphane ve arşivlerden topladığı belgeleri ve Mustafa Suphi'nin Bolşevik Rusya'da yayımladığı *Yeni Dünya* gazetesinin –ulaşabildiği– tüm

lar olmak üzere konuya ilişkin pek çok çalışması; Yavuz Aslan'ın *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi* ve *Birinci Doğu Halkları Kurultayı* adlı çalışmaları; Salahi Sonyel'in iki ciltlik *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* adlı kitapları bu alanın en temel başvuru eserleridir. Ayrıca George Haris, Bülent Gökay ve Ali Birinci'nin konuya ilişkin çalışmaları da anılmalıdır.

Bir Sovyet tarihçisi olan A.M. Şamsutdinov'un **Mondros'tan Lozan'a, *Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi - 1918-1923*** adlı kitabı, Sovyetler Birliği arşivlerine, kaynaklarına dayanılarak yazıldığı için Türk tarih yazıcılığına büyük katkıları beklenirken, yeni bir şey söylemediği gibi pek çok yanlış tahlil de içermektedir ki, düzeltmek için epey yazı yazmak gerekmektedir.

Türkiye'de işçi sınıfı ve komünist harekete, soğuk savaş döneminin antikomünist, anti-Sovyetik ruhuyla düşmanca yaklaşan, Komünizmle Mücadele Derneği kurucuları Tevetoğlu ve Darendelioğlu[3] gibi milliyetçi-Türkçü yazarların da kitapları bulunmaktadır. Bu tür yazarlar, devletin tüm arşivleri önlerine serilmiş olduğu için ulaştıkları belgeleri istedikleri gibi kesip biçerek kitaplarında kullanmışlardır. Tövbe etmiş bir TKP eski sekreteri olan Aclan Sayılgan'ın[4] yazdıkları da bu anti-komünist yazarlar kategorisine konulmalıdır.

TKP üyesi olup TKP tarihi üzerine yazanların arasındaki en ciddi çalışma Oya Baydar'ın kitabıdır[5] ki o da Türkiye'de yayımlanmamıştır. Bu alanda Rasih Nuri İleri[6] ve Hamit Erdem'in[7] kitapları da öne çıkmaktadır. Elbette araştırılan dönem hakkında yazan Doğan Avcıoğlu, Sabahattin Selek[8] ve benzeri pek çok yazar da anılmalıdır. Bu dönem ve konular hakkında yazılanların tamamından söz etmek niyetinde değilim, ama bu acılı dönemi anlatırken son derece kibirli bir üslup kullanan Emrah Cilasun'u[9] da anmadan geçemeyeceğim.

---

sayılarının transkripsiyonlarını yayımlayarak çok önemli katkılarda bulunmuştur. Türkiye'de, bildiğim kadarıyla, hâlâ *Minber* ve *Yeni Gün* gazetelerinin bile tam transkripsiyonlarının yayımlanmadığı düşünülürse *Yeni Dünya* gazetesinin transkripsiyonlarının yayımlanmasının ne kadar değerli olduğu anlaşılabilir.

3 Fethi Tevetoğlu. 1967. **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**. 1988. **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**. İlhan Darendelioğlu, **Türkiye'de Komünist Hareketler**. 1962.

4 Aclan Sayılgan. **Soldaki Çatlaklar**. 2 Cilt. 1924-1966. Farklı isimlerle başka kitapları da bulunmaktadır.

5 Oya Baydar. 1982. **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi (I)**.

6 Rasih Nuri İleri. 1994. **Atatürk ve Komünizm**.

7 Hamit Erdem. 2005. **Mustafa Suphi** ve 2010. **1920 Yılı ve Sol Muhalefet**.

8 Doğan Avcıoğlu. 1986. **Milli Kurtuluş Tarihi**. Sabahattin Selek. 2004. **Anadolu İhtilali**.

9 Emrah Cilasun. 2004. "Baki İlk Selam" Çerkez Ethem. 2007. Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?

İsmail Bilen veya S. Üstüngel[10] adıyla yazan TKP genel sekreterinin, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın[11] veya İbrahim Topçuoğlu'nun[12] TKP tarihine ilişkin olarak yazdıkları ise elbette pek çok önemli bilgiyi içermekle birlikte, tarih kitabı olmadıkları için "gerçeği" aramak amacı ile kaleme alınmış metinler değildir. Bu metinler çoğunlukla yoruma dayalı ve propagandaya yönelik olduğu gibi, parti içi hesaplaşmayla da maluldür.

Bütün bu listeye bakıldığında başta sorduğum soru tekrar akla gelecektir: bu döneme ilişkin yeni bir kitaba ihtiyaç var mı, bu döneme ilişkin bilinmeyen bir şey kaldı mı? Yeni bir kitap ancak yeni bilgi ve belgeler ortaya çıkarsa yazılabilirdi. İşte bu yeni bilgi ve belgeler, TÜSTAV'ın arşivindeki belgeleri "tüketmek" amacı ile Mete Tunçay-Erden Akbulut imzasıyla kitaplar yayımlamaya başlaması ile gün yüzüne çıktı. TÜSTAV arşivindeki binlerce belgenin Osmanlıca olanları Yücel Demirel'in öncülüğünde bir ekip tarafından transkribe edilerek; Fransızca ve Rusça[13] olanlar ise tercüme edilerek TÜSTAV tarafından bir seri kitap halinde yayımlandı. Böylece Bakü, Ankara ve Eskişehir'de faaliyette bulunan komünistlerin merkez komitesi toplantı tutanakları, kongre tutanakları, Komintern'e gönderilen raporlar ve mektuplardan oluşan son derece değerli belgeler araştırmacılara sunuldu. Ben de bu çalışmamda, uzman olmayan okurlar açısından takibi yorucu olabilecek olan bu ham belgeleri temel aldım.

Yukarda sayılan kitaplar ya TKP tarihini anlatmakta ya da sadece Ankara-Moskova ilişkilerine ağırlık vermekteydi. Bense, ağırlıklı olarak 23 Nisan 1920'den, Mart 1921'e kadar TBMM Hükümeti'nin ve milli mücadelede öne çıkan kadroların kendi aralarındaki ilişki ve çelişkilerin yanında; Bakü'de Mustafa Suphi'nin liderliğindeki Türkiye Komünist Partisi ile Ankara'da Şerif Manatov liderliğindeki Türkiye Bolşevik Komünist Partisi'ni, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı ve Yeşil Ordu Cemiyeti'ni ve bu partilerin yeşerdiği iklimi; Ankara ve Moskova'daki iktidar odaklarının tutumu ve sorunlarını da anlamaya ve anlatmaya çalıştım. Bu süreçte Ankara-Moskova veya Ankara-Londra arasındaki ilişkilerin Türkiye'de iç politika dinamiklerini nasıl etkilediğine baktım. Dış dinamiklerin/faktörlerin, iç dinamikleri/faktörleri nasıl etkilediği hususunu ısrarla takip ettim. Ankara'da alınan siyasi kararların üzerindeki Sovyet Rusya etkisi ile, İngiltere, Fransa ve İtalya'dan oluşan Müttefik Devletlerin etkilerini çözümlemeye çalıştım. Bu süreçte Komü-

10 Üstüngel. **Güneşli Dünya; Çetin Savaş; TKP Doğuşu, Kuruluşu ve Gelişme Yolları** ve benzerleri.

11 Dr. Hikmet Kıvılcımlı. **Yol Serisi**

12 İbrahim Topçuoğlu. 1976. **Neden İki Sosyalist Partisi 1946. TKP Kuruluşu ve Mücadelesinin Tarihi 1914-1960**. I ve II. Cilt.

13 Bu seri kaynakçada sıralanmıştır. Rusça ve Fransızca tercümelerin kim tarafından yapıldığı TÜSTAV'ca belirtilmemiştir.

nist Partililerin ve Halk İştirakiyuncuların Ankara Hükümeti tarafından nasıl paralel bir şekilde yok edildiğini anlattım. İç ve dış dengelerin her gün değişmesiyle birlikte, siyasi taktiklerin, tutum ve davranışların da nasıl değiştiğini takip ettim.

* * *

Ankara Hükümeti, THİF ve TKP'nin faaliyetlerini inceleyen bu çalışmayı iki ayrı kitap olarak tasarladım: Elinizdeki *ilk kitap* 1920 yılının Nisanı'ndan 1921 yılının Mart ayına kadar, on aylık bir dönemi, yani Londra Konferansı ve Moskova Antlaşması'nın imzalanması; Bakü'deki TKP'nin Anadolu'ya dönme ve yok edilme sürecini; Anadolu'da Bolşevizm faaliyetlerinin başlangıcından THİF üyelerinin tutuklanması, partinin kapatılması ve üyelerinin mahkûm edilmesine kadar olan dönemi kapsıyor. Eğer yazabilirsem *ikinci kitap* ise birinci kitabın bıraktığı noktadan başlayıp, iç politikada önemli bir kırılma noktası sayılan Mustafa Kemal'in partileşme girişimi Birinci Grup'un kurulması; 1921 yılı Ağustos-Eylül aylarında cereyan eden Sakarya Savaşı, öncesi ve sonrasındaki dış ilişkiler; Sovyetler Birliği ile yakınlaşma ve Ankara Hükümeti'nin Halk İştirakiyuncuları özel bir afla serbest bırakması; THİF'in 1922'de tekrar faaliyete geçmesi; TBMM Hükümeti ordularının İzmir'e girdiği 1922 yılı Eylül ayında THİF'in tekrar kapatılması ve üyelerinin tekrar tutuklanmasına kadar olan dönemi kapsayacak. Böylece 1920-1922 yılları arasında, yani milli mücadele döneminde Ankara Hükümeti'nin komünistlerle dansı ve Anadolu'daki komünist aktörlerin kimlikleri ve faaliyetleri incelenmiş olacak.

Arşiv çalışması

Bu dönemi çalışırken TÜSTAV'ın yayımladığı belgelerin dışında, döneme ilişkin Ankara Hükümeti'nin belgelerini de görmek ve öne çıkan siyasi aktörler hakkında daha çok bilgi edinmek için dayanılmaz bir arzu duydum. Bu nedenle Türkiye Büyük Millet Meclisi, Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık ve Genelkurmay arşivindeki evrakı da incelemeye karar verdim:

TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi bilgisayar aracılığı ile mükemmel bir hizmet veriyor. Başbakanlık arşivinde dijital ortamda incelediğiniz ve istediğiniz belgeler, anında size bir CD ile veriliyor. Mustafa Suphi ile ilgili bazı Rusça belgelere bu arşivde ulaştım. Ancak ne kadar ilginçtir ki Başbakanlık arşivinde benim aradığım döneme ilişkin neredeyse belge yok! Belge deyince ne arıyorsunuz? Örneğin Yeşil Ordu katibi umumisi ve daha sonra THİF'nın kurucusu Tokat Mebusu Nazım Bey vb hakkında yazışmalar, polis raporları, mahkeme tutanakları ve benzerleri. Çünkü, 1920'de hem Sovyet Elçiliği'ne gelip giden herkes takip edilmektedir hem de komünizan örgütlere so-

kulan istihbarat elemanları yüzlerce sayfa rapor vermiştir. Başbakanlık arşivinde Nazım Bey ve diğer siyasi aktörlerle ilgili belge bulamayınca bu kez yolum ATASE'ye düştü.

ATASE-Genelkurmay Arşivi: Daha önceki yıllarda ATASE'de çalışmak son derece zor idi ve her isteyene izin verilmezdi. Bu sefer beni de aldılar... Ancak, ATASE'nin çalışma sistemi günümüz koşullarına maalesef uydurulmamış, belge özetleri elektronik ortama geçirilmemiş. Arşivde size yararlı belge olup olmadığını anlamak için altmış ciltten mürekkep katalogları taramak zorundasınız. Ciltlerin arkasında dizin var, ama ben dizinleri taramakla yetinmeyip hiçbir belgeyi atlamamak için İstiklal Harbi kataloglarının tamamını, yani altmış ciltteki onbinlerce maddeyi tek tek okuyarak tarama yaptım. Ama "istihbarat" veya başka başlıklar altında tasnif edilmiş binlerce belgeyi "görerek" seçim yapamadığım için, bu çalışmayla ilgili bilgi saklayan pek çok belgeye ulaşamadım. Üstelik, ATASE yönetimi, araştırmacının istediği belgeleri oradaki görevlilere okuttuktan sonra araştırmacıya verip verilmeyeceğine karar veriyor. Dünyanın başka ülkelerinde olmadığından emin olduğum bu uygulama, sadece görevlileri yormaya yarıyor.

Bu tarama sonunda seçtiğim bin sayfaya yakın belge, görevliler tarafından bilgisayara yüklendi. ATASE araştırmacıya vereceği belge sayısını sınırladığı, bu bin sayfa belgeyi araştırmacıya vermediği için (niye vermediklerini yine ATASE'ye sormak gerek), hemen hemen bir sene süresince, 9-00-12.00, 13.30-17.00 olan çalışma saatlerinde belgeleri inceledim (öğlen arasında araştırmacıları kapının önüne koyup, birbuçuk saat sokakta bırakmasının ne kadar büyük bir haksızlık olduğunu ATASE yöneticileri ne zaman anlayacaklar bakalım?) Sonunda bu bin sayfanın içinden ATASE'nin vermeyi uygun gördüğü 130 sayfayı seçtim.

Arşivler, sahip olduğu belgeleri araştırmacılara vermemek için adeta çaba gösterilen yerler olmamalıdır; tam tersine ne kadar çok araştırmacı, ne kadar çok belge alır ve bunlara dayanarak çalışma yaparsa, o arşiv değer kazanır. Yöneticilerinin bu tutumuna karşın mükemmel Osmanlıcalarıyla, araştırmacıya yardımcı olan Hatice Karakaya, Akgül Özçmar ve Sehernaz Güvenbaş'a teşekkür etmek borcumdur.

Arşivde yaptığım bu çalışma bana pek çok şey öğretti. Milli Mücadele döneminde haberleşmenin büyük ölçüde telgraf aracılığı ile yapıldığı; bu telgrafların çoğunun da şifreli olduğu; şifrelerin "şifre miftahı" denilen anahtar aracılığı ile çözüldüğü pek çok kişi tarafından bilinir. Bu şifrelerin ne kadar zor çözüldüğü, pek çok kelimenin okunamadığı, pek çok telgrafın birden çok suretinin çıkarıldığını[14] gördüm. Bu telgrafların yazıldığı kâğıtları gör-

14 ATASE'de bir belgenin birden çok kopyasının, farklı belgelermiş gibi numaralandırılması son derece sakıncalı. Ben arşivde belgenin tamamını okuyarak vakit kaybetmemek için, belgenin

mek bile, o günlerde ne kadar büyük bir yoksunluk içinde olunduğunu gösteriyor: bir mektup kağıdı diğeri ile aynı değil, aynı mektubun her sayfası farklı kalitede kağıtlara yazılmış (yarım sayfalar, pelür kağıtlar, kesekâğıtlarına yazılan emirler); ekonomik kullanmak için sayfalar dibine kadar kullanılmış. Antetli kâğıt yok denecek kadar az... Bu yazışmalardan devlet bürokrasisinin, istihbaratının nasıl çalıştığı da anlaşılıyor. "Uçan kuş" hakkındaki istihbari bilgilerin (bu "kuş" bir mebus, bir subay, Sovyet Heyeti veya bir komünist olabilir) her zaman nasıl bir üst komutana, oradan da diğerine, sonra Müdafaa-ı Milliye Vekâleti'ne veya Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye veya Meclis Başkanı olarak Mustafa Kemal'e bildirildiğini görüyorsunuz.

İncelediğim döneme ilişkin ATASE'deki belgelerin çoğunun, başka araştırmacılar tarafından okura sunulmuş olduğunu gördüm. Ancak döneme ilişkin tüm belgelerin araştırmacılara açılmadığı kanısındayım. Belgeler seçilmiş ve ayrılmış olmalı; çünkü pek çok konuda mutlaka yapılmış olması gereken yazışmalar bulunmamakta. Elbette pek çok yeni belgeye ulaştım; bin sayfa belge okumak, dönemi daha iyi anlamamı sağladı, ama ATASE'ye verdiğim bir yıla yakın emek, arzu ettiğim sonucu doğurmadı. Beni "gerçekten ne oldu" sorusuna yanıt verecek çarpıcı bilgilere ulaştırmadı.

Sonuçta; ATASE'den verilen 130 sayfa belgenin transkripsiyonu, benim 45 yaşından sonra öğrendiğim Osmanlıcamla olacak şey değildi. Belgelerin tamamını okumakla birlikte, hemen her sayfada birkaç tane okuyamadığım kelime kaldı. Bu durumda imdadıma Veysel Usta, Trabzon'dan yetişti, çok önemli bazı belgelerin tamamını o transkribe etti. Bir kısım belge de Hamdi Özdiş tarafından çevrildi.

Bu arşiv çalışmasının önemli sonuçları oldu: Ali Fuat Paşa'nın yayımladığı belgelerde sansür veya yeniden düzenlemeler olduğu ortaya çıktı. Bu durumda Karabekir'in, Mustafa Kemal'in vb yayımladığı yüzlerce, binlerce belgenin de yeniden orijinalleri ile karşılaştırılması gerektiği kanısındayım. Çünkü yayımlanan bu belgeler eğer tahrif edilmedi ise bile bazı bölümleri atılmış, sansürlenmiş olabilir ki Kazım Karabekir yayımladığı belgelerin pek çoğunun tamamını vermemiştir.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne gelince: araştırmacılar açısından ulaşılması son derece zor bir arşiv. Sizi arşive sokmuyorlar. Ne çalışacağınızı, ne tür belge istediğinizi belirten bir dilekçeyi kapıdaki görevliye bırakıyorsunuz. Ben, hakkında bilgi istediğim siyasi aktörleri tek, tek, madde madde yazdım. Aradan üç ay geçti, hiç haber yok. Tekrar gittim, bir telefon numarası verdi-

---

mealen neden bahsettiğini ve kimden geldiğini anladıktan sonra, o belgeyi görevlilerden istedim. Bir yıllık bir sürede, bin belge taradığım ve maalesef bunlar arşivde farklı belgelermiş gibi numaralandırıldığı için zaten kısıtlı sayıda verilen belgeler arasında aynı belgeyi iki kez aldığım durumlar oluştu.

ler. Defalarca aradıktan sonra ulaştığım bir görevliye belgeleri ne zaman vereceklerini sordum. Görüşmeden bir ay sonra 70 sayfa belge fotokopisi olan bir zarf geldi: sayfalardaki yazılar okunamayacak kadar küçük, büyüttüğünüz zaman silikleşen, bir sayfasında bile benim istediğim maddelere ilişkin bilgi olmayan yetmiş sayfa... İçinde Sovyetler Birliği geçen bazı belgelerin fotokopisi çekilip yollanmış. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nin araştırmacılara açılması, hiç olmazsa uhdesindeki belgelerin içeriği hakkındaki özetlerinin dijital ortamda araştırmacıya sunulması şart.

TİTE arşivinin güzel hazırlanmış ciltli katalogları var. O kataloglarda binlerce maddeyi tarayarak yaptığım çalışmada da önemli bazı bilgilere ulaştım.

Esas kaynak ise **Dışişleri ve İçişleri Bakanlığı, Emniyet Müdürlükleri** evrakı ve **Mahkeme tutanakları**. Mustafa Kemal'in Sovyet Rusya'nın ilk resmi temsilcisi Upmal, Komintern temsilcisi Eşba ve benzerleriyle yaptığı konuşmalarının Sovyet tarafındaki tutanaklarına ulaşılabiliyor ama bizim dışişlerimizin tutanaklarına ulaşılamıyor... Bir ülke ki üzerinden doksan küsur yıl geçmesine karşın Dışişleri belgeleri "hâlâ" tasnif edilmektedir, İstiklal Mahkemesi zabıtlarına "hâlâ" ulaşılamamaktadır, bir ülke ki tarih yazımı "hâlâ" yabancı devletlerin arşivlerine dayanılarak yazılmaktadır, o ülkede geçmişte gerçekten ne olduğunu bilmek mümkün değildir.

TBMM I. Dönem mebuslarından Nazım Bey, Şeyh Servet Efendi, Mehmet Şükrü ve benzerleri hakkında bilgi toplamak için ilk akla gelen yer elbette TBMM kaynakları idi. TBMM yetkilileri bu kişilerin özel dosyalarını vermekte hiç tereddüt etmedi, ancak bu dosyalarda bulunması gereken evrak maalesef dosyalardan çıkmadı.[15]

Ancak, beni en çok mutlu eden, **tbmm.org** sitesinin varlığı oldu. TBMM, web sayfasında, 1908'den bu yana bütün Meclis zabıtlarını araştırmacıların hizmetine sunmuş. Bu site on binlerce sayfalık "içtima zabıtlarına" ulaşma imkanı sağlıyor. Eskiden Meclis tutanaklarını okumak isteyenler kütüphanelerde sürünmekten helâk olur, binlerce sayfalık fotokopiler arasında kaybolurlardı. TBMM'nin sağladığı bu imkandan yararlanarak, araştırılan döneme ilişkin en önemli kaynak sayılabilecek olan gizli ve açık oturumlardaki konuşmaların tutanaklarını kullanmakta hiç cimri davranmadım.

* * *

Türkiye'de, üzerinden doksan yılı aşkın süre geçmiş olmasına karşın, Milli Mücadele dönemi hakkında yeteri kadar çalışma yapılmadığı kanısındayım. Mustafa Kemal hakkında yazılanlar bile çoğunluk ya hayranlıkla ya nef-

15 Neden "bulunması gereken evrak" diyorum, çünkü dosyada olması gereken evrakın üst sayfaları var ama arkasındaki evrak alınmış. Bunlar imha mı edildi, yoksa bir başka yerde –düğüm üstüne düğüm– saklanıyor mu bilemiyorum.

retle maluldür. 1920'li yılların siyaset sınıfının ilk halkasını oluşturan Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, İsmet İnönü, Ali Fethi Bey, Refet Bey ve benzerleri hakkında bile yeteri kadar inceleme yapılmamış olan bu ülkede ikinci, üçüncü halkada yer alan siyasi aktörler hakkında, bazılarının hatıra defterlerinin yayımlanması dışında neredeyse hiç çalışma yok. Tokat mebusu Nazım, Bursa mebusu Şeyh Servet, Erzurum mebusu Salih (Yeşiloğlu) veya Şerif Manatov, Zinetullah Nuşirevan[16] vb onlarca siyasi aktör hakkında da yeterli araştırma-inceleme kitapları, yeterli detaya sahip biyografiler yok. Merak eden yok, soru soran yok...

Halbuki beni bu insanlar büyülüyor. Bir tarihi dönemi incelerken karşınıza insanlar çıkıyor. Bir isim, çoğunun resmi bile yok. Bir isim... kimdir, nedir, nereden gelir, nereye gider? Adı İsmail Hakkı, Mehmet Kazım, Hacı Şükrü, Şeyh Servet vb olabilir. Bir yerde bu isimlerden birine rastlarsın, sonra bir Meclis zabtında, bir gazete sayfasında, bir başka kitabın satır arasında tekrar karşılaşırsın... hiçbir roman yazarının muhayyelesinin yaratamayacağı maceraları yaşayan bu insanlar 19. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş, siyaset sahnesine 20. yüzyılın ilk çeyreğinde çıkmışlar... O büyük savaşların, o büyük devrimlerin, o büyük altüst oluşların içinde, yüzyıla bedel birkaç yıl yaşayan o insanlar... Balkanlarda doğan, Şattülarap'ta savaşan, Türkmenistan'da parti kuran, Moskova'da kongreye katılan, Karadeniz'de öldürülen, Ankara hapishanelerinde bitlenen o insanlar... Bazen bir mektupta bir imza, bazen bir kurye... Çoğunun peşine düştüm, bazıları hakkında çok az da olsa bilgiye ulaştım, çoğuna ulaşamadım. Ulaştığım kadarını size aktardım. Arşivleri kapalı, belgeleri yasaklı, dosyaları boşaltılmış, araştırmacıya düşman, meraklıdan nefret edilen bu ülkede ancak bu kadar...

* * *

Ben, bu çalışmayı, son derece serbest bir üslupla yazmayı planlamıştım. Hatta kaynak bile göstermeden, birinci tekil şahıslı, sorulu, ünlemli, imalı bir üslupla, rahat okunan bir kitap olsun istemiştim. Ama böyle bir yazım becerisi gösteremedim, "gayri ciddi" bir hava oluştu, eğer söylediğim her şeyin bir kaynağı olduğunu göstermeseydim, roman gibi olacaktı. Kaynak göstermeyi istememin nedeni, bundan önceki kitabımın intihallere konu olmasıydı. Ama o hırsız kalemleri kendi vicdanları ile baş başa bırakmaya karar verdim.[17]

16 Zinetullah Nuşirevan'ın adı TÜSTAV'ın yayımladığı kitaplarda **Ziynetullah Nevşirvanov** olarak yazılmıştır. Mete Tunçay ise Ziynetullah Nuşirvanov olarak yazmıştır (1991; 410). Ancak hem Meclis tutanaklarında hem de kendisi ile Rusya'da bizzat tanışmış olan Vâlâ Nurettin'in anılarında (1965; 227) ismi "Zinetullah Nuşirevan" olarak yer almaktadır. Osmanlıca yazımı açısından da doğrusunun bu olduğunu düşündüğüm için bu şekilde yazmayı tercih ettim.

17 Burada yeri gelmişken bu intihal meselesini okurla paylaşmak istiyorum: "Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm" adlı kitapta başıma geldi, şimdi bu kitapta da başıma geleceğinden

* * *

Geçmişte ne olduğunu anlamaya çalışırken "haklılar, haksızlar" ayrımı yapılabilir mi? Geçmiş anlatılırken sıfatlar kullanmanın bir anlamı var mı? Yergiler veya övgülerle geçmiş anlaşılabilir mi? Bugün bazı eski solcuların kendi geçmişlerinin de öznesi olan Mustafa Kemal'e, "Milli Mücadele" veya "Kurtuluş Savaşı" kavramlarına yönelik olarak şizofrenik bir yarılma içinde olduklarını düşünüyorum. Batılılardan daha ağır bir oryantalizme saplanmış durumda olanları hayret ve ibretle izliyorum. Tarihi aktörleri yücelten kişi kültüne savrulmak ne kadar eleştiriye açıksa, aynı aktörlere nefret söylemi ile yaklaşmak da o kadar yanlış. Üstelik "eski solcuların"; muhafazakârların, İslamcıların argümanlarıyla geçmişi değerlendirmeleri kabul edilemez. Dün de, bugün de anti-komünistler, liberaller, muhafazakârlar, Türk-İslam sentezciler vb milli mücadele dönemine ve onun lideri Mustafa Kemal'e, cumhuriyetin kurucu felsefesine, Sovyetler Birliği'ne, komünizme ve komünist partilere kendi bakış açılarını yansıtan bin bir türlü eleştiri yönelttiler, yöneltiyorlar. Ancak, "Sağ muhafazakâr tarihçiliğin eleştirdiği, hedef aldığı noktaları, sola yamamaya kalkarsanız" en hafifi ile kolaycılığa kaçmış olursunuz (Mert, 2009; 18-24). Örneğin, bir ateist yazar Cumhuriyet'in uygulamalarından biri olan hilafetin kaldırılmasını, hilafetçilerin argümanlarına sahip çıkarak tartışır, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının ne kadar antidemokratik olduklarına kanıt olarak, bunu iddia ederse en azından kendisiyle tutarlı olamaz. Ben tutumumu burada netlikle koymalıyım: Ben Marksist'im, Kemalist değilim, Ama Mustafa Kemal'e küfrederek kendini ilerici sananlardan hiç değilim.

Bir Marksist olarak mayınlı bir alanda yürüyüşe çıktığımın farkındayım. "Proletaryanın ana vatanı" Bolşevik Rusya veya "Türkiye işçi sınıfının ön-

---

eminim. Ben bu kitaplarda pek çok özgün belge kullanmakla birlikte, daha önce yayımlanmış *belgelerin* yeni bir okumasını yaptım. Ülkemizde özgün çalışma yapmak yerine başkalarının çalışmalarını çalarak kitap yazanlar yetmiyormuş gibi, üniversitelere doktora tezi olarak bile sunanlar var. Pek çok kişinin benim yorumlarımı kendi yorumları imiş gibi kullandıklarını görmek beni gülümsetiyor. Ama bunlardan İsmail Akbal adlı kişinin, benim ve başka pek çok araştırmacının çalışmalarından intihal yaparak doktor unvanını aldığını görmek beni isyan ettirdi. YÖK'e altmış sayfalık bir şikâyet başvurusu yaptım (22.05.2009 tarihli dilekçem). YÖK bu başvuruyu, intihali yapan kişinin çalıştığı üniversitede kurulacak bir jüriye (!) gönderdi. Sonuçta benim altmış sayfalık intihal suçlamalarıma ilişkin olarak, Aksaray Üniversitesi rektöründen gelen bir satırlık cevap, YÖK tarafından bana ulaştırıldı: "intihal fiilinin oluşmadığı sonucuna varılmıştır" (11.11.2009 tarih, 366-2828 nolu Rektör Necdet Sağlam imzalı mektup). Bu kadar... Bu sefer YÖK'e tekrar dilekçe vererek, intihal yapıldığına ilişkin olarak altmış sayfa tutan iddia ve kanıtlarımı, Aksaray Üniversitesi'nin hangi karşı kanıtlarla çürüttüğünü ve Akbal'ın çalışmasında intihal olmadığına ilişkin kararının detaylarını içeren raporunu talep ettim. YÖK'ten gelen cevapta mahkeme yolunun açık olduğu, yapabilecekleri başka bir şey olmadığı bildirildi. Aylar süren bu uğraşın bundan sonrasını, akıl sağlığımı zorlayacağı için bıraktım. Ama burada teşhir etmeyi görev biliyorum.

cü örgütü" TKP ve kurucusu Mustafa Suphi hakkında yazarken anti-komünist, anti-Sovyetik ekollerin çizgisine düşmekten kaçınmaya çalışarak, hem Bolşevik Rusya'nın dış politikasına, hem TKP ve Halk İştirakiyunculara yönelik eleştiriler yaptım. Bu eleştirileri ne totaliteryan ekolün "sosyalizmin, komünizmin özünde bu vardır" kolaycılığına, ne de Troçkist okulun "Stalinizmden ancak bu beklenir" intikamcılığına kaçmadan yapmaya, yaşananları anlamaya çalıştım.

Bu kitabı yazarken gerek ilk kitabım olan *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*'de, gerekse makalelerimde değindiğim konuları, kendi kendimi tekrar etmemek için adeta pas geçtim. Ancak aynı konuda yazmış pek çok yazarın da değindiği konulara değinirken, şu konforunuz yok: Okur o kitapları okusun bilgilensin. Bu nedenle, aynı konuda yazarken tekrarlardan kaçınmak olanaksız. Çünkü, yazılarınızı bir uzman kitlesine değil, belki de bu konularda ilk kez bir kitap okuyan okura yönelik olarak yazıyorsunuz; üstelik bilineceği üzere her yazarın okur kitlesi ayrıdır. Meraklısının artık internet mecralarında bile kolayca bulabileceği, pek çok kaynakta yer almış olan Yeşilordu, TKP, THİF beyannameleri, nizamnameleri, programlarını bu kitaba almadım. Ama Nazım Bey ve Şeyh Servet'in Meclis'teki konuşmalarını en geniş biçimde buraya almaya gayret ettim.

Teknik bir konu hakkında şunları söylemek istiyorum. Bolşevikler Çarlık Rusyası'm lağvettikten sonra "Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti" adını kullandılar. "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği/SSCB" adı Aralık 1922 tarihinde kabul edildi. Bu nedenle bu çalışma süresince "Bolşevik Rusya" veya "Sovyet Rusya" demeyi tercih ettim.

* * *

Bu kitabın yazılmasındaki ilk itici güç, Bilkent Üniversitesi hocalarından tarihçi Oktay Özel oldu. Bir sohbetimiz sırasında ben TÜSTAV'ın yayımladığı belgelerden ve döneme ilişkin yeni bağlantılardan söz edince Oktay Özel'in "Bunları mutlaka yazmalısın" diyerek teşvik edici yaklaşımları olmasa, belki de bu çalışmaya başlamayacaktım. Sonrasında ne zaman başım sıkışsa yardımıma koştu: Rusça belgelerin çevirisini yapan, Osmanlıca metinlerde yardımcı olan kişileri hep o buldu. Ulaşamadığım bazı metinlerin getirilmesini sağladı, transkripsiyon bile yaptı. Ona ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu kitabın yazılması sürecinde teşekkür etmem gereken bir başkası ise, en çok kahrımı çeken Bilkent Üniversitesi hocalarından sevgili Nur Bilge Criss'dir. Çalışmanın hemen her detayını ilk önce ona anlattım, beni sabırla dinleyip teşvik etti. Bazı İngilizce metinlerin çevirisinin kontrolünü yaptı, bazılarını çevirdi. Bir başka hakkını ödeyemeyeceğim kişi ise Karadeniz

Teknik Üniversitesi hocalarından Veysel Usta'dır. Senelerden beri yazdığım pek çok yazıdaki Osmanlıca metnin çevrim yazısını yapmıştı ancak bu kez kitaba koymak üzere yeni belgeler de verdi. Çok uzun ve zor metinleri, çok kısa zamanda çevirerek kitaba katkıda bulundu, moral destek oldu. *Yenigün* gazetesi üzerine yaptığı önemli çalışmayı, tüm gazete filmlerini ve gazetenin transkripsiyonlarını bana esirgemeden gönderen Ceren Çıkın'a da müteşekkirim. Şeyh Servet ve Nazım Bey'in dosyalarını TBMM'den almamı sağlayan Olcayto Tunçel'e de teşekkür ederim.

Rusça belgeleri çeviren Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler doktora öğrencisi Aslı Yiğit'e; belge ve resim gibi gereksinmelerime hiç yüksünmeden çare bulan TÜSTAV Arşiv koordinatörü Sibel Suları'ya, *History of the Communist Movement in India* adlı kitabı bana İngiltere'den gönderen Mustafa Yaşacan'a; başka pek çok kitabın yanında Milli Mücadele döneminde Eskişehir hakkındaki çalışmaları bana temin eden Faruk Oktaş'a ve *Eskişehir* adlı kitabı bana hediye eden Polat Safi'ye teşekkür ederim. Basılmadan önce ilk okumayı yapan Nur Bilge Criss ile Tanıl Bora'ya eleştiri ve önerileri için teşekkür ederim.

Ama asıl olarak, bu kitabın uzun süren yazımı süresince, yaşadığım gerginliklere dayanan ve bana fedakârca destek olan Ali Akal'a teşekkür etmeliyim. Tüm insanlara karşı dostluk ve dayanışma duygusu taşıyan, adeta sonsuz bir sevgi ve anlayış pınarı olan Ali, engin ve erdemli kişiliğiyle bana hayatın en büyük ödülüdür.

Giriş

1920 yılında Anadolu coğrafyasında yaşananları anlayabilmek için, bu coğrafyayı yeniden dizayn edebilecek güçte olan ülkelerin pozisyonlarını anlamak gerek. Çanakkale, Ortadoğu ve Kafkasya'da savaşan askerleri ile bu coğrafyada söz sahibi olmakta en iddialı olan ve Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan İngiltere ile konuya başlayalım.

İngiltere'nin konumu

20. yüzyıla kadar İngiltere, Rusya'yı sıcak denizlere indirmemek için Osmanlı devleti ile ittifak yapmış, 1854 Kırım Savaşı'nda Osmanlı ile birlikte Rusya'ya karşı savaşmış bir devletken, 20. yüzyılın başında dış politikasını değiştirmiştir. Fransa'nın müttefiki olan Rusya'yla ittifak yapmış, biraz da Rusya'nın Akdeniz'e inmesinin engellenemeyeceğini görerek Müttefikleri ile birlikte Osmanlı'nın tasfiyesine karar vermiştir. Bu noktadan sonra "Büyük Oyun" yani dünyaya hâkim olma oyunu (Fromkin, 1993; 14), yeni taktik ve stratejilerle sürüp gitmiştir.

Birinci Dünya Savaşı başladığında İngiltere'nin, Osmanlı topraklarının Anadolu tarafında gözü yoktur. İngiltere için Hindistan'a giden yolları güvence altına almak önemlidir, bu nedenle daha ziyade Mısır ve Arabistan'la ilgilidir. Anadolu daha çok Rusya'nın işgal ve ilhak planlarına dahildir. Rusya, kendi himayesinde bir Ermenistan Devleti kuracağını ileri sürerek Doğu Anadolu'yu istemektedir. Ayrıca, Müttefikleriyle savaş sonunda kendisine İstanbul ve Marmara kıyılarının verileceği hususunda anlaşmıştır.

Osmanlı Devleti savaşın başında tarafsız bir görünüm içindedir. 1914'ün

Ağustos ayında Almanya ile anlaşma imzalasa da, bunu hemen ilan etmemiştir. Ama, olaylar hızla gelişip Yavuz ve Midilli gemileri Karadeniz kıyılarını bombalayınca Rusya Osmanlı'ya savaş ilan etmiş; Osmanlı Devleti de Boğazları müttefik devletlere kapatmıştır. İngiltere, müttefiki Rusya'ya yardım götürmek üzere Boğazlardan geçmek istediğinde bu **su yolunun**, yani Boğazların gemilerine kapatıldığını görmüştür. Dünyanın en gelişmiş silahları ile teçhiz edilmiş deniz ve kara kuvvetleri bu su yolunu açmak üzere teşebbüste bulunduğunda, askeri açıdan hiç önemsemediği Osmanlı orduları buna geçit vermemiştir. İşte, İngiltere'nin Anadolu'ya daha dikkatle bakmaya başlamasına, Çanakkale'nin geçilmez hale gelmesi sebep olmuştur.

Yıldırım savaşları ile birkaç ay içinde biteceği düşünülen Birinci Dünya Savaşı bitmeyip, uzadıkça uzamış, 1914'te hesapta olmayan pek çok şey, tabii ki Anadolu'nun paylaşılabilme ihtimali de ortaya çıkmıştır. Öyle ki, 1916'ya gelindiğinde Rusya, İngiltere ve Fransa arasında Sykes-Picot'un yaptığı anlaşmalarla İstanbul, Boğazlar ve Marmara'nın Trakya kıyıları Rusya'ya bırakılmıştır. Bu tarihte, Osmanlı Ordusu Sarıkamış'ta yenildiği için Erzurum, Erzincan ve Trabzon zaten Rus ordusunun işgali altındadır.

Osmanlı'nın egemenliğinde olan Mezopotamya, Fransızlar ve İngilizler arasında pazarlık konusu olsa da sonuçta anlaşmakta zorlanmazlar. Başkalarının topraklarını paylaşmaktan kolay ne olabilir ki... 1914'te Ortadoğu'da toprak istemeyen İngiltere, 1916'daki Ortadoğu'da petrol alanlarına göz dikmiştir. Musul önce Fransızlara verilmişse de, daha sonra Fransızlar bu bölge yerine Suriye'yi istemiştir. 1916-17'de İtalya ve Yunanistan'a da toprak vermek gündeme gelmiş, her ikisine de Anadolu'nun Ege kıyılarından toprak vaat edilmiştir: buyurun alın, neresini istersiniz? İngiltere, Rusya, Fransa bütün bu planları yaparken Osmanlı Devleti'nin nasıl bir refleks vereceği, bu topraklarda yaşayan Müslüman ahalinin ne olacağı hiç dikkate alınmamıştır: dağlar, ovalar, nehirler kadar bile değeri yoktur o topraklarda yaşayan Müslüman nüfusun. Müttefikleri ilgilendiren sadece Osmanlı'yı "Avrupa'dan tamamen atmak"tır ve bundan dolayı çok heyecanlı ve umutludurlar.

Ama, çoğu zaman olduğu gibi, evdeki hesap çarşıya uymamış ve 1916'da kolaylıkla gerçekleşebilir gibi gözüken bu "harika" paylaşım planı, 1917'de Çarlık Rusya'sında Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesi ile uygulanması imkânsız hale gelmiştir. Eğer Rusya'da devrim olmasaydı "muzaffer" Rusya Anadolu'nun doğusunu, Karadeniz ve Marmara denizi kıyılarını ve İstanbul'u ilhak edecekti. Ekim Devrimi ile birlikte Bolşevikler Rusya'nın ilhak politikalarından vazgeçtiklerini ilan etmiş, onun işgal edeceği yerler "sahipsiz" kalmıştır. Yani, Osmanlı Devleti "Türkiye"ye dönüşürken bugün çizilen sınırlarını, doğrudan doğruya Bolşevik Devrimi'ne borçludur.

Müttefikler denklemden çıkan Rusya'nın yerine ABD'nin girmesini iste-

mişse de ABD, Rusya'nın yerini tut(a)mamıştır. Sonuçta ABD "uzak" kıtasına geri döndüğünde İngilizler bütün bu coğrafyanın paylaşılması, dağıtılması konusunda Fransızlarla baş başa kalmıştır. Rusya'nın askeri gücü ile işgal ve ilhak edeceği bu topraklar, şimdi kimler tarafından ve nasıl yönetilecektir? 1918 yılma gelindiğinde, savaşı galip olarak bitirmiş olan Müttefikler için 1914'te öngörülenden çok farklı bir durum söz konusudur artık: "her şeye yeniden başlamak gerekmektedir" (Yerasimos, 1994; 160).

Türk tarih yazıcılığı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Müttefiklerin tek derdinin Osmanlı'yı paylaşmak olduğunda ısrar etmiştir. Halbuki Müttefiklerin o kadar çok sorunu (!) vardır ki: Almanya küçültülecek; Avusturya- Macaristan İmparatorluğu parçalanacak; Polonya diye bir devlet kurulacak... Ama esas önemlisi yeryüzünde ilk kez kurulan "işçi devleti" Bolşevik Rusya'yla nasıl baş edilecek? Kafkasya'da kurulan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan devletleri nasıl ayakta tutulacak? Osmanlı topraklarının ne olacağı, bütün bunlardan sonra gündeme gelecektir. Başlamasından dört yıl sonra, 1918'de savaş bittiğinde İngilizlerin Anadolu'ya ilişkin öncelikleri şunlardır:

1. Dünyanın en önemli su yolları olan Boğazlar'ın İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda gemilere açık tutulması;
2. Anadolu'daki stratejik tren yollarının ve özellikle Toros tünellerinin açık tutulması;
3. Türklerin müdafaaya geçmesinin engellenmesi (Busch, 1976; 14).

İngiltere ile Fransa arasında Ortadoğu'nun paylaşılması kavgası böylece 1917'de gerçekleşen Ekim Devrimi sonrasında başlamış; önce Suriye'nin işgali sırasında birbirlerine hiçbir şekilde güvenemeyeceklerini anlayan bu iki devlet, sıra Anadolu'ya gelince iyice birbirine düşmüştür. Müttefikler kendi aralarında paylaşım sorunları yaşamaktadır. Her biri diğerinden daha çok pay alma ve ötekini açığa düşürme çabasında iken, İngilizler alavere dalavere Osmanlı Devleti ile tek başına Mondros ateşkes anlaşmasını imzalamıştır. İttihat Terakki hükümetinden sonra kurulan yeni geçiş hükümetinde Bahriye Nazırı olan Rauf Bey'le, 1916 yılının ilkbaharında Kut-ül Amara'da Osmanlı ordusunca tutuklanarak İstanbul'a getirilen, ama sosyetede serbest dolaşan "arkadaşı" General Charles Townshend, mütarekeyi imzalamıştır (Fromkin, 1993; 367-68). İngilizler mütareke görüşmelerinin yapıldığı Agamemnon gemisine Fransız temsilciyi davet bile etmemişler, Osmanlı delegeleri de "sadece İngilizlerle konuşmak için yetki aldıklarını" söyleyerek Fransızların devre dışı kalmasında gönüllü olmuşlardır (Fromkin, 1993; 370). İngilizci[1]

1 İngilizci kavramını, İngilizlerle ittifak yapmaktan yana olan anlamında kullanıyorum.

Rauf Bey, "arkadaşı" Townshend'in verdiği sözlere olan güveni dolayısıyla Mondros'ta korkunç bir ateşkes antlaşmasına imza koymuştur ama Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının korunduğunu, çok olumlu bir anlaşma yaptığını zannetmektedir. Rauf Bey, İngilizlere olan güveni ile huzur içinde iken Mustafa Kemal, İngilizlere güvenmediği için askerin terhis edilmemesi ve tedbirin elden bırakılmaması gerektiği kanaatindedir.

Daha ilk andan Ankara'nın karşısında yekpare bir bütün değil, birbirinin açıklarından yararlanarak kendi çıkarlarını hayata geçirmek isteyen İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan oluşan çelişkili bir yumak vardır. "Savaş ganimeti" addedilen Anadolu'dan pay alma çabasında olan Müttefiklerin birbirine düşmesi ise kaçınılmazdır.

İzmir'e asker çıkarılması

Ortodoks Yunanlılar, Katolik İtalyanların Ege'de toprak ilhak etmesi fikrine bile dayanamıyorlardı. 24 Nisan 1919'da Fuime konusunu bahane ederek görüşmelerden çekilmesi İtalyanların en büyük hatası oldu. İngiliz, Fransız ve Amerikan temsilcileri İtalyanların İzmir'e çıkartma yapmasını engellemek için, enine boyuna hiç düşünmeden 6 Mayıs 1919'da Yunan kuvvetlerinin İzmir'e asker çıkarmasına izin verdi. Aslında, İzmir'i bir liman olarak Anadolu'dan ayırmanın, Anadolu'yu mahvetmek olduğunu gayet iyi bilmekteydiler (Macmillan, 2004; 419).

Müttefikler, 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar İzmir'e çıktığında yaşananlar üzerine oluşan reaksiyonu pek umursamadılar, çünkü o sırada, Almanların hesabını görmekle meşguldürler: 7 Mayıs-23 Haziran 1919 tarihleri arasında Almanya'ya Versay Anlaşması'nı dikte ettirdiler. Müttefikler, ancak Versay imzalandıktan sonra paylaşımı tamamlamak üzere dikkatlerini Anadolu'ya çevirdiler ama geç kalmışlardı: 31 Ekim 1918'de imzalanan mütarekenin üzerinden yedi ay geçmiş ve mütareke şartlarını kabul etmeyenler, Anadolu'nun doğusuna çekilerek bir mücadele başlatma kararı almış ve bu kararı fiiliyata dökmeye başlamışlardı.

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonunda, savaş başlarken rüyasında bile görmeye cesaret edemeyeceği, Rusya'dan koparak Kafkasya'da kurulan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı da nüfuz alanına eklemiştir. Ama İngiliz hükümeti, kendi ülkesindeki iç huzursuzluklarını giderebilmek için bütçesinde dörtte üçlük bir kısıtlamaya gitmek zorunda kalınca, Haziran 1919'da İngiliz kabinesi Kafkasya'dan askerleri çekme kararı almıştır. İngiltere Kafkasya'dan çekilince bu devletler de yaşayamamış, Bolşevik Rusya Kafkasya'ya tekrar hâkim olmuştur. Böylece Anadolu'yu kontrol edebilmek, yönetebilmek için gerekli işgal gücünü Anadolu'da da konuşlandıramayan İngilizler, Yunan asker-

leri aracılığı ile bunu yapabileceğini sanmıştır. Bin yıldır birlikte yaşamış Anadolu halklarının birbirlerinin boğazına sarılmasının nasıl bir vahşet ve kıyıma sebep olacağı İngilizler açısından gündeme bile getirilmemiş, Venizelos liderliğindeki Yunan tarafı da bu ihtimali değerlendirmemiştir.

Yunanlılar, gözleri, 500 sene önce Osmanlıya kaptırdıkları toprakları geri alabilme tutkusuyla dolu, mutlu, umutlu Anadolu'ya çıkarlar. Yunan ordusu, yüzlerce yıldır Anadolu'da yaşayan ve Türklerle komşuluk yapan Anadolulu Rumlarla takviye edilir. Türk çetelerinin saldırılarına "Müttefikler adına" Yunan ordusu cevap verir. Yani bazılarının küçümseyerek iddia ettiği gibi Milli Mücadele, Türkiye-Yunanistan arasında değil, Türkiye-İngiltere arasında cereyan etmiştir. Bu konuda kuşkuya yer yoktur: Yunan ordusunun ikmali, teçhizi, İzmir'e çıkması, ileri yürüyüşü, Bursa, Afyon, Eskişehir ve Kütahya'nın işgali hep ve ancak Müttefikler izin verdikçe gerçekleşmiştir. Müttefikler, Müslüman Türkiye'yi işgal etmek için kendi adlarına sadece sömürgelerinden getirdikleri Müslüman askerleri İstanbul'a çıkarmıştır (Fromkin 1993; 384-85).

Müttefikler 1920 yılı baharına kadar Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yapmamıştır. Çünkü Anadolu'nun paylaşılması işini bir türlü halledememişlerdir: neresi Pontus, neresi Kürdistan, neresi Ermenistan bir türlü bölüştürülememektedir. Londra Konferansı ertesinde nihayet ortaya çıkan Sevr antlaşması, baştan kadük olmakla birlikte, müttefik devletlerin gönlünde yatan aslanı temsil etmektedir. Müttefikler Osmanlı sorununu nihayet çözdüklerini düşündükleri sırada bir de bakarlar ki, Anadolu'da bir tür kurtarılmış bölge yaratılmış; Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk adı altında teşkilatlar kurulmuş, kongreler toplanmış, Kuva-yı Milliye adı altında gayri nizami harp metotları uygulayan silahlı güçler örgütlenmiş ve bunlar yetmezmiş gibi bu oluşumlar Müttefiklerin baş düşmanı Bolşevik Rusya ile dayanışma içine girmiştir. Bu nedenle Lloyd George, Avam Kamarası'nda şunları söylemiştir: "Türkiye'ye karşı yapılan hareket Türk-İngiliz, Türk-Yunan hareketi değildir. Bu doğrudan doğruya Rusya ile İngiltere arasında bir mücadeleden ibarettir."[2]

Ancak, Yunanistan'ın İngiltere'ye Anadolu'yu işgal konusunda verdiği garantiler, Damat Ferit gibi işbirlikçiler yeterli olmamış, işler bir türlü İngiltere'nin istediği gibi gitmemiştir: Yunanistan bütün çabasına karşın Anadolu'da direnememiş; bunun üzerine İngiltere, tıpkı 1914'te olduğu gibi, kışkırttığı küçük ulusları anında yapayalnız ortada bırakmış, Gürcülere, Ermenilere ve Kürtlere verdiği sözleri anında unutarak Mustafa Kemal hükümeti ile anlaşma yolunu seçmiştir. Ama esas önemlisi, Yunanlılara kelimenin tam anlamı ile "ihanet" etmiştir.

2 TİTE. 2A Kataloğu, sıra no 1116, kutu no. 28, Belge no. 117.

İstanbul'da sadece İngiliz İşgal kuvvetlerinin komutanı değil, İstanbul'daki Müttefik Güçleri Komutam olan Tim Harigton 1940'ta kaleme aldığı hatıralarında, Anadolu coğrafyasında yaşayan tüm halklar için çok büyük acılara mal olan işgal yıllarını, aynen şöyle hatırlamıştır:

> İstanbul son derece çekici bir kent. Herkes için bir şeyler var: avcılık, polo, balıkçılık, yatçılık, golf, kriket, hokey, tenis, squaş ve benzerleri. Arkadaşlık açısından mükemmel bir ortam vardı. Herkes çok mutluydu: kıskançlık veya münakaşa yoktu, ve kazanılan arkadaşlar gerçek arkadaşlardı (Harington, 1940; 107).

1914-1922 tarihleri arasında Anadolu ve Kafkasya'da tam bir paylaşım savaşı yaşanmıştır. Büyük devletlerin, bu coğrafyada talebi olan milletlerin arkasına geçip "haydi aslanım" diye pozisyon aldığı bir dönemdir bu dönem. Tüm milletler, dişlerinden tırnaklarına kadar silahlanmış bir şekilde birbirlerine karşı acımasız bir varlık-yokluk savaşına girmiştir. Bu savaşta ilk kaybedenler Ermeniler ve Kürtler olmuştur. Aynı coğrafyaya aday olan, uzun zamandır bu topraklarda devlet geleneğine sahip olmayan bu iki halka vaat edilenler gerçekleşmemiştir. Bin yıllık Rum Pontus'u Ermenistan'a vermeyi planlayanlar, bunun yönetilemeyecek bir plan olduğunu umursamamıştır. Yunanlılar ve Anadolu Rumları ise fethetseler bile nasıl elde tutacaklarını hesap etmeden Ankara'yı ele geçirip Pontus'a kadar yürüyebilmenin hayalini kurup, arkasında İngiliz desteği ile Polatlı'ya kadar ilerlemişler, ama daha ileri gidememişlerdir.

1918-1922 yılları arasında büyük devletler, kendi çıkarları doğrultusunda oluşturdukları strateji ve taktiklerle küçük uluslara devlet vaat eder ve onları bu doğrultuda piyon gibi savaşa sürerken, Anadolu'da yaşayan nüfusun altıda beşini oluşturan,[3] bu coğrafyayı yüzyıllardır yönetmiş, devlet geleneği olan Müslüman milletinin akıbetiyle ve onların vereceği refleksle hiç ilgilenmemişlerdir.

Osmanlı'nın konumu

Osmanlı Devleti'nin Harbiye Nazırı Enver Paşa, elbette Talat Paşa'mn da onayı ile, eğer 1918 Martı'nda Azerbaycan, Dağıstan, Türkistan vb Müslüman ve Türk nüfusun yaşadığı toprakları ele geçirmek için, Mezapotamya'yı boşaltarak 47.977'si muharip olmak üzere 104.500 kişilik Osmanlı ordusunu (Bıyıklıoğlu, 1957; 571) Kafkaslara yığmasaydı, Birinci Dünya Sa-

3 Yunan Albay Metaksas'ın 1915'te, Anadolu'nun neden Yunanistan tarafından işgal edilemeyeceğine ilişkin Venezilos'a sunduğu raporu için bakınız: Aleksander Anastasius Pallis. Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922). Sayfa 30-34.

vaşı farklı biter miydi? Sorular çoğaltılabilir, ama sonuçta Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkmıştır, bundan sorumlu olan İttihat ve Terakki Fırkası, 1918 Ekim ayında kendini lağvetmiş, İttihat ve Terakki rüesâsı İstanbul'u terk ederek Almanya'ya kaçmış; iktidar tekrar Saltanat makamına geçmiş; o da Müttefik devletlerle uzlaşma yolunu seçmiştir. Mütareke antlaşmasının sonuçlarına itiraz eden bir grup, henüz ne yapılması gerektiğini tam bilmese de, Anadolu'ya çekilerek adeta bir kurtarılmış bölge yaratmış ve 1920 yılı başında stratejisini şöyle belirlemiştir: ancak İngilizlerin de düşmanı olan Bolşevik Rusya ile yapılacak bir ittifakla Anadolu kurtarılabilir.

Talat, Enver, Cemal Paşalar yurtdışında, Mustafa Kemal yurt içinde Bolşevik Rusya ile ittifak yapmaya karar vermişlerdir. Bu ittifak politikası 5 Şubat 1920'de Mustafa Kemal'in "Kafkas seddini yıkma taktikası" adı altında kağıda dökülmüş ve 6 Şubat'ta "Türkiye'nin siyasi vaziyeti" başlığıyla, direnişi destekleyen tüm komutanlara gönderilmiştir. Mustafa Kemal, Bolşevik Rusya ile işbirliğini, hatta ittifak konusunda gayet net, bilinçli bir tavrı 1920 başında almıştır ve göründüğü kadarıyla yanında sadece Kazım Karabekir vardır. Rauf (Orbay), Fevzi Çakmak, İsmet (İnönü) ve Bekir Sami gibi İngilizlerle ittifak yapmaktan yana/İngilizci bilinen diğer siyasi aktörler, İngilizlerin tutumu ve İttihat ve Terakki rüesâsının da Bolşevik Rusya'yla ittifak politikalarını savunması dolayısıyla olsa gerek, bu stratejiye karşı çık(a)mamıştır. Yine de Mustafa Kemal'in, 6 Şubat 1920'de, Bolşeviklerle ittifak politikasını komutanlara onaylatmasından topu topu beş gün sonra 11 Şubat 1920'de, İstanbul'daki Rauf Bey'in, Mustafa Kemal'in tam zıddı olan bir yaklaşımla, İngilizlere, Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın da onayıyla: "Bizi Anadolu'da destekleyin, Bolşevikleri Kafkaslarda durduralım" (Yerasimos, 1994; 120) diye yazdığı da bilinmektedir. Yani Rauf Bey, İngilizlerin "Türkiye'nin bağımsızlığını onaylaması koşuluyla" o sırada Dağıstan'da savaşmakta olan Nuri Paşa'ya güvenerek Bolşevikleri Kafkas Dağlarının kuzeyinde durdurabileceğini düşünmektedir. Bütün bunlar milli mücadeleye soyunan kadrolar arasında tam bir fikir birliği olmadığının göstergesidir.

Bolşevik Rusya'nın konumu

Bu sırada Rusya'daki Bolşeviklere gelince, onlar ölüm kalım savaşı içindedir: Ayakta kalabilecekler midir? İktidarı ele geçirmişlerdir ama, koruyabilecekler midir? Rusya'dan sonra, kapitalizmin geliştiği diğer Avrupa devletlerinde işçi sınıfı devrim yapıp iktidarı alabilecek midir? Almanya, İtalya, İsveç, vb ülkeler proletaryası, Rusya proletaryasının yardımına koşacak mıdır? Büyük işler, büyük idealler peşindedirler: sömürünün ortadan kalktığı bir sis-

tem, işçi ve yoksul köylülerin çıkarlarını savunan bir toplumsal formasyon, bunları gerçekleştirebilmek için dünya devrimi. Polonya kapılarında at koşturan, dünya devriminin çok yakında olacağını uman Bolşevikler güneydeki komşusundan, Ankara'dan 1920 yazında uzatılan eli görmez bile...

Siyaset sahnesine çıkan güçlü ve güçsüz aktörler arasındaki acımasız savaş... satranç tahtasında ufalanan piyonlar, şaha kalkan atlar, devrilen şahlar...

Ankara-Moskova İlişkileri

Ta baştan alırsak...

31 Ekim 1918'de başta İngilizler olmak üzere müttefik güçlerin dayattığı mütareke şartlarını kabul etmeyen Türkiyeli siyasi aktörler, 1919 yılı yaz başında işgal ordularının ve onlarla işbirliği yapmakta olan İmparatorluğun merkezi gücünün, yani halife sultanın ve onun hükümetinin elinin yetişemediği kadar uzağa çekilmiştir. Başında Mustafa Kemal'in bulunduğu bir askeri yapının yanında, Anadolu'nun batı illerinde **Redd-i İlhak**, doğu illerinde Müdafaa-i Hukuk adı altında eşraf, mütegallibe ve aşiretler örgütlenmiş, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile direniş kararlılığı tepe noktasına vardırılmıştır. Anadolu'daki bu toplanma, örgütlenme, karar alma süreçleri incelenirse, bu **dönem** bir toplumda direnmeye karar veren sınıfların ve çıkar çevrelerinin hangi aşamalardan geçerek örgütlendiklerini gösteren bir laboratuvar gibidir. Önce Erzurum'da ***yerel, bölgesel*** içerikli bir kongre toplanmış; kendine güveni yenilenen güçler bir buçuk ay gibi kısa bir zaman sonra, Sivas'ta ***merkezi ve ulusal*** çıkarların öne çıkarıldığı bir kongre ile mücadelenin programını ve liderlerini de belirlemiştir.

Sivas Kongresi sonrasında kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) heyeti temsiliyesi, İstanbul Hükümeti ile anlaşarak seçim kararı almış, 1919 Aralık ayında yapılan seçimlerde, ARMHC'nin gösterdiği adaylar da milletvekili seçilmiştir. İşgal koşullarında bile meşruiyetini, halkın oyuna dayandırmak isteyen bu güçler, 1920 yılı Ocak ayında İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın açılması ile "Misak-ı milli"yi, yani bu direnişin hangi koşullarla biteceğini kararlaştırmışlardır. Ancak Meclis'te, Ankara ile birlikte hareket eden bir grup kurulması gündeme geldiğinde, ki "Felâh-ı Vatan" adıyla kurulmuştur, ancak 88 kişi destek vermiştir.

Meclis-i Mebusan'ın 16 Mart 1920 de basılması ve direnişin Ankara'yla bağlantısını sürdüren Rauf Bey gibi unsurların tutuklanması üzerine, bazı mebuslar artık İstanbul'da siyaset yapma olanağının kalmadığını görerek Ankara'ya geçmiştir. Resmi tarih genellikle sayı vermeyerek, sanki bütün Meclis'in Ankara'ya göç ettiği gibi bir izlenim yaratsa da, Meclis-i Mebusan'ın ancak beşte birine yakın sayıda mebus (451 mebustan ancak 80-90 civarı[1]) Ankara'ya kaçmıştır (Tuncer, 2003; 333. Akın, 2001; 50). Zaten, Meclis-i Mebusan'da kurulan Felâh-ı Vatan grubunun "sekseni mütecaviz" mebustan oluştuğunu Mustafa Kemal de Talat Paşa'ya yazdığı mektupta belirtmiştir (Tekeli ve İlkin, 1980; 327). Dolayısıyla, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan BMM, büyük ölçüde Ankara tarafından yapılan ikinci seçimde seçilen mebuslardan oluşmuştur.

Mebusları gibi Osmanlı ordusu zabitanı da Ankara'ya 16 Mart 1920 Meclis-i Mebusan'ın basılmasından sonra gelmiştir. Osmanlı ordusundan Anadolu'ya geçenler ise neredeyse sadece İttihatçı zabitlerdir ki onların çoğu da İstanbul'da tutuklanmamak için Anadolu'ya geçmiştir. Karabekir bu durumdan dolayı o sırada İstanbul'da olan İsmet Bey ve Fevzi Paşa'yı suçlamaktaysa da (Karabekir, 2008; 757), İsmet Bey bile Ankara'ya Meclis-i Mebusan'ın basılmasından sonra, Fevzi Paşa ise Ankara'ya meclis açıldıktan sonra gelmiştir.

Böylece, İstanbul'daki Meclis baskınından sonra Sultan'ın Meclis-i Mebusan'ı kapatması ile, Ankara'da toplanacak bir Meclis'in meşruiyeti sağlanmış olur. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgi belgesi olan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir yıl dört ay 22 gün; Erzurum Kongresi'nin toplanmasından dokuz ay sonra, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi adıyla açılan Meclis, işgal koşullarına direnmeye karar veren, İstanbul'un dışında ikinci bir iktidar odağı yaratan güçlerin merkezi olmuştur. Bu merkezin lideri, bu tarihten sonra, tartışmasız Mustafa Kemal olacaktır.

Büyük Millet Meclisi kimi temsil etmektedir?

23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin toplanması ile birlikte siyasetin merkezi İstanbul'dan Ankara'ya kaymış ve ülkede ikili bir iktidar oluşmuştur. BMM'de 363 milletvekili olduğu, ancak toplantılara genellikle 200 civarında milletvekilinin katıldığı, kararların da 100'ün biraz üstünde milletvekilinin onayıyla alındığı görülmektedir. BMM'de kararların alınmasını sağlayan bu çoğunluk kimi temsil etmektedir? Bu mebuslar kimin çıkarlarının savunucusudur? TBMM, ülkenin işgal edildiği zor koşullarda kurulması nedeniyle yekvücut olduğunu kanıtlamak için "particili-

1 Rıdvan Akın'a (2001; 50) göre 88 mebus; Ahmet Demirel'e (1995; 92-100, 137) göre 79 mebus (ama o da 88 rakamını vermektedir); Tuncer'e (2003; 333) göre 92 mebus Ankara'ya gelmiştir.

ği" reddetmişti. Bu nedenle Meclis'te pek çok grubun var olduğu bilinmesine karşın, açık ve net programlara sahip olan partilerin var olmaması, tahlil yapmayı zorlaştırmaktadır.

Tarih sınıf savaşımları tarihiyse, TBMM'nin çoğunluğunun hangi sınıfın çıkarlarını savunduğu, bilinen kavram ve kategorilerle nasıl açıklanabilir? Milli Mücadele döneminde siyaset yapan sınıfları, Marksist şemaya göre nasıl çizebiliriz? Ankara ile İstanbul hükümetlerinin farklı politik tutumlarını "burjuvazi ile feodalite veya büyük toprak sahipleri ile küçük köylülük veya Osmanlı burjuvazisi ile Anadolu burjuvazisi ve benzerleri arasındaki rekabet olarak sınıfsal karşıtlıklarla tahlil edebilir miyiz?

1876 ile başlayan, 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı ile devam eden süreç, anayasalı ve parlamentolu bir düzene geçiş sürecidir. Bu süreçte iktidar/egemenliğin kullanım yetkisi Osmanlı hanedanından alınarak, Meclis aracılığı ile halka verilmeye başlanmıştır; Osmanlı hanedanı bu süreçte mutlak iktidarı kaybetmeye başlamış, Osmanlı, meşrutiyet sistemine geçmiştir. 1920 Meclisi'ni oluşturan mebusların mensup olduğu görüşler doğrultusundaki hareketleri, egemen sınıfların kendi arasındaki bir mücadelenin devam ettiğini göstermektedir. 1920-1923 TBMM sürecine, Cumhuriyetçilerle Saltanatçılar arasındaki savaş denebilir. TBMM'deki mücadele, İttihat ve Terakki Cemiyeti/Partisi ile başlayan modernleşme çabasının son safhasıdır. BMM'de de bu savaşımın yansımaları gözlenebilir. İstanbul ve Anadolu'da giderek güçlenen sanayi, ticaret, tarım burjuvazisinin iktidarı almasıyla modern, laik cumhuriyet kurulmuş, Saltanat ve hilafetle temsil edilen eski çıkar çevreleri yani muhafazakârlar diskalifye edilmiştir. Ve bu TBMM'nin çoğunluğunun kararı ile gerçekleşmiştir.

Altıyüz yıllık bir imparatorluğun, Osmanlı saltanatının ve onunla birlikte hilafet kurumunun tasfiyesinin son aşamaları 1920-23 arasında yaşanmıştır. Bazıları için hâlâ şaşırtıcı gelen, saltanatın ve onunla birlikte hilafet kurumunun tasfiyesine bir türlü inanamayanlara, 20. yüzyıl başında tasfiye olan hanedanlıklara bakması tavsiye edilir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bütün dünyada yükselen siyasi rejim cumhuriyettir. Türkiye'nin yanı başında Rus Çarlığı'nın yerine kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Ankara'daki Meclis'e en fazla esin verenlerdir. Üstelik bu tarihte dünyada otuz civarında devlet bulunduğu, Asya, Afrika başta olmak üzere bugün devlet olan bölgelerin henüz Batılı devletlerin sömürgeleri durumunda olduğu unutulmamalıdır. Devam eden pek çok hanedan ise güçlü parlamentoların yanında egemenliklerini kullanmayan sembolik makamlar haline gelmeye başlamıştır.

18 ve 19. yüzyıl Fransız düşünürlerinin görüşlerini yakından bilen, birçoğu Dârülfünun, Mülkiye, Tıbbiye, Harbiye'den sonra Avrupa'da tahsil gör-

müş, Osmanlı'nın yetiştirdiği entelektüel kuşağın önde gelenlerini de içeren BMM'nin milletvekilleri, laik bir Cumhuriyet fikrine uzak olmayan insanlardı. Herhalde, bu aydın kadroların en büyük açmazları, dayanacakları gelişmiş bir burjuva sınıfın yokluğu dolayısıyla hayallerini modernist ordu aracılığı ile gerçekleştirebilmiş olmasında yatmaktadır. Bu kadrolar, Anadolu'ya geçtiklerinde çok çarpıcı iki durumla karşı karşıya kalmışlardı; ilki Anadolu halkının kabul edilemez yoksulluğudur, çünkü Anadolu'da yoksul halk yığınları iki bin yıl önce nasıl yaşıyorsa, hâlâ öyle yaşamaktadır: karasabanla yapılan tarım, gaz lambalarıyla aydınlanan evler, hastane, okul, yol ve benzerlerinin yokluğu... koyu bir taassubun pençesinde kıvranan bir halk. Yani o görkemli imparatorluk Anadolu'ya hiçbir yatırım yapmamıştır... Paris'i, Berlin'i görmüş milletvekilleri, Anadolu'nun terk edilmişliği, ihmal edilmişliği, halkın inanılmaz yoksulluğu, çaresizliği karşısında samimiyetle sarsılmışlardır. İkinci çarpıcı durum ise, yalan yanlış, eksik bilgilerle de olsa bu yoksulluktan kurtuluş çaresinin Bolşevizm olabileceği düşüncesinin herkesi sarıp sarmaladığıdır. Bunu en güzel şekilde İsmail Suphi Soysallıoğlu 1920 sonbaharında Meclis kürsüsünden şöyle ifade etmiştir:

> Belki Şark'ta, Rusya'da patlıyan inkılabın bizim üzerimizde tesiri olmuştur. Belki Harbi umuminin, her millette, her milletin mazlum sınıfının... Emin olunuz efendiler, her millet iki sınıftır: Biri idare edenler, diğeri idare edilen mazlum sınıftır (tbmm.gov.tr).

TBMM üyeleri arasında, geçmiş yıllarda, ülkenin kötü yönetildiğine ilişkin hiçbir kuşku yoktur, bu kadar geri kalmasının sebepleri araştırıldığında eleştiriler sıkça "memurin ve münevver [aydınlar] sınıfa" yöneltilmiştir. Bu da Meclis'teki milletvekillerinin sadece devletin yönetilme biçimine karşı çıkacak bir bilince sahip olduğunu da göstermektedir.

Bolşevizm'e övgü düzülen Meclis'te, toplumsal sistemin sınıfsal bir eleştirisi yapılmamıştır. Detayları ilerleyen bölümlerde işlenecek olan konuşmasında İsmail Suphi, "Meclis'in esasen inkılap için toplanmadığını", "esas itibariyle bir meşru müdafaa için toplandığını" belirterek, ancak "burada toplandıktan sonra ... **ıslah ve inkılap zaruretini anladık ve yeni bir idare kurmak için bir takım hazırlıklar yapmağa başladık.** Bu memleketi, bu milleti yaşatmak için en iyi esas nerede ise onu bulmağa ve ihtiyaç olduğu için **her şeyden inkılap yapmağa karar** verdiklerini," söylemiştir (tbmm.gov.tr).

Dolayısıyla, daha sonra Cumhuriyet'i kuracak olan kadroların, "inkılap" denildiği zaman modern, laik bir cumhuriyet kurmaktan öte bir şey kastetmedikleri açıktır. Bu, nüfusunun büyük ağırlığı yoksul köylü olan halkın taleplerini, çıkarlarını savunacak bir işçi sınıfı partisine neden tahammül edemediklerini de açıklamaktadır.

1920 Ankara'sı

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurulduğu, Bolşevizm'e sempati ile bakıldığı Ankara nasıl bir kenttir? TBMM'ni kuran ve bu kadroları destekleyen, bu mücadelenin içinde olan insanlar nasıl insanlardır? 1920'de yirmi yaşında bir genç olan Enver Behnan Şapolyo, ***Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*** adlı kitabında o günlerin Ankara'sını ve insanlarını şöyle anlatmaktadır:

> Başta kalpak, belde tabanca, külot pantolon, ayakta çizmeler ... fesli adam yok gibi ...bunlardan başka keçe kulaklı, laz başlıklı, haki çuhadan yapılmış türlü askeri serpuşlar ... Bir bakarsın kapıdan bir kuva-yı milliye kaptanı içeri girer, göğsünde iki sıra fişenkler, belinde bir Çerkes kaması ve yanında bir bomba asılıdır. Bu korkunç adamdan kimse ürkmez, esasen hepimizin kıyafeti bu adama benzemekte idi. Herkesin muhakkak belinde bir tabancası vardı. Mebuslar tabancalı idi. Görüşülen meseleler yalnız cephe havadisi ve Meclis müzakereleri idi.
>
> Milli mücadelede yeni bir ruh taşıyorduk. Bu ruh yeni kıymet hükümleri idi. Eski hayata tamamen düşman, yeni bir hayata susamıştık. Bu ruh haleti bizde pek şiddetli ve hareketli idi. Kabına sığamayan insanlardık. Bu hal, ihtilâl devrinin korkusuz ve yıkıcı galeyânı idi. Ağır yürüyen ve hafif konuşan pek azdı. En ufak bir hadise bizi çılgına döndürüyordu. Derhal yıkmak ve yok etmek istiyorduk. Yaşayışımız pek sade, o kadar ki, sefalete düşen bir insan gibi yoksul hayatı. Hepimiz memleketlerimizden getirdiğimiz elbiseleri, yahut satın aldığımız birer avcı ceketini giyiyor, kilot pantolonlarımızın üzerine bir yün çorap çekiyorduk. Yakalıklı ve kravatlımız pek sayılı idi. Şık giyinen kimse yoktu. Yediklerimiz pek sade idi. Kaldığımız yer boş bir han odası, ortasında bir portatif karyola, bir de iskemleden ibaretti.
>
> Atatürk o zamanlar kırk yaşlarında idi. Suriye cephesinde böbreklerinden rahatsızlandığı için çok zayıftı. Daima avcı ceketi ve kilot pantolon giyer, üzerine de bir yün çorap çekerdi. Elinde bulunan bir yeşil tesbihi çekerdi. Neşeli ve hareketli değildi. ... Mustafa Kemal bir bağ evinde aynı yoksul hayatı yaşamakta idi (Şapolyo, 1967; 145, 177, 180, 186, 192).

Komintern görevlisi olarak İstanbul üzerinden Ankara'ya gelen heyetin üyelerinden biri olan Fransız sosyalisti Magdeleine Marks'ın gözünden Ankara'yı tanımaya çalışmak ise acı vermektedir:

> Gerçekten de Ankara burası mıydı? Bu tuhaf, yoğun taş yığınları, bu çıplak arazi, bu bomboş grilik, bu hüzün müydü? Sağda solda görülen bu ha yıkıldı ha yıkılacak harabelerin arasından uzanan ortası tümsek geçit, yol muydu, sokak mıydı? Yani yeni başkentin insanları geniş kuşaklarını kemer gibi bağla-

mış, kocaman cepli şalvarlar giyen bu köylüler miydi? Bu kentin dükkânları, bu girişleri mağaraya benzeyen izbe delikler miydi?

Bizler gazetelerde bu memlekette bir devrim olduğunu okumuştuk. Peki nasıl oluyor da gözlerimizin önünde bunca sefalet varken, böylesine perişan bir gerilik gözlenirken, bu koskocaman açılmış gözlerde bu kadar az umut olabiliyor?

Burada sanki Rusya'dan bir köşe bulmuş gibiydik: kaynar çayın buharında ve sigara izmaritlerinin dumanında sürüp giden bitmek tükenmek bilmez konuşmalar, şaşırtıcı kibarlık gösterileri, tutkuyla savunulan fikirler, gecenin içinde yankılanan şarkılar.

Yorgun ve sıska eşeğini dürtükleyerek yol alan şu yaşlı ve şaşı adam ile birkaç adım gerisinden gelen bir sürü örtünün altında gizlenmiş kadınlar, trahomun kemirip tükettiği sapsarı suratlı çocuklar... Suratları yolun taşlarıyla aynı renk, sırtları forsaya çakılmış kölelerinki gibi iki büklüm insancıklar...

Bugün bir okulu ziyaret ettik. Okul pislik içinde ve yamru yumru, daracık bir sokaktaydı. Okulun tek sınıfı, iki tane küçücük pencereden az ışık alabilen bir odaydı. İçerisi çok berbat kokuyordu ve bu ortamda nefes almak bile çok güçtü. Üstleri başları yırtık pırtık otuz kadar çocuk ve yirmi kadar tabure vardı. Bir kara tahta, bodur masalar, ilk bakışta yaşlı bir büyücüye benzeyen bir öğretmen... Genizden gelen bir sesle tutuk, kekeme bir okuyuş. Ders Kuran dersi. Çocukların her birinin önünde sararmış, koskoca birer kitap vardı... tüm sınıf hep bir ağızdan ve ağlamaklı bir sesle birlikte okuyorlardı (Marks, 2007; 96, 97, 99-100, 103, 111).

Bolşevik Rusya ile dostluk olasılığı

1910'lardan beri yükselen Türkçülük-Turancılık akımının ideologlarından Ziya Gökalp'in milliyetçi ve Turancı karakterde bir "Şark Mefküresi"nden söz etmesi dolayısıyla, Garp'ten uzaklaşarak Şark'a dönmek fikrine uzak olmayan Osmanlı siyaset elitinin karşısında şimdi gerçekleştirilebilecek bir Şark Mefkûresi bulunmaktadır. Şark'm en büyük devleti olan Bolşevik Rusya'dan el uzatılmaktadır. Bolşevik Rusya'nın lideri Lenin'in 3 Aralık 1917'de "Rusya'nın ve Şark'ın Tüm Müslüman Emekçilerine" hitaben yaptığı ünlü konuşmasıyla, Bolşevik Rusya ile Müslüman-Türkler arasındaki ittifakın temeli atılmıştır:

> İstanbul'un işgali için Çar tarafından vücuda getirilmiş [...] hafi [gizli] muahedelerin [anlaşmaların] hükümsüz olduğunu ilan ederiz. İstanbul'un Müslümanlar elinde kalması lazımdır. Türkiye'nin taksimine ve ondan Ermenistan'ın koparılmasına dair olan muahedenin yırtıldığını ilan ederiz (Söylemezoğlu, 1953; 40).

Bu konuşma sonrasında Birinci Dünya Savaşı bitince payitahtının İngilizler tarafından işgal edilmesi karşısında Anadolu'ya çekilen Kuva-yı Milliciler olsun, Berlin'e kaçan İttihatçı şeflerin olsun kiminle ittifak yapacağı belli olmuştur. 1919 yazından itibaren Anadolu'ya çekilen Mustafa Kemal ve arkadaşları en erken zamanlardan itibaren Bolşevik Rusya ile ilişki kurmaya gayret göstermişlerdir. Mustafa Kemal, Mayıs 1919'da Samsun'a çıktıktan çok kısa bir süre sonra Havza'da ya Bolşeviklerin, ya da Bolşevik Rusya'da faaliyette bulunan komünist Mustafa Suphi'nin[2] gönderdiği temsilcilerle görüşmüş olmalıdır. Bu görüşme, Amasya Bildirisi'ne şöyle yansımıştır:

> Madde 3. Bolşevizmin suret-i telakki ve tecellisi dahi müzakere edilerek esasen Kazan, Orenburg, Kırım vesaire gibi ahali-yi İslamiyye bunu kabul ederek diyanet, an'ane gibi işlerle zaten alakadar olmadığından bunun memleket için bir mahzuru olamayacağı düşünüldü (Karabekir, 1960; 58).

Ancak, Mustafa Kemal 24 Eylül 1919'da, Sivas Kongresi'nden hemen sonra General Harbord'a gönderdiği mektupta, Bolşevizm'i benimsemediğini anlatmaktadır:

> Bizim memleketimizde bu doktrinin [Bolşevizm'in] hiçbir şekilde bir yeri olamaz. Dinimiz, adetlerimiz ve aynı zamanda sosyal bünyemiz tamamiyle böyle bir fikrin yerleşmesine müsait değildir. Türkiye'de ne büyük kapitalistler, ne de milyonlarca zanaatkâr ve işçi vardır. Diğer taraftan zirai bir problemimiz yoktur (ATTB, 1991; 86) (abç).

Dolayısıyla, Mustafa Kemal'in tutumu nettir: İngiltere ve diğer galip devletler Anadolu'dan toprak istedikleri sürece Bolşevik Rusya ile ittifak yapılacak ama Bolşevik olunmayacaktır.

Vaz'iyyet-i siyasiyemizin muhakemesi: Bolşevikler stratejik müttefik

Mustafa Kemal, henüz Meclis-i Mebusan'ın basılmadığı, dolayısıyla Meclis'in Ankara'ya taşınmasından önce, Ocak ayında hazırladığı, 5 Şubat 1920 tarihinde, "Vaz'iyyet-i Siyasiyemizin Muhakemesi" başlığıyla tüm Kolordu komutanlarına ve Rauf, Bekir Sami, Refet ve Halid Bey'lere gönderdiği "mufassal" ve "müstacel şifre"de, içinde bulunulan zor şartlardan kurtulmanın tek yolunun Bolşeviklerle işbirliği yapmak olduğunu saptamıştır. İngilizlerin,

2 Bu çalışmada Mustafa Suphi'nin hayatı hakkında bilgi verilmemiştir. Meraklısına: Emel Akal. "Mustafa Suphi". Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 8. SOL içinde. 2007a. s. 138-164. İletişim Yayınları: İstanbul.

Kafkasya'da, Türkiye ile Bolşevikler arasında oluşturmak istedikleri sete[3] engel olmak gereğinin altını çizmiştir. Mustafa Kemal, İngilizlerin Bolşeviklere karşı başlattığı savaşta Türkiye'nin yerinin Bolşeviklerin yanı olduğunu ve hızla, Avrupa ve Balkanları saran Bolşevizm akımı hakkında tutum alınması gerektiğini belirtmiştir. Bunu şöyle özetler: Bolşevizm istesek de istemesek de, gönüllü veya zorla her yeri ele geçiriyor. Bari biz bu akımı gönüllü kabul edelim ve kontrolü elimizde tutalım. Kafkaslardan Hindistan'a kadar ilerleyecek olan Bolşeviklerin Kafkasya'yı istilasına yardım ederek onunla birlikte hareket edelim:

> Bolşeviklerle temas eden millet ya içtimai [sosyal] veya siyasi bir tevhid-i harekata [birlikte hareket etmeye] veya onun seline müsellahan [silahlı] muhalefete mecbur olmuştur. Bizim de iki şıktan birini intihap etmekliğimiz [seçmemiz] lazımdır.
>
> Türkiye Kafkasya'dan Bolşevik istilasını teslih [kolaylaştırma] ve onunla tevhid-i harekat [harekatın birleştirilmesi] etmekle garptan şarka doğru Anadolu, Suriye, Irak, İran ve Afganistan ve Hindistan kapılarını müthiş bir surette açmış olacaktır. [...] [İtilaf Devletleri] Bolşevikler ile Türklerin arasını Kafkas milletleri vasıtasıyla kat'etmek planını bulmuşlardır.[4] [...]
>
> Kafkasya seddinin yapılmasını Türkiye'nin mahv-ı kat'isi projesi addedip bu seddi Düvel-i İtilafiye'ye yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak mecburiyetindeyiz. [...]
>
> Şark cephesinde resmi veya gayri resmi seferberlik yaparak Kafkas seddini arkadan yıkacak tahşidata başlamak, [...] Kafkas milletleri bize sed olmaya karar verdikleri halde harekat-ı taarruziyemizi tevhit [taarruz harekatımızı birleştirmek] için Bolşeviklerle anlaşmak [lazımdır] (Harp Vesikaları Dergisi, 1956).

---

3 Söz konusu edilen Kafkas Seddi 1920 baharında ne anlama gelmektedir? 1917 Ekim Devrimi sonrasında Kafkasya'da doğan iktidar boşluğundan istifade eden Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan 1918 yılı Mayıs ayı sonunda bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Gürcistan Almanya'ya, Azerbaycan ise Osmanlı'ya yaslanmaktaydı. Ancak Almanya ve Osmanlı devleti 1918 yılı Ekim ayında Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkınca Kafkasya'dan çıkmak zorunda kaldılar. Kasım 1918'de galip İngiltere Kafkasya'ya girdi. Hem Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, İngiltere himayesinde, Rusya'ya kafa tutmaya devam etti, hem de Kafkasya'da Bolşeviklere karşı savaşan Beyaz Ordu güçlendi. Anadolu'da İngilizlerin planlarına karşı direnmekte olan güçler, Bolşeviklerden destek ummaktaydı. Ancak, Anadolu ile Bolşevikler arasında şimdi aşılmaz bir "Kafkas Seddi" bulunmaktaydı. Anadolu ile Bolşeviklerin temasının sağlanacağı sınır, Ermenistan ve Gürcistan sınırıydı ve burada Menşevik iktidarlar Bolşeviklere karşı İngilizlerle işbirliği yaparak, Kızıl Ordu'ya karşı direnmekteydi.

4 M. Kemal'in Şubat ayındaki öngörüleri gerçekleşmiş, 1920 yılı yaz ve sonbaharında Sovyetlerle Anadolu bağlantısı kesilmiş, Ankara'dan Moskova'ya, Moskova'dan Ankara'ya gelip giden heyetlerin yollarda aylarca sürünmesine sebep olmuştur.

Bu tarihlerde Talat Paşa da Bolşevik Rusya ile ittifak yapmaktan yanadır ve bu fikrini Mustafa Kemal'e yazdığı mektupla bildirmiştir.[5] Dolayısıyla, Mustafa Kemal ve İttihatçı rüesa Bolşeviklerle ittifak yapma stratejik kararında müşterektir. Mustafa Kemal şubat ayında bu konudaki düşüncelerini ve yapılanları Talat Paşa'ya verdiği cevabi mektupta yazmıştır. Mustafa Kemal, esas olarak Bolşeviklerle "kendi nokta-i nazar ve gayeleri saklı kalmak üzere" "müşterek düşman aleyhine birlikte hareket" etmek istediklerinin altını çizmektedir. Ancak "vatanımız parçalanmak ve milletimizi İngiliz boyunduruğu altında görmek kötü ihtimali karşısında Bolşevik prensiplerini tatbik etmekten başka kurtuluş çaresi kalmazsa, uygulanmasındaki zorluklara rağmen o hususa da başvurmak gerekli olabilir" yorumunu yapmaktadır:

> Azerbaycan, Şimalî Kafkasya, Gürcistan ile daha ilk devirde[6] az çok münasebata başlanmıştı. Halil Paşa ile Sivas'ta arîz ve amîk görüştükten sonra kendisini Azerbaycan'a gönderdik. Esaretten kurtulan Nuri Paşa'nın da Kafkasya'da faaliyete geçmesi için tedabir alındı. Elyevm her ikisi ile muhabere ve münasebet berdevamdır. Halil Paşa Azerbaycanlılardan bir kuvvetin başında olarak elyevm Zanzezur'dedir. Ve Ermenilerle muharebe ediyor, Nuri Paşa şimalî Kafkasya kuvvetlerine kumanda ediyor. Kendilerine arzu ettikleri zabitleri peyderpey gönderiyoruz.
>
> Halil Paşa'ya verdiğim nokta-i nazarlar: Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'da Çerkeslerin istiklâllerini te'min etmek, Azerbaycan ile ittifak etmiş olan Gürcistan ile îtilaf [uyum] halinde yaşamak. Daha evvel Türkistan'da bulunduğunu tahmin ettiğim Enver Paşa ile tesis-i irtibat ederek onunla Türkistan istiklâlini temine çalışmasını söylemek ve gerek Kafkasya'da ve gerek Türkistan'da vücuda getirilecek harekât ve faaliyeti Türkiye menafiine [çıkarlarına] tevcih etmek ve bunun için benimle muhafaza-i irtibat eylemek.
>
> Halil Paşa'ya ve Halil Paşa'dan evvel Kafkasya'ya gönderdiğim zabitlere **Bolşeviklerle temas ve zemîn-i itilâf taharri** etmelerini [uygun zemin araştırmaları] ve fakat her türlü mukarrerat-ı kat'iyye [kesin karar] için benim tasdikime ta'lik keyfiyet olunmasını söyledim. ... Şimalî Kafkasya'da Çerkeslerin teşkil ettikleri Şûra tarafından gönderilen bir heyet-i murahhasa ile aynı daire dahilinde talimat verdim.
>
> Şimdiye kadar Bolşevikler ile temas ve itilaf hususunda memur ettiğimiz zevata verdiğimiz talimatta **şart-ı esas olarak** kendi **nokta-i nazar ve gayelerimiz mahfuz kalmak üzere kadimen müşterek düşman aleyhine tevhid-i hareketten ibarettir.** Buna mukabil bizim şiddetle muhtaç olduğumuz para

5 İttihatçı şeflerin Sovyetlerle ittifak politikaları hakkında geniş yorumlar için bakınız Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm.**

6 Temmuz 1919, Erzurum Kongresi sırasında.

vs talebi mühim görülmüştür. Bolşevikler ile prensip ve içtihatta ittihad hususunu bugün için sehil [kolay] görmemekle beraber zaruret-i kat'iyye halinde tasavvur etmediğimizden mevzuu bahis edilmemiştir. Binaenaleyh vatanımız parçalanmak ve milletimizi İngiliz boyunduruğu altında görmek ihtimal-i meş'ûmu karşısında Bolşevik prensiplerini fi'len tatbik etmekte çare-i halâs tahmin olunursa cihet-i tatbikiyyesindeki müşkülâta rağmen bugün hâkim olduğumuz kuvvete istinaden o hususa da tevessül etmek lâzım gelebilir.

... Bakü'dan Azerbaycan ve Dağıstanlıların mühim bir ekseriyetine istinaden verilen karar neticesinde Bolşeviklerle hafi [gizli] bir mukavele akdedilmiş ve bu mukavele mucibince Azerbaycan ve Dağıstan'ın tamamiyet ve istiklali Bolşevikler tarafından tasdik edilmiştir (Tekeli-İlkin, 1980; 321-330) (abç).

Mustafa Kemal ve Kafkasya harekâtı

Mustafa Kemal, bu doğrultuda Bolşevik Rusya ile Anadolu arasındaki Kafkas seddini kaldırmak için şubat ayında Karabekir'in harekât başlatmasını istemiş, ama Karabekir hava sıcaklığının eksi 32 derece olduğu, iaşe ve teçhizat yoksunlukları bulunduğu; Bolşeviklerin henüz güneye inmediği, İngilizlerin Anadolu'daki güçleri ezebileceğim gerekçe göstererek böyle bir harekâtı başlatmayı reddetmiştir. Ancak, Karabekir aslında böyle bir harekâta Ankara'daki ARMHC Heyeti Temsiliye üyesi olan Mustafa Kemal'in değil, İstanbul'daki Meclis ve hükümetin karar vermesi gerektiğini düşünmektedir (Karabekir, 2008; 510).

Karabekir'in ileri harekât teklifini reddetmesi üzerine, 14 Şubat'ta Mustafa Kemal, Karabekir'den "Dağıstan ile Azerbaycan'da *adı bilinen şahıslar* ile daha sıkı irtibat tesisi"ni istemiştir (Karabekir, 2008; 516). Bu tarihte, Kızıl Ordu ile birlikte Dağıstan'da Beyaz Ordu'ya karşı savaşan Nuri ve Halil Paşa'lar[7] bulunmaktadır. İran'da Küçük Han'ın Bolşevik olması, Batum'da İslam Cemiyeti'nin Gürcü istilâsına karşı Bolşeviklerle ittifak akdetmiş olması hep sevinçle karşılanan haberlerdir (Karabekir, 2008; 521, 524).

Gelen istihbaratlara göre, Azerbaycan'da iktidarda olan Müsavat Fırkası İngilizlerle ittifak halindedir. Çünkü İngilizler, 1908'den beri ellerinde olan Güney Azerbaycan ile (İran'ın kuzeyi) kuzey Azerbaycan'ı birleştirerek Bolşeviklere dayanabilecek güçte bir devlet yaratmak istemektedir. İngilizler buna Gürcistan'ı da katabilirse Kafkas Seddi çok güçlü olacak ve Anadolu'ya Bolşeviklerden destek gelemeyecektir (Karabekir, 2008; 546).

7 Nuri Paşa: Enver Paşa'nın kardeşi. Halil Paşa: Enver Paşa'nın amcası.

Bolşevik Rusya ile ilişkilerde yetkili, Karabekir

Mustafa Kemal Şubat 1920'de, Ankara'da eli kolu bağlı, çaresiz beklemektedir. 26 Şubat tarihinde yaptığı durum tahlillerini içeren raporunda, "İstanbul'da Meclistekilerin bigâne, Anzavur'un etkili, Düvel-i İtilâfiye'nin saldırganlığına" işaret etmektedir. Bu rapora Karabekir şu cevabı vermiştir: "isti'câl [acele etme] ve telaş zararlıdır. Meclis ve hükümet işbaşındadır. Meclis'i aleyhimize karar vermeye sevk etme" (Karabekir, 2008; 553). Halbuki şubat sonu, mart başı Anadolu'da isyanlar başlamıştır. İstanbul'da güvenoyu almış olmasına rağmen hükümet istifa ettirilmiş, yerine renksiz bir yeni hükümet kurulmuştur.

Mustafa Kemal'in öngörüleri bir kez daha çıkıp, İstanbul'da Meclis'in kapatılmasına doğru giden süreç hızlanınca, 10 ve 11 Mart'ta Karabekir şu tahlili yapar: "En mühim bir iş de şimdiden **hiçbir taahhüde girişmemek** şartıyla **Bolşeviklerin bir an** evvel **Kafkasları cenuba aşmasını temin** için kendilerini bir münci [kurtarıcı] gibi bekleyen milyonlarla halk olduğunu kendilerine anlatmaktır" (Karabekir, 2008; 574). Mustafa Kemal cevaben "Bolşeviklerle temas ve muhabere için buradan ayrı bir heyet izamına lüzum görüyor musunuz? ... bu işin icabında [heyet-i temsile ile] muhabere ederek **bizzat zat-t alîleri tarafından** görülmesini münasip görmekteyiz" diye yazar. İşte Ankara'nın Bolşeviklerle irtibat kurma görevini bizzat Karabekir bu noktadan itibaren resmen üstlenmiştir. Mustafa Kemal'e cevabında "yeni bir heyet göndermeye lüzüm yoktur" demiş ve Bolşeviklerle irtibatı Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit'le[8] sürdürmeye devam etmiştir (Karabekir, 2008; 575, 579).

Tam da bu günlerde, 16 Mart 1920 de, İstanbul'un işgali ile yetinmeyip zaten İngilizlerin izniyle açılan Meclis-i Mebusan'ın da basılması ve bazı mebusların tutuklanması ile mücadele bir üst aşamaya tırmanır. Karabekir'e göre İstanbul Meclisi'nin basılması, Ankara'nın meşru bir siyasi odak haline gelmesini sağlamıştır. Karabekir artık bütün dikkatini kendi inisiyatifindeki Bolşevik Rusya'yla ilişki kurma meselesine odaklayacaktır. Bolşevik Rusya ve Kafkasya'dan bütün bilgiler ve istihbarat önce ona gelmekte, Türkiye'ye dağıtılmaktadır. Dr. Fuat Sabit'ten gelen "ben Kafkasya Türklüğünün Gürcü, Ermeni ve emperyalizmden kurtulmak için Sovyet esasatının kabulünü lazım görüyorum", "ben Bolşeviklerle beraberim" (Karabekir, 2008; 577) türü raporların da etkisi ile Karabekir, Bolşeviklerle ittifak yapılması gerektiği düşüncesine gelmiştir. Karabekir, Bolşeviklerle ittifak yapılması gerektiği konusunda tamamen ikna olduğu için olsa gerek, adeta Kızıl Ordu propagandası yapmaya başlamıştır: "Kızıl Ordu yürüyor, İngilizler çaresiz. ... Dağıstan ve Gürcis-

8 Dr. Fuat Sabit: Erzurum Kongresi sırasında Bolşeviklerle irtibat kurmak üzere Kafkaslara gönderildi.

tan ve sahil mıntıkalarında Bolşeviklerin başarıları pek ziyade inkişaf ediyor. ... Bolşevikler, İtilâf devletlerinin her türlü maddi ve manevi yardımını alarak teçhiz edilmiş Denikin gibi bir orduyu mahvedip perişan ettiler. ... Azerbaycan'ın İngilizlerle ittifak yaparak Kızıl Ordu'ya direnmesi felaket olur" vb (Karabekir, 2008; 581, 583).

Bu durumda Mustafa Kemal, 16 Mart'ta Bolşeviklerle birleşmek için Şark'a taarruz talebini tekrarlamışsa da Karabekir yine reddetmiştir. Ama bu kez "Batum ve havalisinde Bolşevikliğin ilânı" için harekete geçmiştir (Karabekir, 2008; 594-595). Yani Mustafa Kemal, 1920 baharında Kafkasya'da bir harekat başlatıp Ermenistan'ın işgali konusunda ısrar etmiş ama Karabekir reddettiği için harekât gerçekleşmemiştir. Bilindiği gibi daha sonra da Karabekir isteyecek ama bu kez Mustafa Kemal izin vermeyecektir.

Karabekir, 17 Mart 1920 tarihinde Azerbaycan'da bulunan Nuri ve Halil Paşa'lara bir mektup yazmış, İstanbul'un işgali ile "Hilafet-i İslamiye ve Saltanat-ı Osmaniye ruhundan darbelenmiştir" dedikten sonra Kızıl Ordu'nun sınırlarımıza dayanması için gerekenleri yapmalarını istemiştir:

> Bolşevizmin zaten müheyya [amade] olan memleketimize ve hudutlarımıza bilfiil dayanması için derhal Kafkasların istilası ve hatta Bolşevikler küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek Azerbaycanlılarla beraber hududumuza doğru hareketi halinde temin-i maksada pek kafi gelecektir. ... Azerbaycan ve Dağıstan'da Bolşeviklik fikrinin hâkim olması ve icabında Batum Bolşeviklerine muavenet [yardım] edilebilmesinin Gürcistan'ın da Bolşevik zümresine ithalinin temin buyurulması pek münasip olur (Karabekir, 2008; 599).

Karabekir artık sıklıkla şu tür haberleri BMM Riyaseti, Kolordular, Refet Bey, 56. ve 61. Fırkalar, Trabzon ve Van Vilayetleri ile Erzincan mutasarrıflığı, 15. Kolordu Kıtaatı, yani tüm Türkiye ile paylaşmaktadır: "Bahr-i hazer sahillerindeki şehirlerin" "şimalden inen halâskâr [kurtarıcı] ordular" [yani Bolşevikler] tarafından işgal olunduğu, bu savaşta "Dağıstan İslam ordusunun [yani Nuri Paşa'nın]" büyük katkılarda bulunduğu, "Dağıstan'da da, Rusya dahilindeki bütün Müslümanlar gibi Bolşevik ordularla" birleştiği; "artık Kafkasya'nın bahr-i Hazer ve Karadeniz sevahilinin kâmilen Kırmızı ve Yeşil Orduların hâkimiyetine geçtiği" (Karabekir, 2008; 646-656); Bakü'nün Kızıl Ordu tarafından işgaline ilişkin duyurular da Türkiye'ye Karabekir tarafından "müjdeli haber" üslubunda verilmiştir (2008; 769). Yine Karabekir, tüm Türkiye'ye "Moskova telsiz telgraf İstasyonunun 1 Mayıs Bayramı'nın mahiyeti hakkındaki tebliğini" tamim etmiştir:

Ameleler! 1 Mayıs'ta elinizdeki çekicinizi örs üzerinde değil, beynelmilel burjuvazi üzerine vuruyorsunuz. Darbenin kuvvetli olması nisbetinde zafer de daha yakındır. Büyük amele ordusunun askerleri için çekiç ve balta lazımdır.

Sanayi adamları! 1 Mayıs'ın kendinize yeni bir hayatın başlangıcı olmasını tah-ı imkâna almalısınız.

Dülgerler! Kerpiçlerinizle kırmızı cumhuriyet binasını inşa etmelisiniz.

Demirciler! Büyük mesai taraftarlığına ve son düşman aleyhine de silah hazırlamalısınız.

Makinacılar! Açlığa ve sefalete karşı amelelerin mücahede edebilmeleri için müsait çıraklar yetiştirmelisiniz.

Şimendiferciler! Siz katarlarınızı büyük hürriyetin mevcut olduğu tarafa tahrik ediniz.

Köylüler! İnkişaf eden gençlik için sizin ekmeğiniz kan ve kuvvet ihzar edecektir.

Muharrirler ve Şairler! Avam muharebesi hakkında dünyaya tehdidamiz bir mısra okumalısınız. Ve serbest mesai için meserretaver şiirler inşad etmelisiniz.

Kırmızı askerler! Silahlarınız elinizde olduğu halde sosyalizm aleyhine davranan düşmanlarınızla son harbi bitirmelisiniz! (Karabekir, 2008; 780) (abç)

Karşılıklı güven o kadar yüksek bir düzeydedir ki, Kafkas cephesi Askeri devrim Konseyi üyesi Orçonikidze, 1920 yılı Nisan ortalarında, yani Kızıl Ordu Bakü'ye girmezden az önce, "Bakü petrol kuyularının Sovyetleştirme sırasında tahrip edilmesini engellemek amacıyla Halil ve Nuri Paşaların hizmetinden yararlanmak gerektiğini ısrarla önermekte ve söz konusu kişilerin "Sovyet Cumhuriyetine karşı ilerde de dostça davranmaları ve Sovyet işçilerine hizmette bulunmayı önermeleri" konusunda Mustafa Kemal'den talimat aldıklarını vurgulamaktadır (Kazancyan, 2000; 25).

İlk Adım:
Mustafa Kemal'den Lenin'e Mektup[1]

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'daki Meclis-i Mebusan basılıp da Rauf Beyler tutuklanınca, Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir, Sovyet Rusya ile daha ciddi ilişki kurulması doğrultusunda harekete geçmiş, Bakü'deki Dr. Fuat Sabit'e gönderilen haberler neticesinde orada Bakü Gruppası diye de bilinen, *Türk Komünist Fırkası* kurulmuştur. Bu partide, Ankara'nın temsilcileri de, İttihatçılar da, samimi komünistler de bulunmaktadır. Bolşeviklerle kurulacak ilişkilerin bu parti üzerinden yapılması düşünüldüğü için, bu ilişkilere rehber olacak bir "talimat" kaleme alınmasının uygun olduğuna karar veren Karabekir, kendisinin kaleme aldığı aşağıdaki metni, onaylanmak üzere 18 Nisan tarihinde Ankara'ya göndermiştir:

1. Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istindaf eden Bolşeviklerle tevhid-i mesai ve harekâtı [birlikte çalışmayı ve harekâtı] kabul ediyoruz.
2. Bolşevik hükümeti Gürcistan üzerine harekat-ı askeriye yapar [...] içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekâtı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetine Bolşevik esâsâtını ve âmâlini tamamen kabul ettirmeyi ve bu hükümeti bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler [Bolşevik devletler zümresine katmaya söz verir].

1 Doktora tezinde bu hususa değinen bir çalışma: Durmuş Karaman. 1997. **Milli Mücadele Döneminde Sovyet Cumhuriyetleri ile Yapılan Antlaşmaların Meclis'teki Akisleri** (1920-1922). Basılmamış Doktora tezi. Erciyes Üniversitesi, SBE. Kayseri (s 77-84).

3. Türkiye kuvvetleri halen Ermeni Hükümeti'nin idaresi altında bulunan araziyi işgal ettikten sonra ekseriyeti kahiresi İslam olan mezkur mıntıkada kuvvetli teşkilat-ı askeriye vücuda getirecek ve usul-i idareyi tanzim ve tesisi eyleyecektir.
4. Atiyen Bolşevik esasat ve programına göre emperyalist hükümetler aleyhine harekatın temin için Türkiye Bolşevik hükümetinden para, erzak ve cephane hususunda azami muavenet talep ve rica eyler (Karabekir, 2008; 708-709).

Ancak, Mustafa Kemal o sırada, bir hafta sonra Ankara'da toplanacak olan meclisin işleri ile meşgul olduğu için olsa gerek, Karabekir'e hemen cevap vermemiştir. Ermenilerin Moskova'yla Ankara'dan önce ilişki kurması ihtimalinden endişelenen Karabekir, 22 Nisan'da "talimatın acilen Bakü'ye gönderilmesini lüzumlu gördüğünü", Ankara'ya bildirmiş, ama yine cevap alamamıştır. Bu arada alman istihbaratlardan İngilizlerin Ruslarla anlaşarak Bolşeviklerin Ankara'ya vereceği desteği kesmesinden korkan Ali Fuat da 22 Nisan'da aynı mealde bir yazı kaleme almıştır:

> ... Binaenaleyh Ankara'daki Meclis-i Milli in'ikad etmekle [toplanmakla] beraber her şeyden akdem ve sür'at-i mümküne ile Ruslarla temasa gelmemiz lüzumu kesb-i ehemmiyet etmiştir (Karabekir, 2008; 730) (abç).

23 Nisan'da Karabekir Ankara'ya bir telgraf daha göndermiş ve Bolşeviklere karşı direnme kararında olan Azerbaycan Müsavat Hükümeti'ne yönelik olarak şöyle bir mektubun gönderilmesi için Ankara'nın onayını istemiştir:

> Bugün Anadolu'nun hâlâsı [kurtuluşu] için Bolşevik ordularıyla el ele vererek hareketten başka bir çaremiz kalmamıştır. ... Binaenaleyh Bolşeviklerle müttefikan hareketinizi ve bu suretle Anadolu Türkleri ile birleşmeye çalışmanızı ümit ediyor ve intizardayız (Karabekir, 2008; 732).

Karabekir hızla yaklaşmakta olan Kızıl Ordu'dan önce Bakü'ye girme çabasındadır. Nihayet, 26 Nisan 1920'de BMM açılıp ilk hükümet kurulduktan sonra Ankara'dan yanıt gelir, ama bu yanıt Bakü'ye gönderilemeden, 28 Nisan'da Kızıl Ordu Bakü'ye girecektir. Sonraları, Karabekir bu gecikmeden dolayı Mustafa Kemal'i "eğer bu mektup Ankara'da bekletilmeyip hemen gönderilseydi, Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişi engellenirdi," diye suçlamıştır (Karabekir, 2008; 751).

Ankara, Karabekir'in teklif ettiği talimat mektubunu, önemli değişiklikler yaparak onaylamıştır.

1. Emperyalist hükümeti aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istindaf eden Bol-

şeviklerle tevhid-i mesai ve harekâtı [birlikte çalışmayı ve harekâtı] kabul ediyoruz.

2. Bolşevik hükümeti Gürcistan üzerine harekat-ı askeriye yapar [...] içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye hükümeti de **emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekâtı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetini de bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler** [Bolşevik devletler zümresine katmaya söz verir].
3. Evvela milli topraklarımızı taht-ı işgalinde bulunduran emperyalist kuvvetleri tart ve atiyen emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücadelât-ı müşterekemiz [ortak mücadelemiz] için kuva-yı dahiliyemizi taazzuf ettirmek [dahili kuvvetlerimizi biçimlendirmek] üzere ilk taksit olarak 5 milyon altının ve ... cephane vs vesait-i fenniye-i harbiye ve malzeme-i sıhhiyenin ve yalnız Şark'ta icrayı harekât edecek kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini lazımdır.

   Gönderilecek heyet Azerbaycan Hükümeti nezdinde teşebbüsatı lazimede bulunarak mühim olan muavenetin hatta istikrazın icrasına da sarf-ı mesai eylemesi münasiptir efendim.

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal
(Karabekir, 2008; 747-48).

Bu metin, Ankara'dan Karabekir'e "Bakü'ye gönderilecek heyet-i askeriyeye verilecek talimat" olarak gönderilmiştir (Karabekir, 2008; 747), ancak Karabekir bu metni, şu başlığı koyarak Moskova'ya göndermiştir: "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükümetine birinci teklifnamesidir" (Karabekir, 2008; 748). Yani Mustafa Kemal, kendisinin haberi olmaksızın, Lenin'e mektup yazmış olmaktadır.

Bazı sol çevrelerde pek sevilen Mustafa Kemal'in Lenin'e mektup yazdığına ilişkin "efsane"nin hikâyesi işte böyledir. Bu mektup pek meşhurdur. "Yazdı mı, yazmadı mı?" tartışmasının yanında "bu mektubu ilk kim yayımladı" gibi tartışmalar Türk historiyografisini hâlâ meşgul etmektedir. Önceleri Yerasimos'un (1979; 150 dn) altını çizdiği gibi uzun süre anti-komünist, anti-Sovyetik Türkçü yazarlar böyle bir belgenin olmadığını iddia etmişlerdi. Şimdi de "ilk ben yayımladım, yok ancak Sovyet arşivleri açılınca orijinali bulundu" gibi iddialar ileri sürülmektedir. Halbuki bu mektubu, ilk kez Karabekir, 1961'de (638) yayımlamıştır. 1964'te TTK tarafından basılan ***Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*** adlı derlemeye Nimet Arsan tarafından alınmış; 1973 yılında Haluk Bayülken'in Dışişleri Bakanı olduğu dönemde, hem de 12 Mart darbesi sürecinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. yılı anısına Dışişleri Bakanlığı'nm **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş**

Savaşımız adlı kitabına (1973; 63) alınmıştır. Ayrıca Salahi Sonyel'in çalışmasında mektubun başka nerelerde yayımlandığına ilişkin bilgilere bakılabilir (2003, 6dn). Bütün bunlara rağmen, Türk historiyografisini İngiltere'den takip etmek zor mudur bilmiyorum, Bülent Gökay, "mektubun içeriği ancak 1992'de, AVP'deki Sovyet dışişleri bakanlığı belgeleri açılınca elde edilebildi" (2006; 104-105) diyebilmektedir.

Mektupta Sovyetlere yönelik büyük bir güven ve Ermenistan'a yönelik derhal bir harekât beklentisi görülmektedir. İlginçtir, aynı tarihlerde, Mayıs 1920'de İran'da, Reşt'te Gilan Sovyet Cumhuriyeti ilan edildiğinde, liderleri Küçük Han da Lenin'e bir mektup göndermiştir:

> Size ve II. Enternasyonal'e mensup bütün sosyalistler, bizlerin ve diğer bütün zayıf ve ezilen halkların İranlı ve İngiliz zalimlerin boyunduruğundan kurtulmamıza yardımcı olmanız için yalvarıyoruz (Carr-III, 2004; 230).

Ancak, Bolşevikler güney komşularından gelen bu talepleri, yoğun gündemleri dolayısıyla ya anlamamışlar, ya da önemsememişlerdir. Bu mektubun hemen arkasından, başında Dışişleri Vekili'nin olduğu bir heyet Ankara'dan Moskova'ya doğru yola çıkmıştır.

Bakü'yü kim aldı, kim verdi?

Yukarıda görüldüğü gibi Lenin'e gönderilen mektupta Ankara Hükümeti ve Karabekir, "Azerbaycan hükümetini Bolşevik devletler zümresine katmaya," söz vermiştir. Ancak bu mektup Bolşeviklerin eline gitmeden çok kısa bir süre önce Bakü'de Müsavat Hükümeti düşmüş ve Azerbaycan'da Sovyet hükümeti kurulmuştur. Bilindiği gibi Azerbeycan'da Bakü petrollerinin varlığı dolayısıyla, neft işçileri arasında güçlü bir Bolşevik gelenek bulunduğu gibi, Müslümanların da bir komünist partisi bulunmaktadır. 1919 yılı sonunda Azerbeycan Komünist Partisi-Himmet adıyla faaliyet gösteren bu parti, başta Bakü olmak üzere Azerbeycan'daki çeşitli milletlere mensup proletaryanın partisi olmuştur. Azerbeycan Komünist Partisi-Himmet, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbeycan'ın Bolşevikleşmesinde birinci derecede rol oynamıştır (Swietochowski, 1999; 231). Azerbeycan parlamentosunu "Hakimiyetin komünistlere tahvil verilmesi hakkında Müsavat Parlamentımn gararı" adıyla aldığı karar, AKP-Himmet'in gücü nedeniyle alınabilmiştir (AHC, 1998; 979).

"Devlet" olalı iki sene olan ve şu anda Müsavat Partisi'nin iktidarda olduğu Azerbaycan Devleti'nin bir ordusu yoktur, Osmanlı Ordusu'ndan kalan dökümtüler bir anlamda ordu işlevini görmektedir. Bu nedenle de Müsavat Hükümeti'nin kapıya dayanmış Kızıl Ordu'yla savaşacak gücü bulunmamaktadır. Azerbaycan Parlamentosu'nun hâkimiyeti komünistlere bırak-

ma kararını almaya zorlayan etmenlerin ilki içerdeki komünistlerin gücü ise de, ikinci etmen, başında Orçonikidze'nin bulunduğu Kızıl Ordu'ya bağlı 11. Ordu'nun sınıra dayanmış olmasıdır. Burada yeri gelmişken, Bakü'ye Kızıl Ordu'nun girişini Osmanlı zabitanının kolaylaştırıp kolaylaştırmadığı, hatta Bakü'nün Kızıl Ordu'ya Halil Paşa tarafından sunulup sunulmadığı hakkındaki tartışmaları değerlendirmekte yarar var.

Türk zabitan faktörü

Türk historiyografisinde bu konudaki tartışmalar devam etmektedir. Antikomünist, anti-Sovyetik, Türk-İslam sentezine bağlı olan araştırmacılara göre Bakü'ye Kızıl Ordu'nun girmesinde o sırada Bakü'de olan Türk zabitanının asla dahli yoktur. Sovyet resmi tarihçileri de, Bakü'ye, dolayısıyla Azerbaycan'a Kızıl Ordu'nun savaşsız girmesini, sadece komünistlerin başarısı olarak takdim edip, Bakü'deki "Türk zabiti" faktörünü dile getirmemektedirler. Ancak gerçek ne birincisi, ne de ikincisidir, genellikle olduğu gibi ikisinin ortasında bir yerdedir.

Ekim 1918'den sonra Osmanlı Ordusu'ndan Kafkasya'da kalan zabitan ile 1919 Eylül ayında Bakü'ye giden Halil Paşa "İngiliz taraftarı ile hatta İngilizlerin oyuncağı olan" Müsavat Partisi'nin politikalarından memnun değildir. Türkiye'ye gönderdikleri raporlarda Müsavatçıların: "Nahcivan ve havalisi ve Zengizor'u ve Karabağ'ı Ermenilere vermeye razı," olduklarını iddia etmektedirler. Karabekir'i güneyden Elviye-i Selâse'yi almak üzere harekâta teşvik eden Halil Paşa şunları yazmaktadır:

> Ordu-yı Osmani harekâta başlar başlamaz Azerbaycan'daki hükümet yıkılıp **kızıl bayrak çektirilecektir**. Ordu-yı Osmaninin hareketi teehhür edecek [ertelenecek] olursa bütün ihzarat [hazırlıklar] ve makasıd-ı milliye hülâsa her şey zîr ü zeber [altüst] olacak ve vaziyet tamamen aleyhimize dönecektir (Karabekir, 2008; 725) (abç).

Nasıl olmuş da, Halil Paşa Azerbaycan'a "kızıl bayrak" çektirecek hale gelmiştir? Olan şudur: Bolşevik Rusya'da iç savaş çıkıp, Beyaz ve Kızıl Ordu'lar savaşmaya başlayınca, pan-Rus politikaların en keskinini savunmakta olan Beyaz Ordu'ya karşı hem Rusya Müslümanları hem de Kafkasya ve Dağıstan'daki Osmanlı savaş esirleri Kızıl Ordu ile işbirliği yapmışlar ve Kızıl Ordu saflarında savaşmışlardır. Böylece, Bolşeviklerle Müslümanlar arasında bir yakınlık ve dayanışma oluşmuştur. Mart 1920'de, İstanbul'da Meclis-i Mebusan basılınca Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tek umudu Bolşevik Rusya ile ittifak yapmak olunca, Anadolu'nun isteği ile Bakü'de Türk Komünist Fırkası/Bakü Gruppası kurulmuştur. Osmanlı zabitanının da içinde

bulunduğu bu ekip Anadolu'ya destek sağlamak için Bolşeviklerle işbirliği yapmaya ve Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişini desteklemeye karar vermişlerdir. Ancak, bu tarihte Azerbaycan'da iktidar olan *Azerbaycan Müsavat Partisi*, Bolşeviklerin Azerbaycan'a bağımsızlık vereceğine inanmadığı için İngiliz veya Amerikalılarla ittifak yapmayı tercih etmektedir.[2]

Daha sonra Nuri Paşa da saf değiştirmiş ve Müsavatçılarla birlikte Kızıl Ordu'ya karşı savaşmaya başlamıştır. Bu durumu Mustafa Kemal "İngilizlere bendelik etmekten zevk alan Azerbaycan'ın Müsavat hükümeti ve bu hükümetin hempaları" diyerek son derece ağır sözlerle eleştirmiştir (tbmm.gov.tr). Müsavat iktidarının çok yetersiz olan ordusunun başında da Osmanlı subayları bulunmaktadır.

Aslında yaşananlar, umulanlardan –her zamanki gibi– farklı olmuştur. Nuri Paşa ve diğer Türk zabitler, Beyaz Ordu'ya karşı Kızıl Ordu'yla birlikte savaşmaktayken, Denikin ve Kolçak'ın Beyaz Orduları beklenmeyen bir hızda dağılmış, böylece ortak düşman ortadan kalkmış, üstelik Kızıl Ordu bir anda Dağıstan hududuna dayanmıştır. Nuri Paşa haricinde Beyazlara karşı Bolşeviklerle ittifak yapan Türk zabitanı, Kızıl Orduyla yaptıkları ittifakı bir anda bozamamıştır. Efendizade, olanı şöyle anlatmaktadır: "Bolşevikler Azerbaycan hududuna dayandıktan sonra Bakü'de bulunan yerli Bolşeviklerle Türk zabitanı bir ültimatomla hükümeti ellerine alıp, birkaç gün sonra da huduttaki arkadaşlarını davet ederek, Azerbaycan'ı bunların [Kızıl Ordu'nun] ellerine verdiler" (Efendizade, 1337; 32). Halil Paşa ve arkadaşlarının Azerbaycan sınırlarına dayanan Kızıl Ordu ile savaşmayarak Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesine destek verilmesinin ***ilk sebebi***, Bolşeviklerin Azerbaycan'a gerçek bir bağımsızlık vereceğine ve Kızıl Ordu'nun bu topraklara girmeyeceğine olan inançlarıdır. Karabekir'e verilen raporda Bakü'ye giren ordunun bile "Kırgız Türklerinden mürekkep Bolşevik İslam Ordusu" olduğu söylenmiştir (Karabekir, 2008; 770).

Halil Paşa, Türk zabitler ve Azerbaycan İttihat Fırkası, Bolşeviklere karşı direnilmezse Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girmeyeceğine inanmışlardır. Karabekir'in bir an önce Bolşeviklerle anlaşmak istemesinin temelinde yatan düşünce de budur. Bu nedenle, yukarıda sözü edilen Bolşeviklere yönelik olarak kaleme aldığı mektupta "Siz Gürcistan'a askeri harekât yapıp oradaki İngilizlerin bertaraf edilmesini sağlayın, Biz de Ermeni hükümeti üzerine askeri harekât yapar ve Azerbaycan hükümetini Bolşevik devletler zümresine katarız. Bolşevik esaslarını ve emellerini tamamen kabul ettiririz", demektedir. Yani Bolşeviklere teklif edilen şudur: Biz Ermenistan ve Azerbeycan'ı

2 Bu tarihlerde Bakü'de olan İttihatçı Küçük Talat (Muşkara), 1926'da mahkemede "Müsavat hükümeti Anadolu harekâtına hiç kıymet vermiyordu" diyerek durumu özetlemiştir (Ihkan ve Ilıkan, 2005; 18)

bolşevize edelim, siz bize Elviye-i Selâse'yi verin ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını garanti edin. Karabekir'e verilen bütün bu taktik ve güvencelerin kaynağı, o sırada Bakü'de bulunan Halil Paşa'dır. Hatta Halil Paşa, İttihat Fırkası ile birlikte Bakü'de iktidarı alacağından neredeyse emindir. Bakü'de son derece güçlü olan Azeri Bolşeviklerini devre dışı bırakabileceklerini zannedecek kadar kendisini dev aynasında görmektedir. ***İkinci sebep*** ise Anadolu'ya yapılacak yardımın çabuklaştırılmasını sağlamaktır. Bu amaçla İttihatçıların kurduğu "Türk Komünist Fırkası" da Bakü'de "Moskova Sovyeti ile uyuşacak, sollardan mürekkep bir hükümeti mevkii iktidara" getirecektir (Karabekir, 1960, 613). Tevfik Bıyıklıoğlu da (2000; 45) bu durumu teslim etmiştir. Ali Fuat bu dönemi şöyle anlatmaktadır:

> Biz o vakitler, Rusya'da yeni rejim kurulurken Çarların ekmiş olduğu Türk-Rus düşmanlığının tohumunu ortadan kaldırarak milletlerimizi birbiriyle kardeş ve dost yapmayı çok düşünmüştük (Cebesoy, 1982; 157).

Böylece, Müsavat'ın Kızıl Ordu'ya karşı direnişinin kırılmasında ve Kızıl Ordu'nun kan dökmeden Bakü'ye girmesinde Türk Komünist Fırkası'nın Anadolu'dan aldığı talimatlar doğrultusunda hareket etmesinin de payı vardır. Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit, Kızıl Ordu'nun kansız, savaşsız, bir direnişle karşılaşmaksızın Bakü'ye girmesini sağlamışlardır. "İhtilâl ordusu Halil Paşa'nın komutasına" verilmiş ve hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak kadar açık ve net bir şekilde Bakü'yü Kızıl Ordu'ya teslim etme kararı alınmıştır (Karabekir, 1960, 608-612).

Sonuç olarak; Kızıl Ordu, 28 Nisan 1920 Çarşamba günü, saat 14.00'den sonra Bakü'ye girmiştir. Halil Paşa Kızıl Ordu'yu trenle giderek sınırda karşılamıştır. İlk gün Bakü'den Karabekir'e gönderilen rapor şöyledir:

> b) İşgalden evvel **İttihad Fırkası** ile yerli Bolşevikler hükümete müracaat ederek, 5-6 saat mesafede bulunan **Bolşevik kuvvası Bakü'yü işgal edeceklerinden kuvva-yı mezkureye karşı kat'iyen mümanaat** [engel] **olunmaması** haber verildi. Ve bu müracaat hükümet tarafından is'af [kabul] edildi.
>
> g) Azerbaycan da **İttihad Fırkası vaziyete hakimdir. Hükümet İttihad Fırkası'nda olduğundan Bolşevikler hiçbir suretle dahili işlere karışmıyorlar** (Karabekir, 2008; 769).

Müsavat Fırkası'nın Azerbaycan parlamentosunda sıkıştırılmasında en büyük rolü üstlenen, adı bile Osmanlı İttihatçılarına mülhem olarak koyulmuş olan **İttihat** Fırkası ve lideri Dr. Karabey Karabey'e yakından bakmakta yarar bulunmaktadır.

İttihat Fırkası ve Dr. Karabey Karabeyli (Karabeyov)[3]

Azerbaycan İttihat Fırkası'nın lideri Karabey Karabeyli, "Moskova ve Tartu üniversitetlerinde tahsil almıştı"; tıp doktoru olmasına karşın aynı zamanda maarifçilik sahasında da faaliyet göstermiş; "tertib eylediği iki ciltlik Türk-Rus lugatini cap ettirmişti". Karabeyli "*Hayat*", "*İrşad*" ve "*Kaspi*" gazetelerinde çalışmış, 1911-12'de "*Hak Yolu*" isimli gazetenin redaktörlüğünü yapmıştır (Koyuşov, 1997; 49). Dr. Karabeyli Rusya'da 1905 devrimi sonrasında toplanan ilk *Rusya Müslümanları Kurultayı*'na iştirak etmiş; azınlıkların, bu meyanda Müslümanların da ilk Rusya parlamentosu olan Duma'da temsili için seçim kanunun oluşturulması sırasında adı öne çıkmış; "İttifag-ul Müslimin" teşkilatının uzuvlarından Ahmet Agayev'in (Ağaoğlu) "Difai"sinin liderlerindendir (Koyuşov, 1997; 50). Ancak Rusya'da 1906 sonrasında tekrar baskı döneminin başlamasıyla haklarında takibat başladığı için Rusya'dan kaçıp İstanbul'a gelen Ahmet Agayef, Hüseyinzade Ali, Mehmet Emin Resulzade gibi, "Dr. Garabey Garabeyov"da Türkiye'ye 1912'de gelmiş ve iki yıl kalmıştır (Koyuşov, 1997; 33). Rusya'dan kaçarak İstanbul'a gelen bu kadro, Rusya'da "ezilen ulus" olarak yaşadıkları Türklüklerini, İstanbul'a taşımışlar ve Osmanlı'da Türkçülük akımına dönüşmesine katkıda bulunmuşlardır. Dr. Karabey Karabeyli de İstanbul'da diğerleri gibi İttihat ve Terakki çevresinde yerini almıştır.

Dr. Karabey Karabeyli, Birinci Dünya Savaşı başlayınca "İttihat ve Terakki merkezi umumisinin tensibiyle Abdülkadir, Ömer Naci ve Hilmi Beylerle birlikte İran Azerbaycam'nda çalışmak üzere Van'a geçmiş"tir. Van'da bu kadronun arasında bir tartışma çıkmış, Dr. Karabeyli Tebriz'deki Rus Konsolosluğu'na sığınmış, bu nedenle Rus casusu olduğuna hükmedilmiştir (Karabekir, 2008; 543). Bu meseleyi Koyuşev şöyle anlatmaktadır:

> Yenilmez irade sahibi, teşkilatçılık beceriği olan bu şahsın siyasi faaliyetten muvakati uzaklaşmasına sebep olan, hakkında gezen şayieler idi. Bu şayielere arhalanarag Amerika alimi T. Svyatahovski "monarhist", Sovyet tarihşinalığı ise "Çar ve sultan hafiyyesi" adlandırır. Müsavat salnamecisi M.B. Memmetzade ise Dr. Karabeyov Türkiye'de iken Rusya nefine casusluk etmekle tagsirlendirirdi. Bu şayilerin yaranmasına 1908ci[4] ilde baş veren bir hadise sebep olmuştu. O zaman Dr. Karabeyov "İttihad ve Terakki"nin gizli direktifleri ile İstanbul'dan İran'a geçen büyük bir missiyanm başında dururdu. Lakin Rus-

3 Bilindiği gibi Rusya Türkleri İstanbul'a geldikleri zaman Rusya'daki isimlerini kullanmaktaydılar. 1910'da başta Ahmet Agayef'e karşı açılan bir eleştiri kampanyası ile bu soyadlar "Türkçeleştirilmiştir". Örneğin biz Agayef'i Ağaoğlu olarak tanırız. Karabeyof da İstanbul'da Karabeyli olmuştur. Zeki Velidov'un Zeki Velidi Togan olması gibi.

4 1914 olmalıdır.

siya, hükümetinin gördüğü tedbirler neticesinde nümayende heyeti vazifesini yerine yetirebilmemişti ve o zaman bele bir fikir yayılmıştı ki, Çar hükümetine missiya ve direktiv barade malumatı mahz Karabeyov catdırmıştır. Bizim elimizde bu şayienin ne tekzibi, ne de tasdiki için kifayet kadar malumat yokdur (Koyuşov, 1997; 50).

Yine Koyuşev'e göre Birinci Dünya Savaşı yıllarında "Müselmanlardan teşkil edilmiş "Dikaya Diviziya" adlanan goşun birleşmesinin esas hakimi olmuştur" (Koyuşov, 1997; 50)

1918 yılının Eylül ayında Nuri Paşa komutasındaki İslam Ordu'su Bakü'yü işgal ettiği zaman "Karabeyli *Yeni Hayat* gazetesinin baş redaktörü olur. Bir kader sonra İttihatçılar tarafından partiyanm rehberliğine getirilir" (Koyuşov, 1997; 50-51). Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ı işgal ettiği zaman, Bakü'de 1917 Şubat ve Ekim devrimi kazanımlarını yok ettiği, parlamentoyu, sendikaları kapattığı ve Giritli Ruşeni Bey'in Kafkas İttihat Fırkası kurduğu sıralarda (Akal, 2007b), Karabeyli siyaset sahnesine tekrar girmiştir. Efendizade (1921; 25) şöyle anlatmaktadır: "Gence'de Nuri Paşa tarafından saklandığı yerden çıkarılıp, İttihat Fırkası'nı teşvik için ... ileri atılmış idi. ... İstanbul'ca [Türkçülük fikrini] yaymak için Ahmet Agayef'le birlikte, Karabegov Karabey sahne-i siyasete çıkıp Müsavat Fırkası'nı mağlup etmek istiyordu". Artık, Karabeyli'ye 1914'te yöneltilen çar ajanı suçlamalarının ortadan kalktığını ve tekrar güven kazandığını görüyoruz. Hakkındaki dedikoduları Nuri Paşa'nın danışmanlığını yapmakta olan Ahmet Agayef ve Hüseyinzade Ali gibi "İttihat ve Terakki'nin selahiyetli nümayendeleri" bütün bu ajan suçlamalarının uydurma olduğunu söylemişlerdir (Koyuşov, 1997; 48). Bu süreçte İttihat Fırkası, Müsavat Fırkası'ndan sonra Azerbaycan'da ikinci parti konumuna yükselmiştir. Ama, 1918 yılı Kasım ayında Osmanlı Mondros Mütarekesinin hükümleri gereğince Bakü'den çekilince, parti tekrar muhafazakâr fraksiyonun eline geçmiştir.

Dr. Fuat Sabit, Karabekir'e gönderdiği raporunda Bakü'de gayet yakından tanıdığı Karabeyli ve onun kurduğu İttihat Fırkası hakkında şu bilgileri vermiştir:

> İttihad Fırkası'mn] reisi Dr. Kara Bey Karabeyli'dir.
> [İttihat] fırkasının muayyen bir sistemi ve siyaseti yoktur. Müsavat'a muhalefet etmek ve idareyi ele almak için her gün yeni bir tabiye tatbik eder. Şimdiye kadar takip ettiği **İttihad-ı İslam şiarı** Türkiye'den gelen bazı zevat tarafından tenkid olunduğu için **İttihad ve Terakki** programım kabul ve tatbik ettiğini halk arasında neşrediyor [yayıyor].
>
> Bunlar siyaset-i hariciyece [dış siyasette] Türkiye'ye mütemayildir. Hatta ilhak taraftarıdır. Politikası istikrarsız. Bir Denikin'le ve İtilaf devletleri ile iyi

geçinmek, bir Bolşeviklerle iyi geçinmeyi savunuyorlar. ... Osmanlı Türklerini teşvik ve avantüre müsait olanlarını etrafına topladığı için ... [Azeriler] nezdinde Türklerin Azerbaycan'ı ilhak siyaseti güttüklerine [ilişkin izlenim yaratıyorlar]. Dahilen siyasetleri muhafazakâr. Büyük toprak sahipleri destekliyor (Karabekir, 2008; 543-44).

İşte 1920 yılında Halil Paşaların Azerbaycan'da iktidarı kontrol edebilmek için öne çıkardıkları siyasi aktörler bunlardır. Ancak Karabeyli, dış destekli bir dinamik olarak siyaset sahnesinde iddiasını sürdürememiştir. Çünkü Bakü'deki en güçlü siyasi aktör/dinamik Bolşeviklerdir. Ne Müsavat Hükümeti'nin yaklaşan Kızıl Ordu'ya direnecek toplumsal tabanı ve askeri gücü vardır, ne de İttihat Fırkası'nın Müsavatçılardan sonra iktidarı alacak gücü vardır. Bu durumu Baha Sait de Nisan 1920 de Karabekir'e gönderdiği mektubunda belirtmiştir: "[Bakü'de] Komünist partisi hepsinden daha kuvvetlidir. İntibahat [seçim] olursa ekseriyeti onlar kazanır" (Karabekir, 1960; 617).

Tarihçiler ne diyor: Sekizinci Askeri Tarih Semineri

Bakü'nün Kızıl Ordu tarafından alınması hakkındaki bütün çalışmalara değinmek olanaklı da değil, yeri de değil, ancak 24-26 Ekim 2001 tarihinde yapılan *"XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar"* konulu Sekizinci Askeri Tarih Semineri'nde bile bu konu açıklıkla konuşulmamıştır. Bu seminerde, İlber Ortaylı'nm başkanlığını yaptığı bir oturumda, Bakü'nün Kızıl Ordu'ya teslim edilmesinde Osmanlı zabitlerinin destek ve yardımı olmadığı iddia edilmiştir (SATS, 2003; 210-212).

Halbuki, hem tüm belgeler bunun tersini kanıtlamakta, hem de Azerbaycan yazını bunu kabul etmektedir. Müsavatçı Azeriler bu konuda son derece kırgındır. Başta Mehmet Emin Resulzade (1990; 84-85) olmak üzere pek çok Azeri tarihçisi Bakü'yü Kızıl Ordu'ya teslim edenin başta Halil Paşa olmak üzere Türk zabitleri olduğunu iddia etmektedirler (Mehmetzade, 1991; 125-135). Müsavat Hükümeti, Azerbaycan Komünist Partisi karşısındaki güçsüzlüğünü kabul etmediği ve Bakü'deki komünist faaliyetleri küçümsediği için, Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişini sadece Halil Paşa ve Türk zabitlerine yüklemektedirler ki, bu da bir başka çarpıtmadır. Azerbaycan'ın Bolşevizasyonundan sonra, önce hapse giren, hapisten bizzat eski "yoldaşı" Stalin tarafından kurtarılan Resulzade, Türkiye'ye sığındıktan sonra açık açık yazamadıklarını, ***Asrımızın Siyavuşu*** isimli eserinde yazmıştır:

Avrupa'nın amansız adavetine karşı şeytanla olsa akdi ittifak zaruretinde bulunan Türkiye inkilapçılarınm zihniyetini Bolşevik Rusya hakkıyla takdir ey-

lemişti. Türklerin Azerbaycan üzerindeki manevi nüfuzundan istifade ile Bolşevikler yakın Şarkda kendilerini o kadar sevdirebildiler ki, Müslümanlar bunların kalb-i mahiyyet ederek Azerbaycan'ı istila değil, bilakis İstanbul'u bile kurtaracaklarına inandılar (Resulzade, 1339-1342; 67. Erel, 1968).

Genelkurmay'ın yayımladığı **Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi** adlı kitapta da şöyle yazılmaktadır:

> Kızılordu'nun bir an önce Azerbeycan'a girmesi ve Ankara'nın Moskova'ya yapacağı teklif gereğince Gürcistan'a taarruzla İngilizlerin oradan çıkmasını sağlamak maksadıyla, 15.nci Kolordu'nun direktifi üzerine, Bakü'de bulunan temsilcimiz Halil Paşa'nın (General Halil Kut) önderliği ve Bakü Komünist Partisi mensupları ve Bolşeviklere taraftar yerli zümrenin işbirliği sonunda, 11.nci Kızılordu ... Bakü'ye davet edilmiş ve bu ordu 28 Nisan 1920'de Bakü'ye gir[miştir] (TİH, 1995; 105).

Bu konudaki son söz Mustafa Kemal'in. 14 Ağustos 1920 tarihinde Meclis'te yaptığı bir konuşmada Türk zabitlerinin katkısını teyit etmektedir:

> Fakat Bolşevik Cumhuriyeti, hem kendi hayat ve mevcudiyetlerinin ehemmiyetini artırmak, hem de İtilaf Devletlerinin pençe-i zulmünden kurtuldukları takdirde, alemşümul [evrensel] olan inkılabın gayelerini elde etmek için kendilerine en kuvvetli, en kudretli bir muavin ve müzahir [yandaş] olacak milletimizin dostluk ve ve ittihadını tutmak için teşebbüsat-ı fiiliyede bulunmuştur. Yaptığı teşebbüs Efendiler; onuncu ve on birinci ordularını doğrudan doğruya Kafkasya'ya, Şark Cephesine tahsis etmek oldu. Bu ordular, bizim delâletimiz [yol göstericiliğimiz], tesirimiz ve hizmetimiz sayesinde kolaylıkla Şimali Kafkasya'yı geçtiler ve Azerbaycan'a dahil oldular ve Azerbaycanlılar da gelen orduları kemâli sükunetle kabul ettiler. Bu ordular bir taraftan Ermenistan ve Gürcistan hudutlarında lazım gelen tedbirleri ve vaziyet-i askeriyeyi aldılar. Diğer taraftan da maddeten bizimle tesis-i irtibata giriştiler – ki bu Mayıs aylarında idi (tbmm.gov.tr) (abç).

Ankara Hükümeti'nin bu dönemde Bolşevizmin dünyaya hâkim olacağına ilişkin görüşlerini, Temmuz ve Ağustos 1920 tarihlerinde yayımlanan "İcra Vekillerine ve Vükelâ-yı Millete Mahsus ve Tetkik-i Matbuat ve İstihbarata Müstenit Vaziyet-i Umumiye" başlıklı raporda buluyoruz:

> Bolşevik ricali müteaddit defalar [bütün mücadelâtımızın esası tekmil dünyanın prensiplerimizle idare olunmasını temin etmektir] demişlerdir. Demek ki Rusya, dünyanın Bolşevizm esasatına göre idaresini taht-ı temine alıncaya kadar propagandasıyla, parasıyla ve ordusuyla çalışacaktır. Bolşevizmin mağdur milletleri kurtarmak için yürüyen ordularının o milletleri idare-i dahiliye hu-

susunda eski prensiplere tabi bırakacağı şüphelidir. Bu vaziyeti gören bütün dünya sakinlerinden her bir kitle, kendisine mahsus bir tarz-ı müdafaa veya suret-i iltihak ihzar etmiştir (Akal, 2002).

Milletvekili Mustafa Lütfi'nin Meclis'teki sözlerini aktarmakla yetinelim:

> Huzuru âlinizde söylemeği münasip görmüyorum. Onlardan işittiğim söz bugün **Azarbaycanlıların düşmüş olduğu varta bizim yüzümüzden olmuştur. Yani oradaki zabıtan ve askerlerimizin yüzünden olmuştur.** Bu Azarbaycanlılar evvelce askerlerimizi kucakladığı halde bugün selâm verirken başlarını çeviriyorlar. ... **Heyeti Vekile Rusya Müslümanlarının ahvali dahiliyesini bilmediği gibi, Rusları da anlayamadı.** Binaenaleyh rica ederim kaş yapayım derken göz çıkarmayalım (tbmm.gov.tr).

Azerbaycan Şûralar Hükümeti Riyaseti'nden BMM'ye mektup

Azerbaycan Komünist Partisi reisi, Lenin ve Stalin'in yoldaşı ve arkadaşı, Azerbaycan Şûralar Hükümeti Reisi Nerimanof'tan BMM başkanlığına gönderilen mektup, 19 Ağustos 1920 tarihinde Meclis'te okunmuş, alkışlarla karşılanmıştır.

> Büyük Millet Meclisi Reisine
> İzzetlü Efendim Kemal Paşa;
>
> Bu mektubu yoldaş Halil Paşa ile gönderip hususi selam etmek fikrindeyim.
>
> Müslüman komünistleri sizin maksudunuza çatmak yolunda var kuvvetlerini sarf edeceklerdir. Aksi takdirde ne bizim için ne sizin için ve ne de bütün Şark için varlık yoktur. Mademki İngiltere ve onun kuvvetiyle yaşayiş eden Avrupa emperiyalisti vardır. Ermeni meselesi de bu esastan çıkar bir meseledir. Avrupa emperiyalizmesi olursa çürük Ermenistan özü özünden mahvolacaktır.
>
> Yaşayınız efendim/Yaşasın bu fikirde olan kardeşlerimiz.
> Neriman Nerimanov (tbmm.gov.tr).

23 Nisan 1920'de bir yanda Ankara'da toplanan BMM, hükümetinin ilk faaliyeti olarak ittifak yapmak üzere bir heyeti, Bolşevik Rusya'ya doğru yola çıkarmıştır, diğer yanda kurucuları ve yöneticilerinin bakan ve milletvekilleri olduğu Yeşil Ordu isminde bir cemiyet Anadolu'da faaliyete geçmiştir.

Yeşil Ordu Cemiyeti/YOC (Mayıs-Ekim 1920)

"Yeşil Ordu alemde başlayan sosyalist ve bilhassa Bolşevik harekâtının yanlış olarak bir şekâvet ve bir yağmagirlik suretinde telakki olunmasından doğacak dağılmanın önüne geçecektir. İslamiyet [Sosyalizmi] 1300 sene evvel zekât, fitre ve kurban gibi vecibelerle koymuş ve terviç etmiştir.
– Yeşil Ordu Talimatnamesi (Tunçay, 1991; 208, 207-210)

– Yeşilordu, kızıl inkılap ordularının samimi bir kardeşlik ile ebediyen bağlısı ve müttefikidir.
– Yeşilordu, Türkiye'de gizli bir Umumi Merkez ile idare olunur. Umumî Merkez, bütün Yeşilordu teşkilâtına mâlik memleketlerle bağlı olduğu gibi, Moskova ve Kızılordu'ları merkezi ile de münasebettedir.
– Yeşil Ordu Nizamnamesi (Tevetoğlu, 1988; 228)

Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da açılmasıyla siyasetin ağırlık merkezi İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiştir. Ankara'da bir yanda resmi bir Meclis, onun hükümeti, vekâletler, bürokrasi, ordu, yani devletin resmi kurumları, diğer yanda da "gizli" teşkilatlar faaliyete geçmiştir. Devletin açık açık yapmak istemeyeceği faaliyetleri kotaran, sözde gizli, yasadışı/illegal ama aslında iktidar sahipleri tarafından bilinen, kurulmasına ön ayak olunan, izin verilen, bazen kontrol edebilmek için göz yumulan teşkilatlardan biri Yeşil Ordu Cemiyeti'dir.

Türk tarih yazıcılığında Yeşil Ordu Cemiyeti/YOC hakkında çok yazılıp

çizilmiştir. YOC adı altında *gizli* bir cemiyet Anadolu'da, 23 Nisan 1920'de BMM'nin açılmasından hemen sonra Mustafa Kemal'in bilgisi dahilinde kurulmuştur. Amacı "Garp emperyalizmine karşı bir mücadele teşkilatı kurmak"tır. Ancak YOC'nin niye ve kimler tarafından kurulduğu, katib-i umumisinin kim olduğu hakkında farklı yorumlar bulunmaktadır. Tokat mebusu Nazım Bey'in iddiasına göre Yeşil Ordu Cemiyeti, Mayıs 1920'de "şahsi teşebbüsü ve tavassutu ile kurulmuştur", tüzüğünü kendisi hazırlamıştır ve kâtib-iumumisi de kendisidir (THİF, 2007; 129). Pek çok kaynakta ise – sadece iki örnek vermek gerekirse Ali Fuat ***Moskova Hatıraları***'nda, Mustafa Kemal Atatürk ***Nutuk***'ta– YOC'yi kuranın Hakkı Behiç olduğu belirtilmektedir. Hakkı Behiç de, 1921 Kasım ayında Malta'dan dönen Rauf Bey'e yazdığı önemli mektupta (Tunçay, 1991b, 230-235), YOC'yi niye kurduklarını anlatmakta ve YOC'nin İttihatçılarla olan bağlantısını da net bir şekilde ortaya koymaktadır.[1] Yeşil Ordu Cemiyeti, talimatnamesinde, kendisini şöyle anlatmaktadır:

> Asya'nın saf ve nezih ahlâk ve maişetini, emperyalist, kapitalist namları altında Avrupa sefahetle ihlâl etmek için her vakitten ziyâde Şark'a taarruz ederek zavallı Asya halkını ezip yutmaya çalışan bugünkü asker, tüccar ve politikacı Avrupa'nın bu yoldaki çalışmalarına karşı durarak Asya'da ahlâki ve insanî bir yaşama ve Şark'ta da Şark'ın kendisine mahsus olan temiz ve saf ahlâkını tesbit edip koruyacak bir ittihad vücuda getirmek gayesiyle çalışan fikir sahiplerinin vücuda getirecekleri mesai silsilesine ve içtihad saflarına Yeşilordu nâmı verilmiştir (Arslan, 2001).

Kurucularının hepsi Büyük Millet Meclisi üyesi olan YOC için, 'İttihatçılarla Anadolu'daki sol unsurların ittifak yaptığı bir gizli örgüttür' yorumu yapılabilir. YOC'yi kuranlar arasında İttihatçılıkları hakkında hiç kuşku du-

---

1 Hakkı Behiç, Ali Fuat'a Yeşil Ordu'yu kurarken "Türkistan'da, İran'da, Azerbaycan'da faaliyette bulunan arkadaşları" ile haberleştiklerini açık açık söylemiştir. Oralarda bulunan arkadaşları; Enver Paşa ve diğer ileri gelen İttihatçılardır elbette. Hakkı Behiç, Rauf Bey'e yazdığı mektupta, "gizli bir teşkilat vücuda getirdik" dedikten sonra Enver ve diğer yurtdışında olan İttihatçıları şöyle savunur:

> Hariçte çalışan arkadaşlarımız, bu memleketin bu kadar hak sahibi evladı idi. Düşmanlarımızın takibat [kovuşturma] ve tazyikatından [baskı] firara mecbur olarak memleketlerine avdet edemedikleri bir zamanda kendilerine az çok muavenet [yardım] imkânını bahşedecek ve onları daha büyük bir gayretle bulundukları muhitlerde çalıştıracaktı. Reşit'in, Ethem'in, Fuat Paşa'nın dahil bulunduğu bu teşkilat bir müddet sonra Mustafa Kemal Paşa'nın husumetini celbetti, dağıtmaya mecbur olduk. Bizi dinlemeyip faaliyete devam ve sebat edenler de bir vesile ile mahkûm edildi (Tunçay, 1991b: 233).

Sivas kongresinden itibaren, "Şark'a ve Rus inkilabına yaklaşmak" gerektiğini ve "sosyalist ittihadına bağlı olduğumu" bilen "Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Bolşevizme doğru bir cereyan meydana getiriyorduk" (Tunçay, 1991b; 232) diyen Hakkı Behiç, "dışarıda efkârı hazırlamak için gizli bir teşkilat" kurduklarını yazmaktadır.

yulmayacak isimler olduğu gibi, Nazım Bey ve Şeyh Servet gibi sola içtenlikle gönül vermiş olanlar ve Mustafa Kemal'e çok yakın bazı isimler de bulunmaktadır. Belli ki ittifak yapanlar kendi siyasi hedefleri doğrultusunda birbirlerine ihtiyaç duymaktadır. Ancak, önemli olan husus, bu cemiyeti oluşturan bütün unsurların Bolşevik Rusya ile ittifak yapma hususunda hemfikir olmalarıdır. Talat, Enver ve Cemal Paşalar yurtdışmda, Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir ise yurtiçinde Sovyetlerle ittifak yapma stratejisini savunmaktadırlar. Mustafa Kemal bu politikayı YOC'ye dahil olan mebusların desteği ile sürdürebilmiştir. Talat ve Enver Paşa, Berlin'de, hapisteki Bolşevik partisi merkez komitesi üyesi Radek'le görüştükten sonra (Carr, 1952), Bolşevik Rusya ile ittifak yapma kararına varmışlar ve Anadolu'ya bu doğrultuda talimatlar göndermişlerdi.

Dolayısıyla YOC'nin kuruluşu kendisine haber verilmiş, izni alınmış (Cebesoy, 1953; 451, 464) ve kendisi de en yakın arkadaşlarını bu oluşuma katmış da olsa, YOC bir yanıyla Mustafa Kemal'e muhalif unsurların bir araya geldiği bir çatı olarak görülebilir. YOC'nin BMM'nin başına geçen Mustafa Kemal'e, iktidarı tamamen bırakmamak için oluşturulmuş alternatif bir örgüt, bir iktidar odağı olduğu bile iddia edilebilir. Anlaşıldığı kadarıyla, güçler dengesi Mustafa Kemal'in YOC'nin kuruluşunu engelleyemediği bir döneme rastlamaktadır. Dış politika stratejisine destek bir oluşuma ihtiyaç duyan Mustafa Kemal, YOC'yi kontrol etmekte çok zorlanmış, YOC'ye adeta göz yummak zorunda kalmıştır. Bu durumu İsmet Bey (İnönü) hatıralarında şöyle ifade etmektedir:

> Yeşilordu hareketi evvela mebuslar arasında başlamış. Buna cemiyette yeni bir nizam kurma hareketi denilebilir, fakat açıkça söylemiyorlar. Yeşilordu gizli bir cemiyet olarak kurulmuş. Bizim haberimiz yok. Mustafa Kemal Paşa'nın da haberi yok. Gerek Yeşilordu hareketinin, gerek İştirakiyun Fırkası teşekkülünün Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi altında olduğu zannedilmiştir ve böyle yazılmıştır. Mustafa Kemal Paşa Yeşilordu'nun teşekkül ettiğini haber aldığı zaman, bunu behemahal [mutlaka] kaldırmak için çok uğraşmıştır (İnönü, 2006; 215) (abç).

O tarihte Garp Cephesi'nin güçlü komutanı olan Ali Fuat (Cebesoy) "Sivas Kongresi'nden beri düşünülen ve bazı yerlerde hücreleri bile teşekkül etmiş olan Yeşil Ordu Cemiyeti'ni müfritler"in uygulamaya koyduklarını söylemektedir (Cebesoy, 1953; 464). Halbuki Hakkı Behiç, Ali Fuat'ın da Yeşil Ordu Cemiyeti'ne dahil olduğunu yazmıştır (Tunçay, 1991b; 233). Dolayısıyla, YOC'nin "örgüt içinde örgüt" olduğu açıktır, bunun bir kanıtı da Nazım Bey'in 29 Eylül 1920 de *İkaz* gazetesine verdiği mülakatta söyledikleridir (THİF, 2007; 129-131). Bu mektupta "benim bildiğim merkez-i umumi

15 kişi,[2] ama Hakkı Behiç 25 olduğunu iddia ediyor" demektedir.[3] Nazım Bey, YOC'nin fiili genel başkanının Mustafa Kemal olduğunu, Yunus Nadi ile birlikte iki kez Mustafa Kemal ile görüştüklerini söylemektedir (THİF, 2007; 130).

Anlaşılan YOC tam bir ittifak sonucu kurulmuştur. Bu ittifak hâlâ sürgündeki Talat, Enver ve Cemal Paşalarla irtibatını sürdürenler (İttihatçı), yeni fikirlerden etkilenerek Bolşevik Rusya'yla müttefik olmayı savunanlar (sol) ve Mustafa Kemal arasında yapılmıştır. YOC merkez-i umumisi, üçü bakan olmak üzere aşağıdaki 15 kişiden oluşmuştur:

1. Hakkı Behiç (Bayiç) (Denizli milletvekili), (Maliye ve Dahiliye Vekili) (İttihatçı)
2. Dr Adnan (Adıvar) (İstanbul milletvekili) (Sağlık Vekili)
3. Yusuf Kemal (Tengirşenk) (İktisat Vekili) (sol)
4. Nazım Bey (Resmor/Öztelli) (Tokat milletvekili) (Dahiliye vekili) (sol)
5. Şeyh Servet (Akdağ) (Bursa milletvekili) (sol)
6. Hüsrev Sami (Kızıldoğan) (Trabzon milletvekili) (Mustafa Kemal'in adamı)
7. Yunus Nadi (Abalıoğlu) (Muğla milletvekili) (İttihatçı)
8. Hacı Şükrü (Aydmdağ) (Diyarbakır milletvekili)
9. Çerkes Reşit (Saruhan milletvekili), (Çerkes Ethem'in ağabeyi) (İttihatçı)
10. Celal (Bayar) (Saruhan milletvekili) (İktisat Vekili) (İttihatçı)
11. İbrahim Süreyya (Yiğit) (Saruhan milletvekili)
12. Sırrı (Bellioğlu) (İzmit milletvekili) (sol)
13. Dr. Mustafa (Cantekin)[4] (Kozan milletvekili) (Mustafa Kemal'in adamı)
14. Muhittin Baha (Pars) (Bursa milletvekili)
15. Hamdi Namık (Gör) (İzmit milletvekili)
16 Eyüp Sabri (Akgöl) (Eskişehir milletvekili) (İttihatçı)

Sözü edilen bu milletvekilleri merkezi-i umumi azaları olmalı. Çünkü eski kaymakam Vakkas Ferit, Meclis matbaası müdürü Feridun (Kandemir),

2 Ama Sovyetlere gönderilen bir raporda YOC'nin 25 kişilik merkez komitesinden söz edilmekte (THİF, 155).

3 Kandemir'in iddia ettiği gibi Şerif Manatov, Zinetullah Nuşirevan ve Hacıoğlu Salih Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurucuları arasında değildir (Kandemir, 1966; 9-11. Harris, 1979; 99). Artık bu isimlerin Yeşil Orducularla hangi noktada yollarının kesiştiğini biliyoruz. İlerleyen sayfalarda anlatılacaktır.

4 Nazım Bey onun için "Mustafa Kemal'in "yaranı" demektedir (THİF, 130). Mustafa Kemal'in Şam'da "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni" birlikte kurduğu en yakın arkadaşlarındandır.

Gazeteci Arif Oruç, YOC'nin milletvekili olmayan üyelerindendir. Ayrıca Tevfik Rüştü (Aras), Refik Şevket (İnce), Ali Fuat'ın da adları geçmektedir (THİF, 2007; 155. Tevetoğlu, 1967, 173). Vakkas Ferit kimlerin yemin ettirilerek YOC'ye alındığını şöyle anlatmıştır:

> Eskişehir ve Konya'da maarif müdürü, polis vsden mürekkep bir heyet teşekkül etmişti. Aydın mutasarrıfı, Elazizi Valisi, Kayseri mutasarrıfını tahlif etmişlerdi... Ankara merkez heyetinde Şeyh Kutbettin Efendi de vardı (Kandemir, 1966; 169).

Nazım Bey'in, YOC'yi kurduğu kişilerin Enver ve Talat Paşalarla olan bağını bilmemesine olanak yoktur. Ancak, 1920 yılının sonlarında, Nazım Bey artık komünistlerle birlikte hareket etmeye başladığı koşullarda verdiği mülakatlarda, örgütün İttihatçı bağlantılarından hiç bahsetmemektedir.

YOC'yi Mustafa Kemal'in pek yakın ve malum arkadaşları kurmuş

Mustafa Kemal *Nutuk*'ta, İsmet İnönü'nün tersine, YOC'yi "pek yakın ve malum arkadaşların" kurduğunu, Anadolu'nun her yerinde örgütlenirken, kendisinin "malumat ve muvafakat ve arzu[su] dahilinde" çalıştıklarını iddia ettiklerini anlatmıştır. Mustafa Kemal öyle bir ifade kullanmaktadır ki, milli mücadelenin başlarında mücadeleye yararlı olduğu sürece YOC'ye ses çıkarmamıştır ama, ***önce*** "sadece milli müfrezeler vücuda getirmek gibi mahdut bir sahadan çıkmış, çok umumi bir gayeye teveccüh eyle"yince; ***sonra*** Çerkes kardeşler Reşit, Tevfik ve Ethem Beyler de YOC'ye katılınca ve ***esas önemlisi***, "Ethem ve Tevfik Bey müfrezelerinin tekmil efradı, Yeşilordu'nun adeta esasını teşkil eyle"yince (Atatürk, 1967; 467-71) işin tadı kaçmıştır. Herkesin anlaştığı nokta, YOC'nin kapatılmasında birinci derecede etkili olan husus Çerkes Ethem'in üye olmasıdır.

Çerkes Ethem, 1920 yılı Temmuz ayı başında, Yozgat'ta başlayan isyanı bastırmakla görevlendirilmiş; o ve atlıları isyanı bastırdıktan sonra Ankara'ya gelmiş, kendisine büyük iltifatlar edilmekle birlikte ilk problemler bu noktadan itibaren ortaya çıkmıştır. Ethem Bey Ankara'da, bizzat Nazım Bey tarafından tahlif [yemin] ettirilerek YOC'ye alınmıştır (THİF; 2007; 130). Böylece, Seyyar kuvvetler komutanı Ethem Bey'i üye yaparak silahlı bir güce kavuşması, YOC hakkında ciddi tedirginlikleri başlatmıştır.

YOC bu tarihlerde artık Anadolu'da hızla örgütlenmektedir. Nazım Bey, YOC'nin Samsun, Amasya, Tokat, Zile ve Sivas teşkilatlarını bizzat kurmuş ve bu kentlerde Bolşevik küçük komiteler oluşturmuştur (THİF, 2007; 155). Bolşevizme yönelik sempati Yeşil Ordu Talimatnamesi'nde yer alan şu gibi

ifadelerle kendini göstermiştir: "Yeşil Ordu alemde başlayan **sosyalist** ve bilhassa **Bolşevik** harekatının yanlış olarak bir şekavet ve bir yağmagirlik suretinde telakki olunmasından doğacak dağılmanın önüne geçecektir", "İslamiyet [**Sosyalizmi**] ta 1300 sene evvel zekat, fitre, kurban gibi vazifelerle vaz' ve terviç etmiştir" (Tunçay, 1991; 208, 207-210).

Kuva-yı Milliye ve Bolşevizm

Özellikle Batı Anadolu'da gerek sivil, gerekse silahlı direniş 16 Mayıs 1919 tarihinde Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasıyla başlatılabilir. 16 Mayıs'tan itibaren Osmanlı ordusuna bağlı pek çok birlik Yunan askerlerini gördükleri yerde bu yürüyüşe karşı direnmişse de, Mütareke gereği İstanbul Hükümeti orduya bağlı birliklerin Yunan ordusu ile çatışmasına izin vermemiştir. Ege'de kurulan Redd-i İlhak Cemiyetleri uhdesinde ya çete, milis kuvvetleri örgütlenmiş ya da zaten var olan çeteleri, eşkiyaları ikna ederek, garanti vererek milli mücadelenin ilk direniş odakları yaratılmıştır. Bu gayri nizami birliklere daha sonra Kuva-yı Milliye adı verilmiştir. 1920 yılı sonbaharına kadar Kuva-yı Milliye adını almış olan bu gayri nizami birlikler, Batı Anadolu'da başlıca silahlı güç odağı olmuşlardır. Hemen hemen bir yıl süresince, 1920 yazına kadar, Yunan Ordusunun ileri yürüyüşüne silahla karşı çıkan tek direniş odağı olmuşlar; İstanbul Hükümeti'nin organize ettiği isyanların bastırılmasında, yani iç savaşta Ankara'nın üstün gelmesinde belirleyici önemi haiz görevler üstlenmişlerdir. Kuva-yı Milliye'nin en ünlü birliği Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'si (Gezici Kuvvetler) olmuştur. Ama Demirci Mehmet Efe, Yörük Ali Efe, Mestan Efe, Süleyman Efe, Kara Efe ve onlarcası sayılabilecek birlikler bu dönemde düzenli ordu birlikleri oluşuncaya kadar Ankara Hükümeti'nin nefes almasını sağlamıştır. Bir süre sonra bulundukları yörelerin iktidarını ele geçirmek için kendi aralarında da savaşan bu birlikler, Yunan ordusunun ileri yürüyüşünü durdurmak için vur kaç eylemleri gerçekleştirdilerse de düzenli Yunan ordusunun karşısında direnememişlerdir.

Garp Cephesi'ndeki bütün bu çetelerde bir halk hareketi, köylü isyanı, hatta 1960-70'ler gerillasını, partizanlarını arayan ve bulanlar da vardır. Örneğin Şamsuddinov (1999), kitabında "gerilla güçlerine" elli sayfadan fazla yer ayırmış ve bu birliklerin faaliyetlerini doğrudan silahlı köylü ayaklanması olarak değerlendirmiştir. Üstelik, komünist ve halk iştirakiyuncuların yok edilmesi ile Çerkes Ethem kuvvetlerine yönelik tenkil faaliyeti aynı zamana rastladığı için aralarında örgütsel ve ideolojik bir paralellik de kurulmuştur.

Yalçın Küçük ise Ethem hakkında şu yorumları yapmaktadır: "Etem'i 'maceracı' olarak nitelemenin de, Çerkes Etem'den erken gelişmiş bir 'komü-

nist' bulmanın da hiçbir inandırıcılığı yok" (Küçük, 1979; 640). Ancak daha sonra, "Kurtuluş Savaşı'nın burjuva ihtilalcileri, halkçı ve köylü tohumlar taşıyan bir gezginci kuvveti dağıttılar"; "Çerkes, bir ihtilalci köylü hareketini, bir devrimci demokrat hareketi, kişisel yeteneksizliği nedeni ile heba etmiştir" (Küçük; 1979; 694, 711) diyerek birbiriyle çelişen tahlillerde bulunmaktadır.

Uzun yıllar TKP'nin genel sekreterliğini yapmış, 1970li yıllarda TKP'nin Türkiye'de kitlesel bir parti haline gelmesinde emeği olan İsmail Bilen (Üstüngel) Yoldaş, çeşitli kitaplarında genel olarak, çeteleri bir halk hareketi olarak, olumlu ifadelerle değerlendirmiştir. Somut bilgiler içermeyen, yoruma dayalı ifadelerdir bunlar (Üstüngel, 2004; 19, 20, 46).

Mustafa Suphi'nin Çerkes Ethem hakkındaki görüşleri

"İslami Bolşevik Ceride" alt başlığı ile Eskişehir'de yayımlanan *Yeni Dünya* gazetesinin varlığının da katkısıyla Çerkes Ethem Bolşevik kampa dahil edilse de, bu gerçek değildir. Çerkes Ethem Yeşil Ordu Cemiyeti'ne üye yapıldıysa da, ne hafi Türkiye Komünist Fırkası ne de Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası ile bir örgütsel bağlantısı olmuştur. Bu durum TKF'nin bir numaralı ismi Mustafa Suphi tarafından bizzat ifade edilmiştir. Bakü'de yayımlanan *Yeni Dünya* gazetesinin 26 Kanunusani/Ocak 1921 tarihli 66. sayısında, Mustafa Suphi'nin gönderdiği bir makale yayımlanmıştır. Mustafa Suphi bu yazıyı Kars'a geldikten sonra göndermiş olmalıdır. TKF Merkez Heyeti'nin Kars'ta bulunduğu sırada Çerkes Ethem'in "müdafaa-i milliye cephesini terk ederek Yunan tarafına firarı" haber alınmıştı. Bu yazı büyük bir olasılıkla Mustafa Suphi'nin *Yeni Dünya*'ya gönderdiği son yazıdır. Yazıda, TKF'nin başından beri Çerkes Ethem'le hiçbir münasebeti olmadığı belirtildikten sonra:

> Güya bu gazeteye [Çerkes Ethem'in *Yeni Dünya*'sı] Mustafa Suphi yoldaş tarafından Süleyman Sami yoldaş vasıtasıyla inkılabın tesrii [hızlandırma, çabuklaştırması] için iki milyon lira gönderildiği zikr olunmuş imiş ... Biz Ethem ve hempalarını telin [lanetleme] ve binaenaleyh bu gibilerle hiçbir zaman münasebette bulunmamış olduğumuzu ve bulunmayacağımızı katiyyen ilan ederiz (Tunçay, 1995; 275) (abç).

Görüldüğü gibi Mustafa Suphi henüz hayattayken Çerkes Ethem'le ilişkisinin olmadığını açıklamıştır. Ayrıca 1921 yılının Aralık ayında Türkiye'ye elçi olarak gelen Kızıl Ordu'nun kurucularından Frunze de, anılarında, Ethem'den şöyle söz etmektedir: "Köylü toplumunun sınıfsal içgüdüsü ve gereksinmelerinin sömürüsüyle ün kazanan, oysa aslına bakılırsa su katılma-

mış bir demagog ve maceracıdan başka bir şey olmayan [Çerkes Ethem]" (Frunze, 1999; 91).

Elbette "Şark Mefkuresi"nin, Bolşevizmin, Bolşevik Rusya ile ittifakın popüler olduğu 1920 yılının Haziran-Aralık ayları arasında, neticede yoksul köylü çocuklarının oluşturduğu bu birliklerde de lafzen "yoldaşlık" gündeme gelmiştir. Ancak benim kanaatime göre, Milli Mücadele'nin Kuva-yı Milliyesi Marksist literatürdeki halkın silahlı direniş gücüne tekabül eden "gerilla/partizan"a tekabül etmemektedir. Bu gayri nizami birlikler **toplumsal artının eşit paylaştırılması amacıyla ayaklanmış yoksul** ve emekçi kesimin, **topraksız köylünün ordusu, temsilcisi bir gerilla hareketi değildir**. Bu çeteler, eşkıyalar, efeler **halk ordusu, gerilla** veya **partizan** olamazlar, çünkü bizzat bulundukları yöre eşrafının desteklemesi, hatta çağırmasıyla Kuva-yı Milliye'ye katılmışlardır. Bu kuvvetler Milli Mücadele sürecinde oluşan ikili iktidar sürecinde, önce yerel-bölgesel iktidarlara, daha sonra Ankara Hükümeti'ne bağlı çalışmışlardır. Bu açıdan önce "Heyeti Merkeziye"lere, daha sonra "Ankara" hükümetine bağlı olmuşlardır. Böylece çeteler Ankara Hükümeti'nin desteklediği, örgütlenmesine katkıda bulunduğu, yasadışı hareketlerine göz yumduğu ve çoğu zaman denetleyemediği "müsellâh kuvvetler" olmuşlardır (Akal, 2012; 322-370). Bu nedenle bu çalışmada özel olarak Kuva-yı Milliye, Kuvayı Seyyare ve diğer gayri nizami birliklerin üzerinde durulmayacaktır.

İslamî Bolşevizm

Şer-i mübîn-i Ahmedî [Kutsal İslam dini] esasen ahkâm-ı münifesile bir sosyalist düsturudur"
– *İdrak Gazetesi*, 1908

"Ey Müslümanlar, bu ilâhi çığlığı dinleyin! Yoldaş Lenin ve Sovyet Rusya Hükümeti tarafından size sunulan özgürlük, eşitlik ve kardeşlik çağrısına cevap verin."
– Hintli Mevlevi BEREKETULLAH, 1919

"Allahu azimmüşşan eşyayı insanlar için hâlk etmiştir. Binaenaleyh insanlar eşyadan mütesaviyen müteneffi olacaktır [eşitçe yararlanacaktır].. Şu halde insanlardan birinin diğerinden daha ziyade eşyayı mevcud eden intifa [var olan mallardan faydalanması] etmesi meşru değildir."
– Bursa Mebusu Şeyh SERVET, 1920

Yemin edilerek girilen, fedaileri olan, yeşil sancak taşıyan, takım-bölük-taburları olacağından söz edilen Yeşil Ordu Cemiyeti, Bolşevizmle İslamiyetin bağdaşabileceğine de inanmaktadır. Bolşevizmin pek popüler olduğu o günlerde Eskişehir'de yayımlanan *Yeni Dünya* gazetesinin logosunun altında "İslami Bolşevik Ceride" yazmakta; Yeşil Ordu Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden Şeyh Servet "Asr-ı Saadetten [Peygamberin yaşadığı dönem] Bir Yaprak" adıyla yazdığı risalede, Kur'an'a ve hadislere dayanarak İslamiyetle Bolşevikliğin aynı olduğunu söylemekte; Karabekir "Kur'an-ı Kerim, fukaraya,

ameleye ve sai-i gayrete [emeğe] müteallik ve bizce malum olabilen ne kadar Bolşevik prensipleri varsa hep ihtiva ediyor" diyebilmektedir (Karabekir, 1960; 623). Peki, 1920 yaz aylarında Anadolu'da esen bu İslami Bolşevizm rüzgârının kaynağı nedir?

20. yüzyılın başında dünyada, bugünle kıyaslanmayacak kadar az sayıda bağımsız devlet bulunmaktaydı ve bunlardan biri de Osmanlı Devleti idi. İslamiyetin yayıldığı topraklardan Asya'nın, Rusya hariç hemen hemen tümü, Afrika'nın tamamı sömürge idi ve bugün var olan İslam devletlerinin hiçbirisi yoktu. En eski devletlerden biri olan İran'ın topraklarının büyük kısmı Rusya ve İngiltere tarafından işgali edilmişti. 20. yüzyılın başında, iktidarın İslam unsurun elinde bulunduğu ve Müslüman vatandaşların nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiği tek ülke Osmanlı Devleti idi. Dolayısıyla İslam ve sosyalizm tartışmalarının bu topraklarda yeşermesinden daha doğal bir şey olamazdı.

İşçi sınıfının gelişmesi ile birlikte dünya siyaset sahnesine giren sosyalist fikirler, partiler Osmanlı topraklarında boy atmaya başladığında, bu partilerin gündemine giren sorulardan biri İslam ve sosyalizmin bağdaşıp bağdaşmadığına ilişkindi. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı'da kurulan pek çok parti arasına Osmanlı Sosyalist Fırkası, Osmanlı Sosyal Demokrat Fırkası gibi partiler katılınca, tartışma konuları sosyalizm ve İslamiyetin ilişkilerine doğru evrildi. İslamiyetin sosyalizmin taleplerini kapsadığını, sosyalist prensiplerin İslamiyetle çelişmediği iddia edilirken kanıt olarak en başta İslamiyetin fitre, zekât, faize karşı olmak, sosyal adalet gibi kavramları getiriliyordu. Bu partilerden Osmanlı Sosyalist Fırkası, İştirakçi Hilmi, İslamiyetle sosyalizmin prensiplerinin uyumlu olduğunu savunanların başında gelmekteydi:

> İslamiyette ... nice ayât-ı kerime ve hadis-i şerife ile teyit ve tasdik olunan sosyalist ilkeler zekat gibi ameli bir surete dahi ifrağ edil[miştir] (Ünüvar, 2007; 878).

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı ***İdrak*** gazetesinin başyazısına göre, Müslüman Osmanlı İmparatorluğunda, şeriat hükümleri yürürlükte idi ve sosyalist düsturuna uyuluyordu. Bu sebepten dolayı millet bolluk ve mutluluk içinde yaşamıştı. Yine sosyalist şeriat hükümleri uygulanırsa, memleket yine bolluğa ve mutluluğa kavuşacaktı:

> Memleketimiz ezeli bir sosyalist memleketidir. Şer-i mübin-i Ahmedi [Kutsal İslam dini] ise esasen ahkâm-ı münifesile bir sosyalist düsturudur (Cerrahoğlu, 1966; 54-55).

Bolşevik Rusya'dan gelen rüzgar

Rusya'da, İslamiyetle Bolşevizmin uyuşup uyuşmadığı konusu Lenin'e kadar yansımıştır. 1919 yılında Lenin, Zeki Velidov'a (Zeki Velidi Togan) "Türkistan ve Hindistan meselelerine ait" bir rapor vermiş ve bu konuda tartışmak istediğini söylemiştir. Bu raporda Hintli Mevlevi Bereketullah ve Tatar Yusupov "Kuran'ın komünizme müsait olduğu"nu savunarak şu hususları ileri sürmüşlerdir: "Müslüman kavimlere Kuran'ın komünistlik bakımından tefsiri ile yanaşmanın faydalı olacağı, Hindistan'la sıkı münasebet tesisi ve Orta Asya kavimlerinin yardımı ile İngilizleri Hindistan'dan ihraç etmenin mümkün olacağı" (Togan, 1999; 215, 221). Lenin, Hintli Mevlevi Bereketullah ve Tatar Yusupov'un görüşlerini içeren bu rapor hakkında Zeki Velidov'un fikrini öğrenmek istemiştir (Togan, 1999; 221). Her ne kadar Velidov'un yanıtı olumsuz olmuşsa da bu tür yorumlar Müslümanlar arasında etkisini sürdürmüş ve Anadolu'ya kadar sirayet etmiş olmalıdır. Yüzyılın başından itibaren İstanbul merkezli olarak ileri sürülen İslamiyetle komünizmin uyuştuğuna ilişkin fikirler, bu kez bir devrimle sarsılan Bolşevik Rusya'dan, sadece Mevlevi Bereketullah'ın fikirleri olarak değil, Çarlık'ın ağır baskısından kurtulan Müslüman topluluklardan esen rüzgar ile de gelmektedir. Dolayısıyla Anadolu'nun göbeğinde, Ankara'da kurulan BMM'de Bursa mebusu Şeyh Servet'in "Bolşevizmin prensipleriyle İslam'daki asr-ı saadet arasında bir fark olmadığına" ilişkin görüşleri sürpriz olmamalıdır.

"İslami Bolşevizm" veya "Müslüman komünizmi"

Bu yıllarda Berlin, İstanbul, Ankara, Moskova, Taşkent, Kabil, Meşket, Aşkabat gibi aralarında binlerce kilometre mesafe olan kentlerin birbirlerine yabancı, birbirlerinden habersiz olduğunu zannedenler çok yanılır. Bu kentler, bizi şaşırtacak derecede birbirine yakındır. Bu kentleri yaklaştıran İngiliz sömürgeciliğine karşı mücadele ediyor olmalarıdır; bu kentleri birbirine yaklaştıran Sovyet Devrimi'nin yarattığı halet-i ruhiyedir: şimdi ezilenler, mazlumlar, mağdurlar egemen sınıflara, egemen devletlere, emperyalizme, kapitalizme karşı başkaldırmaktadır ve umut içindedirler... Kendisini "ihtilalci" olarak görenlerin yolu yukarıda sayılan kentlerden birinde kesişmekte veya Moskova'dan geçmektedir. Yollar Moskova'da kesişince, en olmaz kavramlar bile yan yana gelebilmektedir: "İslami Bolşevizm" veya "Müslüman Komünizmi" gibi. Peki Mevlevi Bereketullah ve Tatar Yusupov, "Kur'an'm komünizme müsait olduğuna" nasıl hüküm vermişlerdir?

Hindistan'ın İngiliz işgalinden kurtularak bağımsız bir devlet olmasından başka bir hedefi olmayan Mevlevi Bereketullah ve Tatar Yusupov, şöyle bir

formül geliştirmiştir: Orta Asya'da Hindistan'ı da içerecek bir İslam devleti kurulsun; Afganistan, Doğu İran ve Doğu Türkistan bu devlete dahil edilsin, böylece Bolşevik Rusya'nın desteği ile İngilizler Hindistan'dan çıkartılabilir. Yukarıda belirtildiği gibi bu konuya ilişkin görüşlerini içeren bir raporu Lenin'e kadar ulaştıran Hintli Mevlevi Bereketullah, Komintern'in kongresinde delegelere şöyle hitap etmiştir:

> Ey Müslümanlar, bu ilahi çığlığı dinleyin!
> Yoldaş Lenin ve Sovyet Rusya Hükümeti tarafından size sunulan özgürlük, eşitlik ve kardeşlik çağrısına cevap verin (Ansari, 1990).

Bolşevik Devrimi, Rusya'nın dışındaki sömürge ülkelerde büyük bir heyecan ve ümit doğurmuş, tüm dünyada, ama özellikle Asya'da ezilen halklar büyük bir umutla Bolşevik Rusya'dan, kurtuluşları doğrultusunda yardım talebinde bulunmaya başlamıştır. Halbuki, ne Moskova böyle büyük projelere sahiptir, ne de böyle bir sorumluluk altına girebilmesinin koşulları mevcuttur. Peki, Hintli Müslümanların liderliğinden, Bolşeviklerle ittifaka giden yolu Hintli Mevlevi Bereketullah nasıl almıştır?

Hintli Mevlevi Bereketullah[1]

Ünlü Müslüman lider Hintli Mevlevi Bereketullah (1854-1927), 1892'den itibaren Hindistan'ın bağımsızlığı için İngiltere'ye karşı mücadele eden; Arapça, Farsça, Urduca, Türkçe, İngilizce, Almanca ve Japonca'yı mükemmel bilen; Londra'daki "Hindistan Müslümanları Komitesi" başkanıdır. 1910'da anti-İngiliz, pan-İslamist bir merkez kurmak üzere Japonya'ya gitmiştir (Landau, 2001; 238). İngiltere muhalif Hintlilerin Londra'da faaliyet göstermelerine 1914'e yani Birinci Dünya Savaşı'na kadar göz yumduysa da, savaş çıkınca Hintliler çalışmalarını Berlin'e taşımak zorunda kalmış ve bundan sonra "Hindistan İhtilalci Komitesi" veya "Berlin Grubu" olarak anılmaya başlamışlardır.

Londra'da faaliyet gösterdikleri sırada anti-sömürgeci tutumlara destek olan İngiltere'deki sol gruplarla yakınlaşmış olan bu ekip, Berlin'de, İngilizlerle savaşan Alman Kayzeriyle, Osmanlı Halifesi'yle, Mısır Hidviyle de yakınlaşacak, onlarla görüşüp, yardım ve destek alacaklardır. Öyle ki 1915 yılı Nisan ayında Hint prensi Raca Mahendra Pratap'la birlikte İstanbul'a gelen Bereketullah, Osmanlı Halife-sultanıyla ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile uzun görüşmeler yapmıştır (Andican, 2009; 316). Hindistan'ın İngiltere'den kopması için her türlü desteği vermeye hazır olan Almanya ve Osmanlı'nın savaş stratejilerine uygun olarak, Raca ve Bereketullah bu görüşmelerden

1 Meraklısına: Hintli Mevlevi Bereketullah veya A. Abdul Hafız Muhammet Bereketullah. Anglosakson literatüründe Maulavi Abdul Hafiz Mohamed Barakatullah veya Maulana Barkatullah.

sonra "Osmanlı İmparatorluğu'nun Hindistan ve Doğu politikalarını düzenlemek için yetki"lendirilmiş, Hindistan'da bir isyan başlatmak üzere yanlarında Mülâzım-ı evvel Mehmet Kazım Bey olmak üzere İstanbul'dan Afganistan'a doğru yola çıkmışlardır (Keleşyılmaz, 1999; 108). Grup, İslam Halifesi'nin Afgan Emiri'ne gönderdiği mektubu taşımaktadır (Özalp, 2002; 236). Bilindiği gibi Afganistan'ı fethetmek üzere başında Rauf Bey'in olduğu bir askeri birlik de bu tarihte görevlendirilmiştir.[2] 1915 yılı Mayıs ayında Afganistan'a gitmek üzere yola çıkan heyet, bin bir zorluktan sonra 1915 yılının Ekim ayında Kabil'e ulaşmıştır.

Ancak Osmanlı'nın Afganistan'a ilişkin hayalleri ve planları, Sarıkamış yenilgisi ile berhava olmuştur. Osmanlı'nın bu yenilgi ile doğuda bir iddiası kalmayınca, Afganistan Emiri ile Hindistan'daki sömürgeci İngiltere'ye karşı ittifak yapmanın bir anlamı kalmamıştır (HCMI, 2005; 35-36). Bereketullah ile birlikte Kabil'e varan Alman subaylar, Mayıs 1916'da Kabil'den ayrılmıştır. Mehmet Kazım Hint heyeti ile birlikte Kabil'de kalmış, burada gruba Hintli Mevlevi Ubeydullah'ın da katılmasından sonra bu grup "Sürgündeki Hindistan Hükümeti"ni kurmuş, hükümetin başbakanı olarak da Bereketullah seçilmiştir (Hopkirk, 1995; 118).

1914-1917 yılları arasında İngiliz sömürgesine son vermek için İngilizlere karşı mücadele eden ve savaşı İngiltere'nin kazanması ile hayalleri suya düşen bu ihtilalci Hintliler, 1917 Ekim devriminden sonra, bu kez Hindistan'ı bir sosyalist devrimle İngiltere'den koparabilme ihtimali üzerine heyecanlanmışlardır.

Bereketullah umudunu Bolşeviklere bağlar

Hindistan'ın bağımsızlığı için İngiliz emperyalizmine karşı mücadele eden Bereketullah, bir anti-emperyalist olsa da komünist değildir. Bolşevik Devrim'in anti-emperyalist özü nedeniyle "Sürgündeki Hindistan hükümeti", Ekim Devrimi sonrasında Bolşevik Rusya'daki hükümetle ilişki kurmak için Kabil'den Moskova'ya giderek 23 Kasım 1918'de Lenin'le görüşmüş, Troçki'nin desteğini kazanmış ve Komintern'de "70 milyon Müslüman adına Rus Devrimini" selamlamıştır (HCMI, 2005; 36). Bereketullah Lenin'e, An-

2 Türkiye'de gerek Rauf Bey'in Hindistan misyonu, gerekse Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetleri bilinmektedir. Ancak bu konudaki çalışmalar yeterli değildir ve analitik bir yaklaşımla ele alınmamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın önemli safhalarından biri olan Osmanlı ve Almanya'nın ayrı ayrı ve ortaklaşa yürüttükleri İngiltere karşıtı faaliyetleri incelenmeye değerdir. Sözü geçen Mehmet Kazım Bey, tıpkı İngilizlerin Lawrence'ı, Almanların Niemayer'i gibi bir elemandır. Bu Şark misyonu hakkında bilgi için bakınız Sean Mc Meekin. 2010. The Berlin-Bagdat Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid For World Power 1898-1918. Allen Lane Penguin Boks: Londra.

dican'ın "Hint Devrim Projesi" dediği, başka kaynaklarda "Doğu Politikası" olarak anılan iki rapor sunmuştur ki, bu raporlarda Hintli devrimcilerle Komintern'in işbirliği savunulmaktadır.[3]

Mevlevi Bereketullah 7 Mayıs 1919'da Lenin'le yaptığı görüşmede, Doğu Türkistan'ın da içinde olduğu bir devlet kurulursa İngilizlerin Hindistan'dan çıkarılabileceğini savunmuştur. Anti-emperyalist öz taşıyan Bereketullah'ın milliyetçi devrimcileri destekleyen Sovyet dışişleri komiseri Çiçerin, destek vermiştir (Kaye, 1971; 56-57). Üstelik bu raporlarda savunulanlarla, 1920 yazında Moskova'ya gelen Cemal ve Halil Paşalar tarafından Sovyetlere sunulan Hint Devrim projesi neredeyse aynıdır.

Dolayısıyla, Bereketullah tarafından Lenin'e sunulan Hindistan'ın kurtuluş planı ve 'İslamiyetin Bolşevizmle çelişmediğine' ilişkin yorumları, böyle bir arka planla değerlendirilmelidir. 1915'te Osmanlı padişahıyla ve o zamanki Harbiye Nazırı Enver Paşa ile İstanbul'da görüşen Bereketullah'ın yolu, beş sene sonra 1920 yazında Moskova'da yine Enver ve Cemal Paşa'larla kesişmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Lenin, Bereketullah'ın ileri sürdüğü argümanları ciddiye almış olsa gerek ki, Zeki Velidov'a bu konudaki görüşlerini sormuştur. Ancak, Zeki Velidov İslamiyetle Bolşevizm'in çelişmediğine dair bu görüşleri desteklemediğini bildirmiştir (Togan, 1999; 220).

Osmanlı Paşaları - Hint ihtilalcileri - Bolşevikler

Bütün bu arka plan göz önüne alınarak, 1920 yazında Cemal Paşa'nın büyük bir heves ve inançla, devrim yapmak üzere Afganistan'a gidişi değerlendirildiği zaman ortaya başka bir tablo çıkmaktadır: Cemal Paşa, bu eski planı hayata geçirmek üzere Afganistan'a gitmiştir, ancak bu kez Almanlara değil Bolşeviklere dayanmaktadır. Cemal Paşa 1920 yazında Moskova'dan Afganistan'a doğru yola çıkarken yanına "Sürgündeki İhtilalci Hint Hükümeti başbakanı" olan Mevlevi Bereketullah'ı ve beş sene önce İstanbul'dan ayrılırken maiyetine verilen Türkiyeli subay Mehmet Kazım Bey'i de almıştır (Togan, 1942; 376). Teşkilat-ı Mahsusa elemanı olduğuna hiç kuşku duymadığım Kazım Bey'se bu tarihlerde büyük prestij sahibidir: Bakü'de yayımlanan 20 Şubat 1920 tarihli *Novy Mir* gazetesinde onun için: "Bugün Sovyetlerin Türkistan'da yürütülmekte olan doğu siyasetini yöneten kişi" denilmektedir (Andican, 2009, 359). Ama, bir süre sonra durum tersine dönmüş ve Bolşevikler, Mehmet Kazım ve Bereketullah'ı Aşkaabata yollamak istemişler; Mehmet Kazım bunu reddedince tutuklanmış ve Anadolu'ya geri gönderilmiştir.

3 The comintern and the Indian Revolution Russia in the 1920s. http://209.85. 129.104/search?q=cache:CDVoWYODal8J:les.man.ac.uk/chnn/CHNN13CIR.html+%22maulana+barakatullah%22&hl=en&gl=tr&ct=clnk&cd=3.

Peşinde İngiliz istihbaratçıları dolaşmakta olsa da (Hopkirk, 1986; 87) Mevlevi Bereketullah, Hintli Mahandra Pratap ve Cemal Paşa birlikte Afganistan'a gitmiştir (Andican, 2009, 360. Togan, 1942; 379). Rauf Bey'le Hindistan Misyonuna katılan Mevlevi Aburrab Efendi, bu "ihtiyar ihtilalci" de şimdi Taşkent'tedir (Baykal, 1989; 398). Enver Paşa ise 30 Mart 1921 tarihinde Moskova'dan Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta "hassetsen Bereketullah Efendi'ye selam" göndermektedir (Yalçın, 2002; 68). Bütün bu anlatılanlar bir masal gibi gelse de, İngilizler Müslüman Hintlilerin Hindistan'da bir devrim ateşi tutuşturma ihtimalini çok ciddiye alarak bu durumdan endişelenmişlerdir; bu da 1921'den itibaren Ankara Hükümeti üzerindeki baskıların kaldırılmasında etkili olmuştur.

Rastlantılar

Bu yıllar Ankara'sı zannedildiği gibi dünyadan soyutlanmış bir Anadolu kasabası değildir. Robert Kolejli ve 31 Mart 1909 isyanı sırasında Londra'ya kaçtığı için radikal-feminist İngiliz çevreleri ile tanışmış olan Halide Edib'in, İngiliz devrimcilerinin önde giden bir üyesi olan Sylvia Pankhurst'la yazıştığını bilmek hayret verici olmamalıdır. İngiliz devrimci çevreleri, İngiliz sömürgeciliğine karşı çıkarak bağımsızlık mücadelesi veren Hintlilerle dayanışma içindedir. Sylvia Pankhurts'la aynı devrimci derneğin üyesi olan (Tunçay, 1991; 213) *Muslim Outlook*[4] yazarı Hintli Mirza Azmüddin, 25 Temmuz 1920'de Antalya üzerinden Ankara'ya gelmiştir. Hastalandığı için bir süre Ankara'da kalan Mirza Azmüddin, "Hintli Abdurrahman Peşavari"yi (Peşaverli) elbette tanımaktadır. İngiliz konsolosluğu eski baş tercümanı, Teşkilat-ı Mahsusa'ya "Hint İhtilalcilerinin delegesi" olarak Eşref Kuşçubaşı tarafından alınan Peşaverli Abdurrahman'ın, Rauf Bey'le birlikte 1915'te Hindistan Misyonuna katıldığı hatırlanmalıdır. Peşaverli Abdurrahman, Rauf Bey'in Mustafa Kemal'le buluşmak üzere Amasya'ya giderken yanında götürdüğü birkaç kişiden biridir (Kutay, 1973-I; 22. Sarısaman, 1996; 212).

Ne kadar ilginçtir ki, Mustafa Suphi'nin de yolu Taşkent'te Mevlevi Bereketullah ile kesişmiştir (HCMI, 2005; 36). Beyaz Ordu'nun saldırısı üzerine Kırım'dan kaçmak zorunda kalan Mustafa Suphi, Eylül 1919'da Moskova'ya döndükten sonra Türkistan'a gitmiş (MSY, 1977; 101), Türkistan Komünist Teşkilatı'nın 3. Kongresi'nde seçilen merkez komitesi faaliyetlerine katılmıştır. 23 Aralık 1919 da kurulan Taşkent Komitesi'nin (Indian Section) başkanı olan Mustafa Suphi, 1920 yılı Mayıs ayına kadar Samara, Saratov, Kazan vilayetlerinde, Volga ve Ural boylarında çeşitli tetkik gezilerinde bulunmuş ve Bolşevik Parti'ye çeşitli raporlar sunmuştur.

4 Muslim Outlook. www.ilab.org/db/detail.php?lang=es&membernr=2386...

Rusya'da Bereketullah'ın görüşleri üzerinde tartışmalar sürerken Anadolu'da Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurucularından Bursa Mebusu Şeyh Servet, BMM kürsüsünde İslamiyetle Bolşevizm'in ne kadar uyumlu olduğunu anlatmaktadır.

Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi (1880-1962)

1880 (1296) Tosya doğumlu, Reyhanlı nüfusuna kayıtlı bir Çerkes ve Nakşibendi Şeyhi olan Servet Efendi, medrese mezunu olmamasına karşın vaizlik ve müderrislik yapmıştır. Türkçe'den başka Arapça, Farsça ve Dağıstan'ın Avar dilini bilmektedir.[5] Bursa milletvekili olan Şeyh Servet Efendi, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin önde gelen üyelerindendir. 1920 yılı boyunca herkesi çok meşgul etmiş, Meclis görüşmelerinde tartışılmış olan *Asr-ı Saadetten Bir Yaprak* isimli bir risale yayımlamıştır. Bu risalede İslamiyetin, Bolşevizmin ileri sürdüğü prensiplerin hepsini 1300 sene önce gündeme getirdiği iddia edilmiştir. Bu risaleye maalesef ulaşamadım, ancak Şeyh Servet Efendi'nin Meclis'te yaptığı konuşma ile bu görüşlerin çürütülmesi için yapılan konuşmalarda risalenin içerdiği fikirlere değinilmiştir. Servet Efendi "Allahın âyeti celilesim söyle tefsir ediyor": "Allahu azim-müşşan eşyayı insanlar için halk etmiştir. Binaenaleyh insanlar eşyadan mütesaviyen müteneffi olacaktır [eşitçe yararlanacaktır]. Şu halde insanlardan birinin diğerinden daha ziyade eşyayı mevcudeden intifa etmesi [var olan mallardan faydalanması] meşru değildir" (tbmm.gov.tr). Şeyh Servet Efendi "esasatı diniyede böyle bir hakkı temellük, tasarruf gibi bir şeyler olmadığı halde sonradan hakkı saltanat, hakkı irs, hakkı icar ve isticar [miras ve kira hakkı, kiralama] gibi birtakım garip haklar meydana gelerek halkı, memleketi berbat etmiş ve bir avuç ekalliyetlerin ekseriyetlere hâkim olmasına sebep olmuştur" demektedir (tbmm.gov.tr). Şeyh Servet, 8 Temmuz 1920 (1336) tarihli BMM oturumunda şunları söylemektedir:

Şeyh Servet Efendi.

> Şeyh Servet Efendi (Bursa milletvekili): İslâmiyetin iki mertebesi vardır. Kısaca arz etmek isterim: İslâmiyetin iki mertebesi; Azimet, ruhsat, azimet; zuafayı istidatları derecesinde ruhsat buyurmak, tenezzül buyurmak dereceleridir. Azimet erbabı istitaa, erbabı iktidara, erbabı idrake yahut icabatı hayati-

5 TBMM Belgeleri, Şeyh Servet Dosyası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönemincle ..... Bursa ..... Milletvekili ..Servet Akdağ..... in kısa olmuşudur.

Adı ve Soyadı [*]	Servet Akdağ	Eserleri	Muhtelif mevzularda 21 kadar eserim olup bunlardan yalnız üçünü [illegible]
Babasının ve anasının adı	Ahmed Fatma	İtibarı rütbesi	Vaizlik, müderrislik, Hatayı müdafaa müfettişliği
Doğum yeri	Easya	Seçilmeden evvelki meslek ve işi gücü	Dini konferans ve müzakere ile ders okuma olmak üzere [illegible]
Doğum tarihi	1296	Milletvekilliği zamanında evli olup olmadığı ve kaç çocuğu bulunduğu	[illegible]
Öğrenimi	İptidai ve medrese	Daimi Meclis Mebusluğunda Milletvekilliği varsa seçim devreleri	1927
Bildiği diller	Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Avrupa dilleri	Öldü ise ölüm tarihi	Hayattayım
Neden istifa ettiği	Dini ilimler ve [illegible]		

TBMM'NİN HER HAKKI MAHFUZDUR

Hayatının türlü değişikliklerine ait tamamlayıcı bilgiler

Bütün hayatında en iyi ve hakiki manasile bir inkılapçıyım. Umumi ve milli hayatımızda asrın en hayırlı ve en faydalı inkılaplarına göre ayarlanmak, şekillendirmek için fevkalâde nefs ile çalışmak inkılapçılığımın esası ve gayesi olmasını prensip ittihaz etmiş ve bütün siyasi ve hususi hayatımın bu hakikat gayesine tahakkukuna için hareket ve hareket noktası [illegible]. Hepsinden evvel, Milli mücadelede ve ondan sonra birinci büyük millet meclisinde ve ondan sonra da Hatayın Anavatana iltihakından evvel ve sonraki devirlerdeki hayatım bunun şahididir. Bu mukaddes vazifeyi ifa edenken hiç bir şahsî menfaat düşüncesiyle hayatımı milli inkılaba [illegible] için 67 yaşında bulunmam, hizmet ve bir mazi hayatım [illegible] en büyük delilidir.

[*] Kanunu Kavanininin [illegible]

Beyanı ve bu hakkı [illegible]

K. M.
18-XII-1947

Şeyh Servet Akdağ'ın TBMM'ye 1947 yılında verilen özgeçmişi.

yenin ıstırarına göre meselenin hakikatini, faziletini kabul etmektir, Mertebi azimet, işittiğimize göre, Şark'ta çıkan mevcudiyeti, mal itibariyle insanların saadetini müştereken temin etmek için kullanılmalıdır demek imiş. Böyle ise bir hüküm arz etmek isterim. Peygamberimiz Sallâllahü Aleyhi ve Sellem Efendimiz Hazretlerinin sıfatı Muhammediyesi ve ashabının ve makrebinin evsafı, tabiî içlerindeki insanların, müslümanların hiçbir veçhile ihtiyacı bırakmıyacak ve kendilerine zevaidi emval temellükünü kabul etmeyecek bir derecede ahkâm ve emvalde azimet kabul edenler meselâ: Hazreti Peygamberin eline milyonlarca liralar geçtiği halde mülkiyeti kabul etmeyerek, ümmetin ihtiyacına ve umuma sarf buyurdular. Bu bir azimet, fazilet derecesi idi. Meselâ: Sıddiki Ekber Kureyşilerin en zenginlerinden iken bütün emvalini, bütün ümmetin ihtiyacına sarf edecek kadar yükseklik, fazilet gösterdiler. Buna göre fukahanın ahkâmı emval babındaki azimet meselelerini uzun boylu şerhlerine, tahlilâtına göre, ezcümle İmamı Şuari'nin müzanül kübrasının mukaddemesinde ulemanın gördüğü veçh üzere azimet, emval babında azamî derecede mevcudiyeti maliyesini milletin ihtiyacatı umumiyesine bezletmek, ihtiyacatı ümmete vermek, tâbiri hakikisiyle bazı ekâbir, azimet ile ruhsat arasında sormuşlar, ruhsata bütün malın zekâtı; azimete bütün mevcudiyeti maliyesini şahsiyeti maneviyei islâmîyeye vermek, ümmetin ihtiyacatına bezletmektir, demişlerdir. Bunlar mnüddellelen Kütübü fıkhıhiyede musarrahtır, *Eğer Bolşeviklik bu ise bu bir fazileti insaniyeden ibarettir.* Mezhebimiz bu meziyetleri kabul eder. Bu sefil kalmış beşerin adî tabakalarını, en ağır işler gördükleri halde, bir şey kazanamıyan en sefil tabakaları izaz etmekliği İslâm prensiplerine pek yakın biliriz ve hatta hakayık-ı İslâmiyeye bir hatveli takarrüp addediyoruz. İstipşar ederiz. (Alkışlar) (tbmm.gov.tr).

Şeyh Servet eleştiriliyor

1920 yılının yazında, Ankara Hükümeti'nin Bolşeviklerle ittifak yapma arzusu içinde olduğu zamanlarda, Şeyh Servet Meclis kürsüsünde İslamiyetle Bolşevizm'in ne kadar uyumlu olduğunu anlattığında onu alkışlayanlar, Bolşevik Rusya gözden düştükten sonra ona eleştiriler yöneltmeye başlamıştır. Şeyh Servet Efendi'nin görüşlerine yöneltilen eleştiriler sayesinde onun görüşlerini öğrenebilmekteyiz. 22 Ocak 1921 tarihli Meclis oturumunda Şeyh Servet'in yaklaşımları şöyle çürütülmektedir:

Musa Kazım Efendi (Konya milletvekili): İslâmiyet, zuhurundan bugüne kadar, bütün âlemi hıristiyaniyete karşı yapmış olduğu bütün muharebatta aynı emelle çarpışmış ve Meclisi Âliniz de bu emeli mukaddesle milleti ve memleketi müdafaaya azmetmiştir. Her zaman Müslümanlar kendilerine vaki olan

muhacematı defetmiş, müstakil olarak bugüne kadar gelmiş, bugün de istiklâlini muhafaza için Meclisi Âlinizin azmü gayretine mıuzahir olmuştur. (Fakat yakın zamanda teşekkül eden gerek Komünist Fırka ve gerek Halk İştirakiyun Fırkası bu gayemize) mübayin, memleket dahilinde yegâne istinat etmek istediğimiz ... bir tefrika, bir sui tefehhüm hâsıl edebilmek için Komünist fırkalarının neşretmiş oldukları bazı makalelerde öyle ahval görülür ki bu, safdil ahali için düşmanlarımızın bizim hakkımızda kendi kuvvetleriyle, toplariyle yapamadıklarını edemez.

Hakkı veraset ise, o da, hukuku tabiiyeye müstenittir. Çünkü terekesinin evlâdına isabet edeceğini bilen peder, bir aile teşkil eder, evlat yetiştirir. Onun tahsili, ilmü irfanını temin eder. O suretle, millete hadim, hayırlı evlat yetiştirmek, halis bir nesil yetiştirmek için çalışır. Keza yine bir evlât, pederinin mirası, vefatında, kendisine intikal edeceğinden dolayı, pederine hizmet eder. Onun emrine tabi olur ve bu suretle sarfı, mesai eder. Halk İştirakiyyun Fırkasının zannettiği gibi değildir. (Ve inne leyse-lil-insane" illâ maseâ) âyeti kerimesinde hakkı verasete mübayenet yoktur. Hepsinde şayi vardır. Külfet zahmet, zahmet niymet mukabilindedir.

Vehbi Efendi (Konya milletvekili): (Devamla) Gelelim Şeyh Servet Efendi'ye *(Handeler)* Efendiler, bu adam Bolşevikliği, Komünistliği altı aydan beri terviç ediyor ve bu adam büyük bir risale yazdı ve bu risalesi serapa, Musa Kâzım Efendi'nin buyurduğu gibi, tagyirat ve tahrifattan ibarettir. Şer'a muvafık olarak içinde bir kelime yoktu diyebilirim.

Salih Efendi (Erzurum milletvekili): Şeyh Servet Efendi'nin risalesi serapa tahrifat ile memludur. Maksadı seriyi anlamadan, âyat ve ahadise kendi keyfine, hiçbir hakkı tasarrufu olmadığı halde, ahkâmı şeriyeyi tahrif etmiştir.

Emek Gazetesi, Halk İştirakiyun Fırkasının mürevvici efkârı imiş. O gazete de, Musa Kâzım Efendi'nin söylediği veçhile diyor ki; esasatı diniyede böyle bir hakkı temellük, tasarruf gibi bir şeyler olmadığı halde sonradan hakkı saltanat, hakkı irs, hakkı icar ve isticar gibi birtakım garip haklar meydana gelerek halkı, memleketi berbat etmiş ve bir avuç ekalliyetlerin ekseriyetlere hâkim olmasına sebep olmuştur.

Yahya Galip Bey (Kırşehir milletvekili): Bolşevikliği Islâmiyet'le mezcetmek akılsızlıktır. Eğer Bolşeviklik İslâmlık ise, onlar İslâmlığı kabul etsinler. Mecburiyet göremem. Komünistlik ve Bolşeviklik bizim vatanımızdan çıkmalıdır. Biz onlara yol vermeliyiz. Binaenaleyh Bolşeviklik bir akın yapacaksa, nereye karşı?

Şeyh Servet Efendi'nin faaliyetlerini, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha yakından izleyeceğiz.

Bolşevik Partisi ve Komintern'in Doğu Politikaları

Ex oriente Lux
– Işık Doğudan Yükselir

Ankara'daki BMM hükümetinin ittifak yapmak için çabaladığı Bolşevik Rusya'da, işçi sınıfı adına iktidara gelmiş olan Bolşevikler, yepyeni düşünceler, tartışmalar, örgütlenmeler içindeydi. 1914-1917 yılları arasında devam eden Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı çöküntünün üzerine bir de Bolşeviklerin iktidarı almasından sonra yaşanan altüst oluş eklenince Rusya'da durum tam bir felaketti. Çarlık döneminin egemen sınıfları olan aristokrasi ve burjuvazinin karşı devrimci direnişlerinin yanında "milliyetler hapishanesi" Çarlık topraklarında yaşayan hemen hemen bütün uluslar, etnisiteler ve dinsel grupların ayaklanarak bağımsızlık istemesi; 1918 bahar ve yaz aylarında Alman ve Osmanlı ordularının Rusya topraklarındaki ileri yürüyüşü ile Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan devletlerinin kurulması; Karadeniz ve Hazar'a çıkan en bereketli toprakların ve petrolün bulunduğu Bakü'nün kaybı; Beyaz Ordu'nun vahşi bir iç savaş başlatması; 1918 bahar aylarından sonbahar aylarına kadar Alman ve Osmanlı ordularının işgalinde olan toprakların şimdi İngilizler tarafından işgali; farklı etnik kökene mensup Müslümanların bağımsızlık talepleri ve girişimleri; başta Moskova ve Petrograd olmak üzere tüm ülkede açlık ve iç savaş...

Lenin ve Bolşeviklere karşı sadece eski egemen sınıfların kılıç artıkları değil, farklı sol fraksiyonlarda savaşmaktaydı. Bir yanda Menşevikler, sağ ve sol SR'ler, Anarşistler, diğer yanda iktidardaki Bolşevik Partisi'nin içindeki solkomünist fraksiyon da sert muhalefet yapmaktaydı.

Ekim Devrimi sonrasında iç savaşla değişen Bolşevik Rusya sınırları.

Rusya'da işler bu kadar kötü giderken Avrupa'dan sevinçli haberler gelmektedir: 1918 sonunda Avusturya ve Almanya'da, Berlin, Münih, Varşova ve Riga'da komünistler iktidarı ele geçirerek Bolşeviklere umut verir. Zaten, Alman felsefesi, İngiliz ekonomi-politiği, Fransız sosyalizminin ürünü olan Marx'ın teorisi de yarı asyalı, geri kalmış Rusya'yı Avrupa devrimlerinin kurtaracağını yazmamış mıydı? Lenin bile, Rusya'nın gözlerini Batı'ya çevirerek dünya devrimini beklediğini söylememiş miydi? Şimdi, Bolşevik Partisi ve Komünist Enternasyonal'in cevaplandırması gereken önemli soru şuydu: Bolşevik Ekim Devrimi'nin arkasından gelecek devrimler Batı devletlerinde mi, yoksa Doğu'daki sömürge ülkelerde mi gerçekleşecektir? Klasik Marksist şemaya göre işçi sınıfı iktidarı, en gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sanayi proletaryasının eliyle gerçekleşecekti. Marx'ın takipçisi olan Lenin, Ekim Devrimi'nden sonra Batı'daki gelişmiş kapitalist ülkelerde gerçekleşecek olan devrimleri beklemekte ve hatta Rusya'da devrimin yaşama şansını da, Batı'dan gelecek devrimlere bağlamaktaydı. 1918 sonu ve 1919'da Avrupa'dan pek çok umut verici haber geldi. Ancak Almanya, İtalya, Macaristan, Finlandiya ve benzeri ülkelerde kurulan Sovyet iktidarları çok kısa ömürlü oldu ve burjuvazi tarafından acımasızca bastırıldı.

Komintern-Komünist Enternasyonal

Marx ve Engels'ten bu yana uluslararası işçi sınıfının en önemli örgütü, ana dayanağı, Enternasyonaller olmuştur. Bu geleneğe uygun olarak "dünya devriminin partisi" olan III. Enternasyonal veya Komünist Enternasyonal olarak da bilinen Komintern, 1919 yılında kurulmuştur. Böylece, dünya devrimine ilişkin tüm tartışmalar, yaklaşımlar, kararlar, taktik ve stratejiler eskiden olduğu gibi yine burada belirlenecektir.

1920 yılı Temmuz ayında toplanan Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinde Hindistan Komünist Partisi adına M.N. Roy ve Rusya Bolşevik Partisi'nden Sultan Galiyev yukarıdaki teze tam karşıt bir tez ileri sürmüşlerdir. Bu tezde, Batı Avrupa proletaryasının dünya sosyalist devrimi içindeki rolünün ve öneminin abartıldığını, sömürgelerin rolü ve öneminin ise küçümsendiğini belirtmişlerdir. Roy'un III. Enternasyonal toplantısında "Batı ihtilalinin kaderi tamamıyla Doğu ihtilaline bağlıdır" saptaması en uç tutumu sergilemektedir (d'Encausse ve S. Schrem, 1966; 46). Ancak Roy'un tezi reddedilmiş, Doğu'dan işçi devrimleri beklemeyenler, sömürge ülkelerindeki anti-sömürgeci milliyetçi burjuva devrimlerini desteklemeye karar vermişlerdir. Komintern II. Kongresinde "Doğu'da sömürgeciliğe karşı milli mücadele vermekte olan uluslarla ittifak stratejisi" Hindistan Komünist Partisi delegesi Roy'un tüm direnişine rağmen benimsenmiştir (Lenin, 1974a; 356-363).

Ex oriente Lux - Işık doğudan yükselir

Bolşevik devriminden sonra gelecek olan ihtilallerin, Doğu'daki ülkelerden gelme ihtimalinin yüksek olduğu ve bunların desteklenmesi gerektiğine ilişkin yorumlar, Roy ve Sultan Galiyev'e mal edilmekteyse de, bu doğrultudaki tahliller ilk kez Stalin tarafından yapılmıştır. Stalin gerek ***Pravda***'daki yazılarında, gerekse başında olduğu Narkomnats (Milliyetler Halk Komiserliği) tarafından Eylül 1918'de yayımlanmaya başlayan haftalık ***Jizn Natsionalnostey***'in [Milletlerin Yaşamı] adlı yayın organındaki yazılarında konuya eğilmiştir. ***Jizn Natsionalnostey***'in 3. sayısında Stalin imzası ile "Doğuyu Unutmayın", 6. sayısında "Ex oriente Lux" yani "Işık Doğudan Yükselir" başlıklı makaleler yayımlanmıştır (Stalin, 1990; 158-167). Avrupa'yı değil, doğuyu çok iyi bilen Kafkasyalı bir Gürcü olan Stalin yazıyor:

> Böyle bir anda, emperyalizm tarafından esir haline sokulmuş olan yüzlerce milyon insanıyla Şark, otomatik bir şekilde gözümüzden silinmekte ve unutulmaktadır (Deutscher, 1969; 305).

Ekim Devrimi'nden bir yıl sonra, Aralık 1918'de yazdığı bir makalede Stalin şunları söylemektedir:

> Dünya emperyalizminin en emin cephe gerisini, tükenmez rezervini elinden almak [gerekir]. Bu olmaksızın sosyalizmin kesin zaferi, emperyalizm üzerine tam zafer düşünülemez;
>
> Komünistlerin görevi, Şark'ta artan kendiliğinden hareketlere müdahale etmek ve bunu emperyalizme karşı bilinçli mücadeleye varana dek geliştirmektir (Stalin, 1990; 161-162).

Dolayısıyla Roy ve Sultan Galiyev'in özgün görüşleri olduğu düşünülen değerlendirmeler, ya Stalin'in görüşleridir, ya da Stalin tarafından da desteklenmiştir. Zaten, Stalin'in başında olduğu Milliyetler Halk Komiserliği merkez komitesi üyesi olan ve *Jizn Natsionalnostey*'in editörü olan Sultangaliyev'in[1]

1 Sultan Galiyev Türkiye'de iyi bilinen, takip edilen bir siyasi aktördür. Sultan Galiyev'in Bütün Eserleri, İleri Yayınevi tarafından 2006 yılında, 900 sayfa olarak yayımlanmıştır.

Aynı kitabın büyük bölümü daha önce Halit Kakınç tarafından kaynak göstermeksizin "yorumlu külliyat" adı altında yayımlanmıştı (Kakınç, 2004). Toktamış Ateş, kitabın önsözünde "özgün bir çalışma" olmadığını belirtmesine karşın, Kakınç'm kendisinin özgün bir çalışmasıymış gibi sunduğu bu kitap, aslında çevirmenin eseridir ancak kitapta çevirmenin adı bile bulunmamaktadır. Kakınç'ın yayımladığı kitabın çevirisi daha iyi olmakla birlikte eksiktir, dipnotları çevrilmemiştir.

İleri Yayınevi'nin bastığı, Özgür Erdem'in editörlüğünü yaptığı Bütün Eserleri kitabında ise Rusça orjinalinin tamamı çevrilmiştir. Sultan Galiyev'in Bütün Eserleri'ni çevirmek gibi olağanüstü saygideğer bir iş, çok kötü bir çeviri ile gölgelenmiştir. Üstelik çevirinin denetiminin de yapıldığı notu bulunmasına karşın, çevirinin bu kötülüğü, boşa giden bu emek, insanın içini acıtmaktadır. Öyle ki, bu kitaptan iki sene önce basılmış olan Kakınç çevirisi ile karşılaştır-

Stalin'le çelişen görüşler ileri sürmesi ve bunları ısrarla savunması beklenemezdi.

Mustafa Suphi de Şark'ta devrim bekleyenlerden

İşte, bu tartışmaların sıcaklığının sürdüğü günlerde, Mustafa Suphi'nin, yakın çalışma arkadaşı Sultangaliyev'le aynı çizgide olduğunu 5 Aralık 1918'de yapılan Komintern'in kuruluşu öncesindeki toplantıda yaptığı konuşmadan anlıyoruz:

> Bizim fikrimizce **Şark'ta inkılap, bugün garpte patlak vermiş olan inkılabı kurtarmak için pek lazım ve acele bir çare**... İngiliz-Fransız-Amerikan kapitalinin başı Avrupa ve Amerika'da ise, kökleri Asya ve Afrika'dadır. Demek **Şark meselesi** doğrudan doğruya bu kökün kesilmesine müteallik bilvasıta bir hareket, bir (action directe); küçük ve büyük Asya'da İngilizlerin yolunu kesmek, bu İngiltere ve Fransa'yı doyuran ham maldan mahrum etmek, aynı zamanda bunların sanayi mamulatına Türkiye ve İran'ın, Hint ve Çin'in kapılarını kapamaktır; Şark'taki mazlum halkları ayağa kaldırmak, bunları İngiliz-Fransız-Amerikan istibdadına karşı yerli halkları isyan ettirmek, bu bütün garp kapitalinin şu yeni harp meydanındaki ricat hatlarını kat'etmek demektir. İşte bir iki sözle bizim nazarımızda şimdilik Rus inkılapçılarına taallük eden vazife hülasa edilmiş oluyor... (Tunçay, 1995; 172)

Suphi bazı eleştirilerle devam ediyor:

> Rusya inkılabının bugün hareket fihristinde bulunması gereken ... mesele **Şark'ı ayaklandıracak harbî ve inkılabî teşkilattır.** Bize Şark yollarını açacak olan en mühim çare: Şark halkları içinden yetişen genç inkılapçıları uyuşturup [yakınlaştırmak] harbi-inkılabi bir teşkilat [inkılapçı askeri bir örgüt] vücuda getirmektir.
>
> **Bu husus da şimdiye kadar ihmal edildi.** Büyük üstadımız Yoldaş Lenin'in Şark hakkındaki beyannamelerinden taşan alicenap ümit ve emelleri, Asya'nın hudutsuz çöllerinde kaybolup gitti; çünkü Şark'ta fırka adamları tarafından la-

---

ma gereği bile duyulmadığı anlaşılmaktadır. İki çeviri arasındaki fark öylesine can acıtıcıdır ki, aşağıdaki örneği, yorum yapmadan okurlara sunuyorum:

> Kakınç (2004; 353): "Bu şöyle açıklanabilir ki, söz konusu dönemde Ufa, Beyaz Ruslar tarafından işgal edilmişti ve o da [Manatov] beyaz muhafızların serbest bıraktığı kişiler arasındaydı."
>
> Erdem (2006; 281): "Ufa'nın Beyaz Ruslar tarafından ele geçirilmesi bunu açıklıyor, [Manatov] serbest bırakılan Beyaz muhafızlar arasındaydı."

Ülkemizde maalesef çevirilere gereken itinanın gösterilmediğinin bir kanıtı da Şerif Manatov'un Mustafa Suphi öldürüldükten sonra kaleme aldığı ünlü makalesidir. Bu makalenin şu anda elimde üç farklı çevirisi bulunmaktadır ve üçü de birbirinden kötüdür.

yık olan ehemmiyet verilmedi; ben zannediyorum ki Rusya Komünist Bolşeviklerinin Merkez Heyet-i İcraiyyesi şimdi bu meseleyle daha yakından meşgul olacaktır. Bir taraftan hükumet, diğer taraftan fırka, Şark inkılapçı teşkilatına ziyade ehemmiyet verecekler ve böylece Şark'ta Garp kapitali için inkılapçı cehennem ocakları vücuda getireceklerdir (Tunçay, 1995; 172) (abç).

Benzeri görüşleri bir yıl sonra, 1919 sonbaharında Sultangaliyev *Jizn Natsionalnostey*'de defaatle tekrarlamış, Müslüman askerlerden oluşacak bir birliğin Müslüman bölgelerine gönderilmesini ve Beyazlara karşı savaşmasını talep etmiştir. Sultangaliyev aynı zamanda Şark'ın despotik ülkelerinde bir sosyalist devrimin desteklenmesi gerektiğini, aksi takdirde milli burjuvazinin Bolşevizme ihanet etmeye çok yatkın olduğunu da belirtmiştir:

> Genel olarak Şark, milletlerarası kapitalizmin başlıca beslenme kaynağıdır. Dünya çapındaki bir sosyalist iç savaş durumunda, bu bizim için son derece elverişli ve milletlerarası emperyalistler içinse son derece elverişsiz bir etmendir. Şark'tan yoksun kalan ve Afganistan, İran ve diğer Asya ve Afrika sömürgelerinden kopartılan Batı Avrupa emperyalizmi sönecek ve ecelinden ölecektir.
>
> Fakat aynı zamanda Şark, despotizmin de beşiğidir. ... Bizim yardımımızla kendilerini kurtaracak olan Çin, Hindistan, İran ve Türkiye feodal beylerinin emperyalist Japonya'yla ve hatta kimi diğer Avrupa emperyalistleriyle birleşmeyeceğinin ve kendilerini bu yolla "Bolşevizm"in sirayet etmesinden korumak amacıyla "kurtarıcılarına" karşı kampanya örgütlemeyeceğinin garantisi yoktur (Benningsen ve Wimbush, 1979; 163) (abç).

Ancak, önce Lenin'in karşı çıktığı bu görüşler, 1920 yılı sonbaharında Komünist Enternasyonal'ce de kesinlikle mahkûm edilmiş, Şark'tan devrim beklemek, hatta devrim ihraç etmek yerine, o ülkelerdeki milli burjuvazi ile anlaşma taktiğini geliştirmiştir. Komintern, sömürge ülkelerde devrim konusunu daha derinlemesine irdelemek üzere Eylül 1920'de Bakü'da 'Şark Milel-i Mazlumesi Kurultayı/Doğu Emekçi Halkları Kongresi'ni düzenlemiştir. Burada İran, Türkiye ve Hindistan başta olmak üzere kolonyalizme karşı 'milli azatlık' mücadelesi verenleri destekleme stratejisi kabul edilmiş, açılış konuşmasında Zinoviyev, Mustafa Kemal'in adını anarak bu stratejiyi savunmuşur. Komintern Bakü Kurultayı'nda, bir yandan Anadolu'da İngilizlere karşı savaşmakta olan milli kuvvetleri komünist olmamalarına rağmen destekleme kararı alırken, diğer yandan Türkiye'de komünistlerin özgürce çalışmasına izin verilmesini talep etmiştir. Mustafa Kemal'in Kasım 1920'de, kuruluşunu bizzat organize ettiği resmi/pseudo/sahte Türkiye Komünist Fırkası, Bakü Kurultayı'nda alman bu kararlar doğrultusunda hem Sovyet Rusya'yı memnun

etmek, hem de Türkiye'deki komünist faaliyetleri kontrol altında tutabilmek amacıyla kurulmuştur.

Anadolu'da Mustafa Kemal ve hükümetinin, yurtdışında İttihatçıların Sovyetlerle ittifak konusundaki tutumlarına dayanak yaptıkları görüşler de aslında Bolşevik Sultangaliyev tarafından geliştirilmiş şu görüşlerdir:

> Tüm Müslüman halkları proleter halklardır ve Müslüman toplumundaki hemen hemen bütün sınıflar sömürgeciler tarafından ezildiklerinden, tüm sınıfların "proleter" olarak adlandırılmaya hakkı vardır ... Müslüman halklar proleter halklardır. İktisadi bakış açısından, İngiliz ve Fransız proleterleri ile Afgan veya Faslı proleterler arasında muazzam bir fark vardır. **Dolayısıyla, Müslüman ülkelerdeki milli kurtuluş hareketinin bir sosyalist devrim karakterine sahip olması meşrudur** (Benningsen ve Wimbush, 1979; 58) (abç).

Komintern'de bu tartışmalar yaşanırken Bolşevik Şerif Manatov Anadolu'da komünist partisi kurmak için çoktan çalışmalara başlamıştı.

Anadolu'da Bir Bolşevik: Şerif Manatov

Önceki bölümde sözü edildiği gibi, 1920 yazında Anadolu'da Mustafa Kemal'in bilgisi dahilinde kurulmuş bir Yeşil Ordu Cemiyeti bulunmaktadır. Ancak, haziran ortasında *Türkiye Bolşevik Komünist Fırkası/TBKF* adıyla yeni bir siyasi parti de faaliyete geçmiştir. Bu partinin kurulmasındaki belirleyici etmen, Bolşevik Rusya'dan Anadolu'ya gelmiş olan Şerif Manatov'dur.

İstanbul'a ilk kez Kazan Türkleri tarafından, 1912'de başlayan Balkan Savaşı sırasında gönderilen sağlık ekibiyle birlikte gelen ve Balkan Savaşı'na katılan Şerif Manatov, Başkurt bir İmam ailesine mensuptur ve bir süre "kayıtsız" olarak Petersburg Politeknik Enstitüsü'nde okumuştur (Çoruhlu, 1966). İstanbul'a geldikten sonra hemen geri dönmediği anlaşılan Manatov, bir süre İstanbul'da okumuş ve İttihatçılarla yakınlaşmış olsa gerek ki, 1913 de İstanbul'da yayın hayatına atılan *Türk Ocağı Dergisi*'nde yazıları yayımlanmıştır. Daha sonra İsviçre'ye gitmiş ve burada Lenin'le tanışmıştır (Devleştin, 1981; 223). Manatov'un yolu 1913'te İsviçre'de Lenin'le kesiştiğine göre, bu tarihten itibaren Bolşevik olmuş olmalı. Müslüman Tatarlar arasında Bolşevizmi ilk benimseyenlerden olsa gerek.

Manatov, 1917 Şubat Devrimi'nden hemen sonra, devrim ateşleri içindeki Rusya'ya dönmüştür. Ekim Devrimi öncesinde, 20-25 Ağustos 1917'de Orenburg'da toplanan "Başkurt Milli Merkezi Şûrası" seçimlerine Bolşevik aday olarak katılmış ve yönetim kuruluna seçilmiştir (Devlet, 1998; 152, 155). Zeki Velidov (Togan), 1918'de Bolşeviklerin desteği ile kurulan *Başkurdistan Cumhuriyeti*'nin başkanı iken, Şerif Manatov da ikinci başkanıdır (Çoruhlu, 1966). 1918 yılı Şubat ayında bazı sorunlar yaşanmış olsa da (Devlet, 1998; 248-49); 1918 baharında Moskova'da kurulan MUSKOM/

Müslüman İşleri Komiserliği'nde Mollanur Vahidov ve İbrahim Alemcan'la birlikte kurucu olması, siyasi hayatının parlak bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. 1918 baharında Mustafa Suphi MUSKOM'a gittiğinde, onu karşılayarak ilk görüşmeyi yapan kişi Manatov olmuştur. Manatov'u yakından tanıyan Zeki Velidi Togan, anılarında ondan olumsuz bir üslupla söz etmektedir:

> Bu bir milliyetçi gençti. Petersburg'da Psikonevroloji Enstitüsü talebesi iken Balkan Harbi çıkmış, Türkiye'ye gitmiş harp bittikten sonra İsviçre'ye gelmiş, orada Lenin'le tanışmış. Sergüzeştçi [maceraperest] tabiatı vardı.
>
> Balkan harbi zamanında Türkiye'ye gelen idealist gönüllülerdendi. ***Türk Ocağı*** mefkuresini canlandırmaya matuf yazıları, kendisini lekelemek isteyen diğer komünistler tarafından [kullanıldı].
>
> 1917 İnkılabını müteakip (Moskova Kongresi sonunda) Başkurt Merkez Komitesi'ne gelerek beraberce çalışmak arzusunu bildirdi. İç teşkilat işlerinde faydalı olamadı. İsviçre'de yıllarca kalmış, Almanca biliyor diyerek on[u] dış münasebet işleri ile [görevlendirdik] (Togan, 1999; 153-54).

Milliyetçi mi? Bolşevik mi?

Anlaşılan, Manatov bu dönemde son derece zor bir durumda kalmıştır: milliyetçi Tatarlar açısından fazla Bolşeviktir; Bolşevikler açısından ise fazla milliyetçidir. Kendisi de bu iki tutum arasında gidip gelmiş olsa gerek (Togan, 1999; 158-59). Manatov MUSKOM üyesi ve orada Başkurdistan'ı temsil etmekteyken, özerk Başkurdistan kurulması konusunda Beyaz Orducu general Dutov'la anlaştığına ilişkin haberler çıkmış, bu nedenle tutuklanmasına karar verilmiştir. Önce bir süre kaçan Manatov, daha sonra Ufa'da tutuklanmıştır (Erdem, 2006; 822). Sultan Galiyev, Manatov'un Temmuz 1918'de hapisten Stalin'e mektup yazdığı ve Stalin tarafından serbest bırakıldığından söz etmektedir (Erdem, 2006; 280, 822. Kakınç, 2004; 353).

1918 Temmuz-Eylül aylarında tutuklu kalan Manatov, işte bu tarihlerde Bolşevik çevrelerden dışlanmış olmalıdır. Zaten Manatov'a tam güvenmeyen Zeki Velidov onu önce maarif işlerinde görevlendirdiklerini, sonra da Azerbaycan'a gönderdiklerini yazmaktadır:

> Şerif Manatov'u bir miktar para verip Azerbaycan'la temas temini için Guryev ve Petrovsk yoluyla Bakü'ye gönderdik. Sonra oradan Türkiye'ye geçmiş. ... 1911-1912 senesinde Balkan Harbi'nde gönüllü olarak Türkiye'ye gelmiş olduğundan Türkiye Türkçe'sini iyi biliyordu (Togan, 1999; 201)

Manatov Anadolu'ya ne zaman, neden ve nasıl geldi?

Yukarıda belirtildiği gibi Şerif Manatov; Mollanur Vahidov ve İbrahim Alemcan'la birlikte MUSKOM/Müslüman İşleri Komiserliği'nin başındaki üç kişiden biridir: Bunlardan ilki olan Mollanur Vahidov, 1918 Ağustosu'nda, iç savaş sırasında, Kazan kapılarında öldürülmüş; ikincisi sol-S-R[1] İbrahim Alemcan, Bolşevik-SR çatışması çıkınca gözden düşmüştür. Konjonktürün de değişmesiyle birlikte 1918 sonbaharında MUSKOM lağvedilmiş ve yerine bir başka örgüt kurulmuştur: Rusya Komünist ve Bolşevikler Partisi Müslüman Uyuşması Merkez Bürosu. Bu yeni kurulan örgütle birlikte eski MUSKOM liderleri tasfiye edilmiş, Bolşeviklerin Müslüman komünistlere ilişkin politikaları gibi kadroları da değişmiştir. Bu durumda, zaten sorunlar yaşayan Manatov'a sahip çıkacak kimsenin kalmaması nedeniyle Manatov, Bolşevik Rusya'da barınamaz hale gelip Türkiye'ye geçmiş olmalıdır.[2] Devleştin de Manatov'un 1918 sonunda Türkiye'ye gittiğini yazarken (Devleştin, 1981; 223); THİF belgelerinde Manatov'un 1919 yazında, Başkurt Cumhuriyeti adına Anadolu'ya geldiği belirtilmektedir (THİF, 2007; 149).

Manatov'u Bolşevikler göndermedi

İlginçtir, Manatov'un Anadolu'ya neden ve nasıl geldiği elimizdeki kaynakların hiçbirinde anlatılmamıştır. Bu hususta farklı iddialar bulunmaktadır: 1. Lenin/Bolşevikler gönderdi; 2. Mustafa Suphi gönderdi; 3. Başkurt Cumhuriyeti adına Anadolu'ya geldi; Zeki Velidi gönderdi. Neredeyse yerli-yabancı bütün literatürde Manatov'un Türkiye'ye teşkilatlanma amacıyla Bolşevikler tarafından gönderildiği yazılmaktadır

1 eS-eR/S-R/Sosyalist Devrimciler: Rusya'nın ünlü Narodniklerinin [Halkçılar] varisleri olarak değerlendirilirler. Mutlak monarşinin hiçbir politik özgürlük tanımadığı Rusya'da Çarlığa karşı savaşan halkçı örgütlerden ilki 1861'de kurulmuştur. 1860-1890 yıllarında Rus entelijansiyasının yarattığı Narodnikler, Çardan ve Çarlık düzeninden nefret ederken Rus köylü sınıfına büyük sempati beslemekteydiler. Köylülüğün çıkarlarını savunan toprak programlarıyla öne çıkan eS-eR'ler, 1917 Şubat devrimi sonrasında sağ ve sol olarak ikiye bölünmüştür. İlk Tüm Rusya Sovyetler Kongresi'ne 1917 de seçilen 822 delegenin 258'i eS-eR, 248'i Menşevik, 105'i Bolşeviktir. Yani eS-eR'ler Bolşeviklerin ikibuçuk mislidir. Benzer bir sonuç Kurucu Meclis seçimlerinde de alınmıştır. Es-Er'ler tüm Rusya'da olduğu gibi Müslümanlar arasında da en güçlü partidir. Bolşeviklerle sol eS-eR'ler arasındaki çatışma ve çelişkilere karşın aralarındaki bu ittifak 1918 Temmuz ayına, Es-Er'lerin Bolşevik Partisi'ni düşman ilan ederek ona karşı savaşmaya başlayıncaya kadar sürmüştür (Carr, 1998; 45, 138)

2 Anılara dayanarak gerçeklere ulaşmak son derece zordur. Örneğin 27 Temmuz 1920'de 3. Enternasyonal'in 2. Kongresi'nin toplandığı sırada Türk dışişleri heyeti de Moskova'dadır. Yusuf Kemal Tengirşenk, anılarında, Şerif Manatov'a Moskova'daki bu toplantıda rastladığını yazmaktadır (Tengirşenk, 1981; 151). Halbuki bu tarihte Manatov'un Türkiye'de olduğu kesindir.

Yakın dönem Türkiye uzmanı Gotthard Jaeschke, bir makalesinde Manatov için "resmi olmayan ilk Sovyet temsilcisi" derken,[3] bir diğer makalesinde "casus" tabirini kullanmaktadır. Jaeschke, 19 Ocak 1918'de kurulan MUSKOM'un "Müslüman Meseleleri hakkında kurulan özel bir komisyon" olduğunu belirttikten sonra, "İslam ülkelerine gönderilecek casusların bu merkeze bağlandığını ve Şerif Manatov'un da bu merkezde görevlendirildiğini yazmaktadır ve devam etmektedir. "İnsanı hayrete düşüren husus Şerif Manatov'un, diğer sayısız casusu gibi, henüz resmi Sovyet temsilcisi haline bile gelmeden ... Bolşeviklik propagandası yapmasıdır" (Jaeschke, 1981; 201). Bülent Gökay da (2006; 141), "Manatov 1919'da Ankara'ya gönderildi" demektedir. George Harris ise onlardan farklı olarak "Zeki Velidi tarafından gönderilmişti. Mustafa Suphi'nin bilgisi altında gönderildi" yorumunu yapmaktadır (Harris, 1967; 70-71). Manatov hakkındaki efsaneler THİF'e üye olan İbrahim Topçuoğlu (1976; 48) tarafından da tekrarlanmaktadır.

MUSKOM'un üç yöneticisinden biri olan Manatov, bir gün aniden Türkiye'de ortaya çıksaydı, bu yorumları yapmak doğal olabilir, ancak yukarıda uzun uzun anlatıldığı gibi, Manatov'un Bolşevikler tarafından gönderilmediği açıktır. Zaten eğer Manatov Bolşevikler tarafından görevli olarak Anadolu'ya gönderilmiş olsaydı, bunu göğsünü gere gere her yerde söyler ve yazardı. Mustafa Suphi'lerin katledilmesi üzerine yayımlanan özel broşürde bir yazı yazmış olan Manatov, burada da "görevlendirildiğine" ilişkin hiçbir bilgi vermemektedir. Salih Hacıoğlu da SBKP'ye verdiği özgeçmişini içeren resmi dilekçede, Manatov'la tanışması hakkında: "tesadüfen yolu Ankara'ya düşen Manatov" demektedir (THİF, 2007; 113). Manatov'u yakından tanıyan Mustafa Suphi'nin de, Manatov eğer **Bolşevikler tarafından** görevli olarak Anadolu'ya gönderilmiş olsaydı bu durumdan haberi olurdu. Bu konuda da hiçbir kanıt yoktur.

Her ne kadar Rahime Hanım (Zinetullah Nuşirevan'ın eşi, Cemile Hanım'ın kızkardeşi) Mete Tunçay'a, Bakü'de "Manatov'un Mustafa Suphi tarafından İstanbul'a gönderildiğini ve Nuşirevan'larda kaldığını" söylediyse de, bu doğru değildir (Tunçay, 1991; 410). Çünkü *ilk olarak*, 1918 Kasım ayında henüz Anadolu'da hiçbir hareket olmadığı gibi, Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri bile teşkilatlanmaya başlamamıştı. Bu nedenle Anadolu'da bir komünist partisi kurulabileceğine ilişkin hiçbir işaret yoktu. *İkinci olarak* 1918 sonunda Mustafa Suphi Anadolu'ya bir yetkili gönderemezdi, çünkü Suphi kendi teşkilatını daha yeni kurmuştu. Üstelik bu tarihte Mustafa Suphi'nin bizzat kendisi çok zor bir durumdaydı. Kasım 1918'de toplanan *Birinci Müslüman Komünist Bolşeviklerinin Syezd*'inde Mustafa Suphi'nin ve 5-6 ay önce kurduğu *Türk Sosyalist Komünist Teşkilatı*'nın atılması gündeme gelmiş-

3 (www.iudergi.com/index.php/iktisatsosyoloji/article/.../6006). Bülent Gökay (2006; 141).

ti. Burada Suphi'ye iki ayrı suçlama yöneltilmişti: biri örgütünün adı da sorgulanarak sol eS-eR olduğu, diğeri Suphi'nin partisinde Osmanlı ajanları olduğu (Akal, 2007a; 146).

Manatov'un Bolşevik Rusya'dan kaçarak kendi iradesi ile Türkiye'ye geldiği, Bolşeviklerin onu görevlendirmediği hususundaki iddialarını destekleyecek bir olay da Eylül 1920 tarihinde gerçekleşmiştir. Anadolu'dan dönen Süleyman Sami, 27 Eylül 1920 tarihinde TKP merkez komitesine verdiği raporda Eskişehir'de Manatov'la yaptığı görüşmeyi anlatmıştır. Bu toplantıda Manatov'u tanımayanlar "Şerif Manatov kimdir" diye sorunca Mustafa Suphi sadece: "Moskova'da idi. Biz tanırız" demiştir (DB-I, 2004; 57). Manatov'u Türkiye'ye MUSKOM veya Mustafa Suphi görevli olarak göndermiş olsaydı bunu söylerdi.

Dolayısıyla Şerif Manatov, 1918 sonunda hem Bolşeviklerin hem de milliyetçi Tatarların güvenini yitirdiği için, tamamen kendi inisiyatifiyle Rusya'dan kaçarak İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Kendisini Anadolu'da Bolşevik ve "Başkurt Cumhuriyeti" adına yetkili birisi, hatta görevle gönderilmiş olarak tanıtmış olmalı. Kendisine inanılmaması için hiçbir sebep de yoktu.

Manatov İstanbul'da

Tekrardan Şerif Manatov'un seyahatine dönersek: ilk kez 7-8 sene önce geldiği, dostlarının olduğu, gayet iyi bildiği İstanbul'a, Karadeniz üzerinden vapurla gelmiş olmalı. Ama, İstanbul'da onun 1912'den bu yana tanıdığı kimse kalmamıştır. İstanbul işgal altında, *Türk Ocağı*'ndan dostları olan İttihatçılar ise sürgündedir. Bir iddiaya göre Manatov İstanbul'da "Bolşevik propagandası yaptığı gerekçesi ile" "Fransız polisince" tutuklanmış, "İstanbul Sosyal Demokrat Partisi'nin yönetimindeki gizli komite ve kimi partisiz sosyalistler" tarafından hapisten kaçırılmış ve Eskişehir'e gönderilmiştir (THİF, 2007; 133, 149).

Manatov'un Eskişehir'e gitmesinin nedenlerden biri, Rusya'dan göç eden Tatarların Eskişehir'e yerleşmiş olması olabilir. Manatov Tatar köylerinde hem Tatarca hem de Rusça bilen biri olarak, büyük sempatiyle karşılanmış olmalı. Eskişehir'in seçilmesinin bir diğer nedeni de bu kentte var olan sol damarın varlığı olmalıdır.

Eskişehir 1920: Sol siyasetin merkezi

İmparatorluğun başkenti İstanbul'un, 1919 Mayısı'ndan itibaren siyasetin merkezi olmaktan çıktığı, siyasetin önce Erzurum ve Trabzon'a, Aralık 1919'da Mustafa Kemal'in yerleşmesi ile beraber de Ankara'ya kaydığını da-

ha önce belirtmiştim (Akal, 2002). Bu listeye 1920 yılı için mutlaka Eskişehir'in de eklenmesi gerektiği kanısındayım.

Eskişehir,[4] binlerce yıldır Anadolu'yu doğudan batıya, kuzeyden güneye bağlayan yolların, dolayısıyla kervanlar ve orduların geçtiği bir merkez olmuştur. Eskişehir, 19. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den gelen, Anadolu'da yaşayan halktan daha ileri tarım tekniklerine aşina göçmenlerin yerleşmesiyle işlenmemiş veya bataklık alanlar ıslah edilerek tarım ve hayvancılık açısından gelişmeye başlamıştır. Eskişehir'de 1815'te kurulan Çifteler Harası sayesinde hayvan ıslahı başlamış; sadece hayvan bakıcılığı değil Yörük ve Türkmen aşiretlerine dayanan tiftik, keçi kılı, yapağı gibi hayvansal ürünler ve bunlara dayanan dokumacılık, halıcılık ve kilimcilik; ayrıca, arıcılık, ipek böcekçiliği ve madencilik gelişmiştir (lületaşı madenciliği ve ticareti, krom madeni). 1892 yılı bir dönüm noktası olmuş, Berlin-Bağdat demiryolunun Eskişehir'e ulaşmasıyla şehrin sosyoekonomik ve kültürel yapısında köklü değişimler meydana gelmiştir (Yakut, 2009; 407; 407-22). Nüfus arttığı gibi, yeni istihdam alanları açılmıştır. Demiryolu yapımında çalışan Alman göçmenler, İstasyon Polis Memurluğu, lokantalar, oteller, bankalar, şirketler, kurulmuş; 1910 yılında Ticaret ve Ziraat Odası, Ticaret Borsası açılmıştır.

Eskişehir Şimendifer Fabrikası ile birlikte demiryolu hattının, tren raylarının, lokomotif ve vagonların teknik ihtiyacı için gerekli olan atölyelerde (Cer, montaj, kazanhane, çarkhane vb) çalışan nitelikli işçi sınıfının varlığı, Eskişehir'in sol siyasetin merkezi haline gelmesinde en önemli faktör olmalı. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Balkanlar ve İstanbul'da olduğu gibi Eskişehir'de de işçiler greve gitmiştir (Yakut, 2009; 407; 423).

1920 Anadolu'sunda sol siyasetin merkezi haline gelen Eskişehir'de, o güne kadar kurulmuş sol partilerin neredeyse hepsinin siyasi faaliyetleri bulunmaktadır. Merkezi İstanbul'da bulunan TİÇSF/Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası ve ünlü İştirakçi Hilmi'nin partisi olan TSF/Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Eskişehir'de şubeleri bulunmaktadır (THİF, 2007; 150). 1919 sonbaharında kurulan TİÇSF'yi Osmanlı idari makamları seçimlere sokmamak için partinin kuruluşunun onayını geciktirmiştir. TİÇSF bu nedenle birkaç ay sonra yapılan genel seçimlere kendi adı ve adaylarıyla katılamamıştır. Uzun yıllar Eskişehir'de Maarif Müdürlüğü yapan ve çok sevilen TİÇSF adayı Ethem Nejat, seçimlere Eskişehir'de *Çiftçi Derneği* listesinden katılmıştır (Tunçay, 2011; 65). Ethem Nejat mebus seçilemese de, en çok oy alan üçüncü aday olması (Kurtuluş, 1975; 243), Eskişehir'deki sol damar hakkında bize bilgi vermektedir.

4 Milli Mücadele döneminde Eskişehir hakkındaki çalışmaları bana ileten Faruk Oktaş'a teşekkür ederim.

Ethem Nejat Maarif müdürlüğü görevinden, Birinci Dünya Savaşı'nda askere alındığı için ayrılmıştır. Daha sonra Maarif Nezareti tarafından Almanya'ya gönderilen Ethem Nejat, burada Almanya'daki Marksistlerle tanışıp *Kurtuluş* grubuna katılmış ve İstanbul'da kurulan TİÇSF'nin üyesi olmuştur. Bilindiği gibi Ethem Nejat,[5] TKP MK üyesi olarak 1921 yılı Ocak ayında yurda dönerken, Mustafa Suphi ile birlikte Trabzon'da katledilmiştir.

İşçi ve Arkadaş ile Yeni Dünya gazeteleri

1920 yazında Çerkes Ethem'in Kuva-yı Seyyare'sinin, yani binlerce silahlı gayri nizami ordu mensubunun da Eskişehir ve çevresinde konuşlandığı, 1920 yazında Yeşil Ordu Cemiyeti'nin merkezinin Eskişehir'de olduğu da bütün bu bilgilere eklenmelidir.

İşte Manatov, yazılı ve sözlü olarak Bolşevizm propagandasına bu niteliklere sahip Eskişehir'de başlamıştır. Eskişehir'de yayımlanan *İşçi* gazetesinin de, *Yeni Dünya* gazetesinin fikir babasının Manatov olduğuna hiç kuş-

---

5 Dr. Şefik Hüsnü 1925 yılında bir parti toplantısında Ethem Nejat hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Ethem Nejat, sözcüğün tam anlamıyla devrimci. 1908'den önce İstanbul'da gizli İttihat ve Terakki örgütüne katıldı. Tophane'de kimi işçilerle ilişki kurdu. İlk (...) proleter çekirdeği oluşturdu. Durum katlanılmaz hale geldi. Polisin elinden kurtularak yabancı bir gemiyle Avrupa'ya kaçtı, oradan da Amerika'ya geçti. Çeşitli işler yaparak hayatını kazandı. 1908 Devrimi'nden sonra ülkeye geri döndü. Bir süre Manastır'da öğretmen olarak çalıştı ve İttihatçı gazete (...) ***Hakikat***'e yazı yazdı. Daha sonra birçok vilayette halk eğitim müdürlüğü hassas görevini yaptı ve ayrılırken radikal reformist bir üne sahipti. Suphi'nin yaşadıklarının tersine, İttihat ve Terakki'nin tarihsel rolünü kavradı ve bu parti içinde İttihatçı politikanın (...)

1918 ateşkesi sırasında Almanya'da bulunuyordu. Böylece Türkiye'nin toplumsal hareketinde yeni bir dönem açılıyordu. Bir an bir tereddüt geçirdi. Biçimlenmekte olan işçi ve köylü hareketi ile milliyetçi hareket arasında bir seçim yapma güçlüğü içindeydi. Berlin'deki genç Türk işçi ve aydınları tarafından sosyalist işçi ve köylü partisinin örgütlenmesini yakından izliyordu. Ancak buna katılmadı. 1919 ilkbaharında İstanbul'a döndü. Tarafını seçti, bizimle ilişkiye geçti. Bu andan itibaren, bedenini ve ruhunu işçi devriminin hizmetine verdi. Türkiye işçi ve köylü partisinin en aktif üyelerinden biri haline geldi. En hassas girişimler ve hizmetler için her zaman ilk gönüllü oluyordu.

İlk Marksist dergimiz *Kurtuluş*'un ruhuydu. 1920 ortalarına doğru durum çok hassas hale geldiğinde, partimizin en fedakar militanlarına kendimizi 3. Enternasyonal'in gizli bir komitesi halinde oluşturmamızı önerdiğimizde, o büyük bir coşkuyla üye oldu. Komünist Enternasyonal'in II. Kongresi'ne katılmak üzere Moskova'ya bir delegasyon gönderme sorunu gündeme geldiğinde, bu son derece güç görevi yerine getirmeye yine gönüllü oldu. Şu noktayı hatırlatmak gerekir ki, hiçbir maddi kaynağımız, Rusya'yla bağımız yoktu ve İstanbul, İtilaf devletleri ordularının ve donanmalarının işgali altındaydı. Delegemiz, birçok tehlike arasında, bu yolculuğu, hiçbir (..) (...) almaksızın kendi olanaklarıyla yapmak zorundaydı. O sırada, Berlin'den işçi ve köyle partisinin eski kurucularından biri, Hakkı Hilmioğlu geldi. Bu yoldaşı pek az tanıdım. Komintern nezdindeki görevinde Nejat'a eşlik etmeyi kabul etti" (TÜSTAV, *Döküm 1*, Film No 44, Sıra No: 3. Çeviri: Erden Akbulut). (Akal.2001)

ku yoktur. Ekim Devrimi sonrasında Moskova'da ve bütün dünyada komünistler tarafından yayın hayatına sokulan gazetenin adıdır *Yeni Dünya*. 1918 yılında Moskova'da MUSKOM'a bağlı olarak çalışan Mustafa Suphi'nin de ilk icraatı *Yeni Dünya* adlı bir gazeteyi İstanbul Türkçesi ile yayımlamak olmuştu. MUSKOM'un yöneticisi Manatov da Moskova'da yayımlanan bu ilk Türkçe gazetenin en yakın şahidiydi (Manatov, 1977; 26). Dolayısıyla 1920 yılında, Anadolu'nun göbeği Eskişehir'de, *Yeni Dünya* ismiyle bir gazete çıkarılabilmesinin esbabımucibesi de böylece anlaşılmaktadır. *Katkı* dergisi Eskişehir'de yayımlanan *Yeni Dünya* gazetesinin ilk yazı işleri müdürünün Şerif Manatov olduğunu iddia etmekteyse de (Cemal, 1975; 10) bu bilgiyi teyit edemedim. *Yeni Dünya* gazetesi, temmuz ayında yayımlanmaya başlamış olmalıdır ve yazı işleri müdürü Arif Oruç'tur.

Manatov adı geçen gazetelerde Bolşeviklik üzerine yazılar yazmış, Bolşeviklik hakkında halk önünde iki konferans vermiştir (THİF, 2007; 133, 150). *İşçi* gazetesinin 28 Nisan 1920 tarihli nüshasında Manatov'un bir yazısının yayımlanmış ve Manatov "Moskova'da İslam Komiserliğinin eski üye"si olarak tanıtılmıştır (THİF, 2007; 83). *Arkadaş* ve *Yeni Dünya* gazetelerinin yayın hayatına atılmasını, Kastamonu'da çıkan *Açıksöz* gazetesi okurlarına şöyle duyurmuştur:

> "Arkadaş" Gazetesi
> Eskişehir'de intişara başlayan "Arkadaş" arkadaşımızı tebrik eder ve fukara-i kasibenin müdafaa-i hukuku uğrundaki mücadelesinde muvaffak olmasını samimiyetle temenni ederiz.
>
> (*Açıksöz*, 30 Ağustos 336, numero: 74, sahife 1)

> "Yeni Dünya" Gazetesi
> Türk fukara-i kasibesinin naşir-i efkârı olarak Eskişehir'de yevmi "Yeni Dünya" gazetesi intişara başlamıştır. Arif Oruç Bey'in riyaset-i tahririyesinde intişar eden (Yeni Dünya) Arkadaş gazetesi ile birleşmiştir. Büyük ve mukaddes gayesinin istihsali uğrundaki mücadelelerinde muvaffakiyetler diler ve muhterem arkadaşımızı samimiyetle tebrik ederiz.
>
> (*Açıksöz*, 13 Eylül 336, numero: 78, sahife 4)

Tüm literatürde *Yeni Dünya* gazetesinin Çerkes Ethem Bey'in Arif Oruç'a verdiği para ile kurulduğu yazılmaktadır. Arif Oruç gazetenin yayımı için Çerkes Ethem'den "iki ay vade ile sekiz yüz lira borç" aldığını, Ethem Bey'in matbaa için ayda üç yüz lira kira verdiğini, gazetenin tirajının üç bin olduğunu daha sonra yargılandığı İstiklal Mahkemesi'nde söylemiştir (Kandemir, 1966; 180). Halbuki gazetenin kurulması için gereken parayı Ethem Bey'e Mustafa Kemal vermiş, bunu da bizzat Mustafa Kemal, Sovyet maslahatgü-

یکی دنیا

برمقایسهٔ تاریخیه

یکی دیانك خصوصی تلغرافلری[*]

قوای سیاره محاربه‌سنك تلغرافیاسی

آوسترپا امپاطورلغنك سوسیالیستلر

حالبوکه قرال فسطنطین اتخاذ ایدر.

عمومی صلح تشبثاتی ده وارمش

Yeni Dünya, 18 Rebiülâhir 1339 [28 Kânunuevvel 336] Salı, Yıl 1, Numara: 82.

zarı Upmal'a söylemiştir (THİF, 2007; 151). Yani aslında ***Yeni Dünya*** gazetesinin finansmanı Çerkes Ethem eliyle Mustafa Kemal ve TBMM Hükümeti tarafından yapılmıştır.

Temmuz ve Ağustos 1920'de "Bolşevizme ve Rus İnkılabına ilişkin yazılan eserlere" örtülü ödenekten yardım edildiği, 1922 yılında muhalefetin verdiği bir soru önergesine verilen cevapta ifade edilmiştir. "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi'nin 1336 senesi bütçesinin suret-i sarfını tetkike memur Heyetin raporu"nda, maalesef isimlere sansür uygulanmış olsa da, bu durum açıklanmaktadır:

> "**Bolşevizme ait bir eserin ücreti tahririyesi**" namiyle ..... Efendiye 11 Ağustos tarihli senet mukabilinde 2.500 kuruş ve aynı nam ile ..... Efendiye 10 minh ve 31 Temmuz 1336 tarihli senetler mukabilinde iki defada 5.000 kuruş ve (icmali siyasi) namı altında ..... Beye 3.000 kuruş
>
> **(Rus) İnkilâbma ait eserden dolayı** ..... **imzalı** 19 Temmuz 1336 tarihli senet mukabilinde 2.500 kuruş ... sarf edilmiştir (tbmm.gov.tr).

Anlaşıldığı kadarıyla Eskişehir'de herkes birbirini tanımakta, birbirine dokunmakta, birbirini yönlendirmeye, etkilemeye çalışmaktadır. Ankara Hü-

kümeti tüm aktörleri izlerken, Ethem'in Kuva-yı Seyyare'si ile YOC ve onlarla TBKP birbirine karışmıştır. Hem ittifak hem de rekabet halindedirler. "İslami Bolşevik Ceride" ***Yeni Dünya***'nın yazı işleri müdürü ve yazarı olan Arif Oruç aynı zamanda Yeşil Ordu üyesidir. Arif Oruç TBKP'nin YOC ile birlikte hareket ettiği dönemde "Kuva-yı Milliye seyyar müfreze komutanları ve askerleri arasında propaganda" yürütmüştür (THİF, 2007; 151).

Hem ***İşçi, Arkadaş*** ve ***Yeni Dünya*** gibi üç önemli sol gazetenin, hem de Yeşil Ordu Cemiyeti ve TBKP'nin beyannamelerinin Eskişehir'deki matbaalarda basılması[6] ve dolayısıyla ilk önce bu kentte dağıtılması gibi etkenler de Eskişehir'in radikalleşmesine etki yapmış olmalıdır. Eskişehir'de hem işçilere, hem de Kuva-yı Seyyare'ye yönelik Bolşevik yönelimli bir propagandanın yürütüldüğünü söyleyebiliriz. İşçi sınıfı ve gayri nizami silahlı birliklere yönelik Bolşevizm propagandasının yapılması Ankara'yı çok rahatsız etmiş olmalı. Mustafa Kemal, o çok gelişmiş siyasi refleksleri ile Eskişehir'den önemli bir tehdidin geldiğini anlamış gibidir.

6 Eskişehir'de yayımlanan ***İşçi, Arkadaş*** ve ***Yeni Dünya*** gazeteleri "Abdullah Necmettin'in babasına ait olan Ticaret matbaası"nda basılmıştır. "Bu yoldaş sayesinde Eskişehir, sosyalistlerin etkisi altına geçmiş bulunuyor" (THİF, 2007; 150).

Türkiye Bolşevik Komünist Fırkası / TBKP (14 Haziran 1920)

Jaeschke'ye göre Şerif Manatov, Eskişehir'den Ankara'ya 24 Mayıs 1920'de geçmiştir. Ankara'da "Başkurdistan Cumhuriyeti" ikinci başkanı titrini kullanarak hükümet üyeleri ile irtibat kurmuş olmalı ki, son derece önemsenmiş ve Dahiliye Vekaleti'nin örtülü ödeneğinden 100 lira aylık maaş tahsis edilmiştir (THİF, 2007; 83, 134). Bu tarihte dahiliye vekili olan Cami Bey'le Şerif Manatov, 1911-12'de İstanbul'da, Türk Ocağı'ndan birbirlerini tanıyor olsa gerek. Tam bu sırada Sovyet Rusya ile ittifak yapma kararı ile ilk dişişleri heyetini Moskova'ya doğru yola çıkaran BMM hükümetinin, Sovyetlerden gelen Bolşevik Partisi üyesi, Lenin ve Stalin'i yakından tanıyan, Başkurdistan Cumhuriyeti ikinci başkanlığı yapmış olan Manatov'a, her türlü yardımı yapmasından daha doğal hiçbir şey olamazdı. Hatta aylar sonra, 21 Mart 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde yapılan gizli celsede, Nazım Bey, "Şerif Manatov'un bir komünist partisi teşkil etmek için hükümetten 450 lira aldığını" söyleyecektir (tbmm.gov.tr).

Manatov, BMM'nin açılmasından bir ay sonra Ankara'ya gelerek hükümetle temasa geçmiş; Ankara'nın en popüler mekânlarında, Millet Bahçesi'nde ve Kuyulu Kahve'de konferanslar vermiştir. Manatov 12 Haziran 1920'de Ankara'da Millet Bahçesi'nde[1] verdiği ilk konferansta, Bolşeviklik konusunda açıklamalar

1 BMM'nin karşısındaki Millet Bahçesi, Mehmet Akif'ten Ziya Gökalp'e kadar pek çok ünlünün mekânı olmuştur. Sosyalizm propagandaları bu kahvede yapılmıştır (Kandemir, 1966). "Çevresi duvar ve demir parmaklıkla çevrili Millet Bahçesi'nin karşısında İttihat ve Terakki Kulübü'nün binası bulunmaktadır ki bu bina birinci Meclis binası olarak hizmet vermiştir. Millet Bahçesi özellikle akasya ağaçları, ortasındaki havuzu ve ahşap ağırlıklı bir tiyatro binasıyla, yapıldığı dönemde bir vaha gibi Ankaralılara büyük hizmette bulunmuş ve 1926'ya kadar ilk yapıldığı halde kalmıştır" [http://library.atilim.edu.tr/bulten/sayilar/2009-06/cumhuriyet.html. 27 Ekim 2009].

yapmış ve Türkiye halkının kurtuluşunun ancak komünist devrimle mümkün olacağı anlatmıştır. İşte, Ankara Hayvan Hastanesi Müdürü Salih Hacıoğlu, namı diğer Baytar Salih, "her sözü tüm yüreği ile dinleyip benimsediği" bu konuşmadan sonra gidip Manatov'la tanışmıştır. Üç gün sonra aynı mekânda bir konferans da, eski İttihatçı ve mülkiye kaymakamı olan Vakkas Ferit tarafından verilmiştir (THİF, 2007; 12-14, 150). Manatov'la Vakkas Ferit bu konferans sonrasında bir araya gelmiş, onlara Maarif Müdürlüğü'nde çalışmakta olan Mustafa Nuri'nin (Eskişehir de partiyi kuran, *İşçi* Gazetesinin yazarı) de katılmasıyla Bolşevik-komünist partisi kurma kararı alınmıştır. Bu ilk partiyi kimlerin kurduğu isim isim sayılmamakla birlikte Şerif Manatov, Salih Hacıoğlu, Nuri Bey, ne zaman bu ekibe katıldığını bilmediğimiz Zinetullah Nuşirevan ve hükümete çalıştığı anlaşılan Vakkas Ferit ilk kurucuları olsa gerek.

Türkiye Bolşevik Komünist Fırkası / TBKP (14 Haziran 1920)

Anadolu'da gizli kurulan ilk komünist partisi 14 Haziran 1920'de, Ankara'da, Türkiye Bolşevik Komünist Partisi/TBKP adıyla, Manatov tarafından kurulmuştur,[2] genel sekreteri Salih Hacıoğlu'dur (THİF, 2007; 113, 128, 150). Bu parti, Komintern kaynaklarında Türkiye'de kurulan ilk komünist partisi olarak kayda geçmiştir (Degras, 1956; 105). Daha sonra komünist olduğu gerekçesi ile tutuklanacak olan Tokat Mebusu Nazım Bey Meclis'teki konuşmasında: "Şerif Manatof hükümetten 450 lira almış, bir komünist partisi teşkil etmiş" demiştir (tbmm.gov.tr).

Henüz Anadolu'da Marx ve Engels'in kitaplarının çevrilip basılmadığı; Lenin ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (Bolşevik) tecrübelerinin, dünya çapında işçi sınıfının mücadelesinin kuramsal ve ideolojik tartışmalarının, Enternasyonaller pratiğinin belki de sadece Manatov ve Nuşirevan tarafından bilindiği göz önüne alınırsa; nasıl zor bir yola çıkıldığı daha iyi anlaşılacaktır. Ankara'da kurulan bu ilk komünist partisinin adında hem *Bolşevik* hem *komünist* sözcüklerinin olmasının sebebi de bu durum olsa gerek. Daha sonra komünist kelimesinin geniş kitleler tarafından anlaşılmayacağı endişesi ile Türkiye Komünist (İştirakiyun) Bolşevik Fırkası olarak anılmıştır. Haziran ayında partinin adında halk kelimesi bulunmamaktadır. İlerde, TBKP, Halk Zümresi'nden gelenlerle birlikte legale çıkarken partinin adı Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası olacaktır ama bu ismin kullanılmasına daha aylar vardır. TBKP ismi, eylül ayında Sovyet elçilik temsilcisi Upmal'ın gelişi ile birlikte TKP'ye dönüşmüştür.

2 S. Üstüngel "TKP, Doğuşu, Kuruluşu ve Gelişme Yolları" adlı kitapta kurucular arasında Salih Hacıoğlu ve Affan Hikmet'i saymakta ama Şerif Manatov'un adını saymamaktadır (2004, 17).

Komünist Parti'de bir hükümet ajanı: Vakkas Ferit[3]

Ankara'da haziran ayında Bolşevizm üzerine konferans veren Vakkas Ferit kimdir? 1920 yazında örtülü ödenekten para verilerek desteklenen eski Alacadağ kaymakamı Ferit Bey[4] o tarihte 41 yaşındadır. "İttihatçı bir geçmişe sahip, iktisada meraklı, Marx'm **Kapital** adlı eserini talebeliğinde okumuş, sosyalistliği seven" bu zat, Mustafa Kemal tarafından Hakkı Behiç'e gönderilerek YOC'ye üye olması sağlanmıştır (THİF, 2007; 12). YOC'ye üyelikle başlayan bu yol, TBKP kuruculuğuna kadar uzanacaktır.

Halide Edib de hatıralarında YOC üyesi Vakkas Ferit'ten uzun uzun söz etmiştir. Halide Edib'in milli mücadele dönemi hatıraları önce *Asia* dergisinde, daha sonra da ***Turkish Ordeal*** adıyla 1928 yılında Amerika'da yayımlanmış, Türkçe'de ise 31 sene sonra, 1959-60 yıllarında ***Hayat Mecmuası***'nda "Milli Mücadele Hatıraları" adıyla tefrika edilmiş; 1962 yılında da ***Türkün Ateşle İmtihanı*** adıyla yayımlanmıştır. Ancak kitap aynen çevrilmemiş, bazı bölümleri kısaltılmış, Mustafa Kemal'e yönelik ağır eleştiriler ise hemen hemen hiç yer almamıştır. Halide Edib hatıralarında Diyarbakırlı olan Vakkas Ferit'in Bolşevik olduğunu ve "Kürt aksanıyla" konuştuğunu belirtmektedir. Gerek dönemin ruhunu kavramak, gerekse Ferit'i daha iyi tanıyabilmek açısından Halide Edib'in anıları son derece yararlıdır: Vakkas Ferit, Halide Edib'i ziyaret etmekte, kalabalıklar arasında konuşmakta, Bolşevizm hakkında sorulan sorulara "uzun uzun" "Müslüman hoca gibi" yanıtlar vermektedir. Vakkas Ferit'in Meclis ve hükümet üyelerinin arasında bu kadar rahatlıkla Bolşevizm propagandası yapabilmesi, onun bu işlerle hükümetin izni ve onayıyla uğraştığının bir göstergesi olsa gerek. Halide Edib, o günlerde gönülden inanmış Bolşeviklerin bulunduğunu, "Fakat bu arada para kazanma kapısı olarak gören Vakkas gibi şaklabanlar"ın da mevcut olduğunu yazmaktadır (Edib, 1928; 176-180).

Bu tarihlerde Ankara'da Mustafa Kemal'in başını çektiği bir Bolşevik Rusya ile yakınlaşma ve ittifak politikası sürdürülüyorsa da, bu politikaya tamamen karşı olanlar da bulunmaktadır. Bolşeviklik propagandasına karşı çıkan milletvekillerinin haletiruhiyesine örnek olarak, Trabzon valisi Hamit Bey gösterilebilir. Trabzon Valisi Hamit Bey temmuz ayında Ankara'yı anlatıyor:

> Bir gün Meclis karşısındaki bahçede, vaktiyle Refahiye kaymakam vekaletinde tesadüf eylediğim aciz memurlardan Vakkas Efendi, elindeki manasız bir

3 "Vakkas" Savaşçı, okçu anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 1998). Lakap mı, aile adı mı olduğu bilgisine ulaşamadım.

4 Ferit Bey'in farklı kaynaklarda Malatyalı (THİF, 12), Diyarbakırlı (Edib, 1928) ve Harputlu (THİF, 150) olduğu yazılmaktadır.

broşürü okuyarak etrafına topladığı bazı kimselere propaganda yapıyordu. Tahrikatın bu dereceye kadar ayağa düşürülmesi sinirlerime dokundu. Adama, münakaşa nedeniyle etrafımıza toplanan aynı fikirdeki kişiler önünde bir ders vermeye mecbur oldum (Eken, 2008; 581).

Anadolu'da bir başka Bolşevik: Verbof

Ağustos ayında, Manatov'un Ankara'da Kuyulu Kahve'de konferanslar verip, TBKP'yi kurduğu günlerin hemen arkasından Ankara'ya "Don Mıntıkası Şûrası İcra Komitesi erkânından Bolşevik Verbof" gelmiştir. 17 Ağustos 1920 tarihli *Yeni Gün* gazetesinde Muhittin Birgen, "Don Mıntıkası Şûrası İcra Komitesi Erkânından Bolşevik Verbof'un açıklamaları" başlıklı bir yazı yayımlamıştır (Çıkın, 2007; 141). Birgen'e göre Verbof, Fransızca ve Almanca bildiği için 1919'da Moskova tarafından Balkanlara gönderilmiş, oradan İstanbul'a, sonra da Ankara'ya gelmiştir (Arıkan, 2006; 807). Osmanzade Hamdi Bey, Verbof için, "vaktiyle Çarlık Rusya'sının Erzurum konsolosu, hatta prens dahi olduğu söylenen," demektedir (Kandemir, 1966; 189). 12 Ağustos tarihli bir İngiliz istihbarat raporunda "İyi eğitim görmüş ve aklı başında bir Türk"ten alman bilgilerde Verbof hakkında şunlar yazılmaktadır:

> Haziran sonunda Yeşil Ordu kampanyasının başlatılmasından hemen önce, Sovyet Hükümeti Yeşil Ordu kampanyasının son düzenlemelerini yapmak için Ankara'ya bir denetçi gönderdi. Bu adam eskiden Harkof bölgesinde halk komiseri olan Verbof. Ankara'ya geldi ve bir ay kadar Anadolu'da kaldı (Tunçay, 1991.b; 212).

Bir demirci ustası olan Verbof'un, tecrübeli bir Bolşevik militan olsa da, Osmanlı elitlerini ikna edecek parlaklığa sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte Şerif Manatov'un TBKP'si faaliyette olmasına rağmen, Verbof hakkında hiçbir aktarım bize o kanaldan ulaşmamıştır. Bu nedenle Verbof'un, bu süreçte, komünist örgütlenmesi için ne gibi faaliyetlerde bulunduğu bilinmiyor. Ancak Halide Edib hatıralarında Verbof'a da uzun bir yer ayırdığı için onun izlenimlerini aktarmakla yetineceğim. Halide Edib, Verbof'u kimin gönderdiği, niye geldiği gibi önemli hususlar hakkında bilgi vermemesine rağmen, Verbof'un gözlerinin "nasıl parladığını", teninin "olağanüstü soluk", alnının "geniş", ellerinin "yarıklar içinde" olduğunu anlatmıştır. Verbof Halide Edib'in de katıldığı toplantılarda Bolşevizmin, komünizmin ne olduğu üzerine konuşmalar yapmıştır. Ama Halide Edib, Verbof'un sosyalizme ilişkin anlattıklarının son derece basit olduğunu söyleyerek onu adeta aşağılamaktadır. Verbof, Halide Edib'i sık sık ziyaret etmiş, onu komünizme ka-

zandırmak istemiştir. *Yeni Gün* gazetesinde iddia edildiği gibi yabancı dil de bilmemektedir (Edib, 1928; 176-78).

Ankara'da bir aya yakın kalan (Şimşir, 1975; 255) Verbof'un gerçekten Bolşevikler tarafından Anadolu'ya gönderildiğini, Ankara'da çalışan Komintern temsilcisi Golman'ın 1922 yılında Komintern'e verdiği rapor sayesinde öğrenmekteyiz. Verbof sosyalizmin propagandasını ve ilk örgütlenmeyi yapmak üzere Anadolu'ya gönderilmiş olsa gerek. Aynı zamanda Anadolu'da neler olup bittiğini ilk elden öğrenerek Komintern'e anlatacaktır. İlginç olan Verbof gibi, Bolşeviklerin Anadolu'ya daha sonra gönderdikleri Upmal da, Ankara'nın siyasi elitleri ile yakın ilişki kurmayı tercih etmiştir. Ancak ne Verbof, ne de Upmal son derece inançlı Bolşevikler olsalar dahi, **Ankara'daki siyaset elitleri** komünizme kazanacak, hatta saygı uyandıracak entelektüel kapasiteye sahip değildir. Halbuki daha sonra gelen Frunze, başta Mustafa Kemal olmak üzere milli mücadeleyi yürütenleri adeta büyülemişti. Eğer Bolşevikler Ankara'ya, Frunze kapasitesinde Bolşevikler göndermiş olsaydı, milli mücadeleyi yürüten kadrolar üzerinde daha etkili olurdu diye düşünmeden edemiyor insan... Ankara'da bir süre çalışan Komintern yetkilisi Golman bile bir raporunda Verbof'u şöyle eleştirmiştir:

> Verbof yoldaşın ve diğerlerinin her şeyden önce ekonomiyi öğrenmek, ülkenin ekonomik durumu hakkında ayrıntılı bilgi edinmekten çok, beylerle tanışma ve danışmakla, "etkin yönetimin" partiye parasal destek sağlamasıyla[5] uğraşması büyük hataydı (THİF, 2007; 325).

14 Haziran 1920'de Ankara'da, **Türkiye Bolşevik Komünist Partisi/TBKP adıyla partinin kurulduğu** bu süreçte, Anadolu'da Bolşevizmin büyük prestij sahibi olduğu, Komünist faaliyetlere hükümetin kendi ajanlarını içlerine sokarak da olsa müsaade ettiğini göstermektedir.

TBKP'nin Ankara'da kurulmasından tam bir yıl önce, 1919 Haziran'ında, İstanbul'da da *Türkiye Bolşevik Komünist Partisi* adıyla bir parti kurulmuştur. Bu partinin Ankara'da kurulan parti ile ilişkisi olup olmadığına dair veri bulunmamaktadır.

İstanbul'da *Türkiye Bolşevik Komünist Partiyası*: Haziran 1919

İstanbul'da *Türkiye Bolşevik Komünist Partiyası* adıyla kurulan bu parti, Mustafa Suphi tarafından Kırım'dan İstanbul'a gönderilenler tarafından kurulmuştur. İstanbul'da teşkilat kurma kararı, 14 Mayıs 1919 da Mustafa Sup-

5 Temmuz ve Ağustos 1920'de örtülü ödenekten *Yeni Dünya* gazetesine ve "Bolşevizme ve Rus İnkılabına ilişkin yazılan eserlere" yapılan maddi destek, bu süreçte yapılmıştır.

hi'nin başkanlığındaki Kırım'daki Türk Komünist Teşkilatı tarafından alınmış ve İstanbul'a teşkilatçılar gönderilmiştir (TİT, 2008; 159-60).

Beyaz Ordu'nun işgalindeki Kırım/Akmescit, Kızıl Ordu tarafından 22 Ocak 1919'da kurtarılıp, orada Sovyet Hükümeti kurulduktan sonra Mustafa Suphi Kırım'a gitmiştir. Suphi, Kırım'da olduğu dönemde Akmescit Sovyeti'nde aktif bir şekilde çalışmış ve Akmescit İşçi Köylü Şürası'na seçilmiştir. Mustafa Suphi "Komünist Bolşevikler Fırkası, Kırım Müslüman Bürosu Reisi" görevini de yürütmüştür (Tunçay, 1995; 228, 253). Kırım ancak iki ay kadar Bolşeviklerin elinde kalabilmiş, Beyaz Ordu'nun komutanı Denikin'in kuvvetleri 23 Nisan 1919'da Kırım'a hücum edince, Mustafa Suphi Akmescit'ten Odessa'ya kaçmıştır. İşte Suphi'nin İstanbul'a gönderdiği yoldaşları bu süreçte Kırım'dan ayrılmışlardır.

14 Mayıs 1919'da bir motorla Kırım'dan hareket eden Mehmet (Türk), Zekeriya (Gürcü), Yusufof ve Yehanof isimli komünistler, 12 Haziran 1919'da İstanbul'a varmıştır. Bu kadro, İstanbul'da "Türkiye Bolşevik Komünist Partiyası" adıyla partiyi kurmuşlar ve 19 Haziran 1919 tarihinde "Rusya Şüralar Hükümetinin Komünist Bolşevik Moskova Merkez Komitesine" bir rapor göndererek faaliyetleri hakkında bilgi vermişlerdir.[6] Kurucular bu raporu Suphi'ye gönderemezlerdi çünkü Beyaz Ordu'nun Kırım'a saldırısı sonrasında Mustafa Suphi'nin nereye kaçtığı belli değildi ve TKP de henüz kurulmamıştı.

Bu partinin kurulması TİÇSF'ndan öncedir, bu tarihte Berlinli *Kurtuluş*'cular henüz toparlanmaktadırlar. Zaten kurucular da "İstanbul şehrinde hal-i hazırda revolüsyoni komitet mevcud değildir" demektedirler. Kurucular bu raporda İstanbul'da varolan partilerin çoğunluğunun hükümetle beraber çalıştığını, "bu fırkaların içerisinden ve öteden beri sosyalistlikle şöhret bulmuş, namdar birçok eşhasın mensup oldukları fırkaları terk ettiklerini" ve "gayet hafi bir surette çalışmakta olduklarını" bildirmektedirler:

> Muhtelif fırkalardan ayrı çalışmakta olan eşhasla [şahıslarla] gayet ciddi bir surette ve etraflıca görüştük, mezkur şahısların hakiki sosyalistlerden olduklarına kanaat-i tammımız vardır, onlarla yaptığımız meclislerde bütün kuvvetleriyle bizim takip edeceğimiz yolu bize her gûna yardımda bulunacaklarını alenen beyan ve ifade ediyorlar, biz de Rusya'dan gelen komünistler bizimle el ele verip çalışmak isteyen bu gibi fedakar arkadaşlardan eminiz.

Kırım'dan İstanbul'a gönderilen bu kadroların 1920 Mart ayından sonra İngilizlerin büyük baskısına uğradıkları, pek çoğunun tutuklandığı, bir kısmının Bakü'ye döndüğünü biliyoruz (TİTBK, 2008; 127-130). Ama bir kısmı da Anadolu'ya geçmiştir. Örneğin Bayburt şubesini kuran kişi, bu partiyi kuranlardan biridir (DB-I, 35. TİT, 2008; 160, TİTBK, 2008; 256). Dolayısıy-

6 TÜSTAV Arşivi, Cd 01, Klasör 1-36, Belge no: 118a.

la Anadolu'da birbirinden habersiz kurulan pek çok gizli veya açık komünist hücresi, Mustafa Suphi'nin gönderdiği teşkilatçılar tarafından kurulmuştur.

Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası / TİÇSF

20. yüzyılın başından itibaren pek çok Osmanlı vatandaşı Avrupa'nın çeşitli ülkelerine akademik çalışma yapmak üzere gitmişti. Birinci Dünya Savaşı süresince de İttihat ve Terakki hükümeti, başta Almanya olmak üzere Avusturya ve Macaristan'a çok sayıda öğrenci, asker, işçi göndermişti. İşte bu ülkelerde önce Marksist partilerle tanışan, daha sonra savaş sonrası karmaşayı, işçi hareketlerini gören, yaşayan ve benimseyen Osmanlı vatandaşları, bu deneyimlerini Türkiye'ye taşıdılar. Alman Spartakist hareketine katılarak Marksist olan Sadık Ahi (Mehmet Sadık Eti), Vehbi Sarıdal, Ali Nizami, Vedat Nedim (Tör), Mustafa Nermi, İsmail Hakkı (Arap), İlhami Nafiz, Mümtaz Fazlı (Taylan), Nurullah Esat (Sümer), Namık İsmail, Lem'i, Hamit Sadi (Selen) gibi isimler, Berlin'de 1 Mayıs 1919'da *Kurtuluş* dergisini yayımladılar (Baydar, 1982; 252). İçinde Dr Şefik Hüsnü'nün de olduğu bu ekip İstanbul'da, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı kurmuş ve 20 Eylül 1919'da *Kurtuluş* "Sosyalizmden bahseder ilim ve sanat mecmuası" adlı bir dergi yayımlamaya başlamıştır.

TİÇSP'nın kuruluşu, *Kurtuluş* Dergisi'nin 2. sayısında duyurulmuştur (Kurtuluş, 1975; 130). Partinin kuruluş beyannamesi temmuz ayı içinde Ferit Paşa kabinesine verilmiş, Dahiliye nazırı bazı maddeleri uygun görmediği için başvuru reddedilmiş, 12 Eylül tarihinde tekrar müracaat edilmiştir. İstanbul Hükümeti partinin resmen kurulmasına pek çok engel çıkardıysa da, 17 Aralık 1919 tarihinde kuruluş beyannamesi onaylanarak parti resmen faaliyete geçmiştir. Partinin kuruluşunun geciktirilmesi, 1919'da yapılan seçim çalışmalarını etkilemiştir. Bu durum *Kurtuluş* dergisinde şöyle ifade edilmiştir: "Parti seçim faaliyetinde tamamen geri ve uyuşuk kaldı. [...] ne yazık ki parti seçim zamanını felçli bir halde geçirdi" (Kurtuluş, 1975; 176).

Sadrettin Celal (Antel), Falih Rıfkı (Atay), İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Nafi Atıf (Kansu) gibi isimler de parti çevresinde yer almıştır. *Kurtuluş* Dergisi'nde yazı yazanlar arasında Sadık Ahi (Mehmet Vehbi Sarıdal) gibi Ankara'ya giden ve daha sonra yüksek bürokratlar arasına girecek olanlar da bulunmaktadır. Bu dönemde Osmanlı toplumundaki sosyalizm, komünizm, Marksizm, Bolşevizm hakkındaki var olan büyük bilgi eksikliğini gidermek için, *Kurtuluş* dergisinde ağırlıklı olarak ideolojik ve teorik yazılara yer verilmiştir. Bu ekip, Rusça'dan ziyade Batı dillerine aşina olduğu için olsa gerek, Avrupalı Marksistlerin pek çok yazısını çevirerek yayımlamıştır.

Yaz Sıcağında Anadolu

Bütün zulüm ve haksızlık dünyasını biz temeline kadar yıkacağız ve sonra biz kendi ve yeni dünyamızı kuracağız, şimdiye kadar hiçe sayılan artık her şey olacak. Bu son ve kati harb olacak ve enternasyonal ile beşeriyet kurtulacak."[1]

– *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesi, 19 Eylül 1920

Bolşevizmin prestijinin ne kadar yüksek olduğuna ilişkin bir veri de, 1920 yılında Trabzon'da 1 Mayıs'ın kutlanmasıdır. Karabekir "Amele günü Trabzon'da bulunan bilumum amele ve esnaf, bayraklarla ve gayet sükûnetle şehirde dolaştığını" BMM riyasetine bildirmiştir.[2] Mayıs ayı başında Anadolu'nun haletiruhiyesini anlamak için Meclis'teki tartışmalara bakmak yeter. Bolşevizme karşı olanlar, yana olanlar, kuşku duyanlar... ama gündemi belirleyen Bolşevizmdir.

---

1 Bu dörtlük, Enternasyonal Marşı'nın ***Anadolu'da Yeni Gün*** gazetesinde 19 Eylül 1920 tarihinde yayımlanmış çevirisidir. Büyük bir olasılıkla *Yeni Gün*'cülerin henüz bestesini bile duymadan yaptıkları bir çeviri olmalı. 1920 yılında TKP kongresine Azerbaycan Komünist Partisi'nin hediyesi olarak verilen metin ise şöyledir:

"Yıkalım bu köhne hayatı / Kuralım bir yeni Alem
Arzın sefil, mahkum insanı / Arza hakim olur o dem.
Bu kavga son, en kat'i / Şanlı bir harp olur /
Enternasyonalle insanlık can bulur" (Tunçay, 1991b; 325).

Bugün Türkiye'de söylenen Enternasyonal Marşı'nın sözleri ise Vâla Nurettin'e aittir (Nurettin, 1965; 326):

"Yıkalım bu köhne düzeni / Biz başka alem isteriz
Bizi hiçe sayanlar bilsin / Bundan sonra her şey biziz.
Bu kavga en sonuncu kavgamızdır artık / Enternasyonalle kurtulur insanlık."

2 ATASE, ISH, K 575, G 159, B 159-1.

Meclis'te Bolşeviklik tartışmaları

Meclis açılalı yirmi gün olmuş, ama gündemi Bolşeviklik hakkındaki tartışmalar belirlemektedir. 11 Mayıs 1920 tarihli oturumda tutucu milletvekili Hamdullah Suphi bile "Bolşeviklik nedir? Öğrenmeliyiz" demektedir. "Bolşeviklik belki bizim için en hakiki bir yardımcı geliyor. Başkalarını topraklarımızdan kovmak için bize yardımcı bir kuvvet geliyor. Her tarafta az çok müşkülât içindeyiz, belki onlardan istifade ederek düşmanlarımızı atacağız ve millî vahdetimizi vücuda getireceğiz. Onun için bendenizce Millet Meclisi Bolşevikliğin nıkatı esasiyesi [esas noktalar] hakkında bir fikr-i sarih elde etmeli ve kendi noktai nazarını ifade etmelidir":

> HAMDULLAH SUPHİ B. (Antalya): Bizim için Bolşevik cereyanları karşısında bâzı endişe noktaları vardır. Bunların hiçbirini inkâr etmek istemeyiz. Memleketimiz şüphesiz ki, Bolşevizmin neden ibaret olduğunu, hedefleri nelerdir, bunu vuzuh ve sarahatle bilmiyor. Fakat bizim bilmememiz Bolşevizmin hudutlarımıza gelmesine mâni olmuyor. Bu hareket, bütün Rusya Müslümanları arasında yer yer toplanmalar, iştirakler ve yeni Hükümetler vücuda getirdi; bundan Türk orduları doğdu, onlar Bolşevik hareketine iştirak ettiler ve Rusya'da doğmuş olan yeni, büyük inkılabın bir kısmını da oradaki kardeşlerimiz vücuda getirdiler. Biz noktai nazarımızı tâyin etmiyoruz. Çünkü: Bu çok eskimiş bir za'fı mızdır. Yine sarahatten çekiniyoruz. Memleket Bolşevizmi bilmiyor, memleket Bolşeviklik hakkında irşad edilmemiştir, iğva edilmiştir, ıdlâl edilmiştir. Zannediyorum ki, sırf iğvaya göre düşünürsek Bolşeviklik kuvveti bu topraklara girecek olursa yağmager olmak üzere girecektir, tahribedecektir, yakacaktır, yıkacaktır, ananatımıza ve mukaddesatımıza hürmet etmiyecektir. Bu böyledir diyenler var. Fakat tasrih etmeliyiz, Bolşeviklik nedir? öğrenmeliyiz, hakkında hüküm vermeliyiz. Belki böyle değildir. Belki bizim için en hakiki bir yardımcı geliyor. Başkalarını topraklarımızdan kovmak için bize müzahir bir kuvvet geliyor. Her tarafta az çok müşkülât içindeyiz, bunu her gün deniyoruz. Belki onlardan istifade ederek düşmanlarımızı atacağız ve millî vahdetimizi vücuda getireceğiz. Onun için bendenizce, Millet Meclisi, Bolşevikliğin nıkatı esasiyesi [esas noktalar] hakkında bir fikri sarih elde etmeli ve kendi noktai nazarını ifade etmelidir. Eğer muayyen bir noktai nazar olursa bir vazife terettüb edecektir. Bütün memlekete, Bolşeviklik nedir, ve bize ne getiriyor, bunu söylemeye mecburuz. Görüyorum ki, efendim ne vakit buna temas eder bir haber gelirse Meclisin ilk aldığı tedbir kaçmak, geriye çekilmek oluyor ve çünkü o sarahatten çekiniyor. Bendeniz diyorum ki: Millet Meclisinin en şayanı dikkat, en lâzimürriaye vazaifinden biri doğrudan doğruya millete Bolşeviklik hakkında bir şey düşünmek ve ne düşündüğünü tasrih etmektir.

BESİM ATALAY B. (Kütahya): Arkadaşlarım; bugün Osmanlı âlemi, Anadolu, iki mütekabil seylâbın nokta-i telâkisinde bulunuyor. Bunun birisi akidelerin, dinlerin, doğduğu Şark'tır; birisi zulmün, kahrın, tahakkümün tebarüz ettiği Garp'dan geliyor.

CELÂL B. (Saruhan): Medeniyet namiyle. (Bravo sadaları)

Besim Atalay haykırmaktadır: "Büyük Peygamberimiz diyor ki: Dini ve Müslümanlığı yine ondan olmıyan birtakım insanlar temin ve teyid edecek, işte Allah o kuvveti bize gönderiyor. **Biz Bolşeviklere m'ümaşat etmekle bilâkis şeriate daha fazla yaklaşıyoruz.**"

BESİM ATALAY B. (Devamla): Biz bu zayıf kollarımızla, bu yığın yığın teşkilâtımızla bu iki seylâbenin içinde şaşırıp kaldık. Hangisine iltihak edeceğiz? Mutlaka bu iki kuvvet çarpışacak, çarpışmamanın imkânı yok... Milyonlarca Müslüman esaret altına, almış, yıllardan beri inleten ve utanmadan Kuranı Kerimi ele alarak (Ey İngilizler siz dünya yüzünden şu kitabı kaldırmadıkça dünyada ihtilâlin önünü alamazsınız, tahakküm tesis edemezsiniz) diyen (Gladston)u ahfadının süngüleri altına mı gireceksiniz, onun bayrağının altına mı gireceksiniz? Yoksa Şark'tan bize ellerini açan kuvvete mi koşacaksınız? (Tabiî Şark'a sadaları) Büyük Peygamberimiz diyor ki: Dini ve Müslümanlığı yine ondan olmıyan birtakım insanlar temin ve teyid edeçek, işte Allah o kuvveti bize gönderiyor. Biz Bolşeviklere m'ümaşat etmekle bilâkis şeriate daha fazla yaklaşıyoruz.

Muhafazakâr Ali Şükrü Bey tedbiri elden bırakmamaktan yanadır: "... burada yapılacak iş Meclis'e değil, hükümete düşer. Hükümet temas eder, onların programını anlar, tanışır ve Meclis'e bildirir ve biz millete karşı bilerekten nokta-i nazarımızı, icap edeni söyleriz, prensipleri müdafaa ederiz. Yoksa öyle ezberden olmaz... Evet ben **de biliyorum. Cereyan iyidir, hakikaten emperyalizmi yıkıyor**".

ALİ ŞÜKRÜ B. (Trabzon): Efendim bundan evvel söyliyen rüfekayı muhteremenin sözlerinin hepsi doğrudur. ... Binaenaleyh biz İngiltere'nin düşmanı olan Bolşeviklerle ittifak edeceğiz, el ele vereceğiz ve Bolşeviğiz dediler. Yalnız benim düşündüğüm bir cihet var, düşünelim, biz Bolşevik kuvvetinin ne olduğunu bilmiyoruz ve bilmediğimizi de Hamdullah Subhi Bey pekâlâ ifade ettiler. Onun için şimdi Meclis Bolşevik programının ne olduğunu bilmediği halde esasen propaganda yapılmış, bununla memleketin efkârı umumiyesi temsim edilmiş olduğu halde biz kalkar da Bolşeviklerle ittifak ettik dersek bunun memleketteki aksi tesiri bize muvafık zuhur etmez. Belki eder, o başka. Daima fena cihetini nazarı itibara alalım. Binaenaleyh burada yapılacak iş Meclis'e de-

ğil, Heyet-i İcraiyeye düşer. Heyet-i İcraiye temas eder. Onların programını anlar tanışır ve Meclis'e bildirir ve biz millete karşı bilerekten noktai nazarımızı, icabedeni söyleriz, prensipleri müdafaa ederiz. Yoksa öyle ezberden olmaz... Evet ben de biliyorum. Cereyan iyidir, hakikaten emperyalizmi yıkıyor.

Heyet-i icraiye Bolşeviklerle temas etsin, anlaşsın ve müspet esas dâhilinde biz de kendileriyle anlaşalım ve her şeyi yapalım (Pek doğru, hay, hay, sadaları)

TUNALI HİLMİ B. (Devamla): Maamafih emin olunuz, kadimden beri Bolşeviklik taraftarıyım. (Handeler, alkışlar) Fakat zannetmeyelimki, Bolşeviklik yeni bir şeydir. Tâ eski Yunianiler zamanından beri, hattâ Hindistan'dan gelmiş bir meslektir. Fakat gittikçe tekâmül ede ede bir zemini tatbik buluyor. Bugün tatbik olunuyor. Bu bir nevi müfrit sosyalistliktir. O müfrit sosyalistlik ki, şeriatimizde ararsanız orada da bulacaksınız. Memba-ı yine şeriattan alınmıştır (tbmm.gov.tr).

TBKP'nin kurucusu Şerif Manatov bu konuşmaları kastederek şunları söylemiştir: "Sırrı [İzmit], [Hakkı] Behiç, [Şeyh] Servet ve Salih [Erzurum] Meclis-i millinin en cesur insanlarıdır. Bolşevikliği Meclis-i milli kürsüsünden sena ediyorlar [savunuyorlar] (DB-I, 2004; 50-51).

Temmuz ayı: Ateşten gömlek

Temmuz ayı, Yunan ordusunun ileri yürüyüşü sürdüğü için Ankara açısından son derece sıkıntılı geçmektedir. Doğuda Yozgat ayaklanması, batıda Bursa düşmüş. Meclis üst üste üç gün devam eden (3-5 Temmuz) gizli görüşmelerde durum muhakemesi yapmaktadır. 3 Temmuz'da kürsüde İsmail Suphi Bey konuşuyor:

İSMAİL SUPHİ: Bizi kurtaracak tek devlet olarak Bolşevikleri görüyoruz. Bolşeviklerle münasebatımız ne şekildedir? ... Bolşeviklerde ne raddeye kadar kuvvet gelebilir, ne vakit gelebilir? ... Bolşeviklerden ne gibi bir taahhüt almak kabildir. Onlarla devlet be devlet muahede akdetmek mi lazımdır, yoksa onların akaidini kabul etmek mi lazımdır? (tbmm.gov.tr).

O kadar büyük bilgi kirlenmesi mevcuttur ki, İsmail Suphi devam ediyor:

Bendenize söylediler ki Bakü'de Bolşeviklik ilan olunmuş, bugün Azerbaycan'da 13 milyon lira mevcuttur ... orada akça geçmez; bu parayı hükümetimiz ... pek suhuletle elde edebilir... (tbmm.gov.tr).

Afyonkarahisar mebusu Mehmet Şükrü Bey ise 5 Temmuz'da yaptığı konuşmada, iktidarın halka verilmesini savunmaktadır:

MEHMET ŞÜKRÜ: Halkın kuvvetini bilâ riya halka vermelidir. Halkı hakim kılmak suretiyle memleketin kurtulması muhakkaktır. Bunda hamiyet göstermezsek ... felaket mukadder ve muhakkaktır. Halkın kuvvetini, halkın iradesini hakim kılmak suretiyle mütegallibelerin, böyle tegallüp etmiş amillerin elinden işi kurtarmalıdır. Halk hâkimdir diyoruz. Fakat onu lafzen söylüyoruz ve halka da onu vermekten çekiniyoruz. Böyle olmaz (tbmm.gov.tr).

Aynı celsede Mustafa Kemal söz alır, Bolşevik Rusya'ya nisan ayından bu yana gönderilen mektupları, bunları göndermekteki amaçlarını, Sovyetlerden beklentileri uzun uzun anlattıktan sonra neden Bolşevik olmayacaklarını açık ve net bir şekilde açıklar:

MUSTAFA KEMAL: Bizim için, memleketimiz için Bolşevik olalım, olmayalım meselesi mevzubahis değildir; illa Bolşevik olmak için bir mesele yoktur. Görüyorum ki bazı arkadaşlar; illa Bolşevik olalım gibi bir fikirdedirler Biz bir milletiz, kendimize mahsusu adadımız vardır, prensibimiz vardır ve biz bunların sadıkıyız. [...] Bir Sovyet Cumhuriyeti var, onların vesaiti var, menabii [kaynakları] var ve bizim düşmanımızın düşmanıdır. Biz kendi maksadımızı kurtarmak için bunlarla birleşebiliriz. Yoksa ... onlara köle olalım meselesi mevzubahs değildir. Onun için bu babta bil-â kayd-ü-şart Bolşevik olalım demek değildir (tbmm.gov.tr) (abç).

Mustafa Kemal, 14 Ağustos 1920'de BMM'de, Erzurum mebusları Mustafa Durak, Süleyman Necati, Hüseyin Avni ve Oltu mebusu Yasin'in verdiği bir soru takriri/önergesi üzerine yaptığı konuşmada, Şark cephesindeki durum ve Sovyetlerle kurulan diplomatik ilişkiler hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Mustafa Kemal, Sovyetlerin Lehistan/Polonya savaşı nedeniyle ordularını Kafkasya'dan adeta zorunlu olarak çekildiğini, bu nedenle Ermeni ve Gürcülerin ortalığı boş buldukları yorumunu yapmaktadır. Ağustos ayı ortalarında Mustafa Kemal, Bolşeviklerle olan ittifakın ne kadar önemli olduğunu, Ankara'nın beklentilerini, Bolşevizm hakkındaki düşüncelerini ilk kez bu kadar açıklıkla ortaya koymuştur:

Bolşeviklerin bilhassa son günlerde Lehistan dahilinde tevali eden [gerçekleşen] muvaffakiyatı ve muzafferiyatı cidden inkılaplarının pek mesut, pek parlak ve pek mühim bir neticesidir. İslamiyet'in en alî kaide ve kanunlarını ihtiva eden Bolşevizmin, bizim dahi mevcudiyetimize kastetmiş olan müşterek düşman aleyhinde bugün ihraz etmiş [ortaya çıkmış] bulunduğu zafer, bizim için şayanı teşekkür bir neticedir.

İngilizlere bendelik etmekle zevk alan Azerbaycan'ın Müsavat hükümeti ve bu hükümetin hempalarının teşvikatıyla, şüphe yok ki Gürcülerin ve Ermenilerin dahliyle, ordunun Bolşevik ordusunun tamamen gerilerine düşen

Gence havalisinde Azerbaycan'ın muhalif kuvvetleri tarafından bir irtica vücuda getirildi.

Ermenilerle ciddi muharebeyi kabul etmeksizin Aras'ın güneyine gelmiştir ve bunu neticesi olarak, hududun yine öteki tarafında olan Şahtahtı, 24 Temmuzda Ermeniler tarafından işgal edildi. ... 1 Ağustos tarihinde Rus Bolşevik Hükümetinin Kızıl ordusuyla Büyük Millet Meclisi'nin ordusu Nahcivan'da birbiriyle maddeten birleşmiş oldu (alkışlar) oraya giden kuvvetlerimiz, kızıl kuvvetler tarafından merasimi mahsusa ve ihtiramatı fevkalade ile kabul edilmişlerdir.

Efendiler; anlaşılıyor ki Bolşevik Hükümeti bizimle irtibat ve temas için fiilen teşebbüsatta bulunmuştur. Ordu göndermiştir. İkincisi: vaziyetin bir iki aydan beri Şarkta mühmel, muğlak kalmış [kendi haline bırakılmış] olması Lehistan vaziyetinden ileri gelmiş oluyor. Lehistan'a kuvvet gitmiş olmasıyla Ermenilerin, Gürcülerin, Azerilerin mahalli, muhalif ve muarız hareketleri buna sebebiyet vermiş olur. Üçüncüsü: bütün bunlara rağmen, burada kalan kızıl kuvvetlerin zaıfına rağmen Azerilerin, Gürcülerin, Ermenilerin mukavemet ve taarruzuna rağmen yine Kızıl Ordu yol, vasıta buluyor ve imkan buluyor Nahcivan'a kadar gelip bizimle teması arıyor ve buluyor. Bu üç nokta; müşterek düşmanları binnetice mağlubetmek için azmetmiş olan iki milletin, iki hükümetin münasebat-ı atiyesinin de [gelecekteki ilişkilerinin] arzu edildiği veçhile olacağına dair bir itminan [güven] verebilir. Hususi bir nokta-i nazardan da Ermenilerin bütün mütecaviz hareketleri tevkif edilerek [durdurularak] onlara daima hâkim bulunduğumuz görülüyor.

Pek ziyade memul ve müntazırdır ki [ümit edilir ve beklenir ki], bu defa Bolşevik Cumhuriyeti artık bu küstah milletin haddini tanıtmak için şedit ve katı kararını verecektir ve pek ziyade intizar olunur ki, Lehistan muvaffakıyatını mütaakip Bolşevikler bizim ile maddeten vücude getirdikleri rabıtayı [ilişkiyi] takviye edeceklerdir [geliştireceklerdir] (tbmm.gov.tr).

Bütün bu olumlu yorumlara rağmen Mustafa Kemal, hem kendisinin Bolşevik olmadığını, hem de Türkiye'nin rejimini Bolşevik prensiplere göre kurmayacağım söylemekten geri durmamaktadır:

Bizim noktai nazarlarımız, bizim prensiplerimiz cümlece malumdur ki, Bolşevik prensipleri değildir ve Bolşevik prensiplerini milletimize kabul ettirmek için de şimdiye kadar hiç düşünmedik ve teşebbüste bulunmadık. ... esas itibarıyla tetkik olunursa bizim noktai nazarlarımız –ki halkçılıktır– kuvvetin, kudretin, hakimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır. Yine şüphe yokki bu, dünyanın en

kuvvetli bir esası, bir prensiptir. Elbette böyle bir prensip Bolşevik prensipleriyle tearuz etmez [birbirine zıt değildir] (tbmm.gov.tr).

Türkiye dışişleri heyetinin Sovyetlere gitmek üzere yola çıktığı mayıs ayı ile Yusuf Kemal'in elinde Sovyetlerle yapılacak antlaşmanın ilk taslağı ile geri geldiği eylül ayları arasındaki dört ay, Ankara'da, içinde Mustafa Kemal'in de bulunduğu geniş bir çevrenin tüm umudunu Bolşevik Rusya'ya bağladığı, onlara olan güveninin tam olduğu günlerdir. Hava o kadar olumludur ki, temmuz başında Mustafa Kemal, Mustafa Suphi hakkında gayet iyimser düşüncelere sahiptir. Karabekir'e yazdığı mektupta: "Mustafa Suphi Efendi haris olmakla beraber, ahlaksız değildir. Sovyetler nezdinde mühim mevkii vardır. Kendisinden istifade edilmek muvafıktır" demektedir (Aslan, 1997; 267). Mustafa Kemal'in Suphi'ye olumlu bakıyor olmasının bir diğer nedeni de, Mustafa Suphi'nin Bakü'ye gelir gelmez komünist çevrelere çöreklenmiş İttihatçıları tasfiye etmesi olabilir. Karabekir de 23 Temmuz 1920 tarihinde Mustafa Suphi'ye gönderdiği mektupta gayet sıcak ifadeler kullanmıştır (Akal, 2006). "Sevgili Yoldaş" diye başlayan mektup şöyle devam etmektedir:[3]

> Gıyaben sizi tanıdım. Ve hürmet ediyorum. Tabii siz de beni öğreneceksiniz. Eskiden beri servete, ziynete, depdebeye, bilhassa istila hırslarına karşı nefretim olduğu için bidayet-i zuhurundan beri Bolşevik nazariyatına hürmetkarım. ... bu iki kavın arasında esaslı bir itimad ve kardeşlik tesisine de taraftar idim. Bu ittifakın hem de bugünkü yoldaş Ruslarla olmasını bizim için, sonra da sulh cereyanı için pek hayırlı olduğunu görmekle mesudum. Sizin her fedakârlığa katlanarak bu ittihadı teminde büyük bir hisse-i şerefiniz var. El birliğiyle memleketimizde yaptığımız tesirat ve propagandalarla Rus Sovyetlerine karşı herkesin kalbinde derin bir muhabbet ve hürmet uyanmıştır (Akal, 2006).

Anadolu'daki komünizme ve Bolşevizme yönelik hissiyatı anlamak için, Van Valisi Mithat Bey'den Mustafa Suphi'ye gönderilen aşağıdaki mektubu yorumlamakta yarar var. Suphi'nin Mülkiye Mektebi'nden arkadaşı olan Vali Mithat Bey, mektubunu Bakü'de toplanacak kongreye katılmak üzere yola çıkan Erzurum delegeleriyle göndermiştir. Ankara'nın bir valisinin Bakü'deki komünist Suphi'ye yazdığı mektuptan, Anadolu'nun "İnkilabı" nasıl yukarıdan aşağıya, bürokratik bir tarzda kurulacak bir sistem olarak algıladığını görmekteyiz:

---

3 Bu mektubu ilk kez Veysel Usta'nın transkripsiyonu ile ben yayımladım (Akal; 2006). TÜSTAV yayımladığı ***Türkiye İştirakiyun Teşkilatı*** (TİT, 2008; 134-35) adlı derlemede de yer almıştır. Her iki basımda da büyük çaba ve itina gösterilmesine karşın okunamayan kelimeler olduğu gibi, farklı okunan kelimeler de bulunmaktadır. Yukarıda yer verilen bölüm her ikisinin değerlendirilmesi sonucunda oluşan metindir.

İnkilabı yapanlar ve bu uğurda çalışanlar, memleketin selametini temin için **komünizm esasatını maalmemnuniye kabul ve tatbik** etmeyi arzu ediyorlar. Hepimiz bu hususta müşterekiz. Fakat ahalimizin havf ve ahlakı, tarz-ı tefekkür ve taassubu hasebiyle Bolşevizmi, Rusya'da yapıldığı derecede gürültülü ve sarsıntılı yapmaya imkan olmadığı gibi, ... bu lüzum da yoktur. **Bizlerin düşündüğümüz inkılap, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın da yazdığı vechile sarsıntı tevlid etmeyecek ve yukarıdan aşağıya tedricen telkin ve talim edilecek, tatbik ettirilecek bir komünizm usulüdür.** [...] Biz muvaffakiyetinize duacıyız ve selamet-i memleketin teminine masruf olan mesainizde ve komünizm nazariyatının memleketimize uygun bir tarzda tatbiki hususunda size her suretle zahiriz (TİT; 2008; 139).

Gelen istihbaratlar önemsenmiyor

Son derece çaresiz bir şekilde Moskova'dan heber beklendiği o günlerde Rusya'dan, Azerbaycan'dan gelen Bolşevizm hakkındaki olumsuz istihbaratlara da inanılmamaktadır. Karabekir, aşağıdaki belgede görüleceği üzere, Sovyet aleyhtarı malumatları verenler hakkında tevkif emri verecek kadar Bolşeviklerle ittifaktan yanadır. Müsavat hükümetinin Bakü Polis müdürü Manastırlı Bahaeddin Efendi'den Celil Bey'e 1920'nin Haziran sonunda yazılan mektupta Bahaeddin Efendi "Bolşevikler bizi aldattı" diyor.[4]

Şark Cephesi/36 /6/25
Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

1- Sabık Azarbaycan Müsavat kabinesi zamanında Bakü'de polis müdürlüğü yapmış olan ve elyevm **Azerbaycan'ın Bolşevikler aleyhindeki İngiliz siyaset ve icraatına alet olanlardan biri bulunduğu yazdıklarından anlaşılan Manastırlı Bahaeddin** Efendi'nin Nahcivan kumandanına yazdığı mektubun sureti aşağıdaki ikinci maddede aynen arz edilmiştir. Mumaileyhin **siyaset-i ahiremize** [son zamanlardaki siyesetimize] **muhalif olan propagandasına** nihayet verilmek için imkanın ilk müsaadesinde **tevkif ve karakola gönderilmesinin emr edildiği maruzdur.**
2- Bahaeddin Efendi'nin mektubunun suretidir:

Muhterem kardeşim, Celil Bey:

Melfuf raporu gönderiyorum. Azarbaycan ahvalini müsveddeye yazdığım şeylerin en sıhhi cemmi olduğuna itimad edeceğini zan ediyorum. Büyük Han Bakü'dedir bizimle beraber gelmesini teklif etmiştim. Çok para lazım de-

4 İSH: K.619. G. 64. B. 64-1, 64-2.

di idi. ... temin etmeği deruhde ile çaresini bulacağımızı söyledim. Merasim ve müşkilat yüzünden çıkamıyacağını ve cesaret demeyeceğini söyledi. On birinci fırka tarafına Bolşevik Rusya hükümetine aid evrak-ı mühimme ile gelen, biri topçu biri piyade iki zabit arkadaşımız Bakü'den geçmişler. Mamafih bu zabitlerin de Bakü'de tevkif edilmiş olduklarını zannediyorum. Bazı Müslüman mevkufların da diğer mevkufin ile Narkin adasına nakil ve hapsi bir (şifre) sevk edildikleri zan olunur. Bundan başka vaziyetin fevkaladeliğine göre buradan ayrılmayacağım.

Bolşevikler bizi ... aldattı. Ve katiyyen Anadolu'ya muavenet fikirleri yokdu. Bir zabitan bile bu yolda bahisler etdikçe Rus zabıtanı bize (şifre) hayret ediyor. Biz sabık Rusya hududlarına kadar gideceğiz diyorlardı. Harbden bıkan askerlerimizi de esasen aç Rusya'ya Azarbayacan'da bol ... ve servet propagandalarıyla ikna eylemişlerdir. Fakat her halde eski hududlara kadar işgalden sonra köylerine ve evlerine dönüb kadınlara evlenebilecekleri teminatıyla getirmeye razı edebilmişlerdir.

Bu şerait dahilinde Bolşevikler maazallah gelirlerse Nahcivan'dan eser kalmaz. Anadolu'nun da Bolşevizm felaketine maruz kaldığı, Bolşevizm programları pek parlak, pek insani fakat ameliyyâtda [tecrübede] o kadar muzarrır olan ... serahaten bir Bolşevizmi takib edemiyorlardı. İrani'de İngilizlerden almış fakat Rus Sovyeti'ne ... edüb İran'ın Azrak ve Şarkı'nda istifadeden başka bir emelleri yokdur. Şimdilik selam ve hürmetle gözlerinden öperim.

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir/ 36 / 6 / 26

İbrahim Efendi'nin anlattıkları

Haziran ayında Karabekir'e verilen bir başka raporda Tuapse'deki gündelik hayat hakkında bilgiler bulunmaktadır. "Manifatura eşyasına büyük ihtiyaç vardır. Ekmekleri pek siyahtır. Asayiş pek mükemmeldir, en ufak bir vaka olmaz, hırsızlık, sarhoşluğun cezası derhal idamdır" "Tiyatrolar, sinemalar hıncahınç doludur ve pek az para alınır. Her tarafta kulüpler vardır. Bu kulüplerde pek çok eş'ar [şiir okuyan] vardır. Her vakit konferanslar veriliyor." "Sovyet lokantaları vardır. Herkes bil-a istisna orada yemek yiyor. Herkese verilen yemek muayyen ve mahduttur. Bir aylık yemek parası bir fund ekmekle iki tabak sabah ve iki tabak akşam yemeğidir. Bundan fazla yemek de verilemez":[5]

5 ATASE. İSH. Kutu 619. Gömlek 73. Belge no. 73-1, 73-2, 73-3, 73-4, 73-5.

Şark Cephesi Karargahı/27/7/36
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne,

BMM Riyasetinden Çiçerin'e cevaben yazılan Fransızca mektup ile tarafımdan Bakü'de Azerbaycan Umur-ı Harbiye Ahali Komiserliğine, 11inci Kırmızı Ordu kumandanlığına ve Halil Paşa'ya yazılan mektupları hamilen, 28 Haziran 36 tarihinde tarafımızdan motorla hareket eden mülazım İbrahim Efendi ile diğer iki zabit refiki Tuapse'ye çıkmışlar ve Çiçerin'e olan mektubu telgrafla Tuapse'den Moskova'ya çektirmişler ve ertesi günü İbrahim Efendi mektubun aslını hamilen Moskova'ya ve bir zabit Bakü'ye hareket etmiş ve üçüncü zabitimiz aynı motorla Trabzon'a avdet etmiştir. Zabitimizin Tuapse'de gördüklerine dair verdiği malumat aşağıdaki maddelerde arz olunur.

B- Bolşevik sahillerine uzun sahil topları ta'biye edilmiş ve gemilerin sahile ... halinde men' edilmekte işbu sayede yaklaştıkları sırada yirmi verst mesafede top ateşiyle tevkif edilmiş bade limana kabul edilmiş.

C- Saadeddin Efendi misafir edilmiş ve ayrıca bir lokanta da gösterilmiştir. Tuapse'de en büyük hükümet memurine [şifre, çözülememiş] unvanı verilmektedir. Tuapse'de bir de askeri kumandanı vardır. Haftada iki defa memurlar ve komite azaları umur-ı memleket için içtima yapmaktadırlar.

H- Memleketi pek büyük bir ihtiyaç içinde bulmuşlardır. Memurlara varıncaya kadar .... olanlar Pazar günleri ancak ...lıyorlar. Kadınların hemen yüzde sekseni ... giyiyorlar. Ayaklarında çorap yoktur. Manifatura eşyasına büyük ihtiyaç vardır. Ekmekleri pek siyahtır, me'kulat mebzuldür. Sovyet lokantaları vardır. Herkes bil-a istisna orada yemek yiyorlar. Herkese verilen yemek muayyen ve mahduttur. Bir aylık yemek parası bir fund ekmekle iki tabak sabah ve iki tabak akşam yemeğidir. Bundan fazla yemek de verilemez. Hariçte de bir iki aşcı dükkanı vardır. Fakat bunlarda misafir olanlar vesikası olmayanlar yemek yiyorlar. Dışarıda yemek içmek pahalıdır. Bir ayda yemek bin manat kadardır. Bir sigara ile sokağa çıkan bir adam laakal seksen adam bakdırır. Kibrit yoktur. Aralarında hiçbir merasim yoktur. Her fert diğerinin arkadaşıdır. Asayiş pek mükemmeldir. En ufak bir vaka olmaz, hırsızlık, sarhoşluk derhal idamdır. Birbirleriyle kavga gürültü olmaz. Mütecasirleri derhal tevkif ediliyor.

Memurlar arasında disiplin pek mükemmeldir. Saat bir'den ... itibaren dışarıya çıkmak memnudur. Bu saatte kadar her şey serbesttir. Tiyatrolar, sinemalar hınca hınç doludur. Ve pek az para alınır. Gazino, kahve yokdur. Her tarafta klüpler vardır. Bu kulüplerde pek çok eş'ar [şiir okuyan] vardır. Her vakit konferanslar veriliyor. Halka Bolşevizm telkin olunuyor. Pek çok kütüphaneleri vardır. İlmi faaliyet pek yüksektir.

Her şeyden ziyade ehemmiyet verilen askeri terbiyedir. Amele ve memuri-

ne ufak tefek alış veriş yapan dükkanlar 9 saat ... çalışıyorlar. 2 saat sonradan itibaren her nevi mesai hitam bulur. Herkes kulüplere uğrayarak hayata atılırlar. 11 saat sonra da herkes evine çekilir. Elektrikler ... günlerinde elektrik yanmaz. Pazar günleri tatildir.

Tuapse'de bulunan 18.inci fırka 13 Temmuz 36'da 34.üncü fırka kıtaatıyla değiştirilmiştir. 18.inci fırka Lehistan cephesine gitmiştir. Bu mıntıka da 14. Kızıl Ordu vardır. Merkezi (.....) Katerina'dır. Bir şehirde kıtaat yirmi günden fazla bırakılmıyor. Diğer kıtaatla tebdil ediliyor. 34.üncü fırkanın mevcudu onbeşbin kadardır. Efradın üst başları pek iyi değilse de fena da değildir. Son zamanlarda bu mıntıkalarda bulundukları melbusat ve teçhizatlarla noksanlarını ikmal etmişlerdir. İtaat ve disiplin gayet mükemmeldir. Hükümet adamlarından başka hiçbir ferd silah taşıyamaz. Askerleri şehirde serbest dolaşır, her tarafa gidebiliyor.

Şark Cephesi K. Kazım Karabekir/27/7/36 tarih ve 337 numaralıdır.

Rıfat ve Osman Efendilerin mektubu

Bir başka istihbarat ise Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya esir düşen ve Bakü-Batum yoluyla Trabzon'a gelen iki subaydan alınmıştır. Rıfat ve Osman Beyler, 19 Haziran 1920 tarihinde Bakü'den ayrılmıştır. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye 27 Nisan'da girdiği düşünülürse bu iki subay bir aydan fazla bir zaman süresince Bolşeviklerin Bakü'deki uygulamalarına tanık olmuştur. Bu mektubun önemi, Mustafa Suphi hakkında bilgi içermesidir. Rusya'ya mayıs ayında Cemal Paşa ile birlikte gelen Bahaeddin Şakir, Mustafa Suphi için: "Ahlaksız ve maceraperest", "itimat edilmez" ve "Türkiye'ye gelmek isterse sokulmaması gerektiğini" tavsiye etmektedir. Kazım Karabekir, Bahaeddin Şakir'in bu mektubunu Mustafa Kemal'e gönderirken Bahaettin Şakir'in değerlendirmelerine katılmadığını içeren bir üst yazı yazmıştır. 26 Haziran 1920 tarihli rapor, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir tarafından Büyük Millet Meclisi Başkanlığına, yani Mustafa Kemal'e gönderilmiştir:

Rıfat ve Osman Efendilerin Mektubu[6]

Aceledir/36/6/29/ Şark Karargahı
Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Bakü-Batum yollarıyla Trabzon'a esaretten gelen iki zabitimizin verdiği malumat aynen ber-vech-i atidir. Bu malumat meyanında Bakü'de Mustafa Subhi Efendi isminde bir zatın Bolşeviklerin en ziyade itimatlarını kazandığı, Türkiye Bolşevik umuruyla iştigal ettirildikleri bildirilmekde ve fakat Bahaeddin

6 ATASE, İSH, Kutu No 613, Gömlek no. 112, Belge 112-1, 112-1a, 112-2, 112-3.

Şakir Bey'in bu zat hakkında ahlaksız ve maceraperest i'timâda gayri layık gibi bazı ithamatda bulunduğu ve Türkiye'ye gelmek isterse sokulmaması tavsiyesinin olduğu ilave edilmekdedir. Vaktiyle memleketin bazı namuslu evladını da kullandığım bildiğim Bahaeddin Şakir Bey'in bu ithamatı doğru ve makbul telakki edilemeyeceği cihetle Mustafa Suphi Efendi'nin maksadı menâfi'mize mütevakıftır [amaçları çıkarlarımıza uygundur] ve (şifre) vazifeyi hamil olması ihtimali varid-i hasr [akla gelen] olmuşdur. Mumaileyh zat-ı samiyelerine malum ise lütfen işar buyrulmasını istirham ederim.

Suret

Esaretten avdet eden Alay 92'den mülâzım-ı evvel Rıfat ve Alay 85'ten mülâzım-ı sani Osman Efendiler Trabzon'a geldiler. Bunlar 19 Haziran'da Bakü'den trenle hareketle yirmibeş Haziran'da Trabzon'a gelmişlerdir. Rıfat Efendi 20 Nisan'da, Osman Efendi de 15 Mayıs'da Bakü'ye vasıl olmuşdur. Bakü'ye kadar geçen seyahatlerinde şayan-ı arz bir şey müşahade edememişlerdir. Rıfat Efendi Onbirinci Bolşevik ordusundan üç gün sonra Bakü'ye dahil olmuşdur. Binaenaleyh Bolşeviklerin Azarbaycan'da vuku'a getirdikleri bütün halâta [hallere] şahid olmuşdur. Mumaileyh gayet sahih ve ekserisi meşhudatına [gözle görmek] itina etmek üzere zirdeki malumatı vermektedir.

Azarbaycan'ın idare-i hazırası:

(1)- Hükümet-i Azarbaycan Bolşevikler elindedir. Mühim makamlar Rus Bolşevikleri tarafından işgal edilmektedir. Müslümanlar tali memuriyetlerde istihdam olunuyorlar.

(2)- Onbirinci Ordu'nun bugünkü kuvveti onsekiz yirmibin tahmin edilmekdedir. Bu orduda iki Kazak Tatar alayı vardır. Diğerleri Rusdur. Onbirinci ordunun bidayetindeki mevcudu otuzbeşbin kadar idi. Bu ordunun da bir kısım kuvveti Lehistan cephesine sevk edilmişdir. Avdetlerinde onbirinci ordu Bakü Gence mıntıkasında bulunmakda imiş. Son zamanlarda Karabağ'da Nuri Paşa alayına sevkiyat yapılmıştır. Bu ordunun efradı Bakü anbarlarında bulunan İtalya'dan getirtilmiş elbiselerle yeniden ilbas edilmiştir.

Bolşevikler Azerbaycan'ın teşkilat-ı (askeriyesi) Rus teşkilatına nazaran tadil eylemişlerdir. Gönüllü teşkilatını (lağv etmişlerdir). Azarbaycan kıtatının silahlarını toplamak istemişlerdir. Bolşevikler bilâ-kaydü şart Bakü'ye girmiş olduklarından programlarını tamamıyla tatbike koymuşlar ve Bolşevikler de dine karşı mülâhazasına makarri [merkezi] mekteblerden akaid dersinin [Dînin temel hüküm ve prensiplerini anlatan kâide ve düstûrlar] kaldırılması ve Bolşeviklere muhalefete sevke başlamışlardır. Halkın bu temayülâtından istifade eden Nuri Paşa Gence havalisinde Bolşeviklere misl-i kıtam eylemiş ve

bu hal tarafeyn arasında bir hafta devam eden müsademenin vukuatı intac eylemişdir. Onüçbin Bolşevikten yedi sekiz bin Bolşevik maktûl düşmüştür. Bolşevik[ler]in tarafını iltizam eden Ermeniler bu vaziyetten istifade ederek bir çok İslam öldürmüşler ve Gence İslam bağlarını ve bir çok İslam evlerini tahrib eylemişlerdir. Bu tahribatı Rıfat Efendi rey-el-ayn [kendi gözüyle görerek] müşahade eylemişdir.

(3)- Bolşevikler Bakü'den otuzbeş milyon pod gaz yağı ve külliyatlı şeker ve pirinç Moskova'ya göndermişlerdir. Bunlara mukabil Bakü'ye getireceklerini vaad eyledikleri buğdaydan şimdiye kadar on yedi vagon buğday ancak getirmişlerdir. Bakü'de hayat pek pahalılaşmıştır.

(4)- Azerbaycan ahalisinin yüzde doksan beşi Bolşeviklerin memleketlerine girmelerinden mütenefirdirler. Türkiye'ye, Türklere itimatları pek büyükdür. Bütün i'tikadları Anadolu'ya, Millet Meclisinedir. Hatta Bolşeviklerin bu kadar suhuletle ve bilakaydü şart girmelerine bu hissiyatın pek büyük dahli olmuşdur. Halil Paşa'nın Azarbaycan hududuna yaklaşan Bolşevikleri iltizam eylediğini gören halk Bolşeviklere hududlarını açmışlardır.

(5)- Gence hadisesinden sonra Bolşevikler Türk zabitlerine emniyet etmemeye başlamışlardır. Azerbaycan kıtaatında hizmette bulunan Türk zabitleri çıkarılmıştır. Esaretten avdet eden yirmiüç zabit ve yüz elli kadar nefer Bakü'de beklemekdedir. Zabitler meyanında erkân-ı harb kaymakamı Nuri, mümtaz kaymakamı Ziya Beyler bulunmaktadır. Ve zabitler bil-a taraf bir vaz' almışlardır. Türkiye'ye geçmek için uğraşıyorlarsa da hareketleri işkal ve teşvik olmakta imiş. Baha Sait Bey de bir aydan beri Bolşevikler tarafından tevkif edilmişdir.

(6)- Bakü'de Mustafa Subhi isminde bir Osmanlı Türkü (Lenin) tarafından Şark İhtilal Komitesine reis tayin edilmiştir. Bu zat bütün ruhuyla Bolşevik idealine merbut imiş. Subhi Bey Türkiye'de Bolşevik ihtilali vücuda getirmek üzere Anadolu'da çalışacak bir komünist komitesi teşkil etmişdir. Esaretten avdet eden zabitanın da bu fırkaya iltihakı içün uğraşmakda imiş. Mamafi zabitan Türkiye'ye avdetlerini tercih etmekde imişler. Subhi namındaki bu şahıs hakkında Bahaeddin Şakir'in her nasılsa Rus Sovyet hükümetinin emniyetini kazanmış olan Subhi Bey'in pek namussuz ahlaksız bir şahsiyet olduğunu memlekete gelecek olursa sokulmaması[nı] bildirmiştir.

(7)- Azerbaycan'da Gürcüler ve Ermeniler Şusa tarafından İran hududu üzerinde yedi sekiz İslam köyünü yakmışlardır. Gürcistan'la Azerbaycan arasında trenler işlemektedir. Ermenistan ahvaline dair pek ziyade malumatı yokdur. Yalnız Ermenistan dahilinde Bolşevik ve Menşevikler arasında müsademe olduğunu işitmişlerdir. 22 Haziran'da Yazı(?) istasyonuna muvasalatlarında Gökçegöl şark mıntıkası istikametinde Z v a l .... Nef...(?) kadar devam eden top sesleri işitmişlerdir. Bu top sesleri Bolşevik Ermenilerle Taşnak Er-

meniler arasında vuku bulan müsademelerden vuku bulduğunu istasyonlardaki yerliler ve Bolşevikler [haber] vermişlerdir.

(8)- Gürcistan'da da Bolşevik faaliyet olduğunu işitmişlerdir. Gürcistan Batum hududuna mühim askeri nakliyatı olduklarını görmüşlerdir. Gürcistanla bolşevikler arasında muharebe olmamaktadır.

(9)- Azerbaycan'da 20 ve 25 Mayıs sıralarında Kamil ve Celal isminde iki Türk zabit görmüşlerdir. Bunların taraf-ı samilerinde Halil Paşa'ya mazruf getirdiklerini öğrenmişler bu zabitlerin avdet eylediklerini ve harekat gününe kadar Halil Paşa Doktor Fuat Beylerin Bakü'ye avdet etmemiş olduklarını ifade ettikleri maruzdur.

Numerosu 144 dür / 2 Temmuz 36

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir

YOC ile THİF Arasındaki Dönemde Türkiye Bolşevik Komünist Partisi /TBKP

Yukarıda, Şerif Manotov liderliğinde bir ekibin TBKP'yi Ankara'da 14 Haziran 1920 tarihinde nasıl kurduğu anlatılmıştı. Vakkas Ferit, bu partiyi kuran Manatov ve Salih Hacıoğlu'nu (Baytar Salih) YOC'nin katib-i umumisi olan Tokat mebusu Nazım Bey'le tanıştırır ve böylece Türkiye Bolşevik Komünist Fırkası ile Yeşil Ordu Cemiyeti arasında ilk ilişki kurulmuş olur (THİF, 2007; 150). YOC ile ilişki kurulması sonucunda Tokat Mebusu Nazım Bey, Salih Hacıoğlu'na yemin ettirip, YOC nizamnamesini de vererek onu YOC'ye üye yapmıştır. Böylece, Bolşevikler YOC'nin çatısı altına girmiştir. Nazım Bey, YOC'nin yeni komünist üyelerine, Ankara şubesini kurma görevini vermiştir.

Nazım Bey'i ve diğer YOC üyesi mebusları Manatov'un verdiği konferans etkilemiş olsa gerek. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin katib-i umumisi Nazım Bey'in, Bolşevik Şerif Manatov'la haziran ayında tanışması, eskiden beri savunduğu Bolşevik Rusya ile ittifak fikirlerini hayata geçirmenin en kolay yolu gibi görünmüştür; nihayet Bolşevizmin ne olduğunu bilen, Moskova ve Bakü'den gelmiş biri, yani Manatov, Nazım Bey'in ihtiyacı olan bütün bilgileri vermiş olmalı. Nazım Bey'in Şerif Manatov'la tanıştıktan sonra Bolşevizme olan sempatisinin artması da olasılık dahilindedir.

Komünistleri YOC'ne üye yapan Nazım Bey'dir ama kimse de bu karara karşı çıkmamış olmalı. Yurtdışındaki İttihatçı Paşaların Bolşeviklerle ittifaktan yana oldukları, Ankara'nın dışişleri heyetinin Moskova'da olduğu bir dönemden söz ediyoruz. Bu sıralarda Sovyetlerden esen rüzgâr öylesine güçlüdür ki, YOC'nin diğer üyeleri komünistlerin YOC'ye üye olmasıyla doğabilecek sorunları düşünmemiş olmalı. Yeşilorducular Meclis'teki varlıkları ve

özgüvenleri ile Manatov-Nurşirevan-Hacıoğlu'nun başını çektiği bu ekibi kontrol ve asimile edeceklerini sanmış olmalı.

Manatov ve yoldaşları da, YOC'ne üye olarak Bolşevizme sempatisi olan, hemen hepsi BMM'nde milletvekili, hatta bakan olan, kalabalık bir grupla buluşarak, yalnızlıklarına son vermiş olmalılar. YOC'ne üye olarak, daha geniş çevrelere ulaşmak, yalıtılmışlıktan kurtulmak, Meclis'te grup sahibi olmak fikri çok cazip gelmiş olmalı. Bolşevizme dair bilgisi son derece az olan YOC'yi Bolşevizme kazanacaklarını, teşkilatı kendi görüşleri doğrultusunda yönlendireceklerini düşünmüş olsalar gerek.

Böylece, TBKP'nin kurulmasıyla, YOC ile irtibat kurması hemen hemen aynı günlere denk düşmektedir. Bu nedenle TBKP adeta YOC içinde erimiş gibi gözükmüştür. Bu ilişki birbuçuk ay sürmüştür. Bu durum belgelerde şöyle yer almaktadır:

> 1920 senesi Haziran'ında, bidayette [başlangıçta] Yeşil Ordu teşkilatına zahiri [görünüşte] bir irtibatla bağlı olarak teşekkül eden TKF, bidayet-i teşekkülünden [kurulmasından] 1,5 ay sonra Yeşil Ordu ile olan rabıtasını [ilişkisini] tamamen kat' ve merkez-i umumi teşkil ederek işe başladı (THİF, 2007; 124).

Sorun, Bolşevizm ve komünizmin ilkeleriyle çelişen pek çok noktası bulunan YOC'nin nizamnamesinin, Manatov ve Salih Hacıoğlu tarafından okunmasıyla çıkmıştır. YOC'nin nizamnamesi kabul edilemez olunca, Manatov ve Salih Hacıoğlu TBKP'nin program ve tüzüğünü gözden geçirmiş ve programı Vakkas Ferit aracılığı ile YOC'nin merkezine iletmiş; bundan sonra YOC'ye alınacak yeni üyelerin bu program ve tüzüğe göre alınması gerektiğini de bildirmişlerdir (THİF, 2007; 150). Böylece Manatovlar, Yeşil Ordu Cemiyeti'ni "ortodoks Marksist" bir programı kabul etmeye zorlamaktadır.

YOC ile sürtüşme

Ama, nasıl Manatov'lar YOC'nin nizamnamesini beğenmedilerse, Eskişehir'deki YOC üyeleri de bu yeni tüzük ve programı beğenmeyerek Ankara şubesinin faaliyetini durdurmuşlar, bunun üzerine Ankara'daki Manatov ve arkadaşları YOC'den koparak bağımsız TBKP merkez-i umumisine dönüşme kararı almışlardır (THİF, 2007; 128, 150). Böylece bu iki örgüt, birbuçuk ay sonra (temmuz sonu), henüz kaynaşmadan ayrışmıştır. Program ve tüzük hakkında çıkan bu anlaşmazlık üzerine Zinetullah Nuşirevan ve Şerif Manatov 10 Temmuz'da Yeşil Orducularla görüşmek üzere Eskişehir'e gitmişlerdir. Hiç olmazsa *Yeni Dünya* gazetesi çalışanları ile uyum sağlayacaklarını umarken, *Yeni Dünya* gazetesinin iyice "milliyetçi ve pan-İslamcı yöne", "İs-

lami-Bolşevizm'e" kaydığını saptamışlardır[1] (THİF, 2007; 133, 151). Zinetullah Nuşirevan ve Manatov, Eskişehir'de, Çerkes Ethem ve Arif Oruç'la görüşmeler yaparak onları kendi taraflarına kazanmak istemiş olmalı. Bakü'ye gönderdikleri bir raporda "Çerkes Ethem ve Arif Oruç'u uyardıklarını ama sonuç alamadıklarını" belirtmektedirler. Partide bu konuda sorunlar çıkmış, Manatov ve Zinetullah Nuşirevan, Çerkes Ethem ve Arif Oruç'un dürüstlüğü konusunda kuşkuya düşmüştür. Bu kuşkuları 14 Eylül'de Salih Hacıoğlu'na anlatırlar ama ikna edemezler (THİF, 2007; 151). Demek ki zaten bir avuç isimden oluşan TBKP, daha ilk günden çeşitli anlaşmazlıklar içine düşmüştür. Bu karışıklık içinde, merkez komitesinin Ankara'dan Eskişehir'e taşınması fikrinden vazgeçilmiştir (THİF, 2007; 152).

Zinetullah Nuşirevan

Bu süreçte önemli kadroların katılması ile TBKP güçlenmiştir. Bunlardan biri İstanbul'dan Ankara'ya gelerek gizli TBKP'ye üye olan Zinetullah Nuşirevan'dır. Ufalı bir Tatar olup Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'a gelen ve İstanbul Üniversitesi'nde (Dar-ül-Fünun olmalı) okuyan, 1916'da "Rusya'da Sakin Müslüman Türk Tatarlarının Haklarını Müdafaa Cemiyeti"nin kurucularından olan ve "Zenun"[2] imzası ile ***Türk Yurdu*** Dergisinde yazılar yayımlayan (Tunaya, 1988; 416) Zinetullah, daha sonra İştirakçi Hilmi'nin Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı olan ***İdrak***'te yazılar yazmıştır (Erdem, 2010; 333). Zinetullah Nuşirevan önceleri Sosyal Demokrat Partisi'nin sol kanadına mensup olup (THİF, 2007; 150), daha sonra TİÇSF'ye geçmiş, Ethem Nejat'la birlikte çalışmıştır (Baydar, 1982; 261. Akbulut, 2006; 99). İstanbul'da İngiliz polisinin takibinden kaçarak Ankara'ya gelen Zinetullah Nuşirevan, tecrübeli ve bilinçli bir sosyalisttir[3] (THİF, 2007; 150).

Aslında Nuşirevan, 1919 Nisan-Mayıs'ında İstanbul'da barınamaz hale gelmiş ve eşi öğretmen Cemile Hanım ile birlikte İstanbul'dan Eskişehir'e kaçmıştır (Akbulut, 2006; 99). Eşi Cemile Selim Nuşirevan hatıralarında, İtalyan Birliklerinin aramaları nedeniyle 1919 Nisan-Mayıs aylarında Boğaziçi, Vaniköy'deki evlerinden kaçmak zorunda kaldıklarını anlatmaktadır (Akbulut, 2006; 99). Eskişehir'e kadar bin bir zorluklarla gelen Zinetullah'ın Ankara'ya geçme macerası ise, dönemin kontrol mekanizmalarını anlamak açısından da ipuçları vermektedir. Eskişehir Mıntıka Kumandanı Ömer Lütfi 28 Ağustos

1 Bu raporlarda bir tarih kayması bulunmaktadır. ***Yeni Dünya*** gazetesi 30 Ağustos'ta yayımlanmaya başladığına göre, 10 Temmuz'da henüz ortada böyle bir gazete olamaz. Ancak Arif Oruç ve çevresi Eskişehirde ***İşçi*** gazetesini çıkarıyor olabilir ve kastedilen bu çevre olmalıdır.

2 Adının baş harfleri, Osmanlıca "Ze" ve "Nun" olarak okunmaktadır.

3 Manatov'a da "casus" yakıştırması yapan Jaeschke (1981; 202), Zinetullah Nuşirevan için de "Komünist Enternasyonal'in casusu" demektedir.

1919 tarihli telgrafla:[4] "*Türk Dünyası* gazetesi muhabiri Zinetullah Efendi isminde birinin Sivas'a sevk edildiği, Bolşevik olduğundan kuşkulanıldığını" Ankara'ya gitmesi için izin verilip verilmemesi hususunu sormuştur. Cevap bir ay sonra, 30 Eylül 1919'da gelmiştir: "*Türk Dünyası* gazetesi muhabiri Zinetullah Efendi'nin zararlı olmadığı" bildirilmiş ve Ankara'ya geçmesine izin verilmiştir.[5] Böylece Zinetullah Ankara'ya Mustafa Kemal'den bile önce gelmiştir. Zinetullah Nuşirevan, Ankara'da BMM açılıp da hükümet kurulunca, BMM Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumisi'nde Rusça mütercimi olarak, eşi Cemile Hanım da Ankara Dar-ül Muallimat'ta (Yüksek Kız Öğretmen Okulu) Fen Eğitimi öğretmeni olarak çalışmaya başlamıştır (THİF, 2007; 83, 165). Yani sosyalist olduğu bilinen bu ailenin devlet memuru olarak istihdam edilmesinde Ankara Hükümeti hiçbir sakınca görmemiştir. TBKP, 1920 yılı yazında YOC ile bağlarını koparark bağımsız faaliyete karar verince Ahmet Hilmi, matematik öğretmeni Mustafa yoldaş ve Zinetullah Nuşirevan da merkez komitesine girmiştir. Aslında kurucular kurulunda adı olmaması ilginç.

TBKP'nin, YOC'den bağımsız olarak Ankara'da bir merkezinin bulunması, Eskişehir'de Türkiye İşçi Sosyalist Partisi[6] teşkilatı ile anlaşıp şube oluşturmaya çalışması, 1920 yılı Temmuz ortalarında Eskişehir'deki faaliyetler, sadece YOC'yi değil, Ankara Hükümeti de telaşlandırmış olmalı (THİF, 2007; 150) (Bkz. Çerçeve I).

TBKP faaliyette

1920 yazında birbirleriyle uyum sağlamasına olanak olmayan iki anlayış, komünistler ve Yeşil Orducular birbirini kontrol altına almaya çalışmış, ama sonuç hüsran olmuştur. Bu süreçte Manatov *Yeni Dünya* gazetesinin ilk üç sayısında makaleler yayımlamış; İşçi Kulübü'nde ve tiyatro binasında konuşmalar yapmış; TBKP Ankara Hükümeti'ne yönelik beyannameler basıp dağıtmıştır. TBKP'nin ilk parti programı, iki beyanname ve bir bildirisi Eskişehir'de basılmıştır (THİF, 2007; 151). TBKP, 14 Temmuz'da yayımladığı beyannamesinde hem İstanbul, hem de Mustafa Kemal hükümetini 'Biri Hürriyet ve İtilafçı, diğeri maskeli eski İttihatçı' diyerek eleştirmiş; "Cihan inkılabının bir ordusu olarak Kızıl Bayrak altında bütün dünyadaki komünist arkadaşlarla beraber çalışmayı en mukaddes vecibe" saydığını açıklayarak kendi konumunu netleştirmiştir (THİF, 2007; 90-91). Salih Hacıoğlu'nun kaleme aldığı "Eski Dünya Nedir, Yeni Dünya'da Neler Oluyor?", Zinetullah Nuşirevan'ın "Bütün düzensizlikler biri yer biri bakar olduğundan kaynaklanı-

4 TİTE-A10 Kataloğu. Sıra no 730, kutu 301, Belge no: 56.

5 TİTE-A10 Kataloğu. Sıra no 819, kutu 302, Belge no: 49.

6 Bu adla bir parti yoktur. İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Partisi kastediliyor olsa gerek.

yor" başlıklı beyannameler basılıp, bunlar "Eskişehir'de alenen halka meccanen tevzi edildiği gibi cepheye ve bilhassa Ethem'in çetesine de ikişer yüz nüsha" gönderilmiştir (THİF; 2007; 125).

İşte, TBKP'nin YOC ile uzlaşmazlığa düşmesinden kısa bir süre sonra, ağustos ayında, Bakü'den Mustafa Suphi'nin kuryesi olarak Süleyman Sami gelmiş ve İslamiyet'le Bolşevizm'in uyuşmayacağını net bir şekilde söylemiştir. Ama, önce Süleyman Sami'yi yakından tanımak gerekiyor.

Süleyman Sami kim?

Süleyman Sami, Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'le bağlantı kurmak üzere Ankara'ya gönderecek kadar güvendiği bir yoldaşıdır. Öyle ki Mustafa Suphi, Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta: "Buradaki faaliyetimiz hakkında Süleyman Sami yoldaş lazım gelen malumatı arz edecektir" diyerek neredeyse tüm inisiyatifi Süleyman Sami'ye bırakmıştır.

Süleyman Sami 1912 yılında Harbiye'den mezun olmuş, Birinci Dünya Savaşı sırasında Oltu'da Ruslar tarafından esir edilerek Rusya'ya götürülmüş bir subaydır. 1917'de sürgün edildiği yerden üç arkadaşı ile kaçarak Taşkent'e gelmiştir. Süleyman Sami, Türkistan'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından biridir.[7] Süleyman Sami ve arkadaşları önce Taşkent'te "Muhafazakârlarla Teceddütçüler" [yenilikçi] arasında çıkan tartışmalarda Teceddütçülerin yanında yer almış, sonra da Taşkent'te "Türkistan'daki gizli cemiyetin Bolşevik siyasetinden Türkler için en üst düzeyde yarar sağlayabilmek amacıyla", üç arkadaşı ile birlikte Bolşevik Partisi'ne girmiştir (Andican, 2009; 356. Aslan, 1997, 269-273). Bu Türk subayları karşı devrimci Osipov isyanında Kızıl Ordu ile birlikte çarpışmış ve bu sayede Bolşeviklerin güvenini kazanmışlardır. Mustafa Suphi Süleyman Sami ile, 1919 yılı sonu veya 1920 yılı başında Taşkent'e geldiğinde tanışmıştır. Bu tarihte Bolşeviklerin güvenini kazanmış ve Bolşevik Partisi üyesi olan Süleyman Sami, Mustafa Suphi'nin en yakın yoldaşı olmuştur. Mayıs 1920'de Mustafa Suphi ile birlikte Bakü'ye gelmiştir.

Süleyman Sami Haziran ayında Anadolu'ya şu görevlerle gönderilmiştir: "1. Mustafa Suphi'nin yazdığı mektubu Mustafa Kemal'e götürmek; 2. Anadolu'da teşkilat kurmak; 3. Anadolu'da var olan sosyalistlerle ilişki kurmak" (DB-I, 2004; 47). Aslında Mustafa Suphi Anadolu'da yasal bir komünist partisi kurulup kurulamayacağını ve BMM'nin Bolşevik Programı'nın tatbiki hakkında ne düşündüğünü öğrenmek istemektedir (Arslan, 1997; 270). Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'e yazdığı mektubu da alan Süleyman Sami, yola çıkar.

7 Bu örgüt hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Akal, 2007b.

Mustafa Suphi'den Mustafa Kemal'e ilk mektup

Mustafa Suphi'nin, Ankara ile ilişki kurmak için 15 Haziran 1920 tarihinde kaleme aldığı ilk mektup, Mustafa Kemal'e ancak Ağustos ayı sonunda Süleyman Sami aracılığı ile elden ulaştırılmıştır. BMM hükümetiyle ilişki kurmak için gönderilen bu ilk mektup son derece kısadır. Suphi, kendi görüşlerini yazarak savaş ve inkılaptan söz etmiştir:

> Büyük Millet Meclisi Reisi ve
> Kuva-yı Milliye Başkumandanı
> Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,
>
> Osmanlı Heyet-i Murahhasası Tevfik Paşa'nın İstanbul'a tebliğ ettiği sulh şeraitleine göre Anadolu rençberinin son rızk-ı danesine kadar taarruz olunduğu anlaşılıyor. Böyle bir sulhu kabule razı olan herhangi bir hükümet ve sınıf ile cidale karar vermiş olan (İştirakiyun) teşkilatının müzaheretinize[8] [yardım etme/koruma] nail olacağı ümidindeyiz. Buradaki faaliyetimiz hakkında Süleyman Sami yoldaş lâzım gelen malumatı arz edecektir. Mağdur halkımızın halâsı [kurtuluşu], mübareze [savaş] ve inkılapta olduğu kanaatiyle hatm-i kelâm [sözlerime son verir] ve teyid-i ihtiram eyleriz [saygılarımızı sunarız].
>
> Türk İştirakiyun Teşkilatı Merkez Komitesi mührü
>
> Heyet-i Merkeziye Reisi Azadan
> Mustafa Suphi Mehmet Emin (Tunçay, 1991; 338).

15 Haziran'da yola çıkan Süleyman Sami Anadolu'ya Batum-Trabzon yolu ile girmiş ve 19 Temmuz'da Trabzon'a adım atar atmaz onu karşılayan polis tarafından bir tür gözaltına alınarak Vali Vekili Kumandan Rüştü Bey'in huzuruna çıkarılmıştır. Süleyman Sami Valiyle yaptığı konuşmada İttihatçı kimliğini açıklamıştır. Yani bu eski İttihatçı, şimdi de Anadolu'daki hükümete hizmete hazır olduğunu söylemiştir. "Ajan" Süleyman Sami, Rüştü Bey'e, kendisi, Mustafa Suphi ve Bakü'deki teşkilat hakkında bütün bildiklerini anlatmıştır (Arslan, 1997; 269-73).

Mustafa Suphi'nin etrafı daha önce de Osmanlı ajanları tarafından sarılmıştı, şimdi de Ankara Hükümeti'ne hizmet edenler tarafından sarılmıştır ve bu durumdan tamamen bihaberdir. Süleyman Sami'nin anlattıkları Vali vekili tarafından Karabekir'e bildirilmiş, alınan izin üzerine Anadolu'ya girmesine izin verilmiştir (DB-I, 2004; 48).

Temmuz ayı Ankara için son derece kritik bir zamandır. Hükümetin ik-

8 Yanlış okunmuş olabilir: Mazhariyet [nail olma, erişme] daha uygun.

tidar olmak için çabaladığı aylar... Yunan ileri yürüyüşünün başladığı, Meclis'in huzursuz, muhalif seslerin yüksek, hükümetin Kuva-yı Milliye'den düzenli orduya geçmeye çalıştığı günler... 25 Haziran'da başlayan Yunan ordusunun ileri yürüyüşüyle, 8 Temmuz'da Bursa'nın da düşman eline geçmesiyle, Ankara'da muhalif sesler daha yüksek çıkmaya başlamıştır. Bir yanda Diyarbekir mebusu Hacı Şükrü "Bu millet hiç bir vakit erkân-ı harplerin baziçesi [kurmay subayların oyuncağı] olamaz ve olmayacaktır" deyip Meclis'i ayağa kaldırmıştır. Zabitandan ve gönüllülerden kıta teşkil edilmesini taleb edenler, kurulacak gayri nizami kuvvetlerin başına mebusların geçmesini teklif edenler aynı zamanda Şark'a yaklaşma yanlısı görüşler ileri sürenlerdir. Diğer yandan Dahiliye vekili Hakkı Behiç önce istifaya zorlanmış ve ona yönelik eleştiriler üzerinden hükümeti yıpratma kampanyaları sürmekte olup, hem Müdafaa-i Milliye Vekaleti, hem de Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti topa tutulmaktadır. Amaç, Fevzi Paşa ve İsmet Bey'i eleştirirken hükümeti yıpratmak mıdır?

Mustafa Kemal 27 Temmuz'da uzun bir Anadolu turuna çıkmış, Eskişehir, Bilecik, Uşak, Afyon, Konya, Pozantı, Afyon, Kütahya üzerinden 7 Ağustos'ta Ankara'ya gelmiştir. Hükümete 14 Ağustos'ta gensoru verilmiş, Mustafa Kemal 27 Ağustos tarihinde tekrar Eskişehir'e gitmiştir (Kocatürk, 1999; 227-231). İşte, Süleyman Sami'nin Mustafa Kemal'le görüşmesi bu günlere denk düşmektedir.

Süleyman Sami ile Mustafa Kemal görüşmesi

Süleyman Sami'nin Eskişehir'e varışı ağustos sonunu bulmuştur. Süleyman Sami, Eskişehir'de TBKP'li "yoldaşlarını" aramadan önce Mustafa Kemal'le görüşmüştür. Mustafa Kemal bu görüşmede neler konuşulduğunu tam beş ay sonra, 22 Ocak 1921 tarihli BMM gizli oturumunda şöyle anlatmıştır:

> Mustafa Suphi ... benim nezdime âdem-i mahsus [özel ulak] göndermiştir. Hakikaten Eskişehir'de bulunduğum sırada Mustafa Suphi'nin ve daha bir adamın imzasiyle bir vesikayı ve bir mektubu hamilen bir zat bana mülâki oldu. Mustafa Suphi bana müracaat ediyor ve diyor ki; "bizim hariçte maksadı teşekkülümüz dahildeki maksadı millimizi teshil ve teminden [kolaylaştırma ve sağlama] ibarettir. Binaenaleyh size nasıl hizmet edebiliriz?" Bu mektubu getiren adam aynı zamanda **bana mahrem olarak** diyor ki; "**heyeti merkeziyeye dahilim. Bu adam Lenin'in yegâne adamıdır ve Lenin Türkiye hakkında bir iş yapmadan evvel mutlaka Mustafa Suphi ile [görüşür]... bu adamın etrafını sarmaktır. Lâkin aslı yoktur ... idaresiz ve milliyetsiz bir adamdır**" (tbmm.gov.tr) (abç).

Mustafa Kemal, zaten kendisi ile görüşmeye gelen adamın kimliğini, Trabzon'da Vali Vekili Kumandan Rüştü Bey'den gönderilen istihbaratlarla bilmekteydi. Süleyman Sami'nin bundan sonra tüm söyledikleri, teşkilatlanma adına yaptıkları, Bakü'de verdiği raporlar bu bilgiler doğrultusunda değerlendirilmelidir. Süleyman Sami TKP merkez komitesine verdiği yazılı raporda, Mustafa Kemal'in TKP heyetinin Anadolu'ya gelmesine gerek olmadığını söylediğini kaleme almıştır: "**Bunun için hariçten gelip teşkilat yapmak lüzumsuzdur. Ancak Büyük Millet Meclisi nezdinde mesul bir murahhasınızla bizimle temin-i rabıta mümkün olmalıdır.**" Süleyman Sami'nin Mustafa Kemal'le yaptığı görüşmeye ilişkin Bakü'de partiye sunduğu sözlü ve yazılı rapor dikkatlerinize sunulmuştur:

Süleyman Sami'nin Mustafa Kemal'le Yaptığı Görüşmeye İlişkin Bakü'de Partiye Sunduğu Sözlü Rapor

O gün Mustafa Kemal Paşa'nın geldiğini haber aldım. Kabul etti. İtimatnameyi okudu. "Pekâlâ" dedi ve bazı sualler sordu: 1- Ruslar bize yardım edecek mi? dedi. Ben evet fakat siz Bolşevik olursanız dedim. 2- Ruslar ve Azerbaycan ile münasebetiniz nedir? dedi. Bizim Azerbaycan ve Rusya ile münasebetimiz tabii fakat biz Üçüncü Enternasyonal'e merbutuz. Türkiye [.....] bizim vasıtamız ile olur dedim.

Sual- Rusya'da çalışan kimler var? Saydım.

Merkezi komite Enternasyonal'e merbut mudur? Evet dedim.

– Azerbaycan'la münasebetiniz? Gayet samimidir. İçtimalarında da bulunuruz. Onlar da bizimkilere geldiler dedim.

– Mustafa Suphi, Mehmet Emin kimdir? Mustafa Suphi Paris'te tahsil ettiğini, Mehmet Emin'i anlattım.

– Sen zabit değil misin? Evet dedim.

– Ne (...) Bilmiyorum. Beni burada kalmaya mecbur ederseniz bir nefer olurum, zabit olmam, dedim. Ben vekil olarak geldim. Gitmeliyim. Buna cevap vermedi.

– Fırkanız ne için teşekkül etti? Türkiye'de içtimai inkılap yapmak için.

– Türkiye'de bu olabilir mi? Bunun için en müsait yer Türkiye'dir dedim. Çünkü Türkiye en ziyade ezilen yerdir. Nahiye müdürlükleri para ile satılıyor dedim. Benim kardeşime bir nahiye müdürlüğü 150 liraya teklif edildi.

– Biz istifade edebilecek miyiz? Türkistan'ı misal söyledim. Çok terakki etti. Ben orada maarif komiseri idim dedim. Bu maarif başka olacağını söyledim (TÜSTAV, CD-08-10-36).

Süleyman Sami'nin Mustafa Kemal'le yaptığı görüşmeye ilişkin Bakü'de partiye sunduğu yazılı rapor:

Türkiye Komünist Fırkası tarafından teşkilat yapmak ve Anadolu hükümetiyle temas etmek vazifesiyle Anadolu'ya gönderilen Süleyman Sami yoldaşın Eskişehir'de Mustafa Kemal Paşa ile vâki olan mülâkatlarından şâyân-ı dikkat bazı nikatı tesbit edilir:

– Nereden, ne vazife ile geliyorsunuz?

– Bakü'deki TKF merkezi heyeti tarafından sizinle görüşmeye geldim.

– TKF'nin maksadı nedir?

– Türkiye'de içtimai inkılab husûlüne çalışmaktır.

– Anadolu'da şubeleriniz var mı?

– Hafi şubelerimiz mevcuttur. Müsaade edildiği takdirde açık çalışacaklardır. Edilmediği takdirde inkılabın esaslarını hazırlayıncaya kadar hafi mesailerinde devam edeceklerdir.

– Bakü'deki kongre hakkında malumat var mı?

– Evet, şubelerimizin göndereceği nümâyendelerinin iştirakiyle açılacak ve Türkiye'nin komünizm mesâiliyle iştigal edecektir. Bundan başka bir kongre daha çağırılmıştır ki maksadı bütün Şark milletlerinin Antanta'ya karşı mukavemet ve mücadele kuvvetini arttırmaya matuftur.

– Fırkanız nereye merbut ve nereden para alır?

– Üçüncü Enternasyonal'e merbut ve oradan para alıyor.

– Fırkanızın Azerbaycan ve Rusya ile münasebeti?

– Gayet iyidir. Türkiye ile Rusya arasında vaki olan münasebetlerden fırka daima malumatdâr edilmektedir. (Paşa son cümleyi ehemmiyetle telakki eylemiştir)

– Ruslar bize yardım edecekler mi?

– Rusya Cumhuriyeti müşterek emperyalist düşmanın ifnâsı ve mazlum milletlerin esaretten halâsı için Türkiye'ye yardım etmeye karar vermiştir. Fakat Rusya'da Anadolu hükümetinin komünizmden çok uzak olması Türkiye hakkında şüpheleri uyandırdı. Türkiye kati muavenet görmek isterse komünist efkârına kapılarını açmalıdır.

– Bolşevik idaresinden memleketimiz müstefid olacak mıdır?

– Şüphesiz halk hars ve maarif itibarıyla yükselecek ve mazlum halkımız zalimlerden kurtulacaktır.

– Rusya komünizmi tamamen kabul etti mi ve kuvveti nedir?

– Şüphesiz teşkilatı ve ordusu ile tamam manada komünizm yoluna girmiştir. Ordusu tahmin edildiğinden kuvvetli ve büyüktür. Ve komünist idaresi evvelce Rus idaresinde ezilen mazlum İslam milletlere hakimiyet ve azadlık vermiştir. Kemal Paşa Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetlerinin ve bunun bir zübdesi olarak Büyük Millet Meclisini bir Sovyet sistemi olarak gös-

termiş ve nihayetinde demiştir ki:

– Bunun için hariçten gelip teşkilat yapmak lüzumsuzdur. Ancak Büyük Millet Meclisi nezdinde mesul bir murahhasınızla bizimle temin-i rabıta mümkün olmalıdır.

– Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin başında eşraf ve mütegallibe vardır. Millet Meclisi'ni de eşraf ve zenginler teşkil etmişlerdir. Millet Meclisi Sovyetler ile taban tabana zıttır. Yine, asıl köylü ve işçi zenginler tarafından eziliyor.

– Evet bunu biz de biliyoruz ve buna karşı yeni bazı tedabir ve ıslahata girişiyoruz (DB-I, 2004; 49-50, 97-98, 112-113).

Ajan Süleyman Sami, Bolşevik teşkilatları kuruyor

Süleyman Sami Mustafa Kemal'le görüşmesinden sonra Eskişehir'de önce Sosyalist Fırkası'nın toplantısına katılmış ve orada bir "Bolşevik komitesi" kurmuştur. Daha sonra da Şerif Manatov'la birbuçuk saat görüşmüştür.[9] Süleyman Sami 21 Ağustos'ta Ankara'da TBKP'lilerle bir toplantı yapmıştır. Ankara'da Salih Zeki'nin evinde "ihtiyar ve dür-endiş [tedbirli, akıllı] bir adam" yorumunu yaptığı Nazım Bey'le görüşmüştür. Kurt Nazım Bey, Süleyman Sami'ye konspirasyon yapıp, YOC hakkında konuşmamıştır. Süleyman Sami Ankara'da Şeyh Servet'le de görüşmüştür. Şeyh "din, miras, nikah" hakkında sorular sormuş, "Asr-ı saadetten, Hazreti Ali'den" bahsederek "Bolşevikliğin başka ismi varsa o da İslamlıktır" görüşünü tekrar etmiştir. Dikkat çekici olan, Şeyh Servet bu kadar erken tarihte bile Mustafa Kemal'i "diktatör" diyerek eleştirmektedir (DB-I, 2004; 51-52).

Elbette Süleyman Sami'nin hükümete çalışmaya başladığını bilmeyen Anadolulu komünistler, kendisine büyük itibar göstermiştir. Eskişehir'de yayımlanan *Yeni Dünya* gazetesinde Milli **Kahramanımızla Mülakat** başlığı ile yayımlanan röportajda Süleyman Sami'nin adının geçiyor olması, bu çevrenin ona atfettiği önemi göstermektedir. Gazetenin muhabiri Ankara'dan yeni dönen Ethem Bey'e "**Süleyman** Sami arkadaş"ı sormaktadır:

- Rusya'dan gelen Süleyman Sami arkadaş Ankara'da bulunuyor mu idi?

- Süleyman Sami Beyle maalesef görüşemedim. Kendisi Ankara'dan gitmiş bulunuyordu.

- Bolşeviklik ve Süleyman Sami'nin Ankara'da ne gibi tesiri olmuşdu?

- Tabii iyi ve hatta fevkalade.

- Ankara'da temas ettiğiniz mebuslar üzerinde de hüsn-i tesir görülmüş mü?

9 Daha önce irdelendiği gibi, Suphi'nin Manatov'un Anadolu'da olduğundan haberi olsaydı eğer, Süleyman Sami doğruca Manatov'a gönderilirdi. Mustafa Suphi, Süleyman Sami aracılığı ile Manatov'a da bir mektup gönderirdi.

- Heyet-i mebusadan pek çokları üzerinde. Mamafi, ben fikren zihnen yorgun olduğum için bu mesele ile lüzumu kadar alakadar olmağa vakit bulamadım.

(27 Eylül 1336, *Açıksöz* gazetesi) (Akal, 2002).

Ankaralı komünistler Bakü'ye bağlılığını bildiriyor

TBKP'nin YOC ile tüm irtibatının kesilmesi Süleyman Sami'nin gelmesi ile kesinlik kazanmıştır. Anlaşılan Süleyman Sami başka örgütlere sızan tüm ajanların yaptığı gibi, kendisini hiç belli etmemiş ve bir komünist gibi görüş beyan etmiştir. Süleyman Sami önce İslamiyet'le Bolşevizmin uyuşmayacağını belirtmiş, ikinci olarak da komünistlerin uluslararası örgütünün III. Enternasyonal/Komintern olduğunu, ona bağlanmak gerektiğini, Bakü'de böyle bir teşkilatın var olduğunu anlatmıştır. Ankara'daki TBKP'nin kullandığı "Bolşevik merkez-i umumi" tüzel kişiliğine karşı çıkmış, Bakü'deki merkez komitesini tanıyarak oraya bağlanmaları gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ankara'daki TBKP, henüz partileşmediği için adı "Rusya'daki Türkiye Komünist/iştirakiyun Teşkilatı" olan Bakü'deki komünist teşkilatına yazılı bir biçimde bağlılığını ifade etmiştir. Eskişehir'den sonra Ankara'daki teşkilat da 21 Ağustos 1920 tarihli bir raporu Süleyman Sami eliyle Bakü'ye göndermiştir:

> Fırkamız **III. Enternasyonal esasatını kabul etmiştir.** Binaenaleyh III. Enternasyonal'e merbut olduğuna kani olduğumuz Bakü'de **İştirakiyun Teşkilatlarının merkez komitesini resmen tanıyor.** Ona merbutiyeti [bağlılığı] bir şart bilir ve merkez komitenin uzattığı tahliskar eli hürmet ve samimiyetle sıkar, maddi manevi her türlü muavenetlerine [yardımlarına] dikkat ve şiddetle intizar eyleriz (THİF, 2007; 129, 152) (abç).

Böylece Ankara'daki parti, Bakü'yü üst organı olarak kabul etmiştir. Lenin'in Bolşevik Partisi'nin üyesi olan, Bolşevik Parti'nin çalışma esaslarını, altüst ilişkisini iyi bilen Manatov'un kurduğu partiden de ancak bu beklenirdi. TKP literatüründe, Ankara'da kurulan TBKP'nin mi yoksa Bakü'de kurulan TKP'nin mi önde geldiği, hangisinin gerçek TKP olduğuna ilişkin tartışmalar böylece son bulmaktadır.

Ancak, Anadolu'dan elden gönderilen bu mektuplardan başka Ankara ile Bakü'nun hiç ilişkisi ol(a)mayacaktır (THİF, 2007; 127). Ankara, Bakü Kurultayı'na "parası olmadığı için" delege göndermemiş, böylece TBKP'liler Bakü'de Mustafa Suphi'lerle kaynaşma fırsatı da bulamamıştır. Sonrasında Bakü Ankara ile, Ankara da Bakü ile temas kur(a)mamıştır. Bunun nedeni şunlar olabilir: Anadolu'ya teşkilat kurmaları için gönderilenler Bakü'ye ge-

ri döndüklerinde TKP kuruluş kongresi ile meşguldür. TKP kurulup, Anadolu'ya dönüş kararı alınca "Nasıl olsa döneceğiz" diyerek Anadolu'yla yazılı bir irtibat kurulmamış olabilir. Ekim ayında TKP heyetinin Anadolu'ya dönüşünün engellenmesi ile Suphi'lerin ilgi alanı başka yerlere kaymış olabilir. Bunları bilmiyoruz.

Süleyman Sami'ye TBKP 138 üyesi olduğunu, bunların 9'unun BMM azası olduğunu söyleyen TBKP'liler Bakü'ye gönderdikleri raporda partinin gizli çalıştığını, "riyaset heyeti"nin Salih Hacıoğlu, Şerif Manatov, Ahmet, Zinetullah ve Mustafa Hilmi'den oluştuğunu, kasanın ise tamamen boş olduğunu bildirmişlerdir (THİF, 2007; 128). 138 sayısının abartılı olduğuna hiç kuşkum yok.

Süleyman Sami, TBKPlilerce 21 Ağustos 1920'de kendisine verilen ve Bakü'ye götürmesi için teslim edilen mektubun içeriğini, Ankara Hükümeti'ne jurnallamayı herhalde ihmal etmemiştir.

ÇERÇEVE I

"Türkiye Komünist Partisi Eskişehir Heyet-i Merkeziyesi Katib-i Umumisi Mustafa Nuri"den 29 Ağustos 1920 Tarihinde "Bakü İştirakiyun Fırkasını Teşkil Eden Yoldaşlara" Süleyman Sami Eliyle Gönderilen Mektup

Bakü İştirakiyun Fırkasını teşkil eden yoldaşlara
Yoldaşlar,

Partimiz bundan bir buçuk ay kadar evvel esasen burada münteşir *İşçi* gazetesi ve bir müddet burada bulunmuş olan Başkurd Şerif Manatof arkadaş vasıtalarıyla ihzar edilmiş olan zemin üzerinde tesis olundu. Bu hususta taazzuvuna Ankara'da suret-i mahsusada gelmiş olan Vakkas arkadaş delalet etmiş ve birinci mıntıka ünvanıyla teşkilâtın vücut bulmasına yardım eylemiştir.

Mıntıkamız elyevm biri merkezde olmak üzere dört heyet-i merkeziye teşkil eylemeye muvaffak olmuş ve tesiratını köylere ve ordunun en kabiliyetli aksamı arasında yaymaya başlamıştır. ...

... Şarka doğru açılan kapılardan nesim-i halâs ve hürriyet bütün kuvvet ve cereyanı ile esmeye başladığı için milliyetperverlerin ileri gelenleri "düşmanın düşmanı benim dostumdur" düsturunu ilan etmeye ve Bolşevik cereyanına karşı kapılarını açık bırakmaya mecbur oldu. Memleketin münevverânı Moskova'da yükselen meş'al-i hidayeti gördü. Ve ona perestiş ederek asırlarca taharri ettiği "der-i mesdûd-i necât ve hayatı" orda bulduğu. Ve bugün Meclis-i milli denilen binanın dahilinde münevver ve âlim olmak üzere yüze karib taraftar buldu.

Zannımızca Mustafa Kemal Paşa da şu noktayı biraz der-piş ederek bize o kadar mümâşât-kâr davranmıyor ve teşkilâtımızın suret-i resmiyede teşekkülüne müsaade etmiyor. Ancak her ne olursa Paşanın bugün dayandığı kuvvet burjuvazidir. Ve âmâl-i milliyelerinin tatmini halinde **maazallah İngilizlerle tevhid-i hareket etmeleri müsteb'ad değildir.**

Şu hale göre bu raporun sizin aziz ellerinize geleceği zamana kadar teşkilâtımız dahilde de iyice kuvvetli bir cereyan olacağı için oradan vâki olacak himemât-ı fiiliye ile nail-i emel olmaklığımız mümkündür. Hak ve halk bizimle beraber olduğu için bu hayırlı, hem mevcudiyetimizi hem memleketi mütegallibelerin, mutasallıtların, kapitalistlerin cebir ve tazyikinden kurtaracak bu kudsî hareketin vücuda gelmesine bütün kuva-yı maddiye ve mâneviyemizle çalışacağız. Ta ki insaniyetin âli gayeleri tahassul etmiş olsun.

Heyet-i merkeziyemiz onbir azâdan mürekkeptir ki isimleri şunlardır: **Behram Lütfü, Mustafa Nuri, Ahmet Şükrü, Sıtkı, Osman Zeki, Cemal, Hüseyin, Nedim, Sosyalist Reis Bahattin, Hoca Fevzi, Müftüzade Kâzım** arkadaşlardır. Umum azamız elyevm birinci mıntıkamızın yalnız birinci heyet-i merkeziyesinde **Sosyalist Partisi dahil olduğu halde 800 raddesindedir.**

Maatteessüf paramız hiç denecek bir haldedir. ... Teşkilâtımız pek yeni olarak vücuda gelmiştir. Şimdilik merkezde teşkilâtımızı yaptık. Köylere ve cephelere doğru yayılıyoruz. Birkaç gün sonra Meclis-i millideki azâlar vasıtasıyla amelenin ücreti, saat-i mesaisi ve tarz-ı hayat ve maişeti hakkında bazı mütalaatta bulunacağız.

... iyi ve kuvvetli bir mevcudiyetle **kapitalizmi daima kıracak** bir halde idame-i mevcudiyet için maarife son derece itinakâr olmak icap eder. Şu kadar var ki **herşeyin ve bütün fenalıkların müvellidi olan mülkiyet-i şahsiyenin bir darbe ile yıkılması zaruridir.** Şu hale nazaran **Bolşevik programının her maddesinin tamamıyla memleketimize tatbiki taraftarı bulunuyoruz!**

Ankara, Konya ve Aydın havalisinde teşkilât vardır. Bunların reislerini ve teşkilâtlarını Ankara'dan öğrenmek daha doğru olacağı için S. Sami yoldaşa bu cihet tavsiye olunmuştur.

İşte yoldaşlar, vaziyetimiz budur! Biz dahilden inkişaf etmeye çalışacağız. Sizden de her suretle yardım bekleriz. İnsanlığın halâsı için, fukaranın zulüm ve tahakkümden kurtarılması için çalışan yoldaşlarla daima beraber olduğumuzu arz ettik. Sizi hasret ve muhabbetle der-âguş eder ve selâmlarız sevgili yoldaşlar!...

Türkiye Komünist Partisi Eskişehir Heyet-i Merkeziyesi
Katib-i umumi Mustafa Nuri (TİT, 2008; 94-96)

Bakü'dekilerin Anadolu ile İlişki Kurma Çabaları

Tekrar edecek olursak, Anadolu'da 23 Nisan 1920'de BMM çalışmaya başladığından birkaç gün sonra Kızıl Ordu Bakü'ye girmiş, Azerbaycan'da Sovyet yönetimi ilan edilmiş, bundan bir ay sonra (28 Mayıs 1920) da komünist Mustafa Suphi, Taşkent'ten Bakü'ye gelmiştir. Suphi, İttihatçıların mart ayında Bakü'de kurduğu Türk Komünist Partisi/Bakü Gruppası'nı dağıtarak "Türkiye İştirakiyun Teşkilatı" adında yeni bir teşkilatlanmaya gitmiş ve kendisinin yeniden oluşturduğu merkez heyeti ile çalışmaya başlamıştır. Bu merkez heyeti şu beş kişiden oluşmaktadır: Mustafa Suphi, Mehmet Emin, Cemil Nazmi, Salih Zeki ve Abid Alimov (TİT, 2008; 17).

Bu yeni komitenin aldığı ilk karar "Türkiye Komünist Partisi" kurmak için bir birlik kongresi toplamak; ikincisi ise hem Mustafa Kemal ve yeni kurulan BMM ile irtibat kurmak, hem de komünist teşkilatlar kurmak için Anadolu'ya görevliler göndermektir. Böylece Bakü'de düzenlenecek kongreye, Anadolu'da kurulan yeni teşkilatlardan delegelerin katılması da sağlanacaktır. Bakü'deki örgütün merkez heyeti, 16 Haziran 1920 tarihinde aşağıda belirtilen yoldaşları belirtilen yerlerde çalışmak üzere gönderme kararı almıştır:

- Mithat ve Alaadin (İstanbul'a),
- Süleyman Sami (Mustafa Kemal ve Samsun, Sivas, Tokat, Amasya, Ankara havalisine),
- Abdürrahim ve Ahmet (Zonguldak'a),
- Yusuf Kemal (Trabzon ve havalisine);
- 13 Temmuz'da Salih Zeki (Nahçıvan, Erzurum, Sivas, Ankara'ya) (TİT, 2008; 13, 22).

Yani Mustafa Suphi, Bakü'ye gelmesinden yirmi gün sonra Anadolu ile irtibat kurmak üzere harekete geçmiştir.

Anadolu'da komünist hücreler

TÜSTAV'in *Türkiye İştirakiyun Teşkilatı-Haziran-Eylül 1920* adıyla bastığı kitapta, Anadolu'nun hemen her yerindeki komünizm sempatizanlarının Bakü'deki Mustafa Suphi'ye gönderdiği mektuplar yayımlanmıştır. Bu mektuplar kanıtlamaktadır ki, Anadolu'da geniş bir Bolşevizm sempatizanı kitle bulunmaktadır. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya Osmanlı Ordusu'ndan 60 bin civarında esir almış ve bunlar Rusya içlerinde 1915'ten 1920'ye kadar yaşamışlardır. Bu esirlerin pek çoğunun Bolşevik devrimden etkilendiği, bunlardan Anadolu'ya dönenlerin komünist faaliyette bulunmak istediği de dikkate alınmalıdır. Gerek Kırım'dan, 1919'da İstanbul'a gönderilen kadroların 1920 Mart ayında artan İngiliz baskısıyla Anadolu'ya geçmeleri ile olsun, gerekse Bolşevizme duyulan geniş sempati ile olsun Anadolu'da birbirinden habersiz pek çok gizli veya açık komünist hücresi kurulmuştur (TİTBK, 2008; 127-130). Dolayısıyla, 1920 yazında Mustafa Suphi bir kez daha Anadolu'ya teşkilatlanmak üzere yeni kadrolar göndermektedir. Süleyman Sami, Yusuf Kemal ve Salih Zeki'nin Anadolu'ya gelir gelmez hazır bulduğu teşkilatların bir kısmı gerçekten komünizme gönül vermiş kişilerdir. Ama, benim hissettiğim kadarıyla, bir kısmı da, hükümetin veya İttihatçıların komünist faaliyeti kontrol etmek üzere görevlendirdiği kişilerden oluşmuştur. Bu iki kesimin birbirinden ayrılamaması, 1920 sonunda bu hücrelerin kolayca yok edilmesini sağlamıştır.

Salih Zeki'nin teşkilatları

Alınan karar doğrultusunda 13 Temmuz'da Bakü'den Anadolu'ya doğru yola çıkan Salih Zeki, Nahçıvan üzerinden Erzurum'a ancak ağustos ayı başında ulaşmıştır. Bolşevik Rusya ile ittifak yapmak için bekleyen Karabekir, Bakü'den gelen bu yoldaşla 2 Ağustos 1920'de uzun bir görüşme yapmıştır. Dört saat süren bu görüşme sırasında Salih Zeki Erzurum'da komünist teşkilat kurmak için izin istemiş, Karabekir ise bunun ancak BMM'nin bilgisi dahilinde yapılabileceğini söyleyerek savuşturmuştur. Buna rağmen Karabekir, Salih Zeki'yi Anadolu'da çalışmaları için davet etmiş, S. Zeki de "gelmek isteriz, fakat teminatsız olmaz" yanıtını vermiştir (DB-I, 2004; 36). Sonunda Karabekir, Salih Zeki'nin Erzurum'da 'hafi' olarak teşkilat kurmasına izin vermiş ve zaten Bolşevizm sempatizanı olan *Albayrak* gazetesi heyeti ile temas kurmasını sağlamıştır. 9 Ağustos 1920 tarihli *Albayrak* gazetesinde Salih Zeki'nin "Yeni İnkılap" başlıklı bir makalesi yayımlanmıştır.

Karabekir, "Rus Sovyetleriyle çalışan bu zatlarla iyice anlaşmak" ve "bunlara lazım gelen mevki-i ihtiram verilmesi" gerektiğini düşünerek Salih Zeki ile yaptığı görüşmeyi Ankara'ya şöyle rapor etmiştir:

> Zaten münevver kimseler selameti Bolşevik tarz-ı idaresinde bulduğundan Kongre için gidebilecek ***Albayrak*** gazetesi heyeti ile görüşmelerini ve bunun da hâfi olarak yapılması lüzumunu izah ettim.
>
> Esasen selameti hepimizin Bolşeviklerle ittifakta ve münasip zamanda aynı tarz-ı idareyi memleketimizin hazım ve tahammülüne göre tesiste bulduğumuzu, ... bu suretle tarz-ı idaremizdeki köhnelikle mülki ve adli teşkilatın bir taraftan hükümet vasıtasıyla yeni nazariyeler tarzında tertibi yapılarak, her ıslahatı kolaylaştıracağını anlattım.
>
> Bendeniz istirham ederim ki, Rus Sovyetleriyle çalışan bu zatlarla iyice anlaşarak, bunlara lazım gelen mevki-i ihtiram verilerek, tabii beylerde meknuz olan hırs ve intikam gibi fena hisler uyandırmayın ve bu zatlar mefkurelerini Rus Sovyetlerine istinaden icra yapacağız diye zavallı vatana bir menhus darbe vurmalarına mahal kalmasın (Karabekir, 2008; 925).

Salih Zeki, Karabekir'in Ankara'ya gitmesi doğrultusundaki bütün ısrarlarına rağmen, Bakü'deki TKP kongresine yetişmek için olsa gerek, Ankara'ya gitmeyerek Bakü'ye geri dönmüştür. Ankara'ya gidemeyince, Karabekir'in isteği ile kaleme aldığı mektupta TKP'nin amaç ve hedeflerini şöyle ifade etmiştir: Kurtuluş vazifesi için "kuvve-i müdafii ihlal etmemek şartıyla memleket dahilinde teşkilatlar yapmak, samimi ve mutedil propagandalarla halkı içtima-i inkılap esaslarına hazırlamak ve Türkiye mazlumlarıyla müdafileri teşkilatını beynelmilel cihan inkılabı şebekeleri ile tanıştırmak" (TİT, 2008; 136-138).

Tüm hayatı boyunca gerçek düşüncelerini hiç söylemeyen, herkesle olan ilişkilerinde idare-i maslahatçı olmuş ve hep nabza göre şerbet vermiş biri olan Karabekir bu yazdıklarında ne kadar samimidir bilemiyorum.[1] Karabekir'in, Salih Hacıoğlu'nun Bakü'ye dönebilmesi için elinden gelen bütün imkânları seferber ettiğini gördüğümüz aşağıdaki mektuptaki düşünceleri de ne kadar samimidir bilinmiyor:[2]

---

1 Bu değerlendirmeleri Kazım Karabekir'in pek çok olayda aldığı tutuma bağlı olarak yapıyorum. Karabekir bir yandan Osmanlı'ya dayatılan Mütareke'yi kabul etmeyerek Anadolu'ya çekilmekten yana ilk tutum alan olmuş, ama diğer taraftan Sivas Kongresi'ne kadar Padişahla ilişkilerinde ona tamamen bağlı gibi davranmıştır. Bir yandan Şark mıntıkasında Mütareke emirlerini yerine getirmekle yükümlü İngiliz Miralay Rawlingson'la görüşmelerinde tam bir İngiliz dostu gibi davranarak onun güvenini kazanmıştır. Erzurum Kongresi öncesinde Süleyman Necati Bey'in direnişin başına geçmesi teklifini reddetmiş ama Milli Mücadele'yi Mustafa Kemal'in üzerinden yönetmeyi istemiştir. Bolşeviklerle görüşmelerinde de tam bir Bolşevik muhibbi gibi davranmıştır.

2 ATASE, İSH, Kutu No. 912, Belge 2-1

Aceledir Şifre

Karargah

Muhtelif menabiden alınan malumata nazaran Bakü'de inikadı tekrar eden Müslüman İştirakiyun Kongresi 15 Ağustos'da işe başlayacakdır. Millet Meclisi ile temasa geçmek üzere Trabzon tarikiyle hareket iden Salih Zeki yoldaşın vesait-i nakliyemizin en serilerinden istifade etse dahi buna rağmen hatta Eylül bidayetine kadar kongreye yetişebilmesi mümkünsüzdür. Halbuki memleketimizin en son vaziyeti ve ahvali ruhiyesini yakından tedkik fırsatına nail olan yoldaşın hiç olmazsa Eylül bidayetinde Bakü'de isbatı vücüd ederek yoldaşlarını tenvir etmesi kongrenin mesaisi nokta-i nazarından pek kıymetli ve faideli olacakdır zannederim. Binaenaleyh mumaileyhin Trabzon'dan bilahare Millet Meclisi'yle anlaşmasını müteakib serian Bakü'ye avdetini muvafık buluyorum. Kendileri de bu şahsı tercih ediyorlarsa nokta-i nazarımı millet meclisine izah etmek üzere işarını rica ederim. Bu şifre 10/ 8 /36 tarih ve 45 numeroludur.
Şark Cephesi K.
Kazım Karabekir

Salih Zeki, Erzurum'da, on beşi esnaf, ikisi "münevver"den oluşan on yedi kişilik bir teşkilat kurmuştur. Münevver üyeler Mithat ve Cevat [Dursunoğlu] Beylerdir ki, Cevat Bey ve Salih Zeki ile birlikte Bakü'ye giderek TKP kongresine katılmışlardır (DB-I, 2004; 35).[3]

Salih Zeki Trabzon üzerinden Bakü'ye dönerken Bayburt'a uğramış, burada on dört kişiden müteşekkil hazır bir teşkilatı bulmuştur. Bu teşkilat, 5 Ekim 1919'da Kırım, Denikin tarafından işgal edilince memleketi olan Bayburt'a giden bir Türkiyeli komünist tarafından kurulmuştur (DB-I, 35. TİT, 2008; 160, TİTBK, 2008; 256).

Süleyman Sami'nin teşkilatları

Süleyman Sami, Mustafa Kemal'in ajanı olarak Mustafa Suphi'nin yanında çalışmaya devam etmek üzere Bakü'ye dönerken, dönüş yolu üzerindeki pek çok yerde örgüt (!) kurmuştur. Süleyman Sami kurduğu bütün örgütlere devlet memurlarını almış bu sayede hükümetin komünist teşkilatlarını kolaylıkla denetlemesini sağlamıştır. Süleyman Sami'nin Trabzon, Giresun, Sivas, Kayseri, Niğde, Ulukışla, Konya, üzerinden Eskişehir'e uzanan yolculuğu ve kurduğu teşkilatlar hakkında Bakü'de döndüğünde verdiği raporda şu bilgiler bulunmaktadır (DB-I, 2004; 47-57. 97-101. 106-120):

3 Maalesef Cevat Bey daha sonra kaleme aldığı hatıralarında Bakü'den söz bile etmemiştir.

– **Giresun:** Süleyman Sami Giresun'da "diktatör", "eski eşkıyadan mürekkep bir kıta askeri" diye söz ettiği, Giresunlu Osman Ağa'yla birkaç kere görüşmüştür. Osman Ağa da Bolşevik olduğunu iddia etmektedir.

– **Karahisar-ı Şarki** (Giresun'a bağlı Şebinkarahisar): İdadi [lise] müdürü Erzincanlı İsmail ile altı kişilik bir teşkilat kurmuştur.

– **Sivas:** "Biri Alay imamı, biri katip, biri polis, ikisi dükkancı, biri zabit yedi kişiden" oluşan bir teşkilat kurmuştur.

– **Kayseri:** Arkadaşı Kemal Manastırlı'nın içinde olduğu beş kişilik bir teşkilat kurmuştur.

– **Konya:** Dar-ül Muallimat'ta [kız öğretmen okulu] muallimelere ve talebeye Bolşeviklik hakkında ders vermiş, Müdire ve iki muallime, komünist teşkilat kurma konusunda söz vermiştir. İlginçtir, Süleyman Sami, Konya'da başkanı bir Paşa olan, "Türkiye Sosyalist Cemiyeti" adlı bir cemiyeti ziyaret etmiştir. Kendi anlatımıyla:

> Türkiye Sosyalist Cemiyeti reisi Mehmet Paşa isminde biri. Benden mandat[4] sordu, gösterdim. İzahat istedi. Biz Bolşevikiz dedi. Matbu programları vardı. Getirdim. Yeni program yaptım. Heyet-i idare ile temas ederek bu teşkilattan vazgeçiniz, geliniz Bolşevik olunuz dedim. İdareleri gayet muntazam. Kendilerini idare ediyorlar. Necdet Vecdi isminde bir şimendüfer mühendisine tesadüf ettim. Konya'da 176 mukayyet aza idi. Hep şimendüfer ameleleri idi. Onların evine gittik. Bolşeviklik hakkında malumat istediler. Uzun uzadıya malumat verdim. ... Dört arkadaşla Konya komünist grubu tesisi ettim (DB-I, 2004; 47-57).

– **Kastamonu:** ***Açıksöz*** gazetesinin Bolşeviklerle ittifakı savunduğu en parlak günlerinde bu kente uğrayan Süleyman Sami, iki gazeteci ile görüşmüş, dört kişi ile teşkilat yapmıştır. *Açıksöz* gazetesinde iki sayfalık bir yazısı yayımlanacakken vali tarafından bu yazının yayımlanması engellenmiştir (DB-I, 2004; 53). Eylül'de Kastamonu şubesinin kurulduğu ve Hadi Süleyman, Hüsnü İsmail, Gökmen Mehmet, Emin Nuri, Hadi Numan'dan oluşan bir başkanlık heyeti kurulduğunu bildirmişlerdir[5] (TİT, 2008; 158-59).

Türkiye İştirakiyun Teşkilatları mührü, 6 Eylül 1920.

4 "Bir şahsın bir konuda yetkili olduğunu, vekaleten o işi yürütebileceğini gösteren belge, kart" (Altaylı, 1994; 833).

5 *Açıksöz* gazetesinin bu dönemde önde gelen yazarlarının arasında Hamdi (Çelen), Hüsnü (Açıksöz), İsmail Habib Sevük bulunmaktadır.

Şeyh Servet, Süleyman Sami ile birlikte Bakü'ye gitmek üzere yola çıkmış, Kastamonu'ya kadar gitmişler, Şeyh Servet iki-üç vaaz vererek "komünizmin ne olduğunu" anlatmış ancak yolda önce eşkiyalar tarafından soyulmaları, sonra geçirdikleri kazalar ve Kastamonu'da Vali'nin müdahalesi nedeniyle Şeyh geri dönmüştür (DB-I, 2004; 53. THİF, 2007; 131, 156).

– İnebolu: Süleyman Sami burada, otelciyi ikna ederek, Tataristan'dan kaçan bir zabit, kayıkçı ve esnaf ile teşkilat kurmuş; Kaymakamdan destek istemiş ve olumlu yanıt almıştır (DB-I, 2004; 53). Daha sonra bu teşkilatların hiçbiri Ankara'daki THİF'le ilişkiye geçmemiştir:

> Süleyman Sami'nin geçtiği mahallerde birer ikişer adam komünist kaydederek güya birkaç nüve yapmış ve bunlarla tesis-i münasebet için adreslerini de fırkaya vermiş idi. Fakat bu nüvelerle ne muntazam bir muhabere yapılabildi ve ne de bunlar bir mevcudiyet gösterebildiği için vücutlarıyla adem-i vücutları müsavi kaldı (THİF, 2007; 125).

Süleyman Sami, kurduğu teşkilatlara giren kişileri, hükümet yetkililerine de bildirmiş midir, bilemiyoruz.

Yusuf Kemal'in teşkilatları

Bakü'den 27 Haziran'da yola çıkan Yusuf Kemal, Rize'ye ancak 19 Temmuz'da ulaşabilmiştir. Üç gün Rize'de, 16 gün Trabzon'da kalmış, Trabzon'da teşkilat kurduktan sonra (TİT, 2008; 152-54) 15 Eylül'de Bakü'ye geri dönmüştür. Bakü'de merkez heyetine Trabzon'da kurduğu teşkilat hakkında bilgi vermemiş olsa da, daha sonra Trabzon üzerinden Bakü'ye dönen Salih Zeki'den bu teşkilata ilişkin bilgiler Bakü'ye bomba gibi düşmüştür: çünkü Yusuf Kemal, Rum çetelerine karşı acımasız yöntemlerle savaşmakla ve Trabzon limanını eline geçirerek haraç almakla meşhur, Enver Paşacı Yahya Kahya ve Trabzon eşrafının dahil olduğu bir teşkilat kurmuştur (DB-I, 2004; 35). Anlaşılan Yusuf Kemal, Trabzon'a gidince etrafı Yahya Kahya ve arkadaşları tarafından sarılmış, kendilerinin de Bolşevik olduklarına Yusuf Kemal'i inandırmışlar, o da Trabzon teşkilatına Yahya Kahya, İttihatçılardan eski Sürmene mebusu Hafız Mehmet ve Trabzonlu Halim Efendileri almıştır.

Trabzon'da Yusuf Kemal'in nasıl bir teşkilat kurduğu, Temmuz 1920 tarihinde Bakü'ye gönderilen ve "Trabzon Teşkilat İdare Heyeti" imzalı mektupla gün yüzüne çıkmaktadır. Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Trabzon Komitesi adını alan örgütlenmenin, tipik bir teşkilat-ı mahsusa çetesini andırdığı bu mektuptan da anlaşılmaktadır (TİT, 2008; 33). Teşkilatın 8 fedaisi bulunmaktadır (madde 4); komite mensuplarının verilecek görevleri "bilâ-tereddüt" ifa edecekleri namuslarıyla temin edilmiştir (madde 6).

Trabzon teşkilatının Rize teşkilatıyla birlikte bütün Lazistan teşkilatlarıyla haberleşeceği ve ilişki kuracağı da 12 maddede belirtilmektedir. Ama en ilginç madde 7. dir:

> Fedailer komite heyetinin karar ve komite mensubinin haberleriyle yıkmak, vurmak, kırmak, tedip ve tehdit etmek cerâim-i mukaddesenin icrasına memur bir kuvve-i mesuledir [mukaddes suçları gerçekleştirmekle görevli/sorumlu bir kuvvettir] (TİT, 2008; 33).

Bu mektupta, Trabzon komitesi Bakü Doğu Halkları Kongresine altı delege seçtiğini ancak, mahalli hükümetin baskısı nedeniyle gönderemediğini bildirmektedir.

> Türkiye İştirakiyun Teşkilâtının Merkezi Komitesi Heyet-i İdaresine
>
> 1- Trabzon'da Türkiye İştirakiyun Teşkilâtlarının merkezi komitesine merbut olmak üzere 240 kişilik bir Bolşevizm teşkilâtı vücuda getirilmiştir.
> 2- Mezkûr teşkilâta Türkiye İştirakiyûn Teşkilâtlarının Trabzon komitesi ismi verilmiştir.
> 3- Türkiye İştirakiyun Fırkalarının Trabzon komitesini bir reis, bir kâtip, üç müşavir aza, yedi fahri azadan müteşekkil müntehab bir heyet idare etmektedir.
> 4- Mezkûr teşkilâtın ayrıca sekiz fedaisi vardır.
> 5- Komite mensubîni haftada iki defa içtima ederek komite işleri hakkında müzâkerâtta bulunur ve vereceği kararı heyete takdim eder. Mezkûr heyet verilen kararı tashih, tenkid veya doğrudan reddine salahiyettardır. Fakat sebebi hakkında tafsilat-ı kâfiye vermeye mecburdur.
> 6- Komite mensûbîni meclisin kararıyla uhdelerine tevdi olunacak herhangi bir vazife olursa olsun bilâ-tereddüt ve şüphe hüsn-i ifa edeceklerini namuslarıyla temin eylemiştirler.
> 7- Fedailer komite heyetinin karar ve komite mensubînin haberiyle yapmak, yıkmak, vurmak, kırmak, tedib ve tehdid etmek cerâim-i mukaddesenin icrasına memur bir kuvve-i mesuledir.
> 8- Fedailerin maaşatı hakkında merkez komite heyetinin nazar-ı dikkati celb olunur.
> 9- Yusuf Kemal yoldaş komitenin fahri aza ve müntehab vekillerindendir.
> 10- Komite namına Eylül bir kongresine iştirak etmek üzere altı vekil daha intihab olunmuş ise de hükümet-i mahalliye ve müstakillenin tazyikiyle mecburen geri kalmıştır.
> 11- Trabzon teşkilâtını faaliyet-i siyasiyelerine ettirebilmekle büyük istifadeler temin etmek için lâzım olan şeyler komitenin fahri aza ve müntehab vekil Kemal yoldaşa söylenmiştir.

12- Trabzon teşkilâtı Rize teşkilâtıyla bu suretle de bütün Lazistan teşkilâtlarıyla muhaberat ve münasebatta bulunacaktır. Bakü'den alınan her emir ve haberler umum Lazistan'daki teşkilâtlara gizli veya aşikâr bir surette iş'ar olunacaktır.

13- Rize, Hopa, Karadere, Arhavi, ... 'de dahi teşkilâtlar vücuda getirilmiştir.

Temmuz 1920

Trabzon Teşkilât İdare Heyeti (TİT, 2008; 33).

Salih Zeki Bakü'ye geri dönerken Trabzon'daki teşkilatın üyelerinin durumunu görünce bunlarla "alakayı kesip mürettip ve matbaa makinistlerinin" de içinde olduğu on bir kişilik bir teşkilat kurmuş, daha sonra buna dört kişi daha katılmıştır. Teşkilat bir risale bastırarak 600 nüsha dağıtmıştır. Ancak, Salih Zeki'nin eski teşkilatı feshederek yeni bir teşkilat kurması üzerine, bu yeni kurduğu teşkilata ilk tepki Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk cemiyeti mensuplarından gelmiştir. Salih Zeki'nin yirmidört saat içinde Trabzon'u terk etmesini istemişler, olay büyümüş, bunun üzerine Salih Zeki vali Rüştü Beyle görüşmek zorunda kalmıştır. (DB-I, 2004; 36). Salih Zeki'nin Trabzon'da yaşananlara ilişkin olarak Bakü'deki merkez komitesine verdiği rapor aşağıdadır:

> Trabzon teşkilat-ı mahsusaya mensup olanlarla doludur. Onlar Enver Paşayı bekliyorlar. Nail Beyin biraderi [Yenibahçeli] Şükrü Bey[6] vs [...] Bolşevikliğe muarız olmak üzere teşkilat yapılıyor (DB-I, 37). Bu teşkilatlar hükümet ve Müdafaacılarla aynı manzumede işliyorlar. Orada bu kuvvetler Türkiye'de gördüklerimizin hepsinden fazla bir terör vaziyeti vermişler. Trabzon Müdafaacıları tamamen zenginlerden ibarettir. Ve bunlarda bir fikir var. **Rusya'da inkılabı yapan Türkiye'dir. Türkiye isterse inkılabı mahveder. Türkiye bir hareket yaparsa Azerbaycan'ı işgal eder. Gürcistan'ı bitirir** ve Asya'da kuvvet yapar. **Bolşevikliğin arkasına bir ağ gerer.**
>
> [...]
>
> Enver Paşa ile münasebette bulunan teşkilat şudur: Rıza ve Nail Beyler müşterek bir teşkilat yapmış idiler. Bunlar Rıza ve [Yenibahçeli] Şükrü ve Enver Paşanın yaverlerinden mürekkep bir heyet var. Bunlar Enver Paşa buraya gelecek, biz Bolşeviklerden silah alalım, biz işimizi biliriz diyorlar. Kayıkçılar ve Teşkilat-ı Mahsusa adamları bundan ibarettir. Trabzon'da eski İttihat ve Terakki yaşıyor (DB-I, 2004; 38).

Daha sonraları, Trabzon'da "teşkilatın tarumar" olduğunu, Ankara'dan dönmekte olan Süleyman Sami de görmüştür (TİT, 2008; 151. DB-I, 2004; 55). Görüldüğü gibi, Mustafa Suphi'nin Bakü'deki "Türkiye İştirakiyun Teş-

6 Enver Paşa'nın yaveri Yenibahçeli Şükrü ve ağabeyi Nail.

kilatı" adına gönderdiği teşkilatçıların Anadolu'da kurduklarını iddia ettikleri teşkilatlar aslında son derece çürük yapılardır.

Anadolu'da komünist fırkasının dinamikleri var mıydı?

Tüm dünyayı etkileyen 1917 Ekim Devrimi ve bu devrimin mimarı Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Bolşevik)'nin siyasi, kuramsal, ideolojik gücünün, Anadolu'yu da etkilemesinden daha doğal bir şey olamazdı. İttihat ve Terakki Fırkası, Rusya'da Çarlık'ı yıkan 1917 Şubat Devrimi'nden itibaren kuzey komşusundaki gelişmeleri çok yakından izlemiş ve üç yıldır savaşmakta olduğu Rusya'daki gelişmelerden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmak için büyük çaba sarf etmiştir. Osmanlı Devleti'ni yönetenler, Rus Çarlığı'mn 1917 Şubat Devrimi ile yıkılmasından itibaren Rusya'da yaşayan Müslüman-Türk-Tatar topluluklarının 'kültürel veya topraklı muhtariyet' talepleri doğrultusunda topladıkları onlarca kongre, konferans, kurultayları olduğu kadar, bu toplantılar sonrasında kurdukları teşkilatlar ve şûraları (Devlet, 1985; 1998) çok yakından izlemekle kalmamış, aynı zamanda bunları manipüle de etmiştir. 1917 Şubat Devrimi sonrasında Rusya'daki Müslüman-Türk-Tatar topluluklarının yaşadığı geniş coğrafyadaki altüst oluş öylesine büyüktür ki, İstanbul'daki Pan-Türkçülük, Turancılık heveslileri yeni hayaller, yeni umutlarla adeta sarsılmıştır.

Osmanlı toplumunun, bazılarının iddia ettiği gibi statik değil dinamik bir toplum olduğu, Bolşevik Ekim Devrimi öncesinde de Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi fırkaların olduğu bilinmektedir. Rusya topraklarını alt üst eden yeni düşünceler, yeni ideoloji ve oluşan terminoloji, öncelikle Bakü, Bahçesaray, Kazan, Taşkent vb yerlerdeki ilişkiler kanalı ile Osmanlı siyasi ve entelektüel çevrelerine sızmıştır. "Anadolu'da komünist fırkasının dinamikleri" olup olmadığına ilişkin soruya cevap vermek için, 1917 Ekim Devrimi'nin bütün dünyayı kasıp kavurmakta olduğu gerçeğini, "zamanın ruhu"nun Bolşevizmden yana olduğunun belirtilmesi şarttır. Artık, Türkiye'de siyaset yapmakta olan bütün sınıflar, çıkar grupları ve onların temsilcileri olan partiler, dünyaya hâkim olan bu yeni atmosferden, yeni düşüncelerden etkilenmektedir. Mütareke sonrasında İstanbul'da kurulan burjuva partileri bile bu rüzgârdan etkilenerek partilerine şu adları koymuşlardır: Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, Radikal Avam Fırkası, Ahali İktisat Fırkası, Osmanlı Mesai Fırkası, Milli Ahrar Fırkası, vb.

Birinci Dünya Savaşı süresince Avrupa'ya, özellikle Avusturya ve Almanya'ya gönderilen Türkiyeli öğrenci, teknisyen ve işçiler, Avrupa ülkelerini saran işçi hareketlerinden etkilenmiştir. Dolayısıyla Spartakist hareketine katılmış, Alman işçileri ile birlikte barikatlarda savaşmış pek çok kişi, dö-

nüşlerinde Marksist düşünceleri yurda taşımıştır. Berlin'de *Kurtuluş* dergisini çıkaran çevre İstanbul'a geldikten sonra, *Kurtuluş* dergisini İstanbul'da yayımlamaya başlamış ve Dr. Şefik Hüsnü'nün liderliğini üstlendiği Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı 22 Eylül 1919'da İstanbul'da kurmuştur. Bu parti işgal altındaki İstanbul'da işçiler arasında örgütlenmeyi öne almış ve anti-emperyalist bir tutum takınmıştır.[7]

1920 yılı itibariyle BMM hükümeti Bolşeviklerle ittifak yapmaya karar vermiştir. Ankara'dan Bolşevik Rusya'ya gönderilen kadrolar, onları çevreleyen Bolşevik düşüncelerin etkisi altında kalmıştır. Bu etkilenme, dillerine sızan terminolojiden anlaşılmaktadır: içtimaî inkılap, ihtilâl, yoldaş, arkadaş, sınıfî mübareze (sınıf savaşımı), Şüra (Sovyet), halkçılık, mazlum milletler, azimiyün (Bolşevik), Şark Milel-i Mazlumesi (Doğu Ezilen Halkları), iştirakiyün (komünizm), hür ve azat, halk, sermaye ve toprak meselesi, beynelhalk, beynelmilel, Bolşevik, Bolşevizm, komünizm, sosyalizm, emperyalizm, kapitalizm gibi kavramlar tüm tahlillerde, cemiyet nizamnamelerinde[8] ve mektuplaşmalarda olmazsa olmaz kavramlar haline gelmiştir. Sovyet Rusya'daki Müslüman-Türk unsurların bir kısmını Türkçeleştirerek, bir kısmını da Rusça'dan aldığı bu kavramlar Anadolu'ya da aynen taşınmıştır.

Bu tarihlerde Anadolu'da yayımlanan gazetelere bakıldığında, Eskişehir'de ***Yeni Dünya***, Kastamonu'da ***Açıksöz***, Trabzon'da ***İstikbal***, Erzurum'da ***Albayrak***, Bursa'da ***Millet Yolu*** ve ***Yoldaş***, Trabzon'da ***Eş*** (Tunçay, 1991; 98) ve Adana'da ***Yeni Adana*** gibi gazeteler Bolşevizmin propagandasını yapmaktan çekinmemiştir.

Ancak yöneticilerin, siyasi kadroların ve "münevveranm" etkilenmesi yeterli değildir. Teslim edilmesi gereken gerçek şudur: Marks'ın tabiriyle Anadolu'da işçi sınıfı henüz "tarih sahnesine çıkacak" kadar güçlü, özerk bir siyasal aktör değildi. 1920 yılı Anadolu'sunda, sanayiin gelişme düzeyine bağlı olarak işçi sınıfı, bir toplumsal devrimin tabanını oluşturamayacak kadar

---

7 Bazı TİÇSF üyeleri, 1921 Ocak ayında İnebolu yolu ile Ankara'ya geçmişse de, bu tarihte Ankara'da Bolşevik-komünist fikirler gözden düşmüştü.

8 Yeşil Ordu talimatnamesinden: "İslamiyet ve şer-i Muhammedi, bu esasları [Bolşevikliği] 1300 yıl evvel, zekat, fitre, kurban gibi vecibelerle koyınuş ve terviç etmiş olduğundan, Müslümanlar bu alemin terviç etmiş olduğu bu sosyal inkılaptan zarar görmek değil, aksine faydalanacaklardır".

Karakol Cemiyeti nizamnamesinden: "Karakol" kuvvetini, insaniyet aleminin en necibi bulunan sulhperver heyetlerin ve umum sosyalist ve amele gruplarının müzeheret-i beynelmileliyesinden ve Türk, Müslüman aleminin yüreğinden ve maksadını kabul edende her fert ve cemiyetin muavenetinden alır" (Tevetoğlu, 1988; 8) (abç).

1920 Temmuzu'nda yayımlanan durum tahlili için şu makaleye bakılabilir: (Akal, 2002). "Mebuslara ve İcra Vekillerine Sunulan Raporlara Göre Bolşevizm Nasıl İlerliyor?" ***Tarih ve Toplum Dergisi***. Eylül. Sayı 225. Cilt 38. s. 7-16.

zayıftı. Devrimi yapacak, sosyalizmi/komünizmi kuracak olan işçi sınıfı yeteri kadar gelişmemişti. Almanya gibi gelişmiş bir kapitalist ülkenin proletaryasının bile, güçlü ve tecrübeli örgütlerine rağmen konjonktürel olarak devrim trenini kaçırdığı göz önüne alınırsa, Anadolu'da yaşananlar daha iyi değerlendirilebilir. Evet, komünizme gerçekten gönül vermiş bir avuç insan, bir komünist partisi kurmuştur. Ancak, hükümet komünist faaliyetlere izin vermekten vazgeçerek bu bir avuç komünisti tutukladığında, ayağa kalkan bir sınıf olmamıştır.

TBMM Dışişleri Heyeti Moskova Yolunda

... bizde kabil-i tatbik bir Bolşevik idaresinin kabulü mecburiyetinde olduğumuzu ve bunun mümkün olduğu kadar gürültüsüzce tesisini müttefiken muvafık bulmuştuk.
– KARABEKİR (Arslan, 1997; 275).

Artık, 23 Nisan 1920'de açılan BMM hükümetinin Bolşevik Rusya ile ittifak antlaşmasını imzalamak üzere, başında dışişleri bakanı Bekir Sami Bey'in (Kunduk) bulunduğu dışişleri heyetinin Moskova'ya gönderilmesi sürecini inceliyebiliriz. Burada bir saptama yapmakta yarar var: Ankara Hükümeti'nin, Bolşevik Rusya ile bir "ittifak" antlaşması imzalamaya karar vermesi, Müttefik Devletlerden, "düveli muazzama"dan tamamen umudunu kestiği anlamına gelmektedir. İngilizler ve Fransızlar madem İstanbul'daki Meclisi Mebusan'ı basmışlar, mebusları tutuklamışlardır; madem batı Anadolu'yu ve Trakya'yı Yunanistan'a vereceklerdir; madem Anadolu'dan bir Ermenistan ve Kürdistan çıkacaktır, demek ki artık, Batıdaki devletlerden hiç umut yoktur. Ancak müttefik devletlerin desteklediği Beyaz Ordu ile savaşmakta olan Bolşevik Rusya ile ittifak yaparak direnebilmek mümkün olabilir. Ankara Hükümeti'nin derhal Bolşevik Rusya ile bir ittifak anlaşması yapmak istemesinin nedeni, emperyalizme karşı mücadele eden iki devletin ilişkilerini bir "taahhüde" bağlayarak arasında ittifak anlaşması olan bir üst aşamaya yükseltmektir (Cebesoy, 1982; 193).

Ankara Hükümeti'nin nisan-mayıs aylarında samimiyetle Bolşevik Rusya ile kaderini birleştirmek kararında olduğunu düşünüyorum. İngiltere başta olmak üzere Müttefiklerin Sevr planları karşısında Bolşeviklerin tutumu

Ankara'yı bu noktaya getirmiş olmalıdır. Karabekir'in "Rus Millet Komiserliği Sovyetinin" "Rusya'nın ve Şark'ın bütün Müslümanlarına" yönelik olarak 6 Mayıs 1920'de yayımladığı "tamimi" Meclis'e, kolordulara, vilayetlere ve mutasarrıflıklara duyurması bunun bir göstergesidir:

> Ey Rusya'nın ve Şark'ın İslamları!
> Ey camileri, ibadethaneleri, meskenleri tahrib ve hakları gasbedilen kimseler, sizin dininiz ve ibadetleriniz, milli ve medeni hürriyetiniz serbest ve el sürülmez bir halde kalacaktır. Serbestçe ve maniasız olarak hayat-ı milliyenizi tanzim ediniz.
>
> Ey Şarkın Müslümanları: Türkler, Araplar, İraniler, Hintliler! Ey kendi memleketleri, malları, canları taksim ve harab edilmek üzere bulunan kimseler!!!... Çarlık tarafından tanzim edilen İstanbul'un cebren işgali muahedesi yırtılmış ve mahvedilmiştir.
>
> Türkiye'nin taksimine ve Türkiye arazisinden bir Ermenistan teşkiline dair olan muahede de yırtılmış ve mahvedilmiştir (Karabekir, 2008; 792).

Dışişleri Vekili Bekir Sami, Osman Bey ve Yusuf Kemal Tengirşenk'ten oluşan TBMM dışişleri heyeti Ankara'dan yola çıktığı 11 Mayıs 1920 tarihinde, Lenin'in tüm Müslümanlara seslenişi ile İstanbul'u Türklere bıraktıklarını açıkladığı yukarıdaki meşhur konuşma, BMM'de okunmuştur. Dışişleri heyeti Erzurum'a ulaşınca Karabekir, Dr. İbrahim Tali (Öngören) ve Seyfi Bey'i (Düzgören) de bu heyete dahil etmiştir. Bolşevikler İstanbul'un Türklerde kalacağını, Türkiye'nin taksimine ve Türkiye arazisinden bir Ermenistan teşkiline karşı olduklarını ilan ederken, Sevr Antlaşması'nın şartları Venizelos tarafından 13 Mayıs'ta Yunanistan Meclis'inde açıklanmış (Karabekir, 1960; 762-63); 24 Mayıs 1920'de ise Mustafa Kemal ve arkadaşları hakkındaki idam kararı İstanbul Divan-ı Harbi tarafından onaylanmıştır. Dışişleri heyeti mensupları hem Sevr Anlaşması'nın taslağını, hem de Dışişleri vekili Bekir Sami ile Yusuf Kemal'in onaylanan idam kararını Erzurum'da görmüşlerdir (Tengirşenk, 1981; 142). Yusuf Kemal'in yorumu şudur: "artık geri dönmek yok, ileri ileri." Karabekir o günlerde Bolşevizm'e olan yaklaşımlarını şöyle anlatacaktır:

> Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler nezdimde iken, istikbalimiz hakkında münakaşalardan ve Avrupa'nın esasen bir türlü anlamadığımız tarz-ı idaresinde ve de çoktan modası geçen İslam ve Türk ittihadında bizim için selamet olmadığını ve mümkün olduğu kadar az zamanda bizde kabil-i tatbik bir Bolşevik idaresinin kabulü mecburiyetinde olduğumuzu ve bunun mümkün olduğu kadar gürültüsüzce tesisini müttefiken muvafık bulmuştuk (Arslan, 1997; 275).

Görüldüğü gibi, Anadolu'daki kadrolar bütün umutlarını artık Sovyet Rusya'ya bağlamıştır. Aslında İstanbul Meclis-i Mebusanı basıldığından beri, yani mart ayından bu yana umut Şark'tadır. Ermeniler tarafından Moskova'ya giden yol kesildiği için Dışişleri heyetinin günlerce sürecek yolculuğu başlamıştır (Tengirşenk, 1981; 144). Artık herkes, Moskova yolundaki TBMM dışişleri heyetinden gelecek haberleri beklemektedir.

Mayıs 1920: Moskova'da Anadolu'yu kim temsil ediyor?

Tekrar edersek: Erzurum Kongresi günlerinde Bolşevik Rusya'ya ilk gönderilenler Dr. Fuat Sabit ve Halil Paşa'dır. Kızıl Ordu Bakü'ye girdikten beş gün sonra, 3 Mayıs 1920'de Halil Paşa ve Dr Fuat Sabit, Anadolu'ya yardım temin etmek için Moskova'ya gitmiş, Moskova'da Bolşevik Partisi'nin komiserleri (bakanları) ile görüşmüştür. Dr Fuat Sabit, Çiçerin'e 24 Mayıs 1920 tarihinde verdiği raporda, Anadolu'da yönetimin Bolşevik devrimden yana olduğunu, proletarya devriminin Anadolu'daki tüm siyasi akımları etkilediğini, sollaşma başladığı ve Sovyet-Şûra eğilimlerinin ortaya çıktığını belirtmektedir (Yerasimos, 1979; 234-237).

Anadolu'yu Halil Paşa mı temsil ediyor?

Halil Paşa Bolşevik yetkililer tarafından Ankara'nın temsilcisi olarak kabul edilerek çok önemsenmiş ve Moskova'ya gelir gelmez Çiçerin ve Karahan'la görüşmüştür. Harbiye Komiseri Kamanev'le birlikte yapılmasına karar verilen para, silah ve teçhizat yardımı, en ince detaylarına kadar planlanmıştır. Halil Paşa'nın Ankara'nın temsilcisi olarak kabul edildiğini Cemal Paşa'nın Talat Paşa'ya 11 Haziran 1920'de yazdığı mektuptan anlıyoruz:

> Birkaç günden beri, Mustafa Kemal Paşa tarafından murahhas [delege] olarak gönderilen Halil Paşa buradadır. Rusya hükümeti Anadolu'da teşekkül etmiş olan hükümeti resmen tanıyor ve onunla münasebatı siyasiyeye girişmeyi kabul ediyor. [...] Sovyetler 25 Mayıs 1920 tarihinde Halil Paşa'ya resmi tebligatta bulunmuşlardır (Yalçın, 2002; 238).

Bu görüşmelerde Bolşevikler Ermeniler için Bitlis, Van ve Muş'u istemiş, Halil Paşa da bu konuda itiraz etmemiş, dolayısıyla, Ankara'nın bazı yerleri Ermenistan'a bırakabileceğine ilişkin izlenimler oluşmuştur (Bıyıklıoğlu, 2000; 45). Çiçerin, Halil Paşa Moskova'dan ayrılırken yazdığı mektupta "Üstün değer verdiğimiz sayın dostumuz Halil Paşa" ifadesini kullanmıştır (Yerasimos, 1979; 244).

Anadolu'yu Cemal Paşa mı temsil ediyor?

Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit Moskova'da iken, 27 Mayıs'ta, Moskova'ya Almanya'dan Cemal Paşa, Dr. Bahaettin Şakir ve Bedri Beyler gelmiştir. İttihat Terakki'nin üç reisinden biri olan Cemal Paşa'ya Bolşevikler büyük bir itibar göstermiş, alâ ü vâlâ ile karşılanarak en lüks rezidanslara yerleştirilmiştir. Bu heyet daha geldiği gün Bolşevik Partisi merkez komitesi üyelerinden Radek'le görüşmüştür (Karabekir, 1967; 10-13. Yalçın, 2000; 238). Böylece Moskova'daki TBMM heyeti büyümektedir. Heyetin liderliği elbette Cemal Paşa'ya geçmiştir.

Cemal Paşa kendisini "Hariciye Komiserliği, Umuru Şarkiye Şubesi Müdürü Kamarad Vajni Jenski" ile yaptığı görüşmede hem "Anadolu hükümet-i inkılabiyesi namına", hem de "kendi arkadaşları namına" yetkili olarak sunmuştur. Dr Fuat Sabit bu durumu 3 Haziran tarihli mektubunda şöyle ifade etmektedir: "Cemal Paşa, Bahaeddin Şakir ve Bedri Beyler Almanya'dan geldiler. Esas maksatları Şark'ta çalışmak olmakla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın kendileri ile muhaberesi olduğunu ve Mustafa Kemal Paşa namına Rus hükümeti ile müzakere edeceklerini, yalnız Mustafa Kemal Paşa son sözün kendisinde kalmasını istediğini söylediler" (Karabekir, 2008; 880). Cemal Paşa 3 Haziran 1920 tarihinde Moskova'dan Mustafa Kemal'e yazdığı ilk mektupta kendi misyonunu "**Bolşevik Rusya ile Türkiye arasında bir ittifak esaslarını müzakere etmek**" olarak tanımladıktan sonra şöyle devam etmektedir:

> Talat Paşa ile sebkeden [vaki olan] **muhaberatınız** neticesinde takarrür etmiş [kararlaştırılmış] olduğu üzere **Bolşevik Rusya Hükümeti ile Türkiye arasında bir ittifak esaslarını müzakere etmek** ve Rusya'nın Türkiye'ye muavenetini [yardımını] temin eylemek [...] üzere Moskova'ya geldim (Karabekir, 2010; 12).

Sovyet komiserleri elbette, Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar en üst yöneticilerinden biri olan Cemal Paşa'yı Ankara Hükümeti adına yetkili olarak tanımakta hiçbir beis görmemiştir. Bolşevikler Cemal Paşa'nın Ankara'yı temsil ettiğinden o kadar emindirler ki, hem Ankara'dan gelen mektubu, hem de kendilerinin Mustafa Kemal'e verdikleri cevabı Cemal Paşa'ya göstermişler ve onaylatmışlardır. Cemal Paşa Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta anlatıyor:

> Bolşevik Rusya Hükümetine yaptığınız teklifnameyi okudum. Geldiğim gün III. Enternasyonal Reisi Radek'le görüştüm [...] bugün tekrar yoldaş Radek ile görüşeceğim, Daha evvel size verecekleri cevabı okuyacağım için vaki olacak teklifat ona göre taayyün edecektir (Karabekir, 2010; 12).

Cemal Paşa Ankara Hükümeti adına verdiği teklifin detaylarını Mustafa Kemal'e "Ruslara yapmak istediğim teklifatı ... yazdım" diyerek bildirmiştir (Karabekir, 1967; 14). Bu cevap, Ankara'nın heyecanla beklediği, 26 Mayıs mektubuna yazılan cevaptır.

Çiçerin'in 2 Haziran tarihli cevabı

Fuat Sabit ve Halil Paşa Moskova'dayken, Bolşevikler bir yandan Gürcistan'la anlaşma yapmakta, diğer yandan da Ermenistan heyetini (21 Mayıs'ta) Moskova'da ağırlamaktadırlar. Yukarıda uzun uzun incelenen 26 Nisan tarihli "Mustafa Kemal'den Lenin'e mektup" işte tam Bolşeviklerin Ermenistan heyetiyle Moskova'da görüşmeler yaptığı sırada gelmiştir (Yalçın, 2002; 237). Ankara'nın, "Bolşeviklerle tevhid-i mesai ve harekâtı kabul" edip, "emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eylemesi [Bolşevik devletler zümresine katmaya söz vermesi] (Yerasimos, 1979; 153) karşısında Bolşevikler şaşırmış, kuşkulanmış ve hatta endişelenmişler midir acaba?

Ankara'nın 28 Nisan'da yola çıkan, 20 Mayıs'ta Moskova'ya ulaşan mektubuna, yazılışından neredeyse birbuçuk ay, Çiçerin'in eline geçtikten iki hafta sonra 2 Haziran'da cevap verilmiş, elden gönderilen bu mektup Ankara'ya 16 Haziran'da ulaşmıştır. Çiçerin, Moskova'dan gelecek cevabı Ankara'nın ne kadar büyük bir heyecanla beklediğini bilmekte midir? Ancak Ankara, Moskova'dan gelen 2 Haziran tarihli cevapla büyük hayal kırıklığına uğramıştır. Cevabın bu kadar gecikmesindeki bir neden Cemal Paşaların oradaki varlığının yarattığı rehavetse; diğeri de Taşnak Ermenistan'ı ile yapılmakta olan görüşmelerdir. Aslında Ermenistan'la yapılan görüşmeler Türkiye açısından hayati önemi haizdir çünkü, Sovyet temsilcileri Ermenistan'ı Sevr anlaşmasında kendilerine vadedilen topraklardan vazgeçirmiştir. Cemal ve Halil Paşaların bu konudaki olurları ile Bolşevikler, Müttefik devletleriyle ilişkilerini kesmeleri karşılığında, Ermenilere Van ve Bitlis'ten toprak verilmesini sağlayacaklarını vaat etmiştir. Tekrar dikkatlere sunulur: Sovyetler Ermenistan'a toprak vaat ederken, Ankara Bolşeviklere Ermenistan'a ortak saldırı önerisinde bulunmaktadır.

Çiçerin'in Ankara'ya Taşnak Ermenistan'ıyla yapılan toplantıdan sonra verdiği cevabın dördüncü maddesi, şöyle kaleme alınmıştır:

> Türkiye Ermenistan'ında, Kürdistan'ın da, Lazistan'da, Batum arazisinde, Şarki Trakya'da, Türk ve Arapların müştereken bulundukları bütün arazide **milletlerin kendi mukadderatlarının tesbit ve tayinini kendilerine bırakmak** (Karabekir, 2008; 875. Yerasimos, 1979, 154 ve 238).

Karabekir, Çiçerin'in bu cevabını "müthiş aleyhimize" diye yorumlamış ve "Ermenistan'da, Kürdistan'da, Lazistan'da ve bunlar yetişmiyormuş gibi Şarki Trakya'da diyerek ora halkını bizden ayrı ve aykırı istikametlere sevk edecekler ve kendileri mi yutacaklar?" diye sormaktadır (Karabekir, 2008; 876-77).[1]

Mustafa Kemal bu konuda şu yorumu yapmıştır: "Ermenilere daha ziyade taaruz etmemizi Rus Hükümeti Cumhuriyesi arzu etmiyor." BMM Hükümeti, Çiçerin'den gelen mektup sonrasında doğuda Ermeniler üzerine bir sefer yapmayı durdurmuş, "Rus mektubunda Ermenilerin bir tarik-i salime isal edileceklerini istidlal ettiğimizden şimdilik ordumuzun ileri hareketini tevkif ettik" diyerek Karabekir'in tüm ısrarlarına karşın Şark'a harekât emri vermemiştir (Yerasimos, 1979; 335). Ankara Ermeni harekatının ertelenme sebebini "Moskova hükümetinin istek ve ısrarı üzerine [Ermeni saldırılarına karşı] bir cezalandırma hareketi yapmaktan vazgeçmiştik" diyerek açıklamaktadır (Yerasimos, 1979; 252).

Ankara, hâlâ Ermenistan ve Gürcistan sınırları içinde bulunan Kars, Ardahan ve Batum'un geri alınmasına, Bolşeviklerin destek olmasa da göz yumacağını düşünürken Bolşevikler, o sırada tümüyle Polonya seferine konsantre oldukları için Güney sınırında, Kafkasya'da hiçbir karışıklığın olmaması için gerekenleri yapmaktaydı. Sovyetler bu tarihlerde önce Polonya'da, sonra zincirleme Avrupa devletlerinde kopacak işçi devrimlerinin hülyaları ile Ankara'nın istek ve taleplerinin önem ve ciddiyetinin belki de farkında bile değildi.

Cemal Paşa ile görüşmeler devam ediyor

4 Haziran'da Cemal Paşa Çiçerin'le yaptığı görüşmede, kendisinin ve arkadaşlarının faaliyetleri ile Hindistan ve İran'da bir devrim yapmanın mümkün olduğunu anlatmış ve Çiçerin'i bu planlarla ikna etmiş olmalı ki, buralarda gerçekleşecek devrimlere Osmanlı Paşalarının katkıları hususu, 8 Haziran'da Rusya Komünist Partisi, merkez komitesinde görüşülmüştür. 9 Haziran'da Karahan'la "pek samimi" olarak görüşen Cemal Paşa, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nden, Afganistan ve Hindistan projelerine destek almıştır. Cemal Paşa, Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta, Sovyetlerle Ankara'nın birlikte hareket etmesi gereği hakkında Bolşeviklerin ne kadar sorusu/şüphesi varsa onları giderecek deliller gösterdiğini ve onları ikna etti-

1 Bu bölümde Karabekir'in, sonradan eklendiği izlenimi veren yorumları bulunmaktadır. Bolşeviklerle ittifak konusunda çok hevesli olan, sürekli yayımladığı tamimlerle Anadolu'da Bolşevik Rusya'ya karşı olumlu bir hava yaratmaya çalışan Karabekir'in bu tarz yorumları, sonradan eklemiş olduğu olasılığını düşündürtmektedir.

ğini yazmıştır (Yalçın, 2002; 239-40). 11 Haziran'da Bolşevik Partisi merkez komitesi üyesi Radek'le yaptığı toplantıda, Radek Ermenistan için toprak istemiş ve Cemal Paşa da buna yeşil ışık yakmıştır. Bütün bu görüşmeleri Cemal Paşa, Mustafa Kemal'e yazdığı mektuplarda anlatmıştır.

Bolşeviklerin toprak taleplerine Cemal ve Halil Paşaların evet demelerinin nedeni, bence, onların hedeflerinin çok büyük olmasıdır: Aklı Hindistan'da devrim yaparak İngiliz sömürgeciliğine son vermek, Hindistan üzerinden Çin'e inmek, İran'da devrim yapmak olanın, Van ve Bitlis umurunda olur mu? Rusya'da devrimlerin kendileri sayesinde gerçekleştiğine, Türkistan dahil "Büyük Turan"ı kuracaklarına öylesine inanmaktadırlar ki o zaman sadece Van ve Bitlis değil, tüm Kafkasya ve Dağıstan alınacaktır. Şimdi söz verilebilir, sonra nasıl olsa her şey değişecektir, bugün verilen sözlerin önemi yoktur.

Cemal Paşa, kendini Hindistan devrimine o kadar kaptırmış ve Anadolu'da olan bitenden o kadar bihaberdir ki, Ankara'nın kendi savaşı için muhtaç olduğu, sayıları son derece kısıtlı olan subaylarını, Hint devrimini gerçekleştirmek için gereken orduyu kurmak üzere istemiştir: "Üç yüzbaşı, altısı mülazım olmak üzere dokuz zabit, beher zabite üç küçük zabit ..." (Karabekir, 2008; 946-47). İsim isim sayarak istediği subaylar, ona gönderilmek yerine Karabekir tarafından ordunun kilit noktalarında görevlendirilecektir.

Daha sonra Karahan, Anadolu ile temasın mümkün olmadığı günlerde, emperyalistlere karşı savaşını takdir ettiği Cemal ve Halil Paşalarla Dr. Fuat Sabit'e "sarıldıklarını" belirtilmiştir (Cebesoy, 1982; 83).

Ankara'dan mektup: "Ankara adına yetkili değildirler"

İşte Moskova'da prestiji ve morali böylesine yüksek olan Cemal Paşa, temmuz ayında Ankara'dan gelen bir kurye zabitinin elden getirdiği bir mektupla kahrolmuştur. 10 veya 11 Temmuz'da Sovyet yetkililerine verilen mektupta, Cemal Paşa'nın, "Ankara adına yetkili olmadığı" bildirilmektedir:

> Talât, Cemal, Enver Paşaların Büyük Millet Meclisi namına **hiçbir teşebbüs-i siyasîyeye girişmeye salâhiyetleri olmadığının** ve bizim ile hiçbir muhabere ve münasebetleri bulunmadığının kendilerine tebliği Heyet-i Vekile karar-ı iktizasındandır (HTVD, sayı: 55).

Cemal Paşa 11 Temmuz'da Mustafa Kemal'e hayal kırıklığını ve kırgınlığını anlatan bir mektup yazarak 12 Temmuz'da Moskova'dan Taşkent'e hareket etmiştir:

Kardeşim Mustafa Kemal Paşa,

Kurye zabiti İbrahim Bey vasıtasıyla gönderdiğim mektuba cevaben yine mumaileyh vasıtasıyla vaki olan tebligat-ı resmiyenizi okudum. Bu tebligat-ı resmiyenizde benim, Talât ve Enver Paşaların Büyük Millet Meclisi namına hiçbir teşebbüsat-ı siyasiyede bulunmağa salâhiyetimiz olmadığını ihtar ediyorsunuz. Benim buraya gelirken gerek Talât ve gerek Enver Paşalarla görüştüğüm sırada bana söyledikleri sözlerle sizin bu tebligat-ı resmiyeniz arasında cidden büyük bir ihtilâf var.

Talât Paşa diyordu ki: "Türkiye'ye haricî muavenetler temini için her türlü teşebbüsat-ı siyasiyede bulunmağa mezunuz. Ve şu kadar ki Türkiye'nin taahhüdatını icap edecek hususat için son söz ve îta-yı emr-ü karar Büyük Millet Meclisi'ne aittir (Baykal,1989).

Mustafa Kemal-Talat Paşa mektuplaşması

Peki Cemal Paşa'nın dediği gibi, Mustafa Kemal gerçekten Talat Paşa ile yazışmalarında onlara Anadolu hareketi adına yetki vermiş midir? Bilindiği gibi Talat Paşa Mustafa Kemal'e ilk mektubunu 22 Aralık 1919 tarihinde, Asım Bey'le (Süreyya İloğlu) elden göndermiş, bu mektup yazıldıktan tam 54 gün sonra Mustafa Kemal'in eline ulaşmıştır (Tekeli-İlkin, 1980; 315-321). Bu mektupta Talat Paşa, bu zor süreçten geçmek için Bolşevik Rusya ile ittifak yapmak gerektiğini, Mustafa Kemal'i Milli Mücadele'nin lideri olarak tanıdığını, tüm yetki ve inisiyatifi Mustafa Kemal'e bıraktığını, ancak sulhtan sonra gelip siyaset yapmak istediğini yazmıştır.

Mustafa Kemal, Talat Paşa'nın bu mektubuna, hiç bekletmeden 29 Şubat 1920 tarihinde cevap vermiştir. Bu tarihte henüz İstanbul'da Meclis-i Mebusan faaliyettedir ve Mustafa Kemal Ankara'da eli kolu bağlı bir şekilde adeta çaresiz çırpınmaktadır. Mustafa Kemal, Talat Paşa'ya her konuda detaylı bilgiler vermiş, samimi ama her yöne çekilebilecek kadar nazik bir üslup kullanmıştır. "Bir seneden beri Avrupa'daki mesainiz şayan-ı memnuniyettir. Aynı tarzda sarf-ı mesaîye devam daha faideli netayiç [netice] verecektir" diyerek Talat Paşa'nm gönlünü almışsa da, esas olarak kendi inisiyatifi dışında hiçbir girişimi kabul etmeyeceğini açık ve net bir şekilde yazmıştır. Mustafa Kemal, "rey ve mütalaam haricindeki teşebbüslere karşıyım"; "ecnebilerle dahi yapılacak her türlü temas ve îtilâflarda son söz ve son karar buraya ta'lik olunmalıdır" diyerek konumunu belirlemiştir:

Türkiye'deki mesainin tarihi mesuliyeti teşebbüsat ve faaliyet-i şahsiyem ile alâkadar bulundurulunca rey ve mütalââm haricindeki teşebbüslere muarızım. Türkiye'nin talî ve mukadderatına ma'tuf mesa-i hariciyenin dahi nok-

ta-i nazar ve mütalââtım dairesinde olmasını lüzümlu addederim. Mütalââtımda ve tasavvuratımda mutaassıb değilim.

Türkiye'nin menafine [çıkarlarına] yönelik her türlü muhasala-i mesaîyi hürmetle karşılarım. Müdavele-i efkârla mutalaatımdan gaye-i umumîye nafi [umumi gayeye faydası] olabilecek fedakarlığı yapmakta tereddüt etmem. Ancak ikinci, üçüncü derecede vesaitle [aracılarla] mukaddera-ı umumiyeye tesir edecek temas ve teşebbüsleri mahzurlu görürüm. Ecnebilerle dahi yapılacak her türlü temas ve îtilaflarda son söz ve son karar buraya ta'lik olunmalıdır. Mesela Lenin'in tasdikine ta'liken Radek ile anlaşma benim tarafımdan da tasdik ile mukayyed olmalıdır (Baykal, 1989).

Talat Paşa, bu mektubu, Mustafa Kemal "bize hiçbir konuda inisiyatif tanımıyor" diye anlayacağına, Cemal Paşa'nın yazdığı gibi yorumlamayı tercih etmiş olmalı: "Türkiye'ye haricî muavenetler [dış yardım] temini için her türlü teşebbüsat-ı siyasiyede bulunmağa mezunuz. Ve şu kadar ki Türkiye'nin taahhüdatını icap edecek hususat için son söz ve îta-yı emr-ü karar Büyük Millet Meclisi'ne aittir" (Baykal, 1989).

Karabekir telaşta

Ancak Talat ve Cemal Paşa'nm Mustafa Kemal'le mektuplaşmaları Karabekir tarafından, kendisinin çiğnendiği şeklinde yorumlanmıştır. O günün kısıtlı iletişim ve ulaşım koşullarında Rusya'dan gelen bütün mektup ve telgraflar Karabekir Paşa'nm o zaman Erzurum'da bulunan karagahından geçmektedir. Karabekir, Cemal Paşa'nın yazdığı mektubu okuduğu zaman, (demek ki Mustafa Kemal Talat Paşa ile mektuplaşmalardan Karabekir'e söz etmemiştir), Mustafa Kemal'le yurtdışmdaki İttihatçı rüesanm kendisinden habersiz bir şekilde haberleştiğini anlamış ve bu duruma son derece kızmıştır (Karabekir, 2008; 876-878).

Karabekir, Mustafa Kemal'in kendisinden habersiz işler yapmasına baştan beri karşı olmuştur. Mustafa Kemal Karabekir'e açıklama yapmaksızın pek çok faaliyette bulunmuş ve bunlar her seferinde Karabekir tarafından öğrenilmiştir. Örneğin, Mustafa Kemal'in Deli Halit Bey'le Karabekir'den habersiz bir şekilde şifre anahtarı ile görüşmesi; Trabzon Valisi Hamit Bey'in görevinden alınarak Ankara'ya çağrılması; Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in Karabekir'i atlayarak 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'le haberleşmesi (Karabekir, 2008; 783) gibi olaylar dolayısıyla Karabekir devre dışı bırakıldığı kanısındadır. Karabekir'in bir başka hassasiyeti ise, Şark Ordusu komutanı olarak atanmasının bir türlü gerçekleştirilmemesidir.

Karabekir zaten daha önce de, İstanbul'da Meclis-i Mebusan basıldıktan

sonra Kafkasya'daki Enver Paşa'ya katılmak üzere Ankara'dan Erzurum'a gelen Kazım[2] (Orbay) Bey'in, Enver'in Mustafa Kemal'e 8 maddelik bir mektup gönderdiğine ilişkin haberleriyle deliye dönmüştü (Karabekir, 2008; 787). Halbuki böyle bir mektup bulunmamaktadır. Büyük olasılıkla Enver Paşa böyle bir mektup yazmış ama bu mektup Mustafa Kemal'in eline geçmemiştir.

Dolayısıyla şimdi de, Mustafa Kemal'in kendisine haber vermeden Talat Paşa ile mektuplaşması, bu mektupta stratejik konularda anlaşmaya varılması, yani Karabekir'in bilgisi dışında İttihatçı rüesa ile uzlaşılması Karabekir'i son derece endişelendirmiştir. Mustafa Kemal-Karabekir arasındaki sorunların başlangıcı her ne kadar Erzurum kongresine dayanıyorsa da, vahamet kesbetmesi bu olaya dayanmaktadır. Böylece Karabekir, Mustafa Kemal'in İttihatçı rüesayı, kendisinden habersiz olarak Sovyetlere mümessil atadığına inanmıştır. Oysa, Karabekir Şark'ta tek yetkili olarak kendisini görmekte ve Sovyetlerle kurulacak ilişkileri kendi mümessilleri ile sürdürmek istemektedir. Bu düşüncelerle, mayıs başında uzun bir mektup kaleme almış ve Mustafa Kemal'e "Sovyetlerle ilişkiyi Enver ve Talat'a bırakıyorsun. Ya Rusların teçhiz ettiği bir ordunun başında Şark'tan yurda girmeye kalkarsa ne yapacaksın?" diye soran bir mektup göndermiştir:

> Buraya gelen miralay Kazım Bey'in vermiş olduğu malumattan ve bahseylediği muhaberattan anlaşılıyor ki **Enver ve Talat Paşalarla rüfekası Bolşeviklerle ve Moskova ile sıkı bir temas ve alakayı muhafaza etmekte ve zat-ı Samileri de bu maceraya muhabere suretiyle vakıf bulunmaktadır.** ...
>
> Yarın Bolşevik orduları hudutlarımıza doğru gelirken [...] Anadolu'da yeniden İngiliz aleyhine açılmış olan mücadelata iştirak emeliyle **Enver, Talat, Cemal Paşalar rüfekası ve keza Halil ve Nuri Paşalar gelirlerse bunlar nasıl telakki ve kabul olunacaktır?** ...
>
> [...] şimdi hariçteki paşalarımız Bolşevik cereyanı diye memleketimize dahil olurlarsa [aleyhimize olur] (Karabekir, 2008; 788) (abç) .

Dolayısıyla, geriye dönüp tekrar gelişmeleri irdelersek, Cemal Paşa'nm 3 Haziran tarihli Bolşeviklerle anlaşma yaptığını anlatan mektubu ile birlikte Çiçerin'in hayal kırıklığı yaratan mektubu 15 Haziran'da alınmıştır. 20 Haziran tarihinde Moskova'ya gönderilen "Talat, Enver ve Cemal Paşaların Anadolu adına yetkili olmadıklarına" ilişkin "resmi tebligat", çok büyük olasılıkla Karabekir'in kışkırtması ile kaleme alınmış olmalıdır. 11 Temmuz'da Moskova'ya ulaşan bu tebligat sonucunda Cemal Paşa Moskova'dan ayrılarak Afganistan'a hareket etmiş ve Ankara adına yetkili siyasi aktör rolü sona ermiştir. Ama çok kısa bir süre sonra, 15 Ağustos tarihinde, sahneye bu defa Enver Paşa çıkacaktır.

2 Enver Paşa'nın eniştesi.

Ankara'yı kim temsil ediyor?

Başa dönüp Bolşeviklerin gözü ile Anadolu'yu temsil eden siyasi aktörlere bakalım: Lenin'in, hakkında makaleler yazdığı, II. Meşrutiyeti ilan eden Jön Türklerden Talat, Enver ve Cemal Paşalar, 1918 sonunda Birinci Dünya Savaşı bittiğinde, İstanbul'u Müttefikler işgal edince Almanya'ya kaçmıştı. 1919 sonbaharında ünlü Bolşevik Radek[3] Berlin'de, Talat ve Enver Paşalarla görüşürken (Akal, 2002; 80-85), Anadolu'daki hareketlenme henüz başlamıştı. Anadolu'da düzenlenen kongreler sonrasında kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliye'sinde olan Mustafa Kemal, henüz mücadelenin dış ve iç dinamikleri tarafından kabul edilmiş lideri olmadığı için Bolşeviklerin kendilerine muhatap olarak Talat, Enver ve Cemal Paşaları almasından daha doğal bir şey olamaz. 1913-1918 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğunu yönetenlerden biri olan Cemal Paşa ve "İslamın kılıcı" olarak bilinen Enver Paşa ile kıyaslanırsa Mustafa Kemal kimdir ki? Henüz Boşeviklerin resmen tanıyacakları bir direniş odağı Anadolu'da mevcut değilken, Talat ve Enver Paşalar Radek'le yaptıkları görüşmede, Anadolu'da işgale karşı direneceklerine dair teminat vermişler ve Bolşeviklerle ittifak yapmaya hazır olduklarını söylemişlerdir. Radek Alman hapishanesinden Talat Paşa'nın Alman hükümetine verdiği kefalet sayesinde kurtulmuştur. İşte bu nedenle Bolşevikler, Talat Paşa'ya kendilerini borçlu hissetmektedir (Tekeli-İlkin, 1980; 316).

Rem Kazancyan şu saptamayı yapmaktadır: Kendi ülkelerinden kaçmak zorunda kalan Talat, Enver ve Cemal Paşalar "kendilerini devrimci ve hatta Kemal yandaşları olarak tanıtmaya ve bu kimliklerini kullanarak, oralarda bulunan Rus Bolşevikleri ile ilişki kurmaya başladılar. Bu durum, o dönemde henüz az deneyimli ve kötü bilgilendirilen genç Sovyet Devleti'nin iç ve dış politikasında iz bırak[mıştır]" (Kazancyan, 2000; 24). Lenin başta olmak üzere, Moskova'da bin bir iç ve dış sorunla meşgul olan Bolşeviklerin... Anadolu'daki oluşumun Talat, Enver ve Cemal Paşalara bağlı olduğunu düşünmelerinden daha doğal hiçbir şey olamaz. Bakü'yü Kızıl Ordu'ya teslim eden Halil Paşa'nın, Enver'in amcası olması da, güven kazanma yolunda önemli bir detaydır. Bu geri planın ışığında değerlendirildiğinde daha kolay anlaşılacaktır ki, Bolşevikler "Enver ve Cemal Paşaların Ankara adına yetkili olmadıkları" bildirilen mektupla büyük bir şaşkınlığa düşmüştür.

3 Bolşevik Partisi Merkez Komitesi üyesi olan Radek, 1919 yılı Ocak ayında yapılacak olan Alman Komünist Partisi'nin kuruluş kongresine katılmak üzere Berlin'e gitmiştir (Tunçay, 1995; 175). 12 Şubat 1919'da Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht'in katledildikleri olaylar sonucunda Radek de Berlin'de tutuklanmıştır (Carr, 1952; 411. Yılmaz, 1987; 43). Radek, ağustos ayında tutuklu bulunduğu hapishanede özel bir bölüme alınmış ve ziyaretçi kabul etmesine izin verilmiş ve burada Alman yetkilileri tarafından Talat ve Enver Paşalarla görüştürülmüştür.

Bolşeviklerin Anadolu'daki iç siyasi çekişmelerin detaylarım bilmelerine elbette imkânları yoktu. Moskova'da bu kadar çok ünlü ünsüz, her biri yetkili-etkili bir sürü adam, Bolşeviklerde kafa karışıklığı yapmış olmalı (Gürün, 1991; 44). Üstelik her gelen kendisinin Ankara adına tek yetkili olduğunu veya Ankara'nın kendisine bağlı olduğunu iddia etmektedir. Ankara adına yetkili olmadığı söylenen bu Paşaları, Ankara adına yetkili olan Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit karşılamakta ve Bolşeviklere takdim etmektedir.

Tam bu sırada, 29-30 Mayıs 1920'de Kilikya'da Fransızlarla 20 günlük "tatil-i muhasemat" (ateşkes) ilan edilmesi Bolşevikleri çok rahatsız etmiştir. Tam Anadolu'ya silah ve teçhizat gönderecekken Fransızlarla yapılan silah bırakışması, Bolşevikleri büyük tereddütte bırakmıştır: Fransızlarla anlaşan bir Türkiye, kendi silahları ile Bolşevikleri vurur mu? Bu ateşkes aslında Fransızların, Ankara Hükümeti'ni, kuruluşundan bir ay sonra İngilizlere rağmen fiilen tanımasıdır (Helmreich, 1996; 237).

Esas soru şudur: Bunun gibi yaşanan pek çok olay, Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin ölü doğmasına katkı yapmış mıdır?

Bolşevikler Ankara Heyeti'ni Ciddiye Almazlar

[Moskova'da] Bize dediler ki "Siz kimsiniz? Evvela ne nam ile geldiniz?"
Biz dedik ki, "Ankara Hükûmeti namına geldik".
"Ankara Hükûmeti nedir?" dediler.
"Ankara Hükûmeti'nin ne ve kim olduğunu bize söyleyin, biz hakikaten meçhuliyet içindeyiz; bizi tenvir ediniz dediler" [...]
"Yani bir devlet namına mı geliyorsunuz? Ankara Hükûmeti bir devlet midir?"
– YUSUF KEMAL TENGIRŞENK (tbmm.gov.tr).

Bolşevikler Moskova'da Cemal Paşa ile görüşmeleri sürdürürken, 11 Mayıs tarihinde yola çıkan TBMM Dışişleri heyeti hâlâ Moskova'ya ulaşmaya çalışmaktadır. TBMM heyeti 69 günlük zor ve zahmetli bir yolculuktan sonra, 19 Temmuz 1920 tarihinde Moskova'ya ulaşmış ve ilk skandal Moskova garında yaşanmıştır: TBMM Dışişleri heyetini, Moskova garında Bolşevik yetkililerden hiç kimse karşılamamıştır. Diplomasideki protokol kurallarına göre, bir ülkenin dışişleri bakanının da içinde bulunduğu bir heyet, misafir gittiği ülke yetkilileri tarafından karşılanmak zorundadır. Sovyet yetkilileri, Ankara'dan bir Dışişleri heyetinin geldiğini elbette bilmektedir. Çünkü hem Mustafa Kemal Çiçerin'e 20 Haziran tarihli mektubunda TBMM Dışişleri heyetinin yolda olduğunu; hem de Bekir Sami 23 Haziran tarihli mektubunda bir aydır sınırda beklediklerini bildirmiştir (Yerasimos, 1979; 240-44). Yusuf Kemal şöyle anlatıyor:

> Eski tarzın tamamen bırakıldığını düşünerek ... bir saat [garda] bekledikten sonra yolda bizi tanıyıp bizimle münasebet tesisi eden bir Müslüman yanımıza geldi. O vakte kadar kimse gelmedi.

TBMM heyeti sonunda bir otomobil çağırarak Kremlin Sarayı karşısındaki Hariciye Komiserliği Misafirler Dairesi'ne gider (Tengirşek, 1961, 145). Yine protokol kurallarına göre TBMM heyetinin içinde "Hariciye Vekili" de olduğu için, "Sovyet Hariciye Komiseri"nin aynı gün içinde iadeyi ziyaret yapması gerekmektedir. Ancak Sovyet yetkilileri tarafından değil o gün ziyaret edilmek, beş gün süresince Ankara heyetine randevu bile verilmemiştir. Yanıtı aranması gereken bir diğer soru ise, o tarihte Moskova'da olması gereken Dr. Fuat Sabit ve Halil Paşa'nın karşılamaya niye gelmedikleridir.

Ancak şunu not etmek lazım ki, bu tarihlerde Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Krasin'in başı gerçekten çok kalabalıktır. Bir yanda Polonya harekâtı sürmektedir: Almanya'ya ders vermek için İtilaf devletleri tarafından topraklarını alabildiğine genişletmesi için söz verilen Polonya, hiçbir şeyle yetinmediği için. Rusya'nın sınırları içinde kalan topraklara da göz dikmiştir. Şubat ayında Belarusya'nın büyük bölümünü aldıktan sonra 24 Nisan'da da Ukrayna'ya saldırmış, Kiev üzerine yürümüş, mayıs ayında Kiev'i almıştır. Bolşevikler ancak Haziran ayında Kiev'i geri alarak ileri yürüyüşe geçebilmiştir. Bunun üzerine 12 Temmuz'da İngiltere bir nota vererek Sovyetleri Polonya ile ateşkes imzalamaya zorlamış ve Bolşevik Rusya abluka altına alınmıştır. Böylece Rusya'nın en değerli topraklarının işgal altında olduğu, ihracat ve ithalatın yapılmadığı, zor ve yalıtılmış günlere geri dönülmüştür (Carr-III, 2004; 157-58). Bu zor şartlara rağmen Bolşevikler ağustos ayında Varşova'yı kuşatmıştır.

Polonya savaşı Sovyet Rusya için bir ölüm kalım meselesidir. Eğer Polonya yenilirse iktidarı işçi sınıfı alacak ve böylece bütün Avrupa'yı kapsayacak bir devrim ateşi tutuşturulacaktır. TBMM dışişleri heyetinin geldiği günlerde, 22 Temmuz'da Sovyet Rusya'ya ateşkes için başvuran Polonya ordusu, 16 Ağustos'ta karşı atağa geçerek Kızıl Ordu'yu bozguna uğratmıştır (Macmillan, 2004; 227). Bu kez de bu bozgunun telaşıyla Sovyet hükümeti TBMM heyetine vakit ayıramayacaktır.

Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresi

Bolşevik yetkililer TBMM Dışişleri heyeti'ne yönelik bu ihmalci tutumlarını, 9 Temmuz 1920 tarihinde toplanan III. Enternasyonal, diğer adıyla Komintern'in 2. Kongresi'ne katılmak üzere kongrenin yapıldığı Petersburg'a gitmeleriyle açıklamıştır. 25 ülkeden 200'den fazla delegenin katıldığı Kongre salonunda asılı olan haritada, Sovyet Kızıl Ordu'sunun Avrupa'da Polonya'ya karşı ilerlemesi "her sabah uluslararası proletaryanın temsilcileri" tarafından "nefesleri kesilerek, kalpleri gümbür gümbür atarak" izlenmektedir (Carr, 2004; 179). Tüm delegeler Sovyet devriminin bir Avrupa devrimi-

ne dönüşmesi beklentisi içindedir. Avrupa devrimi kapıdadır ve şimdi Komintern toplantısına katılmaktan daha önemli hiçbir iş yoktur. Kongreye sadece Bolşevik Partisi merkez komitesi değil, tüm hükümet üyeleri de katılmıştır. Bolşevikler Komintern toplantısında İngiliz, İtalyan, Alman, Fransız ve diğer Avrupa ülkelerinin işçi partileri ile o kadar meşguldürler ki, anlaşılan hiç kimsenin o sırada Ankara'nın yoksul ve yorgun heyetini umursadığı yoktur. Ancak Yusuf Kemal hatıralarında "bu hakiki sebep olamazdı" yorumunu yapmaktadır (Tengirşenk, 1981; 146).

Yerasimos'a göre Çiçerin, görüşmeyi, Ermeni sınırı ve toprak meselesi dolayısıyla mümkün olduğu kadar geciktirmiştir. Halbuki bu tarihlerde Ankara, Kızıl Ordu ile birlikte Ermenilere karşı savaşmaktadır. Çünkü, temmuz ayında Ermeni kuvvetleri Nahcıvan'ı almak üzere ileri yürüyüşe geçtiği için Ermenistan-Nahcivan hattında vuruşmalar yaşanmaktadır. Taşnak Ermenileri gibi Nahcıvanlı Müslüman ileri gelenler de anti-bolşevik oldukları için Bolşeviklere karşı bir tür ittifak yapmışlardır. Nahcıvanlılar Bolşeviklere karşı direnmekte, Ankara'ya bağlı güçler Veysel Bey komutasında Ermeni Taşnaklara karşı Bolşeviklerle birlikte savaşmaktadır (Ünüvar, 1997; 39. Atnur, 2001; 389).

Nihayet görüşme gerçekleşir

TBMM dışişleri heyeti Moskova'ya adım attıktan tam beş gün sonra (24 Temmuz'da) nihayet Hariciye Komiseri/Bakanı Çiçerin ve müsteşarı Karahan tarafından davet edilir. TBMM Heyetine o sırada Moskova'da olan Dr. Fuat Sabit de katılmıştır (Tengirşenk, 1981; 146). TBMM dışişleri delegeleri "Moskova'ya yalnız muavenet [yardım] temini için gelmediklerini, aynı zamanda muhâdenet [dostluk] ve ittifak esaslarını takarrür [kararlaştırma] ve tesbiti de vazifeleri arasında olduğunu ve bu işlere bir an evvel başlanarak halledilmesini" pek ziyade arzu etmektedirler (Cebesoy, 1982; 65).

İlk görüşmede neredeyse sadece Çiçerin konuşmuştur. İlk söylediği şudur: "Halil ve Cemal Paşa'larla görüşülmüş ve lüzumlu esaslar tesbit edilmiştir. O [Cemal Paşa], hususatı hükümetinize arz edecektir" ... "Teferruatı da Türk murahhasları ile kararlaştırılabilir" (Cebesoy, 1982; 78; tbmm, gov, tr). İşte bu kadar! Kilit cümleler bunlardır: Sovyetler, kısa bir süre önce **Halil** ve **Cemal Paşalarla lüzumlu esasları tesbit etmişlerdir**; Ankara'daki BMM hükümetinin dışişleri bakanının da içinde olduğu bu heyetle sadece "**teferruatlar**" konuşulacaktır! Bu tutumun bir tek açıklaması vardır: o da Moskova bu heyetin önemini kavrayamamıştır.

Heyet, Çiçerin'den sonra aynı akşam Karahan'la görüşerek, Anadolu'ya teçhizat yardımı yapılabilmesi için acilen aradaki engellerin kaldırılıp demir

yolunun açılmasını talep etmiştir. Bu ön görüşmeler sonrasında esas görüşme için iki gün sonraya, Pazartesi gününe randevu verilir, buluşma saati daha sonra bildirilecektir. Gelişmeleri Yusuf Kemal anlatıyor:

> Pazartesi oldu, sabahleyin haber bekliyoruz ki öğle sonu toplanacağız. Akşam oldu haber gelmedi. Biz sinirlenmeye başladık... Aradan biraz daha zaman geçti, biz dedik ki bir mektup yazalım. Bize de biraz vakit ayırmak lazım gelir (tbmm.gov.tr).

Beklemekten bıkan TBMM heyeti, 31 Temmuz'da dışişleri komiseri Çiçerin'e Bekir Sami Bey'in imzasıyla bir nota vermiştir (Tengirşenk, 1981; 147). Daha sonra Moskova büyükelçiliği yapacak olan Ali Fuat Cebesoy o günleri değerlendirirken "Sovyetler bizi oyalıyordu" yorumunu yapmıştır (Cebesoy, 1982; 80). Sovyetlerin TBMM heyetini oyaladığını tartışma götürmez, ancak mesele neden oyaladığına anlamak. Bence, Bolşevik yetkililer, 15 Ağustos'ta Moskova'ya gelecek olan Enver Paşa'yı beklemektedir, Anadolu'yu TBMM Dışişleri heyetinin temsil ettiğini ise kavramamışlardır.

Bu arada 27 Temmuz'da başlayıp, görüşmelerin ortasında Petersburg'dan Moskova'ya taşman Komintern kongresine TBMM heyeti de katılmış, önlerinden geçen 200 bin kişiyi görerek Komintern'in görkeminden çok etkilenmişlerdir. Yusuf Kemal Tengirşenk hatıralarında 27 Temmuz 1920'de III. Enternasyonal'in 2. Kongresi'nin Moskova'daki toplantısı sırasında Şerif Manatov'la karşılaştığını yazmaktadır (Tengirşenk, 1981; 151). Bu mümkün değildir, çünkü Manatov bu tarihlerde Anadolu'dadır.

Yusuf Kemal ve Mustafa Suphi

Heyet üyelerinde Yusuf Kemal'in "Sovyetçi" olduğuna ilişkin yorumlarda haklılık payı olsa gerek. Yusuf Kemal Paris'ten arkadaşı olan Mustafa Suphi ile Moskova'da görüşmek istemiş ama bu görüşme gerçekleşememiştir. Mustafa Suphi'ye yazdığı 20 Temmuz 1920 tarihli mektup Yusuf Kemal'in hissiyatını ele vermektedir: "İstanbul'da iken senin Rus inkılapçıları arasında çalışmakta olduğunu işitiyor, iftihar ediyordum" [...] "dakika geçirmeksizin Anadolu'ya para, silah, cephane vs yardım edin" ... "gün geçirilmeden imdat edilmezse, zaten ezilmiş olan Anadolu bitecektir." Bekir Sami Bey'in de "arz-ı hürmet" ettiğini eklediği mektup, Anadolu'nun ne kadar zor durumda olduğunun da göstergesidir (TİT, 2008; 140). Mustafa Suphi "eski arkadaşı Yusuf Kemal"in bu mektubuna *Yeni Dünya* gazetesinde yazdığı bir yazı ile cevap vererek durumu alenileştirmiş ve TBMM Dışişleri heyetinin faaliyetleri hakkında şu yorumları yapmıştır:

> Yusuf Kemal ve Bekir Sami, her ikisi de Avrupa'da tahsillerini ikmal eden Türkiye'nin en temiz ve muteber simalarındandır. [...] Bu zatların beynelmilel Rusya ile münasebete vasıta olarak seçilmeleri BMM namına bir muvaffakiyettir. [...] Her türlü güçlüğü, fedakârlığı göze alıp ve her türlü tereddütlerden vazgeçerek kıyamcı [isyancı] Türkiye ve onun bu sefer Moskova'ya gelen hakiki vekillerine mümkün yardımı yapmak, bugünün bize yüklediği borçtur (MSY, 1977; 73-75).

Yusuf Kemal'in Mustafa Suphi'ye ilişkin olumlu fikirleri Ankara temsilcisi olarak Sovyetlere gönderilmiş olan İbrahim Tali'yi rahatsız etmiş, Yusuf Kemal'in bu tutumunu "müstakbel idareye namzet" olmayı istemek olarak değerlendirmiştir (Aslan, 1997; 283. dn).

Temmuz günleri "Gözlerden yaş değil, bağırlardan kan akıyor"

Yunan ordusunun doğuya doğru ilerlediği, Ankara'dan Meclis'in taşınmasının düşünüldüğü bu kritik günlerde, 23 Temmuz tarihli mektubunda Karabekir, Anadolu halkının "son fişeğini, son dişini, son tırnağını, son akçesini" harcadığını; "gözlerden yaş değil, bağırlardan kan aktığı"nı yazmaktadır (Karabekir, 2008; 914). Durum öyle umutsuzdur ki, Karabekir Mustafa Suphi'ye, bir an önce silah ve teçhizat yardımının Anadolu'ya gelebilmesi için kapanan yolun açılması doğrultusunda ellerinden geleni yapmasına dair adeta yalvaran bir mektup göndermiştir. Daha önce de sözü edilen bu mektubun detaylarına bakmakta yarar var. 23 Temmuz 1920 tarihli mektup "Sevgili Yoldaş" diye başlamaktadır:

> Elimizde ne bir tüfenk, ne de bir fişenk fabrikası yoktur. Buna rağmen senelerce kanlı harplerden sonra yine İngiliz ve Fransız, Yunan ordularıyla karşı karşıya millet harb etmektedir. İzmir'de, Balıkesir'de, Bursa'da biçare köylülerimiz son diş ve son tırnağıyla muharebe etti. Emperyalist düşmanlarımız en güzel yerlerimizi istila eyledi. Oradaki köylülerimiz mahv oldu. Bu emperyalist imhası durmuyor. Halkımız gerçi sonuna kadar bu yağmacı düşmanlarla vuruşacaktır. Fakat gün geçtikçe zararımız azimdir ve telafisi de gayrı kabil olacaktır.
>
> Durmayınız, haykırınız, vaziyeti Rus ve Azerbaycan Sovyet hükümetlerine ve ordularına anlatınız. Onlarla bizim aramızdaki fukara-yı kâsibeyi Ermeni Taşnakları merhametsizce boğazlıyor. Ve şark yolunu ebedi kapamaya çalışmakla garptaki fukara-yı kâsibeyi de mahva yardım ediyor.
>
> Şu Ermeni meselesinin halli ile şark yolunun açılması ve Ermenilerden artık bir zarar ihtimali kalmaması temin olunduğu gün, memleket son inkılabını

da yapacaktır. Dört taraftan sarıldığı halde, Ermenistan'ı hâlâ İngiliz emperyalistleri besliyor ve silahlandırıyor ve hesaplarına aleyhimize saldırıyor. Taşnakların bu imhakar işleri yapmasına insanlığın en âli kavaidine [en yüce usulleri] sarılanların nasıl tahammül ettiğini ve ne için bu yolu açmakta bizim kuvvetlerimizden istifade eylemediğini anlamak mümkün değildir. Rus ve Azerbaycan kırmızı ordularıyla benim ordum bu zalim ve (...) Taşnak'm üç beş günde haddini bildirebilir. İşte insaniyet namına bir ricamız budur ki, Taşnaklara şiddetli davranmayı ve icab ediyorsa müttehid bir hareketle onları yola getirmeyi temin buyurunuz. Ve artık Şarkla Garbın birleşmesine azade hail kalmasın. İşte o zaman bir Sovyet Rus-Türk ittihadı kuvvetlenecek ve Şark fukara-yı kâsibesi sulh ve sükunete kavuşacak ve emperyalist kafalar kırılmış olacaktır.

İhtiramatımın kabulünü rica ederim muhterem yoldaşımız (Akal, 2006).

İkinci görüşme: 4 Ağustos

TBMM dışişleri heyeti, 24 Temmuz'da yapılan ilk görüşmeden tam on gün sonra, 4 Ağustos'ta Sovyet Dışişleri Halk Komiser Muavini Karahan'la nihayet tekrar bir araya gelmiştir (Tengirşenk, 1981; 153. Cebesoy, 1982; 82-83). Bu görüşme hiç olumlu geçmemiş, taraflar birbirlerinin taleplerini anlama çabası içine girmemiş ama Yusuf Kemal gayet net bir şekilde TBMM adına tek yetkilinin kendileri olduğunu söylemiştir. Karahan, Ankara Hükümeti'nin 1918 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk anlaşmasındaki sınırı talep eden notasına işaret ederek, o anlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından çiğnendiğini ve Osmanlı ordusunun Azerbaycan'ı işgal etmesiyle anlaşmanın kadük olduğunu belirtmiştir. TBMM heyeti sınır konusunda ısrar edince, Karahan Ermenistan'a "harp ilan ederseniz, bize etmiş olursunuz" mealinde bir yaklaşımı dile getirmiş; TBMM heyetinin Bolşevik Rusya'ya sadece yardım istemeye değil, ittifak yapmak üzere geldiklerini söylemesi üzerine bu teklife cevap bile vermemiştir. Atılan tek adım heyetler arası müzakerelere uzmanlar düzeyinde başlanmasına karar verilmesidir (Cebesoy, 1982; 82). Aşağıda bu görüşme sırasında Türk tarafının tuttuğu tutanak –ilk kez– yayımlanmaktadır:[1] Bu metin hem Yusuf Kemal, hem Ali Fuat Cebesoy tarafından kısaltılarak/sansürlenerek yayımlanmıştır. Tutanaklardaki sıra bozularak verilmiş, bazı bölümler atılmıştır (Cebesoy, 1982; 80-84) (**Çerçeve II**).

Bu toplantı, Karahan'ın ertesi gün resmi görüşmelerin başlayacağını söylemesiyle son bulmuştur. Ertesi gün heyecanla toplantıların başlaması için

1 ATASE, İSH, Kutu No 911, Gömlek No.149, Belge No. 149-1, 1a. Koyu olarak yayımladığım bölümler Cebesoy'da yoktur (1982; 80-84). Bu metni transkribe eden Veysel Usta'ya teşekkür ederim.

ÇERÇEVE II

4 Ağustos 1921'de Gündüz Saat 4.30'da Hariciye Müsteşarı Karahan ile (2) nci Mülakat. Tercüman: Osman Bey

Karahan: (Elinde bir telgrafa bakarak söylüyor) Ermenilerin ehemmiyetsiz mukabelelerinden sonra Nahcivan kasabasına girdik. Civardaki Türk askerleriyle kurye muvasalası yapıldı. Rica ederiz oradaki Türk Kumandanlığına bildiriniz. Badema bu tarikten Ankara ile muhabere edilsin. Ankara Hükümeti'nin Ermeni Hükümeti'ne bir nota verdiğini ve bunda Ermeni askerlerinin Brest-Litovsk Antlaşması'ndaki hudutlarına çekilmelerinin talep edildiğini haber aldık. Türkiye'nin ne kendi başına ve ne de Rusya ile birlikte Ermenilere taarruzunu siyasi bazı esbabdan dolayı muvafık bulmuyoruz. Eski Rusya dâhildeki Ermenistan'la meseleyi biz hallederiz. Hükümetinize yazabilirsiniz ki bu işin nihayetine kadar yolu açacağız. Harbi istememekle beraber Ermenilere karşı hazırlıkta bulunuruz. Kazus Beli (sebeb-i harb) yapmak bize ait ve bunun için elimizde bazı esaslar var. Bu esasları bir şekle koyarak ilan edeceğiz. Brest-Litovsk hududunu mülahaza ediyorsunuz. Fakat her bir şeyi eiyevm mevcut olmayan bu muahedeye ibtina etmek doğru olamaz. Aradan zaman geçti. Ve birçok şey değişti. Maa-haza bu muahedenin aramızda tedkik edilmesi gerektir. Buradaki Ermeni heyetini kendi hükümeti geri çağırmıştır. Türkiye için gönderilen yirmibeş put altını Ermeniler gasp ettiler. Kırk sekiz saate kadar iade etmeleri için ültimatom verildi.

Her halde bu meseleyi, yani yol açmak meselesini halledeceğiz. Oradan siyasi ve askeri memurları çağırdık. Kendisine talimat verdik, Kafkas'a gönderdik. Türkiye'ye şu sıra muavenet lâzumunu ehemmiyetle takdir ediyoruz. Ancak biliniz ki bu ay nihayetine kadar yol açılacaktır. Bu mesele mahrem kalsın, yalnız hükümetinize bildirebilirsiniz.

Heyet: Nahcivan tarafıyla muhabere imkânını biz de teemmül etdik. Hatta Nahcivanla Bayazid arasında eiyevm telefon muhaberatı da vardır.

K[arahan]: Çok ala.

H[eyet]: Rica ederiz. 25 Temmuz'da çekilen telgrafı belki Ankara alamamıştır. Nahcivan üzerinden bu telgrafı tekrar ettiriniz. Ve başına (25 Temmuz'da telsiz ile çekilmiş telgraftır) cümlesini ilave ettiriniz.

K[arahan]: Pek ala çektireyim. Bugün haber aldık. Sizin için (Tuapse)ye iki kurye gelmiş. Bakü'de yetmiş kadar İngilizlerce maruf büyük şahsiyet İngiliz esiri vardır. İngiltere hükümeti bunların iadesini bizden istedi. Azerbaycan hükümeti müstakil olduğu için bu meselenin Azerbaycan hükümetiyle halledilmesini cevaben istedik. Bundan bilistifade Malta'daki Türk esirlerle mübadele edilmesini düşündük. Azerbaycan hükümeti buna muvafakat etti. Bir liste veriniz acele oraya gidecek memurumuza verelim. Yalnız Azerbaycan hükümetini de müş-

kül mevkiye sokmayalım. Mustafa Kemal Paşa inkılabıyla alakadar mevkufların taleb edilmesi muvafık olur.

Asya-yı suğradan harekât raporları alıyoruz. Vaziyeti biliyoruz. Rica ederiz. Bir memur gönderelim, harita üzerinde vaziyet-i askeriye işaret edilsin.

H[eyet]: Askeri umura dair görüşmek üzere bir murahhas tayin ve memur edilmesini rica ederiz. Görüyoruz, siz bu sıra pek meşgulsünüz.

K[arahan]: Pek münasip, Türkiye'ye sefir gidecek (Eliyeva)'nın yakınında bulunan zabitle buradan diğer bir zabite söyleyelim, sizinle temas etsin. Anadolu'nun hakiki askeri vaziyeti anlatılsın. Ta ki tebeyyün edecek buhranın derecesine göre muavenet hususundaki isti'cal ve muavenetin tezyidi de o nisbetde yapılsın.

H[eyet]: Çiçerin'e verilen itimadnameler muhteviyatına göre heyetimiz buraya yalnız muavenetin temini için gelmiş olup aynı zamanda muhadenet ve infak esaslarının takrir ve tesbiti de vazifemizden olduğundan bir an evvel bu işlerin halledilmesini pek arzu ediyoruz.

K[arahan]: Katiyen bundan şüphe etmiyoruz. Esasen aramızda mucib-i niza' bir mesele yoktur. İstanbul'u ele geçirmek hususundaki Çarlık siyaseti artık suya düşmüştür. Heyetinizin muvakkat bir heyet olduğunu biliyoruz. Şüphesiz burada daimi bir Türk heyeti bulunacaktır. Şahıslar mevzu-ı bahs değil, daimi başka bir heyet bulunacağına kani bulunuyoruz.

H[eyet]: Ankara'da hükümetin de malumatı ve muvafakatı haricinde de bazı eşhasının emperyalist efkârıyla metbu' tahriri vesikalar yaptıklarını burada haber aldık. Hükümetimiz namına bunu katiyen tekzib ederiz.

K[arahan]: Burada bizimle konuşanlar Cemal, Halil Paşalarla Fuad Bey'dir. Bunlarda böyle bir fikr görmedik ve bunların Türkiye hükümetinin vekilleri olmadıklarını da biliyoruz. Türkiye'nin emperyalistlere karşı harekâtını takdir ediyor idik. Maa-teessüf temas kabil olmuyordu. Bu zevat buraya geldi. Bunlara sarıldık. Cemal Paşa'yı Afganistan'a gönderdik. Afgan hükümeti Ankara ile aramızda müteredd id vaziyette bulundu. Türkiye'nin Afganistan üzerindeki nüfuzunu bildiğimizden ve Cemal Paşa'nın vaktiyle Türkiye hükümetinde büyük bir şahsiyet olduğu Afganca malum ve bunun elyevm Türk milleti ve hükümetince fena tanınmış olduğu henüz onlarca gayr-ı malum olduğundan bu vaziyetten istifade etmek istedik. Maa-haza lazımsa Cemal Paşa'yı geri alabiliriz. Bu meseleyi aramızda hususî ayrıca görüşebiliriz.

H[eyet]: Hayır, biz bunları demiyoruz. Bunlar mevzu-ı bahs değildir. Baha Said ile Bolşevik bir Rus zabiti İlyaçev (K-Evet Baha Said) arasında Ankara Hükümeti namına bir itilafname yapılmış. Bu itilafnamede Türkiye tarafından Türkistan'ın, Afganistan'ın, bilmem daha hangi hükümetlerin müstakil olmaları ve saire talep edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa böyle bir itilafnameyi işittiği vakit kabul etmeyip resmen tekzip ettirmiştir.

K[arahan]: Bu malumatı aldığımdan çok memnun oldum. (Burada sözler karıştı, sohbet şekline girdi. Nuri Paşa'nın akılsızca hareketi bahs edildi. Bunun akıl

hocası Manastırlı Bahaeddin'in elyevm Kazım Karabekir Paşa tarafından haps ettirildiği bildirildi)

H[eyet]: Çiçerin'e burada yazdığımız mektupta memleketimizin bulunduğundan bir an evvel vaziyetimizin tespiti ve hemen müzakereye devamlı olarak başlanılması bahs edilmişti. Rica ederiz işlerimizi çabuk bitirelim.

K[arahan]: Evet, doğru. Ve biz de bunu istiyoruz. Birkaç güne kadar Çiçerin'i de davetle birlikte müzakereye karar verdik. Boş geçirdiğimiz günler de, görüyorsunuz faidesiz geçti. Yolun açılması hakkında biraz neticeli iş gördük. Bu akşama, yarın, olmaz ise öbür gün toplanmalarını haber veririm.

7 .8.36

Aslına mutabıktır.

Umur-ı Hariciye Vekili Bekir Sami

bekleyen TBMM dışişleri heyeti büyük bir hayal kırıklığına uğrayacaktır, çünkü yine tam on gün hiçbir Sovyet yetkili TBMM heyeti ile irtibat kurmamıştır. Her ne kadar Yerasimos (1994; 338), Moskova'nın TBMM heyeti ile görüşmeyi 13 Ağustos'a kadar bekletme sebebinin Ermenistan'la anlaşmayı tamamlamak olduğunu belirtse de, önemi yukarıda anlatılan Polonya savaşı ile ilgili olumsuz gelişmeler de Bolşeviklerin elini kolunu bağlamış olsa gerek. 3 Ağustos'ta İngiltere Sovyet Rusya'ya nota vererek pek çok istek yanında Polonya saldırısını durdurmasını istemiş, Sovyet Rusya'yayı tehdit için İngiliz donanması yola çıkarılmış, karşılıklı notalar gelip gitmiş; Polonya ateşkes istemişse de, Sovyet Rusya Polonya savaşını kazanmakla kaybetmek arasında son derece önemli günler geçirmektedir (UİT, 1979; 196-98).

Heyet tekrar on gün bekletilince...

19 Temmuz tarihinden bu yana Moskova'da bulunan TBMM heyeti, neredeyse bir ay bekletilince Ankara'dan yola çıktıkları zaman kurdukları toz pembe hayaller bir bir hayatın gerçeklerine çarparak kaybolmuş, Moskova'da korkunç bir hayal kırıklığına uğramışlardır. Yusuf Kemal daha sonra Meclis'te yapacağı konuşmada, TBMM Dışişleri heyetinin psikolojisini şu sözlerle anlatmıştır: "Biz oraya gittiğimiz vakit, oraları başka surette zannediyorduk. Orada bilmediğimiz, görmediğimiz, hatta tasavvur bile etmediğimiz bazı hususata tesadüf ettik" (tbmm.gov.tr).

Öncelikle, Bolşeviklere duyulan mutlak güven kaybolmuştur. Heyetin karşılanmaması, haber bile verilmeden günlerce bekletilmesi, adeta yok muamelesi yapılması Ankara Hükümeti'nin Bolşevik Rusya tarafından önem-

senmediğini göstermektedir. Bu yetmiyormuş gibi TBMM dışişleri heyeti Moskova'da aç bırakılmıştır: bu bir skandaldır. Evet, bilindiği gibi bu tarihlerde iç savaş nedeniyle Moskova'da o kadar büyük bir açlık vardır ki, Lenin ve tüm Bolşevik partisi merkez komitesi üyeleri bile tam beslenememektedir. Ama yabancı heyetlerin ihtiyacını en asgarisinden de olsa karşılamakla yükümlüdürler. TBMM Dışişleri heyeti bu sürede Moskova'daki İslam Cemaati ile temas ederek, "Bekir Sami Bey'in İstanbul Sultanisi'nden arkadaşı olan Şamil Bey" sayesinde, Tatar heyeti tarafından "kavurmalı pilavla" beslenerek açlıktan kurtulmuştur (Tengirşenk, 1981; 149). Bu süre içinde TBMM heyeti, Bolşevik Rusya'nın ne kadar zor durumda olduğuna şahit olmuştur. Heyet Moskova'da İslam Cemaati Başkanı ile, Tatarlarla, diğer Müslüman toplumların temsilcileri ile, Çerkeslerle görüşerek Bolşeviklerin uygulamalarını bir de onların gözünden dinleme fırsatı yakalamıştır.

Bütün umudunu Bolşeviklere bağlayarak, adeta biat etmek üzere Moskova'ya gelen TBMM heyetine reva görülen muamele ile Bolşevikler büyük hata yapmıştır. Sovyetlerin, dört elle kendisine sarılan Türkiye ile ittifak antlaşması yapmaktan kaçınması, kendisi açısından büyük bir taktik hatadır. Halbuki Yunan ordularının ileri yürüyüşünün sürdüğü o günlerde, haklarında idam fermanı çıkmış, Bolşevik Rusya'nın koşullarından ve sorunlarından bihaber, Bolşevizme/komünizme sempati duyan TBMM heyeti ile farklı ilişkiler kursalardı, durum çok değişik olabilirdi. Yani, dışişleri heyetini bekletmeseler, maddi ve askeri yardım için Ermenistan'ın sınırı kapamasına engel olsalar, Ermenistan için toprak talebinde bulunmasalardı, Türk tarafından büyük tavizler alarak ittifak antlaşması yapabilirlerdi ki, bunu da yap(a)mamışlardır. Bu süre içinde TBMM heyetinin nezdindeki "Bolşevizm" büyüsü bozulmuştur, heyet çok daha realisttir artık. Üstüne üstlük Bolşeviklerin de tıpkı İngilizler gibi toprak talebinde bulunması ile heyetin ayakları suya ermiş, Sovyetler Ankara'yı göz göre göre kaybetmiştir.

TBMM Dışişleri heyeti heyecanla Bolşevik yetkililerle görüşmeyi beklerken Enver Paşa da Moskova'ya teşrif etmiştir.

Ağustos 1920:
Enver Paşa Moskova'da

"Birden locaların birinde Enver göründü.
Müslümanlar Enver'i görür görmez kıyametler koptu.
Herkes meclisi bırakarak etrafını ihata etti. Kimi alnı öpüyor, kimi arkasını okşuyor,
kimi elbisesine temas ediyor, kimi hayran hayran yüzüne bakıp duruyor.
Etrafını tavaf edip durdular."
Bakü, Şark Milel-i Mazlumesi Kurultayı
– AKAL, 2002; 386

Cemal Paşa'dan sonra, 15 Ağustos 1920 tarihinde Enver Paşa da Berlin'den Moskova'ya gelmiştir. Enver Paşa Moskova istasyonunda büyük bir törenle karşılanmış, kendisine Moskova'nın en itibarlı konutu tahsis edilmiş, (ki 1921 yaz aylarına kadar bu konutta ikamet edecektir), Rusya açlıkla kıvranır, TBMM dışişleri heyeti aç bırakılırken konutuna torbalarla yiyecek taşınmıştır (Arıkan, 2006; 737). Bütün bunlar Bolşeviklerin Enver Paşa'ya biçtiği değer ve misyonun göstergesidir.

Enver Paşa'nm hem Mustafa Kemal'e, hem de Cemal Paşa'ya yazdığı mektuplara göre Moskova'ya geliş tarihi Ağustos ayının 15'idir (Cebesoy, 1982; 63). Ayrıca Karabekir'in "Halil Paşa'nın evrakı" adı altında yayımladığı belgelerde tutulan bir günlükte "4 Ağustos'ta Berlin'den hareket eden Enver ve ekibi, Moskova'ya 15 Ağustos'ta varmıştır" (Karabekir, 1967; 306-311). Ancak Yusuf Kemal Tengirşenk'in hatıraları Enver'in Moskova'ya 15 Ağustos'tan önce geldiği izlenimini vermektedir. Yusuf Kemal, 31 Temmuz gecesi, Moskova'daki Tatarlar Mektebi'ndeki toplantı ve yemekte Bekir Sami

ve Enver Paşa'nın birlikte oturduklarını anlatmaktadır (Tengirşenk, 1981; 148). Ayrıca kurye zabiti Kamil Efendi'nin Ankara'ya yazdığı raporda: "Ruslar Enver Paşa'nın Moskova'ya geldiğini ve ikametini gizli tutmak" istediğini yazmıştır (Karabekir, 2008; 970).

Enver Paşa'nın Moskova'ya ne zaman geldiği önemlidir, çünkü Ankara'dan Moskova'ya giden heyetin bir türlü Sovyet Rusya yetkilileriyle resmi görüşmelere başlayamamasının bir nedeni de, Sovyet yetkililerinin o sırada Enver'le görüşüyor olması olabilir mi? TBMM heyeti Moskova'da randevu beklerken Bolşevikler Enver'le görüşüyor olabilir mi?

Enver Paşa neden önemli?

Enver Paşa'nın Moskova'ya geldiği ağustos ayında bir yandan iç savaşla, diğer yandan Polonya harekâtı ile meşgul olan Kızıl Ordu'ya Almanya'dan silah temin etme sözü vermesi bile Bolşevikler açısından hayati önemi haizdir (Karabekir, 2010; 21; Cebesoy, 1982; 67). Enver Paşa Moskova'ya gelir gelmez Hintli Mehmet Ali ile, Afgan, Hive ve Azerbaycan murahhasları ile, Tatar eşraf ve uleması ile görüşmüş (Karabekir, 2010; 23); bütün Müslüman unsur temsilcilerinin ona büyük saygı ve itibar gösterdiği Bolşeviklerin gözünden elbette kaçmamıştır. Enver'in bu sıralarda *Mustafa Kemal'e* yazdığı mektuplarda yukardan, ancak üstün astına kullanabileceği bir üslup tutturduğu, Mustafa Kemal'i bir yandan eleştirirken diğer yandan önerilerde bulunup yol gösterdiği dikkate alınırsa Enver'in özgüveni daha iyi anlaşılacaktır. Kendisini hâlâ lider gören Enver, herhalde Sovyet yetkililerine de kendisini böyle empoze etmiştir. Enver Paşa'nın Lenin hariç üst düzey bütün Bolşevik liderlerle, Çiçerin, Buharin, Karahan vb ile görüşmüş olması, Bolşeviklerin ona verdiği değeri kanıtlamaktadır.

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı / İİCİ

Enver Paşa sadece Ankara'yı değil, tüm dünya Müslümanlarını temsil ettiğini iddia etmektedir. 1920 yılı Mayıs ayında, Alman yönetiminin göz yummasıyla Berlin'de kurulan "İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı" ya da "İttihad-ı Selâmet-i Milli" cemiyetinin (Fransızca adı *l'union pour la libération del'Islam*) başında Enver Paşa vardır (Toprak, 1997; 9). Bu teşkilatın merkez heyeti üyeleri arasında Osmanlı topraklarında yaşayan çeşitli etnisitelere sahip Müslümanlar olduğu gibi (Dr. Fuad Bey-Mısır, Şekib Arslan Bey-Suriye, Başhempa Bey-Kuzey Afrika) Hindistan adına Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa'nın bulunmaktadır. Sovyet Rusya açısından Enver'le iyi geçinmek, bütün bu coğrafyalarda bir tür bağlantılarının olması anlamına gelmektedir (Ersan, 2009; 955).

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nm ikinci kongresi, Talat Paşa'nın öldürülmesi üzerine teşkilatın genel merkezinin Berlin'den Moskova'ya nakledilmesiyle, 27 Haziran 1921'de Moskova'da yapılmıştır (Ersan, 2009; 955). Moskova'daki İİCl'nın Kongresi'ne katılan ve Enver Paşa'nın vekili olarak Moskova'da kalan Hüseyin Fevzi Bey, daha sonra Enver Paşa'dan koparak Ali Fuat Paşa'ya iltihak etmiştir. Hüseyin Fevzi Bey'in getirdiği evrak sayesinde Enver Paşa'nın Bolşeviklere neler vaat ettiği açığa çıkmıştır. Enver Paşa "Anadolu hükümetinin hiçbir dayanma gücü kalmadığından", "cemiyet tarafından müdahale zamanının geldiğinden" söz etmektedir. Enver Paşa Bolşeviklere "Türkiye'nin" "müdahalede başarı kazanıldıktan sonra müstakil kalmak şartıyla Rusya Sovyet Federatifine dahil olma" sözü vermiştir (Ersan, 2009; 957-58). Hüseyin Fevzi Bey'in Ali Fuat'a teslim ettiği raporda şunlar yazmaktadır:

> Ruslar Enver'i dünyanın en büyük inkılapçısı olarak telakki ettirdiler. Enver'i Afrika-yı şimâlîde, Hindistan, Afganistan, İran ve bütün Asya-yı vüstâ'daki nüfuzunu i'zam ederek adeta İslam imparatoru şeklinde göstermek istediler. Bununla Avrupa emperyalist hükümetlerine karşı Enver'i elde tutmakla İslamları elde tuttuklarını, Türkî dahil olduğu halde bütün İslamların kendi ellerinde olduğunu göstererek hem kendi menfaatlerini temin etmek ve hem de dâima bir alet, silah-ı tehdit olarak gösterdiler. Kendisine büyük bir serbesti-i hareket ile i'timad ve salâhiyet verilmişti.
>
> 1- Enver tarafından tezkiye edilen her şahıs Rusya dahiline serbest girebilir ve çıkabilir (Hatta Rusya'nın menfuru olsa bile (meselâ Küçük Talat gibi).
>
> 2- Enver şahsen arzu ettiği zaman her yere girebilir.
>
> 3- Teşkilat azaları Sovyet hükümeti tarafından (Rusya dahilinde) meccânen iâşe ve iskân ettirilir ve bunlar silah taşımak hakkını hâizdirler.
>
> 4- Şark şubesi bütün mütalaâtını münâkaşa etmeden kabul eder.
>
> 5- Enver'in kuryesi, ister Hariciye komiserliği vasıtasıyla gönderilsin, ister başka vasıtalarla nakledilsin sansüre tâbi değildir.
>
> 6- Hiçbir iş gümrük veya teftişe tâbi değildir.
>
> 7- Azalar veya mensubînden herhangi birisi her ne suretle olursa olsun diplomatik vize ile seyahat ederler. Ve bunlar bir cürm-i âdi veya siyasi veya cünhâ veya cinâyet irtikâb ettikleri takdirde Enver'in veya vekilinin muvâfakati olmadan tevkif veya temrir edilemez.
>
> 8- **Kendisi Rus Sovyet Hükümeti'nin fevkalade komiseri unvânını ve muhtelif isimler ile ve muhtelif tabiiyyetlerle pasaportları şâmildir.**
>
> 9- Teşkilatın a'zaları (Misyon Enver Paşa)[1] telakki edilir. Ve hariciye komi-

1 Bolşevik Hariciye Komiserliği Enver Paşa teşkilatını "Ali Paşa Misyonu" olarak adlandırmış ve Türk Elçiliği ile aynı imtiyazları vermiştir (Cebesoy, 1982; 211).

serliğinin himâye-i mahsusası altındadırlar. Enver komünist değildir ve bunu alenî surette i'lan etmiştir. Yalnız emperyalist ve kapitalist aleyhtarıdır. Cemiyetin programları beş cild üzerine tertib edilmiş "İstiklâl Kütüphanesi" namıyla nesredilmiş ufak cüzlerde mesturdur. Bunları Ruslar görmüşler, muvafakat etmişlerdir. En mühim mevaddı "Emperyalist ve kapitalist aleyhine ilâ-nihâye mücâdele ile dünya komünistleriyle tesrik-i mesâi etmek ve bunları müteâkiben propaganda yaptırabilmek için lâzım gelen muâveneti yapmaktır" (Ersan, 2009; 962-66) (abç).

Sultan Galiyev'in Türkiye yorumları

Sultan Galiyev bile önceleri, Kemalist'leri Lenin'in deyimiyle "Türk Ekimcileri" olarak niteleyen Bolşeviklerin, daha sonra "Mustafa Kemal'i mi, Enver'i mi, Enverci solcuları mı destekleyelim diye bocalamaya başladıklarını" söylemektedir. Sultan Galiyev, Mustafa Kemal hareketini, Bolşeviklerin yeteri kadar önemsemediğini açık açık yazmaktadır:

> İşte bu da Ankara... biz bu hareketin ta başlangıcında, hareket yeni doğmaya başladığında, belli bir güç ve enerji harcayarak onu kendi elimize alamaz mıydık? Evet, yapabilirdik, tamamen olmasa da en azından yarı yarıya bunu yapabilirdik. Neden yapmadık? Çünkü biz ona dikkat etmedik, önem vermedik (Kakınç, 2004; 45-46).

Mustafa Suphi 12 Temmuz 1920 tarihli *Yeni Dünya* gazetesinde "Misafir Paşalarımız" başlığı ile İttihatçı Paşaların Moskova'da bulunmasını eleştiren, onların Türkiye'deki hareketi temsil etmediklerini iddia eden bir yazı kaleme almıştır. Bu yorumu ile Ankara'ya tercüman olsa da Enver'i Bakü'ye taşıyacak olan Bolşeviklerden olumsuz bir puan almış olmalı.

Enver Paşa'nın temsiliyet derecesi

Enver Paşa'nın Bolşevikler tarafından ne kadar büyük bir itibar gördüğünün bir diğer göstergesi, 1 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Şark Milel-i Mazlumesi Kurultayı'na Enver'i götürmeleridir. Enver'in Moskova'dan Bakü'ye Zinoviyev'le birlikte özel vagonda seyahat etmesi; Bakü Kurultayı'nda Zinoviyev'in locasında oturmasının hep sembolik anlamları vardır. Böylece Şark'm tüm Müslüman halklarına 'Enver bizimle ittifak yaptı, biz onun nezdinde, o bizim nezdimizde çok değerli' mesajı verilmiştir. Bakü'de büyük bir ilgi ile karşılanmış olan Enver Paşa, Sultan Galiyev'le tanışmış; Yusuf Kemal "Buharalılar Enver Paşaya adeta tapmıyorlar" diye yazmıştır (Tengirşenk, 1981;

148). Enver de gördüğü itibarı, 25 Ağustos 1920'de Moskova'dan Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta şöyle anlatmaktadır:

> [Bakü kongresi öncesinde] bütün İslam delegasyonlarıyla temasa geldim. Gerek komünist olsunlar, gerek olmasınlar. [...] ahval-i ruhiyenin böyle olduğu bir zamanda alem-i İslâma pek nafi hizmetler görüleceği fikrindeyim (Yalçın, 2002).

Enver'e gösterilen olağanüstü itibar, İttihatçılar tarafından Anadolu'da propaganda edilmiştir. ***Sebil-ür-reşat*** gazetesi sorumlu yazı işleri müdürü Eşref Edip'in Bakü'deki Kurultay'a giden Trabzon delegeleri Abdülhalim ve Ali Kemal Efendilerle yaptığı mülakat pek çok gazetede tekrar tekrar yayımlanmıştır. Kastamonu'da yayımlanan ***Açıksöz*** gazetesinde, 28 ve 29 Ekim 1920 tarihlerinde birinci sayfanın tamamını kapsayan bir şekilde: "Şark İlleri Kurültayı Murahhaslarımızla Mülakat, I ve II" başlığı ile yayımlanan yazıda Bakü Kurultayı'nda Enver'e gösterilen itibar şöyle anlatılmaktadır:

> Enver Paşanın Müslümanlar üzerindeki nufuz-u azamı! O ne cazibe, o ne kerametler? Meclis açılmıştı. Nutuklar devam ediyordu. Birden locaların birinde Enver göründü. Müslümanlar Enver'i görür görmez kıyâmetler koptu. Herkes meclisi bırakarak etrafını ihata etti. Kimi alnı öpüyor, kimi arkasını okşuyor, kimi elbisesine temas ediyor, kimi hayran hayran yüzüne bakıp duruyor. Onu adeta fevkal-beşer bir mahluk telâkki etmek istiyorlar. Etrafını tavaf edip durdular. Görüp de hayretlere düşmemek mümkün olmuyor. Yetişip elini sıkamayanlar, onunla musafaha [tokalaşma] edenleri yakalıyorlar, "Enver'le musafaha eden o mübarek ellerinizi veriniz öpeyim" diye görseniz ne muhabbet ve rabıta gösteriyorlar. İslam alemini tahrik için öyle müessir bir şahsiyet ki!.. O kadar şöhret kazanmış ki İslâm alemi arasında adeta bir timsal-i ittihad ve necat olmuş onu bilmeyen, işitmeyen zan etmem ki hiçbir Müslüman olsun. Müslümanlar onun hakkında hiçbir kelime-i tenkit dinlemek istemiyorlar, kusurlarını söylemek isteyenlere düşman oluyorlar ve bazı yerlerde katiyen söyletmezler, söylemek cesaretinde bulunanlar olursa öldürmeye kalkışırlar. Çok garip bir mazhariyet.
>
> Enver Paşa kongrede resmen Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp, Mısır, Arabistan, Hindistan ihtilal cemiyetleri vekili olarak bulundu. Ve bu namıyla mühim bir nutuk irat etti ve pek çok alkışlandı. Azerbaycan ordularını teşkil ve tensik edecekti. Fakat Bolşevikler bırakmadılar. Beraber olup Moskova'ya gittiler. Geçtiği yerlerde ihtilâl ateşi saçarak geçiyor. O hiçbir şeyden aldırmayarak yalnız geziyordu. Fakat Müslümanlar onun haberi olmaksızın onun takip ve muhafazasını ihmal etmediler. İşittiği zaman sıkıldı, "ne hacet var?"

dedi. Başında siyah kalpak, sırtında sivil haki ceket pantalon, ayağında çizme, pek sade bir halde (Akal, 2002; 363-384).

Bolşevikler Bakü Kurultayında, "doğrudan emekçi halka çağrı" yapmıştır. Devletler ve liderler nezdinde çağrı yapılmamıştır. Dolayısıyla bir kurum olarak TBMM de, onun reisi Mustafa Kemal de resmen davet edilmezken (Aslan, 2007; 31); Enver Paşa'ya bu kadar itibar gösterilmesi, Türkiye adına onun muhatap alındığını zaten göstermektedir. Üstelik bu tutum sadece Mustafa Kemal'i değil Mustafa Suphi'yi de hiçe saymak anlamına gelmektedir. Bu durumdan her ikiside hiç hoşlanmamış olmalı. Bolşeviklerin Enver'i bu kadar öne çıkarmaları, Mustafa Kemal tarafından Sovyetlere yazılmış bir eksi puan olmalıdır. Üstelik Enver'e bu itibar, Ankara'nın temmuz ayında yolladığı "Talat, Enver ve Cemal Paşaların Ankara'yı temsil etmediğine" ilişkin tebligata rağmen gösterilmiştir.

Mustafa Suphi açısından ise durum tam bir hezimettir. Kendisini 1913'te Sinop'a süren; 1918'de Osmanlı'nın son sefiri Galip Kemali aracılığı ile Türk komünistlerine savaş açarak ***Yeni Dünya*** gazetesinin yayımına mani olmak isteyen İttihatçıların en ünlü reisine Bolşevik yoldaşlarının böylesine itibar göstermesi, Suphi'yi mutlaka üzmüştür. Suphi'nin *Yeni Dünya* gazetesinde "Kafkas'ın tamamen istilasına taraftar olan **istilacı müfrit emperyalist askeri fırkası**" (Tunçay, 1995; 59) diyerek en ağır biçimde eleştirdiği İttihatçıların reislerinden Enver Paşa'nm III. Enternasyonal/Komintern'in lideri Zinoviyev'in locasında ağırlanması, kendisinin Bolşevikler nezdindeki itibarsızlığının göstergesi midir?

Enver Paşa'nın Bolşevikler tarafından lider olarak kabul edildiğini yazanlardan belki de ilki, İttihat ve Terakki uzmanı Tarık Zafer Tunaya'dır. Karahan'ın "Mustafa Kemal-Enver Paşa çatışmasını Türkiye'nin bir iç sorunu" olarak kabul etmesi, hatta Mustafa Kemal'in Batı'yla anlaşması durumunda Enver Paşa'nın onun yerini alabileceği fikri Bolşevikler için önemlidir (Tunaya, 1981; 58, 227). Enver Paşa'nın tam bir solcu ağzıyla konuşmakta oluşu, Bolşeviklerin ona güvenmesini kolaylaştırmış olmalıdır. İbrahim Tali bir mektubunda "Bolşeviklerin Enver'i pek sol tanıdıkları"nı söylemiştir (Karabekir, 2010; 78).

Bolşevikler büyük bir olasılıkla Enver Paşa Moskova'da olduğu sürece Mustafa Kemal'i hiç önemsemediler, süreç içinde de Enver'le mi, Kemal'le mi işbirliği yapacaklarına karar veremediler. Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı'nın düzenlenmesi kararı alındığında, 6 Temmuz 1920'de kaleme alınan mektupta Komintern yetkililerinin Mustafa Kemal ve Ankara Hükümeti hakkında bilgi sahibi olmadıkları: "Kemal Paşa hükümeti kime güveniyor? Bu hükümet, [...] genç Türkler hükümetinden ne kadar farklıdır" di-

ye sormalarından anlaşılmaktadır (Aslan, 2007; 31). Moskova'dan Anadolu'ya baktıklarında herhalde şöyle düşünüyorlar. "İngilizlere teslim olmuş Osmanlı Devleti'ne karşı Anadolu'da bir hareket var. Kim bunlar? Bunların gücü ne? Bolşevik değil, peki ne?" Bir yanda Talat, Enver ve Cemal Paşalar var, onları daha kolay tahlil edip anlayabiliyorlar, ama Mustafa Kemal'in Enver'den farkı var mı? Varsa ne? Türk histografisinde Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal yenilirse, yedek güç olarak Moskova'da tutulduğuna ilişkin yorumlar bulunmaktadır. Halbuki ben artık şuna kaniyim ki, Bolşevikler Ankara'yı Enver'in temsil ettiğini düşünerek hareket etmişlerdir.

13 Ağustos: Çiçerin'le görüşme

Karahan'ın "yarın görüşelim" diye toplantıyı bitirdiği 4 Ağustos'tan on gün sonra, 13 Ağustos'ta Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'le toplantıya oturan heyet öğrenir ki, bu görüşmeden üç gün önce, 10 Ağustos'ta, Bolşeviklerle Ermenistan arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Burada önemli bir hususun altını çizmek gerek: 10 Ağustos aynı zamanda Sevr Antlaşması'nın imzalanma tarihidir. Sevr'e göre Müttefikler, Trabzon dahil neredeyse tüm Doğu Anadolu'yu Ermenistan'a verirken, şimdi Taşnak hükümeti bu antlaşmayı reddederek Van ve Bitlis'ten alınacak bir parçaya razı olmuştur.

Bolşeviklerle Ermenistan arasında imzalanan antlaşmaya göre Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ulaşımı sağlayan tek tren yolu Ermenistan'ın kontrolüne bırakılmıştır. İlk geldikleri günden beri Sovyetlerin yapacağı askeri yardımın Anadolu'ya sevk edilmesi için Ermenistan'ın kapattığı Nahcıvan-Şahtahtı sınır geçişinin açılmasını isteyen TBMM Dışişleri heyeti, bu tren yolunun tamamen kapandığını öğrenince büyük bir şaşkınlık geçirmiş ve hayal kırıklığına uğramıştır (Cebesoy, 1982; 87). Sovyet Rusya'nın Ermenistan'la yaptığı bu anlaşma, iplerin kopmasında büyük rol oynamıştır. Çiçerin'le yapılan görüşmede artık tüm güvenini kaybeden Türk tarafı Çiçerin'e "lafı dolaştırma" "eski usul gizli diplomasiden vazgeç" diyecek kadar sertleşir. Sovyet tarafı Halil Paşa ile Van, Bitlis ve Muş'tan toprak verilmesi hususunda anlaşıldığını söyleyince, tekrar Halil Paşa'nın Ankara'nın temsilcisi olmadığı hatırlatılır (Cebesoy, 1982; 89-90).

Bu görüşme sonrasında TBMM heyeti umutsuzluk içinde Lenin'den randevu istemiş ve 14 Ağustos'ta Lenin'le görüşülmüştür (Cebesoy, 1982; 91). Lenin, Ermenistan'la yapılan antlaşmaya mecbur olduklarını, değiştirmeye çalışacaklarını, aksi takdirde Türkiye'nin yolu açmasına göz yumacaklarını söyler. Bu görüşmelerin bilgisi Ankara'ya aynı gün gönderilir. Mustafa Kemal bu raporu 29 Ağustos'ta alacak ve büyük hayal kırıklığına uğrayacaktır.

Çiçerin'le yapılan resmi görüşmeye Enver Paşa da katılmıştır. Yusuf Kemal Moskova'daki görüşmelere Enver'in de katıldığını adını vermeden Meclis'te itiraf etmiştir: "o sırada Moskova'da bulunan diğer bir heyetin de bize yardımı oldu. O heyete de şiddetli protestolar verdirdik. Biz de bir taraftan görüştük" (tbmm.gov.tr). Rıza Nur da anılarında –güvenilirliği tartışmalı da olsa–, Enver'in kendisini Anadolu'da verilen mücadelenin komutanı olarak lanse ettiğini, Ankara heyetinin Sovyet temsilcileri ile yaptığı bütün toplantılara Enver Paşa'nın da katıldığını yazmaktadır.

13 Ağustos'tan sonra yapılan görüşmelerde Türk tarafının tuttuğu tutanağı Çerçeve III'te okuyucunun dikkatlerine sunuyorum. Bu tutanak yine Ali Fuat Cebesoy (1982; 86-91) tarafından karmakarışık bir şekilde, bazı yerleri atılarak ve dili Türkçeleştirilerek yayımlanmıştır. Türk tarafının tuttuğu tutanağın tamamı ilk kez sansürsüz olarak yayımlanmaktadır:[2]

Lazistan mebusu Osman Bey

Moskova'ya gönderilen TBMM Dışişleri heyetinin üyelerinden biri de, görüşmeler sırasında tercümanlık yapan Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey'dir. Arşivdeki belgelerden anlaşılmaktadır ki Osman Bey'le Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet (İnönü) Bey arasında epeyce bir mektup, talimat ve rapor gidip gelmiştir. Bu tarihte Garp Cephesi'nden sorumlu olan Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey'in, Lazistan Mebusu Osman Bey'e niye talimat verdiği ve Osman Bey'in Moskova'dan niye İsmet Bey'e rapor gönderdiği açıklanması gereken bir durumdur.

1890 yılında Rize'nin Çayeli ilçesinde doğan İsmailzade Osman Nuri Bey, İstanbul'da Yüksek Mühendis Mektebi'nde okuyarak mühendis olmuştur (Taş). 1919 yılında yapılan Meclis-i Mebusan Seçimlerinde, Rize Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi iken, "ahalinin arzusuna ve aynı zamanda liyâkatine binaen namzed gösterilmiş", Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından da adaylığı onaylanınca mebus seçilmiştir. Meclis-i Mebusan'ın kapanması üzerine Ankara'ya gelerek Büyük Millet Meclisi'ne katılan Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey, Mustafa Kemal'e yakın isimler arasındandır (Çapa).

Osman Bey, Bolu, Düzce ve Hendek'te başlayan ayaklanmalara karşı oluşturulan Hüsrev Bey'in (Gerede) "Heyet-i Nasihası"nda yer almış, Hüsrev Bey ile birlikte gittiği ayaklanma bölgesinde tutuklanmış, öldürülmelerine ramak kala ayaklanma bastırılmış ve Hüsrev ve Osman Bey'ler kurtarılmıştır (Taş). Osman Bey bu üzücü olayın hemen arkasından, iyi Rusça bildiği için olsa ge-

2 ATASE, İSH, Kutu No. 912, Kutu No. 17, Belge No. 17-1, 17-2, 17-3, 17-4, 17-5, 17-6. Bu belgeyi transkribe eden Veysel Usta'ya teşekkür ederim.

ÇERÇEVE III

Çiçerin'le Türk Dışişleri Heyetinin Yaptığı Görüşmenin Tutanağı[1]

Büyük Millet Meclisi Kuvve-i İcraiye Riyasetine
18 Ağustos 36.

12 Ağustos 36'da vukubulan davet üzerine Çiçerin ile hariciye dairesinde iki saat müzakeratımız devam etti. Esliha ve mühimmat-ı lazime için tayin edilmiş komisyon ile müzakeratımızın neye efzan ettiğini sual ettiler. Mütehassıslarımız tarafından komisyona, muhtaç olduğumuz silah ve malzemenin mufassal bir listesi bulunduğunu ve mamafih henüz bir cevab alınamedığını söyledik. Daire-i aidesinde tedkik edileceğini ve seri muameleyi tekid edeceğini söylemesi üzerine yol meselesine nakl-i kelam eyledik. Vaziyetimizi bir daha izah ve muavenet-i mevudalarının istifademize sırf yolun Ermenistan dâhilinden bir an evvel açılmasına muvafık olduğunu mısırrane bir surette tekrar eyledik. Yolun açılması için icab eden teşebbüsat yapılmakta ise de vaktini tayin eylemek kabil olamayacağı cevabına mukabil birkaç gün evvel münşarları Karahan ile mülakatımızda mumaileyhin Ermeniler tarafından gasb olunan altının iadesi için Erivan Hükümetine nota verildiğini ve bu ayın sonuna kadar behemehâl yolun açılacağını ve bunu mahremane bir suretde hükümetimize iş'ara mezun olduğumuzu söyledi. Tarafınızdan dahi aynı teminatı hükümetimize tebliğ edebilir miyiz yolundaki sualimize Çiçerin cevap vermedi ve biraz düşündü. İfademizi tekrar etmemiz üzerine mumaileyh, biz Ermeniler ile bir mütareke akd ve bugünkü gazete ile neşr eyledik. Bu mütareke ahkâmınca Nahcivan bizim ordunun taht-ı işgalinde kalacak ve Şahtahtı kasabasıyla ve Şahtahtı'ndan Culfa'ya giden demiryolu Ermenilerin işgalinde kalacak. Fakat bu muvafakat bir yıldır dediler. Biz derhal buna itiraz ve biz yolun açılmasını bekler iken kendilerîyle aramızda mevcud yegâne vasıta-i temasın da artık mahv olduğunu ve aramızda artık hiçbir tarik-i muvasala kalmadığını ve vaziyetin eskisinden daha fena bir şekle girdiğini beyandan sonra Karahan'ın ifadesi hakkındaki mütalaa tekrar soruldu. Evet, kati bir şey söylenemez ise de bu ayın nihayetine kadar yolun açılması memuldür, dediler.

Eski usul müzakerat-ı siyasiyeyi terk ederek açık bir surette müzakere etmekliğimiz tarafeyn için daha müfid ve esasen kendilerinin ilan eyledikleri prensipler de gizli diplomasinin aleyhinde olunduğundan bahisle Rusya Savet hükümetinin Türkiye hakkındaki fikr ve nokta-i nazarı ve siyasetlerinde bizim mevcudiyetimizi kendileri için nafi' addedip etmediklerini ve gerek İngiltere ile münferi-

1 ATASE, İSH, Kutu No. 912, Kutu No. 17, Belge No. 17-1, 17-2, 17-3, 17-4, 17-5, 17-6. Bu belgeyi transkribe eden Veysel Usta'ya teşekkür ederim.

den ve gerek garb ile müctemian akd edecekleri sulh müzakeratında bizim menfaatimizi ve mevcudiyetimizi kendileri için elzem bir gaye addedip etmediklerini tekrar sorduk. Hudud-ı milliyesi dahilinde Türklerin bekalarını müzakerat-ı sulhiyede müdafaa eylemek ve bunu istihsal etmek için bütün mesaimizi sarf eylemek hükümetimizce bir düstur-ı hareket olmak üzere kabul edilmiştir. Ancak vaziyetimiz müsaid olmaz, alemşümul olan siyasetimizden sarf-ı nazar ile sırf kendi hududumuz dâhilinde icra-yı faaliyete mecbur kaldığımız takdirde arzumuz dairesinde setri müdafaadan çaresiz fariğ olabiliriz. Fakat bunun muvakkat ve yine mahdud bir zaman için olacağını da kati surette söyleyebilirim. Bu halde dahi maddi muavenetlerimizi Azerbaycan hükümetin tavassutuyla idame ettirebiliriz.

"Mahdut dediğiniz bu zaman tahminen sizce ne kadar bir müddettir. Lütfen tenvir eder misiniz" diye vaki olan istizahımıza cevaben müddetin tespiti kabil değildir. Ancak ümidlerimiz siyaset-i malumunuzla hâsıl olabilecek bu tevakkufun pek mahdud bir zaman muhtasar kalacağı merkezindedir. Her memlekette fikirlerimiz günden güne daha ziyade tamim ve intişar yapılmaktadır. Dört aydan beri fikirlerimiz memalik-i gayriyede daha ziyade kuvvet ve vusat peyda eyledi. Binaenaleyh pek karib bir zaman içinde gayrıda tahavvülat-ı azime husule geleceğinden ve biz de dâhili işlerimizi hallederek daha ziyade kesb-i kuvvet eyleyeceğimizden ve tekraren siyaset-i âlemşümul sahasına daha fa'alane suretde atılarak temin-i maksad eyleyeceğimizden eminiz diyorlar.

Mümkün mertebe müddetin nisbetinde ısrar eyledik. Zannederim böyle bir muvafakat ıztırarı sekiz, dokuz ayı tecavüz edemez. Her halde bu müddet zarfında biz daha büyük muvaffakiyetle tekrar irtibatımızın takibine muktedir olabileceğimizi ümid eyliyorum cevabını verdiler.

Bunun üzerine kendilerine Anadolu'nun mevcud bulunduğu mehalik azimeti ifhamı müşkül gavalli arasında çırpındığımız bir taraftan muhtelif cephelerde itilaf hükümetleriyle harp eylediğimiz bir taraftan da İstanbul Hükümeti'yle, kendi padişahı ile mücadelede bulunduğu dokuz aylık bir zaman değil, üç ay intizar bile bizim için mehalik olabileceğini ve kendilerinden beklediğimiz muavenet nihayet ikibuçuk aya kadar temin edilmediği suretde kışın hululünü ve şimendiferlerimiz olmadığından üç ay sonra nakliyatın kabil-i icra olamayacağını ve on iki seneden beri harb içinde ezilmiş ve mütarekeden sonra silahından bütün kuvvetine tecrid edilmiş zavallı Anadolu'nun artık mukavemete tab-aver olamayarak memleketin izmihlali korkusunu ve İtilaf hükümetlerinin Karadeniz sevahilimize ordu ihraç ederek vilayet-i şarkıyemizi tehdid ve istila edebileceklerini ve bu takdirde esasen İtilaf hükümetlerinin aleti olan Gürcistan ve Ermenistan kuvvetleriyle tevhid-i mesai ederek Rusya için de büyük bir tehlike ihzar eyleyeceklerini ve bu tehlike garb tehlikesinden daha mukırr olabileceğini izah eyledik. Çiçerin bunları tasdik etmekle beraber garb tehlikesinin kendileri için daha müdhiş olduğunu ve Lehistan'ı aleyhlerine kıyam ettirdikleri gibi daha bir takım hükû-

metleri de üzerlerine sevk etmekle İngiltere'nin meşgul olduğunu ve Kırım'da bulunan Vrangel muhalefetinin tevsi' ederek Kazakları yeniden hasım ettirebileceğini ve dahildeki bu muzdarib vaziyet kendileri için tamamıyla mehalik olacağına her şeye tercihan ilk vazifeleri Ermenistan meselesini halletmek ve sürat-ı ... ile Vrangel kuvvetini mahv eylemek olacağını ve Türkiye'deki İtilaf işgallerinin muvakkat bir vaziyetde kalacağını ifade eyledi.

Şahtahtı kasabasıyla Şahtahtı-Culfa hattının Ermenilere terki kendileriyle Azerbaycan hatt-ı muvasalamızı bâ-lüzum sed ve kat' eylediklerinden yolun bizim için ne derecede mukırr olduğundan bahs ile bu meselenin ıslahı ve Ermenistan yolunun açılması lüzum-ı katisini dermeyan ettiğimiz gibi Malakan'dan bir saat evvel kurye vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'dan alman mektubun mündericatı tefehhüm ve Ermeni mezalimine dair meltuf verildi. Kafkas Ordusu kumandanlığının izahatına nazaran bu yolun cebren açılması için oradaki kuvvetlerinin kafi olduğunu söylemesi üzerine kendileriyle müştereken yolu açmak mümkün olduğunu beyan eyledik. Ermeni hükümetine taarruz ve orada fütühat icra eylemekliğimiz hükümetlerince tensib edilemeyeceğini söylemelerine cevaben bizim katiyen bir fütühat siyaseti takip eylemediğimizi ve maksadımız halen ve atiyen Ermenilerle dostane yaşamak olduğunu ve gayemiz sırf bizim için kendileriyle ve Azerbaycan ile nokta-i temasın idamesi olduğunu ve esasen Şahtahtı-Culfa hattı Azerbaycan'a ait bulunduğunu, Ermenileri oradan yerlerine tard ve Şahtahtı ve hattın bi't-tamam Azerbaycan'a iade olunacağı yerde gerek askeri ve gerek Erzurum'un mahrukatça olan ihtiyaç-ı mermi ve kışın odunsuzlukdan Erzurum vilayeti ahalisini maruz kaldıkları ölüm tehlikesinden kurtarmak üzere Sankamış noktasını işgalden ibaret olduğunu ika' ederek teminat-ı lâzıme verdik. Hareketimizi yalnız başımıza da yapmak istemediğimizi ve kendileriyle müştereken icra eylemek istediğimizi de söyledik. Çiçerin bunları not etti. Brest-Litovsk ve rüfekası hükümetleriyle yapılan muahedelerden Anadolu hükümetinin mütemadiyen bahs etmesini pek muvaffak görmediğini işrab eyledi.

Halil Paşa ile olan mülakatlarında ne gibi esasat takarrur eylediğini sorduk. Bize muavenet ve Ermeni hükümeti ile tahdid-i hudud meselesi ve Türkiye hükümetinin kendi toprağı dâhilinde bulunan diğer milletlerin hukuklarına riayet eylemesi hususu mevzu-ı bahs olduğunu ve eski Ermeni vilayetlerimizden mesela Van, Muş, Bitlis'ten bir takım yerlerin efradıyla kendisine hasr edilen arazide teneffüs edememiş ve boğulmaya mahkûm olan Ermenistan'ın yaşayabilecek bir şekle ifrağı dahi ahalinin mübadelesi gibi esasatın Halil Paşa ile bi'l-müzakere kabul edildiğini ve bu nikat-ı nazarı Anadolu hükümetine kabul ettirmek üzere Anadolu'ya hareket eylediğini ve heyet-i sefaretlerinin Anadolu'ya komünist edebiyatının neşr ve tamiminde Büyük Millet Meclisi'nin muvafakatı istihsal edeceğini vaad eylediğini söyledi. Bizde hiçbir zaman Ermeni vilayetleri bulunmadığını ve Ermenilerin Müslümanlarla beraber yaşadıkları birçok vilayetlerimiz var ise de hiçbir yerde ekseriyeti haiz olmadıklarını ve nüfus itibarıy-

la en kesafetli olan yerlerde kable'l- harb bile yüzde otuzu tecavüz edemediklerini ve binaenaleyh toprağımızdan Ermenistan'a yer ifrazı kabil olamayacağı ve hatta kendi konsoloslarından Mayefski tarafından yazılan ma'ruf kitapta bu hakikat tamamıyla tezahür eylediğini bera-yı müdafaa serd eyledik. Buna mukabil Çarlık zamanında yapılan bu gibi istatistikler maksad-ı hafi üzerine yapıldığı [yazı silik] ne Türkler ve ne de Ermeniler için ihtiyaca salih olamayacağını ve esasen bu mesele muhtelit bir komisyonun tedkikat-ı mü-şikâfanesiyle tezahür edeceğini söylediler.

Böyle bir komisyon teşkilini biz de arzu eylediğimizl ve adilane ve muhıkkâne yapılacak tedkikat ve tahkikatın Anadolu hükümetince de muvafık görüleceğini ve mübadele meselesini şayan-ı kabul olduğumuzu cevaben söyledik. Kendilerinden cevaben aldığımız mektubda münderiç ve kongremiz mukarraratı namı altında tadad edilmiş prensiplerin Ankara Hükümeti'nin mektubu tahriren ve yahut şahsi ahar tarafından vaki tebligat ve ihsasat dahi mahuddur. Sualimize cevaben Mustafa Kemal Paşa'nın mektubunda münderiç olduğunu beyan etti. Ve biz de bu mektubun leffen bize gönderilmesini rica eyledik. Bir aralık göndereceğini vaad eyledi. (Dünkü mülakatımızda mektupta böyle bir şey mevcud olduğunu ve bu prensiplerin, Baha Said ile yapılmış mahud itilafnameyi İstanbul'dan Bakü'ye ve oradan Moskova'ya getiren Staçko (?) tarafından bildirildiğini Karahan ifade eylemiştir.)

Ermenilerin ahali-i İslamiyeye karşı olan mukatelelerinin durdurulmasını ve müştereken ve yahut münferiden Şahtahtı'nı ve Sarıkamış meselelerini halletmekliğimize müsaade etmelerini ve iki ay evvel Bolşevik kıtaatıyla temas etmek ve Ermenilerin her tarafdan ahali-i İslamiyeye karşı temadi eden fenalıklarını men maksadıyla ordumuzu ihzar ve harekete müheyya bulundururken kendilerinin beyanına atfen aldığımız mektup üzerine tatil-i harekât eylediğimizl ve Ermeniler ise bilakis bundan bii-istifade tecavüz ve tasalludlarını tezyid ve teşdid ettiklerini ve nihayet yolu açmak böyle dursun mütarekeden beri açık bulunan yegâne tarik-i muvasalayı da bu sefer Rusya'nın muvafakatiyle sedd ve bend eylediklerini tekrar ederek bu babda bir cevab-ı kati taleb ederek Ermeni hükümetini bizim tecavüz-i muhtemelemiz ile tehdid edeceklerini ve yeni yol açmak üzere her türlü teşebbüsata tevessül eyleyeceklerini ve bize de mutlaka her ne şekilde olursa olsun müşterek hareket için birkaç güne kadar bir cevab vereceklerini söyledi.

Esna-yı müzakerede Ermeni muhacir ve mültecilerinin yerlerine avdetlerini mevzu-ı bahs eyledi. Biz de bunların avdetlerinde mahzur görmediğimizi ve kema f'i-sabık memleketimizde, yurdlarında kemal-i emn ve rahatla oturabileceklerini mukabeleten beyan eyledik. Ermenilere vilayatımızdan yer terk etmeye gelince, bunun gayr-ı mümkün olduğunu, mesela Van ve Muş'u verdiğimiz takdirde orada bugün ahalisi Türk ve Müslüman olan kat'-ı fasıla kalacağı ve bu halde bir Ermenistan hükümeti yerine iki tane Ermeni hükümeti teşkili gibi bir

mantıksızlık ve kabil-i tatbik olmayacak bir vaziyet tahaddüs edeceğini ve ahalisi sırf saf Müslüman olan yerlerin ise Ermenistan'a terki, kendi prensipleriyle de kabil-i telif olamayacağını tavzih eyledik. Çiçerin buna cevap olarak filhakika iki Ermenistan teklifinin garip olacağını bildirdi.

Hükümetimizin bizi Moskova'ya i'zamdan maksadı yalnız bir muavenet-i maddiye temini ve muvakkat bir münasebat tesisi olmayıp Rusya ile istikbal için bir zemin-i itilaf-ı tam ve hatta ittifak ve itimad esaslarını vaz' eylemek olduğundan ve burada medidsiz zaman ikamete memleketteki vazifelerimiz de mani olduğuna muntazıran bir komisyon teşkili ile hükümet arasında münasebat-ı atiyenin sık bir şekilde teşebbüs ve bunun taht-ı karar ve imzaya alınması muvafık olacağını ve gerek boğazlar ve gerek alem-i İslamiyet hakkında tarafeynin yer yer ehem fikr olarak temin-i menafi-i mütakabile gayesi etrafında ve tarz-ı mesainin nikbetini rica eyledik. Böyle bir komisyon teşkilini ve muntazaman çalışılması tasdik ederek kendilerince tayin olunacak zevatın iki gün sonra bize ihbar edileceğini cevaben bildirmiş ve Çiçerinle ikinci mülakatımız bu mevzuda cereyan eylemiştir.

14 Ağustos Lenin ile mülakat eyledik. Anadolu halkıyla zat-ı Samilerinin ve Büyük Millet Meclisi'nin selamlarını ve alemşümul büyük inkılabın cihed-i zuhuru olan Rusya ve bilhassa bu fikrin mümessili bulunan Lenin ile Rusya Savet Cumhuriyeti'nin cihana karşı ilan eyledikleri prensiplere sadık kalacaklarına ve iki seneden beri ale'd-devam emperyalist ve kapitalist hükümetlere karşı mücadelede bulunan ve hudud-ı milliyesi dahilinde muhafaza-i mevcudiyet ve istiklalden maada hiçbir fikr-i istila-cüyanesiyle pek zavallı Türk halkına dest-i muavenet ve muhadeneti esirgemeyeceklerini büyük bir ümid beslediklerini kat'iyyen kelam eyledik. Beyanatımız kendisinde hüsn-i tesir hasıl eyledi. Mazlum milletlere muavenet Sovyetlerce bir düstur-ı hareket olduğunu ve emperyalistlere, bilhassa İngiltere'ye karşı kemal-i metanetle her yerde devam eden Türk milletine karşı pek samimane hissiyat beslediklerini ve müzaheretden geri kalmayacaklarını ve bütün alem-i İslamiyetin ribka-i esaretden tahlisi kendileri için bir umde-i siyaset olduğunu ve Rusya dahilinde serbestiye nail olan Kazak, Yakutistan, Türkistan gibi yeni İslam cumhuriyetlerinin teşkili Türk Büyük Millet Meclisi'nce nazar-ı memnuniyetle görülmüş olduğuna emin bulunduğunu cevaben beyan eyledi. Esna-yı mükâlemede [görüşme esnasında] bize vaad edilmiş muavenetin teehhüründen ve açılacağını hükümet tarafına bildefaat vaad edilen Ermenistan yolunun da henüz açıldığı gibi kendileriyle aramızda öteden beri mevcut kalan yegâne Nahcivan Şahtahtı da bu sefer Sovyetler hükümetinin muvafakatiyle Ermenilere teslim edilerek sedd edilmesi teessüf ve hayretimizi mucib olduğunu ifham eylememiz üzerine; evet bunda bir haksızlık ve hata vaki oldu, meseleyi heyetimiz tezekkür etmekde olub üç dört gün zarfında muvafık bir suretde halledeceğimizden ümidvarım dediler. Ermenilerin yaygarası çok ve masumiyetlerinden mütemadiyen bahs etmekte iseler de zanne-

dildiği gibi pek masum olmadıklarını dermeyan eylediğimizde; evet doğrudur, ancak Ermenistan ve hatta Gürcistan'ın da pek kısa bir zaman zarfında istediğimiz şekle gireceklerine şüphemiz yoktur. Lehistan meselesini her müşkülata ve İngiltere ve Fransa'nın her türlü desaisisine rağmen istediğimiz gibi halledeceğiz. Vrangel'in de esbab-ı umuma ihzar edilmektedir. Gizli siyaset takib etmiyoruz. Fransa ile İngiltere arasında Lehistan ve Vrangel hadislerinden dolayı ihtilafat yüz göstermeye başladı. Bize karşı ne kendileri kuvvet sevk edebiliyor, ne de başka hükümetleri ... ettirebiliyorlar. Her yerde amele bizimle hem fikir. Binaenaleyh hükümetlerinin fikr-i istila-cüyanelerine müsaade etmeyecekler setr-i kemalat-ı resmiyemizde garbın tecavüzatına karşı müdafaa edeceklerimizden emin olabilirsiniz, dediler. Muhadere bu esasat üzerinde cereyan etti.

Şahtahtı yolunun kapanması bahsinde Çiçerin bunu nakl etti ve buna taraftar göründü. Bana da bu suret, hall-i mülayım geliyor. Fakat her halde bu hatanın tashihi için bir suret-i hal bulunacağını vaad eylemişdir.

Lenin'i pek sevimli bir çehrede, pek açık yürekli bir zat bulduk. Bize ve alem-i İslamiyete karşı hayır-hah gördük.

Afganistan heyetiyle mülakatımız[2]

Bütün müsahabet Hilafet-i İslamiye'nin Türk milletinde ve bütün alem-i İslamiye'nin maruz kaldığı mehalike dair olduğu Afganistan emirinin ve bütün Afgan milletinin muttali' olmak üzere tanıdıkları makam-ı hilafet ve büyük birader olarak bildikleri Türk milletinin selamet ve saadeti uğrunda hiçbir fedakarlıkdan çekinmeyeceklerini ve bunu gerek emir hazretleri bir çok nutk ve beyannamelerinde açıktan açığa beyan ettiklerini ve alem-i İslam'ın en büyük düşmanı İngiltere olduğuna nazaran gerek bizim ve gerek kendilerinin en kudsi vazifesi İngiltere'nin tahakküm ve azametini kırmak isyanı ihzar ve İngiltere'yi kalbinden urmak için yegane yol Hindistan olduğunu ve Afganistan bu hususta bittabi Hindistan ile hemcivar olmak münasebetiyle en ziyade alakadar ve hem de en müessir bir amil bulunduğunu ve ancak esliha ve mühimmata muhtaç olduklarını, bunun da bittabi İngiltere'den tedariki kabil olmayıb ancak Rusya'nın yardımıyla elde edilebileceğini ve niyaz ile Sovyetler hükümetiyle münasebat-ı dostane zeminini tehiyye etmek üzere geldiğini beyan ve bizden bir an evvel mümkün olduğu kadar çok olmak üzere zabıta ve memurin i'zamını rica eylerler. Zat-ı alileri nezdine de iki ay evvel bir memur-ı mahsus gönderdiklerini de söylediler. Kendileriyle daha ziyade görüşülerek İngiltere'ye karşı takibi elzem hatt-ı hareket-i müştereke hakkında müdavele-i efkarda bulunacağız.

Çiçerin ile evvelki gün başlayan mülakatda Azerbaycan'daki kuvvetlerinin kafi olup olmadığını ve Kafkasya'dan kuvvet ifrazına ahvalin müsaid olup olmadığını, Kafkasya Ordusu Başkumandanlığına telefonla sual ettiklerini ve üç güne

2 ATASE, İSH, Kutu No.912, Gömlek No.17, Belge No.17-6.

kadar cevab-ı kati beklediklerini ve şayed kendilerince kuvvet ifraz ve sevkine imkan bulamadıkları takdirde Sarıkamış ve Şahtahtı havalisinin doğrudan doğruya bizim ordumuz tarafından işgalini kabul ettiklerini söylediler.

Bu ana kadar vaki olan mükalemat ve temaslarımızdan hasıl eylediğim fikir ve kanaat Sovyet hükümetinin esas itibarıyla bize karşı muavenet ve müzaheret-i kabul eyledikleri dairesindedir. Ancak gerek Ermenistan ve gerek Vrangel cephelerindeki meşguliyetleri ve Azerbaycan ile Kazaklardan tamamıyla emin olmadıklarından, bilhassa Vrangel'i mazeret ika' edemeyecek bir hale getirmeden Ermenistan üzerine taarruzdan çekiniyorlar. Kırım ve Kafkasya'da vaziyete tamamıyla hâkim olmadan bir de başlarına bir Ermenistan ve Gürcistan gailesi çıkarmaktan ictinab ediyorlar. Karahan'ın Ermeniler lehinde bir rol oynadığı aşikâr olmakla beraber gerek hükümet-i hazıra ve gerek Komünist Fırkası'nın Taşnak hükümetine darbe indirmek istediklerine de kaniim. Binaenaleyh Anadolu ahvali, intizara bir an bile müsaid olmadığını bilmekle beraber Ruslardan kati' ümid edecek bir hadise karşısında henüz bulunmuyoruz efendim.

Umur-ı Hariciye Vekili
Bekir Sami

rek, TBMM Dışişleri heyetine dahil edilmiştir. Moskova'ya gitmek üzere yola çıkan dışişleri heyeti mensupları kara yolundan hareket etmiş, Osman Nuri Bey ise 6 Haziran tarihinde Trabzon'a, 27 Haziran tarihinde Rize'ye gitmiştir. Osman Nuri Bey'le Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey arasında Trabzon ve Rize'den çeşitli yazışmalar yapılmıştır.[3] Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey, neden Moskova'ya giden Osman Bey'e talimatlar vermektedir? İsmet Bey mi dışişleri heyetini denetlemektedir yoksa İsmet Bey dolayımıyla Mustafa Kemal, Karabekir'i ve hatta gönderilen dışişleri heyetini mi denetlemek istemektedir?

30 Haziran 1920 tarihinde bile, İsmet Bey'in Osman Nuri Bey'e yazdıklarından anlaşılmaktadır ki Ankara Hükümeti, Bolşeviklerle ittifak yapmaya karar vermesine karşın son derece tedirgin ve güvensizdir.[4] "Bolşeviklerin bizim kuvvetli olmamazı isteyip istemediklerinden", "Bolşeviklerin bizi oyalayıp oyalamadıklarından" emin değildir. İsmet Bey'in karaladığı müsveddede şöyle yazıyordu:

> Bu ahvale göre vaziyetimizi ve maksadımızı Bolşeviklere anlatıp onların maksadını meydana çıkarmak lazımdır. Masadları üç türlü olabilir. Birincisi: Bi-

3 İSH, Kutu 613; Gömlek. 106, Belge 106-1, 2, 3, 4, 5, 6.

4 ATASE, İSH, Kutu No. 608, Gömlek No.15, Belge No. 15-1, 15-2.

zim iştirakiyun teşkilatlarının derakab [hemen arkasından] bize fiilen ve maddeten muavenete başlayarak harp ve sulhu beraber yapacağız. İkincisi bizim aleyhimizedir. Ve bizim garp devletleri tarafından imha edilmekliğimizi kendi emellerine daha muvafık addederlerse ve hatta bu hususta İngilizlerle anlaşmış olabilirler. Üçüncü maksad ise şimdi leh ve aleyhte bir taahhüde girmemek ve bize hiç muavenet etmemek üzere gerek şifahen ve gerek tahriren oyalayacağı bir harekat takip etmektir. Sizin vazifeniz Bolşeviklerin bu üç maksattan hangisini takip edeceklerini serian keşfetmek ve bize bildirmektir.

Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey'in, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet (İnönü) Bey'e yazdığı 18 Ağustos 336 tarihli rapor Çerçeve IV'te dikkatlerinize sunulmuştur.[5] Bu görüşmelerden sonra sıra, nihayet, iki devlet arasında imzalanacak olan antlaşmanın maddelerini hazırlamak üzere, uzman heyetlerin bir araya gelmesine kalmıştır.

ÇERÇEVE IV

Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey'in Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet (İnönü) Bey'e Gönderdiği Rapor[1]

18 Ağustos 336

Ankara'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey Efendiye,

Bir aydır ki Moskova'da bulunuyoruz. Ankara'dan çıkarken bizzat şahsım itibarıyla taahhüd ettiğim vazife hakkında zat-ı alinize bazı izahat vermeyi vicdani bir vazife telakki ediyorum. Maruzatımda rüfekamdan hiçbir kimseyi tahtie etmek istemiyorum. Herkesin şüphesiz memlekete yapacağı hizmet hakkında bir kanaat ve bir muhakemesi vardır. Benim vazifem en ziyade silah, para, cephane ve mermi ihtiyacatımızın ahz ve sevki idi. Bu hususta mütehassısı olmaklığım dolayısıyla mümkün olduğu kadar denizden sevkini birinci gün teklif ettiisem de deniz yolundan sevkiyata başlar isek Ermeni yolunun açılmasına Rusların ehemmiyet vermeyeceklerini ve binaenaleyh bunun şimdilik tehiri muvafık olacağını rüfekam söyledi. Ben de bugüne kadar hiçbir şey sevk edemedim. En nihayet bugün velev kısmen olsun bahren sevkiyata başlamanın adem-i rüfekam kani olduklarını Rus hükümetine bahri tarik ile bazı sevkiyat yapabileceğimizi söyledik ve bu iş ile bugünden itibaren Rus hükümetiyle müzakereye başla-

1 ATASE. İSH. Kutu No.912. Gömlek No.18. Belge No. 18-1. 18-2. 18-3.

5 ATASE, İSH, Kutu No.912, Gömlek No.18, Belge No. 18-1, 18-2, 18-3.

dım. Bir iki güne kadar mikdarları tesbit ederek Tuapse veya Novrosiski iskelesine bahri sevkiyatı tanzim için hareket edebileceğimi zannediyorum. Bir milyon lira altın, bir milyon lira kağıt şimdilik verecekleri anlaşılıyor. Bunu da denizden inşallah salimen sevk edeceğim. Şimdiye kadar her halde sevkiyat tanzim edilmiş ve bir kısım sevk edilmiş olacaktı. Arz ettiğim esbab dolayısıyla tehir vaki oldu. Memleketin geçirmekte olduğu tehlikeli dakikaları ve bu tehlikeli dakikalar arasında envai ihtiyaç içinde çırpındığınızı bir an olsun unutmuyorum. İnşallah cenab-ı Hakk'ın da yardımıyla bu deniz sevkiyatından kara yolu açılıncaya kadar epeyce mikdar istifade ederiz. İstanbul ile İnebolu arasında işleyen İtalya bandıralı ufak bir İtalya vapuru vardır ki bendeniz İnebolu'dan Samsun'a kadar onun ile geldim idi. Esasen İnebolu kaymakamı mezkur vapur ile iskele nakliyatı yapıyor. Zannedersem bu vapur kiralanabilir. Bir iki sefer Tuapse'ye yaparsa çok iyi olur. Çünkü İtalya bandırasındadır. Kaptanı gayet munis bir adamdır. İnebolu belediye reisi ve kaymakamına tarafınızdan yazılıp tahkik edilirse çok iyi olur. Mutabık kalırsanız serian bendenize bildiriniz. Oradan vakt-i hareketini bendeniz arz ederim. Maahaza bendeniz Rize motor ve kayıklarıyla başlayacağım. Fakat bu vapurun işi tehlikesizdir. Çünkü oniki mil yolu var. Bir gecede Rize sularına düşmesi mümkündür. Bir de Bolşevikler İtalya ile resmen mübadeleye başladılar. Bir hafta evvel Odesa'dan ikiyüzellibin put buğdayı alarak bir İtalyan vapurunun hareket ettiğini Lenin bize söyledi. Herhalde bu vapur ile işimizi pek seri yaparız. Ve buna ehemmiyet vermenizi rica ederim.

2- İki gün evvel Enver Paşa Berlin'den buraya geldi. Ruslar kendisine çok hürmet ediyorlar ve kendisini bizzat Ruslar getirdiler. Maksatları Afganistan üzerinden Hindistan'a sefer hazırlığında. Fikr-i acizaneme kalırsa şimdilik Millet Meclisi'nde mevzu-u bahsetmemek şartıyla Afganistan, Azerbaycan, Anadolu arasında daimi münasebat ve irtibatı temin edecek heyetlerin reisi Enver Paşa olmalıdır. Ve bu hususda Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin kendilerine ayrıca bir talimat çekip mutabık hareket yapılırsa çok büyük menafi elde edileceğine kaniim. Maahaza henüz kendisine hiçbir şey söylemedim. Fakat bu vazifeyi kabul edeceği kanaatindeyim. Berlin'de evvela Talat Paşa'ya bir talimat ve selahiyet gönderilerek (bizim vasıtamızla irsali seri olur) İtalya'ya gelmesi ve oradan dahi Anadolu'ya muavenet yapılması ve bunun kendisi tarafından idare edilmesi keyfiyeti pek faideli olacak ve bunu Talat Paşa'nın kabul edeceğini ve bununla büyük faide istihsal edileceğini Enver Paşa ve Azmi Bey söylüyorlar. Bilhassa Azmi Bey bir hafta evvel İtalya'dan ... İtalyan vapuruyla Odesa'ya geldi ve şimdi buradadır.

3- Rus lisanına vakıf olmaklığım dolayısıyla Ruslarla bittabi rüfekamdan ziyade temas ediyorum. Şahsi kanaatime göre bunlardaki komünist teşkilatı bizde kabil-i tatbik olamaz ve esasen bu şekilde burada devam edeceği meselesi de cay-ı şüphedir. Bizde arazi ve amele meselesi olduğu için bildiğimiz köy teşkilatı ile tevsi' edilmek üzere halk hükümetleri şeklinde başkasının tatbikine taraf-

dar değilim. Azerbaycan komünistleri bile şekl-i hazırla kabul ettikleri için Müslümanlara büyük bir darbe vurduklarına kanidirler. Şimdi bir dereceye kadar şekl-i idarenin tadiline çalışıyorlar. Ve alelumum Müslüman aleminde başkaca muadil suretde tatbiki fikri Müslüman komünistler tarafından kabul edildiği gibi Lenin bu fikre şahsen tarafdar bulunuyor. Maahaza bizden şekl-i idaremizin bu ya da şu olması tarzında Rusların talepte dahl bulundukları yokdur. Bilhassa komünist reisi ile yaptığım hususi mülakatda Büyük Millet Meclisi'nin teşkilinden ve köy teşkilatımızdan bahs ettiğim zaman (bizim müsavat teşkilatının aynı gibi bir şey) diyerek efkarımı memnuniyetle kabul ettiler.

4- Ermeni meselesine gelince şahsi kanaatime göre eğer Kazım Karabekir Paşa kendisine göre sınırı Sarıkamış ve Şahtahtı ve Oltu gibi mevakli bila-tereddüd işgal etmeli. Çünkü Kızıl Ordu'nun dahl kabul ettiği prensip (kuvvetli isen vur prensibidir) ve biz de yapabilirsek bize kimsenin itiraz edeceğini ve Savet hükümeti nezdinde bu hareketimizin su-i niyetle telakki edileceğine kani değilim. Keşke evvelki taarruzumuzu bunların vaadiyle tevkif etmemiş olsa idik. Esasen Rusiara harekat-ı müştereke-i mütekabile teklif etdik. İki güne kadar cevap vereceklerini bildirdiler.

Ermenistan üzerine harekat-ı müştereke icrasına Lenin'in şahsen tarafdar olduğunu hissettim. Cümlenize arz-ı hürmet, Anadolu harekat-ı askeriyesi hakkında biraz malumat verirseniz hem tenevvür ederiz ve hem de minnetdar kalırız efendim.

Büyük Millet Meclisi azasından
Lazistan Mebusu Osman

17-24 Ağustos: Sovyet Teknik Heyeti Soruyor: "Siz Kimsiniz? Evvela Ne Nam ile Geldiniz?"

Bütün gecikmelere, ertelemelere karşın sonunda iki devlet arasında imzalanacak olan antlaşmayı hazırlamak üzere, 17 Ağustos 1920'de TBMM Dışişleri heyeti ile, Adamov ve Sabanin isimli iki uzmandan oluşan Sovyet Dışişleri heyeti bir araya gelmiştir. Sovyet uzmanlarının Ankara'dan gelen heyete sordukları soruların mahiyeti, Bolşeviklerin hâlâ Ankara Hükümeti hakkında hiçbir fikre sahip olmadığını kanıtlamaktadır. Bu durumu Yusuf Kemal Bey, TBMM kürsüsünden şöyle aktarmıştır:

> Bize dediler ki siz kimsiniz? Evvela ne nam ile geldiniz?
> Biz dedik ki, Ankara Hükümeti namına geldik.
> **Ankara Hükümeti nedir?** dediler. **Ankara Hükümeti'nin ne ve kim olduğunu bize söyleyin, biz hakikaten meçhuliyet içindeyiz; bizi tenvir ediniz [aydınlatınız] dediler. ... Yani bir devlet namına mı geliyorsunuz?**
> **Ankara Hükümeti bir devlet midir?** (tbmm.gov.tr).

Türk-Sovyet heyetlerinin arasındaki teknik-resmi görüşmeler 17-24 Ağustos tarihleri arasında gerçekleşmiştir (Tengirşenk, 1981; 146-156). Görüşmeler, Sovyet heyetinin başkanı olan Sabanin'in görev yerinin değiştirilmesi gerekçesiyle 24 Ağustos'ta kesilmiştir. Cebesoy hatıratında haklı olarak şu soruyu sormaktadır: "Antlaşmanın sonuna gelinmiş iken neden aniden Sovyet delege heyeti reisi Sabanin Moskova'dan başka yere atanarak anlaşmanın imzalanması kadük edildi?" (Cebesoy, 1982; 122). Bu sorunun cevabı henüz yok...

Bu kesinti yüzünden Türk-Bolşevik dostluk antlaşma tasarısı, eksik haliyle 24 Ağustos'ta Moskova'da parafe edilmiştir. Anlaşmanın 8 maddesi pa-

raf edilmiş, hiç de önemli olmayan, sorun çıkarmayacak 4 madde edilmemiştir (Yerasimos, 1979; 170). Görüşmelerin kesilmesinden dört gün sonra, 28 Ağustos gecesi Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Vekili olan Bekir Sami, Çiçerin'le özel bir görüşme talebinde bulunmuş, Bekir Sami-Çiçerin özel görüşmesi, Çiçerin'in tekrar Van ve Bitlis'ten Ermeniler için toprak istemesiyle son bulmuştur (Cebesoy, 1982; 105). Rıza Nur'un iddiasına göre Kuzey Kafkasya'nın en büyük Oset/Asetin (Çerkes) ailelerinden birine mensup olan TBMM Hükümeti Dışişleri Vekili Bekir Sami Bey, Oset'lere özgürlük verilmesi karşılığında, Van ve Bitlis'ten Ermenilere toprak verilmesi doğrultusunda çalışacağına dair söz vermiştir (Yerasimos, 1979; 171).

Görüşmeler Bolşevik yetkililerin Ermenistan için toprak taleplerinden geri adım atmaması üzerine kilitlenince, TBMM Dışişleri heyetinin Moskova'da kalmasına, ancak Ankara'daki BMM'nin bilgilendirilmesi için Yusuf Kemal'in derhal Ankara'ya gönderilmesine karar verilir. Yusuf Kemal, Bekir Sami'nin BMM'ne yönelik olarak kaleme aldığı rapor ve Sovyetlerin yapmayı vaat ettiği maddi ve askeri yardımlardan bir bölümü olan 1 milyon altın ruble ve 1 vagon mavzer fişeği ile birlikte 2 Eylül'de Moskova'dan hareket eder. 18 Eylül 1920'de Trabzon'a ulaşır ve telgrafla durumu Ankara'ya bildirir. Bu telgrafı alınca Ankara'da oluşan olumsuz havayı Mustafa Kemal beş ay sonra Sovyet Elçilik görevlisi Upmal'a şöyle aktarmıştır: "Söylemem gerekir ki, Moskova'nın güvensiz davranışı, bütün devrim karşıtı unsurları fevkalade güçlendirdi" ... "şu düşünce oluştu: "Moskova bize güvenmiyor, bizi her an kaderimize terk edebilir" (Perinçek, 2005; 283).

Bekir Sami Osetya'da

Yusuf Kemal'in Meclisi bilgilendirmek ve talimat almak üzere 2 Eylül'de Moskova'dan ayrılmasından sonra Bekir Sami de 11 Eylül 1920'de Osetya'ya gitmiştir. TBMM Dışişleri heyeti Moskova'da görüşmelerini sürdürürken, 11-15 Ağustos 1920 tarihinde Kuban'da bir Çerkes kongresi toplanmıştı. Kuzey Kafkasya'nın en büyük Çerkes kollarından biri olan Osetler (Asetin), dağlara çekilmiş Kızıl Ordu'ya karşı direnmekteydiler (Berzeg, 2004; 308). Bir Oset prensi olan Bekir Sami Bey'in Osetya'ya gidişi Bolşevikleri telaşlandırmıştır. Çiçerin'e göre; "Bekir Sami, kızkardeşini görme bahanesi ile Osetya'ya giderek orada İnguşlar arasında bağımsızlık propagandası" yapmıştır.

Yukarıda Bekir Sami Bey'in Moskova'ya Kafkasları karayolundan aşarak gitmek istemesi nedeniyle, TBMM Dışişleri heyetinin iki aya yakın yollarda sürüdüğünden söz edilmişti. Yusuf Kemal Bey hatıralarında o günleri anlatırken karayolu ile gitmekte ısrar edenin Bekir Sami olduğunu yazmakla birlikte gerekçesini yazmamıştır. Anlaşıldığına göre Bekir Sami; karayo-

lundan giderek kendi öz toprağı olan Osetya'da çeşitli görüşmeler yapmak istemiş olmalı. Dışişleri heyeti günlerce sonra Ermenistan'ı aşamayarak geri dönmüş ve denizyolu ile Trabzon üzerinden Tuapse'ye, oradan da Moskova'ya ulaşmıştı.

Bekir Sami, o zaman gidemediği Kafkasya'da üç ay kalmış, Çeçenya ve Dağıstan'da Bolşeviklere muhalif olanlar arasında propaganda yapmıştır. Moskova'ya döndükten sonra da Kafkasya'da olan biten hakkında Çiçerin'e çok ağır eleştirilerle dolu bir rapor vermiştir (Berzeg, 2004; 328-29). Bekir Sami'nin bu tutumu, Bolşeviklerin Ankara Hükümeti'ne olan güvenini sarsan olaylardan biri olmalıdır.

İttifak niye yapılamadı?

Şunu bir kez daha tekrarlamakta sakınca yok: Ankara'dan Moskova'ya giden heyet, Bolşevik Rusya ile TBMM Hükümeti arasında bir ittifak **antlaşması** yapmak üzere görevlendirilmişti. Çünkü Müttefiklerin Sevr anlaşmasını gündeme getirmesiyle tamamen çaresiz ve yalnız kalmış olan Ankara Hükümeti, güvenebileceği bir müttefik aramış ve Bolşevik Rusya ile bir ittifak antlaşması imzalayarak ilişkilerini **sağlama bağlamak** istemişti. Sovyetlerin İttifak antlaşması yapmamak için Ankara heyetinin karşısına çıkardıkları kuramsal gerekçeleri *Yusuf Kemal Meclis*'te şöyle anlatmıştır:

> [Bolşevikler bize şunları söylediler:] Ne muahedesi yapacağız? İttifak muahedesini biz anlamıyoruz. Bu bizim esaslarımıza mütebayindir [aykırıdır]. [Bolşeviklerin] bütün gaye-i amali dünya federasyonu yapmak ve [bunun için] çaba sarf etmek[tir]. Müttefik olsun olmasın emperyalistlere karşı mücadele eden [bütün milletlere] yardım etmek. ... uzun uzadıya münakaşalar cerayan etti ve iki taraf gayet samimi olarak muahedelere fevkalade ehemmiyet verilmemesinde ittifak ettik. ... [Sonra da ancak] Muahadenet, uhuvvet, dostluk muahedesi olur dediler (tbmm. gov.tr).

Bu itirazların gerekçeleri samimi midir, yoksa Ankara ile bir antlaşma yapmamak için ileri sürülmüş bahaneler midir, hâlâ tartışmaya açıktır. Sovyet Rusya niye Ankara'ya bu kadar uzak durmuş, İttifak antlaşması imzalamaktan kaçmıştır? Ali Fuat Cebesoy, Sovyet heyetinin tutumunu şöyle açıklamaktadır: 'Rus Sovyet Hükümeti ile III. Enternasyonal, Türkiye'yi de Ukrayna gibi sovyetize etmeye gizlice karar verdi. Sonra da Polonya yenilgisi gündeme gelince İngilizlerle anlaşmak için Türkiye ile antlaşma imzalamayı geciktirdi. İngilizlere hoş görünmek için Ermenilere toprak istedi. Türkiye'ye yardım etmiyor havalarına girdi. Yapacakları "compromis"[1] Sovyetlere sulh

1 Bazı şeylerden fedakârlık yaparak uzlaşma.

getirecekti' (Cebesoy, 1982; 123-128). Ancak, Bolşeviklerin İngilizlerle anlaşabilmek için Taşnak Ermenistam'na toprak istediklerine ilişkin iddia gerçekçi değil, çünkü "toprak talebi" Polonya yenilgisinden sonra değil, görüşmelerin ilk gününden itibaren vardır. Gürün (1991; 55-58) de, anlaşma imzalanmamasının sebebini Moskova'nın İngilizlerle yapmakta oldukları görüşmelere bağlamaktadır. Sonyel de benzer gerekçeler ileri sürmüştür: 1. Beyaz Rus Vrangel'e karşı savaş bitmeden komünist olmayan bir ülke ile ittifak yapmak istemiyorlardı. 2. Rus-İngiliz ticaret görüşmelerinde Lord Curzon açık açık Rusları Türklere destek olunmaması konusunda uyarmıştı (Sonyel, 1995; 6).

Bence durum şudur: *İlk olarak* Bolşevikler bu tarihlerde sosyalist olmayan bir devletle ittifak yapıp yapmamak hususunda emin değiller; 30 Mayıs'ta Fransızlarla geçici ateşkes imzalamış olan Ankara'nın her an İngiltere ve Fransa ile anlaşma ihtimali bulunduğunu düşünmekteydiler. *İkinci olarak* Bolşevikler Polonya savaşının sonucunu beklemekteydi. Polonya yenilirse iktidarı Polonyalı komünistler alacak, bu ise Almanya'da beklenen devrimi tetikleyecekti. Bu tarihlerde Türkiye'yle yapılacak bir antlaşma Bolşevikler açısından hayati önemi haiz değil; *üçüncü olarak* henüz bu tarihte Bolşevik Ermenilerin iktidarı alma ve Ermenistan'ı Sovyetleştirme ihtimali bulunmaktaydı. İstenen topraklar Bolşevik bir Ermenistan için istenmekteydi. Elbette, Ermenistan'ı küstürmemek Bolşevikler için Ankara'dan daha önemliydi; ve son *olarak* Anadolu adına yetkili sandıkları Halil ve Cemal Paşaların Van ve Bitlis'ten toprak vermeye yatkın görünmeleri de akıllarını karıştırmış, fren vazifesi görmüş olmalı.

Bolşevikler, Polonya, Almanya, Macaristan ve İtalya'da kopacak bir devrimin Balkanlara ineceğini; Ankara'nın hem Balkanlardan, hem Kafkaslardan sınırlarına dayanan Bolşevizme direnemeyeceğini düşünmüş olmalılar. Dolayısıyla Bolşevikler, 1920 yazında "ne idüğü belirsiz" Ankara Hükümeti ile bir ittifak antlaşması yaparak kendini bağlamak istememiş olmalı. Ama, çok değil altı ay sonra, Avrupa'da devrim umudu kalmayıp, Ermenistan'da Menşevik Taşnak Hükümeti Kızıl Ordu'ya karşı direnmekte devam edince, bu kez antlaşma imzalamak isteyen Bolşevikler olacaktır.

Sovyet askeri ve mali yardımı

Bütün bu gelişmelere karşın Bolşevikler hem maddi, hem de manevi olarak Ankara'ya destek olmuştur. İlk askeri ve mali yardım haberi 1920 Mayıs ayında gelmiş, 8 Eylül'de ise ilk parti altın Erzurum'a ulaşmıştır. Bu altının 200 kilosu Erzurum'da alıkonulmuş, gerisi Ankara'ya gönderilmiştir (Bıyıklıoğlu, 1957; 19).

Silah ve cephaneler ise Kafkas Seddi dolayısıyla umulan tarihte ve miktarda Anadolu'ya ulaştırılamadıysa da, haberi bile Anadolu'nun direniş azmini arttırmıştır. İlk parti cephane Trabzon'a eylül sonunda ulaşmıştır. Moskova dönüşü Yusuf Kemal beraberinde 1 milyon altın Rubl'e getirmiştir. Türk ve Rus kaynaklarına göre yapılan yardımlar şunlardır: 1920-22 yılları arasında 11 milyon altın Ruble ve 100.000 lira değerinde altın külçe; 40 bine yakın tüfek, 327 makinalı tüfek, 54 top, 63 milyon tüfek mermisi, 1000 atımlık top barutu, 4.000 el bombası, 4.000 şarapnel mermisi, 1.500 kılıç, 20.000 gaz maskesi (Müderrisoğlu, 1990; 542-550).

Ancak Bolşevik Rusya'nın en büyük katkısı, 1920 yılının Nisan-Eylül aylarında son derece zor koşullarda varolmaya çalışan Ankara'ya el uzatmasıyla, direnebilme umut ve kararlılığım sağlamış olması ve TBMM hükümetine dünya çapında meşruiyet kazandırmasıdır.

Hava Döndü, Artık Komünizme İzin Yok

"Bolşevikler, şimdiye kadar hiçbir fedakarlık mukabilinde olmayarak Türkiye'nin kendi ellerinde bulunduğu propagandasını yapmışlardır. Bolşevik Rusya'ya karşı bizim ittihaz edeceğimiz hatt-ı hareket tavazzuh etmektedir.

Evvela Şark hudutlarımızdan ve muhtelif mıntıkalardan teşkilat-ı hafiye ile hulule [girmeye] çalışan Komünist tahrikatına mukavemet ve bu ceryanı alenî ve mutedil olarak hükümetin yeddi idaresinde bulundurmak, bihassa bilahare ordu içine Bolşevik teşkilatı hafiyesinin girmesine mani olmak muktezidir".

– MUSTAFA KEMAL, Eylül 1920
İSH, K. 912, G.30. B. 30-5.

Şubat 1920 de, Sovyet Rusya ile Anadolu arasındaki Kafkas seddini kaldırarak Bolşevik Rusya ile ittifak yapma stratejik kararını alan Mustafa Kemal'in güvenini Bolşevikler, yedi ayda berheva etmiştir. Önce ittifak yapmak üzere Moskova'ya gönderilen heyete yapılan muamele ve sonra Bolşeviklerin de Ermenistan için Van ve Bitlis'den toprak talebi, Eylül 1920'de Ankara'nın Bolşeviklere olan güvenini yitirmesine neden olmuştur.

Moskova'daki Türk Dışişleri heyetinden 13 Ağustos 1920'de gönderilen, ama Mustafa Kemal'in eline ancak 29 Ağustos tarihinde geçen ilk rapora 2 Eylül tarihinde yanıt verilmiştir. Ali Fuat'ın "TBMM Hükümeti'nin kararı" başlığı ile yayımladığı bu belge Moskova'daki dışişleri heyetine gönderilmek üzere kaleme alınmıştır. Bu rapor, Bolşeviklere olan güvenin tamamen bittiğini, Ankara'nın bundan sonra diğer devletler gibi, Sovyet Rusya'ya karşı da dikkatli ve mesafeli olacağının ilk işaretlerini vermektedir.

Mustafa Kemal ve hükümet, artık Bolşevik Rusya ile tüm köprüleri atmıştır. Mektuptaki saptamalar şunlardır: 1. Bolşevik Rusya, Türk ve İslam mem-

leketlerinde kendi egemenliğini kurmak dileğinde. 2. Türkiye'nin kurtuluşunu ve özellikle İslam ülkeleri ile coğrafi ve siyasi olarak irtibat kurmasını istememekte. 3. Sovyet Rusya savaş araçları bakımından fazlaca fakirleştiğinden, talep edilen yardımlara yetişemiyor. 4. Sovyet Rusya'nın Batı devletleri ile pazarlık gücünü koruyabilmesi için İslam dünyasının güvenini kaybetmemesi gerekiyor. 5. Bolşevikler, İngiltere'ye karşı etki ve gücünü hissettirmek için Türkiye'nin mücadelesini teşvik eder görünmek; ama kendisinden istenen ve veremeyeceği araçların sağlanmasını laf kalabalığı ile geçiştirmek, verebileceklerini de mümkün olduğu kadar ertelemek yoluna gidiyor. 6. Şimdiye kadar hiçbir özveri göstermeyerek Batılı devletlere Türkiye'nin kendilerinin kontrolünde olduğu propagandasını yaptılar. 7. Türkiye'ye bir kuruş vermediler, bizi avuttular, Azerbaycan'ı sorunsuzca işgal ve istismar ettiler. Hiçbir taahhüt ile bağlanmadıkları Türkiye'nin enkazı üzerinde Garp devletleriyle umumi bir pazarlığa bile girişirler. Ülke içinde ve dışında Türkiye'yi Bolşevize edecek örgütler kurdular ama memleketimizi Bolşevik inkılabı ile henüz ellerine geçiremediler.

Raporun devamında Moskova'daki Bekir Sami'nin takip edeceği hat çizilmiştir. Bunlar: 1. Doğu sınırlarından gelecek her türlü gizli komünist kışkırtmalara ve orduya Bolşevizmin sızmasına izin verilmeyecektir; 2. Bütün Şark milletleri Türkiye'nin Bolşeviklerle ittifak yaptığını zannederek Bolşevik Rusya'dan ümit ve kurtuluş beklemekte. Eğer ittifak yapılamıyorsa ona göre davranılacaktır; 3. Azerbaycan'la bağlantı için artık Moskova'nın onayı alınmadan harekete geçilecektir; 4. Sovyet Rusya'nın vereceği silah ve altın yardımlarını hemen sağlamak gerekmektedir.

Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in bu çok önemli yeni stratejik hattı gerekçelendiren raporunu yayımlarken, girişteki cümlesini ilk cümleyi sansürlemiştir ve bu nedenle kaynak olarak Cebesoy'u gösteren tüm yayınlarda bu bölüm yer almamıştır (Cebesoy, 1982; 96-100). Sansürlenen bölüm aşağıda altı çizili olarak belirtilmiştir:

> Ve ahvali umumiyyeden anlaşıldığına göre Bolşevik Rusya, Türkiye davasını deruhte edecek [üstlenecek] kuvveti kendisinde görmemekte. Rusya'nın dahi kalbinde istirdatı matuf İslam ve Türk'ün memalikinde hakimiyet-i mutlaka [mutlak egemenlik] arzuları hükümran olmaktadır.

Bu cümleden TBMM Hükümeti'nin Bolşevik Rusya'dan Türkiye davasını üstlenmesini beklediği gayet açık ve net olarak ortaya çıkmaktadır. Bu mektubun bir benzeri olan 16 Eylül tarihli belge ATTB'de yer almakta, ancak bu mektup yer almamaktadır. Mektubu aynen yayımlıyorum:[1]

1 ATASE, İSH, Kutu No. 912, Gömlek No. 30, Belge No. 30-1, 30-2, 30-5, 30-5a, 30-5a devam.

2 / Eylül / 336/ ayet acildir/ Mahreci Ankara
Trabzon Vali Vekili Rüştü Bey Efendi,

Ruslarla Münasebeti Siyasiyyemiz hakkında hükümetin en son ... kararı bervech-i atidir:

Moskova'daki heyeti murahhasamızın en son yirmidokuz Ağustos'ta vasıl olan raporlarından anlaşıldığına göre Bolşeviklerin Rusya *Türkiye davasını deruhte edecek kuvveti kendisinde görmemekte* .... Rusya'nın dahi kalbinde istirdatı matuf İslam ve Türk'ün memalikinde hakimiyet-i mutlaka arzuları hükümran olmakda ve Türkiye'nin halâsını ve bahusus memalik-i İslamiye ile coğrafi ve siyasi irtibatı teshilden [kolaylaştırma] tevakki [sakınma/çekinme] etmektedir. Bir de vesait-i harbiye ve fenniyece pek ziyade fakirleşmiş olduğundan bu hususta kısmı küllisi Müslüman olmak üzere dünyanın her tarafından vukubulan müracaatları is'af edemeyecek bir halde bulunmaktadır. ..... vaziyeti dahiliyesi itibarıyle İslam alemini tatmin etmek ihtiyacından henüz müstagni olmadığı gibi Garp devletleriyle muvazene-i kuvva husule getirmek için İslam aleminde tahrikat yapmak iktidarını muhafaza ve izhar mecburiyeti de garplılarla İtilaf husulüne kadar bakidir.

Bu muhtelif avamil [sebepler] tesiriyle Türkiye hakkında şimdiye kadar tebarüz eden hattı hareketleri bervec-i âti [aşağıda olduğu gibi], yani diğer İslam milletleri üzerinde su-i tesire mani olmak, bilhassa İngiltere'ye karşı nüfuz ve kudretini hissettirmek için Türkiye'nin mücahedatına müşevvik görünmek ve kendisinden talep olunup ve kısmı âzamı itibarıyle vermeğe muktedir olmadığı vesaitin itasını leyte laalle[bakalım, bugün, yarın]geçiştirmek ve maahaza ... verebileceklerini de mümkün olduğu kadar tehir etmek. Garp devletleriyle anlaşma mukabilinde Türkiye'nin Terk ve fedası imkânını muhafaza için bizimle kati bir taahhüde girişmemek, İslam milletleri Türkiye'nin tesirine düşmemek için aralarında irtibata mani olmak. Ermeniler sebebiyle Garp alem-i Hristiyanlar nezdinde [Türkiye] aleyhinde yerleşen telkinatı muzırrayı tahrik etmekten tevakki eylemek, kendilerine ve Garp devletlerine karşı Türkiye'nin müstakil bir politika ... ittihazına mani olmak için Bolşevizmi Türkiye dahiline emri vakî haline getirip Türkleri Garplılarla müstakilen uyuşamıyacak bir hale sokmak, memleketin müdiranını bertaraf ederek Türkiye kuvvetinin idaresini Moskova'ya ram eylemek gibi hususattan ibarettir. Bolşevikler düşünmektedirler ki, eğer Türkler, Azeriler ve Şimalî Kafkasyalılar ile kesb-i irtibat ederek kavi bir vaziyet gösterirlerse bu vaziyet gerek Garp devletleri ve gerek Bolşevik Rusya için bir dabe-i kat'iye vurabilecek kudret gösterebileceğinden bu halde Türkler kendilerine en çok menafî temin eden tarafı iltizam ederek mücadeleden sarf-ı nazar edebilirler. Nüfuz-u aslî sahibi olan Türkiye'nin en çok menafii ise Garp'ta ve Avrupa'nın taht-ı tazyikindedir.

İşte bu programı takib eden Bolşevikler, şimdiye kadar hiçbir fedakarlık mukabilinde olmayarak Türkiye'nin kendi ellerinde bulunduğu propagandasını yapmışlardır. Ve bu propagandayı İngilizlerle pazarlıkta kıymetli bir mübadele metaı olarak kullanmışlar ve Türkiye'ye bir kuruş vermeyerek onu avutabilmişler, Azerbeycan'ı kolayca işgal ve istismar etmişler ve Türkiye'nin Müslümanlarla irtibatını kat etmekle [kesmek] beraber Ermeni davasını Ermeniler lehine halledilebilecek bir vaziyette olduklarını gerek Ermenilere ve gerek Garp alemine izhar ve isbat eylemişlerdir. Bu müddet esnasında ümit ettikleri gibi Leh taaruzu muvaffakiyetle hitam bulur ve .... Vrangel'i bastırarak mani-i dahili de bertaraf edilirse Garp devletleriyle müzakerata ve mesaili esasiye meyanında hiçbir taahhüd ile merbud olmadıkları Türkiye ve enkazı üzerinde umumi bir pazarlığa irişebileceklerdir.

Bolşevikler bu programda kimsenin, yani bizim celbi teveccüh için ihtiyar ettiğimiz hattı hareketten müstefit olmuşlar ise de esas itibariyle henüz bize ihtiyaçtan müstagni bir hale gelememişlerdir. Ve gerek hudutlarımızda, gerek memaliki mütecavirede Türkiye'yi bolşevize edecek teşkilatı tamamen ihzar etmekle beraber Memleketimizi Bolşevik inkılabıyla henüz ellerine geçiremişlerdir. Bilakis Leh taarruzu hakkındaki haberler onlarca düşünülecek bir nokta olduğu gibi Vrangel taarruzu neticesinde Müslümanların Bolşevik vaziyet-i dahiliyesi üzerinde ki tesiratı da yeniden kendisini hissettirecek bir amil yerine geçmiştir. Anapa civarında karaya çıkarılmış olan Vrangel Kuban mıntıkası ... ve buradan Şimali Kafkasya ahali-i İslamiyesiyle irtibat etmektedir. Kuban Kazakları Bolşevik düşmanı olduğu gibi gerek Denikin ve gerek Bolşevikler tarafından aldatılmış olan Şimali Kafkasya ahali-i İslamiyesi ile dahi münasebeti hasseneleri vardır. Vrangel ileri yürüyüşüyle Kafkas şimendüferlerini katederse, Moskova'nın mebde-i hayatiyyesi olan Bakü petrolüyle kara irtibatı yeniden münkati olacak ve Müslümanların Vrangel'e fiilen muavenetleri halinde ise, Bolşevik aleminin Şarkla muvasalası ve Asya tehlikesi silahı(?) bertaraf edilecektir. Zaten Kafkasya'daki Müslüman milletleri halen Bolşevikliğe bir sene evvelki gibi mütemayil olmayıp son aylar zarfında hadis olan vukuat ve suistimalat ile ondan mütehaşi [korkup çekinen] ve mutazarrır [zarar gören] olduklarından Bolşevikler aleyhine vuku bulacak tahrikatı kolayca iltihak edebilirler.

Elyevm bu ihtimalat karşısında bulunan Bolşevikler Türkiye'de komünist inkilabı vücuda getirmeyi acil ve hakiki çare addedecekler, fakat bunda muvaffak olamadıkları, yani Türk milletini bizim elimizden alamadıkları halde bizim arzularımızla iktifa ederek hakiki bir ittifak esasını temin ve tetkike girişeceklerdir.

Bu silsile-i mülahazattan halen Bolşevik Rusya'ya karşı bizim ittihaz edeceğimiz hatt-ı hareket tavazzuh etmektedir. Evvela Şark hudutlarımızdan ve muhtelif mıntıkalardan teşkilat-ı hafiye ile hulule çalışan [girmeye] komü-

nist tahrikatına mukavemet ve bu ceryanı aleni ve mutedil olarak hükümetin yeddi idaresinde bulundurmak, bihassa ordu içine Bolşevik teşkilatı hafiyesinin girmesine mani olmak muktezidir. Saliyen, Bolşeviklere meseleyi anlattığımızı söylemek lazımdır. Bolşevik aleyhtarı cereyanlar karşısında Şimali Kafkas, Azerbeycan, Arap, Hind veya bilumum Müslüman milletlerin Bolşevik leh ve aleyhinde bir hatt-ı hareket ve ittihazı için bizim Bolşeviklerle müttefik olup olmadığımızı sual ettiklerini bildirmek icap eder. Filhakika gayrı resmi ... ve beyanatımızdan istidlal ederek bütün Şark milletleri Bolşeviklerle müttefik olduklarını zanneylemekte ve Bolşevik Rusya'dan ümit ve necat beklemektedir. Hakikate tevafuk etmeyen bu vaziyetin devamına imkan yoktur. Binanaleyh arzu ettiğimiz vechile müttefik olabilecek isek bunu derhal neticelendirip ilan etmek lazımdır. Eğer akd-i ittifak mümkün değilse bunu da serian bilmek ve ona göre hareket etmek mecburiyetindeyiz.

Salisen, Azerbeycan ile kesb-i irtibat etmek Ermeniler aleyhine bir emri vaki vücuda getirmek hususunda Moskova'nın muvafakatine rabt-ı hareket etmeyerek ilk imkandan istifade etmek.

Rabien, Ruslardan bir çok kıymetli metalib [talepler] intizar etmeyerek bir kurşun ve bir fişenkten başlayarak Karadeniz'den nakliyata başlattırmak icap eder. Vesait-i harbiyeleri [savaş gereçleri] kafi olmasa bile verecek altınları bulunduğuna şüphe yoktur.

İşbu heyet-i vekile [Meclis] kararı Moskova'da Bekir Sami Beyefendi ... tebliğ Trabzon'dan vali vekili Rüştü Bey Efendi ve Şark Cephesi kumandanı Kazım Karabekir Paşa hazretlerine tebliğ edilmiştir.
2/3 Eylül 36

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Böylece Ankara, Bolşevik Rusya'ya güvenini kaybedince iç politikada da önlemler almaya başlamıştır: artık yurtiçinde komünistlere göz yumma dönemi sona ermiştir. Moskova'ya göndermek üzere kaleme alman sert talimatla aynı gün, 2 Eylül'de, Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa da, Şark Cephesi kumandanlığına tamamen aynı içerikte bir talimat göndermiştir. Bu talimat, Sovyetlerin neler kaybettiğini ve Ankara'nın tutumunu anlamak açısından son derece önemlidir:

> Bizim necatımız Sovyet Rusya ile sair şeriât-i mütekabile ile ittifakta bulunduğu, yoksa komünist inkılabı perdesi altında Sovyet esaretinin eşna' felaket olduğu ve bunun için ordu içinde tahrikat ve ifsadat girmesine herçibâdâbâd mâni olmak lüzumu iyice anlatılmalıdır (Karabekir, 2008; 967).[2]

2 Bizim kurtuluşumuz Sovyet Rusya ile eşit şartlarla ittifaktadır. Yoksa komünist inkılabı perdesi

Ordu içinde Bolşevik örgütlenmeye kesinlikle izin verilmeyeceğine ilişkin bu talimat, TBKP'nin belgelerinde şöyle ifadesini bulmaktadır: "Ordu'ya mahrem bir emirname yazılarak, komünist fırkasına intisap eden zabitlerin derhal istifa etmeleri, aksi taktirde tard olunacakları tamim kılındı. Sivil memurlara da aynı tehdit yapıldı." "Hafiye teşkilatı" da "üyeleri takip altına almaya başladı" (THİF; 2007; 126).[3] Bu doğrultuda Ankara'nın artık Bolşevik Rusya'dan gelecek komünistlere de farklı tavır alacağı aşikârdır.

Mustafa Kemal'den Ali Fuat'a mektup

Mustaf Kemal'in Bolşevik Rusya'ya yönelik yeni siyasi tahlillerini içeren bir diğer belge de, 16 Eylül tarihli Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği mektuptur. İlk mektuptan iki hafta sonra kaleme alınan bu mektup ilki ile çok benzer hususları içermektedir. Kesin olan şey şudur ki Mustafa Kemal giderek Sovyetlerden uzaklaşmaktadır ve artık yerli komünizme göz yumulmayacaktır. Mustafa Kemal'in yorumları şunlardır: "Bolşeviklerin pek fakir ve sulha teşne [çok istekli] oldukları", Lehistan'a karşı zafer kazanamayınca "Garplılarla hemen uyuşmak fikrinde bulunduklarını" var olan delillerden anladıklarını; "bize karşı dost ve teveccühkar [yakın] görünerek hem efkâr-ı alem-i İslâm, hem de İngiliz efkârı üzerinde tesir yapmak ve bu tesiratı muhafaza" etmek istediklerini; bunları temin için bize asgari yardımda bulunmak, ama daha sonra "Garplılarla uyuşmak imkanını muhafaza için bizimle kat'i mukarrerata girmemek [kararlar almamak]" niyetindedirler (Cebesoy, 1953; 472-75. Arsan, 1964; 348-351). Bu tahlillerden sonra yurtiçindeki Bolşevik faaliyetlere ilişkin yorumları gelmektedir. Bu satırlar, Anadolu'nun pek çok vilayetinde var olan komünist teşkilatların ne kadar yakından izlendiğini de ortaya koymaktadır:

> Bolşevikler aynı zamanda memleketimizde Bolşevik teşkilatı vücude getirmek için fevkalade faaliyete başlamışlardır. Bakü'ye gönderdikleri Mustafa Suphi ve arkadaşları vasıtasıyla TKF merkezi umumisi ihdas ettiler. Tamamen Bolşevik efkarına kazanılan saf ve gayri saf adamlardan **sahilin her noktasına çıkardıkları gibi dahilen Eskişehir'e ve Ankara'ya kadar göndermişlerdir.** Bunların maksatları memlekette bir inkılab-ı içtimai vücuda getirmektir. Bu halde memleket doğrudan doğruya 3. Enternasyonal'e merbut olaca-

altında Sovyet esaretinin en kötü felaket olduğu ve bunun için ordu içinde kışkırtma ve kargaşa girmesine ne olursa olsun mâni olmak lüzumu herkese iyice anlatılmalıdır.

3 20 Aralık tarihinde bile "Şark, Garp, Cenup ve diğer cephelere" yazılan mektuptan anlaşıldığına göre hâlâ ordudaki komünist unsurlardan büyük endişe duyulmaktadır: "Zabitan ve mensubiyeti askeriden bazılarının siyasi fırka ve cemiyetlere intisab etmekte bulunduğu anlaşıldığından" "mükerreren emr ve tamim" edilmektedir ki orduya mensup olanların siyaseyle iştigal etmesine asla izin verilmeyecektir" (ATASE. İSH. Kutu 579, Gömlek 123, Belge no. 123-2).

ğından [bağlanacağından] Bolşevikler hiçbir taahhüt ve muavenete lüzum kalma[yacaklar, böylece] ... Garplılarla siyasi pazarlıklarında daha kuvvetli bir vaziyet elde etmiş olacaklardır.

İngilizler nasıl dahili propaganda ile memleketimizi kısmen ellerine geçirmişler ve geçirmek istiyorlarsa, Ruslarda her şeyden evvel dahili sademat ile [iç çatışma] memleketimizi ellerine geçirmek istiyorlar.

Bila kayd-ü şart [kayıtsız şartsız] Rus tabiyeti demek olan dahildeki komünizm teşkilatı, gaye itibarıyle tamamiyle bizim aleyhimizdedir. Gizli komünizm teşkilatını her surette tevkif [durdurma, tutuklama] ve teb'id [uzaklaştırma, kovma] etmek mecburiyetindeyiz. Mecliste ahiren [sonradan] meydana çıkan halk zümresi bizim tanıdığımız arkadaşlardır. Bunlar memlekette bir içtimai inkılabın kısmen olsun lüzumuna kani olanlardır. Bu teşebbüsün mehalikini [tehlikesini] ihata edememektedirler [kavrayamamaktadırlar]. Hükümetten ayrı bir zümre yapmaktan vazgeçirmek istedik, mümkün olamadı. ...

Hacı Şükrü Bey gibi birçok arkadaşlar hafi bir tarzda başladıkları Yeşil Ordu teşkilatı ile oynadılar. Bunu tevkif etmelerini kendilerine ihtar ettim. Kendi arzularını suhuletle terviç ettirmek isteyen bir takım kimseler hilekarane bir surette komünizm vs teşkilatına taraftar olduğumu daima neşrediyorlar. Fakat yanlıştır. Vaziyetin arzettiğim gibi Şark veya Garp ile muayyen bir neticeye varmadan inkılabattan içtinap etmek ve bilmünaseba Mustafa Suphi yoldaşa da yazdığım vechile ne yapılacak ise hükümet vasıtasiyle yap[ılmalıdır]. Bittabi komünizm ve Bolşevizme alenen aleyhdarlığı muvafık görmem (Cebesoy, 1953; 474-475. Arsan; 1964; 351) (abç).

Mustafa Kemal Ali Fuat'a yazdığı mektupta, gizli komünizm teşkilatına yönelik olarak her surette durdurma, tutuklama, sürme, kovma (tevkif, teb'id) önlemlerine başvurulacağını açık açık yazmaktadır. Mustafa Kemal, tam da eylül ayında ortaya çıkan, gayet yakından "tanıdığı" ve "vatanseverliklerinden" hiç şüphe etmediği Halk Zümresi'ni tehlikeli görmezken, artık içerdeki komünist örgütlenmeyi birinci tehlike olarak görmektedir. Bu mektubun yazılmasından dört gün sonra, üç dört ay önce örtülü ödenekten para verilerek desteklenen komünist Şerif Manatov'un tutuklanarak sınır dışı edildiği düşünülürse, Ankara'daki politika değişikliği daha iyi anlaşılacaktır.

Zaten bir yandan Fransızlar, öte yandan İngilizler Ankara'dakilerin aklını çelmeye çalışmaktadır. Yerasimos, 2 Eylül tarihli raporun kaleme alınmasındaki esas nedenin, Mustafa Kemal'in İngilizlerin ısrarlı görüşme önerilerine rağmen Sovyet ittifakını seçen biri olarak artık iyice yalnız kaldığını; Fevzi Çakmak ve Kazım İnanç'ın Garp mefkuresinden yana, Ali Fuat ve İsmet Bey'in de anti-Sovyet olduğunu yazmaktadır (Yerasimos, 1979; 174-177). Yi-

ne Yerasimos'a göre, Bolşevik Rusya ile ilişkinin motoru, taşıyıcısı 1919 Mayıs ayından 1920 Eylül'üne kadar Mustafa Kemal'dir ve Sovyetlerle ittifak ve işbirliği politikalarında onu destekleyen sadece Karabekir olmuştur. Ben şu hususa dikkat çekmek istiyorum: başta Talat, Enver ve Cemal Paşalar olmak üzere İttihatçı rüesa da Sovyetlerle ittifak politikasını savunmuş, onların Anadolu'da ve Meclis'te hiç de göz ardı edilmeyecek sayıdaki takipçileri bu politikaları desteklemiştir (Akal, 2002). Ama Ankara'yı Moskova'dan uzaklaştıran en önemli sebep, Anadolu'da gelişmekte olan komünist hareket olmalıdır.

Bolşevik Rusya'nın ittifak anlaşmasına yanaşmaması ve Ermenistan için toprak talep etmesi bardağı taşıran son damla olsa da, Bolşeviklerin İttihatçı şeflerle kurduğu yakın ilişki de Mustafa Kemal'i Sovyet Rusya'dan uzaklaştıran bir diğer etken olsa gerektir. Bolşevikler Bakü'de düzenlenen uluslararası Kurultay'a ne TBMM Hükümeti'ni, ne de Mustafa Kemal'i çağırmışlardır ama Enver Paşa Moskova'dan Bakü'ye Komintern Başkanı Zinoviyev'in vagonunda seyahat etmiş ve Kongre sırasında Zinoviyev'in locasında oturmuş ve konuşması Kurultay'da okunmuştur. Bolşeviklerin bu tutumu, Mustafa Kemal'in gözünden elbette ki kaçmamıştır.

Bakü Doğu Halkları / Şark Milel-i Mazlumesi Kurultayı

Orada burada kongreler yapılıyor.
Biz her yere gideriz. Ama biz gideriz.
Millet adına biz gideriz.
– MUSTAFA KEMAL

Birinci Doğu Halkları Kurultayı, 18 Haziran 1920'de Komintern İcra Komitesi'nin, Bakü'de bir kurultay toplanmasına karar vermesi üzerine düzenlenmiştir. Kurultay 1-7 Eylül tarihleri arasında 1891 delegenin katılımıyla toplanmıştır. Şarkın emekçi halkları için düzenlenen Kurultay'a devletler değil, halk ve partiler davet edilmiştir. Komintern'in Kurultay'a katılım için "Türkiye, Ermenistan ve İran'ın köleleştirilmiş halk kitlelerine" yaptığı çağrı metninde bile açık açık Mustafa Kemal'e yönelik eleştiriler bulunmaktadır:

> Anadolu Köylüleri!
> Sizin beylerinizden ve efendilerinizden bir kısmı yabancı kapitalistlere satılmışlar, diğer kısmı ise silaha sarılarak yabancı işgalcilere karşı sizi mücadeleye çağırıyorlar. Ancak **onlar hiçbir zaman kendi ülkenizde egemenliği elinize almanıza ve sultanın çeşitli parazitlerine hediye ettikleri kendi tarlalarınızı ekip biçmenize razı olmadılar.** Ve yarın sizi ezenler yabancı kapitalistlerle daha uygun koşullarda bir antlaşma imzalarlarsa, aynı yabancı askerlerin işgali altında bulunan yerlerdeki eski memurlar ve toprak ağalarının yaptığı gibi, şimdiki liderleriniz de bundan sizi daha çok istismar etmek amacıyla istifade edeceklerdir,
>
> Anadolu köylüleri! Yabancı işgalcilerle mücadele etmeniz için sürekli olarak **Kemal Paşa'mn bayrağı altına çağrılıyorsunuz**, ama aynı zamanda biz biliyoruz ki, siz kendi halk partinizi, köylü partinizi kurmak istiyorsunuz. Bu

öyle bir parti olmalıdır ki, paşalar Antanta ile barış antlaşması yapsalar bile mücadele etmeye devam etsin (Aslan, 2007; 38-40).

Ankara Hükümeti'nin resmen çağrılmaması karşısında Mustafa Kemal, 14 Ağustos'ta TBMM'de hissiyatını şu sözlerle belirtmiştir: "Orada burada kongreler yapılıyor. Biz her yere gideriz. Ama biz gideriz. Millet adına biz gideriz (tbmm.gov.tr) (abç). Resmen davet edilmemesine rağmen TBMM ve Ankara Hükümeti adına gözlemci olarak İbrahim Tali Bey katılmıştır. Ayrıca sanki kendi adına katılıyormuş gibi, Karabekir veya valiler tarafından seçilmiş kişiler de Bakü Kurultayı'na delege olarak gönderilmiş; ancak, Türkiye'deki komünist örgütlenmeleri temsilen delegelerin Bakü'ye gitmesi engellenmiştir. Zaten engelleme olmasa da hiç paraları olmadığı için Şerif Manatov'un başını çektiği Ankara'daki TKF, Bakü'ye gidemeyecektir (Aslan; 2007; 224).

1 Eylül 1920 tarihinde Kurultay'ın açılış konuşmasını yapan Komintern'in lideri Zinoviyev şu hususların altını çizmiştir: 'Kemal'in hükümeti halife sultanı kurtarmak için savaşa atılmıştır ve bu yanlıştır. Sultana olan iman kırılıp atılmalıdır; **Türkiye'nin yürüttüğü siyaset, Komintern'in siyasetine uygun** değildir ama, **İngilizlere karşı olan** bütün **inkılap hareketleri desteklenecektir**' (BDHK, 1975; 36-56). Zinoviyev açılış nutkuna şöyle devam eder:

> Türkiye'de, İran'da ... köylüler Bolşevizmin ne olduğunu anlamaya başladılar. ... **Türkiye'de gerçek inkılabın başkaldırmasını** beklemeliyiz [...] **Şimdiki milli hareketin temsilcileriyle hemfikir değiliz.** Milli hareketin maksadı Doğu'da İngiliz emperyalizminden kurtulmasına yardım etmektir. Fakat bizim bundan çok büyük vazifemiz var: **zenginler aleyhine mücadelede Doğu emekçilerine yardım etmek**, kendi komünist teşkilatlarını çoğaltmak için destek vermek (Aslan, 2007; 64-67) (abç).

Önceki bölümlerde Komintern'in ikinci kongresindeki tartışmalar özetlenmişti. Anadolu'dan giden delegelerin Komintern toplantılarındaki derin teorik tartışmalardan büyük bir olasılıkla hiç haberi yoktur. Halbuki dünya devriminin doğudan mı yoksa batıdan mı geleceğine ilişkin tartışmalar, Ankara'yı birinci derecede ilgilendiriyordu. Çünkü doğudaki ülkelerde devrim beklenmiyorsa doğulu komünist partileri desteklemek yerine, anti-emperyalist, bağımsızlıkçı burjuva hareketleri desteklenecekti.

Bu kararların alındığı Komintern Kongresi'nden iki ay sonra yapılan Bakü Kurultayı'nda bir adım daha ileri gidilerek şu sorulara cevap aranmıştır: "kapitalizmin gelişmediği, proletaryanın oluşmadığı toplumlarda sosyalist devrimden söz edilebilir mi? Burjuva milliyetçisi olan Kemal ve benzerlerine yardım edilmeli mi?" Hem Bolşevik partisinin içinde, hem de başka ülkele-

rin komünistleri arasında birbirinden farklı görüşler bulunmakta, tartışmalar, eleştiriler devam etmekteydi (Carr, 1989; 319). Zinoviyev Kurultay'da kendi fikrini şöyle özetlemiştir:

> Sosyal inkılap, daha sermayedarlık devrini geçirmemiş olan Uzakdoğu'da vücuda gelebilir mi? ... Biz diyebiliriz ki, Çin, Hindistan, Türkiye, İran, Ermenistan doğrudan doğruya Sovyet Hükümet usulü için mücadeleye başlayabilirler ve başlamaları zaruridir (Aslan, 2007, 62).

Zinoviyev'den sonra, Doğu ve Türkiye uzmanı olan Pavloviç, salonda bulunan Enver'in yüzüne karşı ağır eleştiriler yönelttiği bir konuşma yapmıştır: "İktidar zenginlerin, mülk sahiplerinin ve vurguncuların elinde kalacaksa, can bulmuş yeni bir Türkiye'nin meydana gelmesinde ne yarar olur?" (Aslan, 2007; 91, 109). Kurultay'dan çıkan karar, doğulu ülkelerde henüz sosyal devrim gerçekleşmesi söz konusu olmasa da, bu doğrultuda çalışan komünist partilerin kurulmasına hükümetlerin izin vermesinin sağlanmasıdır.

Bakü Kurultayı'na Enver Paşa'nın katılması, farklı çevrelerde farklı tepkiler doğurmuştur. Komünist olmayan Müslüman delegeler Enver'e itibar gösterirken, Müslüman kökenli komünistler ondan nefret etmektedir. Bolşevikler, Müslüman kökenli komünistleri hiçe sayarak Enver'i Bakü'ye getirmiş ve ona büyük itibar göstermiştir. Bu duruma muhalefet edenlerin başında Azerbaycan Komünist Partisi/Himmet'in lideri Neriman Nerimanof ve Türkiye Komünist Teşkilatları reisi Mustafa Suphi gelmektedir. Komünist Ermeniler de Enver'in Bakü'ye gelişine büyük tepki göstermiştir. Bolşevikler Enver'i Bakü'ye getirmekle yetinmemişler, üstelik Enver'le ittifak yapmışlardır. Bakü Kurultayı'nda seçilen Şark Şürası'nın Türkiye hakkında aldığı kararlar şunlardır:

> 1. Kurultay emperyalist haydutlarına karşı mücadele eden bütün Türk savaşçılarına duyduğu yakınlığı ifade eder;
> 2. Türkiye'deki ulusal devrimci hareket yalnız yabancı sömürücülere karşı yönelmiş olup, bu hareketin başarısı Türk köylü ve işçilerinin her türlü baskı ve sömürüden kurtulması anlamına gelmeyecektir;
> 3. **Kurultay, hareketin önderlerinin** [İttihatçı liderler] **özel bir dikkatle kollanmasını zorunlu görür. ... Kurultay şimdi bu önderleri, emekçi halka hizmet etmeye ve eski yanlışlarını düzeltmeye hazır olduklarını, uygulamada kanıtlamaya çağırır** (KBT, 1993; 21-22) (abç).

Bakü Kurultayı'nda Mustafa Suphi konuşturulmazken, "müfrit Türk milliyetçisi", Teşkilat-ı Mahsusacı bir komitacı olan Baha Şakir'in[1] konuşması-

1 Baha Şakir Bakü'de fazla kalmamış, önce Moskova'ya oradan da Berlin'e gitmiştir (Yalçın, 2002; 325). Tıpkı Talat Paşa gibi Baha Şakir de Berlin'de bir suikasta kurban gitmiştir.

na izin verilmesi ve Kurultay sonrasında seçilen Şark Şûrası'nda yine Mustafa Suphi yer almazken Baha Şakir'in yer alması aslında bir skandaldır. Bütün bunlar Sovyetlerin Enver Paşa'ya yönelik hesaplarının göstergesidir.

1920 yılı Eylül ayına gelindiğinde, ilk düzenlenen kongrenin üzerinden on üç, BMM'nin açılmasının üzerinden dört ay geçmiş, siyasi aktörler arasındaki ilişkiler yeni boyutlara ulaşmıştır. Sovyet Rusya ile ittifaka birlikte karar vermiş olan Mustafa Kemal ve Karabekir arasındaki ilişkilerin bu süreçte hangi merhalelerden geçtiği detaylı bir incelemeye muhtaçtır.

Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'e Karşı

Mustafa Kemal'in muhiti, insanın yazmaktan utandığı ... kelimelerle tasvir olunuyor, şahısları ve dolayısıyla Ankara varlığı lekeleniyordu. M. Kemal'in karargâhı bir kumarhane, bir sefahat yuvası haline gelmesi doğru mu idi?

KARABEKİR, 16 Ağustos 1920 (2008; 942)

Türk historiyografisinde Milli Mücadele döneminin önde gelen aktörleri hakkında resmi tarih yazımının sınırlarını aşan, analitik değerlendirmeler son derece azdır. Bu dönemin önde gelen aktörlerinden olan Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir arasındaki ilişkiler de yeteri kadar tahlil edilmemiştir. Hangi süreçte yan yana, hangi süreçlerde karşı karşıya geldikleri, aralarındaki sorunların temeli incelenmemiştir. Halbuki Mustafa Kemal ve Karabekir önce 1919-1922 Milli Mücadele dönemi, sonra 1922-23 Lozan ve sulh dönemi süresince pek çok kez birbirlerine ters düşmüştür.

1920 Mart ayı - Ankara

1920 yılı başında seçimler sonrasında İstanbul'da Meclis-i Mebusan açıldığı zaman Karabekir doğu'da Anadolu'nun tek ordusunun başında muktedir bir kumandandır. Halbuki Mustafa Kemal mebus seçilmesine karşın güvenlik nedeniyle alınan ortak karar doğrultusunda İstanbul'a gitmemiş, Ankara'da eli kolu bağlı, adeta çaresiz beklemektedir. Ankara'daki Mustafa Kemal, İstanbul'daki Meclis'te bulunan Müdafaa-i Hukuk grubunun kendisinin istediği gibi davranmasını istemekte; bir yandan Kafkasya'ya harekât planlamakta; bir yandan Halep ihtilâl kuvvetlerini sevk etmekte, bir yandan Fransız amiraliyle mülâkat yapma peşindedir... Karabekir, Mustafa Kemal'in "bu lüzumsuz işlerle ale-

ni tarzda meşgul görünmesinden" dolayı çok rahatsızdır (Karabekir, 2008; 536-37). Öyle ki Mustafa Kemal 26 Şubat 1920 tarihinde yaptığı ve Karabekir'e de gönderdiği durum tahlilinde, İstanbul'da Meclis'tekilerin "bigâne", Anzavur'un etkili, Düvel-i İtilafiye'nin saldırgan gözüktüğünü anlatırken son derece karamsar bir tablo çizmektedir. Bu rapordaki yorumlar Karabekir tarafından önemsenmeyerek, Mustafa Kemal'e adeta nasihat verdiği bir yanıt kaleme almıştır: "isti'câl [acele] ve telaş zararlıdır. ... Meclis ve hükümet işbaşındadır. ... Meclis'i aleyhimize karar vermeye sevk etme" (Karabekir, 2008; 553). Karabekir, Mustafa Kemal'in hiçbir şeye müdahale etmeden Ankara'da oturmasını istemektedir.

Karabekir'le Mustafa Kemal'in ilişkileri tahlil edilirken şunu teslim etmek gerekir: Özellikle 23 Nisan'da BMM Ankara'da açıldıktan ve hükümet kurulduktan sonra, Karabekir yaptığı her şeyi Ankara'daki Mustafa Kemal'e bildirmiş ve onay istemiştir. Bu tavrı biraz da aldığı her kararı onaylatarak, sonucunda olumsuz bir şey çıkarsa sorumluluğu paylaşmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Mustafa Kemal'den de aynı şeyi beklemekte, onun kendisine bildirmediği, danışmadığı faaliyetlerini daha sonra öğrendiği zaman son derece kızmakta ve hayal kırıklığına uğramaktadır.

Yine Kafkasya harekâtı

Yukarıdaki bölümlerde Mustafa Kemal'in şubat ayında Kafkasya'ya yönelik bir harekât yapılmasını istediği ve Karabekir'in buna yanaşmadığından söz edilmişti. Bu kez de Karabekir mayıs ayı başında Şark harekâtı yapmak isteyince Mustafa Kemal izin vermemiştir. Karabekir'in Ermenistan üzerine harekât yapılması için yaptığı ısrarlı tekliflere Mustafa Kemal, 6 Mayıs tarihli bir mektupla karşılık vererek, bu harekâtın neden yapılamayacağını şöyle açıklamıştır:

> Bolşeviklerle şeriat-ı müşâreketimiz [ortaklık şartlarımız] az çok tebellür etmeden ve hutut-u esasiyemiz [esas çizgi, yol] tesbit ve bize temin edecekleri maddi muavenet tayin edilmeden evvel fiilen bunlarla teşrik-i mesai calib-i mezâhir [sakıncalı] görüldü.
>
> Ermeni vukuatı bütün âlem-i İseviyeti aleyhimize sevk eden avâmilin en mühimleri olduğuna göre mevcudiyeti ilk evvel tarafımızdan tasdik olunan Ermeni hükümetini ordumuzun kuvvetiyle mahvetmek ve bittabi yeniden bir Ermeni kitali demek olan bu harekete bizim tarafımızdan sebebiyet verilmek az çok lehimize bir cereyan getiren tahriki de muvakkaten fesih ve bilhassa Amerika efkâr-ı umumiyesini aleyhimize kıyam ve sevk ettirir (Karabekir, 2008; 791).

Bu açıklamalara rağmen Karabekir harekât için ısrar etmeye, Mustafa Kemal de reddetmeye devam etmiştir. 10 Mayıs'ta Mustafa Kemal, Karabekir'in kendi başına bir harekât yapmasını engellemek için Meclis ve hükümetin aldığı bir karar olmaksızın bu harekâtın yapılamayacağını belirterek son noktayı koymuştur: "Meclis-i Millinin nokta-i nazarı, esas Bolşeviklerle temas ve maddi ve fiili bir ahd-ı müşterek temininden evvel tarafımızdan hudud haricinde harekat-ı askeriyeye başlanmaması merkezindedir." "Bakanlar kurulunun ve hatta BMM'nin kararı olmadan herhangi bir harekât yapılmaz" (Karabekir, 2008; 814-15). Karabekir ile Mustafa Kemal arasındaki en önemli kırılma noktası bu olsa gerek. Mustafa Kemal bakanlar kurulu ve Meclis'i kullanarak ona haddini bildirirken Karabekir çaresiz kalmıştır. Şöyle yazar: "Mustafa Kemal Paşa, Meclis reisi olmadan önce hiç de benden aykırı düşünmüyordu"; Mustafa Kemal'in mart ayında "mevsim ve ahvale bakmadan" Şark harekâtının yapılmasını istemesine şu ağır suçlamayı yöneltmektedir:

> [Şark hareketinin yapılmasını istemesi] İtilaf devletlerinin İstanbul Meclisi ve hükümetini imha etmesine vesile olması için olduğuna şüphe kalmıyor. Şimdi milli hükümetin reisi olan Mustafa Kemal'in Şark hareketi ile kazanacağı bir şey kalmamıştır. **Bilakis parlak bir zaferin mevkiini sarsacağından endişe ediyor** (Karabekir, 2008; 818).

Karabekir ısrarla Şark harekâtı yapmak istemektedir çünkü Ermenistan ve Gürcistan Bolşevikliği kabul ederse, Elviye-i Selâse'nin asla geri alınamayacağını düşünmektedir (Karabekir, 2008; 852). Karabekir 30 Mayıs'ta tekrar "harekât yapalım" diye ısrar etmiş Mustafa Kemal 1 Haziran'da ona gönderdiği mufassal raporda, neden harekât yapılamayacağını bir kez daha anlatarak bunu reddetmiştir. Karabekir hatıralarında M.Kemal'in yazdıklarını şöyle yorumlamıştır: "biz bu harekâtı beceremeyiz, belâları başımıza getirirsin" (Karabekir, 2008; 854-56). Ali Fuat Cebesoy da hatıralarında, Karabekir'in mayıs ayında yapmak istediği harekata izin verilmemesinin büyük hata olduğunu yazarak, ad vermeden Mustafa Kemal'i eleştirmiştir (Cebesoy, 1982; 129).

15. Kolordu isyanları bastırmak için batıya çağrılıyor

Mayıs ayında başlayan ayaklanmaların bastırılamaması ve giderek artması üzerine, Mustafa Kemal, komutasındaki kolordunun batıya gelerek bu ayaklanmaları bastırmasının mümkün olup olmadığını Karabekir'e sormuştur (Karabekir, 2008; 820). Ancak, bu zor zamanlarda Karabekir, Antep, Maraş ve Urfa direnişlerine de destek olmadığı gibi, batıdaki isyanların bastırılması için de katkıda bulunmamıştır. Mustafa Kemal 5 Temmuz'da bir kez daha Ka-

rabekir'den Garp Cephesi'ne bir fırka gönderilmesini istemiştir. "Ermeni harekâtını bitirmeden kuvvetimi dağıtmayacağım" diyen Karabekir, batıya kuvvet göndermeyi yine reddetmiş ve günlüğüne adeta alay ederek "hani Garp'taki isyanlar bastırılmıştı" diye yazmıştır (Karabekir, 2008; 910).

Aslında Türk tarih yazıcılığı bu hususun da üzerinde hiç durmamıştır. Karabekir bu tutumu ile Anadolu'nun batısını gözden çıkarmış, resmen Mustafa Kemal'i ortada bırakmıştır. Batıda Yunan ordusunun ileri yürüyüşü ile toprak kaybedilmesi, Mustafa Kemal'in başarısızlığı addedilecek, onun küçük düşmesine sebep olacaktır. Hatıralarında Karabekir bu durumdan adeta mutluluk duyuyor gibi bir havadadır. Öyleki Bursa'nm kaybedilmesi hakkında günlüğüne sadece bir satır yazmıştır (Karabekir, 2008; 911). Mustafa Kemal mücadeleye Anadolu ve Trakya'yı kapsayan ulusal ve genel planda bakarken, Karabekir yerel ve bölgesel bir bakış acısı ile kendisini sadece Şark Harekâtı'ndan sorumlu görmekte ve başka hiçbir yerle ilgilenmemektedir.

Mustafa Kemal'le Karabekir'in ters düştüğü bir diğer olay da, ileriki bölümlerde daha yakından incelenecek olan Trabzon Valisi Hamit'in görevinden alınması meselesidir. Mustafa Kemal ve Fevzi Paşa, Trabzon Valisi Hamit'in görevinden alınması isteyerek bunu Karabekir bildirmişlerdir ama o, Vali Hamit'i görevinden almamıştır. Bunun üzerine Karabekir'in yakın arkadaşı olan Erkân-ı Harbiye Reis-i Umumisi İsmet Paşa Vali Hamit'i görevden alması doğrultusunda ona yazmış ama yine Hamit görevinden alınmamıştır (Karabekir, 2008; 870). Mustafa Kemal ve Karabekir'in, birbirleriyle adeta inatlaştıkları, birbirlerinin isteklerini yapmamakta ısrarlı davrandıkları görülmektedir.

Şark Cephesi Komutanlığı

Karabekir'in 'Şark Cephesi Komutanı' olarak atanmasının gecikmeside onu çileden çıkaran ve çok üzen bir husus olmuştur. Kendisinin Şark Cephesi Komutanı olarak atanması gerektiğini önce imalı, sonra açık açık talep etmiştir (Karabekir, 2008; 871). Atanmadığı için önce Mustafa Kemal'e kızmış, sonra kendisini Şark Cephesi Komutanı olarak atamayan, bu konuda hiçbir refleks göstermeyen Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa ile Savunma Bakanı Fevzi Paşa'ya da kızmaya başlamıştır. Bu atama yapılmadığı sürelerde ruhunda ne gibi yaralar açıldığını günlüğüne uzun uzun yazmıştır.

Karabekir'in *Şark Cephesi Komutanı* olarak atanması nihayet 13/14 Haziran 1920 tarihinde gerçekleşmiştir: "15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın Şark Cephesi Komutanlığı'na atandığı, BMM Bakanlar Kurulu kararıyla tebliğ ve ilan olunur" (TİH, 1995; 99). Karabekir hatıralarında, gecikmesine o kadar üzüldüğü atanması hakkında, bir satır yorum yapmamıştır.

Karabekir, Bolşeviklerle ittifaktan yana

Karabekir'in Bolşeviklerle ittifak yapma konusunda en istekli komutan olduğu açıktır.

Sovyet Rusya ile ittifak kararı alındığı andan itibaren Kızıl Ordu'nun gücünü abartmış; Lehistan yürüyüşü ile Bolşevizm'in tüm dünyayı ele geçirmek üzere olduğunun propagandasını yapmıştır (Karabekir, 2008; 866). Bolşeviklere yönelik eleştirileri İngiliz propagandası olarak değerlendirerek, "Bizi Bolşeviklerle müsademeye teşvik ediyorlar" yorumunu yapmıştır (Karabekir, 2008; 911). Karabekir, Sovyetlerin kapalı olan Ermenistan sınırını açması veya bir harekât yapılmasına izin vermesini sağlamak için Halil Paşa'ya 23 Temmuz 1920 tarihli mektupta şunları yazmıştır:

> **Müttefikimiz olan Ruslara karşı bütün kalplerde samimiyet ve hürmet namütenahidir. İttifakımız ve Rus-Türk kardeşliği artık ebedi olacaktır.** Binanaleyh Sovyetlerin bizden pek ziyade emin olmaları ve düşüncemizin Türk ittihadı değil, Rus-Türk ittihadı olduğunu bilmeleri lazımdır.
>
> Binanaleyh Rus Sovyet hükümeti bizi artık **özkardeşi gibi** tanımalı ve bizim emelimizin ve menfaatimizin Rus-Türk ittifakı tammında olduğunu ve Türklerin ahde vefadaki sadakatini de kabul ederek, Şarkın şimendifer yolunu serbest açmalı ve Şarktan sulh ve sükun tesisi ile garpte.ve cenupta İngiliz emperyalistlerine yumruk vurmaya bizi serbest bırakmalıdır (Karabekir, 2008; 915).

Salih Zeki'nin gelişi münasebetiyle Mustafa Kemal'e gönderdiği "zata mahsus" telgrafta, Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beylerle "Bolşevik idaresinin kabulü mecburiyetinde olduğumuz"a karar verdiklerini belirtmektedir:

> Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler nezdimde iken istikbalimiz hakkındaki münakaşalarda ne Avrupa'nın esasen bir türlü anlaşamadığımız tarz-ı idaresinde ve ne de çoktan modası geçmiş İslam ve Türk ittihadında bizim için selamet olmadığını ve mümkün olduğu kadar az zamanda bize kabili tatbik bir Bolşevik idaresinin kabulü mecburiyetinde olduğumuzu ve bunun mümkün olduğu kadar gürültüsüzce tesisini müttefikan muvafık bulmuştuk (Karabekir, 2008; 926).

Karabekir'in Bolşevizmi

Ağustos başında Karabekir hâlâ Bolşevizme karşı durulamayacağı kanaatindedir. Bu nedenle komünistlerin bir ihtilalle iktidarı almalarını beklemeyip, kendilerinin bunu kabul etmesinin daha doğru olduğunu düşünmektedir: "Esasen milletimiz Bolşeviklerle ittifak yapmıştır. Bunun için Bolşevikli-

ğin tetkiki gittikçe ehemmiyet kazanmaktadır. ... dini ve an'enevi esasatımıza pek benzeyen bu gibi mesleğe nazari dikkatimizi atfetmek zaruridir. Aşağıdan yukarıya vuku bulacak talep ve icraatın ise bütün varlığımızı imhaya ve komünizmin istilasına sebep olacağı da [açık] olduğundan Millet Meclisi'nce yukarıdan aşağıya yapılmasına bütün kuvvetimizi sarfedeceğiz" (Aslan, 2002b; 625). Ama, 20 Ağustos'ta Rüştü Bey'e gönderdiği talimatta gerçek düşüncesi açığa çıkmaktadır:

> Baku ve havalisinden Bolşevik propagandası için mıntıkanıza gelecek zevata hüsn-i muamele [iyi] edilmekle beraber, vurudlarından hemen fırkanın haberdar edilmesi ve memleketimizin suküna muhtaç olduğundan, ifratla hareket yüzünden yeni bir ihtilâlin, Yunan-Ermeni istilasına sebep olacağından, bunlara memleketin bugünkü ahvalinin izah edilmesi ve gayet dikkat ve basiretle ve ihtiyatla hareket edilmesinin temin buyurulması (Aslan, 1997; 276).

Ne kadar ilginçtir ki Karabekir bu belgeleri kendi yazdığı kitaba almamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla 23 Temmuz tarihinde Karabekir pek çok yere mektup yazmış ve Anadolu'nun çaresizliğini duyurmak istemiştir. Yukarıda söz ettiğim ve yine kendi kitabına almadığı bir diğer belgede Karabekir, daha önce Bakü Türk Gruppası'na yazdığı gibi (Karabekir, 1960; 673), şimdi de Mustafa Suphi'ye, bir Bolşevik muhibbi/sempatizanı gibi yazarak, Sovyetlerin yardımını sağlamaya çalışmaktadır:

> 23 Temmuz 1336
> Bakü'de Türk İştirakiyun Teşkilatları Reisi Yoldaş Subhi[1]
>
> Sevgili Yoldaş
> Gıyaben sizi tanıdım. Ve hürmet ediyorum. Tabii siz de beni öğreneceksiniz. Eskiden beri servete, ziynete, depdebeye, bilhassa istila hırslarına karşı nefretim olduğu için bidayet-i zuhurundan beri Bolşevik nazariyatına hürmetkarım. Hususiyla Rus-Türk düşmanlığının halkımızı, milletimizi ne halde de koyduğunu bildiğim için bu iki kavm arasında esaslı bir itimad ve kardeşlik tesisine de taraftar idim. Bu ittifakın hem de bugünkü yoldaş Ruslarla olması bizim için, sonra da sulh cereyanı için pek hayırlı olduğunu görmekle mesudum. Sizin her fedakarlığa katlanarak bu ittihadı teminde büyük bir hisse-i şerefiniz var. El birliğiyle memleketimizde yaptığımız tesirat ve propagandalarla Rus Sovyetlerine karşı herkesin kalbinde derin bir muhabbet ve hürmet uyanmıştır. Esasen fakir, rençber ve ameleden ibaret olan milletimizin anane ve itikadatında Bolşeviklik kaidelerinin hemen bir çoğu vardır. Bir zadegân [soylu] sınıfımız olmadığı gibi büyük sermayedarlarımız dahi bulunmadığından bütün Anadolu halkının bir anda Bolşevik esa-

1 TÜSTAV Arşivi, CD 2, Klasör 2-26, Belge no. 387 ve 388

satını kabulü pek basittir. Ordu zabitanı da Avrupa ordularında olduğu gibi zadegân değil, halkın, avamın oğludur. Ve hükümdarların, prenslerin, hanedanların mensubiyetinden ordunun başında dahi kimse yoktur. Herkes alnının teriyle ve kanı bahasına mevki tutmuştur. Bugünkü Ankara Hükümeti dahi tamamıyla halk hükümetidir. Çünkü milletin amele ve köylüsünün intihabıyla toplanmıştır. Yani eski bildiğimiz tarzda padişah mensubu ve zadegân, talancı kimseler değildir. Bunları saymaktan maksadım Rus Sovyetlerle müttefik olmağa ve aynı esasatla emperyalist kuvvetlerin memleketimize basan ayaklarını kırmaya hiçbir mani olmadığını anlatmaktır. Yalnız bir nokta vardır ki, bu tehlike memleket haricinden açık görülmüyor. Elimizde ne bir tüfenk, ne de bir fişenk fabrikası yoktur. Buna rağmen senelerce kanlı harplerden sonra, yine İngiliz ve Fransız, Yunan ordularıyla karşı karşıya millet harb etmektedir. İzmir'de, Balıkesir'de, Bursa'da biçare köylülerimiz son diş ve son tırnağıyla muharebe etti. Emperyalist düşmanlarımız en güzel yerlerimizi istila eyledi. Oradaki köylülerimiz mahv oldu. Bu emperyalist imhası duruyor. Halkımız gerçi sonuna kadar bu yağmacı düşmanlarla vuruşacaktır. Fakat gün geçtikçe zararımız azimdir ve telafisi de gayrı kabil olacaktır. Ben ordumla garba yardıma gidemedim. Çünkü, Ermeni Taşnak hükümeti İngiliz emperyalistlerinin casusu olarak şark vilayetlerimizi istilaya çalışıyor. Ve harekete, garpta emperyalist ordularıyla birlikte on sekiz Haziranda, yani aynı günde başladılar. Bu gün kendi içlerindeki biçare İslam köylüsü imha ediliyor. Bu akınlar beşeriyetin hadimi [insanlığın hizmetinde] olan Bolşevik kuvvetlerinin yanı başında oluyor. Durmayınız, haykırınız, vaziyeti Rus Azerbaycan Sovyet hükümetlerine ve ordularına anlatınız. Onlarla bizim aramızdaki fukara-yı kâsibeyi, Ermeni Taşnakları merhametsizce boğazlıyor. Ve şark yolunu ebedi kapamaya çalışmakla garptaki fukara-yı kâsibeyi de mahva yardım ediyor. Bolşeviklik kavaidi üç buçuk haydut tarafından istihzakâr fiilen tekzib olunuyor. Şimdi size sorarım, Şarkda ve Garpta zulm ve kalır ile hür varlığı mahvedilen İslam köylüsü ve amelesi nasıl Bolşeviklik ilan etsin? Hiçbir muavenet, hatta hiçbir ümit görülmezken bütün emperyalist kuvvetlerinin müttehid hücumları altında halkın son varlıkları dahi bitirilmez mi? Şu Ermeni meselesinin halli ile Şark yolunun açılması ve Ermenilerden artık bir zarar ihtimali kalmaması temin olunduğu gün, memleket son inkılabını da yapacaktır. Dört tarafından sarıldığı halde, Ermenistan'ı hâlâ İngiliz emperyalistleri besliyor, silahlandırıyor ve hesaplarına aleyhimizde saldırıyor. Taşnakların bu imhakâr işleri yapmasına insanlığın en âli kavaidine [en yüce usullerine] sarılanların nasıl tahammül ettiğini ve ne için bu yolu açmakta bizim kuvvetlerimizden istifade etmediğini anlamak mümkün değildir. Rus ve Azerbaycan kırmızı ordularıyla benim ordum bu zalim ve (...) Taşnak'ın üç beş günde haddini bildirebilir. İşte insaniyet namına ricamız bu-

dur ki, Taşnaklara şiddetli davranmayı ve icab ediyorsa müttehid bir hareketle onları yola getirmeyi temin buyurunuz. Ve artık şarkla garbın birleşmesine azade hail kalmasın. İşte o zaman bir Sovyet Rus-Türk ittihadı kuvvetlenecek ve şark fukara-yı kâsibesi sulh ve sukunete kavuşacak ve emperyalist faaliyetler kırılmış olacaktır.
İhtiramatımın kabulünü rica ederim muhterem yoldaşımız.

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir (abç) (Akal, 2006; 180-183).

Karabekir'in 4 Ağustos tarihinde "Umum Kıtaata Tamim" başlığıyla tüm orduya yönelik olarak yayımladığı tamimde de Sovyet propagandası yapılmaktadır: Bu tahlillere göre bir tarafta "mazlum milletleri esaret zinciri ile bağlamak isteyen" İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Ermenistan, diğer tarafta ise "zulüm ve esaret altında inleyen milletleri kurtarmak, ... herkesi kendi yurdunda sulh ve rahat içinde insanca yaşatmak isteyen" Rusya vardır:[2]

... "bütün İslamlar gibi milletimiz de Bolşeviklere el verdi" ... "İngiltere Bolşeviklerle dost olduğumuzu biliyor ve onlarla birleşince İngiltere ve yardakçılarının bütün ümit ve saltanatlarının mahvolacağını açıkça görüyor" ... "[Bolşevikler] dostluğumuzu kuvvetleştirerek ordumuza samimi selamlar gönderdiler. Bu suretle birleşmemiz, göklere yükselen İslam âlâm ve figânını dindirmek ve yapılan zülüm ve cinayetlere nihayet vermek zamanını çok yakınlaştırdı." ... "İtilâfın son silâhı olan Lehistan can çekişmekte ve her tarafında Sovyet idareleri teessüs etmektedir" (Karabekir, 2008; 928-29).

Bakü Kongresi murahhaslarına talimat

Elimizde Kazım Karabekir tarafından 3 Ağustos 1920 tarihli bir talimat ve 7 Eylül 1920 tarihli Enver Paşa'ya yazılmış bir mektup bulunmaktadır. "Bakü kongresi murahhaslarına talimat" Ali Fuat Cebesoy (1982; 22) tarafından kısaltarak ve sansürlenerek yayımlanmıştır. Aşağıda, Ali Fuat'ın yayımlamadığı bölümlerde Karabekir, Ankara Hükümeti'nin Bolşevik olduğuna Rusya Bolşeviklerini inandırmaya çalışmaktadır. "Bolşevik inkılap ve gayesine bilfiil çalışmakta ve yürümekte olan Anadolu" "Ruh ve âdât ve ananesi heman tamamıyla Bolşevik esasat ve adatlarıyla pek uygun olan halkımız".[3]

2 1960 yılında basılabilmiş olan Karabekir'in günlüğü, olaylar ve belgeleri içerdiği için çok önemli bir eserdir. Mustafa Kemal'in Nutuk'una yazılmış bir cevaptır aynı zamanda. Karabekir sanki Nutuk'u önüne koymuş ve oradaki iddialara yanıt vermiştir. Ancak, Karabekir bu hatıraların arasına sonradan eklenmiş notlar koyınuştur. Yavuz Aslan'ın, bazı yerlerin sonradan eklendiğine ilişkin endişelerine katılıyorum (Aslan, 2007; 213). YKY, bu hatıraları tekrar basarken, orijinali ile kontrol ettiğini belirtmiştir. Bu son baskıda editör, sonradan eklenen bölümleri keşke işaret etseydi.

3 ATASE, İSH, Kutu 912, Gömlek 6, Belge no 6-1, B 6-1a, B 6-2.

Bakü Kongresi'ne Erzurum'dan intihab edilen 15 âzâ yarın 14/8/37 otomobil ile Trabzon'a müteveccihen yola çıkıyorlar. Bunlara verilen talimatı hülâsaten yazıyorum.

Trabzon'dan gidecek olanların da bu esas dairesinde benimle mutlaka görüşerek efkâr ve niyyâtımızı [niyetlerimizi] iyice anlamış olan Erzurum âzâlarının efkârı ile müttehiden Bakü'de çalışmaları lâzımdır. Esas fikirlerimiz şunlardır.

1- Türkiye şimdiye kadar emperyalist veya kapitalist veya sosyalist gibi meslek-i içtimaî ile uğraşmak zaman ve imkânı bulamamıştır. Türkiye halkı esasen ve tabi'aten ve ... ziyade demokratik bir halkdır. Memleketimize şimdiye kadar sanayi veya iktisadi teşekkülât diğer Avrupa memâlikinde olduğu gibi tekemmül etmiş bir şekilde de değildir. Ne cesim müessesat-ı sınaiyemiz ve burada çalışan milyonlarca amelemiz ve ne de bir çok ticaret ve iktisad müesseselerimiz, bankalarımız ve servet-i memleketi ellerine almış kapitalist bankerlerimiz vardır. Bir kaç büyük şehrimizin hiç mesabesinde olan ufak tefek fabrika ve şirketleri istisna edilirse Türkiye ahalisi baştan aşağı çiftçi köylü halkdan ibarettir. Tarihimizin muhtelif edvarında [devirlerinde] taraf-ı Avrupa menafi-i siyasiye ve iktisadiyesinin memleketimizde temin ve teshil maksadıyla yine Avrupalıların teşvik ve ısrar, hatta tehditle milletimize zimamdaran umuru [yöneticiler] tarafından muhtelif şekil ve idare ve istikametler verilmiş ve Kırım seferinden beri memlekete Avrupa usül-i idaresi Tanzimat, Kanun-ı Esasi, Meşrutiyet, Mebusan, Ayan ilh.. gibi işgal tahtında sokulmak istenilmiş ise de halkın ahval ve vücud-ı içtimaisine hiç de uymayan bu şekildeki idarelerin hiç birisi vatanımızda yerleşmemiş ve her defasında milletin başına ayrı ve azîm felaketler getirmişdir. Ruhu ve âdât ve ananesi hemen tamamıyla Bolşevik esasât ve adâtına pek uygun olan halkımız bilhassa ezilmiş hiç bir şekil ve idare tahtında refah ve saadet görememiştir. İşte bugün emperyalist itilaf hükümetlerinin gaddarâne savletlerine [saldırılarına] göğüs geren Anadolu halkı bilfiil kapitalizm ve emperyalizm kanunlarına artık bir daha esir ve tâbî olmamak, onların kanlı ve müstebid pençelerini vatanı üzerinden kaldırmak ve kırmak için kan dökmekte ve can vermektedir. Bu mücadele Lehistan ve Kırım cephelerinde çarpışan Bolşevik Rusya amele ve çiftçileri mücadelesi kadar şerefli ve esaslı beşerin halâsı [kurtuluşu] ve saadet-i ammesinin temin ve tatbikine aynı derecede müessir ve hâdimdir. Eldeki kuvvet ve vesait ve karşıdaki düşman adedi ve kuvveti düşünülürse Anadolu'nun bu yoldaki fedakarlığı ve hizmeti belki de Rusya'nınkinden daha büyük telakki edilmek iktiza eder. İşte bu suretle Bolşevik inkılap ve gayesine bilfiil çalışmakta ve yürümekte olan Anadolu, hâlen dahi tatbik etmekde olduğu şekl-i idare ile de tarihinde kendi haline pek uymayan ve esaslı bir inkılab kabul etmiş bulunmakdadır. Tamamıy-

la emperyalist ve kapitalist Avrupa hükümetlerinin bazicesi [oyuncağı] olan bugünkü saltanat hükümetini tanımamış başından aşağı ve hatta elindeki silahıyla o saltanat ve hükümetin kendi üzerine sevk ettiği orduyu her tarafda bozarak o zalim ve mütegallib kuvveti Anadolu'ya sokmamağa çalışmakta ve bulunmuşdur. Bugün Anadolu'nun mukadderatını sevk ve idare eden Ankara Hükümeti tamamen halkın kendi içinden doğmuş ve Türkiye'nin Bolşevik idaresiyle ittifak ve istinasını vücuda g[et]irmeden inkılab-ı idareyi vücuda getirmiştir. Büyük Millet Meclisi yalnız teşri' bir heyet halinde kalmamışdır. Milletin mukadderatını tayin ve onun hukuk ve hayatını temin ile vazifedar olması iktiza eden heyet-i icraiye de yine bizzat milletin seçtiği vekilleri arasından intihab ve tevzif edilmişdir. Bu böyle olmakla beraber bir taraftan da memleketin her tarafında teşkilatı yapılmış olan müdafa-i hukuk heyetinin bulundukları yerler ahalisinin intihabıyla teşkil etmiş ve halkın idaresinde ve hakkını aramasında büyük bir faaliyetle ifâ-yı vazife itmekde bulunmuşlardır. İdari olan bu büyük inkılab şübhesiz milletin düşman tazyikat ve muhâcemâtından [hücumlar] biraz nefes alacak kadar kurtulduğu anda daha esaslı bir şekil ve surette ve halkın hak ve rahatını tamamıyla temin edecek böylece teşkilatını kuvvetlendirecek ve esaslandıracakdır. Türkiye'den beklenmesi lâzım gelen bir de içtimaî inkılab vardır ki bu inkılab her Türkün tarihî, örfî, millî ve dini olan ahvâl, âdât ve ananesiyle pek hayatî bir alâka ile irtibat ve münasebettedir. Bu sebeple içtimaî olan bu inkılab, idari inkılab kadar çabuk ve kolay olmayacakdır. Bununla beraber yaşadığı hayatın son derece basit olması ve henüz Avrupa hayat-ı iktisadiye ve sefihânesinden hiç de aşağı olmayıp beşeriyetin en samimi ve insanî kavâidiyle idare olunması itibariyle ve bilhassa dinî kavâid ve esasâtın bilhassa sadaka, zekat ve hayrat gibi ahlakı ve işretin, fuhuşun, kumarın, sefahatin, hatta servetin şiddetle tehyi ve men edilmiş olması gibi içtimaî en mühim beşeriyet kavâidinin belli başlılarını ihtiva etmekte olması hasebiyle halkımız içtimaî olan inkılabı da pek az zaman zarfında kabul ve bunu da tatbike bihakkın seza ve müstaiddir [ehil ve istidatlıdır]. Anadolu için bugün en büyük bir dikkat ve ehemmiyetle düşünülecek cihet yukarıdan beri izah olunan idari ve içtimaî inkılabı memleket ve ahalinin hayatını her tarafdan sarsmağa ve ezip ... nâbedid etmeye çalışan İngiliz, Fransız, Yunan, Ermeni emperyalist kuvvetleri ve bir de bunlara ma'atteessüf inzımam eden [katılan] halife ordusunun taarruzları karşısında sinmemiş ve pençeleşmekde bulunmuş olan halk arasında teşvikat ve hatta teşkilat yaparak aşağıdan yukarıya kışkırtılacak bir ihtilal ile tatbik ve istimal edilmesindeki azim tehlikeler böyle bir hal bilâ-kayd ü şart inhilalimizi mucib olur.

Emperyalizm ve kapitalizm aleyhine zaten ilân-ı isyan etmiş olan ve bizzat halkın intihab-gerdesi bulunan bugünkü inkılab hükümeti azası matlup ga-

yeye doğru yürümekte ve hatta koşmakdadır. Binaenaleyh Rusya'da Çarlık ve istibdadı cihana malum olan kahhâr Çarlık umur-ı idare ve hükümeti aleyhine bihakkın [haklı olarak] yapılan kanlı ve şedid inkılabın Anadolu'da dahil olacağı bir hedef ve gaye mevcud değildir. Çünkü bizzat bugünkü şekil ve idare ve inkılabı yapmış ve ondan doğmuştur. Hâlihazırda bu idare Bolşevizmin bütün mesai ve icraatını tedkik etmiş ve takdir eylemişdir. Ancak halkın pek iyi tanıdığı ruh ve hissiyatına istidâd ve iktidarına göre idari ve içtimaî inkılabatın sıhhat-i tatbikiyesini tedricen ve hâlihazır vekâyi ile mütenâsiben idare etmek mecburiyetindedir. İşte halen icmâl edilen bu esasât dairesinde Trabzon murahhasları tenvir edilmeli ve Bakü'deki faaliyet ve mesailerini böyle bir programa istinad ettirmelidirler. "Kendilerinden istediğimiz en büyük iş, Bakü kongresini iyi anlamak ve bize bildirmekdir. Bir de orada Anadolu'nun hakiki inkılapçı ve Bolşevik ruhundan başka bir ruh taşımadığını bilfiil göstermek ve kongreye iştirak edecek olan Avrupa murahhaslarının bu hususda itimad ve emniyetini kazanmak ve muavenetlerinden memleketimiz için a'zamî istifadeyi temin etmek ve memleketimizin tarz-ı idare ve siyaseti hakkında en iyi şekl-i ahvâlin ne olabileceğini onlara güzelce anlatmakdır. Bu âzânın Türkiye hakkında her ne şekil ve mahiyetde olursa olsun bir hüküm ve karar ittihazına selahiyatdar olmadıklarını da, cümlesinin iyice bilmeleri lâzımdır.

36/8/13 Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir

Bu talimatta yazılanlar dikkate alındığında, Kazım Karabekir'in Bakü Kurultayı'na gönderilen delegeler aracılığı ile Bolşevikleri kandırmaya çalıştığı görülmektedir. Yoksa, Karabekir, Sovyetlerle ittifak yapmayı benimseyen Talat Paşa; bunu hayata geçirebilmek için Sovyet Rusya'ya giden, Bolşevik partisinin üst düzey kadroları tarafından kabul edilen, Türk Dışişleri heyeti ile yapılan tüm toplantılara katılan Enver Paşa ve Beyaz Ruslara karşı bizzat dövüşerek Bolşeviklerin güvenini kazanmış olan Halil Paşa ile Ankara'nın, yani Mustafa Kemal'in bilgisi dışında ilişki kurarak Ankara'nın etki alanının dışına mı çıkmıştır?

Karabekir'den Enver'e mektup

Yukarıda sözü edildiği gibi; çok değil mayıs ayı başında, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e mektup yazmasına, Karabekir büyük tepki göstermişti. Karabekir "Mustafa Kemal Paşa'nın malumatı altında Enver ve Talat Paşalar Moskova ile temasta olup, Türkiye namına çalışıyorlarmış. İttihat rüesasının bu haberim olmayan mesaisini doğru bulmadım. Şark işleri benim vasıtamla görülecekti. ... Harb-i Umumi faciası hesabını henüz vermeyen ve haricen, da-

hilen fena bir şekilde görülen İttihat Terakki rüesasını harekât-ı milliyeye karıştırmak muvafık mıdır? Millet Meclisi buna ne diyecektir?" yorumlarını yaptıktan sonra Mustafa Kemal'e aynen şunları yazmıştır:

> Buraya gelen miralay Kazım Bey'in [Orbay] vermiş olduğu malumattan ve bahseylediği muhaberattan anlaşılıyor ki **Enver ve Talat Paşalarla rüfekası Bolşeviklerle ve Moskova ile sıkı bir temas ve alakayı muhafaza etmekte ve zat-ı samileri de bu maceraya muhabere suretiyle vakıf bulunmaktadır.** ...
>
> Yarın Bolşevik orduları hudutlarımıza doğru gelirken [...] Anadolu'da yeniden İngiliz aleyhine açılmış olan mücadelata iştirak **emeliyle Enver, Talat, Cemal Paşalar rüfekası ve keza Halil ve Nuri Paşalar gelirlerse bunlar nasıl telakki ve kabul olunacaktır?**
>
> [...] şimdi hariçteki paşalarımız Bolşevik cereyanı diye memleketimize dahil olurlarsa [aleyhimize olur] (Karabekir, 2008; 788) (abç).

Bu mektubu kaleme aldıktan dört ay sonra, kurye Zabiti Kamil Efendi'den gelen mektupta, Enver Paşa'nın Moskova'da olduğunu öğrenen Karabekir, Enver Paşa'ya çok mültefit bir mektup göndermiştir. Karabekir'in bu yön değiştirmesinin sebebi, ısrarla yapmak istediği Şark harekâtına Ankara'nın bir türlü izin vermemesi olabilir mi? 6 Eylül 1920 tarihli bu mektup, Karabekir'in yüzünü Enver Paşa'ya çevirdiğinin kanıtıdır. "Anavatanın hizmetinize en ziyade muhtaç olduğu bir sırada Moskova'ya gelmekliğiniz büyük bir meserret ve memnuniyetle karşılandı" diye başlayan mektup, "Anadolu hükümetini bu müşkül vaziyetten kurtarmak ancak zat-ı samilerinin Bakü'deki çalışmanızla mümkün olacaktır" diye devam etmektedir. Enver Paşa'dan Türkistan'a, Afganistan'a gitmemesini, Bakü'de kalmasını isteyen Karabekir, Sovyet hükümetini kuşkulandıracak, yardımı ertelemeye sevk edecek "tarz-ı hareketlerden ve milliyet prensiplerinden" sakınılması gerektiğini özellikle belirtmektedir. Karabekir bu mektubun sonunu kendi kitabına almamıştır (Karabekir, 2008; 972). Devamım Yavuz Aslan'da buluyoruz. "Bu yardımı sizden milletim namına talep ediyorum. En büyük hürmetlerimle de sizi deraguş ederim ve samimiyet-i tamme ile gözlerinizden mütehasseten öperim" (Aslan, 2007; 253). Mustafa Kemal'in kendisinden habersiz Talat'la, Enver'le mektuplaşmasına kızan Karabekir, şimdi kendisi Enver Paşa'ya "Aman Bakü'den ayrılma" diye yalvarmaktadır.

Halil Paşa Karabekir'i yanıltıyor

Karabekir'in Bolşevik Rusya yanlısı tutumunun sebebi bence Şark Cephesi Kumandanı olarak kendisini sadece Bolşevik Rusya'ya göre konumlandırması nedeniyledir. Kızıl Ordu birliklerinin Ağustos ayında Kafkasya'da-

ki harekâtı hakkında Halil Paşa Karabekir'e detaylı raporlarla bilgi aktarmakta ve Kızıl Ordu Güneye doğru harekât yaparken Karabekir'i de Kuzeye doğru harekât yapmaya teşvik etmektedir. Kızıl Ordu'yu sürekli dost kuvvetler olarak lanse eden Halil Paşa, Bolşevizmi kabul etmeye karar vermiş olan Karabekir üzerinde etkili olmaktadır. Meşhur; ordudan apoletlerin sökülmesi ve kızıl yıldız takılması olayları da işte bu sürece denk düşmektedir.

Karabekir, Kızıl Ordu ile birlikte Ermenistan üzerine harekât yapmak için Ankara'yı çok zorlamış ama Ankara bu konuda izin vermeyerek Moskova'daki dışişleri heyetinin anlaşma yapmasını beklemiştir. Kazım Karabekir, ***İstiklal Harbimiz*** isimli devasa kitabında "Ermenistan Harekâtı için Ankara ile Çatışma" başlığı altında ağustos ayında Mustafa Kemal ve İsmet Paşa ile yaşadığı sorunlara değinmiştir. Bu sorunları anlatırken kendi mektubunu kitabına almayıp sadece İsmet Paşa'nın mektubunu almış ve meseleyi sadece kendi açısından anlatmıştır. Sürtüşme şöyle gelişmiştir:

19 Temmuz'da Moskova'ya varmasına rağmen Türk dışişleri heyetinden bir türlü olumlu haber gelmemesi karşısında Ankara tedirgin olmaya başlamıştır. 10 Ağustos tarihinde Karabekir'den "Doğu cephesindeki karışık askeri ve siyasi durum" ve "Bolşevik kıtalarıyla olan temas ve münasebetlerin mahiyeti" hakkında 24 saat içersinde telgraf başında bilgi istenmiştir (TİH, 1995; 145). Karabekir'in yayımlanmadığı, ancak daha sonra Genelkurmay'ın *Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi* kitabında yer verilen cevabı şöyle başlamaktadır:

> 1. Dünya çapında önem kazanan Bolşevik harekâtı başarıya ulaşmaktadır.
> 2. Sovyetler en büyük ve en kuvvetli arka ve yardım sağlamak maksadıyla, bizimle irtibat ve ittifakın sağlanmasına karar vermişlerdir [...]
> 5. Türkiye ile olan irtibatını kısmen kuvvet ve kısmen de siyasetle sağlamaya çalışmaktadırlar (TİH, 1995; 146).

Karabekir Bolşeviklere yönelik aynı olumlu tavrını 20 Ağustos'ta devam ettirmektedir. Halil Paşa'nın gönderdiği raporlara dayanarak Erkân-ı Harbiyeyi Umumiye Reisi İsmet Paşa'ya "Azerbeycan ve Karabağ'da toplanmakta olan Kızıl Ordu'nun Ermenistan aleyhine taarruza karar verdiğini, harekâta 21-25 Ağustos'ta başlamak üzere hazırlık yapıldığını, Halil Paşa'nın Türk Ordusu'nun da bu harekâta katılarak Kızıl Ordu'ya yardım etmesi gerektiğini söylediğini, Şark Ordusu'nun da Aras ve Novo Selim bölgesine girmeye karar verdiğini" bildirmekte ve "Bolşeviklerin, Ermeni ve Gürcüleri aleyhimize teşvikle kendilerinin saldıracakları hakkında Ankara'da uyanan endişenin hiçbir surette akla gelmeyeceğini ve Bolşevik tutumundan şüphenin sonu tehlikeli sarsıntılara sebep olacağı" doğrultusunda Genelkurmayı uyarmaktadır (TİH, 1995; 146).

Bu rapora İsmet Paşa 22 Ağustos'ta cevap vermiştir. Karabekir'in iyimserliğini zerre kadar paylaşmayan Ankara, son derece dikkatli bir şekilde ileri harekât için bakanlar kurulu kararı şarttır, sakın kendi başına harekâta geçme demektedir: "Siyasi ve askeri **emr-i vakiler ihdasından** behemahal ihtiraz olunmasını bilhassa rica ederim" (Karabekir, 2008; 953). Hele İsmet Paşa'nın üniformalardan apoletlerin sökülerek kızıl yıldız taşındığına ilişkin gelen haberler üzerine gönderdiği telgraf Karabekir'i çok üzmüştür (Karabekir, 2008; 956).

Halil Paşa'dan aldığı istihbaratlarla beslenen ve Bolşevik Rusya'nın sınır komşusu olarak dünyaya bakan Karabekir ile, Ankara'dan dünyaya bakan bakanlar kurulu arasındaki yorum farkı, Bolşeviklerin Polonya'da yenilmesi ve TBMM'nin ittifak teklifini reddetmesi sonrasında ortadan kalkmıştır. Milli mücadelenin önde gelen aktörleri bu tarihlerde Bolşevik Rusya'nın Polonya'yı yenerek dünyaya ve Anadolu'ya hâkim olacağını düşünmekteydi. Karabekir'in bu düşüncelerle Bolşeviklere son derece mültefit davranması, Anadolu'ya gelen Mustafa Suphi ve yoldaşlarınca Şark Ordusu'nun güçlü komutanı Karabekir'i "Bolşevizme daha yatkın" olduğu biçiminde yorumlanmış, bu da, Suphileri Anadolu'ya dönüş kararı alınmasında cesaretlendirmiştir.

Anti-bolşevik beyannameler

Bu arada İngilizler de boş durmamakta, "tayyarelerden" "Müslümanlar"a hitap eden beyannameler atılmaktadır. Aşağıdaki beyanname, Samsun'da ele geçmiştir. Beyannamede Bolşevik Rusya hakkında aleyhte propaganda yapılırken Bolşevik Rusya ile ittifak yapanlar da yalancılıkla itham edilmektedir: "Eğer içinizden biri size "**Bolşevikler sizin dostunuzdur" derse asla inanmayınız.** Yalancıdır." Eskişehir'den Ankara'ya "Garp Cephesi Komutanı İsmet" Bey tarafından 4 Eylül 1336 tarihinde gönderilen bu beyanname hakkında "Düşmanlarımız masum Anadolu ahalisini iğfal maksad-ı hainanesiyle tertib ve neşr edilmiş olan beyanname" yorumu yapılmıştır (bkz. Çerçeve V).

Eylül ayında, Sovyetler'den Ankara'ya istihbarat yağıyor

Eylül ayında Ankara'ya Sovyetlerdeki tüm bağlantılardan istihbarat yağmaktadır. En taze haberler eylül başında toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na katılıp dönenlerden gelmekte, İbrahim Tali, Binbaşı Arif Bey, mebus Hafız Mehmet, Nail ve Küçük Talat gibi önemli isimlerden Bolşevik Rusya'da olup bitenlere ilişkin raporlar ulaşmaktadır. İbrahim Tali şunları yazmaktadır:

ÇERÇEVE V

Müslümanlar Başlıklı Beyanname[1]

Müslümanlar!

Geçen Nisan'da Azerbeycan Cumhuriyeti'nde sâkin dindaşlarımız bazı maksadlarla Bolşeviklerin mezkur Müslüman Cumhuriyeti'ne girmesine müsaade etmişlerdi. Bunun sebebi de güya Türkiye'ye ve umumiyetle İslam yurduna yardım etmeğe geldiklerine dair Bolşevikler tarafından verilen teminata inanmış olmalarıdır. Halbuki Rus Bolşevikleri Azerbeycan'a girer girmez hakiki renklerini, yani hem heyet-i içtimâiyeye hem şer'ate hem İslamiyete ve hem de bilumum akvam-ı İslamiyeye düşman olduklarını gösterdiler. Bunların memleketlerine dağılmalarına müsaade etmiş olan ve milli namını taşıyan maksatlar sayesinde Bolşevikler Azerbeycan'da yerleşiyor. Asıl maksatlarını meydana çıkarıyorlar. Bu maksat ise Azerbeycan İslam Cumhuriyeti'ni mahv edip, bu memleketi Sovyet Rusya'sına ilhak etmektir. Azerbeycan Cumhuriyeti şimdi yalnız ismen mevcuttur. Nâtırları ve ileri gelenleri ise feci surette katledildiler. Azerbeycan Tatar askerleri cumhuriyetlerine vukubulan hıyanetin anlaşılması üzerine silahları hemen Bolşevikler tarafından toplanıp arzuları hilâfına da olarak dinsiz Bolşeviklerle beraber Lehlilere karşı harp etnek üzere Rusya'nın içlerine gönderildiler. Şu bütün bütün haksız muamele ve harekete mukavemet etmek isteyenler çoluk çocuklarıyla beraber kamilen katledilmiş ve ez cümle Gence'de dindaşlarımızdan onbeşbinden fazla erkek, kadın ihtiyar, çoluk, çocuk güya dost ve hayrhahları diye aldanmış oldukları Bolşevikler tarafından bir suret-i faciada bıçakdan geçirmişlerdir. Bolşevikler tarafından ekserisi Tatar olmak üzere Bakü'de hergün yüzlerce kişi ya kurşuna dizilmekte veyahud boğdurulmaktadır. Bu biçarelerin yegane kabahatleri ise açık Bolşevik olmamalarıdır. Azerbeycan'da bulunmuş olan Osmanlılara karşı vuku bulan şiddet ve su-i muamelede Azerbeycanlılarınkinden pek farklı değildir. Osmanlılar da elyevm birdenbire öldürülmüyor ise de Bakü hastanelerinde inliyorlar. Tekmil kuvvet İslamların elinden alınıp Rus Bolşeviklerinin eline geçmiştir. Filvaki Tatarların içinden iki kişi komiser ünvanını ihvan etmişlerse de bunlar dinlerini inkar eden takımdan olup umur-u hükümette reyleri yoktur.

Müslümanlar!

Eğer içinizden biri size **"Bolşevikler sizin dostunuzdur"** derse asla inanmayınız. Yalancıdır ve bilakis zararınızı istemiş olur. Eğer bu hakikate şübhe edersiniz Azerbeycan'daki vukuat-ı faciaya sizi ikna edebilir.

---

1 ATASE. İSH. Kutu 639. Gömlek 131. Belge no. 131-2.

[Bolşeviklerin] Garp cephesinde işlerin hitamından sonra Ermenistan ve Gürcistan'da komünist idare tesisine teşebbüs edeceklerini ve artık ondan sonra Türkiye ile ciddi meşgul olacakları fikri ve kanaati vardır. Yani ellerinden gelirse kendileri memlekete girip, komünist idareyi tesisi hırsındadırlar. Bu hususta pek iştahları vardır.[4]

Esasen [Bolşevikler] tahmin ettiğimiz kadar kavi değillerdir. ... Eğer bir sene daha İngilizlerden ve komünistlerden memleketi masun tutabilirsek hâlâs muhakkaktır (Aslan, 2007, 242) (abç).

İbrahim Tali 1 Ekim tarihli mektubunda ise, 10 Eylül'de Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Fırkası'nın, Ankara Hükümeti hakkında iyi hislerle donanmış olmadığını söyledikten sonra: "Bir kısmı teşkil etmekte oldukları Türk Üsera Fırkası ile memlekete girip bir darbe-i hükümet yaparak hükümeti ele almak, bir kısmı da seyirci kalarak hükümetin inhidamına [yıkılmasına] intizar etmek [beklemek] ve burada memlekette teşkilat yaparak komünizmi intişara çalışmak fikrinde buldum" (Aslan, 1997; 297). Eylül başından itibaren Sovyet Rusya ve komünizmle arasına mesafe koymaya başlamış olan Mustafa Kemal için gelen bu haberler, yeni stratejisinin doğru olduğu fikrini pekiştiriyor olsa gerek.

Mustafa Suphi'nin Bakü Türk Komünist Partisi'nden uzaklaştırdığı Enver Paşa'nın has adamları, Küçük Talat ve Yenibahçeli Nail, Mustafa Kemal'e 20 Eylül 1920 tarihli bir rapor sunmuştur. Enver ve Halil Paşalar tarafından prezante edilen bu raporda şunları belirtmişlerdir: Bir sınıf savaşımının Türkiye'yi mahvedeceği; Türkiye'de bir devrim yapılacaksa, ancak Anadolu'nun güvendiği şahıslar eliyle yapılması gerektiği; yönetim eliyle bir sol hareket vücuda getirilmesinin iyi olacağı; halkçı bir idare tarzı tesis edilmesini ve Suphi'lerin yurda girişlerine izin verilmemesi gerektiği. Ayrıca, Bolşevik Rusya'nın yardımlarının sürmesini sağlamak için gereken taktikler de verilmektedir (Karabekir, 1967; 41-47).

Anadolu, eylül ayına büyük bir umutsuzlukla girmiştir. Sovyet Rusya ile yapılacak ittifak sonucunda geri alınacağı düşünülen olan Evliye-i Selâse alınamamıştır ve Batı Anadolu'da Yunan işgali sürmektedir. Bu nedenle; Meclis'te memnuniyetsizlerin sesi daha gür çıkmakta ve başında Mustafa Kemal'in bulunduğu TBMM icra vekilleri heyetinin faaliyetlerine yönelik muhalefet büyümektedir.

4 Betül Aslan (2004; 101) ve Yavuz Aslan (2007; 242) ayni belgeleri ortaklaşa kullanmışlardır.

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Meclis Grubu: Halk Zümresi (HZ)

Memlekette bilâ kayd ü şart halkı hakim kılmak üzere "Halk Zümresi" teşekkül etmiştir.

Görüldüğü gibi bu dönemde, Anadolu'da Sovyetlerle ittifak politikalarını, Mustafa Kemal ve onun takipçilerinin dışında İttihat Terakki rüesası ve Meclis'te onlara bağlılıklarını sürdürenler ve samimiyetle Bolşevizme gönül verenler savunmaktadır. Anadolu'da son derece zor geçen yaz mevsimi geride bırakılıp eylül ayına girildiğinde, bu kesimler BMM'de "Halk Zümresi" adıyla bir grup kurmuştur. Halk Zümresi, YOC mensuplarının Meclis'teki grubu olarak da nitelendirilmiştir. Halk Zümre'sinin tam anlaşılması için, kurulması sürecindeki gelişmeleri incelemek yararlı olacaktır.

Meclis'e dahiliye vekili dayanmıyor

Anlaşıldığı kadarıyla, temmuz ve ağustos aylarında, Bursa'nın düşmesinin de yarattığı memnuniyetsizlikle TBMM'de icra vekilleri heyetine yönelik eleştiriler yükselmeye başlamıştır. Bu memnuniyetsizliği, sayısı yüzü geçen mebus, Meclis'te farklı konularda verilen takrirler aracılığı ile, çoğu zaman da dahiliye vekiline yönelik eleştirilerle ifade etmiştir. Bunun sonucu olarak bir dahiliye vekili trafiği yaşanmış, Cami Bey, Hakkı Behiç Bey, Nazım Bey mayıs-eylül ayları arasında peş peşe önce seçilmiş sonra da istifa ettirilmiş dahiliye vekilleridir.

BMM'den 3 Mayıs 1920 tarihinde kurulan ilk hükümetin dahiliye vekili olan Cami Bey, Konya Valisi'nin icraatları nedeniyle Refik Bey'in ağır eleş-

tirileri ile başlayan sürecin sonunda 14 Temmuz 1920'de istifa etmek zorunda kalmıştır. Yerine Mustafa Kemal'in teklifi ile 17 Temmuz'da İttihatçı rüesaya çok yakın bir isim olan **Hakkı Behiç** seçilmiştir (BMM oylamasında 192 iştirak, 112 evet). Hakkı Behiç bu görevde ancak on beş gün kalabilmiş, hakkında verilen pek çok gensoru nedeniyle o da 2 Ağustos'ta istifa etmiştir. Pek çok mebus bu istifayı geri aldırmak için çaba sarfetmişse de Hakkı Behiç istifasını geri almamış, dahiliye vekilliğine dönmemiştir. Hakkı Behiç'in göreve geri dönmesi için bir mücadele başlamış, mebuslar 8 Ağustos'ta 114 imzalı bir dilekçe ile Hakkı Behiç'in istifasını geri almasını istemiştir. Bu meselenin giderek huzursuzluk kaynağı haline gelmesi üzerine o sırada Ankara dışında olan Mustafa Kemal, bir telgrafla meseleyi buzdolabına kaldırmıştır:

> Büyük Millet Meclisi Reis-i Sanisi Celâlettin Arif Beyefendiye
>
> c: 3.8.336 şifre
> Bugün 4.8.1336 saat 9 sonra Konya'dan Pozantı'ya ve 5.8.1336 akşamı Pozantı'dan Konya'ya trenle hareket edilecektir. Cumartesi günü Ankara'da ve Mecliste bulunmaya gayret edeceğim. Yevmi mezkûrde Ankara'ya yetişmek mümkün olamazsa Dahiliye Vekâleti meselesinin hallinin avdetime talikini rica ederim.
>
> Büyük Milet Meclisi Reisi Mustafa Kemal (tbmm.gov.tr).

Mustafa Kemal'in bu müdahalesinden sonra Dahiliye vekaleti bir ay süresince Dr. Adnan (Adıvar) tarafından vekaleten yönetilmiş ve seçim ancak bir ayın sonunda yapılmıştır.

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin gövde gösterisi: Nazım Bey Dahiliye Vekili

İstifa eden Hakkı Behiç'in yerine 4 Eylül'de dahiliye vekaleti için yapılan seçimde pek çok aday ortaya çıkmıştır. En güçlü adaylar YOC'nin katibi umumisi olan Nazım Bey ve Mustafa Kemal'in adayı Refet Bey'dir. Her iki aday da ilk turda seçilmek için yeterli oyu alamamış, taraflar bu ilk turda güçlerini ölçmüştür:

> REÎS: Dahiliye Vekâleti için istihsal edilen netice-i arayı tefhim ediyorum. Reye iştirak eden zevat ikiyüzdört, adedi mürettep üçyüzaltmışüç, nisabı müzakere yüzsekseniki olduğuna göre muamele tamam. Fakat yüzsekseniki-nin ekseriyeti mutlakası doksanüç olduğuna göre istihsali ara eden zevattan hiç biri doksanüç reyi bulamadılar. İntihabı tecdid edeceğiz. Refet Bey altmış

beş, Nâzım Bey altmış altı, Sırrı Bey otuz bir, Hamid Bey on altı, Hacı Şükrü Bey üç, Zekâi Bey bir, Ömer Mümtaz Bey bir, Ömer Lûtfi Bey bir, Hakkı Behiç Bey bir, onbeş müstenkif [çekimser]. Netice budur, intihap tecdid edilecek [yenilenecek] (tbmm.gov.tr)

Refet ve Nazım Beyler ilk turda neredeyse aynı sayıda oy almışken (65-66), seçim aynı gün tekrar edilmiş, bu sefer oylar Nazım Bey'e kaymış, YOC'nin adayı Tokat mebusu Nazım Bey Mustafa Kemal'in desteklediği Refet Bey'den 32 oy fazla alarak dahiliye vekili seçilmiştir:

REÎS: Celseyi açıyorum. Dahiliye Vekâleti için icra edilen intihabatın neticesini tefhim ediyorum: Yüzseksenyedi zat reye iştirak etmiş, yüzseksenyedinin nısfından bir fazlası (doksandört) ekseriyeti mutlakası olduğuna göre, doksan sekiz rey ile Nazım Bey (Tokat) Dahiliye Vekâletine intihap edilmiştir. (Alkışlar). On dört müstenkif var. Refet Bey altmışbeş, Hamit Bey altı, Sırrı Bey ikişer rey almışlardır (tbmm.gov.tr).

İkinci oylamada Refet Bey'in oylarını koruduğu, ama başta YOC üyesi olan Sırrı ve Hacı Şükrü Bey'lere verilen oylar olmak üzere Nazım Bey'e oy kayması olduğu görülmektedir. Böylece YOC, Mustafa Kemal'in adayına karşı YOC'nin katibi umumisi Tokat Mebusu Nazım Bey'i aday gösterip üstelik de seçilmesini sağlayarak güç gösterisinde bulunmuştur. Ancak Mustafa Kemal, Meclis tarafından seçilen Nazım Bey'in dahiliye vekili olmasını kabul etmeyerek seçildiğinden iki gün sonra, 6 Eylül'de istifa ettirmiştir. Nazım Bey yaşanmakta olan siyasi mücadeleyi hiç yansıtmayan bir dilekçe ile istifa etmiştir:

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine,

Ahvali sıhhiyem Dahiliye Vekâletini kabule müsait olmadığından vekâleti mezkûreye diğer bir zatın intihap buyurulması müsterhamdır.
15 Eylül 1336

Tokad Mebusu ve Dahiliye Vekili Nazım (tbmm.gov.tr).

Nazım Bey'in istifasından sonra yapılan seçimlerde, on gün önce altmış beş oy alan Refet Bey, bu kez yüz otuz bir oyla dahiliye vekili seçilmiştir. Bu durum Meclis'te ittifakların nasıl çabucak değiştiğinin göstergesidir. Bir iddiaya göre Nazım Bey'i istifa etmesi için ikna eden Çerkes Ethem'dir. Nazım Bey'se, "Eskişehir'de beyannameleri çıkan komünist partisi ile alakası olmadığı halde, Mustafa Kemal'de bu konuda kanaat hasıl olduğu için" Hüsrev Sami ve Hacı Şükrü'nün tavsiyesi ile vekillikten istifa ettiğini söylemektedir (THİF, 2007; 131).

Böylece YOC'nin güç gösterisi fiyaskoyla sonuçlanmıştır. Dahiliye vekilinin istifa etmeye icbar edilmesi, kendisini çok güçlü zanneden, Meclis'te 85 üyesi olmasıyla övünen, Nazım Bey'e 98 oy toplayan YOC'nin gücünün, aslında ne kadar istikrarsız olduğunu gösterdiği kadar, Mustafa Kemal'in siyasi olgular karşısında verdiği siyasal refleksleri de göstermektedir. Sovyet Rusya ile ittifak politikasının mimarı olan Mustafa Kemal 'in, artık bu politikanın en ateşli destekçisi olan Yeşil Orduculara dışlayarak, anti-Sovyetik, anti-komünist, Saltanata yakın ve İngilizci Refet Bey'i en yakın çalışma arkadaşı olarak seçtiği görülmektedir. Bu seçim, Mustafa Kemal'in politikasında bir kırılmayı göstermektedir. Refet-Nazım karşılaşması, "Şark Mefkuresi-Garp Mefküresi" hesaplaşması olarak da değerlendirilebilir. Bu tarihe kadar Şark Mefkuresi'nden yana tutum alan Mustafa Kemal artık Refet Bey'lerle, dolayısıyla Meclis'teki İngilizci kanatla ittifak yapmaktadır. Talat Paşa fraksiyonunun Yeşil Ordu Cemiyeti'nde aktif olarak çalıştığı hatırlanacak olursa, belki de bu tarih Mustafa Kemal'in İttihatçılarla ittifakı bozduğu tarih olarak değerlendirilebilir.

Meclis'te bir grup: Halk Zümresi

Yeşil Ordu Cemiyeti, yaşadığı bu hezimetten iki gün sonra Halk Zümresi'nin kurulduğunu *Yeni Gün* gazetesinde ilân ederek yeni bir hamle yapmıştır. Nazım Bey kendilerine sormadan bakanlıktan istifa ettiği için Halk Zümresi mensupları ona gücenmiş ve Halk Zümresi'nin idare heyetine bu nedenle alınmadığı söylenmiştir. Eğer öyleyse Halk Zümresi'nin "heyet-i idaresi" 6 Eylül'den sonra oluşturulmuş olmalıdır.

Halk Zümresi, programının 8 Eylül 1920'de Yunus Nadi'nin *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde yayımlanması ile ilk kez kamuoyu önüne çıkmıştır. Bu tarih Nazım Bey'in dahiliye vekili seçilmesinden dört ve istifa ettirilmesinden iki gün sonradır. Halk Zümresi'nin siyasi programı 28 maddeden oluşmaktadır. Programda yasama ve yürütme yetkisi, "Sovyet" karşılığı olarak kullanılan "Büyük Şüra"ya verilmiştir. Toprakta özel mülkiyet kaldırılacaktır (madde 22: Arazinin rakabesi Beyt-ül mala (İslam devletlerinde devlet hazinesi] aittir.) Eğitim ve sağlık hizmetleri karşılıksız olarak devlet tarafından karşılanacaktır. "Azası halk tarafından müntehap [seçilmiş] Halk Mahkemeleri teşkil olunacak", üretim ve tüketim kooperatifleri kurulacak, en gerçek sermayeyi emek teşkil edecektir. Programda Bolşevizm, Sovyet Rusya veya sosyalizmden söz edilmemektedir (Tunçay, 1991; 165-66).

Halk Zümresi'nin programı başta *Anadolu'da Yeni Gün* olmak üzere *Açıksöz, İstikbal, Albayrak, Öğüt* gibi pek çok yerel gazetede yayımlanmıştır. Halk Zümresi'nin programını bir iddiaya göre Yunus Nadi, bir başka iddiaya gö-

re Milli Türk Fırkası'nın kurucusu ve başkanı olan Ahmet Ferit (Tek) kaleme almıştır (DB-I, 2004; 108-109). Ahmet Ferit (Tek) Bey'in partisi Milli Türk Fırkası'nın bir tür devlet sosyalizmini savunduğu dikkate alınırsa, Halk Zümresi programının Milli Türk Fırkası başkanı tarafından kaleme alınması mümkündür.

YOC'nin kurucusu Nazım Bey: "Halk Zümresi [Yeşil Ordu Cemiyeti'nin] legale çıkma ve Meclis'te faaliyet gösterme anlamına geldiğini" ve gruba yemin ederek giren 85 mebusun olduğunu söylemektedir (THİF, 2007; 130, 156). Bir tür koalisyon olduğu gözüken Halk Zümresi son derece kozmopolit bir oluşumdur: hem gerçekten sol eğilimli mebuslar; hem Talat ve Enver'e bağlı mebuslar; hem Mustafa Kemal'e muhalif olan mebuslar ve hem de muhafazakâr mebuslar dahildir.

Yunus Nadi 6 Eylül 1920'de yayımlanan "Yeni Hayat" isimli makalesinde Halk Zümresi'ni şöyle duyurmakta ve alkışlamaktadır: "BMM'nde serahaten halkçılığı istihdaf eden bir teşekkül vücuda gelmiştir. Meclis'de bu yeni fikirleri temsil eden ilk müteşebbislerle arkadaşlarının şimdiden 70-80 kişiye baliğ oldukları temin ediliyor. Bu miktarın az zamanda iki üç katını bulması ümit ediliyor ki bu suretle de Meclis'in ekseriyeti muayyen fikirler ve ameller etrafında toplanmış olacaktır demek olur." "Bunların etrafına toplandıkları yeni fikirler – ki bir program halinde tesbit edilmiştir". *"Dünya bir inkılap içindedir ve biz de o inkılabın tam ortasında bulunuyoruz.* Emperyalistlere karşı duran yalnız biz değiliz. Başında Bolşevik Rusya olmak üzere bütün Şark, Garbe karşı ya kıyam etmiş, ya kıyam etmek üzere bulunuyor. Böylelikle cihan iki büyük ordugaha ayrılmıştır: bir tarafta *"açığa vurmuş bütün ihtirasları ile (...) son günlerini yaşadığı görülen garp âlemi*, diğer tarafta *hürriyet ve istiklalini ve insaniyetin İngiliz barbarlığı boyunduruğundan kurtulmasını talep eden ve bu ulvi mefkürenin aşk ve heyecanı ile ayaklanmış ve ayaklanmakta olan Şark cihanı.* ... İşte şimdi dünya böyle bir kasırganın önünde kapılmış gidiyor ve işte bu kasırgadır ki diğer gördüğü ve daha da göreceği birçok büyük işler arasında bizim BMM'yi de doğurmuştur. O zaman pek farkında mı idik bilemiyoruz: Fakat şimdi anlıyoruz ki emperyalizmin emsalsiz surette şeni taarruzları karşısında Türk milletini birleştiren kuvvet ... hakikatte cihanşümul bir inkılabın dalgalarıdır. O halde!...Kahrolsun Avrupa'nın sermayesi ve yerin dibine geçsin onların menfaatleri. Biz sermaye-i say ve amelimizle kendimiz yaşamak istiyoruz. Şark başkalarının zevk ve keyflerine hizmetkâr olunmaktan ebediyen kurtulmaya azmetmiştir. O artık kendi çalışacak ve çalışmalarının mahsulatını kendi saadet-i hayatiyetine hasr edecektir. Bugün Türkiye'de dahi yeni, hür ve mesut bir hayatın fecri hükmünde olan Halk Zümresini ruhumuzun bütün harareti ve samimiyeti ile selamlar ve alkışlarız" (Çıkın, 2007).

Hükümete yakın *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yayımlanan bir yazı da ise, Halk Zümresi'nin bir fikir hareketi olup, pratik hedefli bir hareket planından mahrum olduğu için başarısız olduğu tahlili yapılmaktadır:

> Zümre'nin esna-i teşkilinde muayyen [kurulduğu sırada belirli] ve sabit bir akide [inanç] ve etrafında canlı ve kuvvetli bir hareket-i fikriye ve [fikir hareketi] ve müterafık muayyen ve vazıh [açık] olduğu kadar ameli [pratik] hedefli bir hareket planı hazırlamak yerine Meclis'te ızhar-ı kuvvet [kuvveti açığa vurma] ve nüfuz edecek bir ekseriyet toplamaya çalışmıştır. Bundan dolayı programı gayet mühim [olmakla birlikte] mümkün mertebe fazla taraftar kazanacak tarzda yalnız bir akide [inanç] programı olmuş, muayyen ameli hedefli bir hareket planından mahrum bulunmuştur. İşte Zümre teşebbüsünün muvaffakiyetle neticelenmemesinin başlıca sebebi budur (Tunçay, 1991; 132).

Hacı Şükrü ve Halk Zümresi

27 Eylül 1336 tarihli *Açıksöz* Gazetesi'nde yayımlanan mülakatta, YOC üyesi Diyarbakır mebusu Hacı Şükrü'nün "Halk Zümresi" konusunda söyledikleri, bu Zümre'yi teşkil edenlerin hissiyatını açıklamaktadır. "Milli Kahramanımızla Mülakat" manşeti ile, Eskişehir'de yayımlanmakta olan "*Yeni Dünya*" gazetesinden alınmış olan bu yazıda, Diyarbekir mebusu Hacı Şükrü Bey, "**Bolşeviklik bizim için bir kurtuluştur**" demektedir:

> – Zatı aliniz hem mebus bulunuyorsunuz ve hem Mustafa Kemal Paşa'nın mukarribi [yakını]. Acaba Büyük Millet Meclisi Reisi bu hususta [Bolşevizm] ne düşünüyorlar?
>
> – Paşanın namına idare-i kelam selâhiyetine haiz değilim. Kendi mütalâamı söylemek lazım gelirse; **bolşeviklik bizim için bir hâlâstır**. Yalnız ilândan evvel memlekette esaslı tatbikat yapabilmek için de çok çalışmak ve iyi çalışabilmek elzemdir.
>
> – Vakit geçmez mi efendim?
>
> – Hayır, tatbik-i ilân derhal yapılabilir.
>
> – Millet Meclisi azası bulunan diğer rüfekanız böyle düşünüyor mu efendim?
>
> – Onlarda düşünüyorlar ki yeni bir **Halk Zümresi** teşekkül etti.
>
> – Bu Zümre millet meclisi reisi ile alakadar mıdır?
>
> – Şübhesiz, Mustafa Kemal Paşa halkçıdır.
>
> – Biz **Halk** Zümresi'nin programını gördük. İhtiyacı tatmine kafi değildir.
>
> – Hali hazırda program yoktur, elde bir proje vardır. Bu proje mecliste müzakere ve tasvib edildikten sonra tabedilecektir.

– Bize Halk Zümresi'nin teşkili siyasi bir manevra gibi geliyor.

– Hayır bilakis memleketin hazmedebileceği surette bir program yapılacaktır.

(*Açıksöz* Gazetesi, 27 Eylül 1336, no 81, sayfa 2)
(Akal, 2002)

İttihatçılar parti programı hazırlıyor

Aynı günlerde Halk Zümresi'nin siyasi programından başka kamuoyuna sunulan bir diğer program, İttihatçıların sol kanadından Kör Ali İhsan Bey'in bir tür "kooperatifçi devlet düzeni"ni savunan "Mesleki Temsil Programı"dır (Tekeli-İlkin, 1977; 345). Ayrıca bir süre sonra piyasaya "Mesai" ve Enver Paşa'nın "Halk Şüralar Fırkası" başlıklı programları da çıkacaktır (Tunçay, 1972). Kör Ali İhsan Bey'in programı, pul tabettirilmek üzere Celal Bayar tarafından İtalya'ya gönderilen İzmir İttihat Terakki mektebi müdürü Enver Bey eliyle Talat Paşa'ya iletilmiştir. Talat Paşa Cavit Bey'e 5 Kasım'da gönderdiği mektupta, programlar hakkında şunları yazmaktadır:

> [Enver Bey] Eyüp Sabri Bey'den, Celal Bey'den mektuplar getirdi. Bizim Kör Ali Bey de bir program göndermiş. Teşkilatımızın tanzim ve ihyası düşünülüyor. Eyüp Sabri dahile girmek zamanının geldiğine kâni isek, zemini ihzar etmek üzere yazmaklığımızı rica ediyor. Teşkilatın ihyasına dair fikirlerimi yazdım. Program için bir müddet sonra cevap vereceğimizi söyledim (Yalçın, 2002; 166).

Dr. Nazım ise Cavit Bey'e, kuvvetli teşkilat kurmak ve dahile gitmek gerektiğini, bunun için iyi bir program gerektiğini yazmaktadır. Dolayısıyla Halk Zümresi adı altında sunulan program aslında İttihatçıların partileşme yolundaki ilk girişimi olmalıdır:

> Bu program için merhumla [Talat Paşa] çok düşünmüştük. Bize dahilden iki program geldi idi. Dün de Ali Bey'den [Enver Paşa] bir program geldi. Dahilden gelen programların biri [Kara] Kemal'in arkadaşlarından, sonra İstanbul intihabında büyük rol oynayan Kör Ali Bey ve rüfekasının temsili meslek esası üzerine yaptıkları programdır (Yalçın, 2002; 119-20).

Bu programların yurtdışındaki İttihatçılar tarafından ne kadar ciddiyetle değerlendirildiği, Dr. Nazım'ın Talat Paşa'nın öldürülmesinden sonra yazdığı mektuplardan da anlaşılmaktadır. Dr. Nazım, bu programları uygulanabilir görmediklerini yazmıştır. Zaten daha sonraki süreçte Ali İhsan Bey'in bu nedenle dışlandığı iddia edilmektedir. Ama, Dr. Nazım başka programların varlığına dikkat çekmektedir.

İkinci program Şarki Anadolu'da teşkilatı ilerleyen programdır ki, bunun esası Bakü'deki kongreyi müteakip düşünülmüş ve bilahare Trabzon'da tertip ve tabettirildikten sonra Küçük Talat (merkezi umumi azasından) tarafından Berlin'e gönderilmişti.[1] Merhum [Talat Paşa] bu programı bazı tadilatla ile memleketimiz için kabil-i tatbik görüyordu.

Kör Ali Bey'in mesleki temsil programı hakkında Baha Bey[2] "Bolşevik programının tadilen yapılmış kopyasıdır. Programın ruhu komünizm esası üzerine müstenit olduğu için şayan-ı kabul olabilir mi?" yorumunu yapmıştır. Aslında 'Mesleki Temsil' programı daha sonra sosyal bilimler literatürüne *korporatizm* olarak, sınıfların ve sınıf çatışmalarının varlığını reddeden, dolayısıyla da farklı partilerin kurulmasına izin vermeyen bir sistem olarak geçmiştir. Bu mektuplardan anlaşılmaktadır ki, yurtdışmdaki İttihatçılar, bir seçimle karşı karşıya kalınırsa hazırlıklı olmak için parti kurma çabası içindedir:

> Güzel ve kabil-i tatbik bir program etrafında şayan-ı itimat ve kanaat erbabını memlekette toplayabilecek bir fırka, daha bir çok zaman yalnız eski İttihatçılardır. Yarın bir intihap karşısında kalırsak bu program ve onun üzerine müesses teşkilat çok hizmet edebilir. İlk devre-i sükunette ortaya atılacak asker partisinin[3] elinden memleketi kurtarmak için buna şimdiden tevessül etmek fırsattır. Merhum [Talat Paşa] da bu kanaatte olduğu için Eyüp Sabri ve rüfekasına bu yolda talimat ve vesayâda bulunmuştu. Dahildekiler ahvalin nezahatini nazar-ı dikkate alarak parti teşkili taraftarı değillerdi. Mustafa Kemal'i kuşkulandırmak istemiyorlardı. Ve bunun için Meclis-i Mebusan'da mahdut miktarda kalmışlardır (Yalçın, 2002; 120).

Zaten programı yayımlandıktan sonra Ali İhsan Bey verdiği bir demeçte, sürgündeki İttihatçıların 1920 yılı sonbaharında kuracakları parti için program çalışmalarına başladıklarını itiraf etmiştir:

> Bundan beş ay önce, İstanbul'daki çalışma ve içtihat arkadaşlarımla beraber Ankara'ya geldiğim zaman, beraberimizde orada hazırlanmış bir program da getirmiştik ... program şahsıma izafe olunuyor, halbuki İstanbul İttihat ve Terakki heyet-i merkeziyesine aittir. ... İstanbul heyet-i merkeziyesi memleketi kurtarmak için icabat-ı iktisadiyeyi rehber-i hareket etmek iktiza ettiğine kanidir. Bu program o kanaat mahsulüdür (Tunçay, 1991; 130).

1 Halk Şüralar Fırkası programı.

2 Şakir olmalı.

3 Mustafa Kemal'i kastediyor olmalı.

Halkçılık Programı

"Türkiye Büyük Millet Meclisi, halkın öteden beri maruz bulunduğu sefalet sebeplerini yeni vesait ve teşkilat ile kaldırarak yerine refah ve saadet ikame etmeyi başlıca hedefi addeder."

Mustafa Kemal'in Şark Mefkûresi'nden vazgeçmesinin bir nedeni Bolşevik Rusya'nın Ermenistan için toprak isteyip, ittifak yapmaya yanaşmaması ise, diğeri de yurtdışındaki İttihatçı rüesaya bağlılığını sürdüren İttihatçıların, Ankara'da parti kurma faaliyetlerini hızlandırmış olmalarıdır. Bolşevik Rusya'nın Enver Paşa'ya gösterdiği itibar, Ankara'daki parti kurma faaliyeti ile birlikte değerlendirilince, Mustafa Kemal'in Sovyet Rusya'dan uzaklaşma yönündeki refleksi daha iyi anlaşılacaktır.

Mustafa Kemal, ortada dolaşan programların adeta bir bileşkesi olan bir programı, 13 Eylül'de Meclis'e **Halkçılık Programı** adı ile sunarak ilk girişimde bulunmuştur. Bu öneri 18 Eylül'de görüşülmeye başlanmışsa da, maddelerine ilişkin tartışma 18 Kasım'da başlamış, kabulü ise ocak ayına sarkmıştır. Dönem tam da Ankara'nın Moskova ile arasında mesafe koymaya başlaması dönemidir. Nazım Bey'in istifa ettirilmesinden bir hafta sonra Meclis'e sunduğu Halkçılık Programı'yla Mustafa Kemal, Şark Mefkürecilerinin, Yeşil Orducuların elinden Halkçılık kavramını da, halkçılık silahını da almış, hatta bu fraksiyonu nötralize etmiş ve dağıtmıştır. Bu operasyon, sadece Halkçıları değil, onlarla birlikte Saltanatçıları da nötralize etme operasyonu olarak değerlendirilebilir. "Halkçılık Programı" 13 Eylül 1920 tarihinde, "Hükümetin beyannamesi" olarak, Mustafa Kemal imzasıyla Meclis'e sunulmuştur. Maksat ve Meslek, Mevaddı Esasiye, İdare, Vilâyet, Kaza, Nahi-

ye bölümlerini kapsayan 29 madde ve Müfettiş-i Umumilik başlığı altında iki madde ile toplam 31 maddedir.

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Heyeti Vekilenin siyasî, içtimai, idarî, askerî nokta-i nazarlarım telhis ve teşkilatı idariye hakkındaki mukarrerarını ihtiva eden programı Büyük Millet Meclisine takdim ediyorum. İşbu esasta müsteniden tanzimi iktiza eden kanun lâyihalarının dahi derdesti takdim olduğu maruzdur.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal (tbmm.gov.tr)

Maksat ve Meslek

1. - Türkiye Büyük Millet Meclisi, hududu millisi dahilinde temini hayat ve istiklâl ve tahlisi makamı hilâfet ve saltanat ahdiyle teşekkül eylemiştir.

2. - Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti hayat ve istiklâlini kurtaramayı yegâne maksadı ve gaye bildiği halkı emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmundan tahlis ederek idare ve hâkimiyetinin hakikî sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı itikatındadır.

3. - Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, milletin hayat ve istiklâline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve haricî düşmanlarla tevhidi mesai edip milleti iğfal ve ifsada çalışan dahilî hainlerin tedibi için orduyu tarsin etmeyi [sağlamlaştırma] ve onu istiklâli millinin müttekâsı bilmeyi vecîbe addeder.

4. - Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti halkın maruz bulunduğu avamili sefaleti izale île esbap ve vesaiti saadet ve refahım temin etmeyi umdei esasiye ve binaenaleyh toprak, maarif, adliye, malîye, iktisat ve afelümum içtimaî mesaiîde asrın icabına ve halkın hakikî ihtiyacına göre muktazi teceddüdat ve tesisatı vücude getirmeyi başlıca vazife addeder. Ancak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti gaye ve maksatlarım temin için bilcümle mesai ve icraatında millet ve memleketin maruz bulunduğu fiilî tecavüzat ve ifsadata karşı milletin vahdet ve tesanüdünü halele ve müdafaa ve mücahede kuvvet ve kudretini nakiseye uğratmaktan ehemmiyetle tevakki eder. Siyasî, içtimaî, umdelerini milletin ruhumdan almaya atfı ehemmiyet eden Büyük Millet Meclisi Hükümeti bu umdelerin tatbikatında millet temayülât ve ihtiyacatı hakikiyesini nazarı dikkatte bulundurur.

Mevaddı Esasiye

5. - Hilâfet ve saltanat makamının tahlisine muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra Padişah ve Halife-i Müsâlimin kavanini esasiye dairesinde mevkii muhterem ve mübeccelmi akseder.

6. - Hâkimiyet bilâkaydü şart milletindir. Usulü idare, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare, etmesi esasına müstenidin

7. - İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

8. - Türkiye Halk Hükümeti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Ve (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti) unvanını taşır.

9. - Büyük Millet Meclisi, vilâyetler halkınca reyîatı ile müntahap azadan mürekkeptir.[1]

10. - Büyük Millet Meclisi azasının miktarı her elli bin nüfusta bir aza olmak itibariyle tertip olunur.

11. - Büyük Millet Meclisinin intihabı iki senede bir kere icra ulunur. İntihap olunan azanın azalık müddeti iki Seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının her biri kendini intihap eden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

12. - Büyük Millet Meclisi her sene teşrinisani iptidasında bilâ davet içtima eder.

13. - Büyük Millet Meclisi azası her mebdei içtimadan itibaren dört ay sonra Büyük Millet Meclisine ait kâffei hukuk ve salâhiyeti haiz olmak ve gelecek devred içtiimaiyeye kadar hali içtimai muhafaza etmek üzere her vilâyetten asgarî "birer aza bulunacak surette içlerinden sülüsünü reyi hafi iîe tefrik eyer.

14. - Bilûmum kavanın vaz ve tadili, feshi ve muahedat ve sulh akti ve ilânı harp Büyük Millet Meclisinin cümlei hukukundandır.

15. - Büyük Millet Meclisi Hükümeti inkısam eylediği devairi kanunu mahsusu mucibince intihapkerdesi olan vekiller vasıtasıyla, reis-inin tahtı riyasetinde 'olarak, idare eder, Azayi mütebakiye icraî hususat için vekillere veçhe tayin ve fedelhace bunları tebdil eder.

16. - Ordu münhasıran Büyük Millet Meclisinin ordusudur. Umrü kumanda salâhiyeti Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde olup emrü kumandaya müteallik umur Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâleti tarafından teklif olunur.

17. - Büyük Millet Meclisi Reisi aynı zamanda icra Vekilleri Heyetinin de reisidir. Meclis Reisi sıfatiyle Meclis namına yazı imzaya ve tasdiki mukarrerata salâhiyettardır.

---

1 Bu madde 21 Ekim de, mesleki temsilcilerin ağırlığı ile Meclis'e sunulan taslakta şu şekilde değiştirilmiştir: "Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntehap azadan müfekikeptir". Son taslakta bu da değişecektir.

İdare

18. - Türkiye, coğrafî vaziyet ve iktisadî münasebet noktai nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden terekküp eder.

Vilâyet

19. - Vilâyet umuru mahalliyede şahsiyeti maneviye ve muhtariyeti tammeyi haizdir. Siyaseti hariciye ve dahiliye, umuru askeriye, beynelmilel münasebatı iktisadiye ve Hükümetin tekâlifi umumiyesi ile menafi'i bîrden ziyade vilayata şamil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vazedilecek kavanin mucibince bilûmum umuru maarif, sıhhıye, iktisadiye, ziraiye, nafia ve muaveneti içtimaiyenin tanzimi idaresi (Vilâyet Meclislerinin) salâhiyeti dahilindedir.

20. - Vilâyet Meclisleri, beş bin nüfusta bir aza itibariyle ve reyiam ile vilâyet halkınca müntehap azadan mürekkeptir. Vilâyet Meclislerinin devairi intihabiyesi, Büyük Millet Meclisinin devrei intihabiyesi kadardır. Müddeti içtimaiyeleri senede iki aydır.[2]

21. - Vilâyet Meclisi azası meyanından bir reis ile dört azadan teşekkül etmek üzere bir heyet İdare intihap eder. Salâhiyeti icraiye daimî olan işbu heyete aittir.

22. - Vilâyette Büyük Millet Meclisinin vekil ve mümessili olmak üzere vali bulunur, vali Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından tayin olunup vazifesi Hükümetin umumî ve müşterek vezaifini rüyet etmektir, fdarei mahalliyeye karşı vazıyet ve vazifesi yalnız murakabeden İbarettir.

Kaza

23. - Kaza yalnız bir idari ve inzibatî cüzü olup şahsiyeti maneviyeyi haiz değildir, idaresi Büyük Millet Meclisi Hükümetti tarafından mansup ve valinin tahtı emrinde bîr kaymakama mevdudur.

Nahiye

24. - Nahiye hayatı hususiyesinde haizi muhtariyet bir şahsiyeti maneviyedir.

25. - Nahiyenin bir meclisi, bîr idare heyeti ve bir de müdürü vardır.

26. - Nahiye meclisi nahiye halkınca reyiam ile müntehap azadan terekküp eder.

27. - İdare heyeti veya nahiye müdürü nahiye meclisi tarafından intihap olunur,.

2 Bu madde 21 Ekim de, mesleki temsilcilerin ağırlığı ile Meclis'e sunulan taslakta şu şekilde değiştirilmiştir: "Vilayet Meclisleri meslekler temsil edilmek üzere vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir. Vilayet Meclislerinin İçtima devresi iki senedir." Son taslakta bu da değişecektir.

28. - Nahiye meclisi salâhiyeti kazaiye, iktisadiye ve Maliyeyi haiz olup bunların derecatı kavanini mahsusa ile tayin olunur,

29. - Nahiye bir veya bir kaç köyden mürekkep olduğu gibi bir kasaba da bir nahiyedir. Bir veya müteaddit köyün birleşmesinden hâsıl olan nahiyeye ((Divan), bir kasabanın teşkil ettiği nahiyeye (Belde) namı verilir.

Müfettişi Umumilik

30. - Vilayetler iktisadi ve içtimaî münasebetleri itifbariyle birleşerek müfettişi umumilik mıntakalarını vücuda getirirler.

M. - Müfettişi umumîlik mıntakalarının umum surette asayişinin temini ve bilûmum ve devair muamelâtmın teftişi ve müfettişi umumilik mıntakasındaki Vilayetlerin müşterek işlerindeki ahengin tanzimi vazifesi müfettişi umumîlere mevdudur.

18 Eylül görüşmeleri

BMM'ye sunulan Halkçılık Programı'na Karahisarı Şarkî mebusu Mesut Bey, "Halk Zümresi programı suî tefsire uğratıldı, her iki programın arasında çok az fark var" diyerek eleştirmiştir:

Riyaseti Celileye

Hali tanzim, istikbali temin maksadile içtima etmiş olan Büyûk Millet Meclisinin; memleketin selâmet, milletin şaadetine kâfil esasatı şimdiye kadar tesbit ve ilân etmemesini menafi-i âliye-i vataniye ile gayri kabili telif gören bir kısım mütefekkirin tarafından bu gaye-i mukaddesenin [biran evvel gerçekleşmesi için] Meclisi Âlinin nazarı takdir ve tasvibine arzolunan "Halk Zümresi" programının suî tefsire uğratıldığı anlaşılmış ve Heyeti Vekile canibinden biddefeat vadolunduğu halde ancak bir iki gün evvel pek cüzî farklarla bu esasata muvafık bir programın tabı ve tevzi olunduğu da görülmüş olmasına ... ve yuvarlanmakta olduğu ummanı felâketten kurtulmak çarelerini taharri etmekte olan ... [bu programlar] beşer zattan mürekkep bîr encümen teşkil olunarak her iki programın bu encümende müstacelen tetkik ve telif olunduktan sonra berayi müzakere Meclis-i Aliye tevdii [edilmesini]arz ve teklif eylerim..

18 Eylûl 1336
Karahisarı Şarkî Mesut (tbmm.gov.tr).

Program Meclis'te heyecan yaratmıştır. Pek çok mebus söz almış, uzun bir oturum olmuştur. Ali Şükrü Bey hükümete en uzak milletvekili olarak konuşurken Hamdullah Suphi ile atışmıştır. Ali Şükrü Bey şuna dikkat çekmiştir:

ALİ ŞÜKRÜ BEY (Trabzon): Hükümet programını yaparken ... bir kayıt yapsın. Bir kaydı ilâhi olan din hususuna ehemmiyet versin ve bu kayitları buraya ilâve etsin. Bir bu efendim". "Hükümet ... bir programdan bahsediyor ... Esas itibariyle açık söylüyorum. Bolşevizm cereyanı ... Ben Bolşevizm cereyanı aleyhinde değilim. Fakat eskiden yaptığımız gibi, bu günkü dünyanın geçirmekte olduğu büyük Inkılaptan müteessir olmayacağız diye kimse diyemez, müteessir olacaktır. İdaremizde değişiklik olacak, fakat bunu eski yaptığımız gibi, yine taklit ederek, Rusların yaptığına, yahut Almanların yaptığına bakarak onları mukallidane bir şekilde yapacak olursak memlekete ikinci bir nifak sokacağız; Biliyorum ki, Bolşeviklerin istihdaf ettikleri gaye, insaniyetkâranedir ve takip ettikleri gaye bizce malûm. Fakat zaten bizim ahkâm-ı diniyemiz bunu âmirdir ve mevcuttur. Bu ahkâmı dinîye maatteessüf mühmel kalmıştır.

MALİYE VEKİLİ FERİT BEY (İstanbul): Yok efendim. Bu, bolşevik programı değildir efendim.

DAHİLİYE VEKİLİ REFET BEY (İzmir): Münakaşa kapıları açarız, sizin dediğinizi dinleriz, anlaşamazsak, kabul edemezsek, ben şimdi oraya gelir sizin yanınıza otururum. O zaman sizin yaptığınız programı tatbik edecek bir heyet bulup, oturtun. Bu tarzda bu açık alınla karşınıza çıkıyorum, Bu tarzda, doğrudan doğruya, zannolunduğu gibi, Bolşevik cereyanı, kapitalizm cereyanı, emperyalizm cereyanı, komünistler cereyanı, radikalar cereyanı, hulâsa, hiçbiri cereyan yoktur. Orta yerde, doğrudan doğruya, milletin göbeğinden çıkan bir cereyan var. Bu cereyanı bulduğumuzu zannediyoruz. O zan ve kanaat ile buraya çıkıyoruz. Hiç başka bir fikir ve niyetimiz yoktur. Ne yaranmak için, ne başka bir şey için, hiç başka bir fikir ve maksadımız yoktur. Biz zannediyoruz ki; milleti, memleketi, halkı rapteden hakikat buradadır, Fakat tekrar ediyorum, fikrimiz katî değildir. Müzakere, münakaşa ederiz, o yola gideriz (Alkışlar) (tbmm.gov.tr).

"Encümen-i Mahsus" adına İsmail Suphi Soysallıoğlu, Halkçılık Programı'nı Meclis'te anlatıyor

Hükümetin 13 Eylül'de Meclis'e gönderdiği Halkçılık Programı, kurulan özel encümene havale edilmiş, Encümen'in 21 Ekim 1920 de tamamladığı çalışma ancak 18 Kasım 1920 tarihinde "Teşkilât-ı Esasiye Lâyihası" adı altında görüşülmek üzere BMM'ne gelmiştir. Halkçılık Programının incelenmesi için altı üyeden oluşan bir "Encümen-i mahsus/özel komisyon" kurulmuştur. Bu komisyonun azaları şunlardır: Başkan Yunus Nadi, Kâtip Mehmet Şükrü, Aza İbrahim Süreyya, Mazbata Muharriri İsmail Suphi Soysal-

lı, Aza Fuat, Aza Mehmet Vehbi. Meclis'in yeni bir anayasa hazırlaması için kurduğu özel komisyonun üyeleri arasında hükümetten üye olmaması dikkat çekmektedir. Komisyon üyelerinin hepsi Bolşevik Rusya ile ittifak yapmaktan yana olan mebuslardır. İkisi Yeşil Ordu Cemiyeti üyesi, biri Şark Mefküresi'nin en ateşli savunucusu, bir diğeri Mustafa Kemal'in İştirakiyuncular içinde adeta ajan olarak kullandığı bir kişiydi; bu kişiler, BMM'deki en "modernist" görüşleri temsil etmekteydiler.

İsmail Suphi Soysallıoğlu'nun 18 Kasım 1920 tarihinde, artık adı "Teşkilâtı Esasiye" teklifi olan bu önemli belgeyi Meclis'e anlatırken gündeme getirdiği gerekçeler son derece önemlidir. Bu konuşma, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan bu yana, hem Abdülhamit devrine, hem Meşrutiyet devrine Osmanlı idari yapısına yönelik son derece önemli eleştiriler içermektedir. İdeolojik duruşu en iyi şu cümleler ifade etmektedir: "İşte Hükümetin Halkçılık Programı namı altında Meclis-i Alinize sevkettiği program bu fikirlerin mahsulüdür. Ben diyemem ki biz hiç bir taraftan mülhem olmadık. Belki Şark'ta, Rusya'da patlıyan inkilabın bizim üzerimizde tesiri olmuştur. Belki Harbi umuminin, her millette, her milletin mazlum sınıfının. Emin olunuz efendiler, her millet iki sınıftır: Biri idare edenler, diğeri idare edilen mazlum sınıftır."

Bu konuşmada Büyük Millet Meclisi'nin sola, Bolşevizme en yakın kadrolarının, geçmiş iktidarlara yönelik en radikal eleştirilerini görmekteyiz. Bu eleştiriler Tanzimat ve Islahat Fermanları ve Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemindeki uygulamalara; Batı hayranlığına ve hatta Saltanat kurumuna yönelmiştir. En sert eleştiriler "memurin sınıfına" ve "münevver sınıfa" [aydınlar sınıfı] yönelirken, sistemin Marksist anlamda sınıfsal eleştirisinin yapılmaması, bu kadroların Marksist olmadığının da bir göstergesidir.

"Meclis'in esasen inkilâp için toplanma"dığını, "esas itibariyle bir meşru müdafaa için toplandığını" belirten İsmail Suphi, ancak "burada toplandıktan sonra ... ıslâh ve inkilâp zaruretini anladık ve yeni bir idare kurmak için bir takım istihzarat yapmağa başladık. Bu memleketi, bu milleti yaşatmak için en iyi esas nerede ise onu bulmağa ve ihtiyaç olduğu için her şeyden inkılap yapmağa karar verdiklerini" söylemiştir (tbmm.gov.tr).

Geçmiş dönemi samimiyetle eleştiren, gerçek bir değişim ve dönüşüm isteyen, memleketin kötü idare edildiğini kabul eden, ama bunları hiçbir sınıfsal eleştiri yapmadan isteyen bu kadrolara Bolşevizm'in sempatik gelmesinden daha doğal hiçbir şey yoktur. İsmail Suphi'nin soyut "hüsn-i idare" yaklaşımı daha sonra Cumhuriyeti kuracak olan bu kadroların, ideolojik ve siyasi formasyonunu da ortaya koyduğu ve Cumhuriyet'in ideolojik yaklaşımlarının ilk söylemleri olduğu için, konuşmanın büyük bir bölümünü buraya alıyorum:

Encümen-i Mahsusu İsmail Suphi Soysallıoğlu (Burdur): Arkadaşlar bize Halkçılık Programı namı tahtında hükümetin takriben bundan iki ay evvel göndermiş ve tarafınızdan teşkil edilen Encümen-i mahsusun Teşkilâtı Esasiye lâyihası Kanuniyesi namı altında Meclisi âlinize sevkettiği kanun lâyihasının bugün müzakeresine başlıyoruz. Bu an memleketimizin tarihi, idari ve siyasetimizde hiç şüphesiz fevkalâde bir andır. Memleketin dört tarafı ateşe verilmiş olduğu bir esnada, birden fazla cephede muharebe ettiğimiz bir sırada Meclisi âlinizin bu kadar mühim bir kanun lâyihasının müzakeresine başlamış olmasından dolayı bendeniz sizinle müştereken kendimi bahtiyar addederim. Böyle bir anı idrak edebildiğimden dolayı Allaha hamdü şükür ederim. Biliyorsunuz ki; bu memleketin öteden beri bir hastalığı vardır. Bu hastalık su-i idare [kötü yönetim] hastalığıdır. Memleket devri inhitata başladığından itibaren su-i idare an-be-an artmış ve eksilmemiştir. Biz de sui idare hastalığı muhtelif eşkâl tahtında görünmüştür. Biliyorsunuz ki, su-i idareye çaresaz olmak ve bünye-i Devlete arız olan vehîn ve inhitatı izale etmek için Tanzimat-ı Hayriyeye Kanunu ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu neşredilmiştir.

Bugün aradan yarım asır, belki üç rubu asır geçtikten sonra biz bunu memleketin su-i idare hastalığına çaresaz olacak bir deva mahiyetinde göremiyoruz. Yani o zaman da teşhiste hata edilmiş, derdin ilacı çareleri bulunmamıştır. Tanzimatı takip eden devr-i Hamidi dahi bidayette Tanzimatın eserini takiben, Tanzimatın memlekete verdiği atalet kaidesi mucibince idarenin hareketini takip edememiş, memleketi Avrupalılaştırmak esasına doğru götürmek istemiştir.

Fakat biliyorsunuz ki hükümdarın amali şahsiyesi, memlekette 93'te [1876] ilan edilen Meşrutiyet ve Kanunu Esasi'yi akim bırakarak, memleketin su-i idare hastalığını esaslı surette tedavi edememiştir. Gerek Tanzimat devri olsun, gerek devri Hamidi olsun, bize yalnız Avrupa'yı getirmek istemiştir. Fakat nasıl Avrupa'yı getirmiştir? Eşkâl-i zahirisini taklit ile.. Memurları değiştirmiştir. Taklit olarak jandarma yapmıştır, taklit olarak şûra, nafia vesaire yapmıştır. Binaenaleyh memleketin bünye-i esasisini tetkik ile hastalığa hakikaten ilaç vermemiştir. Tanzimatın bu memlekette eseri, asırlarca zamandan beri memleket idaresinde hüküm süren asker, ulema ve memurin sınıflarını yeni şekle kalbetmek oldu. Memurin sınıfı bu memlekette yeni esaslar dairesinde teşekkül ederek, zaten Aristokrasi ve Demokrasi esasları ayrı ayrı bir şekilde olmayan, heyet-i mecmuasiyle sâde Demokrat olan bu memlekette bir de memurin sınıfı ihdas olundu. Bu memurin sınıfı halk ile katiyen temas etmiyorlar, halkı kendi diledikleri gibi idare ediyorlardı. Üç rubu asır müddetten beri olan cereyanı göstermiştir ki bu memlekette hakiki idare, halkın ihtiyacatına muvafık idare vazedilmemiştir. Binaenaleyh dev-

ri Hamidin otuz, otuz beş senesinden sonra bünye-i hükümetin ıslahı lâzım geldiği her kalpte kuvvetle yer tuttu.

Meşrutiyeti idare sureti malûmede istihsal edildi. O zaman bu memlekette dahili tehlikeden ziyade harici tehlike bir âmil ve müessir olmuştur. Reval mülakatı, Rumeli'nin elimizden gitmesi tehlikesi, memlekette vatanperverleri böyle Meşrutiyet istihsaline süratle sevketti. Fakat meşrutiyetin istihsali dahi biliyorsunuz ki su-i idare hastalığına çaresaz olamamıştır. Türkiye köylüsü meşrutiyetten evvel ne ise yine o halde kalmıştır. Yine Türkiye köylüsünün başında jandarma yine Türkiye köylüsünün başında bitmez tükenmez harpler, vergiler başlamış ve devam etmiştir. Türkiye köylüsü yine Balkan'da, yine Karadağ'da, yine Şark cephesinde yine Yemen'de ölmüş, ölmüş, ölmüştür (tbmm.gov.tr).

Tanzimat ve Meşrutiyet idaresinde asker, ulema ve memurin sınıflarının baskısının kalkmadığını anlatan İsmail Suphi, savaş zamanlarında "Türk köylüsü, Kürt köylüsü, alelûmum bu memleketin köylüsü"nün "Jandarmanın kırbacı altında, memurun tazyiki altında, öküzünü satarak, teknesini satarak ölmüş, ezilmiş, harap olduğunu içtenlikle anlatmaktadır:

Dahilde Türk köylüsü, Kürt köylüsü, alelûmum bu memleketin köylüsü harap olmuştur. Jandarmanın kırbacı altında, memurun tazyiki altında, öküzünü satarak, teknesini satarak ölmüş, ezilmiş, harap olmuş.. Binaenaleyh (324) [1908] senesinde o kadar şaşaalarla ilân ettiğimiz Meşrutiyet-i idareden köylü halk hiç bir şey anlamamıştır. Sorunuz bu köylüye, sorunuz ahaliye herhangi birisine, sorunuz ki on iki senelik devre-i Meşrutiyetten ne anlamıştır? Anladığı, yalnız düşündüğünü kahvede serbest söylemekten ibaret bir şeydir.

Meşruitiyet hafiyelik usulünü kaldırmıştır. Bu devirde pek az hüsnü idare görülmüştür. Bunda da hiç bir kimseyi muaheze etmiyelim, Tanzimat devresinden sonra memlekette bünyesine muvafık bir usulü idare vazedilmemesi, devri Hamidide adam yetiştirmemesi netice-i müessifesi olarak Meşrutiyetin hüsnü idare edilememesidir. Ben hiç bir ferdi doğruca muaheze edemem. Sebep, otuz şu kadar senelik devr-i Hamididir. Bizde idare ve siyaseti idare edenler hatalar ettiler. Fakat malûmdur ki hâdisatı içtimaiye, eşhası, rüzgârın bir yaprağı alıp sürüklediği gibi sürükler, binaenaleyh bir millet on iki senelik devrei Meşrutiyette ihtilâlden ihtilâle, harpten harbe koşmuş ve zaman, huzur ve sükûn bulamıyarak, biran rahat bir nefes alamayarak, cemi zamanda istediği hüsnü idareye nail olamamıştır.

Biliyorsunuz ki; devr-i Meşrutiyette vakit vakit teşebbüsler oldu, idare-i vilâyat kanunu ilân edildi, Ve bunu tevsi için nevahi idaresi için teşebbüsler vukua geldi ve bazan halka doğru sözleri işitildi. Halkın ihtiyacını düşün-

mek, yukarı tabakanın aşağı tabakaya doğru inerek, halkı anlamak, dinlemek, birlikte yükseltmek emelleri baş gösterdi. Fakat bunlar ihtilâl gulguleleri ve harp topları arasına karıştı, gitti, Hiç bir netice hâsıl edemedi. Efendiler, bugün dünyanın pek az yeri vardır kı bizim üzerinde yaşadığımız zulümdide topraklar kadar harabiye duçar olsun. Çin'e gitseniz, Japonya'ya gitseniz, Afrika'ya gitseniz, ancak akvamı vahşiyenin oturduğu topraklardan gayri hiç bir toprak bulamazsınız ki bu memleket kadar küllük, harabe, baykuş yuvası olsun(tbmm.gov.tr).

"Nüfusumuz azalmış, yolumuz kalmamış, orman yok, servet yok, insanlar sıhhattan muarra bir hale gelmiş, bütün bunları bir kelime ile, bir sui idare kelimesiyle hulâsa edebilirsiniz. Bundan kimi mesul edeceğiz efendiler? Bundan sınıf-ı münevveri [aydınlar sınıfı] de mesuldür. Memurin sınıfı da mesuldür" diyen İsmail Suphi devam ediyor:

> Çünkü münevver sınıfı hem miktarca azdı, bu memleketi dilediği yola sevkedemiyordu, hem de bunlar memleketin asıl düşüncesiyle, ananatı ile mutabık bir surette yetişmemişti. Bunu bu kürsüde itiraf etmek mecburiyetindeyiz. Biliyorsunuz ki Tanzimatı hayriye; medrese ile mektebi fena surette ayırarak bu memlekette içinden çıkılmaz bir hal ihdas etmişti. Biri Şarka, biri Garba bakar. Binaenaleyh sınıf-ı münevver bu memlekette lâyikiyle iş göremedi ve mesuldür, maahaza sınıf-ı münevverin gayri kâfi adette olduğunu itiraf etmeliyiz. Avrupa'nın da bize asla rahat vermediğini söylemeliyiz.
>
> Memurin sınıfına gelince: Memurin sınıfı bu memleketle kendilerinin âdeta idareye min-taraf-illâ [Allah canibinden] müekkel olduklarına ikam idiler ve köylünün üzerinde kendilerinin bîr hakkı âmiriyet sahibi olduklarını, bu olmazsa memleketin idare edilemiyeceğini her zaman söylemişlerdi. Binanaleyh efendiler, sınıf-i münevver azlığiyle, memleketi anlamaması ile o kadar kabahatli ise, memurin sınıfı bu memleketin sırtından geçinmek suretiyle, âmiri müekkel suretiyle hareket ederek çok hata etmişlerdir. Bittabi ekseriyetinden bahsediyorum.
>
> Köylüye gelince: Daima işittiğine adem-i itimat hâsıl ederek, adem-i itimadı kendisince asıl telâkki ederek, "dur bakalım sonu ne olacak" diyerek, boynunu bükmüş, cesur, hamul mütevakil beklemiştir.
>
> Devri meşrutiyette dahi köylü bunu aynen böyle buldu ve bugüne kadar da böyledir, bunu itiraf etmeliyiz ki derdin devasını bulalım (tbmm.gov.tr).

İsmail Suphi BMM'nin inkılapçılığını şöyle açıklamaktadır. "Biz burada esasen bu inkılap için toplanmadık; esas itibariyle bir meşru müdafaa için toplandık, ama gözümüzün önünde akan kanları, yıkılmış yuvaları görünce kendiliğimizden; ıslah ve inkılap zaruretini anladık ve yeni bir idare kur-

mak için inkılap yapmağa başladık". Şarkta, Rusya'da patlıyan inkılabın onların üzerinde tesiri olduğunu söylemekte, radikal tahlillerini "her milletin iki sınıftan oluştuğunu, birinin idare edenler, diğerinin idare edilen mazlum sınıf" olduğunu söyleyerek bağlamaktadır:

> Nihayet efendiler, mütareke ilân edildi. Mütareke, bize icbar edilen muahedenin zalim, katil ahkâmı Meclis-i Alinizi buraya toplamıştır. Biz burada esasen bu inkilâp için toplanmadık; esas itibariyle bir müdafaa-i meşrua için toplandık. Cihanşümul bir müdafaa için, hakkı hayatımızı, bütün dünya, denizler gibi üzerimize gelse bile, yine müdafaa için toplandık, azim ve ısrarla toplandık. Fakat efendiler, burada toplandıktan sonra gördük ki bu memleketi zarfa sürükleyen yalnız tesvilâtı hariciye değildir. Memleketin illetlerinin, dahili sui idarenin büyük bir tesiri vardır. Gözümüzün ününde akan kanların, yıkılmış yuvaların; köylülerin eminlerinin tesiriyle kendiliğimizden; ıslah ve inkilâp zaruretini anladık ve yeni bir idare kurmak için bir takım istihzarat yapmağa başladık. Binaenaîeyh bugün Meclis-i Aliniz müdafaa için toplanmış olmakla beraber, bu memleketi, bu milleti yaşatmak için en iyi esas nerede ise onu bulmağa ve lede-l-hacce [ihtiyaç olduğu için] her şeyden inkılap yapmağa her şey ve her şey yapmağa karar vermiştir.
>
> İşte Hükümetin Halkçılık Programı namı altında Meclis-i Alinize sevkettiği program bu fikirlerin mahsulüdür. Ben deyemem ki biz hiç bir taraftan mülhem olmadık. Belki Şarkta, Rusya'da patlıyan inkilabın bizim üzerimizde tesiri olmuştur. Belki Harbi umuminin, her millette, her milletin mazlum sınıfının. Emin olunuz efendiler, her millet iki sınıftır: Biri idare edenler, diğeri idare edilen mazlum sınıftır. Her millette mazlum sınıf hakkında doğan halet-i ruhiyenin de bizim üzerimize tesiri olmuştur. Eğer bu memleketin eski topraktan, bütün vüsatü şumuliyle baki kalsaydı, yine bu memleketi hüsn-ü idare için, idarede inkilâp yapmak için yine çalışmağa mecburduk.
>
> Kim inkâr edebilir ki, bizim katilimiz olmağa ahdetmiş olan Avrupa devletleri bugün deseler ki; bütün muahedatı kaldırdık, size yine tekmil eski hudutlarınızı, eski imparatorluğunuzu, Rumeli'yi, Adana'yı, Trablusgarb'i, Adaları verdik, biz yine kendimiz düşüneceğiz, buraları nasıl idare edeceğiz ve ne şerait tahtında idare edeceğiz, nasıl kuvvetlendireceğiz? Binaenaleyh efendiler, emin olunuz ki, memleketin bu harpten çıkması, ihtilâl, mücahede, müdafaa halinde bulunmasa dahi, bize memleketteki şu idareyi unutturmıyacak şeylerdir. Esas düşüncemiz, bu su-i idareyi kaldırmaktır (tbmm.gov.tr).

İsmail Suphi bu bölümde emperyalizm ve kapitalizme düşmanlıktan ve iktisadi olarak halkın tamamının refaha ulaşmasının sağlanması gereğinden söz eder:

Efendiler, Hükümetin bize gönderdiği Halkçılık Programı, birisi maksat ve meslek, birisi mevaddı esasiye, diğeri de idare namı altında üç kısma münkasem idi. Bunu iki kısma ayırabiliriz. Maksat ve meslekte, birinci maddede efendiler, Meclis-i âlinizin yemin ettiği ve esas teşekkülü teşkil eden gayeden bahseder; ikinci madde de; Türkiye Büyük Millet Meclisi emperyalizm ve kapitalizme düşman olarak ancak bunlarla mücadele sayesinde idare ve hâkimiyetin hakiki sahibi olmak gayesine vâsıl olacağı kanaatini söyler. Üçüncü maddede dahi: Yine orduya zaruri istinattan, sırf emperyalizm, kapitalizmle mücahede ederek kendisinin sahip olduğu orduyu yaşatmaktan bahseder. Dördüncü madde dahi: Yine halkın iktisadi bilcümle şuabatınıda [kısımlarında] naili refah olması esbabının iştigalinden bahseder.

Binaenaleyh nazarı âlinizde tayyün eder ki, bu dört madde, ancak gayeleri gösterir ve kanuna sığar şeyler değildir. Belki programa sığar. Encümen bidayetde bir program yapmak istedi. Fakat neticede böyle bir programın, Meclis-i âlinizin yegân, yegân, bütün âzası tarafından tasdik edilmesinin müteassir bir şey olduğunu gördü. Çünkü efendim bir program, bir fırka efradını cem edebilir, kimin amaline muvafık ise o imzalar. Halbuki, malûmu âliniz, bir mecliste efkâr cereyanları vardır. Meclis, bir fırka değildir, helkesin âzami, asgari fikirleri vardır. Binaenaleyh bir Meclîs namına bir program yapmak doğru olmayacağı neticesi istihsal edildi. Onun İçin Hükümetin program namı altında gönderdiğini biz size kanun şeklinde yolladık ve programın başında bulunan mevadd-ı esasiye; maksat ve meslek mevaddım, ancak Büyük Millet Meclisi'nin vâsıl olacağı gayeleri gösterdiği için, bunun bir beyanat şeklinde neşre karar verdik (tbmm.gov.tr).

İsmail Suphi "Hâkimiyet bilâ kayd-ü şart mîlletindir"in esas anlamının, iktidarın halife sultandan tamamen alındığı anlamına geldiğini açıkça söylememektedir, ama anlayan anlamıştır ve bu maddeye ilişkin muhalefet de gelecektir. Peki bütün bu inkılaplar nasıl hayata geçecektir? Sorunun cevabı; "mesleki temsil sistemi ile" Meclis'e giren halk, kendi çıkarları doğrultusunda hareket edecektir, biçiminde verilmiştir:

Mevaddı esasiyeye gelince: Efendiler, mevaddı esasiyede encümenin en mühim tadili, temsili meslek meselesidir. Efendiler mevaddı esasiyede Heyeti âliyenize birinci olarak takdim ettiğimiz: 'Hâkimiyet bilâ kayd-ü şart mîlletindir' maddesini bu kürsü üzerinde okumaktan fevikalâde iftihar duyuyorum ve diyebilirim ki; hayatımın en kıymetli ânı bu andır. Çünkü; bu maddeye muadil zavallı millet bu kadar kan akıttığı halde daha böyle bir satır yazı hîç bir yerde görmemiştir. Bu şeref Meclis-i âlinize nasip oluyor ve böyle kıymetli bir maddenin vazı bulunuyorsunuz. Eski Kanunu Esasi'yi baştan aşağı tetkik ediniz; 'Hâkimiyet bilâ kayd-ü şart milletindir' diye bir satır yazıya te-

sadüf edemezsiniz ve hattâ bu maddenin ruhuna muadil değil, ona yakın bir satır yazıya bile tesadüf edemezsiniz, binaenaleyh bu esatat, sizce bilfiil tatbik edilen esasattır ve elbette tarafınızdan kabul edilecektir.

Yalnız dördüncü maddede biz size temsili mesleki usulünü takdim ediyoruz. Biliyorsunuz ki; efendiler, bizde şimdiye kadar cari olan usulü intihap iki dereceliydi, iki dereceli intihap, yeni bir usulü intihap değildir ve elli bin nüfus üzerinedir. Intihabı düşünecek olursanız intihap, halkı hayat-ı ameliyede olduğu gibi veya mümkün olduğu kadar hayat-ı ameliyeye karip bir suretle küçülterek Meclis'e nakletmek demektir, intihap hayat-ı ameliyeye muvafık olursa intihap o kadar hakikate mutabık ve adalete muvafık olur... Binaenaleyh efendiler, ne iki dereceli intihap iyidir, ne de üç dereceli intihabat hakikate mukarindir, bunlar nihayet suri bir şekli intihaptır. Şimdiye kadar bu memlekette teşekkül eden meclisler, daima güzideler sınıfından teşekkül etmiş meclislerdir. Halktan kimse gelemiyordu.

Binaenaleyh efendiler, şu heyeti umumiyesi itibariyle zatı âlilerine arzettiğim ve ayrı ayrı maddelerle izah ettiğim kanun bir müdür ki; bu memleketin inşallah halâsı gününü imzalıyacaktır, halâsı gününün tarihi olacaktır. Bunu sizden istirham ederim ki Büyük Millet Meclîsi'nin namına layık vakar ve sükûnetle, sabırla tetkik buyurunuz ve eğer encümenim kusurları varsa bunu da nazarı müsamaha ile değil, nazarı refet ve şefkatla, mülâyemetle görünüz. Biz birbirimizle anlaşalım. Bendeniz zannediyorum kî; bu mülkü millette, devri inhitattın beni, bu derece mühim esaslı şeyler ile hiç bir meclis meşgul olmamıştır, Bundan dolayı sizleri tekrar tebrik ederken, tekrar rica ederim, vakar ve sükûn ile, sinirlerinize sahip olarak bunu bir an evvel çıkaralım. (Alkışlar, sürekli alkışlar) (tbmm.gov.tr).

Teşkilâtı Esasiye Kanunu Lâyihası
Encümen-i Mahsus Mazbatası: Esbab-ı Mucibe (Özel Komisyon Mazbatası: Gerekçe)

Heyeti icraîye tarafından Büyük Millet Meclisine takdim edilip sureti mahsusada intihap ve teşkil kılınan encümenimize tevdi edilen "Halkçılık, programı" ariz ve amük mütalâa ve tetkik edildi.

Bidayette bunun Büyük Millet Meclisi'nin programı olarak tetkikiyle siyasi ve içtimai bilcümle mevadda dair Meclisin nukatı nazarını müştemil bir kül şeklinde neşir ve ilânı ve bundaki esasatı fiil ısahasına koyacak kanunların da perderpey kabul ve tatbiki düşünülmüş ise de bilahara feragat edilmiştir. Çünkü, bir mecliste bütün azanın içtihatlarını bir nokta ve siyakta, cem ve tevhit mümkün olması ve fikir ve içtihattan fedakârlığın caiz bulunmaması sebebiyle bir fırkanın bütün âzasmca kabul edilmiş bîr program sökünde Büyük Millet

Meclisinin bir programı ortaya atılmak kabil olamıyacağı ve bir çok lüzumsuz münakaşata da meydan verileceği şüphesiz görülmüştür. Bir de şimdiye kadar halkımızın, her zaman vaitler karşısında kalarak, fakat hemen nadiren bu vaitlerin fiiliyat sahasına çıkabildiğini görerek vaitlere ademi itimadı asıl telâkki etmesi gibi bir hal hâsıl olmuştur. Encümenimiz halkı ve memleketi sefalet ve zulümden kurtaracak mevat ve ahkamın vait edilmesinden ise peyderpey tatbik edilmesini daha muvafık bulmuştur.

Binaenaleyh, Hükümetin verdiği program birisi "maksat ve meslek" namında umumi ve fikri, diğeri "esası ve idari" tarzında tatbiki ve teşkili iki nevi mevaddı ihtiva ettiği cihetle bunlardan "maksat ve meslek" namı altında toplanan ve cümlesi şimdiye kadar ya sarahaten ya zımnen veya amelen büyük Millet Meclisince kabul ve defıatla izhar ve ilân edilmiş bulunan umumi gayeleri program veya kanunu şeklindi tespit ve nesriden sarfı nazarlarla "esasi vs idari" mevat –kanunu esasimizin ihtiyaç görüldükçe parça parça tespit edilen mevaddı şeklinde– kanun haline vaz ve Meclisi Aliye teklif kılınmıştır.

Maahaza Büyük Millet Meclisi'nin nereye gittiği, hangi gayeyi istihdaf ettiği ve ne gibi esasata müsteniden yürüdüğü dahil ve hariçte bazılarınca cayi sual görülebileceği ve bu gibi suallere cevap vermek de zaruri ve lazım bulunduğu için "maksat ve meslek" serlevhası altındaki dört madde ruhunun ancak beyanname şeklinde tahrîr ve neşri muvafık gibi mütalaa kılınmış ve o maddeler bu hale ifrağ olunmuştur. Esasi ve idari mevaddın Encümence mütalaasına gelince; Hükümetçe teklif edilen şekiller ile Encümenimizin kabul ettiği şekillerin mukayesesinden anlaşılacağı üzere, mevaddı esasi yede başlıca iki mühim nokta tadil edilmiştir:

Birincisi, Büyük Millet Meclisi azasının her vilayette meslekler erbabı temsil edilmek üzere intihabı ki bu usul ile hem halkın şimdiki iki dereceli intihaptan doğrudan doğruya bir dereceli intihaba geçmesi, hem de umumi refahın ve memleketin ümran ve selâmetinin kefil ve zamini olacak surette sai ve âmel erbabının tamamiyle temsil edilmesi ve böylece de halk sunufunun kendi ihtiyacâtı ile vasıtasız meşgul olması gibi fevaît elde edileceği düşünülmüştür. Bu usulü mutazammın yapılacak intihap kanunuyla Büyük Millet Meclisine her vilayetten şimdikine nispetle birkaç misli ziyade miktar mebus intihap edileceğinden bu kalabalık Meclis ancak mahdut bir müddet kongre halinde içtima ve dahili ve haricî siyasette fikrini İzhar ve umumi istikameti tayin ettikten sonra onun makamına kaim olacak ve teşri ve icra kudretlerini haiz musaggar bir Meclis müstemirren çalışacaktır.

İkincisi Büyük Millet Meclisi Reisi'nin îcra Vekilleri Heyetinin de Reisi olması tarzında altı aydır tatbik olunan ve mebaziri görülen usulün tebdili kabul olunmuştur. Badema Büyük Mîllet Meclîsi Reisi, münhasıran Meclisin Reisi olacaktır. Vekiller Heyeti de kendilerine aralarından birini reis intihap

edeceklerdir. İdari mevadda ise Encümenimizin birkaç mühim noktayı tadil eylemiştir. Birisi; vilayatta dahi mesleki temsilin ve doğrudan doğruya intihabın kabul edilmesidir. Her vilayet meclisi, kendi azası meyanından icra amiri bir reis ile muhtelif şuabatı umuru idareye kâfi adette azadan teşekkül eden bir idare heyeti intihap eyler ve icra salahiyeti bu heyete ait olur. Böylece her vilayette mahallî vazaifi, merkezden gönderilmiş memurlar değil, Vilayet Meclisi'nin intihap ve tefrik edeceği zevat tedvir eyleyecektir.

Büyük Millet Meclisinin mümessili olan vali, Devletin umumî ve memleketin her tarafmda müşterek vezaifini niyet edecek ve ancak, mahalli vezaif ile Devletin vezaifi aralarında tearuz vukuunda müdahale edecektir.

Nahiye meclislerinin da halkça doğrudan doğruya intihaptan kabul edilmiştir. Her nahiye hususi hayatında muhtariyeti haiz manevi bir şahsiyettir. Nahiye müdürü nahiye meclisince intihap olunur.

Memlekette iktisadi, içtimai, coğrafi münasebeti mıntıkaların tahdidiyle buralara gönderilecek umumi müfettişlere taalluk eden maddelerde dahi, müfettişlerin Devletin umumi vezaifiyle mahalli vezaifin cereyan ve tatbikatını murakabe etmeleri ve böylece vasi bir ademî merkeziyette idare olunan memleket aksamının merkeze sıkı bir surette irtibatı ile Devlet ve Hükümet makinesinin muntazaman işlemesi teemmül edilmiştir.

Toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat, evkaf işlerine ve içtimai meselelere müteallik ahkâma gelince: Bunlarm tecdit ve ıslahı Heyeti Icraiye ile müntehiden peyderpey mülahaza ve mevaddı mahsusa ile kanun şeklînde tespit edilmesi kararlaştırılmıştır (tbmm.gov.tr).

21 Teşrinievvel/Ekim 1336
Encümen-i Mahsus Reisi İzmir Mebusu Yunus Nadi
Encümen-i Mahsus Mazbata Muharriri Burdur Mebusu İsmail Suphi Soysallı

Büyük Millet Meclisi'nin Beyannamesi

Emperyalist devletlerin, Devlet ve milletimizin hayatına açıkça kastetmeleri neticesinde müdafaai meşrua için toplanan Türkiye Büyük Millet Meclîsi, şimdiye kadar muhtelif vesilelerle sarahaten veya zımnen ilan ettiği maksat ve meslekini bir kere daha bütün cihana arz için şu beyannameyi neşreylemeye lüzum görmüştür.

Türkiye Büyük Millet Meclîsi, millî hudutlar dahilinde hayat ve istiklalini temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül etmiştir. Binaenaleyh hayat ve istiklalîni, yegâne ve mukaddes emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hâkimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı kanaatindedir, Türkiye Büyük Millet Meclisli, milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve

kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve bu maksada münafii hareket edenleri tedip azmiyle müesses bir orduya sahiptir. Emir ve kumanda salahiyeti Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti manevîyesindedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, halkın öteden beri maruz bulunduğu sefalet sebeplerini yeni vesait ve teşkilat ile kaldırarak yerine refah ve saadet ikame etmeyi başlıca hedefi addeder. Binaenaleyh, toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve evkaf işlerinde ve diğer mesaiide, içtimai uhuvvet ve teavünü hâkîm kılarak, halkın ihtiyacatına göre teceddütat ve tesisatı vücude getirmeye çalışacaktır. Bunun için de siyasi ve içtimai umdelerini milletin ruhundan alarak ve tatbikatta milletin temayülat ve ananatını gözetmek fikrindedir. Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi, memleketin İdarî, iktisadi içtimai umum ihtiyacatına müteallik ahkâmı peyderpey tetkik ve kanun şeklinde tatbik mevkiine vaz eylemeye başlamıştır. Veminallahüttevfik.

21 Teşrinievvel 1336
Teşkilatı Esasiye Kanun Layihası Encümen-i Mahsusası
Yunus Nadi- Reis (Yeşil Ordu üyesi),
Mehmet Şükrü-Kâtip (THİF'e yakın)
İbrahîm Süreyya-Aza (Yiğit) (Yeşil Ordu üyesi),
Aza Çorum Fuat (Tek)
İsmail Suphi Soysallı-Mazbata Muharriri (Ahrar Fırkası)
Karesi Mehmet Vehbi (Bolak) Aza (tbmm.gov.tr).

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu

Böylece 13 Eylül'de Meclis'e sunulan teklif, 20 Ocak 1921 tarihinde, verilişinden üç ay sonra, bambaşka bir politik ortamda, uzun tartışmalar neticesinde kabul edilmiştir. İlk teklifte 29 madde ve iki ek madde ile toplam 31 madde iken, şimdi 22 madde ve iki ek madde ile toplam 24 maddeden oluşmaktadır. Son metinde artık "halkı emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmundan kurtarmak," ifadesi de, "Türkiye Halk Hükûmeti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur," ifadesi de yoktur. "Vilâyetler muhtariyet-i tammeyi haizdir," ifadesi yumuşatılarak "Vilâyet mahalli umurda manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir," biçimine sokulmuştur. Umumi müfettişlik maddesi ise demokrasinin göstermelik bir oyun olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Hilafet ve Saltanatın konumu hakkında son noktayı ise Mustafa Kemal şöyle koymuştur:

> Biz prensip olarak Makamı Hilâfet ve Saltanatı kabul ediyoruz. Bunu kabul ettikten sonra efendiler muktazayi seri şerif ve muktazayi tabiat ona bir takım hukuk ve salâhiyet ver'eceğiz. Fakat istiyor musunuz bunları bugün ko-

nuşmağa karar verelim? (Hayır sadaları). **Bugün konuştuğumuz ona vermeyeceğimiz şeylerdir.** Ona vermemek istediğimiz şeyleri mevzuu bahis ediyoruz. Fakat vereceğimiz ve vermek istediğimiz, şeyleri bahsetmenin zamanı değildir (tbmm.gov.tr).

Meclis'i o kadar oyalayan, uzun tartışmalara sebep olan mesleki temsil sistemi ise, son oylamada reddedilmiştir. Meclis'te yapılan ilk tartışmalarda, Ali İhsan Bey'in mesleki temsil programının genel yönelimi kabul edilmişti. "Türk Marksisti" olarak şöhret kazanan Kör Ali İhsan Bey'in kaleme aldığı "mesleki temsil" anlayışının Marksizm'le yakından uzaktan alakası olmamasına karşın o günlerde Bolşevizmin gerçekleşmesinin bu sistemle sağlanacağı zannedilmişti. Halbuki yukarıda da sözü edildiği gibi, "mesleki temsil" aslında, sınıfların ve sınıf savaşımının reddi üzerine inşa edilmiş bir yaklaşımdı. Bu anlayış, farklı partiler kurulmasını da reddeden bir anlayıştı. Meslekler arasında çatışma değil uyum bulunduğu iddia edildiği için, farklı siyasi partilere de gerek yoktu. Memurin/bürokrasi düşmanı olan Meclis'teki modernist mebuslar, bu sistemle bürokrasinin egemenliğinin kırılacağını ummaktaydılar. Korporatizm olarak eleştirilen bu yaklaşım, toplumun her kesiminin birbirini tamamladığı anlayışı ile bütün meslekleri ve işkollarını, mesleki örgütlerde toplamak ve BMM'de temsil edilmelerini sağlama düşüncesini taşımaktaydı. Kapitalizmin gelişmeye başlamasıyla kaybetmeye başlayan küçük esnaf, zanaatkâr ve köylünün, mesleki temsil sistemine göre yapılacak seçimler sayesinde Meclis'e girerek, çıkarlarının korunması doğrultusunda faaliyet gösterecekleri düşünülmekteydi. Encümen Lahiyası'nda, çiftçiler ve çobanlar, tüccarlar, denizciler, madenciler, ırgatlar, serbest meslekler, sanatkârlar, memurlar ve askerler olmak üzere toplam dokuz meslek grubu kabul edilmişti. Ancak, İttihatçı rüesa gibi Mustafa Kemal tarafından da kabul görmeyince, uzun tartışmalara neden olan "seçimlerde mesleki temsil önerisi" son oylamada reddedilerek genel oy ilkesi benimsendi. Programın 20 Ocak 1921 tarihinde BMM'de kabul edilen son hali Çerçeve VI'dadır.

Mustafa Suphi'lere Erzurum'da yapılan kötü muamelenin örgütleyicisi, bir süre Trabzon ve Erzurum Valiliği yapan, Mustafa Kemal'e muhalif mebuslardan, anti-komünist Hamit Bey'in anlattıkları Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulündeki perde arkasına işaret etmektedir:

> Hükümet tarafından tanzim edilip elimize geçen programda Bolşeviklik hakimdi. Refet Bey'e komünistliğe mutlak surette muhalefet edeceğimizi bildirdim. [Refet Beyin ısrarı üzerine] işi şahsi duygulara üstün tuttuğum için programda değişiklik teklifini kabul ettim. Elindeki programı anladığından katiyen şüpheli bulunduğum komünizm eserinden esinlenen Celal [Bayar] Beyle, kanaatini hırsına feda eden Refet Bey'e karşı uzun uzadıya uğraştıktan son-

ÇERÇEVE VI

20 Ocak 1921 Tarihinde BMM'de Kabul Edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (3. Tertip Düstur, Cilt: 1, s. 196) Ceride-i Resmiye, 1-7 Şubat 1337

Madde 1- Hakimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

Madde 2- İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

Madde 3- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" ünvanını taşır.

Madde 4- Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir.

Madde 5- Büyük Millet Meclisinin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan azanın azalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lâhik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının herbiri kendini intihap eden vilayetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

Madde 6- Büyük Millet Meclisinin heyeti umumiyesi teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder.

Madde 7- Ahkâmı şer'iyenin tenfizi, umum kavaninin vazı, tadili, feshi, ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. Kavanin ve nizamat tanziminde muamelatı nasa erfak ve ihtiyacatı zamana evfak ahkamı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelat esas ittihaz kılınır. Heyeti Vekilinin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsus ile tayin edilir.

Madde 8- Büyük Millet Meclisi, hükûmetinin inkısam eylediği devairi kanunu mahsus mucibince intihap kerdesi olan vekiller vasıtası ile idare eder. Meclis icrai hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

Madde 9- Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesi tarafından intihap olunan reis bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi Reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vazına ve Heyeti Vekile mukarreatını tasdika salahiyettardır. İcra Vekilleri heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi vekiller heyetinin de reisi tabiisidir.

İdare

Madde 10- Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet noktai nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden terekküp eder.

Vilâyat

Madde 11- Vilâyet mahalli umurda manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dahili siyaset, şer'i adlî ve askeri umur, beynelmilel iktisadî münasebat ve hükûmetin umumi tekâlifi ile menafii birden ziyade vilâyata, şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vaz edilecek kavanin mucibince evkaf, Medaris, Maarif, Sıhhiye, İktisat, Ziraat, Nafia ve Muaveneti içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi vilâyet şûralarının salâhiyeti dahilindedir.

Madde 12- Vilâyet Şûraları vilâyetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir. Vilâyet Şûralarının içtima devresi iki senedir. İçtima müddeti senede iki aydır.

Madde 13- Vilâyet Şûrası, azası meyanında icra amiri olacak bir reis ile muhtelif şuabatı idareye memur azadan teşekkül etmek üzere bir idare heyeti intihab eder, İcra salahiyetî daimi olan bu heyete aittir.

Madde 14- Vilâyette Büyük Milet Meclisinin vekili ve mümessili olmak üzere vali bulunur. Vali, Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından tayin olunup vazifesi devletin umumi ve müşterek vazaifini rüyet etmektir. Vali yalnız devletin umumi vazaifile mahalli vazaif arasında tearuz vukuunda müdahale eder.

Kaza

Madde 15- Kaza yalnız idari ve inzibati cüzü olup manevi şahsiyeti haiz değildir. İdaresi Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından mansup ve valinin emri altında bir kaymakama mevdudur.

Nahiye

Madde 16- Nahiye hususi hayatında muhtariyeti haiz bir manevi şahsiyettir.

Madde 17- Nahiyenin bir şûrası, bir idare heyeti ve bir de müdürü vardır.

Madde 18- Nahiye şûrası, nahiye halkınca doğrudan doğruya müntehap azadan terekküp eder.

Madde 19- İdare heyeti ve nahiye müdürü, nahiye şûrası tarafından intihap olunur.

Madde 20- Nahiye şûrası ve idare heyeti kazai, iktisadi ve mali salahiyeti haiz olup bunların derecatı kavanini mahsusa ile tayin olunur.

Madde 21- Nahiye bir veya birkaç köyden mürekkep olduğu gibi bir kasaba da bir nahiyedir.

Umumi Müfettişlik

Madde 22- Vilâyetler iktisadi ve içtimaî münasebetleri itibariyle birleştirilerek umumi müfettişlik kıtaları vücuda getirilir.

Madde 23- Umumî müfettişlik mıntakalarının umumi surette asayişinin temini ve umum devair muamelatının teftişi, umumi müfettişlik mıntakasındaki vilâyetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi vazifesi Umumi müfettişlere mevdudur. Umumi müfettişler Devletin umumi vazaifile mahalli idarelere ait vazaif ve mukarreratı daimi surette murakebe ederler (tbmm.gov.tr).

ra programdaki Bolşevik ruhunu gidermeye imkan nispetinde muvaffak olduk (Eken, 2008; 583).

Erzurum'da yayımlanan ***Albayrak*** gazetesi ise, 31 Ocak 1921 tarihinde yayımladığı bir yazıda, bu programı halk hükümeti yapılması yolunda büyük bir adım addederek sevinçle karşılamıştır (Akbulut, 1991; 70).

Basında "Şark Mefküresi"

Meclis'in "Türkiye Halk Hükümeti"nden, vilâyetlerin "muhtariyet-i tamme"sinden, Şûralar hükümeti kurulmasından söz eden bir kanun teklifini görüştüğü günlerde, basında da "Sovyet" kelimesinin tam karşılığı olarak kullanılan Şûralar Hükümeti'nin nasıl kurulacağına ilişkin yazılar yayımlanmaktaydı. Bunlardan biri, Kastamonu'da yayımlanmakta olan *Açıksöz* gazetesinin 14 Ekim 1920 tarihli nüshasında "Şûralar Hükümeti Nasıl Olur?" başlıklı yazıydı. İmzasız yazıyı aynen sunuyorum:

> **Şûralar Hükümeti Nasıl Olur?**
>
> Bolşeviklik şartlarından birincisi Şûralar hükümetidir. Bolşeviklik ilan edilir edilmez Şûralar tesisi etmek icab eder.
>
> Bu Şûralar nasıl vücuda gelirler?
>
> Köy halkı bir gece toplanıp aralarından üç-beş adam intihab ederler [seçerler]. Köy küçük ise 3 adam, ortaca ise 5 adam, büyük ise her mahalleden 3 adam hesabıyla azalar intihab olunur. Bu intihab olunan azalar heyetine (Şûra) ve azalarına da (**Şûra azaları**) denilir. Köy Şûrası'nın azalarından birisi reis intihab olunur, buna da (**Köy Komiseri**) namı verilir. Aralarından birisi de katib intihab olunur.
>
> Katibin okumak ve yazmak bilmesi lazımdır. Böyle bir adam yok ise hariçten celb olunur. Azaların da okumak yazmak bilmesi lazımdır. Böyleleri yok ise mazur görülür.
>
> **Köy Şûralarının Vazifesi**
>
> Köy Şûralarının ilk işi istatistik tanzimi olacaktır.

1- Köyde ne kadar çalışabilecek (14-69) yaşında adam var, ne kadar ihtiyar, alil, hasta, sakat, hasılı çalışamayacak ne kadar adam, ne kadar çocuk var (14-8), (8-4) ve dört yaşına kadar olanlar, bunlardan ne kadarı öksüz: pedervaldesi yok, pederi var valdesi yok, valdesi var pederi yok, akraba ve hısımları var, yahut yok; kimler ne derecede okumasını yazmasını biliyor ve kim ne ile meşgul. Herkes adlarıyla veya şöhretleriyle yazılır.

2- Köyde ne kadar ev var. Eve ihtiyaç var mı?

3- Cami, medrese, tekke, mektep, posta ve telgraf, telefon, ambar, oda, han, dükkan, sanayi müesseseleri, değirmen, fabrika ve ilah... var mı? Bunlar kimlerin ve ne kıymettedir?

4- Kimin ne kadar tarlası var, bütün köyün ne kadar, otlak, mera, boş arazi, bataklık, orman, göl, nehir, çeşme, yol, şose, kabristan, vakıf arazisi, askeri çiftlik ve ilah... Köy halkına toprak kifayet ediyor mu, fazla var mı? Ne çeşitten ne kadar lazım ve yahud fazla?

5- Hasılat neler ve ne miktarda: buğday, arpa, çavdar, yulaf, tütün, patates, burçak, mercimek, fasulye, üzüm, ot ne nisbette yetişiyor? Ayrı ayrı her şahsın ne kadar, bütün köyün ne kadar?

6- Hayvanlar: At, kısrak, inek, öküz, manda, koyun, keçi, deve, ilah... Kimin ne kadar, ne gibi hayvanları var, bütün köyün ne kadar arı, kaz, hindi, tavuk, ördek ve hayvanları var?

7- Senede ne kadar et, yumurta, bal, yoğurt, yağ, deri, pamuk, yün, yapağı, tiftik hazırlanıyor; kimin ne mikdarda.

8- Demircilik, marangozluk, dokumacılık, kunduracılık ve terzilik ve ilah... sanatlar ve müessesleri var mı? Neler yapılıyor ve ne nisbettedir?

9- Bütün mahsulat ve mamulat ne oluyor? Ne kadarı fazla, harice ve nereye kadar sevk olunuyor?

10- Ekmek ne kadar? Sabanı ne çeşit ve ne kadar makineleri var? Çift sürmek için öküz, manda yahut at mı kullanılıyor? Bütün köyün ne kadar? Kifayet ediyor mu, neye ihtiyaç var?

11- Araba, yaylı, kağnı, kızak, fayton, dört tekerlekli Rus ve Alman arabaları, diğer vesait-i nakliye

12- Atlanmış

13- Her nevi vergiler ve borçlar: Senede kim, hangi vergiyi, ne kadar veriyor, bütün köy halkı ne kadar? Borç var mı? Ve ne gibi?

14- Elbise, alat-ı sai ve diğer neye ihtiyaç var? Köyde ve hangi şeye ve ne kadar? Köyde kooperatif varını? Fabrika mamulatı nereden tedarik olunuyor? En yakın şehir, Pazar mahalli ve yahud istaston hangisi ve kaç kilometre mesafededir?

Nahiye Şûrası

Köy Şûralarının intihabları bittikten sonra bütün o nahiyede mevcut köylerdeki Şûraların bütün azaları toplanıp Nahiyenin bütün umuru hakkında müzakere edilir. Köylerde ve merkezde kabul olunan kararlar ve kanunlarla muarefe [tanışma] peyda ederler ve malumat alırlar. Nihayet kabul olunan kararları tatbik ve icra ve merkezlerle daimi münasebet ve muamelatta bulunmak için takriben on kadar aza intihab edilir. Bu vechile Nahiye Şûrası azalardan biri reis ve biri katip ve diğerleri de ihtisasına göre mesai, iaşe ve ilah gibi işleri alırlar. Reis Nahiye Komiseri olur. Köy Şûralarının azaları, nahiye Şûrası azalarını isterlerse kendi aralarından ve isterlerse hariçten intihab ederler.

Mahalle Şûrası

Şûralarda her mahalle halkı, köylerde olduğu gibi Mahalle Şûraları ve Mahalle Komiseri intihab edilir. Mahalle Şûrasının azaları mahalle küçükse 3, büyükse 5 azadan müteşekkil olur. Fakat imkan dahilinde mahalleleri aynı dereceye kadar ..... vasati yüz haneye taksim edilerek beş aza intihab etmek usulü kabul olmalıdır.

Kasaba Şûrası

Bütün mahallelerde Şûralar tamamiyle teşkil ettikten sonra Mahalle Şûraları azaları bir Kongre tertib ederek Kasaba Şûrası, Nahiye Şûrası gibi vücuda gelir. Reis, Kasaba Komiseri olur.

Kaza Şûrası

Nahiye Şûralarının ve Kasaba Şûralarının azaları ve lüzum görülürse Köy ve Mahalle Şûralarının murahhasları kaza merkezinde Kongreye toplanarak bütün kazaya ait umuru müzakere ederler; kararlar kabul edilir, merkezlerde kabul ve tasvip olunan kanunlar ve kararlarla muarefe [tanışma] peyda ederler ve malumat alırlar. Nihayet yirmi azadan müteşekkil Şûra azalarını intihab ederek dağılırlar. Bu Şûranın reisi Kaza Komiseri olur.

Şehir Şûrası

Şehir büyüklüğüne göre mahalle, semt ve şehir Şûralarına malik olur. Mahalle Şûrası köy Şûrasına, Semt Şûrası Nahiye Şûrasına ve Şehir Şûrası da Kaza Şûrasına muadil olabilir.

Liva Şûrası

Vilayet veyahut Liva Şûrası kaza ve bütün şehir Şûralarının azalarından, nahiye ve kasaba Şûralarının murahhaslarından müteşekkil Kongre tarafından intihab olunur. Liva Şûrası kırk kişiden müteşekkil ve o mıntıkanın meclis teşriiyesi hükmünde olur. Ve mütehassıslardan ibaret maarif, iaşe, mesai, ...

harbiye, sıhhıye ve ilh.. komiserleri intihab olunarak kuvve-i icraiye vücuda getirilir (*Açıksöz* Gazetesi, 14 Teşrin-i Evvel 336, Sayı: 86).

Halid Rıfkı Bey (Kulaç) (1881-1962)

Kastamonu'da yayımlanan ***Açıksöz*** gazetesinde Şûra Hükümeti'nin nasıl kurulacağına ilişkin yazılar yayımlanırken, Trabzon'da yayımlanan, İttihatçı eğilimiyle bilinen ***İkbal*** gazetesinde, Bolşevizm'in Türkiye için tek kurtarıcı olduğuna dair yazılar yazılmaya başlanmıştı (Usta, 1998). Bunlardan biri de, *İkbal* gazetesinin 11, 18 ve 28 Eylül 1920 tarihli nüshalarında "Büyük Cereyan Karşısında", "Gaye İsteriz" ve "Türkler ve Bolşeviklik"[1] isimli üç makale kaleme alan Rıfkı Kulaç'ın yazılarıdır.

Rıfkı Kulaç'ın hayatı bu topraklarda yaşayan insanların renkli ve acılı hayatlarına en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir. 1881 Sürmene doğumlu Rıfkı Bey, idadi eğitimini İstanbul'da, Dar-ül Fünun eğitimini ise Edirne'de yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Yemen'de savaşmış ve esir düşmüştür. Esaretten dönüşünde Tiflis'te lokanta işletmekte olan ağabeyinin yanına gitmiş, Cemal Paşa'nın öldürülmesi dolayısıyla yapılan geniş tutuklama kampanyasında tutuklanmıştır. Halid Rıfkı Bey'in serbest bırakıldıktan sonra Türkiye'ye dönmeyip Moskova'da üniversite okumayı tercih etmesinin sebebi, Anadolu'daki başlayan anti-bolşevik cereyan olabilir. 1926'da Türkiye'ye döndükten sonra gazetelere yazmaya devam eden Rıfkı Kulaç, her zaman Bolşevik olarak mimlenmiştir. Yukarıda sözü edilen makaleleri esaretten döndükten sonra, ağabeyinin yanına Tiflis'e gidip gelirken kaleme almış olmalıdır (Albayrak, 2010; 206-208).

Bolşevizm'in herkesi dalga dalga nasıl bir etkileme alanına sahip olduğunun en güzel örneklerinden bir Rıfkı Bey'dir. Rıfkı Bey'in adına Bakü Kongresi'nde de, THİF tutuklamalarında da rastlamıyoruz. Ancak, entelektüel düzeyi son derece yüksek olan bu yazıları kaleme alan Halid Rıfkı "Bolşeviklik, insan zekâsının tasarladığı en son, en mükemmel, en yüksek bir idare makinesidir"; "Sovyet hükümetinin Kızıl Orduları yense de yenilse de, yine Bolşevikliğin iktisadi düsturları milletler tarafından tatbik olunacaktır"; "Bolşevikliği hemen hemen bir soyguncu alayına benzetmek cidden büyük bir günahtır" diyecek kadar Bolşevizm'e gönül vermiştir:

> **Büyük cereyan karşısında**
>
> Günden güne havzasını genişleten ve her gün muhit-i nevazişine binlerle müştak adl ve hak toplayan Bolşevizm cereyanının önünde bir heykel gibi durmak mümkün müdür? Çarlığın enkazı üstünde yükselen halk irade-

1 Veysel Usta tarafından transkribe edilerek iletilen makaleler için teşekkürlerimi sunarım.

si acaba bizim gibi zulm görmüş, hakkından mahrumiyete mahkum olmuş koskocaman bir milleti ikaz edecek kabiliyet ve mahiyette değil midir? Şüphesiz ki zalimler cezalarını bulacaklar ve mazlumlar haklarına nail olacaklardır. İşte bu hakikati idrak ile anlıyoruz ki bizim de Bolşevizm cereyanına bigâne kalmamaklığımız bu keyfiyet-i rahşan ve mefharetle hemdest-i ittifak olarak adalet istemekliğimiz pek elzem, hatta hiç kaçırılmaması elzem fırsatlardandır.

Bizim için şarkın ve şimalin bu tahliskar ve elini samimiyetle sıkmaktan yeşil sancağımızı kızıl bayrağın temevvüc-nüma-i saadet olduğu ufuklarda bulundurmak pek mecburi bir iştir.

Tekrar edelim: Cihan emperyalistini tehdit eden Bolşevikliğe samimiyet göstermek, bu muazzam cereyana sadakatiyle kapılmak, kim ne derse desin bize kuvvetli bir borçtur.

İkbal, 11 Eylül 1336
(İmzasız)

Türkler ve Bolşeviklik

Bolşevikliğe muarız [karşı] olanlar diyor ki: Sosyalistlik nazariyatı, müsavattan hiç hoşlanmayan tabiat kanunlarıyla kolay kolay uzlaşamaz. İnsanlık aleminde güzellik çirkinliğe, zeka bilahete, kurnazlık saflığa, kuvvet zayıfa, çalışmak tenbelliğe ta ebede kadar tefevvuk edecektir. Filhakika küremizin sathında yaşayan beşeriyet tekamül sahasında aynı süratle, aynı hizada yürümüyor. Bir tarafda Cermenler, Anglo Saksonlar, Latinler gibi terakkinin en son kertesine yükselmiş milletler, diğer tarafta Hutantular, Yamyamlar, Şamaniler gibi henüz hayvanlık hududunu aşamamış vahşi cemaatler var. Yekdiğerinden böyle engin farklarla ayrılmış insan kümelerini müsavat kadrosuna sığdırmak aklın, muhakemenin hatta hayatın bile inanamayacağı mücizelerdendir. Eğer insan kudreti, tabiat ve muhitin yaşayışımız üzerindeki tahakkümünü ifna ederek istikbale doğru yürüyüş yapan muhtelif cemaatleri bir hizaya, bir seviyeye getirebilseydi o zaman müsavata istinad eden idare düsturlarını fiiliyata inkılab ettirmek belki kolaylaşırdı. Ne çare ki dünyamızın kuruluşunda, medeniyetin bugünkü, hatta yarınki şeklinde bizi müsavata ulaştıracak hiçbir emare görünmüyor. Bilakis Gustave Le Bon'un dediği gibi "ilim ve tecrübemiz günden güne arttıkça fertler ve cemiyetler arasındaki müsavatsızlık da o nisbetde çoğalıyor." Bolşevikler bir hakikatlerle ölçersek muarızların kanaatine hak vermek zaruretinde kalırız. Fakat bugün pek kanlı bir ihtilal devresi geçiren Bolşeviklik hiçbir zaman sosyalistlerin tasarladığı müsavata vasıl olmak hülyasıyla çarpışmıyor. Unutulmamalıdır ki bütün inklabların biri manevi, diğeri maddi olmak üzere iki mefkuresi

vardır. Bolşevikliğin manevi mefkuresi müsavata ulaşmak ise de maddi ve ameli mefkuresi bilhassa sermayenin tevlid ettiği sefalet ve haksızlığı izale etmektir. İnsanlığın mazisinde hiçbir inkılab veya ihtilal gösterilemez ki manevi gayesine ulaşmış olsun. [Ziya Gökalp ve şair Mehmed Emin tarafından tasavvur edilen Turan rüyası da millet programımızın ulaşılması mümkün olmayan manevi gayesiydi.] O halde müsavatı istihdaf eden Bolşevikliğin ancak maddi mefkuresine kavuşabileceğini, ondan ötesine geçmeyeceğini teslim etmek lazım gelir.

Medeniyetin son asırda ilim ve sanat vadisindeki hayret veren terakkiyatına mukabil içtimai sahada halkı memnun edecek hiçbir yenilik göze çarpmıyordu. Buhar, elektrik vesaire kuvvetlerinden elde edilen her türlü vesait denebilinir ki yaşayış alemimdeki sefalet ve buhranı bir kat daha artırıyordu. Fennin terakkiyatını cemiyetlerin (...) uygun bir hale getirmek için her şeyden evvel mahsul ve sermayeyi umumun maişetine alet etmek, milyonlarca amelenin kazancını bir milyardır kasasına akıtan haksızlığı ortadan kaldırmak lazımdır. İşte dört seneden beri silahlı, paralı, siyasi teşebbüsleriyle dünyanın her köşesine sokularak için için kaynaşan Bolşeviklik bu iktisadi yolsuzluklara çeki düzen vermek için meydana atılmıştır. Rusya'ya giderek oradaki idare ve yaşayışı yakından görenlerimiz pek yanlış kanaatlerle avdet ediyor. Şümullü bir ihtilalin en heyecanlı sarsıntılarıyla çalkalanan memlekette görünmesi zaruri olan yolsuzluklara kapılarak Bolşevikliği hemen hemen bir soyguncu alayına benzetmek cidden büyük bir günahtır. Şüphesiz Rus milleti yapmak istediği inklab için iyiden iyiye hazırlanmış, yetiştirilmiş olgun bir millet değildi. Bugün Rus toprakları üstünde cereyan eden hadisatın amali, Rus milletinden ziyade sayısı yüzü geçmeyen yüksek zekalı şahsiyetlerdir. İrfan ve idrakini tamamlamamış bir halkla bu biçim inklablara girişildiği zaman biraz da milletin hissiyat ve ihtirasına göz yummak mecburiyeti vardır. Kızıl Orduların zorla girdikleri yerlerde ihtimal ki mağazalar yağma ediliyor, zenginler taarruza uğruyor, ufak tefek iğrenç hareketler vukua geliyor. Fakat bu çirkinlikler Bolşevikliğin programında değil, zincirlerinden boşanmış bilgisiz mujiklerin ruhundadır. Zaten bütün inklabların bir ihtilal devresi vardır ki baştanbaşa zulüm, yağma, ihtiras ve idam gibi haşin menakıbla doludur. Bolşeviklik gibi içtimai teşkilata büsbütün yeni bir çığır açmak isteyen çetin bir inklabın ihtilal zamanları da bu zaruri kabahatlerden münezzeh olamaz. O halde Bolşeviklik cereyanlarını bugün gördüklerimizle veya işittiklerimizle değil yarın görecek veya dinleyeceklerimizle ölçmeliyiz. Şûrasını hatırlamak icab eder ki Bolşevikliğin mukadderatı sınırlardaki muharebelerin neticesine bağlı değildir. Sovyet hükümetinin Kızıl Orduları yense de yenilse de yine Bolşevikliğin iktisadi düsturları milletler tarafından tatbik olunacaktır. Artık içtimai teşkilatın, sermaye ve ka-

zanç prensiplerinin eski şekliyle uzun müddet yaşamak ihtimali kalmamıştır. Daha şimdiden Romanya'da, Macaristan'da, Fransa ve İtalya'da, hatta İngiltere'de şimendifer fabrika, çiftlik gibi büyük müesseseler Rusya'daki tarzı kabule başlamışlardır. Bir çiftlikten alınan varidat, bir fabrikadan istihsal olunan kazanç yalnız sahiplerinin değil o müesseseler dahilinde çalışan herkesindir.

Amele heyetlerine, sosyalist sendikalara malik olmayan milletlerin istenildiği zamanda Bolşevikliği kolaycacık tatbik edemeyeceği tabiidir. Avrupa ve Amerika'nın hazırlıklar unsurları Bolşevikliği Şarklılardan çok evvel fiiliyata inkılab ettireceklerdir. Esasen iktisadi hayatın henüz sokulamadığı memleketlerde sermaye ve asaletin tahakkümü ötekiler kadar ağır değildir. Bilhassa yurdumuzdaki arazi ve servet ne Kınyazların ne de milyarderlerin inhisarı eline geçmiştir. En yoksul köylerimizin bile elinde ufak bir tarlası, altında barınabilecek küçük bir evi vardır. O halde Türkler için Bolşevikliğe doğru –Rusya'ya olduğu gibi– bir ihtimalin kanlı, haşin adımlarla değil ancak siyasi, içtimai, ilmi, edebi faaliyetlerin tehlikesiz adımlarıyla yürümek lazımdır.

Bolşeviklik, insan zekasının tasarladığı en son, en mükemmel, en yüksek bir idare makinesidir. Henüz hürriyet düsturlarıyla ünsiyet edemeyen milletimizin bu yeni cereyana İngilizlerin düsturu gibi, "yavaş yavaş fakat emniyetle" karışması selametimiz iktizasındandır. Bütün dünyanın, bütün milletlerin büyük bir inkılaba müzahir olabilmek için taşkın bir idare ile azami faaliyetini ibzal ettiği bir zamanda Türk milletinin her işi bir tesadüfe bırakarak uyuşuk kalması çok tehlikeli bir ihmaldir. Her dakika hatırlamalıyız ki asrımızda yaşayan insanların mukadderatı tesadüf veya talihe bağlı değildir. Bilakis talih ve tesadüf dediğimiz gizli kuvvetlerin yuları çalışan milletlerin elindedir.

Halid Rıfkı
İkbal, 18 Eylül 1336

Gaye İsteriz

Hadi diyelim ki silah taşımaktan omuzlarımız, tetik çekmekten parmaklarımız, yaya yürümekten bacaklarımız yoruldu.

Okuya okuya dimağlarımızda yer, mülkümüzde cahil mi kalmadı ki irfan müesseselerini teker teker kapatıyoruz? Tekâmülün en son kertesine mi çıktık ki yanı başımızda kaynaşıp duran şümullü inkılaplara kulak tıkıyoruz.

Hayır! Durmak bir bakıma göre ölmektir. Bizse henüz intihara karar vermiş değiliz. Yaşayacağız, yaşamak istiyoruz. O halde dünyanın baştanbaşa çalkalandığı bir zamanda tesadüfe yaslanıp kalmak gücümüze gitmeli ve kanımıza dokunmalıdır. Memleketin mukadderatını avuçlamış şahsiyetlerden esaslı kararlar istemeliyiz, sağlam program istemeliyiz, gaye istemeliyiz.

Unutmamalıyız ki memleket adamsız değildir: İstanbul'da vilayet merkezlerinde, köşede bucakta, değil yalnız Türkiye'yi, belki bütün Asya'yı diriltecek kadar değerli adamlarımız vardır ki bugün gayesizlik yüzünden pinekleyip duruyor.

Tekrar edelim! Mefkuresiz millet yaşayamaz.

Bize bir kıble lazım, bir gaye lazım. Ta ki milletin sinmiş azim ve iradesi, okumuş kitlenin mesaisi, çömelmeye yüz tutmuş koca bir saltanatı ayağa kaldırabilsin. Yoksa...

Halid Rıfkı
İkbal, 28 Eylül 1336

Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi ve Sosyalizm

1920 yılı sonbaharında Ankara'nın ideolojik ikliminin belirlenmesine etki yapan yayın organlarından biri de *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesidir. Talat Paşa'nın en sadık takipçilerinden biri olan Yunus Nadi'nin başında olduğu *Yeni Gün* gazetesi, Bolşevik Rusya'yla dostluğu savunmakta, Bolşevizme sempati ile yaklaşmakta ve halkçılığın bayraktarlığını yapmaktadır. 1920 yılı Eylül başında Mustafa Kemal daha önce tartışıldığı gibi Şark Mefkuresi'nden vazgeçtiği halde, bu çevrenin aynı tutumu sürdürdüğü görülmektedir. Talat Paşa Berlin'de, Enver ve Cemal Paşa'lar Bolşevik Rusya'da ittifak doğrultusunda faaliyet gösterdiği sıralarda *Yeni Gün* gazetesi çevresi de bu politikaları birkaç ay daha savunmaya devam etmiştir. Hem Yeşil Ordu Cemiyeti üyesi, hem de Halk Zümresi'nin liderlerinden olan Yunus Nadi'nin gazetesi *Yeni Gün*'de yayımlanan bazı yazıların incelenmesi, dönemin ruhunu anlamamıza yardımcı olacaktır.

Yunus Nadi, Halk Zümresi'nin kuruluşunu 6 Eylül tarihli *Yeni Gün* gazetesinde müjdelemişti (Çıkın, 2007; 156). Kendisinin "İttihat Terakki'nin sol kanadına mensup" olduğunu söyleyen gazeteci Muhittin Birgen, Ankara'ya biraz geç gelmişse de, gelir gelmez *Yeni Gün* gazetesinde yazmaya başlamıştır. Bu kadrolar içinde sosyalizme en fazla gönül vermiş kişi olan "nazariyeci Muhiddin" (Ataç, 1970; 409), "Nazariyatçılık, Amelîyatçılık" başlıklı yazısıyla, Halk Zümresi'ne kuramsal açılımlar getirmiştir (Çıkın, 2007; 156). Muhittin Birgen, 8 Eylül 1920 tarihli *Yeni Gün*'de "Halk Zümresi Siyasi Programı, Maksad ve Meslek" başlıklı yazısında: Halk Zümresi'nin "Memlekette bilâ-kayd ü şart **halkı hakim** kılmak üzere" kurulduğu, "asrın icabına ve **halkın ihtiyacatma** göre" yenilikler yapılacağı, **halkın kendi kendini yönetmesi** yolunda çalışacağı, Zümre'nin nazarında "rençber, amele sanat erbabı,

memur, hademe gibi" kişilerin "hakiki **hadimler** [yardımcılar]" kabul edildiği ve **toplumculuğu bireyciliğe üstün kılmanın** "zümrenin en başlı umdelerinden biri" olduğunu belirtmektedir[1] (Çıkın, 2007; 157).

Şu durumu saptamakta yarar var: Moskova'dan gelen haberlerin olumsuz olması nedeniyle Mustafa Kemal'in 2 Eylül tarihinden itibaren Bolşevik Rusya'ya karşı mesafeli davranmaya başlaması ve hükümetteki politika değişikliği, *Yeni Gün* gazetesine hemen yansımamıştır. *Yeni Gün* gazetesinde eylül ve ekim aylarında Bolşevik Rusya hakkında olumlu görüşler içeren yazılar yayımlanmaya devam etmiştir (Çıkın, 2007; 158). Bunda gazetenin BMM hükümetine olan bağlılığından daha ziyade, yurtdışındaki Talat Paşa'ya bağlı olması etki etmiş olmalı. Aşağıda, bu tarihler arasında yayımlanan yazılardan bazılarının başlıklarını sunuyorum:

"Hususi istihbaratımız: Üçüncü Enternasyonal'in Beyannamesi", 30 Ağustos 1920.

"Beynelmilel Bakü Kongresi Bugün İçtima Ediyor: Türk milletinden kongreye en samimi tebrikat", 1 Eylül 1920.

"Yeni İdare", 2 Eylül 1920. Yunus Nadi,

"Yeni Hayat", 6 Eylül 1920. Yunus Nadi,

"Nazariyatçılık, Ameliyatçılık", 8 Eylül 1920. Muhittin Birgen,

"Halk Zümresi, Siyasi Programı, Maksad ve Meslek", 8 Eylül 1920.

"Uyanınız! Uyandırınız!", 9 Eylül 1920. Muhittin Birgen,

"Halk Hükümeti", 14 Eylül 1920. Yunus Nadi.

"Halkın İktisadiyatı", 15 Eylül 1920. Yunus Nadi,

"Bolşevizm ve Kızıl Ordu", 16 Eylül 1920.

"Bolşevik Programı", 16 Eylül 1920.

"Üçüncü Enternasyonal Kongresinin Tavsiyeleri", 16 Eylül 1920.

"Rusya da Halk Hükümeti Ne Yapıyor?", 15 Eylül 1920.

"Rus Bolşevik Fırkası Nizamnamesi", 3 Ekim 1920.

Yunus Nadi, BMM'de görüşülmekte olan Halkçılık Programı bağlamında eski hükümet şeklini değiştirmek gerektiğini şöyle anlatmaktadır:

> Türkiye'de dahi efkâr bir inkılaba hazırlanmıştır, onu istiyor ve bekliyor, denilebilir ki memleket bu itibar ile baştanbaşa his ve ihtiyaç kesilmiştir. Şehirlinin istediği yeni birşey, kasabalının istediği yeni bir şey, köylünün derinden derine hasretini çektiği yeni bir şey var. ... Inkılabın kendini göstereceği ilk saha hükümet şeklidir. Eski idare şekli kaldırılarak yerine yeni bir şekil getirilmelidir[2] (Çıkın, 2007; 159)

1 *Yeni Gün* gazetesi, "Halk Zümresi, Siyasi Programı, Maksad ve Meslek", 8 Eylül 1920.

2 *Yeni Gün* gazetesi, Yunus Nadi, "Halk Hükümeti", 14 Eylül 1920.

Yeni Gün, *6 Eylül 1918.*

Yeni Gün, *25 Ağustos 1920.*

Yeni Gün gazetesinde açık açık, "yönetimin değişeceği" ve "şimdiki gibi bir yanda halk bir yanda hükümet memurları olarak memleketi ikiye bölen bir usul" olmayacağı, Meclis'in toplanarak "en büyüğünden en küçüğüne bütün işleri göreceğini" ve "böyle olunca halkın kendisinin idareyi eline almış olacağı" yazılmaktadır. Böylece "artık devlet"in bizzat köylüler olacağı, halktan kopuk "eski" yöneticilerin aksine halkın ve özellikle de köylünün sorunlarıyla ilgilenen vekillerin geleceği, kooperatifler gibi kurumların ancak halk iradesinin hakim kılınmasıyla kurulabileceği anlatılmaktadır:[3]

> Senin kooperatif dediğin teşkilat ve bunların dayandığı **devlet bankası** cümleten ve **umumen halkın kendi malıdır.** Kooperatifin köy idaresini kullanacak ve yürütecek olan sizlersiniz. Siz köyünüzde birer birer kimin ne halde olduğunu bilirsiniz. Parası olmayıp da ihtiyacı bulunanlara mahsulü çıktıktan sonra almak üzere pek ala mal verebilirsiniz. ... bu yeni idarede para pul çalışmaktan ibarettir. Çalışan adamın mahrum kalacağı hiçbir şey yoktur. (**Çalışmayanı, çalışmak istemeyeni cemiyetimizden tard etmeye kadar ileri gidebiliriz.**) Para öküz, saban, araba, dam için değil mi? Sizin bu yoldaki ihtiyaçlarınızın hemen kâffesi yine kendi teşkilatınız tarafından temin olunur. ... Bu yeni idarenin köylüye yapacağı en büyük iyiliklerin birincilerinden biri de işte o **tüccar ve faizci dediğiniz belayı ortadan kaldırmak olacaktır**[4] (Çıkın, 2007; 159).

"Rusya'daki amele ve köylüler hükümeti"nin, Tasfiye-i Cehalet Kanunu adıyla bir kanun çıkararak, okuryazarlığı zorunlu hale getirdiğine ilişkin bir haber ve yasanın tamamı *Yeni Gün* gazetesinin sayfalarında yer bulmuştur[5] (Çıkın, 2007; 159). 16 Eylül 1920 tarihli *Yeni Gün* gazetesinde "**Bolşevizm ve Kızıl Ordu**" başlıklı yazıda şu saptamalar yapılmıştır:

> Bolşevik bir siyasetçinin ağzından: "Evet, Sosyalizm idaresinde ordu olmayacaktır. Bu hepimizin gayesidir. Fakat bizde henüz sosyalizm hakkıyla cari değil. Sosyalizm idaresi öyle bir şey ki onu öyle bir iki senede tamamen tatbike kuvvetimiz kabil değil. Tedrici gitmek lazım. Bir de henüz bir intikal devresindeyiz ki ona "emekçilerin diktatörleri"[6] devresi deniyor. Sosyalist idaresi tamam budur diyebilmek için hiç olmazsa on sene çalışmaya mecburuz (Çıkın, 2007; 160).

Yine 16 Eylül 1920 tarihli *Yeni Gün* gazetesinde "Üçüncü Enternasyonal Kongresi'nin Tavsiyeleri" başlıklı yazıda ise şu saptamalar yapılmıştır:

---

3 *Yeni Gün* gazetesi, Yunus Nadi, "Halkın İktisadiyatı", 15 Eylül 1920.

4 *Yeni Gün* gazetesi, Yunus Nadi, "Çalman Öküzler", 16 Eylül 1920.

5 *Yeni Gün* gazetesi, "Rusya'da Halk Hükümeti Ne Yapıyor?", 15 Eylül 1920.

6 Sol literatürde "proletarya diktatörlüğü".

1. Komünist fırkası, işçi ve köylülerin kurtarılması için başlıca esaslı vasıtadır. Her memlekette ... başlı başına komünist fırkası olmalıdır. 2. Her memlekette yalnız bir komünist fırkası olmalıdır. 3. Komünist fırkası şiddetli bir merkeziyet esasına göre teşkil olunmalı ve ... fırka azası meyamında askeri bir inzibat bulunmalıdır. 4. On kişilik bir işçi gurubu olan yerlerde bile komünist fırkasının bir şubesi teşkil edilmelidir. 5. Komünist fırkasının program ve inkılab usulüne sadık olarak komünist teşkilatı her tarafta işçi ve köylü teşkilatlarıyla sıkı münasebette bulunmalı ve sekterlikten içtinab ettiği kadar prensipsizlikten de kendini korumalıdır (Çıkın, 2007; 160).

Bu yazı nedeniyle *Yeni Gün* gazetesi ile *Yeni Dünya* gazetesi arasında sert polemikler yaşanmıştır. III. Enternasyonal'in 2. Kongresi'nin "Doğu Halklarına Çağrı"sı 16 Eylül 1920'de hem *Yeni Gün* gazetesinde hem de *Yeni Dünya* gazetesinde yayımlanmış; TBKP'liler bu çağrının *Yeni Gün* gazetesinde eksik yayımlandığını iddia ederken, Yunus Nadi de *Yeni Dünya* gazetesini taklitçilikle suçlamıştır (Güz, 1991; 46. Çıkın, 2007; 160). İki gazete arasında Komünist Enternasyonal'in ideolojisinin hangisi tarafından temsil ettiğine ilişkin bir çekişme yaşanmaktadır. Muhittin Birgen durumu şöyle özetlemektedir: "Hiçbir zaman memleket bugünkü kadar esaslı bir siyaset ihtiyacı karşısında bulunmadı. Çünkü hiçbir zaman inkıraz [tükenme, bitme] tehlikesi bize bu kadar yakın olmuş değildi. Hiçbir zaman memleket cihan inkılaplarına ait hareketlere bu kadar komşu olmamıştı." Memleketi "ancak esaslı bir siyasetin kurtarabileceğini" söyleyen Birgen, bunun "bütün esası değiştirmek" anlamına gelmediğini, bilimsel temele yani "içtimaiyat ilminin kanunlarına" dayanan bir yönetim kurmak gerektiğini söylemektedir[7] (Çıkın, 2007; 161).

Gelecekte, Cumhuriyet'in ideologlarından olacak olan İzmir milletvekili Mahmut Esat (Bozkurt) da *Yeni Gün* yazarları arasındadır. 21 Eylül 1920 tarihli "İdare Sanatı" adlı yazısında: "memleketimize, halkımızın ruh ve itikadına en uygun düşen idare şekli"nde, yönetim mekanizmasının "Merkezi hükümet ve mahalli hükümet" olarak ikiye ayrılmasıyla mümkün olacağını savunmakta; Hükümet programı "Halkın olanı halka veriniz" prensibi ile hazırlanmalıdır demektedir (Çıkın, 2007; 160).

Ekim ayında Muhittin Birgen, Amerika ve Avrupa'da işçi sınıfının mücadelelerinden söz ederek, "dünyanın en emperyalist amelesi olan İngiliz amelesi[nin] dahi" işçi sınıfı hareketine katıldığını, İtalya'da sosyalist hareketin canlılık kazandığını belirterek şu soruyu sormaktadır: "Ne için? Çünkü sosyalist dünyası ile birleşmeye karar vermiştir." Birgen, Türkiye sosyalistlerinin kendi içlerinde bir örgütlenme gerçekleştirip, bir program yapamadıklarından ve kendilerini "harice anlatıp onların arasına karışamamak-

7 *Yeni Gün* gazetesi, Muhittin Birgen "Esaslı Siyaset", 17 Eylül 1920

tan" yakınmaktadır: "Kapitalistler, istilacılar, en hain düşmanlarımız... Fakat ötekiler yani sosyalistler de henüz dostlarımız değil, hatta bizden haberleri bile yok! Fakat harice karşı biz sosyalistiz demek kâfi değildir, onu fiilen isbat eden şeyler de beraber bulunmak lazım gelir." Birgen, Türkiye sosyalistlerinin Avrupalı yoldaşlarına ulaşarak Türkiye'nin kurtuluşu için verilen mücadelenin haklılığını anlatması durumunda "dostu bulunmayan zavallı Anadolu'yu müdafaa için bir anda milyonlarca ağız birden açılacak ve haykıracaktır." Birgen, yanlış anlaşılmaktan endişe etmektedir:

> Bu hararetli makale ile zannedilmesin ki gafil ve bihaber, sırf tercümeden ibaret bir sosyalizm istiyoruz. Asla! (...) Memleketin ruhundan doğan şerait-i içtimaiye ve iktisadiyesine tamamen uyan bir sosyalizmdir ki taraftarıyız[8] (Çıkın, 2007; 164) (abç)

Birgen'e göre bunun yolu da *Mesleki Temsil* sistemidir. Mesleki temsil "çalışan halkı iş başına geçirmek yahut işi ehline tevdi eylemek için kullanılan bir maniveladır." "Say [emek]" esasına dayanan sosyalizme ait bir kurumdur. Her bir mesleğin kendine ait bir örgütü ve sendikaları vardır[9] (Çıkın, 2007; 164).

Yeni Gün gazetesinde sol görüşleri dile getiren yazılar aralık ve ocak aylarında da devam etmiştir. Yunus Nadi bir yazısında Üçüncü Enternasyonal ve Cemiyet-i Akvam'ın iki farklı ve zıt kutup olduğunu belirterek tercihini III. Enternasyonal'den yana yapmıştır, çünkü "Üçüncü Enternasyonal mazlum milletleri yeni hayat mücadelesine davet" etmektedir[10] (Çıkın, 2007; 170). Bir başka yazısında ise Yunus Nadi, Doğu ve Batı devlet gelenekleri arasında önemli farklılıklar olduğunu, iki uygarlığın da farklı tarihsel aşamalardan geçerek, farklı tarihsel sonuçlar elde ettiğini vurgulamaktadır. En önemli fark, Doğu'da derebeylik sisteminin ve buna bağlı olarak gelişen bir aristokrat sınıfın, dolayısıyla ayrıcalıklara sahip bir sınıfın olmayışıdır. Nadi "Her yerde olduğu gibi bizde de halk hükümeti kurulacaktır. Çünkü halkçılık Türklerde bir ananedir" demektedir. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren "halkçılığın babası addolunan Karl Marks" halk hükümetinin şeklini tarif etmemiştir. Halk devleti, her ülkede o ülkenin koşullarına göre şekillenecektir[11] (Çıkın, 2007; 171). *Yeni Gün* gazetesinde yayımlanan bu yazılar, bu çevrenin zihin iklimini az çok yansıtmaktadır. Bu çevre, Talat Paşa'nın 1921 yılı Mart ayında öldürülmesinden sonra Mustafa Kemal'in yandaşları olarak tebarüz edecektir. Bu noktada, eylül ayı başındaki siyasi faaliyetlere dönebiliriz.

---

8 *Yeni Gün* gazetesi, Muhittin Birgen, "Bir Siyaset", 11 Ekim 1920.

9 *Yeni Gün* gazetesi, Muhittin Birgen, "Mesleki Temsil", 14 Ekim 1920.

10 *Yeni Gün* gazetesi, [Yunus Nadi, "Şark Meselesi Ne Âlemde?" ve Yunus Nadi, "Dünya Doğuruyor", 28 Aralık 1920.

11 *Yeni Gün* gazetesi, 26 Aralık 1920 ve "Türkiye Halk Devleti, BMM'ye armağan", 11 Ocak 1921.

Mustafa Kemal Duruma El Koyuyor

Hatırlarsak, Mustafa Kemal *ilk olarak*, "kağıttan kaplan" Halk Zümresi'nin seçtirdiği Nazım Bey'i içişleri bakanlığından anında istifa ettirmiş; *ikinci olarak* ortada dolaşan pek çok programın işlevsiz kalmasına yol açan Halkçılık Programı adı ile bir program taslağını Meclis'e sunarak kontrolü ele almış; *üçüncü olarak* Halk Zümresi'nin dayandığı güç olan illegal YOC'nin dağıtılması emrini vermişti. Bu süreçte sadece Yeşil Ordu Cemiyeti değil, Halk Zümresi de dağılmıştır. Mustafa Kemal'in bu döneme ilişkin ve Halk Zümresi hakkında yaptığı tahliller son derece dikkat çekicidir:

> Mecliste ahiren [sonradan] meydana çıkan halk zümresi bizim tanıdığımız arkadaşlardır. Bunlar memlekette bir içtimai inkılabın kısmen olsun lüzumuna kani olanlardır. Bu teşebbüsün mehalikini [tehlikesini] ihata edememektedirler [kavrayamamaktadırlar]. Hükümetten ayrı bir zümre yapmaktan vazgeçirmek istedik, mümkün olamadı. ... Hacı Şükrü Bey gibi birçok arkadaşlar hafi bir tarzda başladıkları Yeşil Ordu teşkilatı ile oynadılar. Bunu tevkif etmelerini kendilerine ihtar ettim. Kendi arzularını suhuletle terviç ettirmek isteyen bir takım kimseler hilekârane bir surette komünizm vs teşkilatına taraftar olduğumu daima neşrediyorlar. Fakat yanlıştır (Cebesoy, 1953; 473-475. Arsan, 1964; 351).

Sovyetlerle dostluk iklimi hem Rusya'da olan Enver Paşa dolayısıyla İttihatçılara, hem de gerçek Bolşeviklere, yani Mustafa Suphi'lere yaraya-caktı. Sovyetlerle araya mesafe koymak, Anadolu'da komünist örgütlenmelere izin vermemek, Mustafa Kemal'in, muhaliflerinin elindeki kozları alması anlamına da gelmekteydi. Bu süreçte Mustafa Kemal, hızla yeni ön-

lemler almıştır: TBKP'nin kurucusu ve YOC'nin Bolşevik üyesi Şerif Manatov, 20 Eylül'de Eskişehir'de tutuklanarak sınır dışı edilmiştir. Mustafa Kemal, dağıtılmasını emrettiği Yeşil Orduculara **pseudo/sahte/resmi** Türkiye Komünist Fırkası kurma talimatı vermiş ve ülkedeki bütün komünizan faaliyetleri kendi kontrolü altına alma doğrultusunda hamle yapmıştır. Anadolu'ya dönme niyet ve kararındaki Mustafa Suphilerin gelmesini önlemek için bir de mektup kaleme almıştır.

Mustafa Kemal'den Mustafa Suphi'ye mektup

Ankara Hükümeti Anadolu'da yeşeren Bolşevizm akımını kontrol altında tutmaya çalışırken, ağustos ayında Bakü'deki Mustafa Suphi'den mektup gelmiştir.

Mustafa Suphi dönüş arzusunu Mustafa Kemal'e, Moskova ile Ankara arasında sıcak ilişkilerin olduğu 1920 yazında yazdığı bir mektupla bildirmiştir. Süleyman Sami'nin Mustafa Kemal'e bizzat teslim ettiği mektuba daha cevap almadan, üstelik Ankara'nın stratejik planlarının da değiştiğini bilmeden 10 Eylül 1920'de toplanan TKP kuruluş kongresinde, partinin Anadolu'ya taşınması konusunda karar alınmıştır. Yani TKP'nin dönüşü bir **kongre kararı** haline getirilmiş; kongre sonrasında toplanan **ilk** merkez komitesi toplantısında da bağımsızlık savaşında yer ve sorumluluk almak, siyaseti vatanlarında yapmak için ülkelerine dönmeye, oybirliği ile karar verilmiştir (DB-I, 2004; 21-24).

Bu karar Komintern'in ve Şark Şürası'nın onayı olmaksızın alınamazdı. Demek ki, Türkiyeli komünistlerin Anadolu'ya dönmesi hem TKP, hem de Komintern tarafından uygun görülmüştür. İttifak antlaşması imzalamaya yanaşmayan Sovyet Rusya, büyük bir elçilik heyetini Ankara'ya yollamış ve Türkiye'den de ısrarla elçilik heyeti istemiştir. TKP'nin Türkiye'ye dönmesiyle artık Türkiyeli komünistler, Sovyet Rusya topraklarında değil kendi memleketlerinde siyaset yapacaktır. Dönüş kararı alınırken TKP, Anadolu'da değişen siyasi atmosferden tamamen habersiz, şu tahlilleri yapmaktadır:

> Merkez Büro ile ilişkide bulunan BMM başkanı Mustafa Kemal Paşa ile Doğu cephesi komutanı Karabekir Paşa'nın verdiği bilgiye göre, hükümet ve ordu çevrelerinde **Bolşevizme karşı duyulan tasvip ve sempati duygusu artmış bulunuyor** ve hatta isyan hareketinin[1] kimi üst düzey yöneticileri **komünist olmak istiyor** (DB-I, 2004; 18).

1 Mustafa Kemal ve arkadaşlarına kıyamcı/isyancı denmekteydi.

Sakın gelmeyin!

Mustafa Kemal, cevabi mektubunda Mustafa Suphi'ye şu mesajı iletmektedir: Bir yandan "emperyalist ve kapitalistlerin" saldırılarına karşı, öte yandan İstanbul Hükümeti'nin memleketin içini sürekli karıştırmalarına karşı savaşılmaktadır. Ankara'da halk hükümeti kurulmuştur ve bu hükümet Sovyet idaresinden farksızdır: "İçtimâ-i inkılap dahi safahat-ı lâzimesini geçirmekte olup bu inkılabı halktan doğmuş olan BMM sevk-ü-idare etmektedir."... "Binanaleyh milletin vahdet [birlik] ve mukavemetini ihlâl edebilecek zamansız ve fazla teşebbüslerden tevakki etmek [sakınmak] milletimizin halâsı nokta-i nazarından elzemdir" (Tunçay, 1991; 338-39). Mustafa Kemal, bir sosyal devrim yaptıklarını, bunu halktan doğan BMM'nin idare ettiğini, dış müdahaleye karşı oluşturulmuş olan birliği korumak ve bunu bozabilecek zamansız ve aşırı girişimlerden kaçınmak gerektiğini belirttikten sonra, açık açık bu siyasi ittifakı bozacak bir siyasi mücadele platformuna izin vermeyiz, demektedir. Mustafa Kemal aynı şeyleri Talat ve Enver Paşalara da yazmış ve memleket dahilinde kendi iktidarına alternatif olacak hiçbir girişime izin vermeyeceğini belirtmiştir.

Mustafa Kemal, BMM'nin "inkılabı sükunetle ve esaslı surette tatbik etmekte" olduğunu, Türkiye İştirakiyun Teşkilatı ile "gaye ve prensip itibariyle tamamen müşterek" olunduğu, Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'nın BMM başkanlığı ile irtibat kurması gerektiğini, çünkü "Türkiye dahilinde yapılacak her nevi teşkilât ve inkılabatın ancak bu Meclis vasıtasıyla yapılabileceğini" yazmıştır. Mustafa Kemal, "aynı hedefe yürüyen Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'yla tamamen tevhid-i mesai [işbirliği] edebilmek üzere BMM nezdinde" bir tam yetkili delege gönderilmesini isteyerek mektubunu bitirmiştir (Tunçay, 1991; 339). Söylediği şudur: "hariçten gelip teşkilat yapmak lüzumsuzdur, Büyük Millet Meclisi ile, yetkili bir temsilcinizin ilişki kurması yeterlidir." Aslında, kibarca "sakın gelmeyin, en fazla bir temsilci yollamanıza izin veririm" demektedir. Mustafa Kemal'in Mustafa Suphi'ye 13 Eylül 1920 tarihinde Sovyetlerle balayının bitişinden sonra yazdığı mektup, o kadar dikkatle kaleme alınmıştır ki Mustafa Suphi, Mustafa Kemal'in verdiği "gelmeyin" mesajını anlamamıştır. Mektubun tamamı Çerçeve VII'dedir.

Mustafa Kemal Suphi'ye yazdığı cevabı mahiyetini, 22 Ocak 1921 tarihli BMM gizli görüşmesinde şöyle anlatmıştır:

> Ben doğrudan doğruya Mustafa Suphi'nin mektubuna cevaben yazdım ve onu okuyabilirsiniz. Bu milletin, bu millet vekillerinden mürekkep olan Meclisin maksadı, gayesi, siyaseti kati olarak budur. Hiçbir vakitte merkezi hariçte bulunan bir teşkilâtla teşrik-i mesai edemeyiz. Biz kendi kendimizi sevk ve idareye çalışırız (tbmm, gov.tr) (abç).

ÇERÇEVE VII

Mustafa Kemal'den Mustafa Suphi'ye mektup

Bakû'da Türkiye İştirakiyun Teşkilatı Merkez Komitesi ve Heyet-i Merkeziye Reisi Mustafa Suphi Bey ve Azadan Mehmet Emin yoldaşlara,

Süleyman Sami Yoldaş vedaatiyle gönderdiğiniz 15 Haziran 1920 tarihli mektubunuzu aldım. Milletimiz kendisini hiçbir suretle temsil etmeyen İstanbul Hükümeti'nin *kabul eylediği şerait-i sulhiyeyi reddetmiştir. Ekseriyet-i azimesi* rençber ve köylülerden müteşekkil olan milletimiz Garbın emperyalizm ve kapitalizmin mahkumiyetinden kendini kurtarabilmek için bunlara karşı müttehit olarak mücadele ve mübarezeye karar vermiştir ve bu kararını tatbik etmektedir.

Türkiye İştirakiyun Teşkilatının da aynı kanaat ve gaye ile çalışmakta olmasını büyük bir memnuniyet telakki ettik.

Milletimiz Ankara'da vücuda getirdiği BMM ile mukadderatına bizzat istiklal-i tam dairesinde vaziyet etmiştir. İş bu halk hükümetini vücuda getiren teşkilatımızın köyden itibaren nahiye, kaza, liva ve vilayet merkezlerine kadar her yerde halk tarafından intihab olunmuş birer heyet-i idaresi vardır ve bu teşkilat BMM Riyasetine merbuttur. İşbu teşkilat Mütarekeyi müteakip Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namı altında vücuda getirilmiş bir teşkilattır. Bugünkü BMM Hükümeti işbu teşkilattan doğmuştur ve binaenaleyh Sovyet idaresinden farksızdır. İçtimâ-i inkılap dahi safahat-ı lâzimesini geçirmekte olup bu inkılabı halktan doğmuş olan BMM sevk-ü-idare etmektedir.

Gerek şahsen ben ve gerekse *bütün rüfeka-i mesaim, ekseriyeti rençber ve* köylüden ibaret olan milletimizin istiklalini tesisi ve temin gaye-i yeganesini takip etmekteyiz.

Memleketimiz ve milletimiz her taraftan emperyalist ve kapitalistlerin hücumlarına ma'ruz bir halde olduğu gibi fiilen bunlara iştirak eden İstanbul Hükümeti'nin padişahına atfen memleket dahilinde ika'edildiği ifsadat-ı mütemadiyeden mütevellid mahalli ihtilaflara da karşı koymak mecburiyetindedir. Binaenaleyh milletin vahdet ve mukavemetini ihlâl edebilecek zamansız ve fazla teşebbüslerden tevakki etmek milletimizin halâsı nokta-i nazarından elzemdir. Bu lüzumu göz önünde bulunduran BMM içtima-i inkılabı sükunetle ve esaslı surette tatbik etmektedir.

Gaye ve prensip itibariyle bizimle tamamen müşterek olan Türkiye İştirakiyun Teşkilatından maddeten ve manen hakkıyla müstefit olabilmekliğimiz (yararlanmamız) için teşkilatımızın münhasıran BMM riyasetiyle tesis ve muhafaza-i irtibat eylemesi lazımdır. Türkiye dahilinde tatbik edilecek her nevi teşkilat ve inkilâbat ancak bu kanal vasıtasıyla yapılabilir.

Aynı hedefe yürüyen Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'yla tamamen tevhid-i mesai edebilmek üzere BMM nezdinde salâhiyet-i tammeyl haiz bir murahhas gön-

dermenizi ve BMM tarafından Azerbaycan hükümeti nezdinde murahhas olarak Bakü'ya gönderilmiş Meroduh Şevket beyle tesis-i irtibat ve tevhid-i mesai eylemenizi rica eder ve bilvesile samimi hürmet ve selamlarımı takdim eylerim.

BMM Reisi
Mustafa Kemal (Tunçay, 1991; 333-39).

Ancak, Mustafa Suphi bu mektubu Ankara'ya davet olarak algılamıştır: Suphi'ye göre "BMM reisi Mustafa Kemal Paşa TKF'nin fevkalade murahhasını BMM'yle birlikte iş görmek ve beyan-ı rey eylemek üzere" davet etmiştir (DB-I, 2004; 333). Mustafa Suphi Anadolu'ya dönüş konusunda ne zaman bir sorun çıkabileceğinden bahis açılsa, "Mustafa Kemal'in bize gönderdiği mektup var" diyerek davet edildiklerini öne sürmüş, bu yanlış yorumunu, başka pek çok işarete rağmen son güne kadar da sürdürmüştür. Talat ve Cemal Paşalar da Mustafa Kemal'in mektubunu yanlış yorumlamışlardı. Görüldüğü gibi Mustafa Kemal, başka iktidar odaklarını Anadolu'ya sokmamıştır: İstanbul'dan Ankara'ya gelmek isteyen Şehzadeyi, Berlin ve Moskova'dan dönmek isteyen İttihatçıları ve en son Bakü'den gelmek isteyen komünistleri.

Bakü'den Anadolu'ya gelmek isteyenlere gelmeyin dedikten sonra, Anadolu'daki komünist faaliyetin liderini istenmeyen şahıs ilan ederek sınır dışı etme ve komünist tutuklamalara başlama zamanı gelmiştir.

Tutuklamalar başlıyor: İlk kurban Şerif Manatov

Ankara Hükümeti, ilk olarak Moskova'daki TBMM Dişişleri heyetine, artık Sovyet Rusya'ya bakışın değiştiğini bildirmiş ve ikinci olarak da orduya sızabilecek komünist faaliyeti engellemek için komutanlar nezdinde önlem almıştır. Birinci Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nda Zinoviyev'in ağzından yapılan Türkiye'de komünistlerin faaliyetlerine izin verilmesi talebine karşın Mustafa Suphi'ye Anadolu'ya gelmemesi gerektiğini bildirmiş, bundan bir hafta sonra da Anadolu'da komünist tutuklamalarına başlanmıştır. Ankara'daki komünist partisinin her şeyi olan Şerif Manatov, artık Anadolu'da Bolşevik faaliyete izin verilmeyeceğine ilişkin karar uyarınca, 20 Eylül 1920'de, Eskişehir'de beyanname dağıtmakta olan Ahmet Hilmi ile birlikte tevkif edilmiştir (THİF, 2007; 150-152).

Manatov'un kaleme aldığı, "Eskişehir'de tab ve neşredilen" "Bolşevikler ve İttihatçılar" adlı beyannamedeki Mustafa Kemal'e yönelik eleştiriler gerek-

çe gösterilerek gözaltına alınmıştır. Tahammül edilmeyen beyannamenin en sert bölümü şöyledir:

> İttihatçılar yüzünden 4-5 yıl savaşın cenderesini çektik ve bu duruma bu parti yüzünden düştük. Bu durumdan kurtulmak için Kuva-yı Milliye kuruldu. Eninde sonunda biz anladık ki, bu da İttihatçıların bir dolabıymış. İktidarda aynı adamlar, izlenen aynı politika. Halk arasında bu konuda beliren kuşkuları bertaraf etmek ve aynı zamanda uluslararası politikada kendini rezil eden İTC ile hiçbir ortak yanımızın olmadığını dünya proletaryasına göstermek için bu çağrıyı yayınlamayı kararlaştırdık (THİF, 2007; 151) (abç).

Köylülere bildiri dağıtırken tutuklanan Ahmet Hilmi Yoldaş zor da olsa tahliye ettirildiyse de, Manatov tahliye edilmemiş ve 25 Eylül'e kadar Eskişehir'de gözaltında kalmıştır (THİF, 2007; 133). İsminden başka bir şey söylemeyen Manatov daha sonra Ankara'ya getirilmiş ve on gün de Ankara'da sorgulandıktan sonra, 6 Ekim 1920'de İnebolu'dan sınır dışı edilmiştir (THİF, 2007; 125-26). Tam bugünlerde Upmal başkanlığındaki ilk Bolşevik Rusya Dışişleri heyeti, Kars üzerinden Ankara'ya gelmektedir. Manatov, sefaret mensuplarıyla görüşmesine bile izin verilmeden İnebolu'dan sınır dışı edilmiş, Bolşevik Rusya temsilcisi Upmal, serbest bırakılması için hemen müdahale ederek durumu protesto etmiş ama sonuç alamamıştır (THİF, 2007; 127, 152). Ankara Hükümeti, ilk Sovyet Sefaret heyeti Ankara'da göreve başlamadan önce Manatov'un "işini bitirmiştir."

Şunu tekrarlamakta yarar var: bu tarihe kadar hükümet, Anadolu'daki pek çok komünisti kimisine örtülü ödenekten para vererek (Şerif Manatov), kimisini doğrudan işe alarak (Zinetullah Nuşirevan ve eşi devlet memurudur) korumakta ve kollamaktaydı. Eylül sonunda bu tutum değişmiş, komünistlere yönelik baskılar başlamıştır. Bu baskılar karşısında Bolşevik Rusya Elçiliği'nden yardım isteyen TKP'lilerin elçiliğe yazdığı mektup şöyledir:

> [TKP] Rus yoldaşların müdahalesi ve etkisi sayesinde partinin resmen tanınacağını, yoldaşların serbest bırakılacağını ve kovuşturmaların son bulacağını umut etmektedir. ... Rus yoldaşlarından her türlü maddi ve manevi destek beklemektedir (THİF, 2007; 133).

Şerif Manatov, sınır dışı edilmesinden birkaç ay sonra (Ocak ayında) yeni elçi Mdivani'nin heyetine dahil olarak Ankara'ya gelmek isteyecek, ancak Ankara, Eylül 1920'de sınır dışı ettiği Manatov'un Türkiye'ye girmesine kesinlikle izin vermeyecektir.

Yusuf Kemal Bey, 16 Ekim 1920'de gizli oturumda anlatıyor

2 Eylül'de Moskova'dan yola çıkan, 18 Eylül'de Trabzon'a ulaşan, Ankara'ya ancak Moskova'dan ayrıldıktan 39 gün sonra, 11 Ekim'de gelebilen Yusuf Kemal, Moskova'da yapılan görüşmeleri ve neden Bolşevik Rusya ile ittifak antlaşması imzalanamadığını 16 Ekim 1920'de Büyük Millet Meclisi'nde anlatmıştır. Yusuf Kemal Moskova'da olan biteni önce Trabzon'dan telgrafla bildirmiş, sonra da Ankara'da bakanlar kuruluna anlatmıştır.

16-17 Ekim tarihlerinde Meclis'te iki gün süren gizli celcesede tüm Moskova sefahatını "**Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile münasebat-ı siyasiye**" adı altında anlatmış ve bu gizli celseyi reis sıfatıyla Mustafa Kemal yönetmiştir. Yusuf Kemal Meclis'te, TBMM dışişleri heyetinin Moskova'ya adım attığı ilk günden itibaren neler yaşandığını, hiçbir detayı atlamadan anlatmıştır: Bekletmeler, aç kalmalar ve Ermenistan için istenen toprak. Sözü kesilmeden, müdahale edilmeden yaptığı bu konuşmada Yusuf Kemal'in anlatacakları bitmeyince ertesi günkü oturumda da devam edilmiştir. Birkaç ay önce "Ben de komünistim, memleketin selametini bunda görüyorum" diyen Yusuf Kemal, büyük hayal kırıklığı içinde şu yorumu yapmaktadır: "Rusya, Rus idare-i dahiliyesine karşı değişmiş. Siyaset-i hariciyesine karşı değişmemiş"tir (tbmm, gov.tr). Bu konuşma, Şark politikalarının da sonu olmuştur.

Meclis, Yusuf Kemal'in anlattıklarını dinledikten sonra, halen Moskova'da olan Hariciye Vekili Bekir Sami'ye 16 Ekim tarihinde bir "talimat" göndermiştir. Daha önce sözü edilen 2 Eylül tarihli rapordan sonra şimdi bir kez daha Moskova'ya talimat gönderilmektedir. Bu talimatta: "kendimize doğal bir müttefik olarak gördüğümüz Rusya Şûralar Cumhuriyeti'nin samimiyetinden şüpheye düştük," denilmektedir:

> [Anılan maddelerin kesin kabulü için] Van ve Bitlis vilayetlerinden [belirli bir yerini] Ermenilere terki hususunun şart kılınmış olması keyfiyeti, Ankara Hükümeti'ni kapitalizme ve emperyalizme karşı çetin bir mücadelede iştirak hasebiyle şimdiye kadar kendisine bir müttefik-i tabii [doğal müttefik] addetmekte haklı bulunduğu Rusya Şûralar Cumhuriyeti'nin bu bahiste samimiyeti efkâr ve hissiyatından bilhakkın [tamamıyla] şüpheye düşürdü (Tengirşenk, 1981; 183).

Ankara, Sovyet Rusya ile ittifak yapmaya şu mantık sürecinden sonra karar vermişti: İngilizler ve diğerleri bizden toprak almak istiyor; çünkü onlar emperyalist, sömürgeci. Komünist oldukları için emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı olan Bolşevikler ise bizden toprak almaz, çünkü biz mazlum milletler katagorisine giriyoruz. Sevr antlaşmasına karşı olan, boyunlarında idam fer-

manı taşıyan bu kadro, şöyle düşünmektedir: "Eğer toprak verirsek melun ve matun [ayıplanmış] İstanbul Hükümeti'nden farkımız kalmaz". Bolşeviklerin de Ermenistan için toprak istemesinden sonra bir dönem kapanmış, "Rusya Şûralar Cumhuriyeti ile **daha sıkı bir rabıta-i muhadenet [dostluk ilişkisi]** tesisi ve idamesini samimiyetle arzu eden Ankara Hükümeti milliyesi" (Tengirşenk, 1981; 185), artık Sovyet Rusya'dan uzaklaşmıştır. Manatov'un sınır dışı edilmesi ve 18 Eylül'de verilen doğu harekâtı emri de, ancak bu gelişmeler ışığında anlaşılabilir. Ankara, artık, sınır sorununu kendi gücüne dayanarak ve silahla çözmeye karar vermiştir (Yerasimos, 1979; 338-39).

Bolşevikler ise kendileri ile ittifak yapmak isteyen Ankara Hükümeti'nin politikalarının değiştiğinin farkında bile değildir. Bence Manatov'un tevkifatını doğru değerlendirebilselerdi ve Ankara'nın Moskova'ya gönderdiği resmi talimatlara, İngilizlerin yaptığı gibi ulaşabilselerdi, bu tavır değişikliğini fark edip ona göre davranırlardı.

28 Eylül: Şark harekâtı başlar

BMM hükümeti, 20 Eylül 1920 tarihinde Şark harekâtına izin vermiştir. Ankara'nın harekâta meşruiyet kazandırmak için istediği gerekçeyi İngiliz silahları ile teçhiz edilmiş, temiz elbiseler giyiniş Taşnak Ermeni hükümetinin ordusu, 24 Eylül'de Kötek ve Bardiz ilçelerine saldırarak yaratmıştır (Sonyel, 2003; 27). Bunun üzerine Karabekir yönetimindeki Türk Ordusu ileri yürüyüşe geçerek "bilâ-müsademe" 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, 30 Eylül'de Merdenek'i almıştır (Karabekir, 2008; 987). Ardahan, Artvin ve Batum için bir süre beklenecektir.

Eylül başındaki Ankara-Moskova arasındaki gerilim, bu harekâta Bolşeviklerin izin vermesiyle azaldıysa da, artık Ankara Rusya'ya İngiltere'den daha mesafelidir.

Bolşevik Rusya Ankara'da büyükelçilik açmaya, 28 Temmuz 1920 tarihinde Türk dışişleri heyeti ile Moskova'da görüşmeler sürerken karar vermiştir. Bolşevikler, Türkiye'yi Ankara'dan gözlemleyecek ve ilişki kuracak yüksek nitelikli bir elemanını, Türk dostu olarak bilinen, son derece tecrübeli ve tanınmış bir Bolşevik olan Şalva İlyava'yı,[1] Ankara'ya "fevkalade sefir" olarak atamıştır. Cemal Paşa, İlyava hakkında "namuskâr, mesleğinde sabit kadem [tutarlı] ve ciddi bir adam" demektedir (Cebesoy, 1982; 61).

İlk elçi adayı: Şalva İlyava

Ancak, maalesef, bu tecrübeli Bolşevik İlyava, sağlık durumu ileri sürülerek Türkiye'ye gönderilmemiştir. Enver Paşa'nın Karabekir'e yazdığı mektuptan anlamaktayız ki, Radek'le 17 Eylül'de yaptığı görüşmede İlyava'nın Bakü'de kalarak Şark'taki çalışmaları ve Türkiye'ye yardımı idare etmesine karar verilmiştir (Karabekir, 1967; 52). Anlaşılan İlyava'nın son derece karmaşık süreçlerden geçmekte olan Kafkasya'da kalması uygun görülmüştür. İlyava 28 Ağustos'ta Azerbaycan Komünist Partisi politbürosunun "Türkiye'ye yönelik nasıl bir politika takip edeceği konusunu ele aldığı" toplantıya katılan sekiz isimden biridir (Aslan, 2004; 75). Eylül başında Bakü'de toplanan Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nın örgütlenmesinde bilfiil çalışan İlyava, Kurultay'ın sonunda Şark Şürası'na üye seçilmiştir.

Cebesoy (1982; 68) İlyava'nın Kafkasya'da kalarak Türkiye'ye yardım etmesinin daha yararlı olacağı düşüncesi ile gönderilmediğini yazmaktadır.

1 Bazı kaynaklarda Eliava.

Gerçekten 1920 yılının Ekim ayında Şark Şürası üyesi olan İlyava, Neriman Nerimanov'la birlikte, Ankara ve Bakü'ye Müttefik güçlerin saldırısı beklendiği için, Türkiye'ye yardım edilmesi gerektiği hakkında raporlar vermiştir (Aslan, 2004; 87). Bolşevik partisinin en tecrübeli elemanlardan olan Kirov'u Tiflis'e, İlyava'yı da Ankara'ya gönderme kararı alan Moskova, daha sonra İlyava'yı göndermekten vazgeçerek Sovyet Elçilik heyetindeki memurlardan alt kademelerdeki bir ismi, Upmal'ı göndermekle bence büyük hata yapmıştır, belki de Ankara'ya İlyava gelseydi, tecrübesiz Upmal'ın yaptığı hataları yapmayabilirdi. Upmal'a elçilik unvanı verilmemiş, "Rusya Ticaret Heyeti Reisi" olarak gelmiştir (Perinçek, 2005; 67). Upmal'ın titri bazı yazışmalarda "Rus Şüralar Cumhuriyeti Sefaret heyeti, sefaret Baş katibi"[2] olarak geçmektedir.

Bolşevikler Ankara'daki temsilcilerini 1920 Haziranı'ndan 1922'ye kadar sıklıkla değiştirmişlerdir. Eğer yaz aylarında gelen bir elçi uzun süre kalarak Ankara'yı daha iyi tanısaydı, Ankara-Moskova arasındaki ilişkiler daha istikrarlı olabilirdi. Gelen Sovyet temsilcilerinin kısa bir dökümü aşağıdadır (Perinçek, 2005; 66, 113):

> Şalva İlyava büyükelçi olarak atanmış, ama gönderilmemiştir.
>
> Upmal Angarski: İlyava gelemeyince heyetteki bir isim olarak 7 Eylül 1920'de Türkiye'ye gelmiş, Ocak 1921'de ayrılmıştır (beş ay).
>
> Budu Mdivani: İlk Sovyet Elçisi olarak 15 Aralık 1920 de atanmış, Ankara'ya ancak 19 Şubat'ta gelmiştir. 2 Haziran 1921 de elçilikten ayrılmıştır (üçbuçuk ay).
>
> Sergey Petroviç Natserenus: 3 Mayıs 1921'de atanmış, 19 Haziran'da "tam yetkili temsilci" olarak Ankara'ya gelmiştir. 17 Kasım 1921'de ayrılmıştır (beş ay).
>
> İbrahim Abilov: Azarbeycan Sovyet Cumhuriyeti adına gelmiştir.
>
> M. Frunze: Ağustos 1921'de gelmesine karar verilmiş, 25 Kasım 1921'de Türkiye'ye giriş yapmış, Ankara'ya 13 Aralık 1921'de gelebilmiştir. 4 Ocak 1922'de Ankara'dan ayrılmıştır (20 gün).
>
> Aralov: Ocak 1922'de Ankara'ya varmıştır.

Upmal yola çıkıyor

Y.Y.Upmal (Angorski), 2 Temmuz'da Halil Paşa ile birlikte Moskova'dan yola çıkan heyetteki görevlilerden biridir (Yerasimos, 1979; 160). Heyette Trabzon başkonsolosu olacak olan ateşemiliter Ali Oruç Bagirov, Polakof, Mehmedof yoldaşlar da bulunmaktadır (Aslan, 1997; 324). Sovyet Sefaret heyeti 8 Eylül'de, Halil Paşa'nın da içinde olduğu 200 kişilik bir heyetle Erzurum'a

2 ATASE, İSH, Kutu No.615, Gömlek No. 25. Belge No. 25-1, 25-2.

gelmiştir. Yanlarında Karabekir'e teslim edilmek üzere askeri teçhizat ve yüz bin lira değerinde üç sandık altın bulunmaktadır (Karabekir, 2008; 981). Heyet sınırdan geçtiği andan itibaren Ankara tarafından hiç hoş karşılanmamıştır. Yanlarında Rusya ile muhabere için telgraf teşkilatı da bulunan heyet, Erzurum ve Sivas'ta beşer kişilik telsiz ekibi bırakmıştır (Kandemir, 1966; 127). Karabekir, heyetin çok kalabalık olması ve getirdikleri telgraf makinası konusunda son derece rahatsız olmuştur. 2 Eylül'de Moskova'ya gönderilen sert talimatla aynı gün, Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa tarafından Şark Cephesi kumandanlığına aşağıdaki sert talimat gönderilmiştir:

> Gelen Rus heyeti bir sefaret heyeti değil, memleketimizde teşkilat ve inkılabat ile memleketin idaresini deruhte etmeye memur bir heyet manzarası göstermektedir. Beyazıt'a telgraf memur ve makinesi vazetmesi anlaşılmaz ve kabul edilmez. Bir memleket vesait-i muhabere ile idare olunur. ... İngilizler ve Almanlar dahi memleketimize ayak atar atmaz müstakilane hareket için vesait-i muhabereye vaz'-ı yed etmeye [haberleşme araşlarına el koymaya] ehemmiyet vermişlerdir. Şark cephesi Rus heyetinin bu gibi mütecavizane [saldırganca] hareketlerinden derhal malumat verecek ve vaz eylenmiş olan telgraf memur ve makinelerini men edecek[tir].
>
> Heyet-i vekilenin 1 Eylül tarihli mütalaa ve kararında da müsteban olduğu vechile, komünist inkılabı yapmak suretiyle memleketi bila-kayduşart [kayıtsız şartsız] Sovyet amaline tabi satılık bir esir haline getirmek için faaliyet vardır. Hükümet tavassutuyla [aracılığı ile] olmayan faaliyet-i inkılabiyenin katiyen men olunması mukarrer [kararlaştırılmış] ve bilcümle kumandanlardan metlubdur [istenilmektedir] (ISH, K 614, G 72, B 72-1, 1a) (Karabekir, 2008; 967).

Upmal - Karabekir görüşmesi

Erzurum'a gelen Sovyet heyeti ile Karabekir (Celalettin Arif'in de katılmasıyla) 8 Eylül gecesi sabaha kadar sohbet etmiştir. Bu sohbet sırasında Upmal bütün içtenliğiyle saltanatın kaldırılması ve sosyalizm propagandası yapılması gerektiğini ama Ankara'daki hükümetin bunu yapmadığını, yapmayı uygun görmüyorlarsa komünist partisinin legal çalışmasına izin verilmesi gerektiğini; Sovyet Hükümeti'nin Ankara'nın anti-emperyalist olduğuna inanması için bunun şart olduğunu belirtmiştir. Upmal, Anadolu'nun her tarafında TKF'nin üyelerinin bulunduğunu ve bunların illegal olarak çalıştığını; açık çalışmaktan korktuklarını söyleyince, Karabekir ise şu cevabı vermiştir: "Açık Bolşevik propagandasına başlanmamasının nedeni Bolşevik kuralların bilinmemesidir. Bunun da sorumlusu yine Moskova'dır, çünkü hâlâ an-

laşma imzalanmamıştır ve Taşnaklar dolayısıyla Şark yolu kapalıdır, siz o yolu açın, bize yardım edin, her şey hallolur. Zaten BMM'de halk hükümeti kurmak üzere görüşmeler devam etmektedir" (Karabekir, 2008; 980-82).

Böylece Upmal daha Anadolu'ya adım attığı anda Karabekir'i ürkütmüştür, çünkü onun söyledikleri, Ankara Hükümeti'ne Sovyetler tarafından verilen direktifler olarak algılanmıştır. Rusya'da Çarlığı kaldırmış bir partinin mensubu için son derece doğal olan Saltanatın kaldırılması tavsiyesi, içişlerine müdahale olarak algılanmıştır. Karabekir, 9 Eylül'de Sovyet Sefaret heyetini beraberindeki altınlarla beraber Ankara'ya yolcu etmiş ve 14 Eylül'de bu görüşmeyi Ankara'ya telgrafla bildirmiştir (Karabekir, 2008; 981). Üstelik bu görüşme Sovyet Rusya ile dostluk politikalarına yönelik olduğu kadar Mustafa Kemal'e de muhalif olan Hüseyin Avni ve Celalettin Arif'in yanında yapılmıştır ki, onlar bu görüşme sırasında Karabekir'in Upmal'a yönelik mültefit tavırlarını daha sonra Karabekir'in aleyhine kullanacaklardır.

Sovyet Elçilik heyetinin ilk kafilesi 4 Ekim'de 24 kişi olarak Ankara'ya ulaşmış ve "Ankara'da o güne kadar hiçbir yabancıya gösterilmeyen hararetli tezahüratlarla karşılanmıştır" (Kandemir, 1966; 126. THİF, 2007; 127). Kandemir'in bu yorumu doğru bir yorum değildir. Çünkü gelenler "bir yabancı" değil, bir devletin "sefaret" heyetidir. Daha önce Ankara'ya pek çok "yabancı" gelmiştir ama Gürcistan elçisinin dışında gelen ilk sefaret heyetidir. Dolayısıyla "bugüne kadar hiçbir yabancıya gösterilmeyen" bir tezahüratla karşılanması doğaldır. Çünkü bütün devletlerin elçilikleri İstanbul'da iken, bu geliş Ankara Hükümeti'nin uluslararası planda kabulü ve meşruiyetinin ilanı anlamına geldiği için çok önemlidir. ***Hakimiyet-i Milliye*** Gazetesi "Bolşevik Sefaret Heyetini ... hürmet ve dostlukla selamlamayı ilk vazife biliriz" demekte, ***Yeni Gün*** gazetesi Upmal heyetinin gelişini "İlk Bolşevik Heyeti Ankara'da" başlıklı, 6 Ekim 1920 tarihli imzasız bir haber-başyazı ile duyurmaktadır:

> İlk Bolşevik heyeti "milli Anadolu hükümetinin merkezi olan Ankara'mıza" gelmiştir ... milletimizin heyet-i umumiyesi tarafından büyük bir alaka ve ehemmiyetle takip oluna gelen heyet-i muhtereme ... Bu geliş hem Türk Rus ilişkileri açısından hem de dünya kamuoyunda uyandıracağı etkiler, yankılar açısından önemlidir. ... zahirde basit fakat hakikatte müşkül ve cihanşümul bir mahiyeti haiz olan Rus-Türk fikir ve silah arkadaşlığının ilk resmi tezahürünü bir daha selamlarız.
>
> İnsaniyet hayatının seyir ve cereyanına şimdiden cihan inkılabı diye yeni bir devir açmış ve orada milletlerin hürriyet ve istiklallerini önüne geçilmek ihtimali olmayan vakıalar şeklinde bir ucundan kaydetmeye başlamış olan tarih yıkılacak dünyaları ve yeniden yükselecek amilleri yazmaya hazırlanmıştır. Orada emperyalist ve kapitalist devletlerin birer birer ve adeta toptan deni-

lecek bir süratle yıkılmakta ve insanların hürriyet ve saadetlerinden müteşekkil yeni cihanların parlak ve şatır yükselmekte olduğunu istikbale nüfuz eden bir nazar-ı hayal ile müşahade ve takibde bile ne kuvvetli bir cazibe var! (Çıkın, 2007; 163).

Bolşevik Upmal da tıpkı Verbof gibi burjuva Halide Edib'i cezbedememiştir. Halide Edib'i anılarında Upmal'dan da küçümseyici bir üslupla söz etmiştir:

O çok basit, donuk ve renksiz biriydi. Upmal da Verbof kadar inanmış ve Ankara'ya ilk kez gelen bütün komünistler gibi temiz ve saftı. Hiçbiri kendi lisanından başkasını konuşmazdı ve tercümanları aracılığı ile iletişim kurulduğu hesaba katılmalı ama, eğitimleri orta öğretimden fazla değildi (Edip, 1928; 176).

Durum çok vahim

Eylül ayı milli mücadele döneminin nerdeyse en kritik ayıdır. Yunanlılar ilerlemekte, Ankara'da hükümet Sivas'a taşınmayı düşünmektedir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa, 2 Eylül tarihli telgrafında, Garp Cephesi'nde ilerleyen Yunan ordusunun Eskişehir ve Afyon'u alıp Ankara'ya yürümesi ihtimaline binaen, hükümet merkezini şimdiden Sivas'a taşımayı düşündüklerini belirterek Karabekir'den şunları istemektedir:

d) [...] tebliğ edilmiş olan 5. Kafkas Fırkasının bir an evvel meydana getirilmesini temin etmek;

e) Kafkasya ile siyaseten ve askerlikçe doğrudan doğruya temasımızı temin etmek (Karabekir, 2008; 964).

Ankara'nın bu telaşı karşısında küçümseyici ifadeler kullandığına bakılırsa, Batıda Yunan ordusunun ileri yürüyor olması sanki Karabekir'i hiç alakadar etmemektedir. Muhalif mebuslar Celalettin Arif ve Hüseyin Avni'nin 'halk hükümeti' kurmak üzere Erzurum'a geldiği ve Karabekir'i Mustafa Kemal aleyhine doldurduğu günlerdir bunlar. Milli mücadele döneminde Ankara'nın Karabekir'den Garp Cephesi'ne asker ve subay göndermesini istediği, bu istekleri Karabekir'in reddettiğini hatırlatalım (Karabekir, 2008; 974).

Ankara'da komünistler Sovyet elçisini bekliyor

Ankara'daki komünistler son toplantılarını 21 Ağustos'ta, Bakü'den gelen Süleyman Sami başkanlığında yapmışlar, belgelere bu toplantı "10. içtima" olarak geçmiştir (THİF, 2007; 128). Ankara TKP'sinin Manatov'un tutuklan-

ması ve sınır dışı edilmesi sırasında ve sonrasında neler yaptıkları, yeni durumu nasıl karşıladıkları bilinmemektedir. Mutlaka bir araya gelip durum değerlendirmesi yapılmıştır ancak tutanak tutulmamıştır.

"11. içtima" ise, 3-5 Ekim 1920 tarihinde altı TKP merkez komitesi üyesinin katılımı ile yapılmış ve üç gün sürmüştür. Merkez komitesi "altı azadan beş rey ile" kendisine geçici başkan olarak Salih Hacıoğlu'nu, sekreterliğe Ahmet, "hazinedar"lığa Hilmi'yi seçmiştir. Partinin kurucusu ve teorisyeni olan tecrübeli Bolşevik Manatov sınır dışı edilince inisiyatif Salih Hacıoğlu ve Zinetullah Nuşirevan'a geçmiş olsa gerek. Toplantının ikinci gününde "Türkiye Komünist Partisi'nin İdare ve Teşkilatı hakkında muvakkat umumi talimatname" hazırlanmış; üçüncü gün de Sovyet Elçiliği'ne bir mektup yazılmıştır (THİF, 2007; 95, 131-32).

"Partili oldukları hükümet tarafından bilinen yoldaşlar gizli polis tarafından sürekli izlenmektedir." Durum o kadar kritiktir ki, TKP'liler Rus Sefaret heyetini karşılamaya bile gitmemiş, "tezahüratlı bir karşılama" düzenlememişlerdir. Partililer "Rus yoldaşların **müdahalesi** ve etkisi sayesinde partinin **resmen** tanınacağını, yoldaşların serbest bırakılacağını ve kovuşturmaların son bulacağını' ummaktadırlar; Elçilikten 'her türlü **maddi** ve manevi **destek** beklemektedir"ler (THİF, 2007; 131-32). Toplantının son gününde, 6 Ekim'de çalışma usulleri üzerine kararlar alınmış, yani bir tür tüzük kabul edilmiştir (THİF, 2007; 95). Sovyet Elçiliği ile temas kurmadan önce tam bir durum raporu çıkarılmış olur böylece. Yeni gelen "Rus Sefaret heyeti ile temasta bulunmak ve hoş geldin demek için" Salih Hacıoğlu ve Zinetullah Nuşirevan seçilir. Suphilerle bağlantı kuramayan komünistler, Sovyet Elçiliği'ne dört elle sarılacaktır.

Yoldaş Upmal TKP'nin onursal başkanı!

Upmal'ın da katıldığı ilk resmi TKP toplantısı, 12/13 Ekim 1920 tarihinde, büyük bir ihtimalle elçilikte gerçekleşmiştir. Bu toplantıda Upmal ve Ali Oruç Bagirov, TKP Merkez komitesine **onursal** başkan olarak seçilmiş, Bakü'den Ankara'ya Upmal'la birlikte elçilik heyetine dahil olarak gelen Hüseyin Hüsnü de başkanlık kuruluna alınmıştır[3] (THİF, 2007; 133). Böylece Sovyet heyetinin Ankara'ya gelmesi ile birlikte, işlerin başına Upmal geçmiş, yerli komünistler inisiyatifi isteyerek veya istemeyerek Upmal'a devretmiştir. O tarihte tüm dünya komünistleri tarafından Bolşeviklere atfedilen değer

3 "Kiev ve Odessa'da Kızıl Müslümanları örgütleyen" Hüseyin Hüsnü, "Rusya'daki, Türkiye Komünist Teşkilatı üyesi"dir. Hüseyin Hüsnü'yü Şark Şürası Türkiye teşkilatı için görevlendirmiştir. Türkiye'ye gelirken tutuklanarak Sivastapol hapishanesinde işkenceye uğramış, Denikin tarafından İstanbul'da İngilizlere teslim edilmiştir. Kaçarak Anadolu'ya ulaşan Hüseyin Hüsnü, Sovyet Sefaret heyetine Sivas'ta katılarak Ankara'ya gelmiştir (THİF, 2007; 154).

çok yüksektir. İlk işçi devrimini yaparak iktidarı alan, artık "tüm dünya işçi sınıfının ana yurdu" olan Sovyet Rusya'dan gelen tecrübeli Bolşevik yoldaşların, Türkiyeli yoldaşlarına komünist propaganda ve örgütlenme konusunda yol göstermeleri, yardım etmeleri doğaldır. Manatov'un sınır dışı edilmesi, Anadolulu komünistler açısından çok önemli bir kayıp olduğu için Upmal'ın tutumu büyük önem kazanmıştır.

Sovyet Elçiliği açılıyor

Sovyet Elçiliği Upmal'ın Ankara'ya varışından bir ay sonra, 9 Kasım 1920'de Ankara'da törenle açılmıştır (Perinçek, 2005; 25). Sovyet Sefareti'nin açıldığı o günlerin Ankara'sı şöyle anlatılmaktadır:

> İlk Bolşevik sefarethanesi şimdiki Anafartalar Caddesi üzerinde Kurşunlu Camiine yakın, iki arabanın yan yana geçemeyeceği kadar dar bir sokakata, iki katlı, küçük, ahşap bir evdeydi. O zamanlar Ankara'da sefarethane olarak kullanılacak bir bina hemen hemen yok gibiydi. Sefarethanenin alt kesimleri, tarihi Şengül Hamamı civarı Yahudi Mahallesi'ydi. Kale tarafına doğru, bilhassa Koyunpazarı çevresindeki mahallelerde yoğun bir Hıristiyan nüfus yaşıyordu. Mahalle aralarından geçen sokaklar daracık, evleri genellikle ahşaptı. Aralarına serpiştirilmiş camiler ve minareleriyle sıkışık bir görünüm arz ediyordu (Sarıoğlu, 1995; 227).

Artık, herkes, eski YOC üyeleri, Halk Zümresi mensupları, TKP'liler, hükümet üyeleri ve milletvekilleri "dost" Sovyet Elçiliği'ne gidip gelmekte, orada düzenlenen toplantılara katılmaktadır. Kandemir'e göre Ankara'da yepyeni bir 'sosyete' oluşmuştur:

> Bu ilk [sefaret] kafilesi biraz dinlenmek lüzumunu bile duymadan derhal kapılarını ardına kadar açarak, hummalı bir faaliyete girişmiş, bilhassa Ankara'da aylardan beri Yeşil Ordu'cu ve komünist tanınan bazı mebuslar başta olmak üzere, bir sürü solcularla hemen can ciğer oluverip, geceli gündüzlü votkalı toplantılar, havyarlı piyanolu ziyafetlerle bir acaip çalışmaya koyulmuştu Bolşevik Sefarethanesinin misafirleri hiç eksik olmazdı. Sabahtan akşama kadar gruplar halinde mebuslar, vekiller, tüccarlar, hatta sıradan vatandaşlar sefarethaneyi ziyaret ederlerdi (Kandemir, 1966; 127) (abç).

Ankara Hükümeti, Sovyet Rusya elçiliğindeki bu toplantılardan çok rahatsız olduğu tahmin edilebilir. Kısa bir zaman sonra Nazım Bey mahkemeye "Yabancı elçiliklere haber taşıma" suçlamasıyla sevk edilecektir.

Upmal'ın gelişi ile yeni ve aktif bir komünist partisi için düzenli toplantılar yapılmaya başlanmıştır. Böylece TKP'nin merkezi, adeta Sovyet elçiliği-

Ankara'daki Bolşevik Rusya Büyükelçiliği personeli, 1920 (Heath W. Lowry, 2011; 62).

ne taşınmıştır. 18-19 Kasım 1920'de yapılan toplantı, Salih Hacıoğlu tarafından konferans olarak nitelendirilmiştir. Öyle ki, Salih Hacıoğlu verdiği bir raporda bu toplantı için "TKP Birinci Konferansı toplandı ve ben TKP Merkez Komitesi Umumi Katibi seçildim" demektedir (THİF, 2007; 113). Hazırlanan yeni program, tüzük ve manifesto Upmal'ın denetim, onay ve yönlendirmesiyle Nuşirevan tarafından yazılmıştır (THİF, 2007; 134, 153). Anadolulu komünistler, tecrübeli Bolşevik yoldaşların onayından geçmiş (aslında bizzat onlar tarafından hazırlanmış) yeni bir program ve tüzüğe sahip olmuşlardır. Ama, Upmal durumdan memnun değildir:

> Program benim önerim üzerine RKP programının ruhuna uygun bir şekilde ve yerli koşullara göre değiştirilerek yeni baştan işlenmişti. Çünkü ilk program oldukça karışıktı. Türkçe bilmediğimden Komintern üyesi Bagirov'a güvendim, ama daha sonra anlaşıldığı üzere yeni program çok başarısız bir şekilde tashih edilmiş, manifesto, teorik ve pratik çalışmalar kısmı bir bulamaç haline getirilmiş, ama Türk yoldaşlar basmakta acele ettikleri için yapacak bir şey kalmamıştı (THİF, 2007; 153).

Bu toplantıda RKP tüzüğündeki kadınlarla ilgili düzenlemeler aynen kopyalandığı için, merkez komitesine bu sayede üç kadın üye alınmıştır: Cemile Nuşirevan (Zinetullah Nuşirevan'un eşi, Ankara muallime mektebinde hoca), Rahime Selim (Nuşirevan'ın baldızı), Fatma Salih Hacıoğlu (Salih Hacıoğlu'nun eşi) (THİF, 2007; 136, 153). Görüldüğü gibi TKP merkez komitesine alman bu kadınlar, merkez komitesinin erkek üyelerin eş veya kardeşleridir.

1920 Anadolu'sunda kadınların bağımsız bireyler olarak siyasi faaliyet yürütmeleri söz konusu bile olamamakla birlikte, Halide Edib Hanım örneği herkesce bilinmektedir. Halide Edib Hanım Meclis'teki erkek milletvekillerinin pek çoğundan daha nitelikli olmasına karşın, kadınların seçilme hakkı olmadığı için ancak, Mustafa Kemal'in karargâhında siyaset yapabilmekteydi. Kadınların yanında aileden bir erkek (baba, koca, oğul) olmaksızın evden dışarı çıkmasının bile problem olduğu; kadınların yabancı erkeklerle aynı kapalı mekânda bulunmasının bile mümkün olmadığı o günlerde, bu kadınların resmen merkez komitesine girmesi son derece önemlidir. Ama, THİF hakkında dava açıldığı zaman, toplantılara katılan "yüzü açık kadın yoldaşlar" sorgu konusu olacaktır.

Tam partiye çeki düzen verilmiştir ki Mustafa Kemal ve arkadaşları, resmi TKF'yi kurarak tüm komünist faaliyetlerin ancak bu parti bünyesinde yapılabileceği hakkında resmi bir karar yayımlamıştır. Böylece illegal TKP'nin, legal THİF'e dönüşme süreci başlamıştır.

Upmal Yoldaş

Upmal'ın davranışları ve söyledikleri, elbette bireysel tutum ve tercihleri değil, ona Moskova'da verilen talimatların gereğidir. Temmuz ayında Moskova'dan yola çıkan Upmal'a Bolşevik komiserlerin talimatları Ankara'nın tüm umudunu Sovyetlere bağladığı, gerekiyorsa Bolşevik olmayı bile düşündüğü bir sırada edinilen izlenimlere göre verilmiştir. "Sovyet Rusya muhaberat-ı resmiyesi", ağustos ayında Ankara Hükümeti'ni "Anadolu İnkılap hükümeti" olarak tanımlamaktadır.[4] 10 Eylül 1920 tarihinde toplanan TKP'nin kuruluş kongresinde, Stasova'nm Komintern adına yaptığı konuşmadan da Bolşeviklerin Ankara'nın siyasi yönelimi hakkında ne kadar büyük bir yanılgı içinde oldukları anlaşılmaktadır:

> Halihazırda Türkiye'de çalışmak için **geniş bir meydan vardır.** Mustafa Kemal Paşa ve tarafdaranı sizin için **gayetle müsadekârdır. Bize karşı müttefik eli uzatmışlardır.** İnsaniyetin şu mukaddes şiarını yükseltecek olan kır-

4 ATASE, ISH, Kutu No. 615, Gömlek No. 19, Belge no 19-3.

mızı askerlerinize, biz vaat ediyoruz ki, Rusya Kızıl Ordusu yardım edecektir (TİTBK, 2008; 49) (abç).

Halbuki, bu tarihlerde hava dönmüştür ve rüzgâr artık Sovyet Rusya'dan esmemektedir. Artık Sovyetler Ankara için, Ankara'nın ittifak teklifini reddeden, Van ve Bitlis'i isteyen, "Anadolu topraklarında kendine bağımlı bir Bolşevik ihtilâl planladığı" düşünüldüğü için son derece kuşkuyla karşılanan, güvenilmez, "eski Rusya'dan farksız" bir devlettir. Bu yeni durumu Upmal'ın Moskova'ya rapor etmesi beklenirken, Upmal'ın değişen siyasi atmosferden haberdar olup olmadığı anlaşılmamaktadır.

YOC'nin Kapatılması ve Resmi TKF'nin Kuruluşu

Bu noktaya kadar yaşanan gelişmeler kısaca özetlenecek olursa: 1920 yılının Nisan ayında Ankara'da toplanan BMM'nin seçtiği hükümetin ilk icraatı, Milli Mücadele'yi sürdürebilmek için bir ittifak anlaşması yapmak üzere dışişleri heyetini Moskova'ya göndermek olmuştur. TBMM Dışişleri heyetinin iki ay süren yolculuğundan sonra Moskova'da Sovyet Dışişleri heyeti ile görüşmesinin gecikmesi; Bolşeviklerin ittifak yapmaktan kaçınması, yetmiyormuş gibi Ermenistan için toprak istenmesi üzerine, Ankara'nın eylül ayı başında Sovyetlere tavrı tamamen değişmiş, daha önce hoş görülen, izin verilen ve hatta teşvik edilen Anadolu'daki komünizan faaliyetlerin tamamına karşı son derece sert önlemler alınmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda YOC'nin sekreteri Nazım Bey seçildiği dahiliye vekilliği görevinden 6 Eylül'de istifa ettirilmiş, Meclis'te kurulan Halk Zümresi, BMM'de Mustafa Kemal'in "Halkçılık Programı" adını verdiği Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun görüşmelerinin başladığı günlerde hızla erimeye başlamış ve Mustafa Kemal, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kapatılmasını emretmiştir.

Yeşil Ordu Cemiyeti nasıl kapatıldı?

Tokat mebusu Nazım Bey, eylül ayının son günlerinde kendisi ile yapılan bir mülakatta, YOC'nin geçirdiği aşamaları anlatmıştır. Bu mülakatta, Çerkes Ethem'in temmuz ayı başında, Yozgat'ta çıkan ayaklanmayı bastırdıktan sonra Ankara'ya geldiğinde[1] tahlifle [yemin ederek] YOC'ye alınmasının, Musta-

1 Ethem Bey 23-24 Haziran 1920 tarihinde Yozgat'ta başlamış olan ayaklanmayı BMM'nin isteği üzerine bastırmış, Yozgat'ı adeta yakıp yıkmış, 12 kişiyi asmıştır. Yunan ordusunun başlayan ileri yü-

fa Kemal açısından son derece olumsuz karşılandığını söylemektedir (THİF; 2007; 130). Mustafa Kemal'in YOC'ye yönelik can sıkıntısı ve itimatsızlığı açığa çıkınca, Nazım Bey Mustafa Kemal'le görüşmüştür. Mustafa Kemal Ethem'in YOC'ye alınmasına yönelik memnuniyetsizliğini belirterek: "siz benden gizli gizli işler yapıyorsunuz"; "Ethem Bey'i de tahlif etmişsiniz ve şimdi Ethem Bey hiçbir kumandanı tanımıyor" demiş ve YOC'nin "propaganda yapmamasını ve faaliyetine nihayet verilmesini" istemiştir. Bunun üzerine Nazım Bey, cepheye gitmekte olan Mustafa Kemal'e, o dönünceye kadar faaliyeti durduracaklarını taahhüt etmiştir (THİF; 2007; 130).

YOC'nin dağılma süreci, Nazım Bey'in Mustafa Kemal'in bir emriyle bakanlıktan istifa etmek mecburiyetinde kalması ile başlamıştır. Bu olaydan sonra "merkez komitesi kendisi dağılmış, kararsız, sallantılı üyeler ayrılmıştır" (THİF; 2007; 156). Nazım Bey Halk Zümresi'nin kurulmasına Mustafa Kemal'in izin verdiğini,Yunus Nadi ile birlikte Mustafa Kemal'i ziyaret ettiklerini, 20 Eylül gününe kadar (ki bu tarihte Halkçılık programı Meclis'e sunulmuştur) görüşmelerin sürdüğünü anlatmıştır (Tevetoğlu, 1988; 236). Nazım Bey, Şerif Manatov'un tutuklandığı 20 Eylül'e kadar, her şeyin gayet normal olduğunu, YOC'nin kapatılmasının birdenbire gündeme geldiğini söylemektedir (Tevetoğlu, 1988; 236). Demek ki Manatov'un tutuklanması operasyonun başlangıcıdır.

Mustafa Kemal, daha önce kurulmasına izin verdiği YOC'nin kapatılmasını neden istemiştir? Bu tarihler düzenli ordunun henüz tam olarak oluşturulamadığı, Ethem'in gayri nizami kuvvetlerinin tek silahlı güç olduğu günlerdir. Kuvayı Seyyare'nin komutanı Ethem'in de YOC'ye üye olmasıyla teşkilat, silahlı bir güce ulaşmaktadır. Bolşevik faaliyetlere artık göz yummama kararı alındığı günlerde, kapatılmasına karar verilen ilk teşkilat, Yeşil Ordu Cemiyeti olmuştur. Üstelik Mustafa Kemal'e yönelik eleştirilerin yer aldığı beyannamelerin Kuvayı Seyyare'ye tam da bu sırada dağıtılması, yaraya tuz basmış olmalıdır.

Yeşil Ordu Cemiyeti kapatılınca, küllerinden iki parti ortaya çıkacaktır: İlki Mustafa Kemal'in onay ve emriyle kurulan, **pseudo/sahte/danışıklı/resmi TKF**; ikincisi ise Sovyet Elçiliğinin onay ve kontrolünde kurulan **THİF**. Nazım Bey 'YOC'nin kapatılmasından doğan boşluğu resmi TKF doldurdu' demektedir (THİF; 2007; 130).

Komünistlik yapmak isteyen devlet partisine

Önce resmi bir genelge yayımlanır ve komünistlik faaliyet devlet iznine bağlanır. 16 Ekim 1920 tarihinde, Dahiliye Vekili Adnan Bey'in yayınladığı 1640

rüyüşünü durdurmak üzere geri çağrılmasının üzerine 12 Temmuz'da Ankara'ya gelmiş ve büyük törenlerle karşılanmıştır.

sayılı genelge ile tüm komünist faaliyetlerin izne tabi tutulduğu ilan edilir. 18 Ekim 1920 de kurulan resmi TKF'nin "mührünü taşımayan, tasdik belgesi olmayan kişilerin hiçbir gerekçe ile komünizm propagandası yapamayacağı" ve "YOC'nin bu partiye dönüşüp onun emrine girdiği" duyurur (THİF, 2007; 153). Yani "illegal" YOC, "resmi" olarak bu bildirge ile kapatılmış olur (Aslan, 1991; 375). Bu genelge sonrasında Türkiye'ye gelme kararı alan Mustafa Suphi de ancak bu resmi partinin üyesi olarak çalışabilecektir.

Resmi Türkiye Komünist Fırkası/resmi TKF (18 Ekim 1920)

Resmi Türkiye Komünist Fırkası/TKF olarak bilinen parti, Mustafa Kemal'in emriyle ve kendisinin de üye olmasıyla, 18 Ekim 1920'de "milli vahdeti" sağlamak için "Allah'ın inayetiyle" kurulmuştur (Armaoğlu 1995; 314). Resmi TKF'nin Katib-i Umumisi Hakkı Behiç olmuş ve İttihatçıların önde gelenlerinin hepsi merkezi-i umumide yer almıştır. "30 kişiden mürekkep bir merkez-i umumisi, dokuz kişilik bir müessis heyeti, teşkilat, arazi, köylü, amele, sanayi, umuru askeriye ve propaganda şubeleri" (Cebesoy, 1953; 507) olan resmi TKF'nin üyeleri arasında şu ünlü isimler bulunmaktadır: Türk Marks'ı Kör Ali İhsan, Celal (Bayar), Hakkı Behiç (Bayiç), Yunus Nadi, Muhiddin Baha (Pars), Dr. Tevfik Rüştü (Aras), Besim Atalay, Hamdullah Suphi, İsmail Suphi Soysallıoğlı, Eyüp Sabri (Akgöl), Mahmut Esat Bozkurt, Kılıç Ali, (Topçu) İhsan (Eryavuz), Refik (Koraltan) ve İbrahim Süreyya (Yiğit), Dr. Adnan (Adıvar) ve (DB-II, 2004; 13-15. Tunçay 1991; 132). YOC'nin kapatılması, resmi TKF'nin kurulması ile birlikte Eskişehir'de yayımlanan ***Yeni Dünya*** gazetesi de Arif Oruç'un sorumlu müdürlüğünde Ankara'ya taşınmış ve adındaki "Seyyare" çıkarılmıştır.

Mustafa Kemal, Ali Fuat, Karabekir, Fevzi Paşa, İsmet ve Refet Bey'lerin de üye olduğu parti, Meclis'teki milletvekillerini de üye yazmaya başlamıştır. Resmi TKF katib-i umumisi Hakkı Behiç, Erzurum Mebusu Mustafa Durak gibi anti-komünist bir milletvekilini de partiye üye yapmış ve bu durumu "telgrafla" bildirince kıyamet kopmuştur. Sovyetlerle ittifak politikalarına karşı muhafazakâr kanatta yer alan bir milletvekili olan Mustafa Durak, TKF'ye üye yapılmasına büyük tepki göstermiş, hem TKF'ye hem de BMM Başkanlığına bir protesto mektubu yazmıştır:

> Ankara Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa [eliyle]
> Hakkı Behiç Bey'e,
>
> Orada [Ankara] iken de komünizmin memleketimizde gayri kabili tatbik olduğu kanaatında idim. Buraya [Erzurum] muvasalat ve halk ile temasım ...

neticesinde bu kanaatim daha ziyade teeyyüd etti. Daire-i intihabiyemde buna taraftar bir fert tasavvur etmediğim gibi, esasen bunun İslâmiyetçe de cayi kabul bulunamayacağı kanaatindeyim. ... Komünist fırkası meyanında ismimin bulunmamasını rica ederim.

Erzurum Milletvekili Mustafa Durak (tbmm.gov.tr).

Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

Orada bir komünist fırkasının teşekkül ettiğini ve gıyabımda yapılan intihapta propagandaya memur edildiğimi haber aldım. Bu meslekin Türkistan'da ve Azerbaycan'da husule getirdiği tahribatı nazarı dikkatten dûr tutmayı muhabbeti vataniye ile kabili telif görmediğimden, teklifi vakii reddederim ve muhterem arkadaşlarımm bu hususatı mühimmeye nazarı dikkatlerini, nazarı dikkati vatanperveranelerini celb ile telgrafımın Meclise arzını istirham eylerim.

Erzurum Milletvekili Mustafa Durak (tbmm.gov.tr).

Bu telgraflar, komünist faaliyeti tamamen hükümetin kontrolünde tutmak için kurulan resmi TKF'nin bile ne büyük tepki topladığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Yeşil Ordu Cemiyeti paylaşılamıyor

YOC lağvedilerek resmi TKF'ye dönüştürüldüğü ilan edilince, başında Nazım Bey'in bulunduğu sol kanat buna itiraz etmiştir. Onlara göre YOC üyelerinden resmi TKF'ye geçenlerin sayısı beşi geçmemektedir (THİF, 2007; 153). Nazım Bey resmi TKF'nin "YO'nun tatili faaliyet ettiği sırada, kendisine sarih bir istikamet de veremediği sırada" oluştuğunu söylemektedir (THİF, 2007; 130).

Sovyet temsilcisi Upmal resmi TKF'nin İttihatçılar tarafından kurulduğunu, önde gelenleri arasında Yunus Nadi ve Muhittin Bey'lerin olduğunu, THİF'le ittifak yapmak istediklerini anlatmaktadır:

Gericiliğin giderek tırmanmasından endişelenen, İngilizler Anadolu'ya girerse kendi durumlarının pekiyi olmayacağını bilen İttihatçılar, Ethem'in başarısız isyanından sonra bize [Sovyet elçiliğine] gelip yarı sıkılgan, yarı küstah bir edayla şöyle söylüyor: "bizim komünistliğimize siz inanmadınız. Gerçi biz İttihatçıyız, öyle de kalacağız. Ama biz devrimciyiz. Gericilik tehlikesi Ruslarla temasta olmayı gerektiriyor. Biz partinin adını değiştirmeye razıyız. Sonuçta bizim tutuklu komünist yoldaşların serbest bırakılması ve sahte tabelanın sosyalist bir tabelayla değiştirilmesi durumunda biz blok kurabilir ve birbirimizi destekleyebiliriz (THİF, 2007; 160) (abç).

Mete Tunçay, resmi TKF'nin "muvazaa [danışıklı] partisi" olmayabileceğinden de söz etmektedir ki (THİF, 2007; 32. Tunçay, 1991; 92), ben bu kanıda değilim. Mustafa Kemal'in "Komünizm cereyanı ordunun en büyük kumandanlarında kalmalıdır" diyerek kurdurduğu bu parti, tam bir sahte komünist partisidir. Hakkı Behiç gibi, kurulduğu sırada samimi solcu olanların varlığı bu gerçeği değiştirmemektedir. Hakkı Behiç ve Eyüp Sabri gibilerinin Sovyetlerle ittifak yapmaktan yana olan Enver, Cemal ve Talat Paşa'ların taktikleri doğrultusunda hareket ettikleri, onlara yazdıkları mektuplarla ortaya çıkmıştır. Sosyalizmden çok pan-İslamist ve pan-Türkist idealler peşindedirler. Tunçay'a göre Mustafa Kemal, TKF'yi Halk Zümresi'ni dağıtmak için kurdurmuştur (Tunçay, 1991; 132). Zaten Mustafa Kemal de Tevfik Rüştü'ye gönderdiği mektupta: "geçen yıl Rusların yardımlarını sağlamak için müsamaha edilen komünizm cereyanları" demektedir (Tunçay, 1991; 246). Mustafa Kemal, resmi TKFden ne beklediklerini Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 31 Ekim 1920 tarihli mektubunda şöyle özetlemiştir:

> Komünizmin memleketimizde değil, henüz Rusya'da bile kabiliyeti tatbikiyesi [uygulanabilirliği] hakkında sarih kanaatler hasıl olamadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber dahilden ve hariçten muhtelif maksatlarla bu cereyanın memleketimiz dahiline girmekte olduğu ve buna karşı makul tedbir alınmadığı takdirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu vahdet [birlik] ve sükununu muhil ahvalin hudusu da, daire-i imkanda görülmüştü. En makul ve tabii tedbir olarak aklı başında arkadaşlardan hükümetin malumatı tahtında bir Türkiye Komünist Fırkası teşekkül ettirmek olacağı düşünüldü. ... Heyeti müteşebbiyesi [girişimci heyeti] ve otuz kişiden mürekkep bir merkezi umumisi meyanmda güzide arkadaşlarımızdan Fevzi, Ali Fuat ve Kazım Paşalar'la Refet ve İsmet Beyler'in de gizli olarak dahil bulunmasını muvafık gördüm. ...
>
> Komünizm cereyanı nihayet ordunun en büyük kumandanlarında kalmalıdır (Arsan, 1964; 360-361).

TKF adıyla bir parti kurulmasında pek çok işlev görmüştür:

1) Bakü'de yapılan Doğu Halkları Kongresi'ndeki konuşmasında Zinoviyev, Türkiye'de komünistlerin örgütlenmesine izin verilmesini bizzat istemişti. Bu isteğin yerine getirildiğini gösterme;

2) Ankara Hükümeti'nin Sovyet Rusya'dan talep ettikleri yardımları alabilmek için böyle bir partinin kurulmasını zorunlu addetmeleri;

3) Mustafa Kemal'in artık varlığı iyice açığa çıkmış Anadolu'daki sol eğilimleri, güvendiği isimlere kurdurduğu parti ile kontrol etme isteği; yani hükümetten bağımsız yapılan komünist faaliyetlerin denetlenmesi, hatta izin verilmemesi;

4) Bakü'de kurulmuş olan TKP'yi bertaraf ederek, yurda döneceği haber alınan Mustafa Suphi'lerin Ankara'da resmi TKF bünyesinde çalışmaları sağlanarak kontrol altına alınması.

5) YOC'nin kapatılması sonrasında boşta kalan üyelerin istihdamı;

6) Mecliste bir güç haline gelen Halk Zümresi'ni dağıtmak.

Salih Hacıoğlu'na göre resmi TKF iki nedenle kurulmuştur: "ilki hükümetle Rusya arasındaki münasebatın gayri samimi olduğunun meydana çıkması; ikincisi gizli komünist partisinin bir ihtilal yapma ihtimali" (THİF, 2007; 127). İki sene sonra, Kasım 1922'deki bir açıklamasında Yunus Nadi, resmi TKF'nin nasıl kurulduğunu şöyle anlatmaktadır:

> 1920'de Upmal geldiğinde onun ısrarı ile biz komünist partisi kurduk, o buna *resmi parti* dedi, kabul etmedi ve kendi partisini kurdu ve bu partiye komünist olmayan ve olması imkânsız, işleri ayyuka çıkmış değişik adamlar girdi. Örneğin Nazım Bey. Bu adamlar işçi bile değildi. Biz böyle bir partinin faaliyet göstermesine izin veremezdik. Çünkü onlar milli mücadele yürütmemize engel oluyor ve gericilerin bize karşı savaşına güç veriyor. Upmal'ın gitmesi gerekti. Hemen onun ardından gelen Mdivani, bize Sovyet hükümetinin Türkiye'ye komünizm sokulmasına olumlu bakmadığını ve buradaki komünistlerle ilişkide olmayacağını söyledi. Biz bundan memnun olduk ve ilişkiler düzeldi (THİF, 2007; 397) (abç).

17 Kasım 1920 tarihli *Anadolu'da Yeni Gün* sayfalarında Hakkı Behiç'in dörtbuçuk sütun üzerine, Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşu nedeniyle yayımlanan "Beyanname" yer almıştır. Hakkı Behiç'e göre *Komünizm*: "siyasiyat ve içtimaiyatta [siyaset ve toplumda] samimi ve müsavatperverane bir iştirak-ı mesaiye müstenid hakiki bir içtimai hayat"tır [içten ve eşitlikçi bir ortak çalışmaya dayanan gerçek bir sosyal hayattır]". Amacı, bireylerin maddi ve manevi her türlü ihtirasları ve bundan doğan çatışmaları ortadan kaldırmak ve bu şekilde insanlığın ilerlemesini sağlamaktır. Tüm milletlerin bağımsızlığını, toplumsal yapısında sınıf oluşumuna yol açacak kurumlar olmaksızın kazanmasından yanadır. Behiç, "Komünizm muhakemesinin ihtiva ettiği inkılabı, mutlak ihtilal manasıyla anlayan zihniyetlere hitaben diyoruz ki inkılap her şeyden evvel tekâmül demektir. İhtilal tekâmüle sevk eden yolların en sonuncusu ve en fevkaladesidir" diyerek kavram karışıklığına bir son vermeye çalışmıştır. "Komünizm her şeyden evvel iktisadi bir usul-ü iştiraktir." Bu özelliği de, milletin elinden malı mülkünün gasp edileceği gibi, yanlış ve kötü niyetli yorumlamalara maruz kalmasının nedenidir. Behiç, TKF'nin öncelikle kapitalizmin suiistimallerine son vereceğini ve ihracat-ithalat dengesini buna göre düzenleyeceğini vurgular. Fırkanın, Bolşevikle-

rin doğrudan bir uzantısı olmadığının altını çizmek için de "Fırkamız evvela kendi istiklalinin bütün komünist memleketler ve bilhassa Rus Sovyet Cumhuriyeti tarafından en fazla bir hiss-i hürmetle telakki edilmesine itina ve intizar etmekte ve diğer milletler hakkında Türkiye'nin dahi aynı samimi hiss-i hürmetle mütehassıs olmasını esas olarak kabul eylemektedir" der. "Komünizm taklit ile intac edilip [sonuçlandırılıp] bir milletin başına geçirilivere-cek bir program değildir" diyerek sözlerini sürdürür. Komünist olmak için diğer bir millete tabi olmak gerekmediğini, "bütün Müslüman âleminde en ziyade tazyikatı hissettiren Garp emperyalizmi olduğu için Müslüman memleketlerini komünizm tabii bir tevhid-i mesaiye" olarak görüldüğünü, "Rusya'dan sonra onu suhuletle tatbik eden memleketlerin hep İslam memleketleri" olduğunu ve komünizmin Anadolu'nun özgün koşullarına göre kurulacağını vurgulamıştır *(Çıkın, 2007; 167-68)*.

Mustafa Kemal resmi TKP'nin niye kurulduğunu anlatıyor

Mustafa Kemal, ilk Sovyet temsilcisi Upmal'a resmi TKF'nin nasıl kurulduğunu şöyle anlatır:

> Benim bulunmadığım sıralarda, bizim burjuvalar Rus komünizmi aleyhinde tam bir fırtına koparmışlar. Bunu duyunca geldim ve dedim ki: "komünizm toplumsal bir meseledir. Komünizmin mahiyeti ilmi olarak tesbit edilmiştir. Ona karşı zor kullanılması sadece hareketin büyümesine yarayacaktır. Dolayısıyla, halkın komünizmi tanımasına imkan sağlamak, sonra halkın görüşünü sormak gerekir. Bu amaçla Türkiye'de Türk Komünist Fırkası'm kurdum. Görevi komünizmi şartlarımıza tatbik edilebilme bakımından ilmi olarak açıklamaktan ibarettir. Söz konusu parti, devlet denetimi altındadır (Perinçek, 2005; 273).

Kurulmasından iki ay sonra, komünizme savaş açıldığı günlerde, 22 Ocak 1921 tarihinde BMM'de yapılan gizli toplantıda Mustafa Kemal, resmi TKF'yi nasıl ve kimlerle kurduğunu şu şekilde dile getirir: "Halk İştirakiyyun Fırkasının sebep ve hikmet-i teşekkülünü bilemem. Müteşebbisleri bunu izah edebilirler. Yalnız benim anladığıma göre Türkiye Komünist Fırkası'nın mahiyet-i teşekkülü ile Halk İştirakiyyun Fırkası'mn mahiyet-i teşekkülü arasında fark vardır. Türkiye Komünist Fırkası, Türkiye için, Türkiye dahilinde çalışan bir fırka mahiyetinde tecelli ediyor. Halk İştirakiyyun Fırkası, doğrudan doğruya komünizm mahiyetini gösterir bir fırkadır ve mevsuk malûmata göre burada bulunan Rus sefarethanesi ile dahi tamamen hal-i temasta bulunuyorlar" (tbmm.gov.tr). Bu konudaki konuşmasının tamamı aşağıdadır:

Hükümet tenvir ile bu [komünizm] cereyanının önüne geçmeyi düşündüğü sırada, aynı surette düşünen bir takım kıymetli ahlaklı ve her nokta-i nazardan şayanı emniyet arkadaşlar bana müracaat etmişlerdir. Bu zevat bu nokta-i nazardan bu memlekete ve milletin menafine azami suretle hizmet edebileceklerini düşünüyorlardı. İşte bu düşüncenin mahsulü olmak üzere Ankara'da Komünist Fırkası namı altında bir fırka teşekkül etti. [...] Maksad-ı teşebbüsü belli olmayan ... bir takım kimselerin komünizm namı altında, Bolşevizm namı adlında teşkilat yapmasını katiyen men etmek istedik.

Bu fırkayı teşkil eden zevatın bence yakinen malûm olan zihniyetini kısaca izah etmek istiyorum, ki sui tefehhümat zail olsun. Bu zevat bir defa hududu millî dahilindeki halkın istiklâlinin mahfuziyeti, yani bu milletin, gayei milliyesinin, istikbalinin temin ve istihsali için hadim olmak istiyorlar. Yine onlar da hepiniz gibi milletin refah ve saadeti hakikiyesini maddeten istihsal edebilmek için idare makinesinin ıslâhı ahvali içtimaiyemizde mümkün olduğu kadar milletin kabiliyeti hazmiyesi derecesi nispetinde terakkiyata mazhariyeti düşünen insanlardı. Binaenaleyh, bu fırkayı teşkil edenler Komünizmin ne olduğunu millete anlatmak ve bunun ne olduğunu bütün esasları, prensipleri bütün milletçe malûm olmadıkça olsa olsa onların içinden halkın kabiliyet ve istidadına mümkün olduğu kadar hadim olabileceklerini, kabiliyeti tatbikiyesi görüldüğü takdirde tatbik zihniyetinde idi. Fakat gayet mutaassıp oldukları nokta, o da, bu memleket içinde ve bu millet içinde her türlü inkılabatı içtimaiyenin, muzır dahi olsa, her türlü inkılabın sahibi hakikileri yine bu millet olmalıdır. Yine bu millet vekili olmalıdır ve çok mutaassıp oldukları bir nokta varsa, bu memleket içinde ecnebi ile hiçbir inkılap vücuda gelmesine alet olanları tahkir ve terzil etmek idi. İşte bu işi niyatı hasene ile yapmak arzu eden arkadaşların teşebbüsü Hükümetçe muvafık görülmüş ve kendilerinin vukuu müracaatları üzerine resmen müsaade edilmiştir.

Hikmet-i mevcudiyetlerinin kalmadığına kani oldukları dakikada bütün millete hitaben bizzat kendileri Komünizmin bu memleket içinde kabiliyeti tatbikiyesi olmadığını kendileri ifade ederler ve dağılırlar. Bu fırka bu suretle teşekkül ettikten sonra Halk İştirakiyyun Fırkası namı altında bir fırka Hükümete müracaat etmiş bulunuyordu. Bu fırka hakkında bir kelime daha ilâve etmek isterim.

Türkiye Komünist Fırkası, yani Komünistliği ne Arapça, ne Türkçe yapmak istememiş olduklarını, yegâne gayelerinin halkı aldatmamak olduğunu, söylediğimiz şeylerin Komünistlik olduğunu anlasınlar, düşüncesiyle kurulmuştur. Onun için doğrudan doğruya Komünist kelimesini tekrar ediyoruz ki halkı aldatmış olmayalım diye. Binaenaleyh, Türkiye Komünist Fırkası bu suretle memlekette teşekkül ettiği sırada, Bakü'da yine Türkiye Komünist Fırkası namiyle bir fırka vardı. Bu suretle, merkez kazası hariçte

bulunan ve teşebbüsatı için talimatı hariçten alan bir fırkada reddedilmiş oldu (tbmm.gov.tr) (abç).

Resmi TKF'nin faaliyetleri

Resmi TKF, 11 Kasım 1920'de Bolşevik Devrimi'nin 3. yıldönümünü bir mektupla kutlamıştır (THİF, 2007; 135). Moskova'ya büyükelçi olarak atanan Ali Fuat'ın sefaret heyeti ile birlikte, 22 Kasım 1920'de üçü resmi TKF'den dört kişi Moskova'ya gitmekte olan heyete katılmıştır: Tevfik Rüştü, Fuat (Carım) ve İsmail Suphi (Soysallıoğlu) ve Besim (Atalay) (Tunçay, 1991; 240). Resmi TKF III. Enternasyonal'e katılmak için müracaat etmiş, ancak Bakü'deki gerçek TKP'nin itiraz etmesi üzerine üyeliği kabul edilmemiştir. Ancak, resmi TKF adına Moskova'da bulunan Tevfik Rüştü'nün uzun bir yazısı, III. Enternasyonal'in yayın organlarından biri olan ***Moscou*** dergisinde yayımlanmıştır (Tunçay, 1991; 240).

Resmi TKF, İttihatçılar ve Şark Mefkûresi

Resmi TKF'nin Katib-i Umumisi Hakkı Behiç ve merkez-i umumi icra heyeti üyesi Eyüp Sabri'nin Cemal ve Enver Paşalara yazdığı mektuplardan, işin başka veçheleri de açığa çıkmaktadır. Cemal Paşa'ya yazılan mektupta, İttihatçılarla Mustafa Kemal arasında dış politika konularında farklılıkların oluştuğu anlaşılmaktadır:

> Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu hükümeti ile aramızda vaziyet itibarıyle farklar da hasıl olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ... Garp ile uzlaşmağa, her zaman Şark ile münasebatı tercih eder (Tunçay, 1991a; 227).

Bu mektupların kaleme alındığı tarihte (Kasım 1920) Mustafa Kemal, İngilizlerle görüşmek için yeşil ışık yakmış, İngilizler bunu gerçekleştirmek için İstanbul'da faaliyete geçmişti. Hakkı Behiç ve Eyüp Sabri imzasıyla Enver Paşa'ya gönderilen mektupta ise şunlar yazılıdır:

> Umum Müslümanlık alemi ile tevhid-i mesai edebilmek, Avrupa siyasiyatına müebbeden kapılarımızı kapayarak ... Avrupayı [kesin bir hezimete uğratacak] muazzam bir Asya Federasyonuna doğru yürümek [gayemizdir]. Bu gayelerimizde sizi de alemdar [önder anlamında bayrak taşıyan] tanımakla müşerref ve müftehiriz (Tunçay, 1991a; 226-28).

Bu sıralarda, gerçek Bolşevizm sempatizanları da parti kurma hazırlıkları içindedir ki, partinin adı Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/ THİF olacaktır.

Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/ THİF: 7 Aralık 1920 - 2 Şubat 1921

Uyan mihnetle çalışan / Yoksul, çıplak hemşeri
İnkılâba gir de ol / Dünyanın hür rençberi
Anadolu Şûralar Hükümeti var olsun
İşçilerin emeği özlerine yar olsun
– *Emek* gazetesi, sayı 1 (Güran, 1975; 19).

Ağustos ayı sonlarında Bakü'den Süleyman Sami'nin gelişi ile Yeşil Ordu Cemiyeti'yle yolunu ayıran ve artık TKF[1] adını kullanmaya başlayan Türkiye Bolşevik Komünist Partisi, Sovyet temsilcisi Upmal'ın gelişi ile yeni bir merkez komitesi seçip, yeniden hazırlanan tüzük ve programıyla çalışmalarını sürdürmekteyken, 18 Ekim'de resmi TKF'nin kurulması ve bu partinin dışında bütün komünist faaliyetlerin yasaklanması ile büyük bir ikilem karşısında kalmış olmalıdır: ya illegal olarak çalışmayı seçecektir ya da devletin kurduğu resmi parti içinde eriyecektir. Sovyet elçiliğine girip çıkanların takibatta olduğu, herkesin herkesi tanıdığı 1920 yılının küçücük Ankara'sında kimlikleri belli bir avuç insanın illegal çalışma yapmasına olanak yoktur.

Nazım Bey ve arkadaşlarına resmi TKF içinde yer almaları için çok ciddi baskılar yapılmıştır. 18 Ekim'de kurulan resmi TKF, 8 Kasım tarihinde illegal TKF'ye "birleşme" teklif etmiş, TKF'liler 9 Kasım tarihinde bu teklifi reddetmiştir (THİF, 2007; 135). "Gizli komünist fırkasının *olduğu gibi* res-

1 TKF veya TKP, yani Fırka ve Parti kelimeleri aynı zamanda farklı belgelerde kullanılmaktadır. Rusya'ya gönderilen raporlarda, Sovyet ve Komintern yetkililerinin raporlarında Parti olarak çevrilen kelime Türkçe mektup ve tutanaklarda Fırka olarak kullanılmıştır. Tıpkı "Merkez komitesi" yerine Türkçe metinlerde "merkez heyeti" veya "heyet-i merkeziye"nin kullanılması gibi.

THİF mührü, 13 Eylul 1922.

mi komünist fırkasına iltihak etmesi teklif" edilmiş ve "iltihak teklifi polis müdüriyeti ve askeri polis teşkilatı reisi vasıtasıyla tehdide kadar" vardırılmıştır (THİF, 2007; 127, 164).

"YO'nun çöküşünün tanığı olan" ve "kendisinin de çökmekte olduğunu hisseden" gizli TKP, YOC'nin geri kalan merkez komitesi üyeleri ile ve "Mecliste radikal politika izleyen kimi halkçı mebuslarla anlaşarak açık çalışmaya geçme"ye karar vermiştir: "[Komünizme] mütemayil olan her kuvvetten istifade etmek ve **Mecliste de bir** hizbe **malik** olmak düşüncesiyle ve **seferathanedeki Rus komünist arkadaşların arzu** ve **teklifiyle** ... **Halk Zümresi'nin liderleriyle** temasa karar verildi" (THİF, 2007; 138, 150, 153) (abç). Burada altı çizilmesi gereken husus, bu birleşmenin "Rus yoldaşların" **arzu ve teklifiyle** olmasıdır. Upmal bu fikrin kendisine ait olduğunu, Yeşil Orducularla ve Halkçılarla anlaşarak yeni bir parti kurulmasını önerdiğini yazmaktadır: "Görüşmeler benim Hüseyin Hüsnü vasıtasıyla yaptığım öneri üzerine başlamıştır ve ben mebus Nazım ile yaptığım gizli bir görüşmede bütün konularda önceden anlaşmıştım" (THİF, 2007; 154).

Aslında Halk Zümresi'ni oluşturan milletvekillerinin büyük çoğunluğunun resmi TKF'ye katıldığı bilinmesine karşın Upmal, Nazım Bey'i eylül başında dahiliye vekili olarak seçen 98 milletvekiline ulaşmak istemiş olmalı. Nazım Bey ve Şeyh Servet, resmi TKF'ye gitmeyen, Mustafa Kemal'e muhalif olan pek çok mebusun kendilerinin peşinden geleceğine ilişkin garanti vermiş olmalı. Meclis'teki pek çok mebusu kontrol eden veya ettiğini iddia edenlerin, yani Nazım Bey ve Şeyh Servet'in, Bolşevizme gösterdiği mültefit tutum, Sovyet temsilcisi Upmal'ı da etkilemiş olmalı. Resmi TKF'ye gitmeyen Halk Zümresi'ne mensup mebuslar, gizli bir partinin üyesi olamazlardı, bu nedenle bu milletvekillerinin üye olabileceği yasal bir parti gerekmekteydi. Sovyet temsilcisi Upmal'ın, TBMM'de grup kurmak, "bir sol blok" oluşturmak gibi, çok da yanlış olmayan, hayaller kurduğu açıktır.

Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası / THİF kuruluyor

Sonuçta iki farklı "tüzel" kişilik olan TKP ve Halk Zümresi, "iki taraftan dörder temsilci"nin katılımıyla bir "uzlaşma ve birleşme komisyonu" kurmuştur. Birleşme komisyonuna TKP'den Salih, Zinetullah, Fatma ve Hilmi Yoldaşlar; Halk Zümresi'nden Tokat Mebusu Nazım ve Bursa mebusu Şeyh Servet, Afyonkarahisar mebusları Mehmet Şükrü ve Mustafa Hulusi seçilmiş; birleş-

me toplantısına "TKP'den[2] (Türkiye Bolşevik Komünist Partisi): Ahmet Hilmi, Salih Hacıoğlu, Zinetullah Nuşirevan ve Fatma Salih; YOC'den: Tokat Mebusu Nazım ve Bursa mebusu Şeyh Servet; Radikal halkçılardan: Afyonkarahisar mebusları Şükrü ve Hulusi; Sovyet sefaretinden: Upmal-Angarski, Hüseyin Hüsnü ve Polyakof" katılmıştır (THİF, 2007; 138, 154). Görüşmeler sonucunda ortak bir parti kurma konusunda anlaşmaya varılmıştır. 20-21 Kasım tarihinde "İttihat" [birleşme] metnini imzalamak üzere tekrar toplanılmış ve aynı komisyon yeni kurulacak partinin programını madde madde tartışmıştır.

Bu toplantıya Şeyh Servet, Halk Zümresi'nin merkezi umumi azalarından Karesi milletvekili Hasan Basri (Çantay), Afyonkarahisar milletvekili Hulusi (Kurtoğlu),[3] Afyon milletvekili Memduh Necdet (Erbek) ve Erzurum milletvekili Asım'ı (Vasfi Mühürdaroğlu) davet etmiştir (THİF, 2007; 138). Yakından uzaktan komünistlikle alakası olmayan bu mebuslardan, Asım, Cevat ve Basri Beyler hemen ertesi gün istifa etmiştir. Anti-komünist rüzgârların şiddetle estiği ocak ayında ise, Karesi milletvekili Basri Bey, THİF'cileri ilk ihbar eden milletvekili olacaktır. Mehmet Şükrü ise İstiklal Mahkemesine verdiği ifadesinde şöyle anlatmıştır: "Nazım Bey'in evinde ben, Hulusi Bey, Şeyh Servet Efendi ve ilk defa tanıştığım Hacıoğlu Salih, Hacı Hilmi ve Zinetullah Beyler vardı. ... Ben, Şeyh Servet ve Hulusi Bey, dördümüz "Asrı Saadet'deki müşterek samimiyet" kaydının programa sokulmasında ısrar ile "aile hakları şeriat dairesinde mahfuzdur" kaydını eklettik (Tevetoğlu, 1988; 249).

Gerçekten de Şeyh Servet'in önerisi ve diğer Halk Zümresi mebuslarının ısrarı ile programa, tamamen İslami referanslara dayanan maddeler girmiştir: "fırka asr-ı saadetin samimiyet-i müşterekesini ihya etmek üzere çalışacak" ve "hukuk-u aile vesaire ahkâmına şeriat dairesinde riayet edilmesi" gibi maddeler (THİF, 2007; 138). Yeni kurulan partinin ismi konusunda da zorluklar yaşanmış, tartışmaların sonucunda partinin adı Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası/THİF olarak belirlenmiştir. Upmal'ın "halk" sözcüğüne yönelik kararlı muhalefet yapmasına karşın partinin isminde hem "halk" hem de "komünist" yerine "iştirakiyun" kelimesinin kullanılması, Halk Zümresi'nden gelen mebuslara verilen tavizi göstermektedir. Upmal'a göre, Zümreciler "halk" sözcüğünde inat etmiş ve Türk yoldaşlar hemen geri adım atmıştır (THİF, 2007; 154). Azerbaycan'da komünist kelimesinin karşılığı olarak

---

2 Birleşme sürecinde TKP'nin merkez komitesi şu üyelerden oluşmaktadır: 1. Ahmet Hüsnü, 2. Ahmet Hilmi, 3. Ahmet Mustafa, 4. Cemile Nevşirvanova, 5. Rahime Selim, 6. Salih Hacıoğlu, 7. Hüseyin Hüsnü, 9. Zinetullah Nuşirevan ve 10. Fatma Salih, 11. Mesut (parti, Sovyet sefaretinden Upmal-Angarski ve Ali Bagirof Oruç yoldaşları merkez komitesi onur üyesi olarak seçmiştir)(THİF, 2007; 154-55).

3 Hulusi Bey Mehmet Şükrü'ye "komünistliği ilmi şekilde kendi esaslarımıza tevfik suretiyle yeni bir parti teşkilinden" bahsetmiştir (Tevetoğlu, 1988; 249),

kullanılan İştirakiyun, böylece Anadolu'ya da taşınmış olur. Partinin adındaki "halk" sözcüğü şu nedenlerle gerekli görülmüştür: 1. Resmi TKF'den adıyla farklılaşmak, bir karışıklığın çıkmasına engel olmak için; 2. BMM'deki Halk Zümresi'ni kaybetmemek ve gücendirmemek için; 3. Halk sözcüğü toplumdaki alt sınıfları kastettiği için.

Nuşirevan tarafından, III. Enternasyonal'in ilkelerine uygun bir şekilde hazırlanan programın diğer maddeleri iki oturumda görüşülmüş ve sonunda kabul edilen program, Enternasyonal marşının eşliğinde imzalanmıştır (THİF, 2007; 154-56). 28 Kasım'da üçü de mebus olan Şeyh Servet, Nazım ve Mehmet Şükrü Beyler partinin program, nizamname ve beyannamesi ile hükümete resmen müraacat etmiş; 7 Aralık'ta içişleri bakanlığından verilen izinle THİF resmen kurulmuştur (THİF, 2007; 138, 157, 161). Bazı yorumlara göre, kuruluş bildirgesinin kabul edilmesinin nedeni, kurucuların arasındaki milletvekilleri üyelerdir (THİF, 2007; 164).

Yapılan görev dağılımına göre üç şube kurulmuş, her şubede bir Halkçılardan, bir de gizli TKP'den üye olmasına dikkat edilmiştir: "*Basın*: Mehmet Şükrü, *enformasyon* Hüseyin Hüsnü, *propaganda* Zinetullah Nuşirevan, *kadınlar arasında propaganda* Cemile Nevşirvanova, *kadınlar arasında teşkilat* Fatma Kudret,[4] *umumi teşkilat* Nazım, *maliye* Ahmet Hilmi, *sanayi* Mehmet Hasip, Salih Hacıoğlu ve Mukbil" (THİF, 2007; 157).

Partinin nasıl kurulduğu Meclis'te anlatılıyor

1 Şubat 1921 tarihli gizli oturumda THİF'nin nasıl kurulduğuna dair Memduh Bey'in ifadesi şöyledir:

> MEMDUH BEY – (Sivas): Bir vakit geldi ki bizim Şeyh Servet Efendi bize filân yere geliniz, dedi. Bendeniz, bir de Karesi Mebusu Basri Bey, bir de Şükrü Beyefendi, ki Mehmed Şükrü Bey de müessislerdendir. Sonra efendim Şeyh Servet Efendi bizi hanesine davet etti. Oradan bize delâlet ederek, bir gün sonra olsa gerek, evet bir gün sonra, Zinetullah Efendi'nin hanesine götürdü. Biz yolda giderken, "siz heyeti merkeziyeden olacaksınız, şöyle böyle olacaksınız", bize payeler vermeye kalkıştılar.
>
> Oraya girdiğimiz vakitte orada üç dört tane kadın, yok Rahime yoldaş, Fatma yoldaş, Halime yoldaş... Biz bunların karşısında tuhaf bir vaziyet aldık. *(Gürültüler)* Müsaade etmiyorsunuz ki söyleyeyim. Evet, bize, bu kadınlar da olduğu halde, bir cemiyetten bahsettiler. Biz daha oraya gitmezden evvel bilhassa Nâzım Bey bendenize söylemişti ki; biz hakikaten Halk Zümresi'ndeniz, hatta Şeyh Servet Efendi bir takım âyattan bahsederek halkçılığın, bilhas-

4 Salih Hacıoğlu'nun eşi Fatma Salih olsa gerek.

sa bizi kandıran asıl samimiyeti müştereke cümlesini öyle, gayet vazıh bir surette izah eti ki, zannederim Mecliste ekseriyette kabul etmiştir. Katiyyen bize hafi bir komünistlik meselesini, Halime, Fatma yoldaşın yanına götüreceğini [söylemedi], bize ancak bunları söyledi ve bize [dedi ki]: "burada hafi bir cemiyet vardır. Maksadı bizim maksadımızdan gayri bir şey değildir ve biz kendi programımıza tabi kılacağız". Biz de pekâlâ dedik.

Kalktık gittik ve gider gitmez o manzaraya şahit olduk... Ondan sonra bize cemiyetin heyet-i merkeziyesinin gayesinden bahsetti. Bilhassa bendeniz bir çok nıkata itiraz ettim. Başka türlü çıkamazdık. Bir kere oraya gelmiştik. Çıktıktan sonra derhal üç kişi, birisi de Erzurum Mebusu Asım Bey'di. Üçümüzün de hissiyatı aynı imiş gibi yekdiğerimize soruşmaya başladık. "Bu benim asabiyetimi tahrik eder. Benim ananatı milliyeme muhalifür. Bu tarzı teşekkülü, bu komünistliği yapamam" dedim. Derhal çekilmenin esbabı ne ise buna tevessül edelim. Bu hafi komünist teşkilâtının esası o vakit böyle yapıldı. Sonra yalnız bir şey daha vardır.

Nâzım şöyle diyordu: "Matbaa açmak istiyorsunuz, bu paranın bin lirasını Şükrü Bey veriyor". Buna cevaben diyordu ki; "binini Anadoluda kardeşimiz var, bu parayı o getirdi". Halbuki biz, bu paranın doğrudan doğruya Rus sefareti tarafından verilmiş olduğu kanaatinde idik. Zira bu kanaatimizi mucip olan Zinetullah'ı ve Rus sefarethanesinden bir yoldaşı beraber görmlekliğimiz ve bir müsamere gecesi Hilmi Bey'in refikasının orada konferans vermesi bize, bu fırkada behemahal Rus parmağının ve Rus parasının hükümferma olduğunu anlattı. Velhâsıl bildiklerimi belki daha ziyade hatırlayamıyorunu Şimdi bildiklerimi belki İstiklâl Mahkemesine söyleyebilirim (tbmm.gov.tr).

Moskova, Ankara'daki anti-Bolşevik atmosferden habersiz

Anlaşılan, Upmal Türkiye'yi sadece kendi baktığı pencereden görmektedir. Resmi de olsa hükümetin bir komünist partisi kurması, THİF'nin kurulmasına izin verilmesi, Meclis'te adı 'Halkçılık Programı' olan yeni bir anayasanın görüşülüyor olması onun yanılsamasını pekiştirmiş olmalı. Ancak, gerçek tabloda eylül ayından itibaren Bolşevik örgütlere kesinlikle izin vermemeye kararlı bir Ankara Hükümeti bulunmaktadır. Bu durumun en açık delili de Şerif Manatov'un sınır dışı edilmesidir. Upmal'ın Anadolu'daki atmosferi doğru algılayamaması, Sovyet Rusya'ya yanlış sinyaller göndermesi, Suphi'lerin Anadolu'ya geliş sürecine ilişkin değerlendirmelerde de yanlış tahliller yapılmasına yol açmış olmalı. Ama gündemi 30 Kasım'da saklanamaz hale gelen, aralık ayının ortalarında şiddetlenerek büyüyecek olan Çerkes Ethem'in isyan hadisesi belirlemiştir. Upmal, Ankara'daki Bolşeviklere yönelik

olumsuz gelişmelerden Moskova'yı haberdar etmemiş olmalı ki, Çiçerin 10 Aralık tarihinde hâlâ şunları yazmaktadır:

> Türkiye'de halk kitleleri arasında prestijimiz o kadar yüksek ki, Kemalistlerin sağcı kanadı şu anda uygulanan politikayı birdenbire bize karşı yönlendirmeyi başaramaz, ancak entrikalarla ve zararlı diplomatik hareketlerle bize engel olabilirler (Yerasimos, 1979; 268).

Resmi TKF versus THİF

Resmi TKF ile THİF arasındaki rekabet her alana yansımıştır. Eylül ayında Halk Zümresi'nin programına büyük yer ayıran, kasım ayında resmi TKF'nin programını basan *Yeni Gün* gazetesi, THİF'in beyannamesini yayımlamayı reddetmiştir (THİF, 2007; 118dn). THİF'in beyannamesini sadece *Yeni Gün* değil, artık Eskişehir'den Ankara'ya taşınmış olan resmi TKF'nin yayın organı *Yeni Dünya* ve hükümetin gayri resmi yayın organı olan *Hakimiyet-i Milliye* gazeteleri de yayımlamamıştır (Güran, 1975; 15). THİF'in beyannamesi ancak 16 Aralık tarihinde Ankara'da *İkaz* matbaasında basılabilmiş ve bir ay sonra 16 Ocak 1921 tarihinde THİF'in yayın organı olan *Emek* gazetesinin ilk sayısında yayımlanmıştır. Bu beyannamede parti adı "Türkiye Halk İştirakiyun ve Bolşevik Fırkası" olarak geçmektedir.

> Sırf köylü ve işçinin, Anadolu emekçilerinin hukukunu müdafaa etmek ve onları dünyanın emekçi iştirakiyun inkilabına faal surette iştirak ettirmek maksadıyla teşekkül eden 'Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası' umum köylü, işçi ve mesaisiyle geçinen ahaliyi kendisinin hukukunu müdafaa ve siyanet edecek olan bu teşkilat etrafında masum ve mazlum Türkiye köylü ve emekçilerinin toplanmasını ümit ve temenni eder (THİF, 2007; 119).

Partinin kuruluşu "Yeşil Ordu ve Hafi Türkiye Komünist Partisi teşkilatlarına" başlıklı tamimle duyurulmuştur:

> [...] Yeşil Ordu ve Türkiye hafi Komünist Partisi merkezi umumileri Üçüncü Enternasyonal'ce kabul edilmiş olan Rusya Komünist "Bolşevik" Fırkası programının düstur-ül amel ve düstur-u inkilap olmak üzere kabulünü nuvafık görmüş ve her ikisi de birleşerek memleket dahilindeki bütün içtimai inkılap cereyanlarım tevhid etmeye [birleştirmeye] karar vermiştir. Büyük Millet Meclisinde teşekkül etmiş ve teşekkülünden beri halka ve halk inkılabına doğru mühim adımlarını da atmış olan Halk Zümresi'yle beraber umumi, bir de diğer teşkilattan her türlü iltibası izale için "Halk İştirakiyun ve Bolşevik Fırkası" namını almıştır.
>
> İmza: Yeşil Ordu Merkez-i Umumisi (THİF, 2007; 120).

Görüldüğü gibi; Nazım Bey, YOC katibi umumisi olmasına dayanarak, Yeşil Ordu'nun bütünü adına imza atmıştır. Ayrıca bu metinde "ihtiraslı şahıslardan kaçınmak"tan, "yürekten gelmeyen gösterişli sahte görünüşler altında saklı hırslardan" bahsederek resmi TKF'ye yönelik imalı eleştirilerde bulunulmaktadır (THİF, 2007; 120).

Yeşil Ordu'yu kimin temsil ettiği, Yeşil Ordu'nun hangi partiye katıldığı çekişme konusu olmuştur. *Yeni Gün ve Hakimiyet-i Milliye* gazeteleri, ekim ayından itibaren THİF'e yönelik ağır eleştiriler yayımlamaya başlamıştır (THİF, 2007; 152). Örneğin 18 Ocak 1921 tarihli *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde Muhittin Baha imzasıyla resmi TKF'nin bir açıklaması yayımlanmış; burada YOC'nin THİF'e dönüştüğüne ilişkin değerlendirmeler şiddetle reddedilmiştir:

> Nazım, Servet, Mehmet Şükrü ve Salihoğlu imzalarıyla YO teşkilatının Halk İştirakiyun Fırkası'na dönüştüğüne ilişkin bir tamim yayımlandığını teessüf ederek öğrendik. Mehmet Şükrü Bey ve Salihoğlu denilen zat Yeşil Ordu Teşkilatıyla alakadar olmadıkları gibi Nazım Bey ve Şeyh Servet Efendi vaktiyle Yeşil Ordu'yu terk ederek çekilmişler ve gizli komünist Fırkasını teşkil ve ona iltihak eylemişlerdir (THİF, 2007; 120).

THİF'nin faaliyetleri

THİF'nin kurulması resmen 7 Aralık 1920'de gerçekleşmesine karşın, hükümet parti faaliyetlerini engellemeye başlamış, YOC ve TKP'nin illegal döneminden kalma eski şubelerin yasal çalışmaya geçmesinde güçlük çekilmiş, yalnız Karahisar-ı Şarki, Yozgat ve Kastamonu şubelerinin açık çalıştığı not edilmiştir.

Bu dönemde THİF'nin merkez komitesi düzenli olarak toplanmıştır. 12 ve 17 Aralık'ta yapılan toplantıya Upmal'ın katılmadığı, Halk Zümresi'nden mebusların katıldığı görülmektedir. 12 Aralık'ta yapılan toplantının gündemi "fırkanın vezaif-i dahiliyesi ve ahval-i cariye ve umumiye hakkında hasbıhal ve müzakerat"tır. Bu toplantıda 17 madde tartışılmış ve pek çok önemli karar alınmıştır: fırka bayrağı ve mühür, yeni şubelerin kurulması, mali durumun kötülüğü, kuruluş beyannamesinin bir türlü basılamaması, müsamere ve konferans tertibi, kağıt sorunu, Şark Şûrası'ndan yardım istenmesi için mektup yazılması, "bütün çıraklar ve hamamlarda çalışanların bir an evvel teşkilata rabtı ve sermaye sahiplerine karşı icabında grev yapabilmelerinin temini" gibi. Ayrıca resmi TKF ile olan sorunlar görüşülmüş ve "bütün teşkilata her iki fırkanın program ve nizamnameleri arasındaki farkları gösterir bir izahatname göndermek" ve Bakü teşkilatından para istemek konularında karar alınmıştır.

Bu toplantıda 18 Aralık'ta Bakü'den Sovyet sefiri Mdivani ile yola çıkan Mustafa Suphi ve TKP heyetinden bir tek söz edilmemiş olması, hem Upmal'ın, hem de THİF'çilerin bu konuda bilgilerinin olmadığını mı göstermektedir? Mustafa Suphi'nin THİF'e haber vermek için iletişim imkanları belki yoktu, ama yeni elçi Mdivani'nin Upmal'a haber vermesi gerekmez miydi? Eğer Mustafa Suphi Anadolu'yla bağlantı kurmuş, vatana dönüşünün haberini Ankara'daki yoldaşlarına bildirmiş olsaydı, olaylar bambaşka yönde cereyan eder miydi?

Aralık ayında Ankara'nın en önemli gündem maddesi Tevfik, Reşit ve Ethem Beylerin, yani Çerkes kardeşlerin hükümete başkaldırması ile başlayan "karışık cephe ve hükümetin vaziyeti"dir. Toplantıda THİF merkez heyeti, Tevfik Bey'in "kat-ı muhabere ettiği", "Paşa'nm bundan dolayı Eskişehir'e gittiği"ni konuşmuş ve gündemin 7. maddesi şöyle kaydolunmuştur: "Meselenin halli için Refet ve Fahrettin'in iş başından çekilmesi ve cephelerin bir kumanda altına verilmesi ve Heyet-i Vekiliye bir heyet gönderilmesi takarrür etti [kararlaştırıldı]. Ve nihayet meclis reisi sıfatıyla Paşa ile görüşmeğe karar verildi". Gündemin 9. maddesinde ise "Ethem'in [resmi] komünist partisi kuvve-i icraiyesi olması, Paşa ile bu fırkanın arasının açılmasını intaç edecektir [sonuçlanacaktır]" (THİF, 2007; 139-41).

Bu toplantılarda alınan kararlar doğrultusunda THİF'nin Ankara il komitesi ince iki "konferanslı konser" düzenlenmiştir. İlk Konferans 14 Aralık'ta Bursa mebusu Şeyh Servet ve Zinetullah Nuşirevan tarafından "Komünizm ve Kadınlar" ve "İslam ve Komünizm" konularında; ikincisi 22 Aralık'ta Afyonkarahisar mebusu Mehmet Şükrü tarafından "İştirakiyyun inkılabına; Rus Bolşevikliği ve Rus cihangirliği ve Garbın emperyalist devletleriyle anlaşmak Türkiye emekçilerinin menafiine uygun mudur?"[5] konularında Darülmuallim'in konferans salonunda yapılmıştır. Bu toplantının, tıklım tıklım olduğu ve yerlerde oturularak izlendiği belirtilmiştir (THİF, 2007; 116, 157). Bu konferansta Mehmet Şükrü Bey "Bu fırka [THİF] hafi Komünist Parti ile Halkçıların birleşmesinden husule gelmiş"; "Fırkanın gayesi memleketin en mazlum ve mağdur halkı bulunan köylü, işçi ve emekçilerinin hukukunu müdafaa etmek, halkın hukukunu halka verme, halkı kendi mukadderatına bilfiil sahip kılmak ve tabii iradesine malik etmektir" demiş ve konuşmasında Sovyetlere ve devrime büyük sempati ile yaklaşmıştır (THİF, 2007; 116). Konuşmasının metni 16 Ocak 1921'de çıkan *Emek* adlı gazetenin ilk sayısında yayımlanmıştır.

Belgelerden anlaşıldığına göre THİF merkez komitesi, faaliyetleri hakkındaki kararları kendisi almakta ve Sovyet temsilcisi Upmal'a danışmamakta-

5 Rusça metinden çeviri de şöyle yer almıştır: "Rus Bolşevizmi işgal politikası olabilir mi? Batı ile anlaşmak Anadolu proleterleri için faydalı mıdır?" (THİF, 2007; 157).

dır. Bu durumdan memnun olmayan Upmal, pek çok hususta da THİF merkez heyetinden farklı düşünmektedir. Örneğin, merkez komitesi "konferanslar halk üzerinde çok iyi izlenim bıraktı" yorumunu yaparken, Upmal "konular uygunsuz seçilmişti"; "yığınlara program anlatılmadan "bilimsel" tartışmalara girişilmişti. Kadınlar hakkındaki konferanstan olumsuz netice alınmış, doğal olarak tutucu Türk erkekleri ... komünistlere karşı tavır almış, komünistlere karşı sessiz bir karşı koyuş baş göstermişti" yorumlarını yapmıştır (THİF, 2007; 157).

Görüldüğü gibi, İçişleri Bakanlığı "resmi TKF'nin dışında komünist faaliyet yapılmayacaktır" içerikli bir genelge yayınlamış olmasına rağmen THİF'in kuruluşunu engelle(ye)memiştir. Hem aynı günlerde kurulan iki partinin zihinlerde yarattığı karmaşayı, hem de dönemin siyasi iklimini daha iyi anlamak için şu örnek yeterli olacaktır sanırım: 1921 yılı Ocak ayında Akdağmadeni Belediye Başkanı Halit Bey, Lazistan mebusu Hurşit Bey'e "iştirakiyun veyahut komünist fırkalarından hangisine intisab edeyim?" diye soran bir telgraf göndermiştir. Bu telgraftan rahatsız olan Yozgat mebusları, Meclis başkanlığına bir dilekçe ile başvurmuş ve belediye başkanının görevden alınmasını istemişlerdir: "Bu nazariye-i sakimenin [kötü bulaşıcı hastalığın] memleketimizle kadar sirayet ettirilmiş olduğundan ve mumaileyh [adıgeçen] belediye azasından olup reis vekili olduğundan hemen azli ..." (tbmm.gov.tr). Anadolu'da bir yanda belediye başkanlarının bile komünist partisine üye olmayı düşündüğü yaygın bir Bolşevizm sempatisi, öte yanda bundan fevkalade rahatsız olan bir kesim bulunmaktadır.

Tekrar eylül ayına ve Bakü'ye dönelim. Ankara Moskova ilişkilerinin henüz sıcaklığını koruduğu o günlerde Mustafa Suphi ve yoldaşları, Türk komünist gruplarının birleşmesi ile yekpare Türkiye Komünist Partisi'ni kurmakla meşguldü.

TKP Kurulur ve Memlekete Dönüş Kararı Alır

"Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Ağustos 1336 [1920] tarihli tahriratına istinat ederek Anadolu BMM ile münasebete girişmek üzere [...] fevkalade murahhas olarak [gidilmesi kararlaştırılmıştır]"
– TKP Merkez Komitesi
(DB-I, 2004; 75).

Bolşevik Rusya topraklarında kurulan Türkiye Komünist Partisi, elbette Mustafa Suphi'den ayrı düşünülemez. Mustafa Suphi 1913'te İttihat Terakki tarafından Sinop'a sürülmüş, 1914'te Sinop'tan bir grup arkadaşı ile Kırım-Bahçesaray'a kaçmış, oradan Avrupa'ya gidebilecekken Rusya'da kalmayı tercih etmiş, 1917'de devrimlerle sarsılan Rusya'da karşımıza sosyalist olarak çıkmıştı. 1918 baharından itibaren Bolşevik Rusya'da çeşitli teşkilatlar kurmuş, ***Yeni Dünya*** isimli gazeteyi düzenli olarak yayımlamıştı. 1920 yılı Mayıs ayında Türkmenistan'dan Bakü'ye 18 kişilik "Seferî Komite" ile gelmişti. Bunların arasındaki esir Osmanlı subaylarından en güvendiği yoldaşları Süleyman Sami ve Mehmet Emin'in gizli İttihatçı olduklarını, kısa bir süre sonra kendisini Mustafa Kemal'e ihbar edeceklerini elbette bilmiyordu.

Haziran ayında hem "Anadolu kıyamcıları" ile irtibat kurmak, hem de memlekette komünist hücreler örgütlemek için teşebbüse geçti, Anadolu'ya teşkilatçılar gönderdi. Eylül ayında hem Rusya'daki Türk esirlerinin yoğun olarak bulunduğu yerlerde kurulan teşkilatlardan, hem İstanbul'daki komünist teşkilatından ve hem de Anadolu'dan gelen delegelerin katılımıyla 10 Eylül 1920'de Bakü'de "Türkiye Komünist Teşkilatları Kongresi"ni, yani Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresini düzenledi. Böylece "III. Enternasyonal platformunu kabul eden, ancak değişik olgular ve koşullar sebebiyle düzensiz ve birbirinden habersiz faaliyet gösteren **Türk komünist gruplarının birleşmesi ile yekpare Türkiye Komünist** Partisi"ni kurdu (DB-I, 2004; 16).

Bu kongre ve sonrasında kurulan Türkiye Komünist Partisi, Üçüncü Enternasyonal tarafından resmen Türkiye proletaryasının örgütü olarak tescil edildi. Enternasyonal temsilcileri Kongrenin düzenlenmesine bilfiil katıldıkları gibi, Kongre'de de konuşmalar yapıp TKP'ye desteklerini belirtti. "Rusya Merkezi Komünizm Fırkası namına yoldaş Stasova", "Üçüncü Enternasyonal Merkezi Şürası namına yoldaş Pavloviç", "Azerbaycan Komünist Fırkası ve Şüra Cumhuriyeti adına yoldaş Neriman Nerimanov" ve pek çok başka isim, bu kongrede söz alarak TKP'nin kuruluş kongresinin meşruiyetini sağlamıştır.

Kurulan Türkiye Komünist Partisi, yaptığı ilk merkez komitesi toplantısında memlekete, Anadolu'ya dönüş kararı almış, bundan sonra TKP merkez komitesinin yaptığı bütün toplantılarda en başta Anadolu'ya dönüşün teknik detaylarına ilişkin kararlar alınmıştır. 17 Eylül 1920 tarihinde, merkez komitesinin, beraberinde yirmi teknik eleman ve *Yeni Dünya* gazetesi ile birlikte ekim ayı başında Anadolu'ya nakledilmesi, Bakü'de bir dış büro kurulmasına karar verilmiştir:

> Merkez heyetin iki hafta zarfında Anadolu'ya nakledilmesi ve beraberinde yirmi teknik memur ve burada harici bir büro bırakılması ve bu büro da mesul bir yoldaşa bırakılarak ayrıca teknik memurları kalacak ve gazete Anadolu'ya naklolunacak. Kongrede bulunan yirmi yoldaş Anadolu'ya izam olunacak. Ve kağıt ve tab levazımı vesaire temin olunacak (DB-I, 2004; 24) (abç).

Bakü TKF Kongresi davetiyesi.

19 Eylül 1920 tarihli merkez komitesi toplantısında ise "Türk Kızıl Rota"sının [askeri birlik] Türkiye'ye gönderilmesine ilişkin karar alınmıştır. Yani Parti, yanında silahlı Kızıl birlikle Türkiye'ye dönecektir (DB-I, 2004; 75).

Dönüş kararı, Mustafa Kemal'in davetine dayandırılıyor

1 Ekim tarihli toplantıda Mustafa Suphi "Mustafa Kemal Paşa ... müşterek düşmanla mübareze için fevkalade bir murahhas istiyor. Merkezi heyetin Anadolu'ya nakli şimdi bir emr-i zaruridir" diyerek merkez heyetinin "BMM ile münasebete girişmek üzere" Anadolu'ya dönmesi hakkında bir karar almasını istemiştir:

> Mustafa Kemal Paşanın 26 Ağustos 1336 [1920] tarihli tahriratına istinat ederek Anadolu BMM ile münasebete girişmek üzere [...] fevkalade murahhas olarak [gidilmesi kararlaştırılmıştır] (DB-I, 2004; 75).

26 Ağustos tarihi, Süleyman Sami'nin Mustafa Kemal'le görüşme tarihidir. Hatırlanırsa Süleyman Sami İttihatçı bir subay olarak Anadolu'da Mustafa Kemal'le yaptığı görüşmede Mustafa Kemal'e bağlılığını bildirmiş ve Bakü'ye Ankara'nın ajanı olarak dönmüştür. Bugün TÜSTAV arşivinde, Süleyman Sami'nin merkez komitesine sunduğu Ankara'daki görüşmelerinin hem sözlü anlatımları, hem de yazılı raporları bulunmaktadır. Bu tutanaklarda Mustafa Kemal'in böyle bir çağrısı yoktur. Tam tersine, Süleyman Sami Mustafa Kemal'in ağzından aynen şunları aktarmıştır:

> Milletin vahdetini bozmayınız. Her ne yapmak isterseniz meclis-i milli marifetiyle yapınız. Bize maddi manevi yardım ediniz dedi (DB-I, 2004; 50).
>
> Kemal Paşa Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetlerini ve bunun bir zübdesi [seçkin parçası] olarak Büyük Millet Meclisi'ni bir savet sistemi olarak göstermiş ve nihayetinde demiştir ki: Bunun için hariçten gelip teşkilat yapmak lüzumsuzdur. Ancak Büyük Millet Meclisi nezdinde bir mesul murahhasınızla [yetkili bir temsilcinizin] bizimle temin-i rabıta [ilişki kurması] mümkün olmalıdır (DB-I, 2004; 98, 113).

Mustafa Kemal "hariçten gelip teşkilat yapmak lüzumsuzdur", "yetkili bir temsilcinizin bizimle ilişki kurması yeterlidir" diye haber göndermesine karşın Mustafa Suphi Anadolu'ya dönmeye ve son derece geniş bir alanda faaliyet yapmaya kararlıdır. Onun bu niyetlerine merkez komitesinde de itiraz edilmemiştir:

> Biz bazı teşkilatlara yardım edeceğiz. Gazetelere yardım, işçi dernek ve birliklerinin kongresini yapmak, gençlik teşkilatı açmak, siyasi mektep açmak, gazete çıkarmak, bazı şehirlerde kooperatifler açmak, işçi çocukları için gece dersleri açmak, Beynelmilel Moskova kongrelerine vekiller göndermek.
>
> Anadolu kıyamcı [isyancı] hükümeti ile tesis-i münasebet etmek, fırkanın kanuni şekilde çalışmasına ve teşkilatı yapmasına imkan hazırlamak, [...] ne şekilde olursa olsun mevcut teşkilatları ve gezeteleri güçlendirmek, kendi mürevvic-i efkârı olarak *Yeni Dünya* gazetesini çıkarmak, siyasi mektep ve amele ve rençber ve işçi çocukları için mektep ve gece dersleri açmak, işçi dernek ve birliklerini tanzim ederek Beynelmilel Moskova Kongresi'ne vekiller göndermek, gençler teşkilatını sevk ve idare etmek (DB-I, 2004; 75, 77).

Sonuçta merkez komitesi kararı ile Anadolu'ya gidip Meclis'le ilişkiye geçecek heyet seçilmiştir:

> Anadolu Büyük Millet Meclisi ile münasebete girişmek üzere selahiyetnameyi haiz **Mustafa Suphi** Yoldaş'ın riyaseti [başkanlığı] altında **Ethem Nejat** ve **Mehmet Emin** yoldaşlardan mürekkep [oluşan] bir heyet-i murahhasanın [temsilci heyetinin] [gönderilmesi kararlaştırılmıştır] (DB-I, 2004; 75, 77).

Mustafa Suphi'lerin arkasından ikinci bir heyet de Anadolu'ya dönecek ve bu ikinci kafile, ilkiyle Anadolu'da buluşacaktır (DB-I, 2004; 77).

Memlekete dönme kararı alınınca, hızlı bir şekilde "halledilmesi gereken" sorunlar gündeme alınmıştır. Bu sorunların en başında Bakü'de Bolşeviklerle ilişki kurabilmek için oluşturulan, içinde İttihatçıların da olduğu "Türk komünist gruppası" üyelerinin TKP ile ilişkilerinin düzenlenmesi gelmektedir. Halil Paşa, Baha Sait, Dr. Fuat Sabit,[1] Yenibahçeli Şükrü ve Küçük Talat gibi komünist olmadıklarına dair kuşku duyulmayan kişilerin partiyle ilişkisinin kesilmesi gerekmektedir. Merkez komitesi günlerce süren toplantıların sonucunda üyelerin tamamını gözden geçirmiş ve İttihatçılar partiden atılmıştır.

Anadolu'dan gelen haberler

Ancak, bu tarihlerde Türkiye'de gelişen anti-komünist hava ve Mustafa Suphi hakkında yapılan olumsuz propagandalar Bakü'ye ulaşmaya başlamıştır. Bunlardan ilki, Süleyman Sami ve Salih Zeki'nin yazın Anadolu'ya yaptıkları seyahatler hakkındaki raporlardır ki ancak 12 Ekim tarihinde Rusça'ya çevrilerek Şark Şûrası'na sunulmuştur (DB-I, 2004; 106-120). Bir başkası sınır dışı edilen Manatov'un Bakü'ye gelince verdiği rapordur. Türkiye'deki gelişmeleri en

1 Dr. Fuat Sabit sorunu hakkında bak: Emel Akal, 2005. "Türkiye Komünist Partisi'nde Dr. Fuat Sabit Fraksiyonu ve Süleyman Nuri Faktörü". **1921-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü**.

yakından bilen kişi elbette, tutuklanarak 15 gün hapis yatan, sonra sınır dışı edilen Manatov'dur. Ankara Hükümeti'nin komünistlere yönelik tutumunun yüzde yüz değiştiğini en iyi bilen Manatov, Bakü'ye dönünce TKP ve Suphi ile bağlantı durmuş, merkez komitesine bütün yaşadıklarını anlatmış ve TKP'nin memlekete dönüşüne karşı çıkmıştır (DB-I, 2004; 167). Üçüncü olarak Ankara'nın Suphi'lerin Anadolu'ya dönüşünü kesinlikle istemediğine dair resmi TKF ve Karabekir kaynaklı haberler, Dr. Fuat Sabit'e ulaşmıştır. Dr Fuat Sabit de Anadolu'nun TKP'yi istemediğini Stasova'ya elbette iletmiştir.

Anadolu'dan gelen haberleri bilmeyen, bilse de umursamayan TKP, 4 Ekim 1920 tarihli toplantıda, üç **güne kadar** memlekete dönecek olan heyeti belirlemiştir: TKP merkez komitesi azasından üç kişi, siyasi işçilerden 12, toplam 15 kişi (DB-I, 2004; 82). Heyetin ekim ayı başında yola çıkması doğrultusunda karar alınmış, gerekli hazırlıklara hız verilmiştir. Sadece bir sorun kalmıştır, o da; yolculuk ile Türkiye'deki Parti faaliyetlerinin finansmanının sağlanması. Partinin elinde "1.500 altın, 100 bin Romanof Ruble, 50 bin Kafkas Rublesi; 500 bin Ruble[2] ve elmas, 250 Türk banknotu" vardır (DB-I, 2004; 78). Bunlarla yetinmeyen, Anadolu'daki faaliyetler için Parti'nin geniş imkânlara sahip olmasını isteyen Suphi ve yoldaşları, Şark Şûrası'ndan elindekilere ek olarak "1 milyon Azerbaycan ile 1 milyon Kafkas parası, ayrıca adam başı 15 altın" istemeye karar vermiştir.

Paranın kaynağı nedir?

TKP'nin elindeki para ve mücevheratın kaynağı 1918 yılına kadar gitmektedir. 1918 yılı yazında Ufa'da Tatar Millet Meclisi'nin feshedilmesi sırasında MUSKOM/Müslüman Komitesi tarafından 70 bin altın Ruble ele geçirilmiş ve MUSKOM'un reisi Molla Nur Vahidov'un karşı çıkmasına karşın bunlarla bir fon oluşturulmuştur. Her ne kadar bu fonun büyük kısmına Tatar-Başkurt Sol eS-eR'ler tarafından el koyulmuşsa da, yukarıda sayılan paralar ve elmaslar, Türk komünistlerinin payına düşmüştür.

Yeri gelmişken, devrim sırasında Kazan'da, Tatar burjuvazisinin servetlerine el konması, zenginliklerin "kamulaştırılması" hakkında Mustafa Suphi'nin görüşlerine değinmeden geçmeyelim. 1918'de iç savaş çıkınca Bolşevik devriminin yenilme ihtimaline karşı mücadeleye devam edebilmek için Mustafa Suphi, Sultangaliyev'e şunları söylemiştir.

> Devrim uluslararası irticanın baskısını göğüsleyemeyebilir. Bu durumda canlı yönetici gücün ayakta kalabilmesi için Rus Devrimcilerin önlemleri hazırdır. Onlar örgütlü bir şekilde yer altına geçebilecekler. Doğulu komünistlerse ör-

2 Devrim sonrasında Rusya'daki korkunç enflasyon dolayısıyla rakamlar bu kadar yüksektir.

gütsüzlüklerinden dolayı, bulundukları yerlerde kalacaklar ve ölecekler. Zamanında davranmak ve hiç olmazsa değerli dövizlerden oluşan bir fon kurarak onu her ihtimale karşı, (kamufle edilmiş bir şekilde) yurt dışında tutmak gerekir (Kakınç, 2004; 391, 404, 405. Erdem, 2006; 720-21).

Mustafa Suphi'nin Rus Devrimi'nin yıkılabileceğine ilişkin yorumları ilginç.

TKP'nin Anadolu'ya dönüşü durduruluyor

TKP, III. Enternasyonal/Komintern'e karşı sorumlu olarak çalışan bir parti olduğu için, Anadolu'ya dönüşün Bakü'deki Şark Şûrası tarafından da onaylanması gerekmektedir. Bu gerekçe ile 11 Ekim 1920'de, hem son izni almak, hem de dönüşün finansmanı için destek istemek üzere TKP, Şark Şûrası ile bir toplantı yapmış ama hiç umulmayan sonuçlar ortaya çıkmıştır. Şark Şûrası'ndan finansman desteği istenince, Şark Şûrası temsilcileri, TKP'nin parası olduğu halde tekrar para istenmesinin doğru olmadığını söyleyerek TKP'nin ek maddi destek talebini reddetmiş, bir de üstüne üstlük TKP'nin kasasında olan para ve mücevheratı geri istemiştir (DB-I, 2004; 121-123).

Mali destek konusunda Pavloviç "Bu meblağı veremeyiz çoktur" derken Stasova, Türkistan'dan alınan para ve mücevheratı hatırlatmıştır. Türkiye'de geniş bir bütçe ile faaliyet göstermek isteyen Mustafa Suphi, Şark Şûrası'nın para vermek niyetinde olmaması karşısında şaşkınlığa düşmüştür: "Biz hayrette kaldık. Bu arkadaşları baştan savmak için gönderiyorsanız o başkadır. Meseleye ciddiyetle bakmak lazım gelir. Bu para Rusya Komünist Fırkası tarafından Türkiye'ye hediye edilmiş, Türkiye inkılap işlerinde kullanılmak üzere verilmiş bir paradır, bu alınamaz" (DB-I, 2004; 121). Suphi'nin siyasi analiz yapmakta son derece kıvrak zihninin kastettiği şu olsa gerek: Sınır dışı mı ediyorsunuz, yoksa Türkiye'de teşkilat kurmak için mi gönderiyorsunuz? Ve hiç beklenmeyen bir durum ortaya çıkmış, Şark Şûrası TKP'nin Anadolu'ya dönüşünü durdurmuştur.

Şark Şûrası TKP'nin Anadolu'ya dönüşünü şu gerekçelerle durdurmuştur: 1. TKP, Komünist Parti'nin çalışma karakterini tamamen hatalı algılıyor. 2. Bu nedenle, sadece Sovyet idaresinin varlığı koşullarında gerçekleşebilecek büyük ve zor bir organizasyon ve ajitasyon faaliyeti planlıyor. 3. Bu yanlış algılamadan doğacak yanlış faaliyetler devrim davasına zarar verir. Anadolu'da küçük ve gizli bir kadro ile illegal çalışmayı değil, geniş ve legal bir faaliyet alanı planlayan, neredeyse devlet bütçesi gibi bütçe yapan TKP'lilere Şûra'nın yazdığı mektup aşağıdadır:[3]

3 TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 930.1/1.13.1. s. 10-11. Aslı Rusça.

Türk Komünist Organizasyonu'na

Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Şûrası Prezidyumu'nun 19 Ekim 1920 tarihli oturumunun zabtının çıktısı.

İSTİŞARE EDİLENLER:
Türkiye'deki öngörülen Türk Komünist Partisi'nin onlar tarafından gözden geçirilen bütçeleriyle ilgili faaliyetleri.

KARAR VERİLENLER:
TKP-MK (Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi) ve (Z.B.T.K.Partisi)'nin sunulan bütçe raporlarından anlaşılıyor ki, TKP MK Komünist Parti'nin çalışma karakterini tamamen hatalı algılıyor ve Parti Merkez komitesi yerine, sadece bir ülkede Sovyet idaresinin varlığı dahilinde mümkün olabilecek büyük ve zor bir ajitasyon-organizasyonu farkındalık çalışma mekanizması öngörüyor.

TKP MK organizasyonunun iddiası ile partinin Türkiye'deki gücü denk düşmemektedir.

TKP MK kendi iddialarında yapay bir yoldan ve bütçesi tepeden ödenen, profesyonel komünist ve işçi organizasyonlarını tamamen hatalı bir şekilde öngörmektedir. Bu işler için yapılan bütçeye göre (Sovyet göstergeleriyle) ayda milyar rubleyi bulan devasa bir maliyet gerekiyor.

Bu giderler Türkiye'de komünizmin gelişmesine fayda sağlamak için değil, aksine, İran'da olduğu gibi, işçi-proleter hareketin düzgün gelişimini uzun bir sürece yayarak zarar getirir.

Şark Şûrası Prezidyumu, Türkiye'deki devrimci hareketin bu dönemdeki gelişimini olağanüstü önemli saymaktadır. Hatalı bir adımın tüm Doğuda devrim işini yıkabileceğinden endişe ederek, TKP MK'nın Türkiye'ye gidişini geçici olarak durdurmuştur. TKP MK ve Şark Şûrası Prezidyumu, yapılan hataların aydınlatılması ve organizasyonun doğru prensiplerinin tertibi için ortak toplantı düzenlemeye karar vermiştir (abç).

Şark Şûrası'nın bu raporu, TKP'nin 24 Ekim tarihli toplantısında değerlendirilmiştir: "Heyet-i merkeziyenin yaptığı hesabatı gayet fazla gördükleri ve bu hususu iyi düşündükleri ve netice olarak İran İnkılabı gibi bir akıbete duçar olacak[4] ve tehlike olduğunu bildirmekte, netice olarak heyeti merkeziye-

4 Aslında Şark Şûrası TKP'lilerin Anadolu'ya dönüşünü durdurma kararı alırken, sanki ocak ayında olacakları öngörmüştür. İran'la ilgili olarak sözü edilen "tehlike" şudur: Bakü'de toplanan Doğu Emekçi Halkları Kurultayı sonrasında, kurultaya katılan Dada Laftaki-Zade ve Latif Zeynel Abdullahzade isimli delegeler Bakü'den İran'a dönerken, sınırda İran jandarması tarafından tutuklanmış ve idam edilmiştir (Aslan, 2007; 199). Ayrıca "14 Eylül gecesi Tebriz'de Şah taraftarları demokratlara taarruz ederek demokrat reis Şeyh Mehmet Hayabani'yi ve kırk kadar demokratı öldürmüşler ve hükümeti ellerine almışlardır" (DB-I, 2004; 311).

nin Türkiye'ye naklinin muvakkaten tevkifine [durdurulmasına]" karar verildi (DB-I, 2004; 137).

Bolşevik devrimi sonrasında sadece Rusya'da faaliyette bulunan TKP'lilerin kapitalist bir ülkede nasıl çalışılacağına ilişkin olarak elbette hiçbir fikiri yoktur. Bolşeviklerin ve diğer komünistlerin, kapitalist ülkelerde büyük baskı, yasaklama, koğuşturma, işkence ve hapis tehdidi altında çalıştıklarını bilmeyen, Ankara'da bir "inkılap hükümeti" olduğunu varsayan TKP'liler, Türkiye'de de Bolşevik Rusya'daki gibi rahat çalışacaklarını düşünmektedir.

Memlekete dönüşleri engellenen TKP merkez komitesi, Şark Şûrası'na bir protesto mektubu yazmış, kendi kendilerine 'parasız da gider komünistlik yaparız' diye efelenmişler (DB-I, 2004; 123) ama ellerinden hiçbir şey gelmemiş, TKP'nin Anadolu'ya dönüşü "geçici" de olsa iptal edilmiştir. Bu kararı alan Şark Şûrası ve Stasova'dır.

Şark Şûrası (Şark Halkları Tebligat ve Faaliyet Şûrası) ve Stasova

1-7 Eylül tarihleri arasında 1891 delegenin katılımıyla Bakü'de toplanan Birinci Şark'ın Mazlum Milletleri Kurultayı'ndan sonra "Şark Halkları Tebligat ve Faaliyet Şûrası",[1] kısaca **Şark Şûrası** adıyla anılan bir yürütme kurulu seçilmiştir. Şark Şûrası'nın Kurultay'da kabul edilen nizamnamesinin birinci maddesi şöyledir: "**Doğudaki bütün inkılapçı parti** ve teşkilatlarıyla ilişkiye girerek, onların faaliyetlerini **yönlendirmek** ve **birleştirmek** amacıyla **maddi** ve **manevi yardım göstermek**" (Aslan, 1997, 183) (abç). Bu şu anlama gelmektedir: Türkiye, İran, Hindistan başta olmak üzere doğu halkları komünist partileri doğrudan doğruya Şark Şûrası'na bağlıdır. İşte bu kadar büyük yetkilerle donanmış olan Şark Şûrası'nın Başkanlık Kurulu üyeliği ve Şûra sekreterliğine Elena Stasova seçilmiştir. Mustafa Suphi ve Elena Stasova, 1918'den bu yana tanışmaktadırlar ve yıldızları anlaşılan hiç barışmamıştır. Stasova, Mustafa Suphi'ye "milliyetçi" muamelesi yapmış, hep mesafeli ve temkinli davranmıştır.[2]

Çok erken zamanlarda Bolşevik Partisi'ne üye olan Elena Stasova 1917'den 1920'ye kadar Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi merkez komitesi sekreterliği yapmış, Lenin'le doğrudan çalışmış tecrübeli bir Bolşeviktir. 1920 yılının Mart ayında bu görevinden ayrıldıktan sonra Kafkasya'daki Kızıl Ordu'nun başında olan Orçonikidze'nin daveti üzerine Moskova'dan Tiflis'e gitmiştir. Tiflis'te

1 Komintern'e bağlı olarak kurulan bu teşkilat Türkçe literatürde çoğunlukla "Doğu Halkları Kongresi Propaganda ve Hareket Sovyeti" olarak bilinmektedir. Azeri Türkçesinde ve Türkiye Komünist Partisi tutanaklarında ise Şark Şûrası olarak geçmektedir.

2 Meraklısına: Emel Akal. "Feminizmin Yetmediği Yer: Stasova, Sultangaliyev, Zeki Velidov ve Mustafa Suphi". *Tarih ve Toplum*. Sayı 1. Bahar 2005. s. 225-232.

Orçonikidze ile birlikte, Rusya Komünist (B) Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı olarak çalışan Zakafkasya Bürosu'nun sekreteri olarak çalışmaya başlamıştır (Clements, 1997; 199). Stasova, Bakü'de toplanan Şark'ın Mazlum Milletleri Kurultayı'na Komünist Enternasyonal delegesi olarak katılmış, Kurultay'da kurulan Şark Şûrası'nın sekreterliğine seçilmiştir (Rüstəmova, 2001; 151). Stasova, Şark Şûrası'na seçildikten sonra Türkiye açısından son derece belirleyici bir pozisyona gelmiştir. Şark Şûrası adına TKP kongresine katılmış, kongreden sonra Anadolu'ya dönüş kararı alan TKP merkez komitesi ve Mustafa Suphi'nin ilk muhatabı olmuştur. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Anadolu'ya dönüşleri sırasında kilit konumda olan Stasova, yukarıda söz edildiği gibi Suphilerin talep ettikleri mali desteği onaylamamıştır (DB-I, 2004; 121).

Her aldığı kararı Stasova'ya onaylatmak durumunda olan TKP Merkez Komitesi (DB-I, 2004; 16, 75), sorunların aşılmasında bazen Stasova'yı atlayarak doğrudan Komintern'e veya Rusya Komünist Partisi'ne ulaşmaya çalışmış ve Türkiye'ye dönüş izninin çıkarılması için Stalin'le bile görüşme yapmıştır (DB-I, 2004; 141, 150, 308). Sonuçta TKP merkez komitesi Stasova'yı "basiretli kararlar almadığı" gerekçesi ile Krasin'e şikâyet etmiştir (DB-I, 2004; 267). Tutanakların ruhsuz satır aralarından bile görülmektedir ki, TKP Merkez Komitesi çoğunluğu ile Stasova bir türlü anlaşamamıştır.

Suphi, Bolşevikler açısından güvenilmez biri mi?

Mustafa Suphi'nin hem Türkiye'de hem Sovyetlerdeki politik hayatı, iniş çıkışlarla doludur. Suphi, İttihatçı olarak başladığı siyasi hayatına, kararlı bir İttihatçı düşmanı olarak devam etmiş, 1913'te eski arkadaşları olan İttihatçılar tarafından Mahmut Şevket Paşa'nm suikasta uğraması bahane edilerek Türkiye'de bütün muhalefet üzerinde estirilen terör sırasında o da Sinop'a sürülmüştür. Suphi, Rusya'da önce Kırım ve Azeri Türkleri ve Türkçüler arasında popüler olmuş ama Marksist olarak 1918 Martı'nda MUSKOM adlı son derece prestijli teşkilatta siyaset yapmayı seçmiştir. MUSKOM'un lideri Molla Nur Vahidov'la çok yakın ilişkiler kurmuş, Türkiye'ye yönelik olarak *Yeni Dünya* gazetesini yayımlamıştır. *Yeni Dünya* gazetesinin yayınları yüzünden Osmanlı devleti Bolşevik Rusya'ya nota vermiş, gazetenin kapatılmasını istemiş ama Bolşevikler Osmanlı notalarını reddederek Suphi'ye sahip çıkmıştır.

Mustafa Suphi, 1918 yazında Kazan şehri kapılarında Kızıl Ordu ve MUSKOM'un lideri Molla Nur Vahidov'un ile birlikte Beyaz Ordu'ya karşı savaşmış; ama Molla Nur Vahidov öldürülmesinden sonra, 1918 Kasımı'nda onun yerine gelen kadrolar tarafından fena hırpalanmıştır. Öyle ki, 1918 yazında kurduğu 'Türk Sol Sosyalistleri' teşkilatı nedeniyle hem kendisine "sol eSeR" suçlaması yöneltilmiş; hem de bu teşkilatta tesbit edilen Osmanlı ajanla-

rı ileri sürülerek güvensizlik beyan edilmiştir (Akal, 2005a). Stasova bu dönemde Suphi'nin "milliyetçi" olduğu kanısındadır ve ona göre Suphi "güvenilmez" biridir.

Mustafa Suphi, 1919 baharı sonunda Anadolu'ya yakın olmak ve Türk Bolşeviklerle siyaset yapmak için gittiği Kırım'dan, Fransızların desteklediği Beyaz Ordu generali Denikin'in saldırıları nedeniyle büyük zorluklarla kaçtıktan sonra Taşkent'e gönderilmiştir. Suphi, bu tarihten 1920 yılı Mayıs ayına kadar Samara, Saratov, Kazan vilayetlerinde, Volga ve Ural boylarında çeşitli tetkik gezilerinde bulunmuş ve Bolşevik Parti'ye çeşitli raporlar sunmuştur.[3] 1920 yılında Türkiye'ye daha yakın olmak için Bakü'ye gitmek istemesine rağmen "ahvalin müsait olmaması dolayısıyla" Taşkent'te üç ay kalmış; Türkistan Komünist Teşkilatı'nın 3. Kongresinde seçilen merkez komitesinin faaliyetine katılmıştır. Suphi Moskova'dan uzaklaştırılmış mıdır, yoksa gerçekten Türkistan'da olup biteni bir türlü kontrol edemiyen Moskova açısından bir can simidi mi olmuştur, bilinmiyor.

Anadolu'ya dönmek için çırpınan Mustafa Suphi'nin, Bakü'ye Kızıl Ordu girdikten bir ay sonra gelmesi de sorgulanabilir. Suphi tamamen kendi inisiyatifi ve ısrarı ile mi Bakü'ye gelmiştir? Suphi'nin Bakü'ye bir ay geç gönderilmesinin sebebi Mart 1920'den itibaren Bakü'de faaliyet gösteren İttihatçıları rahatsız etmemek midir? Yoksa tam tersine bu İttihatçıları temizlemek için mi Suphi Bakü'ye gönderilmiştir? Yukarıda incelendiği gibi, Bolşeviklerle İttihatçılar arasında 1920 yazında hiçbir sorun yoktur. Bu nedenle Suphi'nin Bakü'de İttihatçıların kurduğu Türk Gruppası'na karşı Bakü'ye gönderildiği iddia edilemez. Yine de Suphi mayıs ayında Bakü'ye gelmiş ve inisiyatifi ele alarak İttihatçıları saf dışı bırakmıştır. İttihatçılar TKP'den ancak eylül ortasında tamamen temizlenecektir.

Mustafa Suphi'ye olan güvensizlik Sultangaliyev'in hatıralarında

1917 Ekim Devrimi'nden 1921 yılına kadar Stalin'in en yakın yoldaşı, Narkomnants Merkez Komitesi üyesi, Narkomnats'ın resmi yayın organı ***Jizn Natsionalnostey***'in editörü (Rorlich, 2000; 286) olan Sultangaliyev, çok yakından tanıdığı Mustafa Suphi ile ilgili çok az yazı yazmıştır. Sultangaliyev Lenin'in Kemalist'leri önce "Türk Ekimcileri" diye nitelediğini; daha sonra "Mustafa Kemal'i mi, Enver'i mi, yoksa Enverci solcuları mı destekleyelim diye bocalamaya başladıklarını" yazmaktadır. Sultangaliyev Mustafa Kemal'in resmi TKF'yi kurmasını, "komünistliğe yatkınlık" olarak yorumlamaktadır ki, bu yaklaşıma katılmak mümkün değildir.

3 TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 930-02/1-2-1. 930-02/4-5-6. 930

Sultangaliyev'in, "Türkiye'de Suphi, İran'da Küçük Han[4] hareketleri desteklenseydi oralarda devrim olacaktı" (Kakınç, 2004; 45-46) türünden devrim ihracından yana değerlendirmelerine de katılmak mümkün değil. Ancak, Ocak 1920'de KafBuro'da Orçonikidze ve Kirov'un, İran ve Türkiye'nin sovyetizasyonuna karar verdikleri, iddialar arasındadır (Blank, 1999; 326). Ankara'ya "dikkat edilmediği, önemsenmediği" kanısında olan Sultangaliyev şunları yazıyor:

> Biz Ankara hareketini taa başlangıcında, hareket yeni doğmaya başladığında, belli bir güç ve enerji harcayarak kendi elimize alamaz mıydık? Evet yapabilirdik, tamamen olmasa da en azından yarı yarıya bunu yapabilirdik. Neden yapmadık? Çünkü biz ona dikkat etmedik, önem vermedik (Kakınç, 2004; 45).

Sultangaliyev "1920 yılına kadar Mustafa Suphi ve grubuyla **kesinlikle ciddi olarak ilgilenmedik**" dedikten sonra, "onları bazı yoldaşların saldırılarından koruyamadık, onlara güvenmedik ve kendilerini Türkiye'ye" [en uygun olmayan zamanda gönderdik ve] ölümlerine sebep olduk" yorumunu da yapmaktadır (Kakınç, 2004; 45).

Ayrıca Bakü Şarkın Mazlum Milletleri Kurultayı'nda Mustafa Suphi'nin konuşturulmaması, kurultay sonrasında kurulan Şark Şûrası'na İttihatçı Baha Şakir seçilirken (BDHK, 1975; 235), Mustafa Suphi'nin seçilmemesi, kabul edilemez hareketlerdir. Bunlar Enver Paşa'yı kızdırmamak için mi yapılmıştır yoksa Suphi ve Sultangaliyev o tarihlerde gözden düşmüş müdür? Azerbaycan Komünist Partisi'nin, 26 Eylül tarihli *Yeni Dünya* gazetesinde çıkan yazılara eleştiri yöneltmesi de, Suphi'nin itibar kaybettiğinin işaretlerinden midir? (Aslan, 1997; 111).

Stalin'le toplantı

Mustafa Suphi ve TKP merkez komitesi, Anadolu'ya dönüşün durdurulması üzerine pes etmemiş ve Şark Şûrası'nı ikna etmeye çalışmışlardır. Suphi, dönüşün durdurulması kararını haklı bulmayarak, kendisine yönelik bir güvensizlik olarak addetmiştir. Bu doğrultuda Şark Şûrası'na yönelik olarak TKP merkez komitesi adına 24-30 Ekim tarihleri arasında Suphi'nin kaleme aldığı bir mektup yazılmıştır. Mektubun üslubu TKP merkez komitesi üyeleri tarafından oldukça sert bulunarak yumuşatılmıştır. Şark Şûrası'na yazılan mektupta; Anadolu'ya dönmelerinin çok önemli olduğu, eğer TKP Anadolu'ya dönmezse Ankara'nın İstanbul hükümeti ile uzlaşma ihtimalinin oldu-

4 Mirza Küçük Ham İran'da kısa ömürlü Gilan Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurucusudur (Carr-III, 2004, 274-75).

ğu, bunu ancak kendilerinin engelleyebilecekleri anlatılmıştır (DB-I, 2004; 137-142, 148).

Bu başvuruya Şark Şûrası'ndan bir cevap gelmeyince bu kez Stalin'le görüşme talep edilmiş ve kasım ayı başında Stalin'den başka Stasova, Pavloviç, Mustafa Suphi ve İsmail Hakkı'nın katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. Bu önemli toplantının tutanakları maalesef son derece kötü tutulduğu için tam anlaşılamamaktadır. Anlaşıldığı kadarı ile Stalin, Suphilere şunları anlatmıştır: TKP üç yıldır, devrim yapmış ve iktidarı almış bir sosyalist ülkenin sınırları içinde siyaset yaptığı için, tûm çalışmalarını, örgütlenme modellerini küçük bir Sovyet devleti gibi kurmuştur. TKP'de parti üyesi olan herkes adeta devlet memuru gibi maaş almaktadır, üyelerin giyim, kuşam, sağlık, yemek ve ulaşım harcamaları ödenmekte; partide "işçi, arabacı, seyis" kadroları bulunmakta; şube üyelerine "maaş ve mükafat"lar verilmektedir (DB-I, 2004; 150, 309). TKP üyeleri adeta devlet memuru gibidir. Oysa, Sovyet Rusya'nın dışındaki ülkelerin çoğunda komünist partiler yasadışıdır ve çok zor gizlilik koşulları altında çalışmaktadır. Stasova ve Stalin gibi yıllarca Çarlık rejimi altında bin bir zorlukla Bolşevik politika yürüten, tutuklanan, Sibirya'ya sürülen, yurtdışına kaçmak, sürgünde büyük yoksulluklara göğüs germek zorunda kalan eski Bolşevikler bu durumu gayet iyi bilmekte ama Suphiler bilmemektedir. Bu durumu Stalin, toplantıda şöyle ifade etmiştir: "Heyet-i teftişiye maaş almaz, siz komünistsiniz." Toplantıda Stalin'in kendi tecrübelerini aktardığı anlaşılıyor: "1905 de [Rusya'da] 25-30 [parti üyesi] vardı. Siz de nihayet 20 kişinin hayatlarını temin etmeniz [yeterlidir]"; "Herkes maaş alamaz, bir gazete çıkar, iki gazeteye yardım edilir" (DB-I, 2004; 309).

Stalin, THİF'den haberdar olmalı ki Ankara'da bir merkez komitesi olduğundan söz etmiş, buna karşılık Suphi, Eskişehir'de de şubeleri olduğunu söylemiştir. Bu toplantının sonrasında TKP'nin gelir-gider, örgütlenme ihtiyaçları tekrar tartışılmış; parti faaliyetine bir devlet kurumunun çalışması gibi bakan, parti üyelerine memur gibi maaş ödeyen TKP'nin giderleri törpülenmiş ve büroları azaltılmıştır (DB-I, 2004; 150). Buna göre, Teftiş Komisyonu, Harbi Şube kaldırılmış; harici büroda teşkilat, neşriyat ve matbuat, istihbarat, rabıta daireleri, kançılarya, kütüphane bürolarında düzenleme yapılmış; köylü, kadın, tebligat, siyasi mektep büroları aynen kabul edilerek, bütçe toplam 50.712 liraya indirilmiştir. Böylece TKP bütçesi 2/3 oranında azaltılmıştır. Kendisine Anadolu'da son derece geniş bir faaliyet alanı planlayan (mevcut teşkilatları ve gazeteleri güçlendirmek, gazeteler yayımlamak, işçi, kadın ve gençlik teşkilatları kurmak, şehirlerde kooperatifler açmak, siyasi mektep açmak, işçi çocukları için gece dersleri açmak, tiyatro grupları kurmak gibi) TKP'nin ayakları suya ermiştir.

TKP, 8 Kasım 1920'de yayımladığı asgari programında, net bir şekilde BMM hükümetini destekleyeceğini belirtmiş ve bunu Bolşevik Partisi'ne bildirmiştir:

> Bugünkü ortam ve koşullarda [...] Anadolu'yu emperyalist işgale karşı savunan isyan hareketini güçlendirmek ve bu hareketi yöneten hükümeti desteklemek, Anadolu'da bağımsız bir parti olarak varlığını sürdürmek, komünist fikirleri geliştirip yaymak (DB-I, 2004; 152-155).

Kasım başında TKP'nin Türkiye'ye dönüşünün durdurulması hakkındaki karar yumuşamış gibidir. Ve gerçekten 15 kasım 1920 tarihli toplantıda tekrar gidiş konusu gündeme gelmiş, karar alınmış ve hazırlıklara başlanmıştır. İkinci dönüş sürecini incelemeden önce Mustafa Suphi'nin kurduğu ve memlekete birlikte dönmeyi planladığı "Türk Kızıl Rotası"nın serencamına bakmak gerekmektedir.

Türk Kızıl Rotası - Türk Kızıl Alayı/Bölüğü

"Türk Kızıl Rotası"nın nüvesi, Bolşevik Devrimi'nden sekiz ay sonra başlayan iç savaş sırasında atılmıştır. Daha önce söz edildiği üzere, III. Enternasyonal'in 2. Kongresi'nde dünya devriminin motorunun "hangi özne" olduğuna ilişkin son derece önemli bir kuramsal tartışma yapılmıştı: bir yanda Lenin'in de dahil olduğu dünya devriminin Batı'da, gelişmiş kapitalist ülkeler proletaryasının yaşadığı topraklarda başlayacağını iddia edenler; diğer yanda Roy ve Sultangaliyev'in yer aldığı dünya devriminin Doğu'daki sömürgelerde başlayacağı kanaatinde olanlar bulunmaktaydı. İkinci seçeneği öne sürenler, madem ki sömürgelerin sosyalistleşmesi dünya devrimi için belirleyicidir, öyleyse Rusya topraklarında yaşayan Müslümanların da kızıl ordu birlikleri kurması gerekmektedir düşüncesini ileri sürmüştür.

Ancak, "Türk Kızıl Rotası" bu tartışmalardan önce, Haziran 1918'de Kazan'da yapılan MUSKOM toplantısında alman kararlar doğrultusunda kurulmuştur. 15 Haziran'da bir Türk Kızıl Rotası (askeri birliği) kurulmasına kararı verilmiş, Sultangaliyev bunu onaylamış ve "Tatar-Başkurt batalyonunun üçüncü rotası" ismiyle bir Türk birliği teşkil edilmiştir. Kurulmasından kısa bir süre sonra 5 Ağustos 1918'de Çeklerin isyanı ile başlayan iç savaşta 60 kişilik Türk Kızıl Rotası, Kazan'da Çek saldırısına karşı savaşırken 12 ölü ve 2 yaralı vermiştir (Tunçay, 1995; 157). Birlik daha sonra 125 kişiye çıkmıştır. 22-25 Temmuz 1918'de Moskova'da toplanan Türk Sosyalistler Konferansı'nda da "silahlı bir Türk birliği" kurma kararı alınmıştır:

> Bütün dünya ihtilalcilerine vatan olan bugünkü Rusya'da beynelmilel bir içtimai inkılabın meydana gelmesine çalışan muhtelif millet ihtilalcileri arasındaki umumi vasatta Türklerin de bilfiil yer tutmaları Konferansça lazım gördüğünden, bu lüzumu temin etmek üzere müsellah bir "Beynelmilel Türk Sosyalist Kıt'ası" teşkiline karar verildi (Tunçay, 1995; 101) (abç).

4 Kasım 1918'de toplanan Müslüman Komünistleri Syezdi'ne Suphi ve Bünyadzade tarafından getirilen ve kabul edilen bir başka teklif de şudur: "Türk komünistleri harp esirlerinden asker teşkil ederek bu teşkilatı hududa göndermek ve propaganda için Kafkasya'da lazım gelen mıntıkalara girmek" (Tunçay, 1995; 159).

1920'nin Haziran-Temmuz aylarında Ankara'ya İlyava'yı sefir olarak göndermeye karar veren Bolşevikler, sefaret heyeti ile birlikte Mustafa Suphi ve Türk Kızıl Alayı'nı da Ankara'ya götürmeyi düşünmüşlerdir. Eğer, İlyava bu tarihte Türkiye'ye gelseydi, belki de hayat bambaşka akacaktı. Ama, İlyava'nın Ankara'ya gitmesi gerçekleşmeyince Suphi'lerin dönüşü de 1920 kışına kalmış ve bambaşka sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Kızıl Birliğin TKP belgelerindeki diğer adı "Türkiye Kızıl Birinci Nişancı Alayı"dır (DB-I, 2004; 84). Suphi ve "seferi komite" Bakü'ye geldikten bir ay sonra, 23 Haziran 1920'de yapılan toplantıda, "askeri kıtaları Anadolu hududuna göndermek" kararı alınmış, bir süre sonra "Harbi şube/komite" kurulmuş ve bu komite üyeleri Rusya'nın her yerinde dağınık haldeki Türk esirleri/askerleri toplamak üzere faaliyete geçmiştir (TİT; 2008; 29). Nasıl asker toplandığına ilişkin olarak Müftizade Salahattin'in 11 Temmuz 1920 tarihli mektubunda ilginç bilgiler bulunmaktadır:

> [Rastof'ta] on bin Türk esir ve amelesi olduğu söylenildiği halde hiç bir partili Türk olmadığını ve yirmi beşe karib [yakın] Türk esir ve amelesinden başka kimse bulunmadığını müşahede ettim. [...]
>
> Etraf fabrikalarda çalışan 20'ye karib Türk amelelerinin tâbi oldukları fabrikalardan getirmek üzere tavassut ettim. Onların buraya gelmek üzere kâğıtlarını ve vagonlarını temin ettim.
>
> Rastof'ta bin kadar Türk tebaası vardır. Bunların kısm-ı küllisi gayr-i Müslimler olup ticaret ile iştigal etmektedirler. Diğer kısım ise fırıncı olup bunlar dahi hepsi harpten evvel Türkiye'den gelmiş olanlardır. Fırın sahipleriyle ekmek yapanlar ortaktırlar. Yani kâffesi spekülatörlerdir.
>
> Gittiğim günden bir gün sonra bütün Türk tebaalarını toplayıp ... ahval-i umumiye hakkında mufassal malumat verdim. Hiçbirisi asker olmak taraftarı değildir. "Bizi memlekete gönderiniz, ahvâl-i umumiyemizi yakinen görelim, bilahare ne yapmak lâzım ise yaparız" diyorlar.
>
> Rastof'ta bulunan tebaalardan diğer bir kısmı da "biz burada yerleşmişiz.

> Evimiz, dükkânımız var, bırakmayız" diyorlar. Yoldaş Çiçerin'in vermiş olduğu emirde bütün Türk asker ve amelelerinin Bakü'ye gönderilmesi bildirildiğinden teşkilâttan sarf-ı nazara mecbur oldum. Buraya gelecek yoldaşlar, ilk tren ile hareket ediyorlar. (TÜSTAV Arşivi, CD2, Klasör 2-36, Belge no: 534, 535).

Görüldüğü gibi, TKP'ye bağlı bir kızıl birlik kurmak hiç de kolay olmamıştır. Suphi'nin TKP kuruluş kongresine verdiği raporda, Abid Alim Yoldaş'ın "Bakü'deki Türk esirlerinden mürekkep bir komünist kıta-i askeriye teşkil" edilmesi için çalıştığı anlatılmaktadır (Tunçay, 1991; 285). Anadolu'ya "mümkün olduğu kadar süratle muavenet [yardım] edilmesi" doğrultusunda alınan haberler üzerine Bakü'daki "Türkiyeli amele ve rençberlerle useradan [esirlerden]" oluşturulan bir askeri fırka teşkil edilmiştir (Tunçay, 1991; 287).

3 Eylül 1920'de Kızıl Alay'ın TKP ile birlikte Anadolu'ya gitmesine ilk önce Dr. Fuat Sabit karşı çıkmış ve bunu "teşkilatın fırkasıyla, kızıl ordusuyla Anadolu'yu fethe gitmesi" olarak yorumlamıştır:

> Bir de kıta-i ordu meselesi var. Bir fikrin harekete geçmesi, silahlanması demektir. Kızıl Ordu namıyla memlekete silahlı girersen doğrudan doğruya bir mücadele şeklini alıyor demektir. Bu da kanaatime göre mugayir" "teşkilatın fırkasıyla, kızıl ordusuyla Anadolu'yu fethe gitmesini anlıyorum. Bunun hayal olduğunu anlıyorum (TİT, 2008; 105, 107).

Dönüş kararı alındıktan sonra, 18 Eylül 1920 tarihli merkez komitesi toplantısında önce Türk Kızıl Alayı'nın Türkiye'ye gönderilmesi, arkasından da merkez heyetin dönmesi uygun görülmüştür. "Türkiye fevkalade murahhası" olan İlyeva, "Türk askerleri on güne kadar Türkiye'ye gönderileceğinden komünist terbiyesi verilmesi ve aralarına komünistler sokulması lazım gelir" tavsiyesinde bulunmuştur (DB-I, 2004; 25). TKP ve Mustafa Suphi, Anadolu'daki iktidar odağının, komünist partisinin silahlı bir birlik eşliğinde Ankara'ya gelmesine izin vereceğini mi umuyordu?

Kızıl Birlik'in gönderilmesi

19 Eylül tarihli bir mektupla M. Suphi, Karabekir'e, parti olarak Türkiye'ye dönme kararını ve Kızıl Alay'ın da Anadolu'ya gönderileceğini gayet yumuşak bir dille bildirmiştir: "esirlerden mürekkep bir kıta-i askeriye Nahçıvan tarikiyle Anadolu'ya kariben gönderilecek ve Kazım Karabekir Paşa ordusu emrine verilecektir" (Aslan, 1997; 294). Dolayısıyla, bu birliğin bağımsız kalamayacağı ve kaçınılmaz olarak Karabekir'in komutasına verileceği gerçeği

ile yüz yüze gelinmiştir. Bu takdirde Kızıl Alay'ın ordu içinde ve halk arasında nasıl propaganda yapacağı hususu, 11 Ekim tarihinde TKP Askeri Komitesi'nde görüşülmüştür:

> Alayımız Türkiye'de vaziyet ve harekât-ı askeriye icabı tevzi ve taksim edildiği takdirde hücremiz de tabiatıyla dağılacaktır. Alay hücresinde komünist ve namzet [aday] mevcuttur. Bu yoldaşlar yeni intisab edecekleri kıtalarda oranın disiplinine ve nizam ve intizamına halel getirmemek suretiyle yeniden hücreler teşkil [etmelidirler] (DB-I, 2004; 93-94).

Her türlü asker ve mühimmata ihtiyacı olmasına karşın Ankara, kendi inisiyatifinin dışında hazırlanan bu askeri birlikten son derece rahatsız olmuştur. Erkân-ı Harbiye Reisi İsmet Bey 22 Ekim 1920'de Karabekir'e yazdığı yazıyla, Suphilerle birlikte gelecek olan kızıl alayın TKP heyetinden münasip bir surette, olmazsa zorla ayrılarak cepheye sevk edilmesini istemiştir:

> Mustafa Suphi Yoldaşın Türkiye komünist Fırkasını memlekete nakletmekte olduğu malumdur. Haber alındığına göre Fırka'nın teşkilatından başka biçare esirlerden tav'an veya kerhen teşkil olunmuş bir kırmızı alayı da beraber getirmektedir.
>
> Mustafa Suphi'nin mahiyetinde bir kuvvet bulundurmasına katiyen cevaz ve müsaade verilmemesi takarrür etmiştir [kararlaştırılmıştır]. Getireceği alayın tarafınızdan doğrudan doğruya emir verilerek, onun maiyetinden ayrılması ve cepheye sevk edilmesi lazımdır. Suret-i münasibede veya suret-i cebriye [uygun bir şekilde veya zorla] ve katiyede teminini ... rica ederiz.[5]

Ankara'nın Bakü Temsilcisi İbrahim Tali hemen duruma el koymuş, Kızıl Alay'm kendi kontrolleri altında Anadolu'ya getirilmesi için gereken her türlü önlem alınmış, Memduh Şevket'le bu hususta görüşülmüştür (Aslan, 1997; 297). Büyük bir ihtimalle Ankara'nın İbrahim Tali ve Memduh Şevket aracılığı ile yaptığı baskı nedeniyle Türk Kızıl Alayı Bolşevikler tarafından TKP'den ayrılarak Kızıl Ordu'nun emrine verilmiş, sonra da Türkiye'ye gönderilmiştir.[6] Yani TKP ve Kızıl Alay birbirinden koparılmıştır (DB-I, 2004; 131-32). Anadolu adına yetkili olarak alayı sevke memur olduğuna ilişkin yetki belgeleri ile gelen Seyfi Bey, Orçonikidze ile görüşmüştür (DB-I, 2004; 131). Kızıl Alay'ın kontrolu tamamen ellerinden çıkan Suphi ve yoldaşları son derece şaşkın, kırgın ve küskündür.

---

5 ATASE . ISH, Kutu 616, Gömlek 86, Belge no. 86-1. ATASE'de bulduğum bu belge, hem Betül Aslan (2004); hem de Yavuz Aslan (2005); tarafından kullanılmıştır.

6 Bu konu hakkında Yavuz Aslan (1997) ve daha sonra Betül Aslan (2004) detaylı bir şekilde yazdığı için burada Kızıl Alay'ın gönderilişinin detaylarına girmeyeceğim. Ayrıca Türk Kızıl Alayı'nın Türkiye'ye geliş yolunda Nahçıvan'da katıldığı çatışmalar hakkında bakınız: İbrahim Ethem Atnur, Nahçıvan (1918-1921).

TKP'nln dönüşüne izin yok, Kızıl Alay ise gönderiliyor

14 Ekim'de 200'ü komünist, diğerleri Osmanlı esirlerinden oluşan 750 kişilik Türk Kızıl Alayı Bakü'den Zengizor'a hareket etmiştir. Aslında Kızıl Alay'ın bu tarihte apar topar yola çıkarılması Kızıl Ordu'nun ihtiyacı ile de bağlı olsa gerek. Türk Kızıl Alayı'nın maceralarını 19 Kasım tarihinde TKP merkez komitesine rapor veren Mehmet Emin'in anlatımlarından öğrenmekteyiz: Mehmet Emin'in başında olduğu Kızıl Alay önce Ağdam, sonra Şuse'ye gelmiş, Kızıl Ordu Taşnak Ermenistan'ıyla savaşırken Geruş'a geri çekilmeğe başlayınca Türk Kızıl Alayı muharebeye sokulmuş, savaş beş saat sürmüştür. 600 kişiyle muharebeye giren, 60 ölü ve pek çok yaralı veren birliğin mevcudu 350'ye inmiştir (DB-I 2004; 176). Alay yolda kendilerine verilen komünist Ermeni kılavuzlar eşliğinde giderken yolunu kaybetmiş (!) ve birbiriyle çatışmaya girmiştir. Daha sonra bir başka çatışmada 15 ölü vermiş; Karakilise'yi işgal etmişken bozulan Rus ordusuna yardım için Yağcı'ya gönderilmiş ve pek çok yaralı ve hasta asker nedeni ile geriye çekilmiştir. Türk Kızıl Alayı'yla Kızıl Ordu yetkilileri arasında sorunlar çıkmış, Kızıl Alay'm komutanı Mehmet Emin firari addedilmiş, elinde evrak olmasına karşın kötü davranılmıştır (DB-I, 2004; 178,190-194). Bakü'ye perişan bir şekilde dönen Mehmet Emin, 19 Kasım 1920 tarihli TKP merkez komitesi toplantısında Kızıl Alay'm son durumunu şöyle özetlemiştir: Alayın giysi, yiyecek ve teçhizat sıkıntısı vardır; erzakı bol bir yerde istirahat etmesi ve iyileşmesi sağlanmalı, kaput, elbise, ayakkabı eksikleri temin edilmelidir.

Bunca maceradan sonra Türk Kızıl Alayı'nın kalan askerleri, ancak Suphilerin katlinden bir ay sonra, İbrahim Tali tarafından 8 Mart 1921'de Bakü'den alınıp trenle 25 Mart'ta Kars'a getirilmiştir. Alay mevcudu, Karabekir tarafından silahsızlandırılmış, askerler de yurdun çeşitli yerlerindeki birliklere dağıtılmıştır (Aslan, 1997; 359-362).

TKP'lilerin Memlekete İkinci Dönüş Kararı

TKP merkez komitesinin kuruluş kongresinde aldığı karar doğrultusunda Türkiye'ye dönüş hazırlıklarına eylül ayında başladığı, ancak 13 Ekim tarihinde TKP'nin Türkiye'ye dönüşünün Sovyetler tarafından durdurulduğu yukarıdaki bölümlerde anlatılmıştı. Bu tarihten bir ay sonra, 14 Kasım'da TKP'nin Türkiye'ye gidişine izin çıkmıştır. Nasıl olmuş da bir ay önce engellenen TKP'nin Anadolu'ya dönüşüne izin çıkmıştır? Gerek dönüşün durdurulmasında, gerekse tekrar izin verilmesinde Elviye-i Selâse'yi almak üzere harekâta geçen Türk ordusunun payı olmalıdır. Sürece tekrar dönüp bakmakta yarar var:

Moskova'da Türk Dışişleri heyetinin ağustos sonuna kadar süren görüşmeleri umulan sonucu vermeyince, doğu sınırının Ankara'nın istekleri doğrultusunda Bolşevikler tarafından halledilemeyeceği anlaşılmıştır. Ankara'nın bu konudaki kararlılığı gayet iyi bilindiği için, Bakü Kurultayı dönüşünde 14-15 Eylül gibi, Enver ve Halil Paşalar, İlyava (Ankara'ya ilk atanan ama gönderilmeyen büyükelçi, İran ve Türkiye sorumlusu), Nerimanov (Azerbaycan Şûra Cumhuriyeti Reisi) ve Celal Korkmazof'un (Dağıstan Cumhuriyeti Reisi) katılımı ile Ermenistan ve Gürcistan üzerine yapılacak harekât hakkında toplantı yapılmıştır (Karabekir, 1967; 39). Görüldüğü gibi Bolşeviklerin Türkiye'nin yapacağı askeri harekât konusunda muhatap aldığı kişi, üstelik Ankara'nın bilgisi dahilinde, yine Enver Paşa'dır.

Türk tarafının harekâtı başlattığı gün olan 28 Eylül günü Moskova'da çok daha üst düzey yetkililerin katılımıyla bir toplantı daha yapılmıştır: Bolşevik Rusya adına Harbiye komiseri Kamanev, Ordu komiseri Troçki'nin muavini Skilanski, Dişişleri komiseri Çiçerin, İlyava, TBMM adına İbrahim Tali

ve Enver Paşa. Bu toplantıda Ermeniler üzerine ortak hareket yapılması konusunda Türk tarafı o kadar ciddi baskı yapmıştır ki sonunda Çiçerin: "Ermenistan üzerine harekât yapacak durumda değiliz. Türk ordusu Şahtahtı ve Sarıkamış'a harekât yapabilir" diyerek Ankara'nın harekâtını onaylamıştır (Karabekir, 1967; 65-68). Toplantıda Türk tarafının sözcülüğünü yapan Enver Paşa "silah sevkıyatı için bağlantı yolunun açılması"nı istemiş; "Şahtahtı ve Sarıkamış alınırken Ermeniler saldırırsa yardım edip etmeyeceklerini" sormuş; reddedilmiş de olsa, baharda kendisinin kumandasında "Anadolu'ya gönderilmek üzere Kafkasya'dan iki gönüllü süvari fırkası teşkil etme" önerisini getirmiştir (Atnur, 2001; 391).

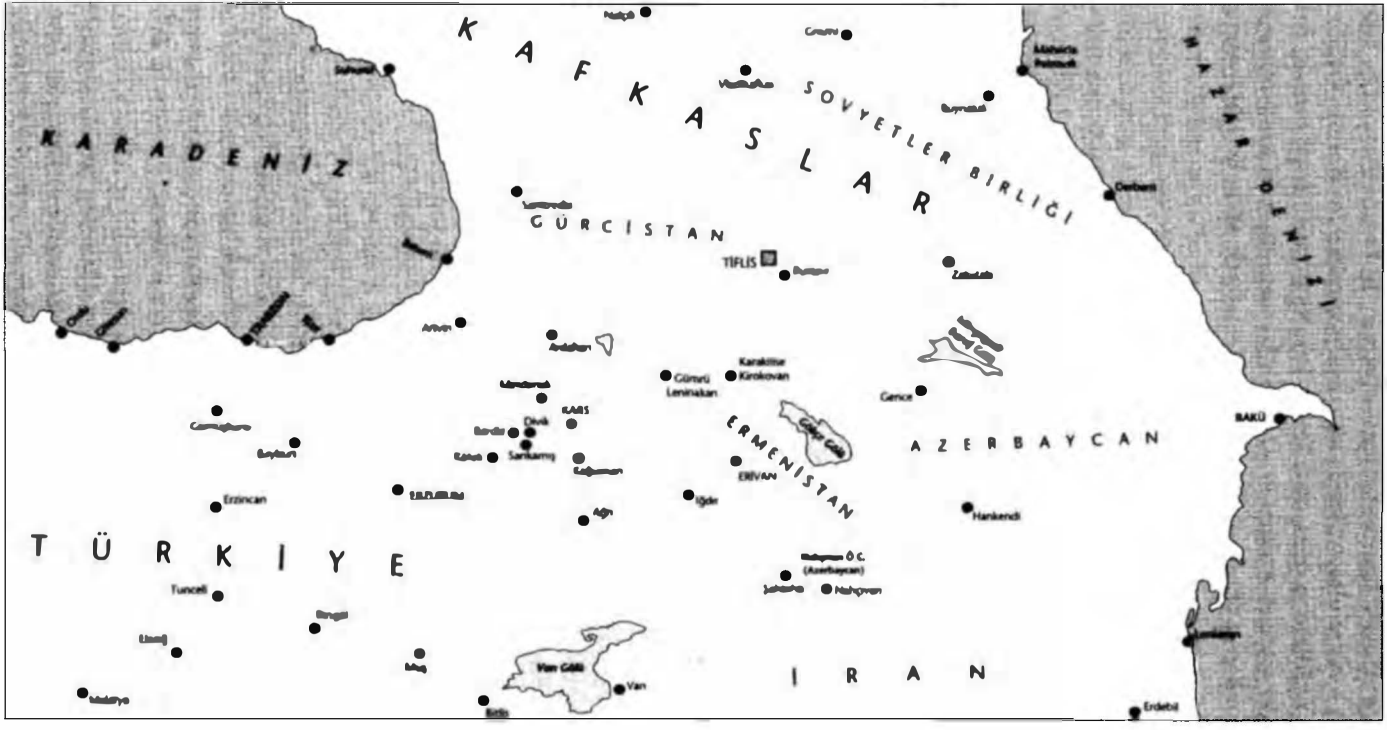
20 Eylül 1920 tarihinde TBMM Hükümeti'nin yapılmasına karar verdiği Şark harekâtı, Sovyet Rusya'nın izni ve hatta desteği ile yapılmıştır. Öyle ki, 1 Ekim'de Bolşevikler Türk tarafına 15 bin tüfek, 31 milyon fişek ve 3 batarya sahra topu yardımı yapacaklarını bildirmiştir (Atnur, 2001; 391).

Şark Harekâtı

Karabekir komutasındaki ordu, 29 Eylül akşamı, Sarıkamış, Çatak, Divik, Bezirgan Geçidi, 30 Eylül'de Merdenek, 1 Ekim'de Kağızman'ı savaşmadan ele geçirmiştir. Sarıkamış'ı aldıktan sonra Sovyetlerin nasıl bir refleks vereceğini anlamak için bir ay oyalanan Ankara, ikinci harekâta 27 Ekim'de başlamış, 31 Ekim'de Kars alınmış, 3 Kasım'da Gümrü'ye yürünmüş (Karabekir, 2008; 998), 6 Kasım'da Ermenistan silah bırakışması istemesine rağmen ileri yürüyüş devam etmiş ve 7 Kasım'da Gümrü alınmış ve aynı gün Doğu Cephesi Karargâhı, Gümrü'ye taşınmıştır. Ordu ileri yürüyüşünü sürdürmüş, 12 Kasım'da Ermenistan'ın boşalttığı Iğdır'a girilmiş, 15 Kasım'da Şahtahtı alınmıştır. İşte bu noktada Sovyet yetkilileri telaşlanmaya başlamıştır. Kafkas harekâtının başındaki ünlü Bolşevik Orçonikidze, Türk ordusunun Elviye-i Selâse'nin alınması ile yetinmeyerek daha ileri yürüyeceğinden endişenmeye başlamıştır. İşte TKP'ye memlekete dönüş için izin çıkması tam bu günlere rastlamaktadır.

Bütün bu gelişmeleri Müttefik Devletler de elbette dikkatle izlemektedir. Fransızlar, Ankara'nın yalnız bırakıldığı, sadece Bolşeviklerden yardım gördüğü için Sovyet Rusya'ya yanaştığı tesbitiyle, Sovyetlerle arasını açmak için Ankara'yla ilişki kurma çabası içine girmiştir. Fransız-Türk yakınlaşmasını sezdiği andan itibaren Moskova çok telaşa kapılmıştır (Yerasimos, 1979; 196-97).

Tam bu sırada İngiliz, Fransız ve İtalyan fevkalâde komiserleri İstanbul'da Saray'a gidip Ferit Paşa'nın huzuruna ayrı ayrı çıkmış ve Anadolu ile uyuşmağa teşebbüs edilmesi lüzumunu ileri sürmüşlerdir. Damat Ferit Paşa'nın Anadolu ile uyuşmayı reddetmesi ile Fransız ve İtalyan komiserleri Ferit Paşa'nın

Şark harekatı.

artık değiştirilmesi lüzumunu ileri sürmüşlerdir (Karabekir, 2008; 1004). Bu girişimin sonucu olarak (İngilizlerin talebi üzerine) 20 Kasım 1920'de Ankara ile iyi ilişkilerden yana olan Tevfik Paşa hükümeti kurulmuştur. İngilizlerin bu jesti; yüzünü Ankara ile ittifak antlaşması yapmaya yanaşmayan Sovyet Rusya'dan Batıya dönmesi için Mustafa Kemal'e de adeta bir işaret olmuştur.

Taşnak Ermenistan'ı ne yapacak

Şark Cephesi karargâhının Erzurum'dan Kars'a ve Gümrü'ye taşınmasından sonra Ankara Hükümeti 13 Kasım'da Kazım Bey'i (Dirik) Tiflis'e temsilci olarak atamış ve aynı günlerde halen Kafkaslarda olan Ankara Hükümeti'nin dışişleri vekili Bekir Sami de Tiflis'e gitmiştir.

Ermenistan'la Ateşkes imzalandığı 18 Kasım'la, barış müzakerelerinin başladığı 25 Kasım tarihleri arası Ermenistan açısından son derece kritik günlerdir: kuzeyde Kızıl Ordu, güneyde Türk ordusu... İktidardaki Taşnak Partisi, Ermenistan'ın Bolşevizasyonuna mı izin verecektir, yoksa 1915'ten bu yana karşılıklı büyük acılar yaşadığı, ama kaçınılmaz olarak sınır komşusu olacak olan Türkiye ile mi anlaşacaktır?

Ermenistan, Sevr Antlaşması ile kendisine Trabzon'dan Diyarbekir'e kadar toprak veren Müttefikler tarafından ortada bırakıldığım görmüştür. Ermeni temsilcisi Hatisyan, İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerine acı içinde şunları söylemiştir: "Ermenistan Batı tarafından terk edilmiştir. Şimdi Trabzon, Erzurum, Muş, Bitlis'ten de vazgeçmeye hazırlanıyoruz. Bizimle Türkiye arasında siz değil, Sovyetler arabuluculuk yapmaya gönüllü olmuştur" (Hovannisian, 1996; 349). Bir türlü Bolşeviklerle uzlaşmaya ikna olmayan Taşnak Partisi'nin sağ kanadı, Müttefiklerin, Ermenistan'ın yardımına koşacağına dair inancını hâlâ korumaktadır.

Taşnaklar Kızıl Ordu'nun Erivan'a girmesi, yani Ermenistan'ın Sovyetizasyonunu kabul etmeyip Türklerle ayrı antlaşma yapmaya karar vermiştir (Hovannisian, 1996; 353). Son umutları, İngiliz temsilcisi Albay Stokes tarafından 28 Kasım tarihinde kırılmıştır. Daha önce gerekirse Taşnaklara ve Gürcistan'a askeri yardım da içinde olmak üzere her türlü yardımın yapılacağına, hatta savaşacağına dair söz veren Albay Stokes şimdi, İngiltere hükümeti'nin Ermenilerle Kemalistler arasında yapılacak bir antlaşmaya karışmayacağını ve Ermenilerin Türklerle antlaşma imzalamasının, Sovyetlerle imzalamaktan daha iyi olacağını Ermeni temsilciye söylemiştir (Sonyel, 2003; 34. Hovannisian, 1996; 355).

Zaten, Türk ordusunun Kafkaslarda ileri yürüyüşe başlamasıyla birlikte İngiltere, birbirleri ile çelişen taktikler geliştirmeye başlamıştır. Ermenilere cesaret veren, Ermeni ordusunu teçhiz eden, Gürcülerin Ermenilere yar-

dım edeceğini söyleyen Albay Stokes, şimdi Ermenistan'ı Bolşevik Rusya'ya bırakmaktansa, onları Türklerle anlaşmaya zorlamaktadır. Türk ordusunun ileri yürüyüşünü gözleyen İngiltere, 2 Kasım'dan itibaren "yine Ankara'yı destekleyelim, Bakü'yü alsınlar" demeye başlamıştır (Yerasimos, 1979; 188, 195). Görüldüğü gibi, Ermenistan'a ilk ihanet eden İngiltere'dir.

Durum, 25 Kasım'da barış müzakereleri başladığında son derece kritiktir: Bir yanda İngiltere, Kızıl Ordu Erivan'a girmeden önce, Menşevik-Taşnak Ermenilerini Ankara Hükümeti'yle antlaşma imzalamaya ikna etmiştir (Yerasimos, 1979; 342). Öte yanda ise Kızıl Ordu, Ermenistan sınırları içine girmesine karşın henüz Erivan'a girememiştir. Bolşevikler, Türkiye ile Taşnak Ermenileri arasında imzalanacak bir anlaşmaya kesinlikle karşı çıkmaktadır. Çünkü, Türkiye ile Taşnak Ermenistan Hükümeti'nin değil, kurulmasına adeta saatler kalmış olan Bolşevik Ermeni hükümetinin bir anlaşma imzalamasını istemektedirler. Çiçerin tarafından Sovyet Rusya adına Ermenistan ve Türkiye arasında arabulucu olarak atanan Mdivani ve Legran, 19 Kasım'da Erivan'a gelerek Ermeni hükümetinin Kızıl Ordu'nun Erivan'a girişine onay vermesi için büyük çaba sarf etmişler, ama başarılı olamamışlardır (Yılmaz, 2001; 98).

TKP toplantıya çağrılır

Türk ordusunun nereye kadar yürüyeceğini bilmedikleri için telaşa kapılmaya başlayan Bolşevikler, 23 Kasım tarihinde Kafkas Büro'yu toplantıya çağırmışlar, bu toplantıya Orçonikidze, Nerimanov, Stasova, Ermenistan Komünist Partisi'nden üç yoldaş ile birlikte Mustafa Suphi de katılmıştır. Son derece tedirgin ve asabi olan Orçonikidze, Mustafa Kemal'e yönelik olarak güvensizlik belirtmektedir:

> Mustafa Kemal hududumuza kadar yaklaşıyor, maksadı nedir? Şüphesiz komünist değildir. Antanta ile ihtimal ki mukavele yapmışlar, aynı zamanda Gürcülerle de görüşüyorlar. İhtimal ki yarın bizim aleyhimize de tecavüze hazırlar. Bu tecavüz planını bozmak için kati adımlar atılmalıdır. Tavassut [aracılık] için Ermenistan'ın Sovyetizasyonu halledilmelidir (DB-I, 2004; 231).

Bolşevikler bu toplantıda Türkiye ile ilgili olarak Suphi'ye sorular yöneltmiş, Ankara'nın İngilizlerle anlaşıp anlaşmadığı; Türk ordusunun Rusya ve Azerbaycan'a saldırıp saldırmayacağı konularına ilişkin fikri sorulmuştur. Bu toplantıda Suphi'nin tahliller yaptığı, Ankara Hükümeti'nin niyeti üzerine fikirler ileri sürdüğü görülmektedir (DB-I, 2004; 231-33). Bolşevikler Enver Paşa'yı değil, ilk kez Mustafa Suphi'yi muhatap almaktadır.

Anadolu'ya dönüşleri durdurulan TKP heyetine dönüş için izin verilmesi, Mustafa Suphi'nin katıldığı bu toplantıdan çok kısa bir süre önce olmalı. Bu izin Stalin'le yapılan toplantı sonrasında Stalin'in sayesinde mi elde edildi, yoksa dönüşe izin verilmesinin nedeni Bolşeviklerin Anadolu'da güvenilecek bir ekibin bulunması gerektiğine karar vermeleri mi, bilinmiyor. Bütün endişelerine karşın Moskova hükümeti Ankara'ya, iyi niyet jesti olarak 30 Kasım 1920'de 50.000 altın ruble yardım etmiştir (Karabekir, 2008; 717).

TKP'liler Ermeni Refkom'u ile birlikte Gümrü'de

Bolşevikler Türkiye'nin Taşnak Ermenileri ile antlaşma yapmasını engellemek için Mdivani ve Legran'ı göndermiş ama onlar başarılı olamamışlardı. Şimdi Orçonikidze'nin talebiyle Gümrü'ye Ermenistan Refkom'u ile birlikte TKP'den Süleyman Nuri, Hilmioğlu Hakkı ve Abid Alimov'un içinde olduğu bir heyet gönderilmiştir (DB-I, 2004; 231, 234-35). Bu heyetin görevi "Türk kuva-yı askeriyesi ile" karşılaşıldığında onlarla münasebette bulunarak "büyük müttefiki" Sovyet Rusya hakkında "telkinatta bulunmak ve aradaki [yanlış anlaşılmanın] giderilmesi için "her türlü tedabiri" almaktır (DB-I, 2004, 232). Süleyman Nuri 1938 yılında Sovyetler Birliği adına görevli olarak gönderildiği Türkiye'de tutuklandığı zaman verdiği ifadesinde bu görevi şöyle tanımlamıştır: "Orçonikidze'nin emriyle ve beraberimde üç arkadaş olduğu halde Türkiye Şark Ordusu Karargâhına murahhas olarak gittim. Müzakere mevzuumuz, Ermenistan'ın Sovyet rejimini kabulü dolayısıyla, Şark Ordusu'nun Ermenistan harekatını durdurmaktı" (Birinci, 2007; 418).

TKP heyeti son derece zor, çelişkili bir durumdadır: Bir yandan komünist oldukları için Rusya ve Ermeni komünistlerinin çıkarları doğrultusunda hareket etmek zorundadırlar. Öte yandan Türk oldukları için Ankara'nın çıkarlarını ve kazanımlarını göz ardı edememektedirler. Üstelik bu noktada komünistlerin çıkarları ile Ankara Hükümeti'nin çıkarları çelişmektedir. TKP heyeti Bolşevik Ermeni Refkom'u ile birlikte Gümrü'ye gittiği zaman, Anadolu onlara düşmanla işbirliği yapıyor muamelesi yapacaktır ve bu duruma düşmek istememektedirler. Yani tam anlamı ile "iki cami arasında beynamaz" pozisyondadırlar...

Bu heyet 26 Kasım'da Bakü'den hareket etmiş, sınırdan itibaren Türk ordusunun işgal ettiği topraklarda ilerleyerek Gümrü'ye gelmiş ve Karabekir'le görüşmüştür[1] (DB-I, 2004; 263). Daha sonra da Türk-Ermeni görüşmelerinin devam ettiği 25 Kasım-3 Aralık tarihleri arasında Gümrü'de bulunmuştur. Bu dönemi detaylı bir şekilde anlatan Hovannisian (1996), Karabekir'in Sovyet

1 Bu kritik günlerde Süleyman Nuri, Dr. Fuat Sabit'ten Karabekir'e TKP merkez heyetinden habersiz olarak bir mektup getirmiş, elden teslim etmiştir (Karabekir, 1967; 78-80).

arabuluculuğunu kategorik olarak reddetmesine karşın, işgal ettiği yerlerde sivil yönetimde Ermeni Bolşevik komitesini işbaşına getirdiğini yazmaktadır.

Karabekir taraflar arasında resmi görüşmeler başlamadan önce Ermenistan heyetini ziyarete giderek, Türkiye'nin Bağımsız Ermenistan'la barış içinde yaşama isteğini belirtmiştir (Hovannisian, 1996; 363). İki heyetin görüşmeleri başladığında Karabekir başkanlığındaki Türk tarafı, Ermeni tarafının "Emperyalist Müttefiklerin mazlum Asya halklarını köleleştirmek ve birbirlerine kırdırmak için gündeme getirdiği Sevr Antlaşmasını yazılı olarak reddetmesini" istemiş, bundan kaçınmaya çalışan Ermeni temsilcisine ısrar ederek böyle bir tutumun Ermeni tarafının samimiyetini göstereceğini söyleyerek onları ikna etmiştir. Bu belgeyi aldıktan sonra Karabekir, arabulucuk yapmakta ısrar eden Sovyet heyetinin toplantılara katılmasını reddetmiştir. Bu görüşmeler sürerken diğer yanda Bolşevik Rusya temsilcisi Legran, Taşnak hükümetine Kızıl Ordu'nun Ermenistan topraklarını koruyabilmesi için, Ermenistan'ın Sovyetleşmesinin kabul edilmesi gerektiğini ısrarla anlatmaktadır. Daşnaklar ise, bunun Batıdan tam anlamı ile kopuşa yol açacağından, ekonomik ambargo konulacağından, o sırada Rusya'da yaşanan kıtlık ve açlığın aynısının Ermenistan'da başlayacağından korktukları için bu teklifleri ısrarla reddetmektedir (Hovannisian, 1996; 366).

TBMM heyeti ile görüşmekte olan Taşnak temsilcisinin toprak ve sınır hakkındaki teklifi şudur: "Beyazıt sancağının tamamı veya bir kısmı, Van ve Muş, Hınıs kazası ve Rize'den denize çıkışı sağlamak için bir koridor." Bu teklif üzerine Karabekir, Taşnak temsilci ile yalnız görüşme talep etmiş ve ona şunları söylemiştir:

> Ermenistan yalnız ve terk edilmiştir. Rusya sizi yutmak istiyor. Ermenistan'ın ayrı ve bağımsız bir devlet olabilmesi için güvenebileceği yegane devlet Türkiye'dir. Eğer bu sınır talebiniz Gümrü'de değil de Van'da yapılıyor olsaydı haklı olabilirdiniz. Bu teklifinizi Türk subaylardan ve kıtaattan saklayacağım. Öğrenirlerse ne yapacaklarını bilemem (Hovannisian, 1996; 368).

Hovannisian'a göre Karabekir, gerekirse zaten hazır olan ordunun Erivan'a yürüyeceği tehdidini de savurmuştur (Hovannisian, 1996; 371). Ermenistan temsilcisi çok zor durumdadır.

Karabekir'e muhalefet: Necati-Hamit Bloku

Karabekir'in görünüşte yumuşak tutumu, Türk heyetinde bulunan bazı delegeler tarafından "Ermeni ve komünistlere yüz veriliyor" şeklinde değerlendirilmiştir. Gümrü'deki TBMM heyetinde Karabekir, Erzurum mebusu Süleyman Necati ve eski Trabzon, şimdi Erzurum Valisi olan Hamit Bey bulun-

maktadır (Karabekir, 2008; 715). Ermenistan'la ilk görüşme 25 Kasım'da, ikincisi 27 Kasım'da yapılmıştır. Karabekir'in Ermeni Refkom'uyla birlikte gelen TKP heyetiyle görüşmesi, Mdivani ile yakın ve sıcak ilişkiler içinde olması, söyleminin Bolşevik Rusya'ya, Bolşevik Ermenistan'a saygılı olması Süleyman Necati ve Hamit tarafından hoş karşılanmamıştır (Eken, 2008; 594). Öyleki 20 ve 23 kasım tarihli telgraflarla Karabekir'in uygulamalarını Mustafa Kemal'e şikâyet ederek, Karabekir'in Bolşevik olduğunu, sürekli komünizm propagandası yaptığını, Mdivani'nin toplantılara katılmasında bir sakınca görmediğini Mustafa Kemal'e ihbar etmişlerlerdir: "Paşa, Bolşevikleri müzakerelere iştirak ettirmekte ısrar eylemiş, tarafımızdan vuku bulan kesin muhalefet ve hariciyenin üst üste talimatı üzerine bunda muvaffak olamamıştır". Karabekir'in Mdivani'nin etkisi altında kaldığını, onun açık bıraktığı yoldan Kızıl Ordu'nun yine Türkiye'nin "muvafakat ve yardımıyla Ermenistan'a" girdiğini yazmaktadırlar (Eken, 2008; 596-598).

Halbuki, Hovannisian'a göre Karabekir, büyük bir beceri ile Türk milliyetçi hareketinin devrimci karakterinin altını çizerek Mdivani'yi kendi etkisi altına almıştır. Mdivani zamanının çoğunu şehirde organize edilen miting ve yürüyüşlerde Taşnak Erivan hükümetini eleştirmekle geçirmektedir. Süleyman Necati ve Hamit Bey'in şikâyeti üzerine Mustafa Kemal, Mdivani'yi kastederek "kesinlikle bir arabulucunun toplantılara alınmaması ve işlere karışmaması" talimatını vermiştir (Eken, 2008; 206).

İlerideki bölümlerde tekrar gündeme gelecek olan Mustafa Kemal-Hamit Bey yakınlaşması, Gümrü Antlaşması sürecinde başlamış olmalıdır. Mustafa Kemal, bir yandan da hep yaptığı gibi Karabekir'i, Süleyman Necati ve Hamit Bey'ler kanalı ile denetlemektedir. Mustafa Kemal'e şikâyet edilen Karabekir, diplomatik tutumu ile, Taşnak temsilcisini Ermenistan için en kabul edilemez bir antlaşmaya imza atmaya ikna etmiştir.

Türkiye-Ermenistan görüşmeleri Gümrü'de sürerken Kızıl Ordu, Menşevik Gürcistan ve Taşnak Ermenistan'a karşı askeri harekât başlatmıştır. Kızıl Ordu bütün Ermenistan'a hâkim olduğunda, 2 Aralık 1920'de, antlaşma tamamlanmış, Bolşeviklerin bütün engelleme çabalarına rağmen 3 Aralık 1920 tarihinde de Türkiye-Ermenistan arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Böylece, 1878'den beri Rusya'nın olan Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır, 42 yıl sonra tekrar Türkiye topraklarına katılmıştır.

Sovyet yetkilileri Gümrü Anlaşması'nı reddediyor

Tüm Ermenistan'a Bolşevik Ermenilerin hâkim olması ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte, TBMM Hükümeti'nin Taşnaklarla imzaladığı anlaşmayı kabul etmeyen Moskova Hükümeti, 4 Aralık'ta

1877-1878, 1916, 1918, 1921 Doğu Vilayetleri sınırları.

Türk kuvvetlerinin Kars ve Gümrü'den çekilmesini istemiştir (Yılmaz, 2001; 130). 9-10 Aralık'ta bir adım daha atan Bolşevik Ermeniler, Gümrü antlaşmasını reddederek Ankara'nın da bu anlaşmayı reddetmesini talep etmiştir. Bolşevikler de, Türkiye ile imzalanacak olan antlaşmanın dört ülke, Sovyet Rusya, Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan arasında imzalanması gerektiğini savunmaya başlamıştır (Yerasimos, 1979; 266). Kriz sürerken Ankara'nın korkusu gerçekleşmiş, 10 Aralık'ta Sovyet Ermenistanı Dışişleri Komiseri, Gümrü Antlaşması'nın Ermenistan parlamentosu tarafından onaylanmadığı gerekçesi ile geçersiz sayarak, Ankara'ya bir nota vermiştir (Yılmaz, 2001; 152). Bu notaya karşın Bolşevikler, 12 Aralık'ta Anadolu'ya tekrar silah yardımına başlamıştır.

Türkiye Gümrü'den çekilmediği gibi daha da ileri yürümek için hazırlık yapmaktadır. Ankara Hükümeti'nin dışişleri vekili statüsünü taşıyan Bekir Sami bu tarihlerde hâlâ Kafkaslarda dolaşmaktadır, öyle ki Tiflis üzerinden Kars'a 16 Aralık'ta, Ankara'ya 31 Ocak'ta dönmüştür (Karabekir, 2008; 719). Mustafa Suphi ve TKP heyetinin Anadolu'ya izin çıktığı günlerdeki yaşananlara kısaca bakıp, TKP'nin bu sürecine dönebiliriz.

Merkez Komite'de Bölünme: Süleyman Nuri Karşı Çıkıyor

Anadolu'ya dönüşlerine izin çıkmasıyla birlikte TKP merkez komitesi, 19 ve 22 Kasım 1920 tarihlerinde yapılan toplantılarda dönüşün detaylarını konuşmuştur. Merkez komitesi üyelerinden Mustafa Suphi, Ethem Nejat, İsmail Hakkı ve Hilmioğlu Hakkı, yani çoğunluk dönüşten yanadır. Ankara'nın ajanı olan Mehmet Emin ve Süleyman Sami de açıkça itiraz etmemiş, Bolşevikler nezdinde büyük prestij sahibi olan merkez komitesi üyesi Süleyman Nuri ise, Anadolu'ya dönüşe karşı çıkmıştır. Hem de bu itirazı, üyesi olduğu TKP merkez komitesinde değil, Komintern'e bağlı olarak çalışan Şark Şûrası ve Kafkas Komitesi'ne yazdığı bir mektupla yapmıştır (DB-I, 2004, 165-167). Eylül ayında dönüşe itiraz etmeyen Süleyman Nuri, şimdi Mustafa Suphi ve TKP'yi Türkiye'ye dönüşten vazgeçirmeye çalışmaktadır. TKP merkez komitesi bölünmüştür.

Süleyman Nuri, TKP içindeki Dr. Fuat Sabit fraksiyonuna dahildi.[1] Süleyman Nuri'nin muhalefet sebeplerini anlamak için bu fraksiyon hakkında kısa bir açıklama yapmakta yarar var. Kendi anlatımına göre, Dr. Fuat Sabit, Erzurum Kongresi'ne Bolşevik Rusya'dan gönderilen bir Kızıl delege ile birlikte Anadolu'nun temsilcisi olarak Sovyet Rusya'ya gönderilmiştir. Azerbeycan'da iktidarda olan Müsavat Hükümeti'nin yardımcı olmaması üzerine 1919 yılından itibaren Dağıstan'da ve Bakü'de Bolşeviklerle birlikte çalışarak onların güvenini kazanmıştır (Birinci, 2007; 431). 1920 yılı baharında İttihatçılarla birlikte Türk Komünist Fırkası'nı kuran Dr. Fuat Sabit, bu süreçte Süley-

1 Bu fraksiyon hakkında geniş bilgi için bakınız: Emel Akal. 2005. "Türkiye Komünist Partisi'nde Dr. Fuat Sabit Fraksiyonu ve Süleyman Nuri Faktörü". **1921-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü**. TÜSTAV Yayınları: İstanbul.

man Nuri ve Yakup ismindeki yoldaşlarla yakın bir çalışma içinde olmuştur. Mustafa Suphi'nin henüz Bakü'ye gelmediği günlerde Süleyman Nuri, Ankara'nın Bolşevik Rusya'ya gönderdiği Dr. Fuat Sabit'le birlikte Kızıl Ordu saflarında Beyazlara karşı savaşmıştır. Bir yandan Bolşevik Partisi üyesi olan Süleyman Nuri'nin aynı zamanda Ankara Hükümeti'ne istihbarat verdiğini görüyoruz. Süleyman Nuri raporunda Kızıl Ordu'nun konumu ve Nuri Paşa hakkında bilgi vermektedir. Süleyman Nuri'nin Dr. Fuat Sabit'in de bir mektubunu elden Karabekir'e getirdiğini biliyoruz. Ankara'ya 3 Haziran 1920 tarihinde gönderdiği ilk mektup Çerçeve VIII'de dikkatlerinize sunulmuştur.

ÇERÇEVE VIII

Süleyman Nuri'den Ankara Hükümeti'ne Gönderilen İstihbarat Raporu[1]

Erzurum
Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne

26/6/36 ve 105 numerolu şifre
Süleyman Nuri imzasıyla olan mektup suretidir.

Şusa
3 Haziran 36

22 Nisan 36 tarihli Cemal Paşa namına göndermiş olduğunuz mektup leffen bugün elime geçerek Bakü'ye gönderiyorum. Evvela kendimi takdim edeyim. [şifre] ... Süleyman Nuri isminde bir Bolşevik gıyaben size tanıtmıştır. Bakü'de mevcut olan faaliyette bulunan Rus komünist grubu komiteleri ve Azerbaycan'da mürettep birinci fırka siyasi Komiseri olarak Şusa'da bulunuyorum. 27 Nisan'da Azerbaycan'da Şûra hükümeti ilan edilmiş ve Kırmızı Ordu dost olarak Azerbaycan toprağına ayak basmış ve demiryolu hatlarından Gürcistan hududuna yaklaşmaya başlamıştır. Ve üç alaydan ibaret bir iki liva da Karabağ cihetinden Ermenistan üzerine yürümeye başlamıştır. Ordu Şahtahtı'na kadar intizar vaziyetinde bulunuyor ve Azerbaycan Müstakil Şûra Hükümeti'nin Ermenistan [şifre] verdiği ... mektuplara cevap bekleniyordu. Birkaç gün onları [şifre] ... toprak habs ettiklerini dahi bazı mahallerde Taşnaklardan bir kısmı Şûra ordusuna teslim ederek Bakü'ye sevk edildiklerini bildirmek üzere murahhaslar gelmiş, Ermenilerin vaziyetlerini ve takip etmek istedikleri politikayı resmi surette izah etmiştir.

1 Süleyman Nuri. 3 Haziran 1920'de Şusa'dan Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne rapor vermiş, bu şifreli telgraf ancak 6 Temmuz'da çözülebilmiştir ATASE. ISH, Kutu no 613, Gömlek no 109. Belge no. 109-1, 109-2, 109-3.

Onbeş yirmi gün evvel Karabağ'a girerken Kafkas'da bulunan Onbirinci Ordu kumandanı [şifre] ve umum Kafkas Cephesi Harp Komiseri [şifre] dır. [şifre] bunların o vakit fikri, Onbirinci Fırka ordudan kafi miktarda kuvvet ifrazıyla Ermenistan ... Türklerle irtibat ve Karabağ'ın ova kısmında bulunan Müslümanlara yaylak yolunu bir dakika evvel açmakla [Jola-kuba](?) Müslümanların hayatlarını kurtarmak idi. Ve bu mesele on gün evvel Mevki-i fiile getirilmek üzere iken [şifre] istasyonuyla Akdamar ... yol üzerinde beylerin ve mülkdarların başlarına [şifre] serseriler yolu keserek Karabağ istikametine geçen Kırmızı Kıtaata emniyetsizlik göstermiş ve ordu kıtaatı bugün bulundukları mevkide muharebe tertibatı almış oldukları halde duruyor ve hatta şehirde olan kıtaat da aynı vaziyette, çünkü ... kazasında eski [şifre] faaliyetlerinden geri durmuyorlar ...

Vaktaki biz Şusa'ya geldik. Nuri Paşa da Şusa'ya çağırdı. Ve o gün geldiğinde bir çok işlerden bunaldığından kendisine gidip görüşmeye vaktim olmadı. Bolşevikler [şifre] gelmişler ... alıp dağa kaçıyor ve bu güne kadar dağda yatıyor. İşte [şifre] aleyhine inkılap yapmış ise hükümet ... mülk sahibi ve hanların ellerinde bu küçük meselesi güzel bir vesile oluyor ve diyorlar ki Türkler ve Bolşeviklerle teşrik-i mesai edecek olsa idiler Nuri Paşa Bolşeviklerden bir az beraber çalışıyorlardı. İşte bunu Şûra aleyhdarı ve Bolşeviklerin Azerbaycan'a gitmelerine mal ve mülk için razı olmuş [şifre] kandırmak için ellerinde güzel bir vasıta oluyor ve her bir teşebbüslerinde muvaffak oluyorlar. Rus Kırmızı Ordusu *kıtaatından çok telefat ve zayiat vardır*. Bakü'de Rus komünist şubesi vardır. Bu şubeye Bolşevikler tamamiyle izhar-ı itiat etmiş ve Azerbaycan muhitinde hem fikir olan Türk yoldaşların ihtiyacı temin ediliyor ve itimad edilen arkadaşlar da hizmete kabul edildiği son defa Erzurum'dan Yusuf Ziya vasıtasıyla gelen mektup üzerine Moskova'ya gitmek lazım geldi ve Doktor Fuat'ı Moskova'ya gönderdik. Arz-ı hürmet, arkadaşlar da selam.

Haşiye. *Yirmi gün evvel Bakü'deki Türklerden teşekkül etmek üzere bir süvari* müfrezenin bugün ... 11.inci Ordu girecek ve bu müfreze doğrudan doğruya Anadolu ile irtibat ve alakayı temin edecektir. Ve öteden beri Bakü'den haber yoktur.

İmza: Süleyman Nuri

Mustafa Suphi Bakü'ye geliyor

1920 yılı Mayıs ayında Mustafa Suphi, Taşkent'ten "seferi komite" adı verilen 18 kişilik ekiple birlikte Bakü'ye gelip bütün inisiyatifi ele almış ve Ankara'nın temsilcisi ve gerçekten Bolşevik olmadığı düşünülen Dr. Fuat Sabit ve ekibini dışlamıştır (DB-II; 2004; 176-181). O günleri Dr. Fuat Sabit şöyle anlatmaktadır: "Mustafa Suphi'ye [Ankara murahhas heyetinin müta-

laa ve tekliflerini söyledim]. Teklifler Mustafa Suphi'nin Sovyetlerle aramıza girmemeleri mevzuunda idi ve kendisiyle anlaşmak için Ankara'nın mütemayil bulunduğunu söyledim" (Birinci, 2007; 432). Dolayısıyla ilk günden itibaren Mustafa Suphi ve Dr. Fuat Sabit karşı karşıya gelmiştir. Mustafa Suphi, Eylül 1920'de yapılan birlik kongresi sonrası Dr. Fuat Sabit'i partiden atmıştır.

Dr. Fuat Sabit'in partiden atılması, onun Bolşevikler nezdindeki prestijini sarsmamış, Şark Şûrası'yla çok yakın ilişkiler içinde olmaya devam etmiştir. Süleyman Nuri ise merkez komitesine seçilmiş ve partiden atılan Dr. Fuat Sabit'le ilişkilerini sürdürmeye devam etmiş ve partide bir fraksiyon faaliyeti yürütmüştür. İşte eylül ayında TKP Anadolu'ya dönüş kararı aldığında karşı çıkmayan kasım ayında tekrar dönüş gündeme gelince itiraz eden Süleyman Nuri'nin serencamı böyledir.

Süleyman Nuri Şark Şûrası'na gönderdiği ilk mektupta: "Anadolu'ya toplu şekilde, nümayişkârane gidilmemeli ve Anadolu'da hafi şekilde çalışılmalı" demiştir. Bu görüşlerini üyesi olduğu TKP Merkez Komitesi toplantısında samimiyetle tartışabilirdi. Zaten merkez komitesi üyelerinin tamamı, "eğer iyi niyetli olsaydın üyesi olduğun merkez komitesini görüşlerin doğrultusunda ikna etmeye çalışırdın, dönüşe veya biçimine itirazın vardı da neden daha önce söylemedin de bizi şikâyet ettin" diye kendisine sormuşlardır (DB-I, 2004; 167-175). Süleyman Nuri, TKP'yi Şark Şûrası'na şikâyet ederek, gidişi engellemeye çalışmaktadır.

Süleyman Nuri'nin TKP'yi Şark Şûrası'na şikâyet ettiği mektubun tarihi 16 Ekim'dir. Yani tam da TKP'nin dönüşünün engellendiği tarih. Ancak bu mektup, tam bir ay sonra, kasım ayında, dönüşe tekrar izin verildiğinde ortaya çıkmış ve Şark Şûrası tarafından TKP merkez komitesine gösterilmiştir. Bu mektupla demek istenen şudur: siz dönmek istiyorsunuz ama bakın merkez komitesi üyesi olan Süleyman Nuri'nin itirazı var. Öyleyse dönmeniz sakıncalı. Süleyman Nuri'nin itirazının gerekçeleri şunlardır:

> 1. Bugün TKP'yi Anadolu'ya davet etmiyorlar, etseler bile "bu gibi davetleri hakiki inkılapçıların kayd-ı ihtiyatiyle telâkki [kuşkuyla kabul] etmeleri lazım gelir."
>
> 2. Anadolu'dakiler TKP'yi davet etseler bile Abdurrahman Mesudi yoldaşın Trabzon'da tevkifi, Salih Zeki yoldaşın Trabzon'da iki saatte sınır dışı edilmesi, Alâaddin Zuhuri yoldaşın tutuklu olarak sınır dışı edilmesi ve Şerif Manotov yoldaşın anlattıkları, Kazım Karabekir Paşa'nın memlekette Sovyet idaresini tatbik ettiklerini iddia eylemeleri; Mustafa Kemal Paşa'nın BMM'de[2]

2 Yukarıda incelenmiş olan; Mustafa Kemal'in 2 Eylül mektubu ve Meclis'teki 16 Eylül konuşması olsa gerek.

Türk komünistlerinin Anadolu'da takip edildiğini, edileceğini ve hiçbir zaman şahsının Bolşevik olmadığını gibi Anadolu'ya hiçbir kudretin Bolşevikliği sokmayacağını izah etmesine rağmen hâlâ "böyle nümayişkârane bir surette merkez heyetin" Anadolu'ya geçmesi yanlıştır. TKP'nin Anadolu'da dayanacak esaslı bir teşkilâtı ve kuvveti yoktur. Heyetin toplu ve açık bir şekilde gitmesinden bir fayda temin edilmez; gizlice gitmek gerekir (DB-I, 2004; 165-167).

Aslında, Şark Şûrası'nın aniden para meselesini bahane ederek TKP'nin dönüşünü engellemesinin esas nedeni bu mektupta sıralanan gerekçeler olmalıdır. Sanki, Ankara ile bozuşmamak için Süleyman Nuri'ye bu mektubu Şark Şûrası yetkilileri yazdırmış gibidir. Mektupta, TKP heyetinin Anadolu'dan kesinlikle istenmediğine ilişkin verilerin sıralanması; Ankara'nın temsilcisi olan Dr. Fuat Sabit'in itirazları ve yurduna dönen İran heyetinin öldürülmesi de Şark Şûrası'nı korkutmuş olmalı.

25 Kasım 1920 tarihli Dr. Fuat Sabit'in Karabekir'e yazdığı mektupta da, TKP'nin dönüşünün neden engellendiğini ve bunda kendisinin de katkısını anlatmaktadır. Bu mektubu Karabekir'e Süleyman Nuri elden götürmüştür. Bu durumdan TKP merkez komitesinin haberi olmadığı kesindir, ama Şark Şûrası'nın haberi olup olmadığını bilmiyoruz:

> Benim [Dr. Fuat Sabit] Fırka'dan çıkmak istememden hiç bahsetmeyerek fırkadan çıkarıldığım söylendi. Fırka içindeki bazı namuskâr arkadaşlar da muhalefet etti. Fırka içinde iki cereyan başladı. Bunun üzerine Şark Şûrası ve Rusya merkezi fırkanın Kafkasya bürosu da Suphi'nin mahiyeti hakkında benim kanaatlerime yakın kanaatlere geldiğini kuvvetle tahmin ederim ki fırka Türkiye'ye hareket edecek iken ve yol hazırlıkları yapılmış –hatta ... yol hindileri bile kızartılmış iken– fırkanın hareketi tehir edildi. Suphi'nin mahkemeye verileceği, ihtilâsı [hırsızlığı] olduğu vs şuyû buldu. Bu şayialardan iki hafta geçti sonra fırkanın, Suphi başta olduğu halde Türkiye'ye gitmesi tekrar meydana çıktı. Benim tahminime göre Suphi hakkındaki vaziyetin değişmesi Kars ileri harekâtıyla alâkadardır. Ben kuvvetle zannediyorum ki Suphi de bundan kendi hesabına, maharetle istifade etti. Türklerin ilerlemesini her halde şüpheli gösterdi. Milliyetçi, emperyalist, İttihad-ı İslamcı Türkiye'de kendi bulunmazsa pek çok maceraculuklar olacağını inandırmaya ve sarsılan mevkiini düzeltmeye çalıştı.
>
> Mektubumu size getiren Süleyman Nuri yoldaş namuskâr ve her vechile şayanı itimattır. Fırkanın merkezi umumi azasından ise de Suphi ve yaranının fikirlerini ve tab'iyelerini kabul etmemiş, daima muarız olmuş, daima temiz kalmış bir gençtir (Karabekir, 1967, 78-79) (abç).

Dr. Fuat Sabit ve Süleyman Nuri TKP hakkında Şark Şûrası nezdinde de aleyhte propaganda yapmış, TKP kongresinin bir gösteriş olduğu, TKP'nin Anadolu'da tabanı olmadığı, kongreye gelen delegelerin komünist olmadığını iddia etmişlerdir (DB-I; 2004, 171-74). Süleyman Nuri, Mustafa Suphi'nin partide "kişisel dikta" kurduğunu, bu nedenle kendisine boyun eğmeyenleri partiden attığını defalarca rapor ettiği gibi Suphi hakkındaki pek çok dedikoduyu da Komintern'e iletmiştir[3] (DB-II, 2004; 176-181).

Bu durumda Şark Şûrası şaşkınlık içine düşmüş müdür? Bir yanda kendinden emin Suphiler, öte yanda çok yakından tanıdıkları ve birlikte savaştıkları Süleyman Nuri bulunmaktadır. TKP'nin likidasyon sürecini başlatan bu durum olsa gerekir.

Nazmi Yoldaş'ın anlattıkları

Ekim ayı başında, TKP merkez komitesi tarafından yüklü bir miktar para ile İstanbul'a teşkilat yapmak için gönderilen Nazmi Yoldaş da Bakü'ye geri dönmüştür. 19 Kasım tarihinde yapılan toplantıda Nazmi Yoldaş başına gelenleri bütün detayı ile anlatmıştır. Nazmi Yoldaş'ın anlattıklarında kuşku ile karşılanacak pek çok husus olmakla birlikte, Türkiye'nin politik durumu hakkında söyledikleri önemlidir: Trabzon'da "memlekette galeyana sebep olduğu" için odası aranmış, sonra da zorla iskeleye getirilip bir kayığa bindirilerek Rize ve Hopa'ya götürülmüş; karadan sınır dışı edilmiştir. Raporunda bütün bu olumsuz davranışların kaynağının Trabzon Vali vekili Nuri Bey olduğu; Bakü'deki Konferans ve kongreden dönen vekillerin Bolşevizm ve komünizmin aleyhinde müthiş propaganda yaptıkları için halkın komünistlerin aleyhine döndüğünü anlatmıştır. Bu nedenle Türkiye'ye gidecek yoldaşların "alenen" gitmelerinin doğru olmadığını, Türkiye'ye tanınmamış yoldaşların gönderilmesi gerektiğini söylemektedir. Nazmi Yoldaş'ın raporunun sonuna eklenmiş olan notlar, dönüşe karşı olan ekip tarafından dikte ettirilmiş izlenimi vermektedir (DB-I, 2004; 195-208):

> Özellikle Suphi Yoldaş aleyhinde cereyan-ı efkar pek müthiştir. ... [Öyle ki Suphi] Türkiye'ye gelirse hakkı bir kurşundur diye söylemişlerdir. ... Siz komünistler gelirsiniz fakat biz de sizi memleketten çıkarırız, burada böyle şey olmaz. Suphi'nin maksadı nedir? Gelirse görür ... Ayrıca Şerif Manatov'un Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Türkiye toprağından çıkarıldığını işittim (DB-I, 2004; 209-216).

3 İşin acıklı tarafı, 1925 yılında Süleyman Nuri, İstanbul'daki TKP merkez komitesini de Komintern Yürütme Kurulu'na şikâyet eder, onları "paşa çocuğu olmakla" ve her türlü sapma ile suçlar ve kendisinin merkez komitesine atanmasını isterken, kendisini "Suphi'nin yakın çalışma arkadaşı" olarak takdim etmiştir (Akbulut, 2002; 62).

TKP merkez komitesinde Nazmi'nin anlattıklarına inanılmamış, ona, kendisine verilen görevi yerine getirmeyen, parti faaliyeti için verilen parayı yiyen, güvenilmez biri muamelesi yapılmış ve hakkında soruşturma açılmıştır. Halbuki, büyük bir olasılıkla Nazmi'nin, Trabzon'da gözü korkutularak Bakü'ye geri yollanmasının nedeni, TKP heyetinin Türkiye'ye dönüşünü engellemektir.

Memduh Şevket'le görüşme

Ankara Hükümeti Azerbeycan'a ağustos ayında Memduh Şevket [Esendal] Bey'i temsilci olarak atanmıştı (Şimşir, 1996; 84). Memduh Şevket Bakü'ye ilk geldiği günlerde TKPlilerin misafirhanesinde kalmış ve aynı misafirhanede kalan TKPlilerle yakından tanışmıştı (Nuri, 2002; 310). Mustafa Suphi, Memduh Şevket'in Stalin'le görüşmesini sağlamış ve bu görüşmede bizzat bulunmuştu. Stalin'in Memduh Şevket'le görüşmesinin esas nedeni, ileri yürüyüşü sürdürmekte olan Türk ordusunun nerede duracağı hakkında fikir almaktı.

Son hızla dönüş hazırlıklarına devam eden TKP'nin lideri Mustafa Suphi, ekim ayı ortasında Memduh Şevket'le TKP'nin memlekete dönüşü hakkında görüşmelerde bulunmuştur. İlk görüşmede Anadolu'ya gitmelerinde bir sakınca olup olmadığını soran TKP'lilere Memduh Şevket: "Türkiye'de kanuni surette çalışmak mümkündür, buna teminat veririm, inkılap yapmak ve hükümeti ele almak mevzubahis olmazsa buna kimse mani olamaz" demiş ve bu hususta yazılı bir güvence vermelerini istemiştir. Suphi, TKP'nin bağımsız politikalarını çekinmeden savunduğu görüşmeden "tatlı tatlı" ayrıldığını söylemişse de Memduh Şevket'in talebi, merkez komitesinde tartışmaya sebep olmuştur: İsmail Hakkı TKP'nin devrim yapmayacağına, iktidarı almayacağına ilişkin söz veremeyeceğini savunarak bu duruma haklı olarak itiraz etmiştir. Ancak, daha sonra Memduh Şevket yazılı belge istemekten vazgeçmiştir (DB-I, 2004; 179-81, 206-208). Sonuçta, Memduh Şevket'in, TKP heyeti ile birlikte sınıra kadar eşlik etmesi üzerinde anlaşılmıştır.

21 Kasım'da Stasova ile bir görüşme yapılmış, heyetin bir kısmının Memduh Şevket ile birlikte dönmesi ve gizli gidecek grupların dönüş yöntemleri üzerinde konuşulmuştur. Ethem Nejat bu gelişmeleri tereddütle karşılayarak şunları söylemiştir: "hem hükümete söz vererek dönen bir grup var, hem de gizlice Anadolu'ya girecek grup var, bu doğru mu?" (DB-I, 2004; 219-20). Sonuçta herkesin aklı karışmış, Anadolu'ya girmek veya geri dönmek konusu, hudutta yapılacak görüşmelere bırakılmıştır. Yani, başta Suphi olmak üzere TKP heyeti artık Anadolu'ya sokulmama ihtimalleri olduğunun bilincindedir. Suphi, eğer Karabekir Ankara'ya gitmelerine izin verirse,

dönüp ikinci heyeti almaya, tevkif edilme ihtimali olursa ileri gitmemeye karar vermiştir. Suphi, Anadolu'nun onlara nasıl acımasız bir son hazırladığını hayal bile edemezdi:

> Arzu ettiğimiz birinci mesele Kars'ta Karabekir ile görüşmektir. O bize ya "geliniz teşkilat yapınız" veya "bizi geliniz tenvir ediniz [aydınlatınız]" veya "Ankara'ya gidiniz", der. O bizim Ankara'ya gitmemiz için müsait görünürse ya Gürcistan'a avdet eder veya buraya kadar gelir ve birlikte avdet ederiz. Hükümetin tevkif vs gibi mecburiyeti olmazsa biz hiç ileri gitmeyiz. Paranın mühim bir kısmı da harici büroda kalmalıdır ve bu merkezi heyetin parası olarak emanet kalmalıdır (DB-I, 2004; 222) (abç).

Bu toplantıda, Süleyman Sami ve Süleyman Nuri'nin gizli gidecek heyet hakkında ısrarla bilgi istediği, Suphi'lerin de artık her şeyi açıkça konuşmadığı dikkat çekmektedir (DB-I, 2004; 222). Anadolu'ya gidiş bu kadar yakınlaşınca merkez komitesi toplantısında Ankara Hükümeti'nin komünist faaliyetlere yönelik kısıtlamaları ve memurların Anadolu'daki komünist teşkilatlara üye olmalarının yasaklanması konuşulmuş ve gizli çalışma kuralları tekrar anımsanmıştır (DB-I, 2004; 223). Mehmet Emin'in önerisiyle ilk gidecek üç kişilik heyetin vereceği rapora göre, diğer heyetlerin harekete geçmesi kararlaştırılmıştır; artık çok ürkek ve korkaktırlar. Bir yandan hükümetten izin almaya çalışıp devrim yapmayacağız diye sözler verilirken, öte yanda kontrol dışında çalışabilmek için gizli hücreler Anadolu'ya sokulmaya çalışılmaktadır.

Kontrol komisyonuna tepki

1920 yılının son aylarında Bolşevik Rusya'da işler iyice zorlaşmıştır. Polonya'da yenilgi, Dünya Devrimi umudunun sönmesi, sol eS-eR'lerin Lenin'e kadar uzanan suikastları, bombalamalar, partide muhalefet, komünizmi kurmanın zorlukları, açlık, yokluk, yoksulluk, iç savaş, vb... Bütün bu olumsuzluklar Bolşeviklerin kontrolleri sıkılaştırmasına yol açmış, partide bile neredeyse hiç özerk faaliyet alanı bırakılmaması sonucunu vermiştir.

Bunun son örneği, Rusya Bolşevik Partisi'nde merkez komitesinin yanında bir de ***kontrol/teftiş komisyonu*** kurulmasına karar verilmesidir. Bu komisyon sadece Bolşevik Parti'sinde değil, Bolşevik Rusya'da faaliyet gösteren tüm yabancı ülke partilerinde de kurulacaktır. Bu durumda TKP'de de kurulması ve TKP'nin teftiş komisyonuna Şark Şûrası'ndan iki kişinin katılması, üstelik Türkiye'ye dönecek TKP heyetiyle birlikte Ankara'ya da Rus Bolşeviklerinin gitmesi istenmektedir. TKP merkez komitesi bu talebe büyük tepki göstermiştir. Hilmioğlu Hakkı, "Rus yoldaşlarla birlikte mi gideceğiz? Türkiye'de bize 'Ruslara satılmış' denir," diyerek itiraz etmiş; Mehmet Emin haklı ola-

rak "yedi kişilik merkez komitesine beş kişilik kontrol heyeti mi olurmuş," diye sormuş; Ethem Nejat'sa adeta delirmiştir: "Bu kararın icrası Kongre kararlarına ve selahiyetine bir darbeden başka bir şey olamaz. ... Biz yukarıdan gelen bir emirle teşkilat nizamnamesini [çiğnemiş oluruz]. Şiddetle aleyhtarım" (DB-I, 2004; 226-27). Sonuçta TKP, Şark Şûrası'nın kararına karşı çıkarak kontrol komisyonun, kurulmasına gerek olmadığına, beş lehte, bir aleyhte (Süleyman Nuri), bir de çekimser (İsmail Hakkı) oyla karar vermiştir.[4] Süleyman Nuri'nin Şark Şûrası'nın sözünden çıkmadığı, Şark Şûrası yönetimine seçilen İsmail Hakkı'nın da tepki çekmemek için çekimser oy kullandığı açıktır. İkisi de zaten Türkiye'ye gidecek heyete dahil değildir. TKP'nin bu tutumu da Bolşeviklere kafa tutma olarak değerlendirilip, sahip çıkılmamasına sebebiyet vermiş olabilir.

Mustafa Suphi'den Mustafa Kemal'e ikinci mektup

Anadolu'ya geçmeye hazırlanan TKP merkez komitesinin son işlerinden biri Mustafa Kemal'e mektup yazmak olmuştur. İlk yazılan mektup yaz aylarında Süleyman Sami ile elden gönderilmişti, bu kez Salih Zeki tarafından elden götürülmüş ve Mustafa Kemal'e "taktik hakkında malumat" verilmiştir (DB-I, 2004; 248). Bu mektubun 23 Kasım'da Orçonikidze'nin başkanlığında yapılan toplantıdan sonra (DB-I, 2004; 231-233) kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Türk ordusunun Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır'ı Türkiye'ye kattığı ve ordunun ileri yürüyüşe devam edip etmeyeceğinin belli olmadığı, kasım ayının son, aralık ayının ilk günlerinde yazılmış olmalı. Mektubu yayımlayan Mete Tunçay "kasım" olduğunu tahmin etmişse de 6 Kanunevvel (Aralık) tarihli merkez komitesi tutanağındaki şu bilgi, mektubun aralık ayı başında yazıldığını göstermektedir:

> Salih Zeki yoldaşın Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya yazılmış bir mektubu götürmesine ve taktik hakkında malumat vermesine ve kendisine merkez heyet tarafından bir memuriyet verilmesine ... (DB-I, 2004; 248) (abç).

TKP merkez komitesi adına Mustafa Suphi'den, Mustafa Kemal'e yazılan, bu ikinci mektup, ilkinden farklı olarak oldukça uzun, ayrıntılı ve üslup olarak da biraz yukardandır. Mustafa Suphi bu mektupta, Memduh Şevket'i, Dr. Fuat Sabit'i ve Bekir Sami'yi alenen Mustafa Kemal'e şikâyet etmekten çekinmemekte, tavsiye ve önerilerde bulunmakta, hatta tehdit etmektedir. Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta, kaleme alınan esaslar madde madde şunlardır:

4 TKF'nin bağımsızlığını korumasına yönelik aldığı karar metni için bakınız: DB-I, 2004; 230.

1. Bize göndermiş olduğunuz mektupta belirttiğiniz müşterek maksadımıza elbirliği ile çalışılması için Türkiye'de yer yer kendiliğinden doğmaya başlayan komünist teşkilatlarının kanuni bir şekle sokulması yani yasallaştırılması gerekmektedir. Bu hususu temin etmek ve ilişki kurmak için sizin teklifinizle geniş yetkilere haiz bir heyet bugünlerde gelecektir;

2. Anadolu'daki "kıyam" [ayaklanma] ordusunun Şark cephesindeki başarıları buralarda olumlu etki bırakmıştı. Ancak son zamanlarda sizinle bağlantı kurabilmek için hiç bir kurye gelmedi. Bu nedenle durumu tahkik ve daha kuvvetli ilişki kurmak üzere Mdivani yoldaşın başkanlığında bir heyet gönderilmiştir;

3. BMM'nin İngilizlerle İtilaf münasebetine girdiğine ilişkin kuvvetli söylentiler Anadolu kıyamcılarına şimdiye kadar kazandırdıklarını kaybettirir. Sizin Sovyetlerle daha kuvvetli ve etkin ilişkilere girişmek istediğinizi söyledik, bu fikirlerde hata etmediğimizi sanıyoruz.

Ermeni hudutlarına olan aşırı vaki hareketin efkar-ı umumiyyede tereddütler oluşturması bizim tebligatımız sayesinde yatıştırıldı. Herhalde "Ermeni Kıtali" [birbirini öldürme] şeklinde olumsuz propagandalara sebep olacak şeylere izin vermeyerek bizi de yalancı çıkarmazsınız.

4. Partimiz tarafından Anadolu harekatına yardım için Türk Kızıl Alayını Nahçıvan üzerinden Anadolu'ya gönderdik.

5. BMM Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Bakü'ye gelir gelmez başarıyla görev yapabilmesi için gereken yapılmış ve kendisi tarafımızdan Stalin ile tanıştırılmıştır. İki saat süren görüşmede Stalin'in söylediklerinin ana hatları şunlardır: Stalin Anadolu'daki isyan hareketini tüm Şark milletlerine örnek olacak bir mühim olay olarak bakmaktadır. Anadolu'yu desteklemek için her türlü fedakarlık göze alınarak her türlü yardımı yapmaya hazır oldukları belirtilmiş, bunun gecikmesinin sebebinin şimdiye kadar Anadolu'yla Sovyetlerin esaslı bir münasebetinin ancak son günlerde kurulabilmesidir. Stalin'in altını çizdiği bir diğer önemli husus şuydu: Enver Paşa ve arkadaşlarına sadece Anadolu'daki mücadele için çalıştıkları sürece iyi davranırız.

Burada komünist namıyla faaliyette bulunan Dr. Fuat Sabit'in komünistlikle alakası olmadığı için partimizden atılmıştır. Bekir Sami Azerbaycan hükümetinden 4 milyon ruble istemiştir. Burada sizi temsil edecek insanların kıyam harekâtında mevki kazanmış, faal inkılaplardan seçilmesi uygun olur kanaatindeyiz (Tunçay, 1991; 340).

Mektubun devamında Türkiye Komünist Partisi olarak yapılan mücadeleye bütün güçleri ile destek vermeye, kurulan ittifakları bozacak her türlü aşırılıklardan kaçınmaya söz vermekte ve partinin yasal çalışması için gerekli düzenlemelerin yapılmasını talep etmektedirler:

> TKF'nin BMM hükümetini, emperyalist devletlerle mübarezede bulunduğu müddet zarfında bütün kuvvetiyle müzaharete [yardıma], harp cephelerinde zaaf ve teşettüte [dağılmaya] sebep olacak her türlü ifratkârlıktan tevakkiye [aşırılıklardan kaçınmaya] karar verdiği gibi, zulm ve iğtisaba [gasp etme] karşı mübareze [savaş] hislerinin halk sinesinde derinleşmesini temin etmek üzere fırka faaliyetine geçmeye lüzum görmüştür ki, bunun şekl-i kanunide cerayanı [kanuni/yasal bir şekilde olması] için BMM hükümetince diriğ-i müsaade olunmayacağı [izin vermemezlik edilmeyeceği] memul [ümit] edilmektedir (Tunçay, 1991; 340) (abç).

Suphi, Kars'tan Mustafa Kemal'e yazdığı son mektupta, memleket kanunlarının izin verdiği şartlarda çalışacaklarını, yanlarında komünizmin bilimsel esaslarına ilişkin bilgiler içeren kitaplar getirdiklerini, birlikte çalışmak üzere onlara katılmaktan onur duyacaklarını belirtmektedir (Tunçay, 1991; 341).

Dönüş hazırlıkları sürüyor

Bu arada Türkiye'ye dönüş hazırlıkları son hızla ilerlemektedir. "Heyet-i merkeziye", yurda dönünce, Bakü'deki büro "harici büro" adını alarak, Rusya ve Azerbaycan'la ilişkileri sürdürmek, *Yeni Dünya* gazetesini çıkarmak, Rusya'daki olanakları kullanarak orada yaşayan Türkiyeliler arasından komünist teşkilatı kurmak vb faaliyetlerde bulunacaktır (DB-I, 2004; 240). *İkinci* olarak 2 Ocak 1921'de İstanbul'a üç yoldaş ve para gönderilerek partinin İstanbul'la bağlantısı tekrar kurulmaya çalışılmaktadır (DB-I, 2004; 242). *Üçüncü* olarak doğrudan doğruya partiye bağlanan Türkiye Gençler Birliği'nin Anadolu'da illegal olarak çalışmasına karar verilmiştir. Gençler Birliği'nin "taktikası": "Türkiye'de kuva-yı milliyenin takviyesi ve onunla elbirliğiyle çalışmak" olacaktır (DB-I, 2004; 250) (abç).

'Resmi' TKF, 'hafi' TKP'yi istemiyor

Kasım ayının son günlerinde, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye'ye dönmek üzere olduğuna ilişkin haberler Ankara'ya ulaştıkça, tepkiler yükselmeğe başlamıştır. Ankara'da Mustafa Kemal'in emriyle kurulan resmi/danışıklı TKF'nin sekreteri Hakkı Behiç'in Dr. Fuat Sabit'e yazdığı 29 Kasım 1920 tarihli mektupta, Mustafa Suphi ve arkadaşlarına "serseriler" denmekte ve Türkiye'ye gelmeleri engellenmeye çalışılmaktadır:

> [Resmi] Türkiye Komünist Fırkası, tıpkı Rusya'da olduğu gibi, Amele ve Rençper için bir ay, diğer mensuplar için üç ay namzetlik müddeti kabul etmiştir. Binaenaleyh, Mustafa Suphi kafilesinin her önüne geleni fırkaya inti-

sap ettirerek serserilerden mürekkep manasız ve mahiyetsiz kitleler vücuda getirmiş olması, bizim için mucib-i ibret olmak lazımdır. Bizim hakiki Komünist fırkamız müteşekkildir. **Fırka halinde toplanıp kimsenin buraya gelmesine ne lüzum, ne de ihtiyaç vardır** (Bozdağ, 1980; 192-195) (abç).

Mektup, Ankara'nın, Suphi'nin Kızıl Alay'la gelmesinden ne kadar çekindiğini de ortaya çıkarmaktadır: "Suphi kafilesinin Kızıl Ordularla gelecek cebri ihtilâlinin ne manası, ne ehemmiyeti, ne de faidesi vardır" (Bozdağ, 1980; 195). Bu mektup Dr Fuat Sabit'in yazdığı bir mektuba cevaptır. Demek ki Fuat Sabit resmi TKF'yle yazışmaktadır. Hakkı Behiç, Fuat Sabit'in görüşleriyle hem fikir olduğunu belirterek "memleket haricinde serseri bir kuvvet şeklinde toplanan ihtiras sahiplerinin eğilimlerine kapılmadığı" için Fuat Sabit'i kutlamakta ve Dr. Fuat Sabit'e resmi TKF'nin temsilciliğini teklif etmektedir: "Fırkamızın bu esasları ve bu nokta-i nazarları kanaatinize tevafuk ediyorsa [uygun geliyorsa], Fırkamız, Bakü'de kendisini temsil etmek vazife ve selahiyetini uhdenize tevdi etmekle bahtiyar olur". Ankara, Suphilerin gelişini engellemek için her koldan elinden geleni yapmaktadır.

Türkiye Komünist Partisi Üyeleri Yola Çıkar

Türkiye'ye dönmek için her türlü hazırlığını yapmış olan TKP merkez komitesi, yola çıkmak için 26 Kasım'da Ermeni Refkom'u ile Gümrü'ye giden ve Karabekir'le görüşen Süleyman Nuri ve Abid Alim'in getireceği haberleri beklemektedir. Bu bekleyiş sırasında Anadolu'ya dönüş için gereken son temaslar yapılmakta, son dilekçeler verilmektedir. Şark Şûrası, TKP'nin harcamaları konusunda son direktifleri vermektedir:

Şark Halkları Tebligat ve Faaliyet Şûrası[1]
Prezidyumu Sekreteri — 7 Aralık 1920 - No: 1448

Türk Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne
Saygıdeğer yoldaşlar,

Tüm olası yanlış anlaşılmalardan kaçınmak için iki konuda açıklama yapmayı gerekli görüyorum. İlk olarak, tüm hesapların Dış Büro kasasında görülmesinden önce özetlenmesi ve ikinci olarak da Rus ve Azerbaycan topraklarındaki giderler.

İlk meselede; 1 Aralık'tan başlayarak sonuçlandırılmış ve imzalanmış gider raporlarının sunulmasını, Şark Halkları Tebligat ve Faaliyet Şûrası'nın TKF MK Yurtdışı Bürosu'nun sağlıklı bir bütçeye sahip olması açısından, zaruri görüyorum.

İkinci meselede; TKF MK bütçesi altın kuruna göre düzenlendiğinden dolayı, yoldaşların gidişinin tüm giderlerinin Yurtdışı büro bütçesine (ki bu bütçe Sovyetlerin parasına göre oluşturulmuştur) göre yapılması gereklidir.

Şark Şûrası Başkanlık Sekreteri Stasova/imza

1 TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 930.1/1.13.1. s. 14. Rusça.

TKP'nin Türkiye'ye dönüşü sırasında yol boyunca gerekenlerin yapılması hususunda da emirler verilmektedir:[2]

> 12.12.1920
> Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Şûrası'ndan yoldaş Subhi Mustafa, Türk Komünist Fırkası Merkez Komitesi'nin sefer (ekspedisyon) başkanıdır ve Ermenistan üzerinden Türkiye'ye gönderilmektedir.
>
> Tüm Sovyet kurumları, parti organizasyonları ve demiryolları yönetimi, Subhi Mustafa ve onun seferine tam destek olacak ve varış noktasına kadar hızlı ve rahat bir ulaşım sağlayacaklardır.
>
> Başkanlık Sekreteri Stasova/imza

19 Aralık 1920: TKP heyeti Bakü'den yola çıkar

Süleyman Nuri ve Abid Alim Gümrü'den döndükten sonra, 18 Aralık tarihinde yapılan son merkez komitesi toplantısında edindikleri izlenimleri anlatmışlardır: Karabekir diplomatik bir tavırla, onlara çok iyi davranmış ama komünistlerin Türkiye'de çalışmasına izin veremeyeceğini, memlekete dönüşleri onaylamak için selâhiyeti olmadığını söylemiştir. Karabekir, Süleyman Nuri aracılığı ile Bolşeviklere mesajını da göndermiştir: Eğer, Kars Ermenistan'a ilhak edilirse, Ankara Kızıl Ordu'yla bile savaşı göze almıştır (DB-I, 2004; 263). TKP heyetinin, Manatov ve Nazmi'nin neden sınır dışı edildiğine yönelik olarak sorduğu soruları ve eleştirileri Karabekir, bu konuda hiçbir bilgisi olmadığını söyleyerek geçiştirmiş ama konuyu araştırmak için not almayı ihmal etmemiştir.

Karabekir, Sovyetlerle kurulan dostane ilişkinin sürdürülmesinden yana olduğu için mi diplomatça davranmaktadır, yoksa yine 'nabza göre şerbet verme' politikası mı gütmektedir? TKP'lilere kesin ve kati bir cevap vermeyip pası yine Ankara'ya, BMM'ye atmıştır. Karabekir'in bu diplomatik tutumuna rağmen, anlatılanlar karşısında Mustafa Suphi "Anadolu Kuva-yı Milliye Ordusu'nun Rusya Şûralar Cumhuruna karşı bir su-i kasdi hissolunmaktadır" yorumunu yapmıştır (DB-I, 2004; 265).

Mustafa Suphi ve yoldaşları 19 Aralık 1920 tarihinde memlekete doğru yola çıkar. "Altın ve mücevherler" Harici Büro'ya bırakılmış, "atlar, arabalar, semaver ve mahdut miktarda yemek takımı" hazırlanmış, yol için gereken izinler alınmıştır (DB-I, 2004; 268). 12 Aralık tarihinde Mustafa Suphi ve Ethem Nejat imzalı bir dilekçeyle Şark Şûrası'ndan "dönüş yolu boyunca Sovyet askeri ve demiryolları idaresinin heyete yardımcı olması, vagonun bek-

2 TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 930.1/1.13.13 ve 6. Rusça.

letilmemesi, sınırdan engelsiz geçiş, telgraf ve telefon haberleşmesi için" gereken izin alınmıştır:[3]

No:19 12 Aralık
Şark Halkları Tebligat ve Faaliyet Şûrası'na

Yoldaş Mustafa Suphi Ermenistan üzerinden Türkiye'ye giden TKF MK'nin sefer temsilcisi seçildi.

Bunu size bildirirken, sizden ricamız yoldaş Mustafa Suphi'ye gerekli izin belgelerinin teslim edilmesi ve yol boyunca yardım etmeleri için tüm Sovyet askeri ve demiryolları idaresine talimat gönderilmesidir; şu şekilde ki, sırada beklemeksizin her türlü telgraf iletilecek, direk hat ile karşılıklı konuşmalar yürütülecek, gerektiğinde vagon ekleme-çıkarması yapılacak. Bunun haricinde sefer süresince sınırdan engelsiz geçiş tanınacak.

Temsilci: M. Subhi
Sekreter: E. Nejat

Bu belgenin üzerine Stasova'nın el yazısıyla şu notun düşüldüğü görülmektedir:

İzin belgesi –mandat– verilsin ama telefon ve telgrafla görüşmeye müsaade edemeyiz.

13 Aralık
Elena Stasova

Aynı gün, BMM hükümetinin Moskova temsilcisi İbrahim Tali yazdığı mektupta: "Mustafa Suphi gibi serserilerin propagandalarına memlekette tedbir yapılacağına ve herhalde müteyakkız [uyanık] bulunulacağına eminim" diye yazmaktadır (Aslan, 1997; 297) (abç).

Suphi ve yoldaşları Kars'ta

Mustafa Suphi, Ethem Nejat, Mehmet Emin ve Suphi'nin ve Mehmet Emin'in eşlerinin de içinde bulunduğu TKP heyeti, güvenlik kaygıları ile olsa gerek, Kars'a Bolşevik Rusya'nın Ankara'ya atadığı ilk resmi Büyükelçisi olan Mdivani ile birlikte 28 Aralık 1920 de gelmiştir. 28 Aralık 1920 tarihinde Karabekir not defterine "Mdivani ve Mustafa Suphi geldiler" notunu düşmüştür (Karabekir, 2008; 1009). Bir başka belgede ise "Bakü'de müteşekkil TKF Heyet-i Merkeziyesi ... vazifeyi fiilen icrayı faaliyet etmek

3 TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 930.1/1.13.1. s. 18 ve 19. Rusça.

üzere Mustafa Suphi Yoldaş, Ethem Nejat ve üç refikleri elyevm Kars'ta bulunmakta" yazmaktadır (Hablemitoğlu, 2004; 343). Demek ki ilk heyet beş kişiden müteşekkildir. Karabekir tarafından karşılanan Sovyet elçisi Mdivani şerefine verilen ziyafete Suphi ve yoldaşları da katılmıştır.

Ankara-Moskova arasında diplomatik gelişmeler: İlk büyükelçi Polikarp Budu Mdivani (1877-1937)

Daha önce incelendiği gibi, ancak ekim ayında Ankara'ya gelebilen ilk Bolşevik Rusya Elçilik heyetinde "büyükelçi" statüsünde bir görevli bulunmamaktaydı. Ankara'ya atanan ancak çeşitli nedenlerden dolayı gelemeyen ilk büyükelçi İlyava'dır. Aynı heyetteki Upmal, Ankara'da "Rusya Ticaret Heyeti Reisi" ünvanı ile dört ay görev yapmıştır. İlyava'dan sonra, 15 Aralık 1920 tarihinde Ankara'ya resmen atanan ikinci Sovyet büyükelçisisi Budu Midvani'dir. Ankara'ya atandığından ancak iki ay sonra, 19 Şubat 1921'de vasıl olacaktır. Mdivani Türkiye'de üç ay kadar kalmış, 2 Haziran 1921'de dönmüştür.

Budu Mdivani 1903'te, yirmialtı yaşında iken Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne üye olmuş, Stalin'e yakınlığı ile bilinen deneyimli bir Bolşeviktir. Tiflis, Bakü ve Batum gibi endüstriyel merkezlerde devrimci faaliyette bulunan Mdivani, hem Gürcü olduğu, hem Birinci Dünya Savaşı'nda bir süre İran'da bulunduğu için, hem de İç savaş sırasından Kafkas Refkom üyeliği yaptığı için Kafkasya'yı, bu bölgenin hassasiyetlerini çok iyi bilmektedir. Bolşevikler Ankara'ya "Türklerin saygısını kazanacak, iradesi güçlü, zeki ve askeri yönden deneyimli" bir elçi göndermek istedikleri için Mdivani seçilmiştir (Perinçek, 2005; 105).

Budu Mdivani'nin 28 Kasım-3 Aralık tarihleri arasında, Gümrü Antlaşması'nın imzası sürecinde Bolşevikler tarafından arabulucu olarak atandığı sürede Karabekir'le iyi ilişkiler kurduğu yukarıda anlatılmıştı. Karabekir tarafından toplantılara sokulmadıysa da bu süreçte Mdivani ve Karabekir birbirlerini yakından tanıma olanağını yakalamıştır. Mdivani'ler politize olmuş bir ailedir. Sovyet Rusya adına Ankara'ya büyükelçi olarak gönderilen Budu Mdivani'nin kardeşi Simon Mdivani de belirtilen tarihten bir ay kadar önce Menşevik Gürcistan elçisi olarak Ankara'ya gelmişti. Tiflis'in Bolşeviklerin eline geçtiği koşullarda, Bolşeviklere karşı Türkiye himayesinde Kafkas Konfederasyonu kurmak isteğindeydi ki ilerde incelenecektir (Perinçek, 2005; 105).

Kars'a gelen Büyükelçi Mdivani'nin heyetinde eylül ayında Türkiye'den sınır dışı edilen Şerif Manatov da bulunmaktadır (MSY, 1975; 28). Mdivani'nin Kars'a hem TKP heyeti, hem de Manatov'la birlikte gelmesi Karabekir'i

de, Ankara'yı da telaşlandırmış olmalı. Ankara, sınır dışı ettiği Manatov'un Türkiye'ye girmesine izin vermemiştir.

Mustafa Suphi Anadolu'da ne olup bittiğini anlamaya başlıyor

Hemen hemen yedi senedir, 1913'ten beri Rusya'da yaşamakta olan, bu süre içinde Anadolu'ya ilişkin verileri hep başkalarından alan Suphi, bu kez Anadolu'nun nabzını bizzat tutmaktadır. Mustafa Suphi'nin Kars'tan, Bakü'de bırakılan TKP dış bürosunun başındaki İsmail Hakkı'ya gönderdiği mektuplardan, Türkiye'deki havayı realist bir şekilde algılamaya başladığı anlaşılmaktadır. Gelişinden birkaç gün sonra kaleme aldığı mektubunda, Çiçerin'in Van ve Bitlis'i istemesi ile Anadolu'daki "cereyanların" komünizmin aleyhine döndüğünü, kendilerinin "mevkiini müşkülata soktuğunu," "gazete sahifelerinde görülen komünist hareketlerin pek suni" olduğunu anladığını; bu yazıların "Rusya'dan yardım almak için bir oyun" olduğunu yazmıştır. Suphi'nin en çok ilgisini çeken 'resmi' TKF olmuş olmalı ki, 1908-1913 yılları arası hemen hepsini çok yakından tanıdığı resmi TKF'li milletvekili ve bakan olan parti kurucuları hakkında uzun değerlendirmeler yapmıştır.

Bu mektuptan anlaşılmaktadır ki Mustafa Suphi, Yeşil Ordu Cemiyeti, resmi TKF ve THİF hakkında hiçbir şey bilmemektedir. Sadece bu kadar da değil: Halk İştirakiyun Fırkası'yla resmi TKF'yi karıştırmakta, Nazım Bey'i resmi TKF'nin kurucusu zannetmektedir: "Nazım Bey İttihat ve Terakki'nin ikinci safında ve vilayet valiliklerinde bulunan, Mütareke'yi müteakip Yeşil Ordu ismi altında bir nevi dini teşkilat vücuda getiren kimsedir" (DB-II, 2004; 14). Suphi, İttihatçıların bile komünist olmaya soyundukları, komünist olmanın moda olduğu o günlerde, gerçek komünistlerin hak ettikleri itibarı kazanacaklarına ilişkin yanlış bir izlenim edinmiştir:

> Komünistlik geniş mikyasta intişara başladığına ve hatta bir moda haline girdiğine göre bizim ekaliyeti temsil ve müdafaa ordusu müzehhereti yolunda ve Marksizmden ayrılmayan **fikirlerimizin zafer bulacağına** kanaatimiz vardır (DB-II, 2004; 12-15).

Mustafa Suphi 2 Ocak 1921'de, Kars'a geldiğinin beşinci gününde Ali Fuat Paşa ile uzun bir görüşme yapmıştır. Bilindiği gibi Moskova'ya atanan büyükelçi Ali Fuat ve TBMM Dışişleri heyeti de o tarihte Moskova'ya gitmek üzere Kars'ta olduğu için, hep birlikte uzun sohbetler etmişlerdir. Mustafa Suphi Ali Fuat'la konuşmaları sonrasında BMM'nin bir "communisme d'etat", yani devlet komünizmi kurmak niyetinde olduğu izlenimi edinmiştir. Ali

Fuat hatıratında Suphi hakkında "zeki, kurnaz, azim sahibi, sakin, kuvvetli bir şahsiyet" diye yazmıştır (1982; 50-51).

TKP Heyeti Kars'a vardığı andan itibaren adeta rehin alınmıştır; ne geri dönebilmekte ne ileriye gidebilmektedir. Kaderleri, Karabekir'in inisiyatifine bağlıdır ve Karabekir henüz TKP heyeti ile ne yapacağını bilmemektedir.

Taktik değişiyor mu?

TKP merkez komitesinin 8 Kasım 1920 tarihli, "TKP'nin Günümüz Koşullarındaki Asgari Programı"nda partinin memlekete dönüşü şöyle gerekçelendirilmiştir:

> Anadolu'yu emperyalist işgale karşı savunan isyan hareketini güçlendirmek ve bu hareketi yöneten hükümeti desteklemek; ... isyan hareketini tamamıyla hükümetin yüksek memurlarının ve burjuvazinin eline bırakmamak için TKP, işçi ve köylü emekçi yığınları arasında sınıf bilincini uyandıracak duruma gelinceye kadar devrimci hareketi derinleştirmek; ... sosyal devrim fikirlerinin emekçi yığınları arasında filizlenmesine yardımcı olmak; Bolşevizme sempati duyan akım ve eğilimleri güçlendirip tanzim etmek; ... Mecliste sol kanadı oluşturmak (DB-I, 2004; 154-55) (abç).

Ancak Mustafa Suphi Kars'tan yazdığı ve 18 Aralık 1920 tarihli *Yeni Dünya* gazetesinde yayımlanan son yazısında daha temkinli bir dil kullanmaktadır:

> Komünist Fırkası içtimai inkılabı anlayan ve ona bütün varlığı ile bel bağlayan işçi ve rençberlerin bir siyasi teşkilatıdır. Memlekette mazlum ve işçi, fakir ve işsizler çokluk teşkil etseler de, sanayiin iptidai bir halde olması itibariyle, amelenin proleter teşkilatına malik ve toplanmış olmamaları, komünistlerin ekaliyette [azınlıkta] kalmalarını icab etmektedir. Ve yine bu itibarladır ki, Komünist Fırkası, halihazırda inkılabı yapacak ve idareyi ele alacak büyük bir hükümet fırkası şekil ve mahiyetinde ortaya atılamaz.
>
> Üçüncü Enternasyonalin, [...] içtimai inkılabın mazlum şark memleketlerinden beklediği hareket, zalimlere karşı kıyam ve isyandır. [...] İçtimai inkılap karşısında TKF'ye düşen vazifeyi, yağmacı emperyalizmin bütün tazyikatına rağmen ayaklanıp varlıklarını ispat eden Anadolu kıyamcılarına ve kıyamcıları temsil eden Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne samimiyetle müzaheret etmek ve Anadolu'daki bu hareketi Şarkın diğer mazlum ve medeni millet ve hükümetlerine bir numune-i imtisal [misal verilecek örnek] olarak göstermekle hülasa edebiliriz (Tunçay, 1995; 271-72) (abç).

TKP'nin görevlerinin başında, Anadolu'da güçlü bir komünist partisi yaratmanın geldiğini söyleyen Suphi, Ankara'daki iktidar sahiplerini ürkütmemek için, şu anda başka bir amaçlarının olmadığının garantisini vermektedir. Bu yazı, Anadolu'daki çalışma şartlarının hiç de kolay olmayacağını anladıktan sonra kaleme alınmış olsa gerektir:

> Yukarıda gösterdiğimiz esaslara mugayyır [aykırı] olarak büyük teşebbüsler peşinde, hegemonyal işler görmek ve **hazıra konmak isteyen herhangi bir komünist**, mensup olduğu fırkanın takip ettiği yoldan çıkan ve binanaleyh fırkaya itaat etmeyen bir derbederdir (Tunçay, 1995; 272) (abç).

İkinci heyet

TKP heyetinin nasıl olup da katledildiğini anlamaya çalışanlar açısından, bu dönemde yaşanan olaylar ve detayları son derece önemlidir. Mustafa Suphi heyeti ayrıldıktan sonra, Bakü'den neler olup bittiğini anlamak da, bu sırrı çözmemize yardımcı olabilir. Mustafa Suphilerin yola çıkışından dört gün sonra, 23 Aralık'ta TKP Dış Bürosu, Abid Alimov ve Süleyman Sami tarafından adeta basılmıştır. Abid Alimov TKP Harici Bürosu'ndan 12 kişilik bir "heyet-i seferiye" için "konyak, erzak ve keçe çizme" talep etmiştir. Üstelik TKP Dış Büro yetkililerine hem bu 12 kişinin isimlerini vermemiş, hem de nereye gidileceğini söylememiştir. Bunun üzerine TKP Dış Bürosu istenen yardımları yapmayınca, ortalık sertleşmiştir (DB-I, 2004; 274). Durum çok vahim olmalı ki, TKF Harici Bürosu tutanak tutarak durumu, Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesine ve Kaf-Büro'ya bildirmiştir.

> İsmail Hakkı Yoldaşın Abid Alimov Yoldaş hakkındaki dakladı Harici Büro içtimaında verilen karar
>
> **23 Kânunuevvel 920'de Abid Alimov** yoldaşın isimleri malum olmayan ve hangi tarafa gideceklerini de iyice beyan edemediği **on iki kişilik** bir heyet-i seferiye namına talep ettiği konyak ve erzak ve keçe çizme tahriratının **heyet-i seferiye kumandanı Süleyman Sami** yoldaşın ifadesine nazaran bütün yolcular için erzak vs levazımatı mehmâ-emken [mümkün olduğu kadar] tedarik edilmiş olmasından dolayı verdiği tahrirat imza olunamayarak birer çizgi ile iptal edilmesi üzerine bundan münfail olan Abid yoldaşın tahriratı yırtarak masanın üzerine atması, resmi makama karşı bir tecavüz addedileceğinden berây-ı malumat kendisinin Azerbaycan merkezi komitesine ve kopyasının da Kaf-Büro'ya işarına karar verilmiştir (DB-I, 2004; 274).

Türkiye'ye, farklı giriş noktalarından birkaç heyetin geleceği Mustafa Suphi'nin bilgisi dahilinde kararlaştırılmıştı. Ancak şimdi yaşanan bu karışıklık, tutanaklardan tam olarak anlaşılamamaktadır. Eğer bu heyet, Mustafa Suphiler Bakü'deyken Anadolu'ya gelecek olan heyetse, bu karışıklık niye yaşanmıştır? TKP Harici Bürosu'nun izni ve onayı olmaksızın, Abid Alimov'un baskın yaparak ne elde etmek istediği, pek çok soruya kapı açmaktadır.

Şark Şûrası'nın Suphilerin ardından 12 kişilik bir grubu neden Türkiye'yi gönderdiği bir muammadır. Çünkü bu grubun gelmesi ile birlikte Karabekir'in Suphilere karşı tavrı sertleşmiştir. Anadolu'ya alınmayan bu heyetin başındaki Alimov, Bakü'ye döndükten sonra, henüz TKP heyetinin katledildiği haberi alınmadan önce, 9 Şubat'ta Bakü'de Mustafa Suphi hakkında düşmanca yorumlar yapmıştır. Karabekir güya Suphilerin arabalarını, atlarını, kürk-elbise-kızlar, otomobiller ve mücevherlerini görünce "böyle komünist olunur mu?" demiş; Kars'ta TKP heyeti "para sandığını" herkese göstererek tepki toplamış vb (DB-II, 2004; 43-47). Bariz bir Suphi ve TKP düşmanlığı yaratmaya çalışan Alimov, elbette bu görüşlerini Stasova'ya da aktarmıştır. Alimov, Kırım'dan beri birlikte olduğu Suphi'ye neden yüz çevirmiştir?

Mustafa Suphi'nin de içinde olduğu ilk heyette TBMM Hükümeti ile ilişki kurmak üzere TKP adına yetkili üç merkez heyet üyesi bulunmaktaydı. Ama, bu üç kişiden başka eşler ve Sovyet elçilik heyetine karışarak gelen yazıcılar, kuryeler, tercümanlar, makinistler, teşkilatçılar, istihbarat elemanları da bulunmaktadır. Bunlar Diyarbakır, Erzurum, Trabzon, Batum, Samsun, İnebolu ve benzeri yerlerde faaliyet göstereceklerdi (DB-I, 2004; 271-73). Bakü'de kalan TKP Harici Büro'nun tuttuğu bir rapora göre, Anadolu'ya gitmek için üç heyet Bakü'den ayrılmıştır:

> – 19 Aralık günü, Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve Mehmet Emin yoldaşlardan oluşan merkez komitesi icra komitesi gönderildi;
>
> – 23 Aralık günü Merkez Komitesi enformasyon şubesi başkanı Süleyman Sami yoldaşın başkanlığında, sorumlu görevlerde bulunan ve bulunmayan 20 parti işçisinden oluşan bir grup gönderildi;
>
> – 26 Aralık günü Novorosiysk üzerinden 10 kişilik başka bir grup gönderildi (DB-I, 2004; 271. DB-II, 2004; 100) (bu grup Abid Alimov'un grubu olmalı).

Bu son heyetin Anadolu'ya gidebilmesi için Şark Şûrası'ndan bir vagon istenmiştir:[4]

4 TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 930.1/1.13.1, ss 3. Rusça.

ASKERİ DANIŞMA ŞEFİ'NE

Aralık

Şark Halkları Tebligat ve Faaliyet Şûrası Başkanlık Divanı,

Türkiye'deki Türkiye Komünist Fırkası Merkez Komitesi tarafından yollanan BAHA ALİ'nin 19 yoldaşla birlikte Novorossiysk'e kadar taşınması için bir vagon sağlanmasını rica eder.

Başkanlık divanı sekreteri

Yeni bir komünist kafilenin gelmekte olduğu haberi Karabekir'e verilmiş ve bu haber Ankara'ya şöyle bildirilmiştir:

> Mustafa Suphi'nin heyeti Kars'a geldikten sonra ikinci bir kafile de Bakü'den Kars'a gelmektedir. Trabzon'da sahillerimize onüç kişinin gelmekte olduğu haber alındı (Hablemitoğlu, 2004; 343).

Bütün bunlar şöyle olmuştur: Suphiler Kars'a geldikten sonra, Abid Alimov bir komünist grubun başında Şark Şûrası tarafından Türkiye'ye gönderilmiştir (DB-II, 2004; 43). 1 ve 5 Ocak 1921'de Suphi ve Yoldaşları Kars'ta iken, mümkün olan her noktadan (Kars, Trabzon vb) komünistler Anadolu'ya giriş yapmıştır (DB-II, 2004; 11, 17-18). Tuapse'den on kişi, başka yerlerden de "birçok" TKPlinin Anadolu'ya giriş yapması, üstüne üstlük "evvelce Anadolu'ya gelmeyeceği temin olunan" Abid Alimov'un "birdenbire zuhuru", Suphi'leri çok zor durumda bırakmıştır. Karabekir bu durumdan hiç memnun olmamış: "teşkilat hal ve hissini veren toplu olarak gelmeniz Ankara'ca" "iyi telakki olunmaz" demiştir (DB-II, 2004; 11, 18). TKP heyetinin kalabalık bir Sovyet heyetiyle birlikte gelmesi Ankara'yı yeteri kadar tedirgin etmişken, bir de sahillere gizlice çıkış yapan komünist grupların olması tedirginliği iyiden iyiye arttırmış olmalıdır. Karabekir bu heyetlerin gelişi karşısında 'gösteriş yapıldığını/ nümâyiş-kârâne gelindiğini' söylemiştir. Ankara'nın gözü iyicene korkmuştur.

Karabekir'in bu durumdan tedirginliğini gören Mustafa Suphiler de bu heyetlerin bu şekilde Anadolu'ya giriş yapmalarından son derece rahatsız olmuş, bu durum Suphi tarafından TKP Harici Büro'ya şikâyet edilmiştir: "eski kararımızın ne sebeple oraca tebdile [değişikliğe] uğradığına mütehayyiriz [şaşırmış vaziyetteyiz]". Karabekir'in gösterdiği tepki üzerine, Kars'taki TKP heyeti oybirliği ile "Abid'in iadesine" karar vermiş, Alimov'un Kars'a gelmesine izin vermemiştir (DB-II, 2004; 18). İnsan "acaba TKP heyeti Anadolu'ya az sayıda insanla gelmiş olsaydı farklı muamele görür müydü" diye düşünmeden edemiyor.

İşte, ocak ayında Kars'ta bunlar yaşanırken, Ankara'da Mustafa Kemal "Rusya Ticaret Heyeti reisi" Upmal'le son derece olumsuz bir görüşme yapmıştır.

1 Ocak 1921
Upmal - Mustafa Kemal Görüşmesi

4 Ekim 1920 tarihinde Ankara'ya gelen ve elçiliğin açılış törenini, Ekim Devrimi'nin 3. yıldönümü olan 8 Kasım'da yapan Upmal, Mustafa Kemal'le ilk görüşmesini de bu tarihte yapmıştır (Perinçek, 2005; 71). Bu görüşmelerin tutanaklarına maalesef kendi dışişleri kayıtlarımızdan ulaşamamaktayız. Bu tutanaklara, Upmal tarafından Rusya'ya gönderilen kayıtları yayımlayan Perinçek'in (2005; 252-261) çalışması sayesinde ulaşabilmekteyiz.

1 Kasım 1920 tarihli ***Hakimiyet-i Milliye*** gazetesinde çıkan bir makalede Upmal, Moskova'dan geldiğinden beri Moskova ile hiçbir şekilde irtibat kuramadığını söylemektedir. Telsizler düzenli çalışmamaktadır ve kurye gelişgidişi de gerçekleşmemiştir. Anlaşılan Ankara, Upmal'ın Moskova ile irtibat kurmasını engellemektedir. Bu durumda Upmal uzun süre kendi başına hareket etmiş olmalıdır.

1 Ocak 1921 tarihinde yapılan Mustafa Kemal-Upmal görüşmesinin içeriği, iki ülke arasındaki ilişkilerin durumunun anlaşılması açısından son derece önemlidir. Bu görüşmeyi doğru tahlil edebilmek için, eylül ayından itibaren artık Mustafa Kemal'in Şark Mefkuresini savunmadığını, yani Sovyet Rusya ile ittifak yapmaktan vazgeçildiğini, Anadolu'da komünist örgütlenmelere artık kesinlikle göz yumulmadığını, tüm komünist faaliyetleri denetleyebilmek için resmi bir TKF kurulduğunu hatırlamak gerek.

Bir dışişleri mensubu olarak görevleri arasında Türkiye'deki siyasal atmosferin doğru tahlilini yapmak olmasına karşın görüşmedeki tarzına, üslubuna, söylediklerine bakılırsa, Upmal Ankara'daki anti-komünist gelişmenin farkında bile değildir. Mustafa Kemal'le konuşması sırasında kullandığı üslup ise, ancak her ikisi de Bolşevik Partisi üyesi olan kişiler arasında geçer-

li olabilecek bir üsluptur. Upmal bütün görüşme boyunca Mustafa Kemal'e tavsiyelerde bulunmuş, nasihatler vermiş, bazen de adeta azarlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin 638. kuruluş yıldönümü münasebeti ile Upmal'ın tebriklerini sunması ile başlayan görüşme, Aralık ayında tasfiye ve tenkiline başlanmış olan Çerkes Ethem kuvvetlerine yönelik harekât hakkında Mustafa Kemal'in Upmal'a bilgi vermesi ile devam etmiştir. Mustafa Kemal, Ethem'i eğer koşulsuz teslim olursa affedilebileceğini, ama direnirse çetesini dağıtıp onu asacağını söylemiştir. Upmal, Ethem hakkında "anarko-bolşevik" değerlendirmesi yaptıktan sonra konuyu TBMM'de "orduda askerlerin siyasetle uğraşmasının yasaklayan" kanuna getirmiş ve bu kanunu çok ağır eleştirmiştir. Upmal ve Mustafa Kemal, askerlerin siyasetle uğraşıp uğraşamayacaklarma ilişkin derin bir tartışmaya girişmişler, Mustafa Kemal İttihatçılık örneğini vererek askerlerin siyasetle uğraşmasına karşı çıkmış, Upmal ise Kızıl Ordu pratiğini anlatarak askerin siyasetle uğraşması gerektiğini savunmuştur. Upmal, ordudaki dinci ve sultan yanlılarından söz ettikten sonra, eğer askerin siyasetle uğraşmasına izin verilmezse şunların olacağını söylemiştir (adeta dikte ederek, hatta tehdit ederek): "siyaset illegal olarak orduya sızacaktır ve istenmeyen bir muhalefete dönüşecektir". Üslubundan anlaşıldığına göre Mustafa Kemal'i neden ikna edemediğine, hatta Mustafa Kemal'in neden onun her söylediğini kabul etmediğine şaşmış ve kızmıştır.

Kadim bir imparatorluğun, geleneği olan bir ordunun mensubu bir Osmanlı Paşası olan Mustafa Kemal'in kendi ordu tahlilini yapması ve kendi bakış açısını savunmasına üzerine Upmal, sanki Mustafa Kemal Bolşevikmiş gibi ısrarla devam etmiştir:

> Sizin politik grupların oluşumuna hor bakan fikirlerinizi ancak şimdi anlayabiliyorum. Onların hepsi ilkesiz, oldukça basit fikirlerle, değişik kişisel istekler doğrultusunda yönetiliyorlar. Çocukça politika yapılması gibi. Ki, bir süre sonra gerçek, **Türkiye İştirakiyun Halk Fırkası'na gelip dayanacaktır**. Onları [askerleri] hâlâ eğitmek, sağlamlaştırmak ve çalışmalarına serbestlik tanımak gerekir. Tam olarak olgunlaşmamış karakterlerine rağmen, **orduda komünist temel** örgütlerin [parti hücresi] **çalışmaları, onlar için büyük bir kazanç olacaktır**. Sizin önderliğinizde, böylece, hiçbir ajitasyona teslim olmayacak dayanıklı bir bölüm oluşturulur (Perinçek, 2005; 257).

Upmal, gayri nizami Kuva-yı Milliye birliklerinin yerine kurulmaya çalışılan düzenli orduya, Kızıl Ordu muamelesi yapmaktadır. Sanki Mustafa Kemal Anadolu'da komünizmi kurmaya niyetli bir lidermiş gibi ona, ordunun neden komünistleşmesi gerektiğini ısrarla anlatmaktadır. Tartışma devam etmiş, sonunda Upmal uzlaşamayacaklarını anlayınca adeta Mustafa Kemal'i azarlayarak konuyu kesmiş ve bir başka konuya geçmiştir. Bu gö-

rüşmeden Upmal'ın, Türkiye'yi ve Mustafa Kemal'i hiç tanımadığı, eylülden bu yana Ankara politikasındaki değişimleri hiç anlamadığı anlaşılmaktadır. Ordunun kızıllaştırılması gerektiği konusunda ısrar edilmesi, Ethem'e yönelik yapılmakta olan harekâtın önlenmeye çalışılması (Perinçek, 2005; 252-261), yüzünü zaten Bolşevik Rusya'dan Batı'ya dönmüş olan Mustafa Kemal'i daha da kararlı hale getirmiş olmalı.

Upmal'ın, Mustafa Kemal'le bu tarzda konuşması ancak BMM'deki konuşmalardan, Ankara'da esen anti-Bolşevik rüzgârlardan haberi olmamasıyla mümkündür ki, bu olanaksızdır. Çünkü sürekli görüştüğü Halk Zümresi ve THİF'ye mensup milletvekilleri Meclis'te yapılan görüşmelerden dolayı elbette onu bilgilendirmektedir (Perinçek, 2005; 252-261).

Görüşmenin devamında Upmal, bu kez İran ve Arapların yaşadığı topraklara yönelik olarak sorular sormuştur. Upmal'm, dolayısıyla Bolşevik Rusya'nın bu tarihteki Ortadoğu politikasının ayakları yere basmamaktadır: Upmal'a göre eğer Türkiye Bolşevikleşirse bu durum Arap ülkelerindeki Bolşevikleşmeyi tetikleyecektir... Mustafa Kemal, Enver'in Ankara'da bir İslam Kongresi düzenlemek istediğini, kendisinin de bunu uygun gördüğünü söylemiştir. Upmal, böyle bir kongrenin toplanmasını desteklemiş, ancak böyle bir kongrenin Bakü'de yapılanın devamı ve Komintern'in organizasyonu olmasını, Şark Şûrası tarafından düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Mustafa Kemal "elbette bu kongreyi Sovyetlerle düzenlemek isteriz, o gün gelince ben size bildiririm" diyerek geçiştirmiştir. M. Kemal, kongre bahanesi ile Enver'in Ankara'ya Sovyet desteği ile sokulacağından endişelenmiş olabilir (Perinçek, 2005; 252-261).

Upmal, Mustafa Kemal'e "oldukça önemli bir meseleye temas edecek olan" Şark Şürası'ndan bir heyetin Ankara'ya gelmekte olduğunun haberini vermiştir. Ocak başında hem Şark Şûrası'ndan bir heyet, hem Sovyet Büyükelçilik heyeti, hem de Suphiler Kars'a gelmiş, Ankara'ya gelmek için beklemektedir. Yukarıda sözü edildiği gibi Mdivani'nin heyetinde Türkiye'den sınır dışı edilen Şerif Manatov da bulunmaktadır. Mustafa Kemal Manatov'un gelmesinden duyduğu rahatsızlığı şöyle ifade etmiştir: "bizim tarafımızdan sınır dışı edilen bir kişinin Rus elçisi ile buraya gelişi bizim itibarımızı düşürür." Ankara, sınır dışı edilen Manatov'un elçilik heyetine dahil edilmesiyle hiçe sayıldıkları izlenimine kapılmış olmalı. Bu hassas süreçte Upmal, Mustafa Kemal'le tam bir sömürge valisi üslubunda konuşmaktadır (Perinçek, 2005; 252-261).

Şark Şürası'ndan gelenlerden söz eden Upmal'ın 3-4 gündür Kars'a gelmiş olan TKP heyetinden de söz etmesi, TKP heyetine sahip çıkması gerekmez miydi? Upmal, TKP heyetini Ankara'ya beklediğini söylemiş olsa, Mustafa Kemal bir taahhüt altına girmez miydi? Hiçbir konuda sözünü sakınma-

yan Upmal, Suphilere sahip çıkıp Mustafa Kemal hükümetine gözdağı veremez miydi? Mdivani Kars'tayken telgrafla haberleştiklerini bildiğimiz Upmal, Ankara'da havanın sertleştiğini görüp, durumu Sovyet yetkililerine ve Suphilere haber veremez miydi?

TKP heyeti Kars'ta beklemede

TKP heyeti 28 Aralık 1920'den Erzurum'a doğru yola çıkarıldıkları gün olan 18 Ocak 1921'e kadar, yirmi gün Kars'ta alıkonulmuştur. Bu süreçte Anadolu'da iktidar olanlar, TKP heyetine ne yapacaklarına dair karar vermeye çalışmıştır. Önce Ankara'ya gelmelerinin kaçınılmaz olduğu düşünülmüş olmalı ki, 26 Aralık'ta Fevzi Paşa, Karabekir'e gönderdiği talimatta: "Mustafa Suphi Yoldaşın, BMM ile temas ve memlektin menafi-i hakikiyesini görerek hariçte avantür peşinde koşmaması için münasip bir refakatle doğruca Ankara'ya" gönderilmesini istemiştir (Tunçay, 1991; 353).

Ancak, Mustafa Kemal TKP heyetinin Ankara'ya gelmesinden endişelenmeye başlamış olmalı ki 29 Aralık'ta Karabekir'e Ankara'da kendi denetimlerinin dışında "komünist cereyanların" görülmesinden yakınarak Ankara'da komünist akımları istemediklerini, gelen heyetin bu akımları körüklemesi ihtimali göz önüne alınarak, Mustafa Suphi'yi "gördükten sonra görüşlerinizi bildirin" diye yazmıştır (Tunçay, 1991; 353). Bu tutum, hükümetin, hâlâ heyetin Ankara'ya gelmesine izin verip vermemekte kararsız olduğunun göstergesidir. Ankara'ya sokulmadığı taktirde TKP heyeti ne olacaktır? Bu soruya cevap hemen bulunur. Trabzon Kolordu Komutanı Rüştü Bey 1 Ocak 1921'de, TKP heyetinin Kars'taki Sovyet Elçilik heyetinin gözü önünde sınır dışı edilmemesi için, Trabzon'a gönderilmesini istemiştir[1] (Aybars, 1979-80; 93). Karar böylece verilmiştir: TKP'liler Ankara'ya sokulmayacaktır.

2 Ocak'ta Karabekir, Erzurum Valisi Hamit'e, heyetin Ankara'ya gönderilmesini Mustafa Kemal'in istemediğini bildirmiştir. Bu noktada bir siyasi aktör olarak Hamit Bey öne çıkmaktadır. Hamit Bey'le birlikte, Anadolu'daki anti-komünist, saltanatçı muhalefeti daha yakından incelemek zaruret kazanmaktadır.

1 Burada Emrah Cilasun'un (2007; 114-15) "Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarım Kim Öldürdü" adlı kitabında 1918 sonrasında Kars'ta kurulan cemiyet ve hükümetleri tamamen yanlış yorumladığını belirtmek isterim. Bu cemiyetlerin doğrudan doğruya İttihatçıların kurduğu teşkilatlar olduğuna ilişkin pek çok çalışmanın yanında benim kitabıma da bakmasını öneririm (Akal, 2002).

Suphilerin Katlinde Kilit İsim: Vali Hamit (Kapancı)[1]

Hayali gönlümde yadigâr kalan
Bir yanım deryada çalkanır şimdi.
On beş mürşid ile boğulup ölen
Bir yanım deryada çalkanır şimdi.
– RUHI SU

Milli Mücadele döneminin öne çıkan siyasi aktörlerinden Vali Hamit Bey, Rüştü Bey'in "Nefsine pek büyük itimat taşıdığı, etvar ve ahvalinden niyaz eden" diye tanımladığı, iyi eğitimli ve özgüveni gelişkin bir siyasi aktördür. 1878 Rodos'ta doğan Hamit, 15 yaşına kadar burada "İtalyan Alyans ve Rodos Frere" mekteplerinde; daha sonra da İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye İdadisi'nde okumuş; Mekteb-i Mülkiye'nin Alî kısmından 1902'de mezun olmuştur. Hamit Bey, Fransızca, Rumca, İspanyolca, Bulgarca bilen bir Osmanlı bürokratıdır. Batı tarzı okullarda okuması, çok iyi Fransızca bilmesi onun Batılılarla ittifak yapmayı seçmesini etkilemiş olmalıdır.

Hamit Bey hatıralarında İttihat ve Terakki'ye bol bol eleştiri yöneltmesine karşın, İttihatçıların muhalefet kanadına yakın olmalı ki Talat, Enver ve Cemal Paşa'lar yurtdışına kaçtıktan sonra 1918'de kurulan geçiş hükümetinde Dahiliye Nazırı olan Ali Fethi (Okyar) Bey'in müsteşarlığına getirilmiştir.

Mütareke döneminde İstanbul'da bütün üst düzey memuriyetlere artık İtilafçıların getirilmeye başlandığı sırada, memuriyetten istifa etmiştir. Milli Kongre'de Celalettin Arif'le birlikte çalışması, yakınlıklarının 1919 yılına kadar uzandığını göstermektedir. Saltanatçı ve Hilafetçi olan Hamit Bey aynı

1 Bu bölümdeki Hamit Bey'e ilişkin bilgiler, Halit Eken'in (2008; Yeditepe Yayınevi: İstanbul) **Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey** adlı kitabından alınmıştır.

zamanda Karakol Cemiyeti'nin kurucusu olacak kadar da siyasette aktiftir. Hamit Bey, Kara Vasıf ve Refet Bey'le birlikte Mustafa Kemal'in İstanbul'da Karakol Cemiyeti üyeleri ile yaptığı görüşmeye katıldığını iddia etmektedir.

Mustafa Kemal Samsun'a gittikten sonra, Hamit Bey'in Samsun mutasarrıflığına atanmasını sağlamıştır. Hamit Bey'i Mustafa Kemal'e tavsiye eden, o bölgeye komutan olarak atanmış olan Refet Bey olmalıdır. Çünkü, Refet Bey'le Hamit Bey birbirlerine çok yakındır. Ancak altı çizilmesi gereken husus, Hamit Bey'in Padişah ve İngiliz yetkileri nezdinde de güvenilir bir isim olduğudur. Memuriyet atamaları İstanbul Hükümeti tarafından, ama İngilizlerin onayı ile yapılmaktadır. Mayıs 1919'da Canik mutasarrıflığına atanan Hamit Bey, yola çıkacağı son gün Padişahın davetiyle Şûra-yı Saltanat'a çağrılmıştır. Mustafa Kemal *Nutuk*'ta İngilizlerle iyi ilişki içinde olmasını, görevinden alınmış olmasına karşın tekrar iade edilmesini eleştirmiştir. İngiliz belgelerinde de Hamit Bey'in "ayrıcalıklı bir hükümet yetkilisine ihtiyaç olduğu için" Samsun'a gönderildiği yazılıdır. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, Hamit Bey hakkında son derece övücü sözler etmiştir (Okur ve Küçükuğurlu, 2006; 65). Hamit Bey, İngilizlerle ittifak yanlısı kanadın en önde gelen isimlerindendir.

Mustafa Kemal Amasya toplantısına Hamit Bey'i müteaddit defalar davet etmiş ama Hamit Bey katılmamıştır. Refet Bey'de son gün "bittesadüf gelmiş" ve Amasya Tamimi'ne zorla bir paraf atmıştır. Hamit ve Refet Bey'ler 1919 yazından 1920 sonbaharına kadar Mustafa Kemal'den bağımsız hareket etmişler ve çoğu zaman Mustafa Kemal'in şimşeklerini üzerlerine çekmişlerdir.

Hamit Bey 14 Temmuz 1919'da Canik Mutasarrıflığı görevinden alınmıştır. Kendisinden önce görevinden ayrılarak İstanbul'a giden Refet Bey gibi İstanbul'a gitmeye kalkmış, ancak Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in ısrarlı telgrafları karşısında İstanbul'a gitmekten vazgeçmiştir. Mustafa Kemal, Hamit Bey'i Sivas Kongresine çağırmış ama o katılmayı reddetmiştir. Daha 1919 yılında, birlikte yola çıktığını düşündüğü insanlardan Refet ve Hamit Beylerin, "dava"yı bırakıp kendi başlarına kararlar almaya başlaması Mustafa Kemal'in güvenini sarsmıştır. Ama, bu olaylardan yedi sene sonra yazdığı Nutuk'ta bile Mustafa Kemal o günlere yönelik eleştirilerini esirgememektedir

Hamit Bey hatıralarında İngilizlerle ne kadar iyi ilişkiler içinde olduğunu anlatmakta sakınca görmemiştir. Hamit Bey'in İngilizciliği, Milli Mücadele döneminde Şark Siyaseti'ne ve dolayısıyla Sovyet Rusya ile ittifaka karşı olması biçiminde yansımıştır. Hamit Bey de tıpkı Karakol Cemiyeti gibi manda yönetimine sıcak bakmıştır.

Hamit Bey, Mustafa Kemal'i bir kez daha Aralık 1919'da refüze etmiştir. Sivas Kongresi sonrasında mücadelenin geleceğini belirleyecek en kritik He-

yet-i Temsiliye toplantısı Aralık 1919'da Sivas'ta yapılmıştır. Bu toplantıya tüm mülki ve askeri erkân çağırılmışsa da Hamit Bey ailevi sorunlarını gerekçe göstererek Sivas'a gelmediği gibi, İstanbul'a gitmiştir. Sivas'taki bu toplantıya Samsun üzerinden giden Kara Vasıf Bey'i kendisi yerine vakil tayin etmesi de Karakolcularla olan ilişkisinin derinliğini göstermektedir. Hamit Bey İstanbul'a bir İngiliz torpidosu ile gidecekken nedendir bilinmez bu gerçekleşmemiştir. Hamit Bey İstanbul'da hem hükümetinin nazırları ile görüşmüş, hem de İngiliz Sefareti'ni ziyaret etmiştir. İngilizlerin Hamit Bey'in ısrarla Trabzon Valisi olmasını istemesi üzerine 27 Ocak 1920'de İstanbul Hükümeti tarafından Trabzon'a vali olarak atanmış ve 17 Şubat'ta göreve başlamıştır. Trabzon'da sadece İngilizlerle değil, Fransız temsilci ile ve meşhur Topal Osman'la da yakın ilişkiler kurmuştur.

Vali Hamit Bey'in Mustafa Kemal ve Karabekir'le sürtüşmesi Trabzon'da da devam etmiştir. Öyle ki İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'ın 16 Mart 1920 tarihinde basılmasından sonra Ankara'daki heyet-i temsiliyenin, tüm silah ve cephanelerin İngilizlerin el koymasına engel olunması için Anadolu'ya sevk edilmesi emrini yerine getirmemiş, Trabzon'da bulunan mühimmat ve cephanenin "içerilere" sevkine karşı çıkmış, Karabekir'in tekrar kesin emir vermesi üzerine sevkıyat başlamışsa da, ne hikmetse İngilizler sevkıyatı haber almış ve yola çıkarılan cephanelere el konulmuştur.

İkinci sürtüşme sebebi; Hamit Bey'in, İngiliz temsilcilerinin tutuklanması emrine karşı çıkması ile yaşanmıştır. Erzurum ve Amasya'daki İngiliz temsilcileri, yine Meclis-i Mebusan'ın 16 Mart 1920 tarihinde basılmasına ve İstanbul'un işgaline misilleme olarak tutuklanırken, Trabzon Valisi Hamit Bey, Trabzon'daki İngilizleri tutuklamamıştır. Hamit Bey'in İngiliz yetkilileri ile yakınlığı ve İngiliz torpidolarında seyahat etmesi o kadar büyük tepki toplamıştır ki, Ankara mülki ve askeri erkânın İngiliz gemilerine binmesini kesinlikle yasaklamıştır. Hamit Bey'in bu davranışları kendisini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyetine değil, onu atayan İstanbul Hükümeti ve İngilizlere bağlı gördüğünü göstermektedir.

Üçüncü büyük çatışma, 1919 yılı sonunda yapılan seçimlerde aldığı tutum yüzünden yaşanmıştır. Hamit Bey Ankara'da toplanacak olan BMM için vilayetlerde seçim yapılması talimatına da uymamıştır. Etkisi altına aldığı Samsun ve valilik yaptığı Trabzon'da seçim yapılmamış "ertelenmiştir". Hamit Bey'in bu konudaki inadı, Refet Bey tarafından muhalefet yapmaması gerektiğine ilişkin uyarısına rağmen kırılamamıştır. Hamit Bey, Karabekir'in seçimin yapılması gerektiğine ilişkin 31 Mart tarihli telgraf şifresine de ret cevabı vermiştir. Sonuçta; Trabzon'da seçimlerin zorla yapılması ihtimali belirmiş, kendisine rağmen olabilecek gelişmeleri dikkate alan Hamit Bey nisan başında seçime izin vermiş ve kendisi de aday olarak milletvekili seçilmiştir. Ha-

mit Bey bu süreçte BMM'nden gelen Duyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankasının gelirlerine el koyma kararına da karşı çıkmış, Maliye vekili Hakkı Behiç'e sert bir cevap vererek haddini bildirmiştir. Duyun-u Umumiye, Tütün Rejisi ve Osmanlı Bankası'nın kontrolünün Müdafaa-i Hukuk tarafından ele alınması hakkındaki emre de uymamıştır.

Herhalde, sergilediği bu tutumdan olsa gerek, Trabzon'dan uzaklaştırabilmek için Meclis'e katılması istenmiş, ısrarla Ankara'ya çağırılmış ama Hamit Bey, Trabzon'da kalmayı tercih etmiştir. 12 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal, bir yıldan bu yana başına buyruk tavırlar sergileyen, önce ARMHC heyeti temsiliyesini hiçe sayan, sonra TBMM Hükümeti'nin hiçbir emrine uymayan Trabzon Valisi Hamit Bey'in işten el çektirilmesini Karabekir'den istemiştir. Karabekir'in sorumluluğu üstüne alarak valiye sahip çıkmasına karşın Mustafa Kemal, İngilizlerle işbirliği içinde olma ihtimalini öne sürerek işten el çektirilmesi hususunda ısrarlı olmuştur.

Dahiliye Vekili Cami Bey'in Hamit Bey'e BMM'ye katılması yolundaki çağrısını kaale almamış ve Dahiliye Vekili Cami Bey'e küçük düşürücü telgraflar göndermiştir. Vali Hamit, 7 Haziran 1920'de Mustafa Kemal imzalı bir mektupla Ankara'ya çağrılmıştır. Daha fazla direnemeyen Hamit bey, Valiliği vekâleten Rüştü Bey'e bırakarak, bir Fransız zırhlısı ile 23 Haziran'da Trabzon'dan ayrılmış, İnebolu üzerinden Ankara'ya 2 Temmuz 1920'de varmıştır. Meclis'i kendi sözleriyle şöyle anlatıyor:

> [Memleketi] savunma endişesi bazılarının gözlerini, hatta kalbini Kızıl Dünya'ya çevirmişti. Emperyalist düşmanlardan ancak Bolşeviklerin yardımıyla kurtulunabileceği kanaati hasıl olmuştu. ... Kulağa hoş gelsin diye Bolşevikliğe Halkçılık adı verilmişti.

Ankara'daki Meclis'te en yakın dostu olan Celalettin Arif, Mustafa Kemal'in en büyük muhalifidir. 17 Temmuz'da yapılan Dahiliye vekili seçiminde Hamit Bey'e gıyabında 42 oy çıktığı düşünülürse, önemli sayıda muhalif tarafından desteklendiği görülecektir. Celalettin Arif Bey'in 16 Ağustos'ta iki ay izin alması üzerine boşalan meclis başkan yardımcılığı görevine, Mustafa Kemal muhalef ettiği için seçilememiştir. Meclis'te bulunduğu dönemde yeminli Şark Mefkuresi muhalifidir. Hamit Bey, Şark Mefkuresi'ni savunan mebuslarla eskiden gelen kötü ilişkilerinin de katkısı ile olsa gerek "sermayeye harp ilanı olan Bolşevikliğe karşı mücadeleye, yardakçılarına da her vesile ile çatmaya" kararlıdır.

İngiltere'nin gizlice Ankara ile görüşmelere başlama tarihi 3 Eylül 1920'dir (Ulubelen, 1967; 279). İşte Mustafa Kemal'in kendisine dahiliye vekili olarak İngilizlerle ittifak yanlısı Refet Bey'i aday göstermesi tam da bu tarihten üç gün sonrasına denk düşmektedir. Bilindiği gibi 6 Eylül'de yapılan dahi-

liye vekili seçiminde Refet Bey'le Nazım Bey karşı karşıya gelmiştir. Hamit Bey'in yakın dostu olan Refet Bey'in, Mustafa Kemal'in adayı olması dolayısıyla Hamit Bey'le Mustafa Kemal arasında bir yakınlık doğmuştur. Daha doğrusu, Bolşevik Rusya'dan uzaklaşmaya başlayan Mustafa Kemal, muhafazakâr mebusları kazanma yolunda hareket ediyor olmalı. Nazım Bey istifa ettirilip Refet Bey dahiliye vekili olunca müsteşarlığa da Hamit Bey'i getirmek istemiştir. Ancak, Hamit Bey Trabzon'a dönmek hususunda ısrar etmiş ve hem Vali, hem de "Umumi Müfettişlik" yetkisi ile Trabzon'a dönmesine izin çıkmıştır. Mustafa Kemal'in büyük zorluklar ve baskılarla Ankara'ya getirttiği Hamit Bey'in tekrar Trabzon'a dönmesine izin vermesi ikili arasında bir konsensus oluştuğunun göstergesidir.

15 Eylül'de Ankara'dan ayrılan Hamit Bey, 24 Eylül'de Trabzon'a yanında Meclis'in en muhafazakâr milletvekillerinden Erzurumlu Mustafa Durak, Rıza Bey ve Teşkilat-ı Mahsusacı Süleyman Necati'yle dönmüştür. Trabzon'u şöyle anlatır:

> Vilayeti büsbütün değişmiş buldum. Doğu ve Batı, resmi ve askeri çevrelerden esen Bolşevik rüzgarı Trabzon'un aynı çevrelerini zehirlemiş bulunuyordu. ... askerler şeklen dahi kızıl komşularına benzemek için formalarını yırtmışlar, kollarına birer kırmızı işaret takmışlardı.

Vali Hamit Ankara'dan Trabzon'a döner dönmez, Müdafaa-i Hukuk Kulübü'nde bir toplantı düzenleyerek komünizm aleyhinde bir konuşma yapmış ve bu konuşma 6 Ekim tarihli ***İstikbal*** gazetesinde yayımlanmıştır. Bu konuşmasında "Garb'm bize ihtiyacı vardır. Bugün olmazsa yarın, Garplılar bunu takdir edeceklerdir" diyerek Sovyet Rusya ile ittifak politikasına karşı olduğunu göstermiştir. Trabzon'a döner dönmez 'Teşkilat-ı Mahsusa' adıyla bir anti-komünist komite teşkil etmiştir. Görüldüğü gibi eylül ayından itibaren artık Trabzonlu iktidar sahipleri anti-Bolşevik tutumlarını saklama ihtiyacı içinde değildir. Hamit bey'in Valiliği sırasındaki faaliyetlerinden biri de, Yeşil Ordu Cemiyeti'ne üye kaydeden Cebelibereket mebusu Rasim Bey'i Giresun'dan uzaklaştırmak olmuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla Hamit Bey, Refet Bey'in[2] Dahiliye Vekili seçilmesi sonrasında, hükümete ve Mustafa Kemal'e muhalefet etmeyi bırakmıştır. Tam bu sırada Erzurum'da başlayan Halk Hükümeti kurma talepleri ve valilik krizi, Mustafa Kemal ve Karabekir'de Erzurum'a dirayetli ve güvenilir bir vali atamak gerektiği kanaatini oluşturmuştur. Bu krizi çözmek için bulunan isim Hamit Bey olmuş ve ekim başında Erzurum'a Vali atanmıştır. Erzurum'da *Albayrak* gazetesi ve çevresindeki Bolşevizm'e sempati duyan ke-

2 Refet Bey'in İngilizciliği, Batı yanlısı olması THİF belgelerine de yansımıştır: "Gerici Batı ve İstanbul Hükümeti yanlısı, Sovyet Rusya'nın azılı düşmanı Refet Bey" (THİF, 2007; 243).

simin temizlenmesi, Bolşevikliğin yayılmasının engellenmesi, daha doğrusu kaynağında boğulması için en ideal isim, anti-komünist Hamit Bey'dir. Vali Hamit nasıl bütün Trabzon'u Bolşevikliğe karşı örgütlediyse, şimdi sıra Erzurum'un temizlenmesindedir.

İngilizler, Tevfik Paşa Hükümeti'ni Ankara'ya yanaşmak için kurduruyor

Mustafa Kemal'in İngiltere ile ittifaktan yana Hamit Bey'i, kendisi için büyük problem yaratan sorunların çözülmesi için Erzurum'a göndermesi, tam da İngilizlerin Ankara ile yakınlaşma çabalarına girdikleri döneme rast gelmesi bir tesadüf müdür? Eylül ayında İngilizler İstanbul Hükümeti ile Ankara Hükümeti'nin arasının düzeltilmesi gerektiğine karar vermiş ve 1 Ekim'de Damat Ferit'in istifa etmesi için girişimde bulunmaya başlamışlardır (Sonyel, 2003; 102). İngilizler, Fransızların tek başlarına Ankara ile yakınlaşmasına izin vermek istememektedir. İngilizler bir yandan da Enver Paşa ile Bolşeviklerin arasındaki iyi ilişkilerin Mustafa Kemal tarafından hoş karşılanmayacağını, bu durumun Moskova-Ankara yakınlaşmasını sabote edebileceğini ummaktadır.

Ayrıca, kasım ayında Yunanistan'da yapılan seçimde Venizelos'un kaybetmesi, artık İngilizler için Türkleri ve Yakındoğu'yu kontrol etmede güvendiği bir devlet bulunmadığı anlamına gelmektedir. Venizelos'un yerine Almancı Kral Konstantin'in kazanmasından Fransızlar da hiç hoşnut olmamıştır. Bu nedenle, Ankara ile ilişkilerin düzeltilmesi için İstanbul'da İngilizlerin istek ve onayı ile Damat Ferit Paşa istifa ettirilerek Tevfik Paşa hükümeti kurulur. Yeni kurulan Tevfik Paşa hükümetinin ilk görevi Ankara'yı ehlileştirmektir. Bu amaca yönelik olarak Ankara'ya bir "misyon" gönderilmesine karar verilir. İşte, Ahmet İzzet Paşa heyetinin Ankara macerası böyle başlamıştır. İzzet Paşa "misyonu" Ankara'ya giderek, TBMM'de Kemalist milletvekillerinin arasına ayrılık tohumları atacak, Mustafa Kemal'i görevinden uzaklaştıracak ve hatta Ankara'da bir darbe ile iktidarı alacaktır (Şimşir, 1975; 400. Okur ve Küçükuğurlu, 2006; 266). Besbelli ki Ankara'dan İngilizlere gelen istihbaratlar, bu planın hayata geçirilebileceğini düşündürtmüştür.

İzzet Paşa misyonunun Ankara'ya gönderilmesine Sultan Vahdettin "razı" olmuştur. Ancak, İngiltere Yüksek Komiseri Amiral Robeck'le yaptığı görüşmede "milliyetçilere karşı kuvvet kullanılmasını da ister görünmüş", Ankara'ya giden heyetin "milliyetçileri teslim olmaya çağırmasını ve onlarla müzakereye girişmesini istemediğini" ifade etmiştir (Şimşir, 1975; 420-424). İngiliz ajanı Mustafa Sagir'in tam bu sırada Ankara'ya gitmesi tesadüf müdür?

Mustafa Kemal'e suikast teşebbüsü

İstanbul Şehzadebaşı'nda "Türk-Hint Uhuvvet-i İslamiye Cemiyeti"ni kuran Mustafa Sagir isimli bir Hintli, milli mücadeleyi destekler görünerek Karakol Cemiyeti'nin dahi güvenini kazanmıştır. Mustafa Sagir, şüphe çekmemesi için İngilizlerce tutuklanmış, 17 gün hapiste kalmış ve Karakol Cemiyeti tarafından hapisten kaçırılmıştır. Mustafa Sagir Ankara'ya gönderilen "misyon"la aynı zamanlarda, 30 Kasım 1920 akşamı İnebolu'dan Kastamonu'ya gelmiş, 2 Aralık'ta Ankara'ya hareket etmiştir. Mustafa Sagir, Ankara'da Milli Mücadele'ye destek veren Hint Müslümanların temsilcisi olarak büyük ilgi görmüş, Mustafa Kemal'le görüşmüş ve Büyük Millet Meclisi'nde konuşma yapmıştır.

Mustafa Kemal'i öldürmekle görevli bir İngiliz casusu olduğu, Mehmet Akif (Ersoy) tarafından ortaya çıkarılmış, İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak 23 Mayıs 1921 tarihinde Ankara'da idama mahkûm edilmiştir. Plan acaba şöyle midir: Mustafa Kemal öldürülecek, başsız kalan TBMM tam o sırada Ankara'ya gelen İzzet Paşa misyonu tarafından ikna edilerek İstanbul'a bağlanacaktır...

Şubat ayında toplanmasına karar verilen Londra Konferansı Büyük Millet Meclisi'ni de hareketlendirmiştir. 31 Ocak 1921 tarihinde yapılan oturumda iktidar ve muhalefet arasında ciddi tartışmalar yaşanmış, birkaç ay sonra "Birinci" ve "İkinci" grup olarak netleşecek olan taraflar iyice açığa çıkmıştır. Selahattin, Celaleddin Arif, Hüseyin Avni, Yahya Galip gibi muhalif mebuslarla Mustafa Kemal arasında tartışmalar çıkmış, sonuçta hükümet Meclis'ten güven oyu istemiştir. Güven oylamasına 134 mebus katılmış, muhalif unsurlar da "itimat beyan" etmiştir. Ankara'da muhalifler, Mustafa Kemal hükümetine itimatsızlık oyu vermeye bile cesaret edememektedir.

İşte, Mustafa Kemal'in ekim ayında Erzurum'daki sorunları çözmesi için Hamit Bey'i Erzurum Valisi ataması ile başlayan süreç, İngilizlerle, Fransızlarla, yani Müttefik Devletlerle başlayan yakınlaşmayla örtüşmektedir. Ocak ayında TBMM Hükümeti'nin Londra Konferansı'na çağrılması ile yükselişe geçen anti-komünist muhalefet, artık kendisini saklamaya gerek görmemektedir. Mustafa Kemal'in bu anti-komünist, muhafazakâr İngilizci kesimle ittifakında ödenmesi gereken diyet, TKP heyetinin katli midir?

Mustafa Kemal'in yeni gözdesi: İngilizci Hamit Bey

Hamit Bey 9 Ekim'de Trabzon'dan ayrılarak 14 Ekim'de Erzurum'a gelmiştir. On beş gün sonra Şark Harekatı başlamış, Ermenistan'la yapılacak olan görüşmeleri yürütecek olan heyete Karabekir'le birlikte Hamit ve Süleyman

Necati Beyler de atanmıştır. Karabekir'in, Celalettin Arif Bey'in de heyete dahil edilmesi doğrultusundaki isteği, Ankara Hükümeti tarafından kabul görmeyecektir.

Yukarıda, Gümrü görüşmelerinde Hamit ve Süleyman Necati'nin Karabekir'e nasıl muhalefet ettiklerini, onu Mustafa Kemal'e şikâyet ettiklerini gördük. Anlaşıldığı kadarı ile anti-komünist Erzurum milletvekillerinden olan Mustafa Durak, Hamit, Süleyman Necati ve Celalettin Arif bir blok olarak Karabekir'i baskı altına almıştır. Gümrü Antlaşması imzalandıktan sonra Erzurum'a dönen Süleyman Necati ve Hamit Beyler Mustafa Kemal'e yazdıkları 10 Aralık 1920 tarihli mektupta, yine Karabekir'i şikâyet etmektedirler:

> Kumandan hazretleri [Karabekir] komünizme ve bu vesile ile de Rus politikasına fevkalade mütemayil bulunuyorlar. Mustafa Suphi, mahut Zor Mutasarrıfı [Salih] Zeki ve Halil Paşa'nın telkinlerinden ilham alan bu temayüle, yüksek müsaadeleriyle "gayri şuuri" diyeceğiz. ... Bir ordu komutanının mutlak hakim ve komünist olmak arzularını akıl ve mantıkla bağdaştıramıyoruz.

Karabekir'in kendilerini de bu fikre çekmek için çok çaba sarf ettiğini ileri süren Hamit Bey, şöyle devam etmektedir:

> Paşa Hazretlerinin devamlı nutuklarla, orduya Bolşevik alâmetlerini sokmakla fiilen icraatını ve bütün bu tezahüratı ... tenkit etmek zorunda kaldık. ... Paşa Hazretleri Gümrü'de maiyeti subaylarından bir kaçının katılmasıyla baldırı çıplaklardan kurduğu teşkilatla memleket idaresini bunlara tevdi eylemiştir.
>
> İkincisi, Paşa hazretleri Bolşevikleri müzakerelere iştirak ettirmekte ısrar eylemiş, tarafımızdan vuku bulan kesin muhalefete ve hariciyenin üst üste talimatı üzerine bunda muvaffak olamamış[tır] (Eken, 2008; 596-98).

Bu mektup üzerine 12 Aralık 1920 tarihli tarihli şifre ile Mustafa Kemal durum hakkında daha fazla bilgi istemiş, 15 Aralık 1920 tarihinde Süleyman Necati ve Hamit Bey'ler uzun bir rapor göndermiştir. Son derece kapsamlı olan bu rapor "Ruslarla Askeri İttifak yapmak, yurdumuzu çökertir" ana fikrini işlemektedir. Ruslarla ne savaşmayı ne de müttefik olmayı uygun gören Hamit Bey, "Rus ittifakını Batılılara, İngiliz-Fransız antlaşmasını Ruslara karşı bir müdafaa silahı olarak kullanmak, Ruslarla dost olmak ve fakat, yukarıda arz edildiği gibi onlara karşı da istediklerinden fazla taahhüt altına girmemek esasında görüyoruz" (Eken, 2008; 602).

İşte Kars'ta beklemekte olan TKP heyetinin kaderinin ellerine teslim edildiği Vali Hamit Bey, böyle bir geri plana sahip bir siyasi aktördür. Şimdi tekrar ocak ayına, Suphileri nasıl sınır dışı edeceklerini tartışan Karabekir-Hamit-Mustafa Kemal üçlüsüne dönebiliriz.

TKP heyetinin sınır dışı edilmesine karar veriliyor

TKP heyetinin Ankara'ya sokulmamasına karar verildikten sonraki adım ne olacaktır? Bu soruya Erzurum Valisi Hamit 3 Ocak 1921 tarihinde şu cevabı verir: "bu eşhasın hudut haricine çıkarılması zaruridir." Üstelik bu sınır dışı etme eyleminin Kars'taki Sovyet Rusya Elçilik heyetinin gözü önünde yapılmaması için, görevin kendisine havale edilmesini istemiştir (Aslan, 1997; 307). Böylece Garp mefkuresinin taraftarı ve yeminli anti-komünist Hamit Bey, Mustafa Kemal'in de onayladığı bir eylemin mimarı olacaktır. Hamit Bey aynı mektupta "Burada halk umumiyetle komünizme şiddetle aleyhtardır" dedikten sonra Meclis'te hâlâ görüşülmekte olan Teşkilat-ı Esasiye programının Halkçılık cereyanı ile aynı algılandığını da belirtmeden geçmemiştir. Önce, Erzurum'a gelecek olan TKP heyeti aleyhinde tezahürat yapılacak ve heyet Trabzon üzerinden sınır dışı edilecektir, plan budur.

Karabekir tarafından Vali Hamit'e yazılan, TKP heyeti Erzurum'a gelince neler yapılacağının en ince detaylarını içeren tarihi önemi haiz mektubu aşağıda sunuyorum:

> 3 Kanunisani 337
> Erzurum Valisi Hamit Beyefendiye,
> C.3 Kanunusani.337 şifreye
>
> Mustafa Subhi ve teşkilatı hakkında kanaatime mutabık olan mütalaatı alileri bu suretle mumaileyhin [adı geçenlerin] memlekette hiçbir kıymet-i nüfuza malik olmadığı kanaatini Ruslara vermek fırsatı da elde edilmiş ve hariçte devam-ı mesaisi hakkında dahi kadir ve kıymeti büsbütün tenzil ve ıskat edilmiş olacaktır.
>
> Ancak yapılacak teşebbüsat ve icraatın komünist alemi ile bir temas ve münasebet tesisi etmiş olan Mustafa Subhi ve rüfekasının hudut haricine çıkarılmasında bilhassa Ruslar nezdinde bir su-i tesir ve tevile imkan hasıl etmemesi için memleketdeki halk cereyan ve efkarının doğrudan doğruya memleket inkılabına muzır telakki edilen Mustafa Subhi ve refakatindekilerin şahsiyetleri üzerinde gösterilmesini ve bu hususdaki tezahürat ve teşebbüsatın komünizm inkılab alemini okşayacak bir tarzda idaresine imtina olunmasını haiz-i ehemmiyet görüyorum. Buna nazaran Mustafa Subhi ve rüfekasının hudut haricine çıkarılmasında ber-vech-i ati bir tertibin icrası münasip görülmektedir:
>
> Müma-ileyh ve rüfekasının Erzurum'a muvasalatları gününden itibaren gerek gazete neşriyatı ve gerekse halkın münasip tezahürat ve tazyikatıyle daha içerilere seyahatin ve memlekette kalmak ve çalışmaklığın kabil olmayacağı hakkında kendilerine de lazım gelen tesirat hasıl edilir.

Bu vaziyetde halkı tatmin ve memleketdeki vahdet ve sukûneti muhafaza için hudut haricine çıkması lüzumuna dair münasip tebligat, icap ederse resmi takibat ifa olunur. Hudut haricine çıkarılmaları için arzu ederlerse Trabzon'dan dahi gidebilirler. Şu halde yoldaki mevakide ve Trabzon'da da aynı tezahüratın yapılması Erzurum'un hareketini takviye ve tevhid edilmesi muvafiktır. Bilhassa Trabzon'da Bolşeviklerin gözü önünde tezahürat-ı mezkureden matlub vechile idare edilmesi ve Bolşeviklik aleyhinden ziyade işbu şahısların hakkında olduğunun izharını münasip buluyorum.

Üçüncü Enternasyonal'e tabii bir komünist olan Mustafa Subhi ve rüfekasının memleketten ihraçı vesilesinin, hariç komünizm aleminde mucib-i inkisar [hayal kırıklığı vesilesi] ve tenkit olunmaması için de ihraç teşebbüsatını müteakip Mustafa Suphi ve rüfekasının halk nazarında şahsen maznuniyetlerine ve memlekette de sükun ve vahdetin lüzum-u muhafazasına mebni halkın metalibatını ifa hususundaki mecburiyetten bahis resmi bir beyannamenin de neşr ve ilanı musib bir tedbir olacağını arz eylerim.

Şark Cephesi Kumandanı
Kazım Karabekir (Hablemitoğlu, 2004; 351-52).

Kars'ta beklemekte olan TKP Heyeti olağanüstü bir durumla karşı karşıya olduklarını elbette hissetmiş olmalı. Mustafa Suphi, Erzurum'da olumsuz şeylerle karşılaşacaklarını anlamış olmalı ki, Karabekir'le görüşerek Tiflis yolu ile Ankara'ya gitmek istemiş, ancak izin verilmemiştir. Bunun üzerine Mustafa Suphi önden sekiz kişilik bir kafile göndermek ve "Erzurum'daki cereyan ve tezahüratı yoklamak" istemiş (Hablemitoğlu, 2004; 361) ama ona da izin verilmemiştir. 11 Ocak 1921 de Karabekir durumu anlatıyor:

> Mustafa Subhi ve Ethem Nejat ziyaretime geldiler. Erzurum'da kendilerine suikast ve hakaret edileceğinden, arkadaşlarının Erzurum üzerinden, kendilerinin birkaç refikiyle Tiflis[3] tarikiyle Ankara'ya gitmeyi düşündüklerini söylediler. "Ya hepiniz Erzurum üzerinden giderek halkın hissiyatını görürsünüz veyahut Ankara seyahatinden vaz geçerek Bakü'ye avdet edersiniz. Zaten ordumuzda Bolşevik teşkilatı yaptığınız hakkında dedikodular başladı. Kol kol ayrılarak seyahatiniz aleyhimize daha büyük dedikodulara sebep olacaktır" [dedim]. Toptan Erzurum tarikiyle gitmeyi tercih ettiler, seyahatten vazgeçmek doğru olmaz dediler (Karabekir, 2008; 1010).

3 Emrah Cilasun (2007; 133-134) kitabında Ergun Aybars'ın belgelerini kaynak göstermiştir. Aybars pek çok belgeyi yanlış okuduğu gibi, Tiflis'i de Bitlis okumuştur. Cilasun bu yanlış okumalara dayanarak yanlış yorumlar yapmıştır. Karabekir aynı belgeyi kitabında sunduğu için Tiflis'ten söz edildiğine hiç kuşku yoktur.

Karabekir'in mektubundaki son cümleye inanmak için bir sebep yoktur. Karabekir bu mektupta her ne kadar Suphilerin Bakü'ye dönme seçeneğini reddettiğini yazmışsa da, Sovyet Rusya elçisinin gözü önünde sınır dışı etmeyeceklerini daha önce kararlaştırmışlardı.

Ancak, Erzurum'dan gelen haberler karşısında, bütün bu tertibi düzenleyen Karabekir'in bile paçaları tutuşmuştur:

> 12. Kanunusani.337
> Erzurum Vilayetine,
>
> Kars ve Erzurum'a gelecek olan Türk Komünist Fırkası Heyetinin oraya muvasalalarında halk tarafından merkebe ters bindirilmek suretiyle duçar-ı muamele olacakları hakkında burada şayia deveran etmektedir. ... beynelmilel bir hakkı haiz olan mezkur heyetin merkebe bindirilmesi suretiyle bir hakarete maruz kalması menafi milliyemize muvafık olmayacağından efkar ve hissiyatı memleketin mülayimane ve nazikane bir tarzda kendilerine iblağını münasip görmekteyim.
>
> Şark Cephesi Kumandanı
> Kazım Karabekir (Hablemitoğlu, 2004; 365).

Karabekir Erzurum Valisi Hamit Bey'den "suikaste maruz ve hakarete uğramayacağı hakkında" teminat istemektedir (Bayur, 1971; 645). Bu teminatı vermesine karşın komünistlere düşmanlıkla dolu olan Hamit Bey tehdit savurmaktan da çekinmemiştir: "Dünyanın mihverini değiştirecek bir inkılaba azmedenlerin, o inkılabın icaplarına boyun eğmeleri tabiidir" (Eken, 2008; 604).

TKP heyeti birkaç nedenle Erzurum'a gönderilmiştir: ilki Sovyetlere ve TKP heyetine güya şu mesaj verilmek istenmiştir: "TKP heyetinin ve Mustafa Suphi'nin memlekette hiç bir kıymet-i nüfuza sahip olmadığı". Eğer Suphi'ler Kars'tan sınır dışı edilip Rusya'ya geri gönderilse ya yurtdışında faaliyete devam edecekler veya yurda tekrar gizlice girmeye teşebbüs edebileceklerdir. Bunu engellemek için her iki tarafa da, ahalinin komünistlere ne kadar düşman olduğu gösterilmek istenmiştir. İkinci olarak Meclis'te Karabekir'in Bolşeviklerle işbirliği yaptığını iddia edilen muhalefet kanadına, Karabekir'in komünistlere asla müsamaha göstermediğini kanıtlamak istemiş olabilirler. Bence bu tertiplerin esas nedeni, Mustafa Kemal'in artık Şark Mefkuresi güdenlerle olan ittifakı bozarak, muhafazakâr Garp Mefkurecileri ile müttefik olmasıdır. Mustafa Kemal bu İttifak için gereken diyeti ödemiş, Mustafa Suphi ve yoldaşlarını, onların kanlı dişlerinin arasına atmıştır.

Mustafa Suphi, Rusya'ya gitmekte olan İsmail Suphi Soysallıoğlu'na gereken desteğin verilmesi için TKP Dış Bürosu'na 15 Ocak tarihli bir mektup yazmış-

tır (DB-II, 2004; 32). 16 Ocak'ta Rusya'ya gitmekte olan Türk Dışişleri heyeti yolcu edilmiş, 18 Ocak 1921 tarihinde ise 18 kişilik TKP heyeti Kars'tan trenle makus talihlerine doğru yola çıkmıştır (Aslan, 1997; 310).

TKP heyetinin yola çıkarılmasına Mdivani engel olamaz mıydı?

TKP heyeti 18 Ocak'ta zorla trene bindirilerek Erzurum'a sevk edilirken Bolşevik Rusya Büyükelçisi Mdivani'nin Kars'ta olduğunu biliyoruz. Mdivani Kars'a geldiğinde bir iki gün dinlenip Ankara'ya doğru yola çıkması beklenirken bir türlü yola çıkmayıp, "Kızıl bayrağı dalgalanan otomobili" ile Malakan köylerine ziyaretler yapmaktadır (Kandemir, 1966; 102). Mdivani'nin Kars'a birlikte geldiği TKP heyetini, ölüme giden yolculuğunda neden yalnız bıraktığı halen bir muammadır. Hem Kars'taki olağanüstü durumu sezmiş olmalıydı, hem de 15 Ocak 1921 tarihinde Upmal, Mdivani'ye Ankara'da başlayan THİF tevkifatlarını bildiren aşağıdaki telgrafı göndermişti:

> Batılı emperyalistlerin izinden yürüyerek örgütlediği başarısız ayaklanmanın ardından Ethem Yunanalılara kaçmıştır. Hükümet onun yandaşlarıyla birlikte, devrimci örgütleri de tepelemek istemektedir. Salih Hacıoğlu başta olmak üzere TKP üyeleri tutuklanmıştır. Başlangıçta tepkiyi yumuşatmak amacıyla, tutuklanan kişilerin ayaklanmaya çağrı yaparak Ethem'i destekleyen *Yeni Dünya* gazetesiyle ilgili bilgi almak için gözaltına alındıkları söylendi. Şimdi İstiklal Mahkemesi Salih'e gizli örgüt üyesi olmak, Ethem'le yazışmış bulunmak, Batı Anadolu'yu işgal eden Yunanlılarla ilişki kurmuş olmak suçlamasıyla dava açtı. Öte yandan Rus paraları ile çalışmak ithamı da ortaya çıktı (THİF, 2007; 144-45) (abç).

Upmal'm bu telgrafını Mdivani "çok gizli" kaydıyla Stalin ve Orçonikidze'ye ulaştırmıştır (THİF, 2007; 144). Dolayısıyla, Ankara'daki durumun vehametini bilmesine rağmen Mdivani Suphilerin zorla Erzurum'a gönderilmesine nasıl ve neden göz yummuştur? Stalin ve Orçonikidze'ye gönderdiği telgrafa cevap gelmemiş midir? Yoksa gelen cevaba göre mi hareket etmiştir? Soruları artırabiliriz: Mdivani Upmal'ın telgrafım Mustafa Suphi'yle paylaşmış mıdır? TKP heyeti Ankara'ya varıncaya kadar Sovyet Sefaret heyetinden ayrılmamakta direnemez miydi?

Mdivani TKP heyetinin zorla Erzurum'a gönderilmesinden üç gün sonra Karabekir'e veda ziyaretinde bulunmuş ve 22 Ocak 1921'de Kars'tan Ankara'ya doğru yola çıkmıştır (Karabekir, 2008; 1010). Mdivani Kars'ta 24 gün kalmış ve Sovyet vatandaşı olan Malakanlarla yakından ilgilenmiştir. Bu tu-

tumu "Malakanlara Bolşevizm propagandası" yaptığı şeklinde yorumlanmış ve zaten büyük bir tedirginlik içinde olan Karabekir'de fazlasıyla olumsuz izlenimlerin oluşmasına sebep olmuştur (Karabekir, 2008; 1010).

Erzurum'da anti-komünist cephe bayrak açıyor: Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti kurulur

Erzurum'da eylül ayında ortaya çıkan muhalefet, Erzurum'da Halk Hükümeti talebinde bulunmuştu. Halk Hükümeti talep ederek Ankara'ya kafa tutanlar hem anti-komünistler, hem de komünizmi savunan *Albayrak* gazetesi yazarları idi. Bu karma karışık ittifak, Celalettin Arif ve Hüseyin Avni'nin kışkırtması ile başlamış, Karabekir'e muhalefet olarak gelişmiş, Ankara'dan muhtariyet istemeye kadar gitmişti. Vali Hamit gibi muktedir ve anti-komünizmi tescilli bir bürokratın Erzurum'a gönderilmek istenmesindeki temel sebep bu idi. Erzurum mebusları Celalettin Arif ve Hüseyin Avni Bey'lerin etkileriyle Erzurum'da Halk Hükümeti kurma talebinde bulunanlar, 29 Eylül'de Mustafa Kemal'e 50 imzalı bir telgraf göndermiş ve şu tehditleri savurmuşlardır: "... Yalnız başına kongreler toplayarak kaderini tesbit eden ve sizi de içine alan Erzurum'un mukadderatı, ne Kazım Paşa'ya ve ne de zat-ı devletlerine mevdudur [emanet edilmiştir]" (Selvi, 2000; 334).

Şimdi tekrar başkaldıran muhalefetin başında Hoca Raif Efendi bulunmaktadır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin en kuvvetlisi olan, milli mücadelenin başlangıç noktası sayılan Erzurum kongresini yapan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum şubesi üyeleri, 20 Aralık 1920 tarihinde Cemiyet'ten istifa etmiştir. Bu, Erzurum'dan Ankara'ya gönderilen çok kuvvetli bir mesajdır. Bu istifalarla muhafazakâr muhalefet, Mustafa Kemal'e başkaldırmaktadır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden istifa edenler, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti adlı yeni bir cemiyet kurunca Karabekir bu Cemiyeti'ni İstanbul'la bağlı olduğunu ileri sürmüştür ki, aslında işaret ettiği bu yeni cemiyetin İngilizlerle bağlı olduğudur.

Hoca Raif Efendi'nin başını çektiği muhâfazakârlar, Ankara'da pek itibarda olan "Halkçılık" ve "Halk Hükümeti" gibi söylemlerden rahatsız olmuş, Meclis'te görüşülmeye devam eden Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda Saltanat ve Hilafet'ten söz edilmemesi üzerine bu çevrelerde Saltanat ve Hilafetin kaldırarak Cumhuriyet'e doğru gidildiğine ilişkin endişeler başlamıştır. Meclis'te düşünce ayrılıklarının netleşmesi ve muhalefetin yükselmesi de bu döneme rastlamaktadır.

Eski bir İttihatçı olan Erzurumlu Hoca Raif Efendi ve arkadaşları, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden istifa ettikten sonra kurdukları Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin görevlerinin başında "Hilâfet ve Saltanat makamının

ve devlet şeklinin olduğu gibi korunması" geldiğini belirtmişlerdir. Mustafa Kemal *Nutuk*'ta bu gelişmeleri şöyle anlatmıştır:

> Hoca Raif Efendi ve arkadaşları, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesinin ünvanını tadil etti. Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti dedi. Mevcut Cemiyet esasatının başına da, Hilâfet ve Saltanat makamının ve şekli devletin teminini mahfuziyetine [devlet şeklinin olduğu gibi korunmasını] müteallik bir takım ilavelerde bulunmuş, bu teşebbüsünü diğer vilayetlere, bilhassa Şark vilayetlerine de bir takım beyannameler göndererek teşmile [yaymaya] kalkışmıştır. (Atatürk, 1967; 596-97).

Raif Hoca, Sarıkamış'ta bulunan Kâzım Karabekir'in karargâhına bizzat gitmiş ve "Muhafaza-i Mukaddesat" unvanının kullanılmasındaki sebepleri şöyle açıklamıştır: "Maksat hukuku halifet ve padişahiyi muhafaza etmek", "memleketin ve alem-i İslâmın bugünü ve geleceği için büyük uyuşmazlık ve sakıncalar doğuracak olan Cumhuriyet idaresinden kesinlikle sakınmaktır" (Atatürk, 1967; 597).

İddiaya göre Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti adıyla kurulan örgüt Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Erzurum'a geleceği haberleri üzerine, 15 Ocak 1921'de kurulmuştur. Hamit Bey bu durumu Mustafa Kemal'e telgrafla bildirmiş, hükümetin komünizmi kuracağına ilişkin oluşan izlenimi silmek için gereken "kati tebligat ve beyanatı" yapınız diye de akıl öğretmiştir. Hamit Bey, 16 Ocak 1921 tarihinde Mustafa Kemal'e bir telgraf daha çekerek Ankara'da bir resmi TKP kurulmasının sebeplerini halka izah ettiğini ama hükümetin komünizme eğilimli politikalarına karşı Erzurum'da silahlı direnişin bile söz konusu olabileceğini yazmıştır:

> Dün mebus Durak Bey'in dahil olduğu eşraf, ulema ve esnaftan mürekkep bir heyet makamıma gelerek hükümetin komünizme karşı tarz-ı siyasetini istizah eylemiş ve ahalice bunun önüne geçmek için her türlü tedabir-i şeddiyeye müracaat olunacağını, silahla müdafaa edileceği ilave etmiştir.

Ayrıca bu mektupta Mustafa Suphi grubuna taarruz edilmesine izin verilmeyeceğini ve TKP heyetinin tutuklu olarak hudut haricine sevk olunmak üzere Trabzon'a göndereceğini de bildirmektedir. Mustafa Kemal 18 Ocak tarihinde Hamit Beyin kendisini adeta tehdid eden telgraflarına yazdığı cevapta TKP heyetinin sınır dışı edilmesini kabul etmiş ve alman tüm tedbirleri onaylamıştır:

> Erzurum Valisi Hamit Beyefendiye
>
> Tedabir-i aliyeleri musiptir [uygundur]. Cafer Bey hakkında buraca muamele-i lazima ifa olunacaktır efendim.
>
> BMM Reisi Mustafa Kemal (Aslan, 1997; 313);

Anti-komünist muhalefet Meclis'te

Daha önce resmi TKP'nin faaliyetleri anlatılırken değinilen bazı konulara burada başka bir cephesinden bakacağım. "Sahte/danışıklı" da olsa bir komünist parti kurulması ve bu partiye Mustafa Kemal ve Karabekir gibi komutanların da dahil olması, üstelik bu partinin muhafazakâr milletvekillerini de üye kaydetmesi çok büyük tepkiyle karşılanmıştı. Bu durumu Erzurum Mebusu Mustafa Durak'la Mustafa Kemal arasında geçen yazışmalarda görmekteyiz. Bir kere bu muhafazakâr mebuslar, Mustafa Kemal'in komünist faaliyeti kendi elinde tutmak ve denetlemek için resmi bir TKF kurduğunu anlamamıştır. Mustafa Durak 15 Ocak'ta Mustafa Kemal'e komünizm hakkında eleştirel açıklamalarda bulunmasını istediği bir telgraf çekmiş, Mustafa Kemal'de 17 Ocak 1921 tarihinde onu rahatlatacak bir cevap yazmıştır. Bu telgrafta Mustafa Kemal, Halk iştirakiyun Fırkası'nın kurulmasına neden izin verdiğini de açıklamaktadır:

> Menafii âliye-i vataniyeyi [vatanın yüksek menfaatlerini] düşündüklerini zannettiğim bazı arkadaşlar tarafından **Halk Iştirakiyun Fırkası** (teşkil edilmiş) ve **Halk İştirakiyun Fırkası'nın** usulü resmiyeye tevfikan Hükümetten istedikleri vesikayı ita etmemek serbest bir idarenin esasatma muvafık düşmezdi. Hiç bir fırka, ve mesleğin, hiç bir sebeple memleketin huzur ve sükûnunun ihlâline katiyen müsaade olunmayacağına Erzurumluların itimat etmesi ve emniyeti kâmile göstermesi lâzımdır (tbmm.gov.tr).

Ocak ayı başından itibaren Mustafa Kemal, muhafazakâr muhalefet tarafından komünizme karşı tavır alması için sıkıştırılmaktadır. Tam da Mustafa Suphi ve TKP heyetinin Kars'tan Erzurum'a hareketi sırasında kurulan Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin, yani Erzurum eşraf ve mütegallibesinin haletiruhiyesini, kaleme aldıkları beyannameden anlamak mümkündür: "... komünistlik, Bolşeviklik ve halkçı iştirakiyun denilen mesail-i iblisanenin alçak ve memleketten kovulmuş, anası babası belirsiz, mazileri mülevves, ... fesat ve fitne ocakları ... komünizm meslek-i kâfiranesi ..." (Akbulut, 1991). Bütün bu gelişmelerin İngilizlerin Ankara'yı ikna etmek için çeşitli girişimlerde bulunduğu ve TBMM Hükümeti'ni Londra Konferansı'na davet ettiği günlerde gerçekleştiği dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla Mustafa Kemal, iyice yükselen bu muhafazakâr, İngilizci ve antikomünist tepkileri dindirmek ve inisiyatifi Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'ne kaptırmamak için, Karabekir'le birlikte Mustafa Suphi'lere gösterilecek tepkileri organize etmiştir. Bu konudaki en doğru tahlili Ömür Sezgin yapmıştır:

Mustafa Kemal dini hassasiyeti ağır basan bir sol ile önce Meclis'te çoğunluğu elinde tutmuş; Solun ortadan kalkıp dini ideolojinin ağır basması nedeniyle Meclis'te çoğunluğun elinden gideceğini anlayınca, solu Sovyet Rusya ile gizli işbirliği yapmakla suçlayarak, muhafazakârların kendisine yönelttikleri Bolşeviklik silahını etkisizleştirip yine çoğunluğu sağlama yolunu seçmiştir. Sola karşı girişilen sindirme hareketi, komünist ideoloji ve örgütlerin güçlerinden çekinildiği için değil, Meclis içinde ve dışında muhafazakârlara karşı durumu sağlamlaştırmak içindir (Sezgin, 1984; 52).

Rusya'ya giden İlmi Tetkik Heyeti üyesi İsmail Suphi'nin görüşleri

Ocak ayında Bolşevizme ve Bolşevik Rusya'ya ilişkin olumsuz görüşlerin daha yüksek sesle ifade edilmeye başlandığının diğer bir örneği de, 10 Ocak 1921 tarihli İsmail Suphi (Soysallıoğlu)'nun mektubudur. İsmail Suphi, Rusya'da "tedkikât-ı ilmiyede" bulunacak bir heyet içerisinde yer alan ve Rusya'ya gitmek üzere Ali Fuat heyeti ile birlikte Kars'ta bulunmaktadır. Sağlık gerekçesi ile tetkik heyetinden ayrılan Besim Atalay'la birlikte Rusya ve Bolşevizm hakkındaki olumsuz görüşlerini Ankara'ya bir mektupla iletmiştir:[4]

Kars 10/1/1337
Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine
Kars 10/1/1337

Buraya kadar bu zattan alınan malumat ve meşhudatın müteveccihen ve hulasaten neticesini Ankara'ya avdet etmekde olan Besim Bey'le arz-ı hasb-el-hamiyye lüzum gördüm: Ruslar Ermeni müdafası veyahud tabir-i diğerle (Ermenistan saveti) namı altında kendi "emperyalizm", ve "nasyonalizm" lerinin müdafidirler. Bugün (Gümrü) muahedesi keenlemyekun ve Rus sözüne ... mişdir.

Ermenistan'da yeni bir ordu teşkil edilmekte olduğu muhakkakdır. Ordu kumandanı bir Taşnak'dır. Ordumuzun arkasında çalışmak ve memleketi bir tüfenk atmadan içinden zabt etmek üzere bütün Rus propagandası bize karşı seferberliğe girmiş ve mükemmelen mücehhez olarak arazimize dahil olmuş, işe başlamışdır.

Bolşeviklere karşı yalnız şiddetle gayr-i itimadkâr **méfiant**[5] olmak kafi değildir. Cazip propaganda ve altunlarla her yer tıkansa dahi en küçük deliğinden girebileceğine nazaran mesele pek ehemmiyetle câ-yi nazardır [düşünülmelidir]. Garb açıkca aleyhimize yürür ve içimize giremez iken Şark bizi içi-

4 ATASE, İSH, Kutu 617, Gömlek 90, Belge no. 90-1.

5 Orijinali Fransızca: güvensiz; kuşkulu, kuruntulu

mizden çürütmek ihtimal-i ağlebiyetle mahsusdur. **Rusların samimiyeti bir hayal gibidir. Rus diplomasisi her zamandan fena, kurnaz ve beceriklidir. Ankara'da samimi veya gayri samimi yapılan fırka ceryanı ve nümayişleri harice cüret bahş edememek elzemdir.** Görünüşe göre Kafkasya'da Müttefikler aramak ıztırâr-ı acilindeyiz [mecburiyet, çaresizlik] Bu cihette dahi zaman geçdikçe zararımız artmak ihtimali pek pek fazladır. Baki: Lâ-yezâl hürmetler ve istihlâs-ı vatana matuf mesailerinde muvaffakıyyetler temennisi

Burdur mebusu
Rus Tetkikat Heyet-i Azasından
İsmail Suphi (Soysallıoğlu)

THİF Tutuklamaları Başlar

TBMM Hükümeti'ni devirerek milletin arzusu hilafına
bir hükümet tesisine sai olmak cürmünden...
Hafi gizli komünist partisi teşkili suretiyle
gene hükümeti devirme cürmünden...

1921 yılı Ocak ayında bir yandan Bakü'den gelen TKP heyetinin sınır dışı edilmesine karar verilirken, diğer yandan Ankara'da komünistlere yönelik sistematik bir baskı ve engellemelerin başlaması, bunların merkezi bir politikanın ürünü olduğunu göstermektedir. 1921 yılı başından itibaren başayan komünistlere yönelik tutuklamaların yanında *Yeni Dünya* gazetesinin Ankara'daki matbaası da basılıp tahrip edilmiştir (Güz, 1991; 267). Aralık ayı sonunda Çerkes Ethem kuvvetlerine yönelik askeri operasyonların başladığı da gözden kaçırılmamalıdır.

Yeni Dünya gazetesinin kapatılması

Ağustos 1920'de Eskişehir'de yayın hayatına atılan "İslami Bolşevik Ceride" *Yeni Dünya* gazetesinin, Çerkes Ethem Bey'in Arif Oruç'a verdiği destekle yayımlandığı Türk tarih yazıcılığında kabul görmüştür. Halbuki gazetenin kurulması için gereken parayı Ethem Bey'e Mustafa Kemal vermiş ve bunu bizzat Mustafa Kemal, Sovyet maslahatgüzarı Upmal'a söylemiştir (THİF, 2007; 151). 20 Aralık 1920 ve 8 Ocak 1921 tarihlerinde *Yeni Dünya* gazetesine iki defada örtülü ödenekten 68.000 kuruş yardım edildiği de belgelenmiştir (tbmm.gov.tr).

Yeni Dünya gazetesinin matbaası, resmi TKF kurulduktan, yani 18 Kasım 1920'den sonra Ankara'ya taşınarak resmi TKF'nin yayın organı hali-

ne gelmiş ve adından *Seyyare* ibaresi de çıkartılmıştır. Bu dönemde gazetenin "Sahib-i imtiyaz"ı Arif Oruç, "Müdir-i Mesul ve Başmuharrir"i ise resmi TKF katib-i umumisi olan Hakkı Behiç'tir (Güran, 1976; 7, 34). Gazetenin kurucusu, imtiyaz sahibi ve başyazarı olan Arif Oruç'un Ethem Bey'le başından beri süren yakın ilişkileri bulunmaktadır (Güz, 1991; 43). Arif Oruç, TBKP'nin YOC ile birlikte hareket ettiği dönemde "kuva-yı milliye seyyar müfreze komutanları ve askerleri arasında propaganda" yürütmüştür (THİF, 2007; 151).

Ethem Bey hükümete isyan ettkten sonra kendisine gönderilen nasihat heyetinde yer alanlar, Ethem Bey'e en yakın isimler olduğu gibi aynı zamanda Mustafa Kemal'in resmi TKF'yi kurdurttuğu isimlerdir: Hakkı Behiç, Eyüp Sabri, Celal (Bayar), Hacı Şükrü, Kazım (Özalp) (Kılıç, 1955; 47. Hiçyılmaz, 1993; 37-39). Çerkes Ethem'in isyanı, resmi olsun, hafi olsun komünist partilerin kapatılmasına ve *Yeni Dünya* gazetesinin tahrib edilmesine bahane teşkil etmiştir. 2 Ocak 1921 tarihinde *Yeni Dünya* gazetesinin matbaası basılmış ve makineleri tahrip edilmiştir. Bunu Salih Hacıoğlu şöyle anlatmaktadır:

> Ethem'in isyan ettiği gün İttihatçılar da naşir-i efkarları olan *Yeni Dünya* gazetesinin matbaasında Eskişehir ve havalisi amelesini isyana teşvik eden bir beyanname tab ettirdiler. Fakat hükümet bu beyannameleri daha matbaadan çıkmadan yakaladı ve matbaayı vaz-ı yed ederek [el koyarak] *Yeni Dünya* gazetesini kapattı. Naşiri Arif Oruç ve ile beyannameyi yazan ve tab'ettiren Nizamettin Nazif'i tevkif ederek İstiklal Mahkemesine verdi (THİF, 2007; 142).

Mete Tunçay, Jeaschke'ye dayanarak olayı şöyle aktarmaktadır: 30 Aralık 1920 tarihinde BMM'de Çerkes Ethem kuvvetlerinin tenkil edilmesi hakkında karar alınması üzerine, 2 Ocak 1921 tarihinde, *Yeni Dünya* gazetesi de hükümete cephe almış ve eski sahibine [Çerkes Ethem] karşı asker sevkıyatını engellemek için demiryolu işçilerini greve çağırmıştır. Bunun üzerine yazı işleri müdürü Arif Oruç ve arkadaşları tutuklanmış ve matbaa tahrip edilmiştir (THİF, 2008; 167). Resmi TKF'nin katib-i umumisi olan Hakkı Behiç Bey ise gazetenin basılmasını şöyle anlatmaktadır:

> Eskişehir'de gayri münasip neşriyatından dolayı hükümetçe tatil edilecek iken kurtarıp buraya [Ankara'ya] celp ve başmuharrirliğini bizzat deruhte ettiğim *Yeni Dünya* gazetesi bir eşkıya yatağı gibi basıldı. Muharrirleri hapsedildi, sermuharriri ben olduğum, gazetenin başında müdür-ü mesul namına da benim ismim bulunduğu halde, en küçük bir arkadaşlık hissiyle haberdar bile edilmedim. Gazetede Ethem'in gönderdiği bir beyanname tabolunmuş... Beyanname tab edildi ve cürm-ü meşhut [suç üstü] halinde matbaa

basılarak yakalandı. Gazete tatil olundu. ... Matbaa ve gazete müstahdemleri aylarca haps olundu (Tunçay, 1991; 234).

THİF tutuklamaları başlar

Yeni Dünya gazetesinin kapatılmasından sonra THİF tutuklamaları başlamıştır. 11 Ocak'ta Baytar Salih (Hacıoğlu), daha sonra *Emek* gazetesi mesul müdürü Abdülkadir ve merkez komitesi üyesi Hilmi ve Ahmet; 27 Ocak'ta ise Matbuat müdürlüğü memuru Zinetullah Nuşirevan, zabit Affan Hikmet[1] ve Kenan tutuklanmıştır (THİF, 2007; 139, 142-143, 158).

Salih Hacıoğlu'ndan, askerlerin parti üyesi olamayacakları gerekçesi ile THİF'dan istifası istenmiş, ama o bu emre uymamıştır. "Ben askerlerin de parti üyesi olabilmesi için kendimi fedaya hazırım" dediği için askeri isyana teşvikle suçlanmıştır. Salih, ordudaki sol unsurların kendisini destekleyeceklerini umduğunu söylemektedir, ama böyle bir şey gerçekleşmemiştir (THİF, 2007; 165). Salih Hacıoğlu'na göre başlayan bu tutuklama dalgasının sebebi THİF'in Çerkes Ethem kuvvetleri ile bağlantısı olduğuna inanılmasıdır. Halbuki Mustafa Kemal, başta THİF olmak üzere hiçbir Bolşevik faaliyete izin vermemek için Çerkes Ethem'in isyanını gerekçe göstermiştir. Meclis dışındaki komünistler tutuklanırken milletvekili olan THİF üyelerine ise nisan ayına kadar dokunulmayacaktır.

Yozgat'ta komünistler

Anadolu'daki komünist örgütlenmenin düzeyini ve hükümetin yasaklama kararının yankılarını anlamak için Yozgat'taki gelişmelere bakmakta yarar var. Yozgat'ta Bolşevik görüşlerin belediye başkanına kadar sirayet ettiğinden yukarıda söz edilmişti.

Şimdi Bakü'ye gönderilen mektuptan hükümetin önce komünist faaliyetlere izin verdiğini, hatta destek olduğunu, sonra da yasakladığını öğreniyoruz. Anlaşılan Yozgat'ta kurulan şube, THİF tevkifatları başlayınca zor durumda kalmıştır:

> Maarif vekaleti **16 Ocak 1921'de**, maarif memurlarının Halk İştirakiyun, Komünist vs buna benzer **fırkalara iştirakleri men edilmiştir**. Diğer memurine de teşmil olunacaktır (THİF, 2007; 145-46).

1 Askeri baytar olan Affan Hikmet (1894 İstanbul doğumlu) 1919'da İstanbul'dan kaçarak Bandırma'ya gitmiş, orada kendisi gibi askeri baytar olan Yusuf Kenan'la birlikte demiryolu ve liman işçileri arasında komünizm propagandası yapmıştır (Akbulut, 2006; 133). Bandırma'dan Eskişehir'e, oradan Ankara'ya geçen Affan Hikmet'in adı illegal TBKP'de geçmemektedir. Affan Hikmet ve Yusuf Kenan'ın Baytar Mektebi'nde hoca olan Salih Hacıoğlu'nun "maiyetine tayin edildiğinde" örgütlendiği rivayet edilmektedir (THİF, 2007; 174).

Mektubu yazan Yozgat THİF heyet-i merkeziyesi duruma isyan etmektedir: "Münevver sınıfı tazyik altına alarak siyasiyattan men edilmek kabule şayan görülemez. Bu hususta bizi aydınlatınız." Bu karar alındıktan sonra İştirakiyuncu memurlar Yozgat'tan Maraş'a sürgün edilmeye, mutasarrıflar değiştirilmeye başlamıştır (THİF, 2007; 145-46).

Yozgat'taki örgütün varlığı muhafazakârları o kadar rahatsız etmiştir ki, 1 Şubat 1921'de Nazım Bey'in dokunulmazlığının kaldırılması için Meclis'te yapılan gizli celsede bazı mebuslar, Anadolu'daki Halk İştirakiyun şubelerinden, buralarda memurların çalıştıklarından şikâyet etmiştir. Yozgat mebusu Feyyaz Ali Bey "Halk İştirakiyun Fırkasını açan Yozgat'ta merkez memurudur" diye şikâyet edince Dahiliye Vekili ve İstanbul milletvekili Dr. Adnan Bey söz alarak hükümetin aldığı önlemleri şöyle anlatmıştır:

> Dr. ADNAN BEY (İstanbul): Efendim Halk İştirakiyun Fırkası'nın muhtelif yerlerde şubeler teşkil ettiklerini tabiî memurlarımız olan mutasarrıflar, valiler haber veriyorlar. Bunlar arasında memur bulunanlara derhal mani olunmasıdır. Yalnız bunlardan maada asıl muzir ve hafi olarak teşkilât olduğunu ve bu teşkilâtın başında bir zatın bulunduğunu istihbar ettik ve bu adamı **tevkif ettirdik**, ki bunun doğrudan doğruya **Mustafa Suphi** ile **alâkası** olduğunu **haber aldık**. Muhaberatını tuttuk ve kendisini tevkif ettik. Sonra Karahisarı Şarki'de bazılarının böyle bir fırka halinde toplandığını ve memurinin dahil oluğunu duyduk. Bütün o memurların azil ve tecziyelerini düşünüyoruz. Başka taraftan buna dair malûmat yoktur. Yozgat'ta gizli bir surette teşebbüs etmiş merkez memuru vardır. O merkez memurunu da menettik (tbmm.gov.tr).

Mustafa Kemal, Sovyet temsilcisi Upmal'a Anadolu'daki THİF örgütlenmelerinin İtilafçıları da bir araya getirdiği iddiasıyla, düşüncesini şöyle ifade ediyor:

> [Komünizmi Anadolu'da örgütleyen] adamlar komünizmin saygı gördüğünün ve hükümet tarafından engellenmediğinin farkına vararak, komünist görüntüsü altında teşkilatlanmayı uygun bulmuşlar. ... Hükümet buna imkân veremez (Perinçek, 2005; 274).

THİF üyelerinin tutuklamalarından sonra sıra THİF'in kapatılmasına gelmiştir: Türk tarih yazıcılığında THİF'in kapatılmasına gerekçe olarak gösterilen olay, 19 Ocak 1921'de Nurettin Paşa'nın Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Başkanlığı'na THİF'yi ihbar etmesidir (Tevetoğlu, 1988; 232). Halbuki THİF'ye yönelik tutuklamalar 11 Ocak'ta başlamıştır. THİF'nin kapatılmasına ve üyelerinin tutuklanmasına rağmen ***Emek*** gazetesi 16 Ocak 1921 tarihinde yayın hayatına atılmıştır.

Emek gazetesi

Aralık ayında kağıt bulunamadığı için ***Emek*** gazetesi ilk sayısını ancak 16 Ocak 1921 tarihinde yayımlayabilmiştir. ***Emek*** gazetesinin imtiyaz sahibi Ahmet Hilmi, mesul müdürü Abdülkadir'dir. İlk sayısı 2.000 adet basılmıştır (THİF, 2007; 139, 158). Gazetenin bu ilk sayısında, 15 Aralık 1920 tarihli THİF beyannamesi ve 22 Aralık'ta Daarrülmuallimin Konferans salonunda Mehmet Şükrü'nün yaptığı konuşma yayımlanmıştır (Güran, 1975; 14 ve 12).

Halk İştirakiyuncular partilerini resmen kurduktan sonra kendi yayın organını çıkarmak için Mehmet Şükrü Bey'in matbaasını satın almıştır. Mehmet Şükrü Bey Afyonkarahisar'da İstanbul Hükümeti hakkında ciddi muhalefet yapan ***İkaz*** gazetesinin de, 12-13 Ağustos 1919'da ***İkaz*** kapatılınca yayımlamağa başladığı ***Öğüt*** gazetesinin de sahibidir (Ünsal, 2007; 49, 50,

THİF'in yayın organı Emek *gazetesi, sayı 1, 16 Kanunusani 1920, Ankara (Güran, 1975).*

54). Mehmet Şükrü'nün İkaz matbaasını önce istihbarat ve matbuat dairesine vermesi gündeme gelmiş ve bu amaçla 9 Kasım'da memleketine gittiyse de, 19 Kasım'da *İkaz* matbaasının yarısını THİF satın almış ve böylece matbaa Ankara'ya nakledilmiştir (THİF, 2007; 157). Mehmet Şükrü Meclis'te bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Makine İngiliz makinesi imiş, Fransız makinesi imiş. İşinize gelmeyecek olursa benim makbulümdür. Beş bin liraya sattım. Bir hizmet etmek emeliyle verdik. 2.000 Liraya almıştım, yalnız makineyi" (tbmm.gov.tr).[2] 2 Şubat 1921 tarihinde Meclis'te matbaa meselesi şöyle gündeme getirilmiştir:

> Memduh Bey (Sivas milletvekili): Zannederim, ki Şükrü Bey gazetesini getirdiği zaman Matbuat Müdüriyeti Umumiyesine sattı. Tekrar geriye alındı. Verilen para Şükrü Bey'in parası değildi, muhakkak yarısı hariçten alınmış. Nâzım şöyle diyordu: Matbaa açmak istiyorsunuz, bu paranın bin lirasını Şükrü Bey veriyor. Buna cevaben diyordu ki; bizim Anadolu'da kardeşimiz var, bu parayı o getirdi. Halbuki biz, bu paranın doğrudan doğruya Rus sefareti tarafından verilmiş olduğu kanaatinde idik. Zira bu kanaatimizi mucip olan Zinetullah'ı ve Rus sefarethanesinden bir yoldaşı beraber görmekliğimiz ve bir müsamere gecesi Hilmi Bey'in refikasının orada konferans vermesi bize, bu fırkada behemahal Rus parmağının ve Rus parasının hükümferma olduğunu anlattı (tbmm.gov.tr).

Emek gazetesi Ankara'da 16 Ocak-21 Ocak 1921 tarihleri arasında günlük olarak 6 sayı yayımlanabilmiştir. İstiklal Mahkemesi kararı ile gazetedeki "vatanın müdafaa hissini zayıflatan" yazılar incelemeye alınmış, gazetenin 7. sayısı baskıya hazırlanırken 21 Ocak tarihinde mesul müdürü Abdülkadir tutuklanarak *Emek* gazetesi kapatılmıştır (THİF, 2007; 143, 158). Salih Hacıoğlu, "THİF katibi umumisi içerde iken [bunun hakkında] bir tek satır yazamadılar" diye sitem etmiştir (THİF, 2007; 142-143). *Emek* gazetesi kapatıldıktan sonra Mehmet Şükrü, eski gazetesi olan *İkaz*'ı yayımlamağa başlamıştır (THİF, 2007; 143).

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabul edilmesinin ve *Emek* gazetesinin kapatılmasının ertesi günü, 22 Ocak 1921 tarihinde Meclis'te yapılan gizli celse, Anadolu'daki politik stratejinin değişmesinin dönüm noktası olmuştur.

---

2 Daha sonra matbaa yine Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne satılmıştır. 1922 yılında Meclis'te yapılan bir görüşmede o zamanki Müdür Ahmet Ağaoğlu gelişmeleri şöyle anlatmaktadır:

> Matbuat ve İstihbarat Müdürü Umumisi Ağaoğlu Ahmet Bey: Efendiler; bizim makinanın vaziyetini tamamen size arz edeyim. Bizim makina, beş bin iki yüz liraya Karahisar Mebusu Şükrü Beyefendi'den alınmış olan makineler elle çevrilen, eski, bizim kağnı arabaları gibi bir şeydir (Handeler). Onun üzerinde büyük şeyler tabetmek imkân haricindedir (tbmm.gov.tr) (103 içtima, 16.9.1338 Cumartesi).

Teşkilat-ı Esasiye'nin işaret ettiği yeni politikalara karşı olan kesim, 22 Ocak toplantısında Şeyh Servet hakkında yapılan gizli görüşmede inisiyatifi ele almıştır. 22 Ocak, aynı zamanda TKP heyetinin Kars'tan Erzurum'a vardığı ve istasyonda ağır hakaretlere maruz bırakıldığı gündür de. Ankara'da ise Şeyh Servet bahane edilerek başlatılan anti-komünist saldırıda muhalefet, asıl Mustafa Kemal'e vurmaktadır.

Bir Dönüm Noktası: Meclis'te Şeyh Servet Hakkında Gizli Görüşme

Yukarıdaki bölümlerde Bursa Mebusu Şeyh Servet'in, *Asr-ı Saadetten Bir Yaprak* adlı risalesiyle İslamiyetle Bolşevizmin uyuştuğunu iddia ettiği anlatılmıştı. Şeyh Servet, resmi TKF'ye gitmek yerine Nazım Bey'le birlikte THİF'nin kuruluşunda yer almayı seçmiş, bu fırkanın adının konulmasında olduğu kadar programının şekillenmesinde de etkili olmuştu. İşte, ocak ayında yükselen anti-komünist, anti-Bolşevik rüzgârlar bu kez İslam alimi olarak büyük saygı gören Şeyh Servet'i hedef almıştır.

Şeyh Servet hakkında gizli görüşme yapılmasına vesile olan olay şudur: Şeyh Servet, Eylül-Ekim 1920'de kurulan sekiz İstiklâl Mahkemesi'nden biri olan Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'ne üye olarak seçilmiştir. Şeyh Servet'in Diyarbakır'a giderken yol boyu, Amasya ve Sivas camilerinde elinde Kuran'la komünizm propagandası yaptığı hakkında şikâyetler Ankara'ya ulaşmıştır. Sivas valisi, Şeyh Servet'in komünizm hakkındaki konuşmalarının büyük ilgi çektiğini hükümete telgrafla bildirmiştir (THİF, 2007; 158). Şeyhi "bin kişilik kalabalıkların omuzlarda" taşıdığına ilişkin haberlerin gelmesi, yazılanlar abartılı bile olsa, hükümeti ürkütmüş olmalı. 15 Ocak 1921 tarihinden itibaren Şeyh Servet geçtiği yerler boyunca (Kastamonu, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya) başta yetkili askeri merciler tarafından BMM Riyaseti Celilesi'ne, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Celilesi'ne, Dahiliye Vekaleti'ne rapor edilmiştir.[1] Durum hem Ankara'ya, hem de bir sonraki vilayetteki komutanlığa bildirilmekte ve yetkililer uyarılmaktadır.

17 Ocak tarihli telgrafta Şeyh Servet Efendi'nin, muallim Ruşen Zeki ile dava vekili Şakir Beylerin Sivas'ta komünizm propagandası yaptığı ihbar edi-

1 ATASE, İSH Kutu 670, Gömlek 50, Belge 50-2. İSH Kutu 671, Gömlek 51, Belge 51-1 ve 2.

lince, görevden alınarak geri dönmesi ve milletvekilliğinden ihracı istenmiştir. Şeyh Servet, Nazım Bey ve adı verilmeyen bir Mardin milletvekilinin köylülere bolca para vererek onları THİF'ye üye yaptıkları iddia edilmektedir (tbmm.gov.tr) (THİF, 2007; 158).

> Büyük Millet Meclisi Erkânı Harbiyei Umumiye Riyaseti[2]
> Ankara, 17.1.1337
>
> BMM Riyaseti Celilesine Sivas'tan geçen bir memurumuzdan alman iki kıta şifreli telgraf sureti rapten huzuru sâmilerine takdim kılınmıştır efendim.
> Erkânı Harbiyei Umumiye Reis Vekili Fevzi Heyeti Umumiyeye. 18.1.1337
>
> 1. Diyarıbekir İstiklâl Mahkemesine tayin edilen Şeyh Servet Efendi Bolşevik propagandası yaparak gitmekte ve Sivas'ta bir de bu vadide vaaz etmiştir.
> 2. Burada Muallim Ruşen Zeki ve Dava Vekili Şakir Beyler Bolşevik propagandası yapmaktadırlar.
> 3. Hususatı mezkûreyi fikrimce ehemmiyetli gördüğümden arzeylerim efendim.

Diğer telgraf:

> 1. Ankara'da bulunan Bolşevik heyeti, memleket dahilinde para mukabilinde tedarik ettiği Müslümanlar vasıtasiyle propaganda yaptırmaktadırlar.
> 2. Türk komünist halk partilerinin memleketi inhidama götüreceği kanaat ve mütalâasında musırrım.
> 3. Efkârı umumiye ve memleketin inkisama tahammülü kalmadığı merkezden uzaklaştıkça gayet parlak ve vazıh bir surette görülmektedir.
> 4. Buna dair 15.1.1337 tarihli telgrafımı ehemmiyetle arzederim efendim (tbmm.gov.tr).

Nazım Bey'in biraderi Lütfi Efendi'nin de yaşadığı Amasya'da Yeşil Ordu'nun bir beyannamesinin ele geçirilmesi, Merkez Ordusu kumandanını telaşa sevk etmiştir.[3] 25 Ocak 1921 tarihinde Merkez Ordusu Komutanı Nurettin'in gönderdiği mektup durumu nasıl algıladıklarını göstermektedir.

> Amasya/ 25.1.37[4]
> Erkân-ı Harbiye Riyasetine
> 22/23.1.37 tarihli ve 2 nolu şifreye
>
> Şeyh Servet Efendi Amasya'da bir iki gün kalmıştır ve ... [Asrı] Saadetten namıyla – kendi telifgerdesi olan kitabın bir nüshasını tevzii etmiştir. Mezkur

2 ATASE, İSH, Kutu 671, Gömlek 62, Belge 62-1.

3 ATASE, İSH Kutu 671, Gömlek 56, Belge no.56-1. İSH Kutu 671, Gömlek 57, Belge no. 57-1

4 ATASE, İSH Kutu 671, Gömlek 58, Belge no. 58-1,

kitabın bir nüshası ... takdim kılınmıştır. Şeyh Servet Efendi iki defa konferans vermiştir. Konferansın mevzuu ... mezkur kitap mündericatından ibarettir. İslamda şekli hükümet başta bir halife bulunan bir Şûra-yı müteselsile rüesasına istinad ettiği ve istiklalinin şeriat- millet şerisi netice ..... Rusya'da müteşekkil idare-i hazıranın bu şekil- şeraiye muvafık ve saadeti beşeriyeyi kefil bulunduğu keyfiyetlerini ifa etmiştir.

25 Şubat 1921 tarihinde hâlâ Şeyh Servet hakkında yazışmalar yapılmakta, verdiği vaazlarda Bolşevizm lehine ve Ankara Hükümeti aleyhine konuşmalar yaptığı ihbar edilmektedir.[5] Malatya'daki faaliyetlerini ihbar eden mektup aşağıdadır:[6]

3/2/37
Dahiliye Vekaleti Celilesine,
Mahrem ve zata mahsustur.

Vazifedar bir memurumuzun gönderdiği raporun esaslı mevadı ... ve zeylen arz olunmuştur efendim.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili

1. Şeyh Servet Efendi, Malatya'da taassub-ı diniye ifrat-ı temessükle bir vaaz vermiştir. Bu vaazda halkın hissiyat-ı diniyesine nafiz olarak zamanında vaziyete hâkim olabildiği istihdaf etmiştir.

2. Malatya mal müdürü Halil, tahrirat müdürü Talat, komünist kâtibi Nazım Nami, Malatya mebusu Lütfi Beyler Bolşevik Partisine mensupturlar.

3. Malatya mebusu Lütfi ve Akçadağ kaymakamı Vakkas Ferit Beylerin neşr ettikleri fikirler şayan-ı dikkattir.

Ez cümle (Heyet-i vekilenin askere hakim bulunduğunu, işine gelenlerin heyet-i vekileden birer suretle teb'id edildiği, vergilerin de heyet-i askeriye tarafından ... edilmekte olduğu, Vakkas Ferit Eskişehir'de Bolşevizm lehine verdiği konferans sebebiyle Mustafa Kemal Paşa tarafından tevkif edilmek istenilmiş ise de ma'hud Edhem'in tavassutu üzerine bu karara heyet-i vekilenin razı olmadığı) propagandanın esasını teşkil etmektedir.

Meclis'te görüşme

22 Ocak 1921 tarihinde Meclis yukarıda verilen şifre telgraflar üzerine "Bursa Mebusu ve Diyarbekir İstiklâl Mahkemesi âzası Şeyh Servet Efendi'nin komünizm propagandası yaptığına dair" görüşme yapmak üzere bir gizli celse yapmıştır. Şeyh Servet hakkındaki şikâyetler, tam da Mustafa Suphi'nin

5 ATASE, İSH Kutu 671, Gömlek 62, Belge no. 62-1
6 ATASE, İSH Kutu 671, Gömlek 46, Belge no. 46-1

Kars'tan zorla Erzurum'a gönderildiği gün, yani 22 Ocak 1921'de görüşülmeye başlanmıştır. Takririn sahibi Tokat Mebusu Mustafa Bey milletvekillerinin "memleketin istihlâs ve istiklâlinden ve Makam-ı Hilâfetin tahlisinden başka bir gaye takip etmeyeceğine dair yemin ettiği"ni belirterek "maatteessüf rüfekâyı kiramdan [arkadaşlardan] bazı zevatın" "bir takım cereyanlar, tevlidine ve binnefes bu hususta konferanslar tertip" ettiklerine dikkat çekerek "bütün rüfekâyı kiramın bu türlü fırkalar [komünist ve iştirakiyun] ve tefrikalardan içtinap etmesi [kaçınması] ve aksi hareketi sabit olanların Meclis'ten ihraç"ını teklif etmiştir.

> MUSTAFA BEY (Tokat): Efendiler geçenlerde Atpazarı'nda genç üç dört köylüye tesadüf ettim, konuşuyorlardı. Ben de kulak misafiri oldum. Köylüler diyorlar ki; burada bir cemiyet teşekkül etmiş, bolca para veriyorlarmış, hem oradan para alacağız, hem de zenginleri soyacağız ve saadetimizi temin edeceğiz. Bütün gün çift ile uğraşmaya ... para almışlar ... Ben bunları dinledikten sonra aşağı yukarı geldim, tahkikatta bulundum. İş bizim içimizde ... Karahisar Mebusu [Mehmet Şükrü], Şeyh Servet Efendi, bir de Mardin Mebusu üç. Bunlar birtakım ecnebilerden para almışlar, bilmem ne yapmışlar. Bunlar köylüleri teşvik ediyorlarmış. Biz buraya bunun için toplanmadık, düşmanı kovmak, memlekette ittihad hâsıl etmek, istiklâlimizi kurtarmak, hudutlarımızı tayin etmek için toplandık. Halbuki bunlar öyle bir bomba bırakıyorlar ki ne memleket, ne de halk kalmayacaktır. *(Alkışlar)* Millet birbirini kıracaktır. Zannedersem bu gibilerin Meclisten ihracı lâzımdır. Bizim müvekkillerimiz buna katiyen razı değildir (tbmm.gov.tr).

Fevzi Paşa da, Diyarbekir İstiklal Mahkemesi'ne atanan Şeyh Servet Efendi'nin yol boyu yaptıklarının "(P) teşkilâtına memuren" "memur-u mahsus" tarafından ihbar edildiği; mahkemelerin "bi-taraf ve müstakil" olması gerektiği; "Bu gibi hareketler ve düşünceler kati surette vazifesine tesir" edeceği, "Meclisi Âli neye karar verirse onun tatbik olunacağını" söylemiştir (tbmm.gov.tr). Anlaşılan Fevzi Paşa, "tarzı hareket"ini "caiz" görmediği Şeyh Servet'in görevden alınma işini Meclis'e havale etmiştir.

Görüldüğü gibi üç ay önce övgüler dizilen Bolşevizm/komünizm, yere göğe koyulamayan Şeyh Servet Efendi, şimdi kendisinin bulunmadığı oturumda mahkûm edilmektedir. Aslında mahkûm edilen hükümettir, hükümetin komünist-bolşevik faaliyetlere izin veren ve Bolşevik Rusya'yla ittifak politikalarıdır. Muhafazakâr milletvekilleri Bolşeviklerle ittifak politikasının mimarlarını taklitçilikle suçlamakta, Halk İştirakiyuncuların "Ümmeti İslâmiye'yi uçuruma sürüklemek" istediğini iddia etmektedir:

BASRÎ BEY (Karesi): Âlemi islâmın inhitatı esbabından en mühimmi hepinizce malûm olduğu üzere taklitçiliktir. Nazarferip [gözboyayan] nazariyeler, yaldızlı haplar gibi bu millete yutturulmak istenilmiş. Bu milletin hüviyeti milliye ve mahiyeti hakikiyesi unutularak millet bu surette kendi benliğinden uzaklaştırılmıştır ve bu yüzden âlemi İslâm inhitata sürüklenmiştir. Efendiler tarihin müselsel birtakım vekayiinden bahse hacet yoktur. Son seneleri nazarı itibara alırsak görürüz ki biz bir vakit Fransız olduk, bir vakit İngiliz olduk. Harbi umumî zamanında Almanlığa kalktık. Kâh sakallarımızı traş ettik vesaire. Hulâsa kendi hüviyeti milliyemizi, kendi mahiyeti hakikiyemizi ayaklar altına aldık. Garbi mütemadiyen taklit ettik. Şimdi de Bolşevik olmak istiyoruz. Eğer Bolşevik olalım demekle derhal Bolşevik olmak kabilse ve bunda memleket namına bir faide hâsıl ise olalım. Fakat bu Bolşevik olalım demekle olacak bir şey değildir. Bir kerre Bolşevikliğin doğmasını icabeden esbap bilhassa Türkiye'de mefkuddur. Türkiye, Rusya değildir. Türkiye Rusya gibi ruhaniliğin tahakkümü, emperyalistliği, kapitalistliği terviç eden dar bir dine malik değildir. Türkiye ve bütün âlemi İslâm öyle bir dine maliktir ki teavünü ve uhuvveti hakikiyeyi, bir çok içtimaî, siyasî hattâ bedîî bir çok esasları muhtevi olduğu için burada ayrıca Bolşeviklik tatbikine imkân ve hacet yoktur. Binaenaleyh Bolşeviklik bizim memleketimizde, bizim muhitimizde kabiliyeti tatbikiyeden mahrum bir nazariye halindedir.

Efendiler, içtimaî meseleler böyle beş on şahsın meydana atılıpta ruhan tebdili tabiiyet etmesiyle halledilmesi mümkün olan şeyler değildir, içtimaî mesail senelere, hattâ asırlara ihtitaç messeden şeylerdir. Bunlar bir kaç günde halledilebilir şeyler değildir. Vakıa Bolşeviklerle muhadenet ahitnamesi yaptık. Bu siyasî bir şeydir. Fakat Ruslar bizi kendileriyle muhadenet tesis ettiğimizden dolayı Bolşevik yapmak istemiyorlar. ... Bugün Şarkta, Hilâfet diyarında bulunmak itibariyle kendilerini öteden beri himaye ettiği bir âlemi İslâm var ki, o âlemi İslâm Bolşeviklerin yanlış, muzır birtakım cereyanlarına maalesef sürüklenip gitmek üzeredir. Şark âlemi İslâmı ile herhalde bizim aramızda sıkı bir ittisal ve irtibat temin etmek, tesis etmek ve Bolşeviklik hakkında Müslümanlığın alacağı vaziyet, hattı hareket nedir, bunu tespit ve tayin etmek menafii aliyei îslâmiye icabatındandır (tbmm.gov.tr).

BASRÎ BEY (Karesi): Bugün maalesef Meclisimiz içinde Bolşevizm, bizim arkadaşımız mevkiinde olan Şeyh Servet Efendi çıkmış, Bolşeviklik ile Müslümanlığı güya kendi kafasına göre mezç ederek, güya Bolşevikliğin, Müslümanlığın istediği bir şey olduğunu propaganda etmek istiyor. Buna, bu harekete karşı hiddetle mukabele değil, fikirle mukabele etmek lâzımdır. Mamafih Şeyh Servet Efendi'nin bulunduğu mevkide ika etmesi melhuz ve muhtemel olan sui tesirleri izale için buraya derhal çağırılması lâzımdır.

Şeyh Servet Efendi'ye karşı ilmî bir surette müdafaa etmek lâzımdır. Bir risale neşretmiş, doğru eğri. Buna karşı bir risale ile mukabele ve müdafaada bulunmak lâzımdır ve bu yalnız umuru şeriyeye ait bir vazife de değildir. Fakat Şeyh Servet bir çok Müslümanları zehirlemiştir. Bizim vazife-i diniyemizdir. Efendiler yapılacak ifsadat ve ihlâlat o kadar vasidir ki, bugün **Anadolu vahdeti milliyesinin tarumar edilmesi gaye olarak kabul edilmiştir.** Anadolu'yu dağıtmak bu gibi fesede için bir umdedir ve istihbaratıma nazaran bunların saiki harekâtı da, ecnebi elleri, ecnebi paralarıdır. Geçenlerde **Halk İştirakiyyun Fırkası** mensubininden bir zat ile görüşüyordum. Kendisinin Meclisteki bir mevkii mühimmi vardır. Dedim ki; birader sen Mecliste mert olarak tanınmış bir adamsın. Böyle, öyle bir uçuruma gidiyorsun ki ölüyorsun, uçurum içinde boğulacaksın. Seni tahzir ediyorum. Bu melun teşkilâtın içerisinden çık, dedim. Benim saffetimi ihtimal bildiğinden dolayı olacak ki dedi: "Efendi; bizim yürüdüğümüz yol Müslüman yoludur." Dedim mirası kaldırıyorsunuz. Müslümanlık, mirası kaldırmamıştır. Miras hakkında bir çok hususu katia vardır Kuranı Kerimde. Buna ne dersin? "Sen" dedi, "bilmiyorsun Hazreti Peygamber aleyhisselâtı vesselamın malına kimse mirasçı olmamıştır". Dedim, "bu maaşiri enbiyaya mahsus bir şeydir ve bu da ayrıca bir nas ile halledilmiş bir meseledir. İslâmiyette miras kalkamaz ve kalkmakta bizim menafiimize muvafık değildir". Hulâsa efendiler bunları o Şeyh-i fazıl o derece iğfal etmiş ki bu zavallılara acımamak elden gelmiyor. Fakat yalnız kendilerini uçuruma götürse, Allah belâsını versin der geçeriz. Fakat bütün Ümmeti İslâmiyeyi de o uçuruma sürüklemek istiyor. Efendiler, demin arzettiğim veçhile bu mesele sopa ve cebir meselesi değil, bir fikir meselesidir.

Fikir sahasında Bolşeviklik esasatı ile iştigal etmek ve Müslümanlığın menafii âliyesi ... bunları da meydana atmak suretiyle kendimiz için derece-i vücuptadır ve bu da müttefekkirini İslâmiyeye düşen bir farizadır. Binaenaleyh bendeniz öyle istiyorum ki bu vecibei diniyeyi, bu farizai diniyeyi bu Meclisin mütefekkirini ifa etsinler. Ümmeti İslâmiyeyi bu dalâletcen kurtarsın. Bir kaç sözle halledilecek mesele değildir. Şu halde Müslümanlığın esasatını meydana atmak ve takip edilecek hattı hareketi tayin etmek yalnız Türkiye'de yaşayan Müslümanlara değil, Rusya'da bu hattı hareketler hakkında mufassal, müdellel ilmî risaleleri neşir ve tevzi etmek lâzımdır. Ta ki bu suretle 350 milyon Müslümanı da bu dalâletlerden kurtarsın. Son vazifei diniyesini ifa etmiş olsun (tbmm.gov.tr).

VEHBİ EFENDİ: Bu adam şer'i kisvede ve hoca suretinde böyle milletin anane ve esasatı diniyesini tahrife sayettiği, risalesiyle ve şu yazılan telgrafla malümdur. Bu adamı Hükümetten ve Meclisten rica ederim, derhal geri döndürsün. **Hakkında takibatı kanuniye icra olunsun** ki şu Meclis Müslümanlı-

ğa hadim olduğunu bilsin ve Müslümanların kalbi bize bir kat daha raptolunmak için bu vazifeyi icra etmesini teklif ediyorum.

YAHYA GALİP BEY (Kırşehir): Bolşevikliği İslâmiyetle mezcetmek akılsızlıktır. Eğer Bolşeviklik İslâmlık ise, onlar İslâmlığı kabul etsinler. Mecburiyet göremem. Komünistlik ve Bolşeviklik bizim. vatanımızdan çıkmalıdır. Biz onlara yol vermeliyiz. ... Ben arkadaşlarımın her birini muhterem mevkide görürüm. Binaenaleyh temenni ederim ki; içimizden Bolşevikliğe ve Komünizme sâî olanlar bu işten tecerrüd etsinler ve desinler ki: Büyük Millet Meclisinin takibedeceği gaye; gayei islâmiyettir. Sizin aleyhinizde bulunan Hıristiyanlar da sizinle beraber olacaktır. Herkesin hukukunu temin de Bolşeviklikten yüksektir, işte maruzatım bundan ibarettir (tbmm.gov.tr) (abç).

Muhalefet anti-komünizm bahanesi ile Mustafa Kemal'e vuruyor

Anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir'in başını çektiği Sovyetler Birliği ile ittifak politikasına muhalif kesim, THİF ve Bakü'den gelen TKP'yi bahane ederek bütün gücü ile saldırmaya başlamıştır. Karabekir'in Bolşeviklerle ittifak politikasında aldığı tutum ve şahsi kinler, hükümete karşı olan muhalefeti birleştirmiştir. Bir yanda saltanat ve hilafet savunucuları, "İngiliz muhipleri", öte yanda vali olunması engellenen Hüseyin Avni gibiler bulunmaktadır. Hüseyin Avni hükümeti "komünistlere nakden muavenette bulunmakla" yani komünist fırkalara para vermekle suçlamaktadır. Bu çalışmada incelemeye çalıştığımız bütün süreci bir de Hüseyin Avni'nin dilinden, son derece eleştirel bir üslupla okumak ilginçtir. Bu nedenle çok az kısaltarak aktarıyorum:

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum): Efendiler, Meclisi Âli'ini teşekkülünde âdeta istinatsız bir halde olduğundan kendisi için bir halâskâr, kendisine bir istinatgâh arıyordu. İşte o zamanlar... Türkler Yeşil Ordu teşkil etmiş, o biri Kızıl Ordu. Müttefikan geliyorlar, bizi kurtaracaklar diye kulaklarımız doldu. Belki de bizim kuvve-i maneviyemizi tamir için söylenmiş sözlerdir. Şeyh Servet Efendinin burada bir kaç defa söylediği uzun nutukları hep alkışladık. Bundan bir ders almalıyız. Ben dahi alkışladım. Fakat o sırada Erzurum'dan aldığım malûmata nazaran anlamadığımız bir tufan geliyor, o tarafa doğru. Bu taraftaki akisler Âlem-i İslâm geldi. Efendiler; Rusya'da Bolşevizm, Komünizm, hakiki Marksizm. Buradan Hükümet bir heyet göndermişti. Onlar da gözleriyle görmüştü ki, istihsalât durmuş, ziraat durmuş, herkes aç kalmış, sağa sola saldıran bir kaç haydut bunlara Kızılordu diyorlardı. Şarktan da maalesef yanlış haberler geliyordu. Komünizme taraftar olmasına imkân olma-

makla beraber, Kâzım Paşa Hazretleri, vermiş oldukları telgraflarda ... Yani o kasdi değildir, ya bilmeyerek ... şu geldi böyle söyledi. Tabiî ben arkadaşlarla görüştüm. Memleketimiz daha ziyade yakın olmak dolayısıyla bu tufanı daha yakından görmek istedik. Hükümet nezdinde teşebbüste bulunduk. Müsaade aldık. Meclisi Âliden giderken yine yolda halk bilmeyerek, rüyada görmüş gibi, Bolşevikliğe âşık olmuş. Anadolu'ya geçerken soruyor, Bolşevik misin?.. Bolşevikler bizi kurtaracaktır, sözlerine çok maruz kaldım. Erzurum'a gittiğim zaman Bakû'de teşekkül eden kongreye, Üçüncü Enternasyonal'e giden arkadaşlarıma tesadüf ettim.

O sırada Nuri Paşa'nın ordusu bakiyesi gelmişti. Onlardan Bolşevikliği sordum. Dediğim gibi, aç ve çıplak kalmış, istihsalâtı durmuş, artık sağa ve sola salmış, zaifleri ölüyor. Bunlar Azerbaycan'a geçmek istemiş. Azerbaycan bunlara muavenet göstermek istemiş. Demişler ki; bizim o Mustafa Suphi denilen adam gibi birtakım serseri insanlar, vatansız insanlar Azerbaycan'a dolmuş, Azerbaycan'da propaganda yapıyorlar, Türkiye'yi kurtarmak için. Mamafih yine propaganda meclisinde Büyük Millet Meclisine müracaatta bulunulmuş. Azerbaycan'a müracaatta bulunulmuş ... Geçmek için müsaade istenilmiş, Azerbaycan'da propaganda böyle câri imiş ve Azerbaycan ordusuna nüfuz etmiş. Sakın bu orduya silâh atmayın. Bolşevik orduları garp cephesine geçecek. Bir gün arzu buyurulursa getirin okurum size, bu mealdedir. işte Bolşevik ordusu yardım edecek...

Bu itikad Azerbaycan ahalisine intişar etmiş. Bizden bugün Azerbaycan'da ihlâlatta bulunan insanlar var. Hattâ bir gün bir kongrede diyorlar ki, bizim istiklâlimizi Türk kardeşlerimizin uğruna kurban edelim. Onlarsız biz yaşayamayız. Gelsin Rus orduları buradan geçsin. Bizi halâs edecekmiş, propaganda bu. Hatta ... Halil Paşa gidiyor, o kongrede bulunuyor,[7] Bolşeviklerle anlaşılıyor, Rusları içeri çekiyor. Bu böyledir. Bolşevikler Azerbaycan'a girer girmez üç, beş, on gün hali istirahat, filan, adalet göstermek istiyorlar. Ondan sonra Gence'de Ermenileri teşvik ediyorlar. Onlar Bolşeviklerden bir kaç adam öldürüyorlar. Derken bir karışıklık, Nuri Paşa da Bolşevikler aleyhine bir tarafı iltizam ediyor. Her şey zirüzeber oluyor, yalnız Karabağ ve o havalide ... on gün sonra efendiler Bakü'de ... onların hepsi kesiliyorlar. Sonra 135 milyon altın alıp götürüyorlar, bankalardan. Niçin götürüyorsunuz diyorlar. Diyorlar ki; Ruslar harp ile meşgul iken siz para kazanıyordunuz, bunlar Ruslarındır. Pencere perdesine varıncaya kadar çekip götürüyorlar. Bunların bütün emvali ellerinden alınıyor. Bir bağda iki oda veriliyor.

[Bakü] Kongresi esnasında Ruslar da irtikâp olunan hatayı resmen kongrede söylemişlerdir. O kongreye bir çok İslâmlar gitmişti. Bizden elli altmış kişi gitmişti. Sonra aktarı âlemi İslâmdan, her taraftan gelmişlerdi. ... Bizim Ko-

7 27 Nisan 1920'de toplanan son Azerbaycan Parlamentosu'nun toplantısını kastediyor.

münistler itiraf etmelidirler ki, geçen sene hiç Komünist değillerdi. Ruslar tarafından aşılanmıştır. Bu sekiz aylık bir Komünistliktir. Kendilerinin artık bu itikadlarını takdis etmeyeceğim.

Sonra efendiler; bugün bizi istilâ eden cereyan Rusların cereyanıdır. Rus ordusu inandığımız gibi değildir. Bunlarda kabiliyet-i harbiye yoktur. Birtakım serseri ve kabiliyeti harbiyesi zaif kimselerdir (tbmm.gov.tr) (abç).

Erzurum'da başlayan muhalefet cereyanını Hüseyin Avni kendi sözcükleriyle şöyle anlatmaktadır:

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum): İşte bu hakikatleri arzederken Erzurum böyle şirazesiz bir iş karşısında lâkayid kalamazdı. Bize, "teşebbüste bulununuz" dediler, "ne teşebbüsünde bulunalım?" Bir mikrop gibi aç kalmış, memlekete saldırmak istiyor. Memleket sizin, diyor, babanızın malı mı?.. Taraftar peyda edebilmek için mümkün ise sizin malınız komşuların, komşuların malı sizin ... İnsan doğduğu zaman nerenin malı olur? Kürrei arzın... Hiç kıymeti yokmuş gibi. Ne ise düsturları nedir bilmiyorum, belki iyidir. ...

Maalesef bu teşkilât ordu arasında da var. Erzurum'a girdiğimiz zaman, muhtelif cereyanlar vardı. İçlerine girdim, birtakım ordu zabitanı arasında bunun askere sirayet edeceğinden de korkuyorlardı. Nefere; "atı timar etmeyeceksin", "memleketine gideceksin" gibi propagandaların efrada tesiri olmuyor değildi. Propaganda birtakım safdil insanlara nüfuz etmekten halî kalmıyor. Ordunun başındaki Kâzım Paşa Hazretlerine müracaat ettik, "ordu da bir şirazesizlik acaba olabilir mi"; dedik. "Mamafih" dedi; "kanaatıma gelince: Belki efendiler garip gelecektir sözüm, benim kanaatıma kalırsa, İslâmiyetle Bolşeviklik arasında pek az fark vardır" dedi. "Bunda miras, zekât yok Paşam" dedim; "bizim akidemizle bu tevafuk etmez. Beni mi kandırıyorsunuz, yoksa ne buyuruyorsunuz?.." Kâzım Paşa dedi ki, "bugün iki siyaset vardır. Garp, şark siyaseti. Bizim garple, İngilizlerle anlaşmamız kabiliyeti var mıdır?" "Yoktur" dedim. "O halde bizim şark ile anlaşmamız zaruridir, şark siyasetini takibe mecburuz", dediler. Hattâ kendileri şu kanaatta idiler ki; bu mutlaka bizim memlekete giriyor. ... Belki Hükümet Garbe karşı bir gösteriş yapıyor. Sizi de böyle sevk ediyor. Bolşevik görünmemiz. Evet, biz Bolşevikliğe yakın göründükçe Garpliler bize doğru geliyor. Hükümet böyle bir siyaset takip ettikçe İngilizler bize tekarrüp ettiler. Bolşeviklik sebebiyle bize müsait şeraitle sulh yapabilirler. Sulh yaptıkları zaman Ruslarla muhalif vaziyete girer miyiz? Evet girmemek için çaresi, herhalde Komünist görünmelidir. Hatta efendiler arkadaşlarınıza ... "bundan başka bizim için çare-i necat yoktur ve bana Bolşevikler söz verdi. Ben murahhası askerî tayin olundum. Bu teşkilâtı memleketi içinde yapacağım" buyurdular (tbmm.gov.tr) (abç).

Hüseyin Avni, hükümetin, Bolşevik Rusya ile ittifak anlaşması yapmak için çırpınmasına karşın Bolşeviklerin buna yanaşmamasını şimdi hükümetin başına kakmaktadır. Fırsat ve iklimi uygun bulan Hüseyin Avni, eteğindeki bütün taşları dökmektedir.

> HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum): İşte efendiler bu cümleden harp ediyorken Ordumuz Gümrü'ye girdi. Bir kaç Ermeni'nin hapis olunduğunu işittik. Bize geldiler ... malûmu âlileridir ki biz de harbi Ermenilere yapmadık, yalnız Taşnaklara yaptık. Bunların arasında fark vardır. ... Rus Bolşevikleri Ermenistan'a girmezden evvel Gümrü'de Bolşevik Ermeni hükümeti teessüs etti. Maksat da Taşnaklarla ikisinin arasına münaferet sokmak idi. Evet bugün Ermeniler hudut içerisinde ifsadata başladılar. Şimdi en büyük necat beklediğimiz kapı şark kapısı ... Maalesef Ermeni sulhu akim kalmıştır. **Zannediyorum ki Erzurum valisi ve Necati Bey bunun sebebini de söylemiştiler**[8] *(müdahaleler)* (tbmm.gov.tr) (abç).

Hüseyin Avni'nin konuşması bu noktadan sonra protesto edilmeye başlanmıştır. Bu nedenle konuşma tutanakları da tam tutulamamıştır:

> HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum): Efendiler, katiyen **ne Hükümete hiç kimseye taarruz yoktur.** Dinlemezlerse inerim. Hastalık kabil-i tedavidir. Hastalıklarını tedavi ettirmek Hükümetin muttali olmadığı hakikati kendilerine söyleyip... *(Devam devam sesleri)* Ben **Hükümetin hatası varsa onu söylemekten çekinmem. Arz ettiğim gibi efendim, [Bolşevik Rusya'yla] sulh meselesi niçin akim kalmıştır?** Tabiîdir ki Bolşevikler geldiler, Ermenileri sigorta ettiler... Hafi celseye talik ettiniz, "sulh geri kaldı, akim kaldı. Ermeniler hududumuzda tekaküm etti. Belki de tâ Ankara'ya ... Bugün propaganda yapıyorlar. Belki Ankara'ya ... paraları Erzurum'da da fenalıklar yapıyor... İngilizlerin propagandalarına ... Ondan korkar da. Ruslar Ermenileri içerimize kadar sokup da ... para sokup ... Ben bu hakikati neden söylemeyeyim? Ona ben gülerim, O vakit veyahut **ben de vazife-i tarihiyemi yapıyorum** muaheze ederim (tbmm.gov.tr) (abç).

Karabekir'i Bolşeviklikle suçlayan Hüseyin Avni, bu kategoriye Moskova'ya antlaşma imzalamak için giden Yusuf Kemal'i de koymaktadır. Hüseyin Avni, Mustafa Kemal'in Şark Cephesi komutanını ve dışişleri heyetini yerden yere vurarak aslında Mustafa Kemal ve onun hükümetini eleştirmektedir. Hüseyin Avni, sözü nihayet, Mustafa Kemal'in kurduğu ve bütün bakanların üye olduğu resmi Komünist Partisi'ne getirir:

> HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum): Şimdi efendim Rusya'dan bize bir hastalık olarak gelen ... hem onu arzediyorum size, hem Bolşevikliğin mahiyetini an-

8 Biraz sonra Mustafa Kemal'in eleştireceği sözler bunlardır.

latıyorum. Şimdi tabiîdir ki yine size söyleyeceğim. Yusuf Kemal Beyle de yolda görüştük. Hükümetin bu ittifakı ... Hükümet gönderiyor. Hükümetin kendi siyasetini Avrupa'ya karşı ... Hükümet beyanatında söylerse cevabını veririm. Bugün Yusuf Kemal Bey hocam da gitmişti ve bana demişti ki; "ben komünistim". Hükümetin namına ittifak etmek ... şöyle böyle Hükümetin namına giden Yusuf Kemâl Bey de bana dedi ki; "ben de komünistim, memleketin selâmetini bunda görüyorum". Şahitsiniz. Şeyh Servet Efendi meselesi değil ki bu. Bir kere Hükümet müsaade etmiş, burada bir Komünist Partisi yapmıştır efendiler. Bendenize cevaben Muhittin Baha Bey dedi ki "biz müsaade-i mahsusa ile Hükümet müsaade ederek, menfaati memleket noktasından vazife-i vataniye olarak yapmışımdır, ben milliyetperver bir adamım" dedi. Milliyetperverlik, komünistlik düsturiyle tevem değildir. Demek ki ya Hükümet veyahut kendisini aldatıyor. O hata olarak, gösteriş olarak, böyle yapmak istiyor. Daha ileri giderseniz ben çok katiyetle biliyorum. Zannederim Hükümet Komünistlere rıakten muavenette bulunmuş, yani Komünist fırkalarına para vermiş. O da usulsüz ya ...

Şimdi Bolşeviklik İslâmiyet ile kabili telif midir, değil midir? Her meslek erbabının vicdanına havale ederiz. Memleketi bu felâketten nasıl kurtaracağımızı düşünelim, hep beraber çaresine bakalım. Efendiler; bu Şeyh Servet meselesi değildir. Bu zannediyorum ki Hükümetin hal ve fasledeceği meseledir. Mustafa Suphi'yi ... Tabiîdir ki şahsı hakkında nasıl bir adam olursa olsun ona karışmam ... memleketimizden koğulmuş. Hüsrev Bey'in de sınıf arkadaşı olsa gerek, bu sebeple kendileri daha iyi bilirler zannederim. Sonra Sinop'a nakledilmiş, Rusya'ya kaçmış. O adamın bizim burada, bir çok zevatı âliye ile temas ettiğine zahibim. (Muttali bulunuyorum.) Bize Rüştü Beyden; Kâzım Paşadan mektup aldığını söylemişlerdir. Mustafa Suphi kendi başına hareket eder değildir. Şark cephesinde bu adam yalnız başına değildir. Şark Cephesine bir heyet göndeririz. Şark Cephesi tetkike muhtaçtır. Bu yüzden ileri geri sözleşmişizdir, ben bir hakikati söylüyorum. Belki bitaraf değilim, aksi çıkarsa namussuzum. Bir heyet gönderin Şark Cephesine. Bu millet bu hükümet namına mektup yazan, söz söyleyen her kimlerse onların da cezasını verdiriniz. En büyük vazifeniz budur efendiler (tbmm.gov.tr) (abç).

Görüldüğü gibi, muhafazakâr muhalefet hükümeti eleştirmek için her vesileden yararlanmıştır. Vehbi Efendi THİF'nin yayın organı olan *Emek* gazetesini şikâyet ettikten sonra hükümete hesap sormuştur: "Şimdi ben erkânı hükümetten soruyorum: Hükümet bu gazeteyi gördü mü, görmedi mi?" Mustafa Kemal: "Gördü, gördü. Hükümet bu gazeteyi İstiklâl Mahkemesine vermiştir, yarın muhakemesi olacaktır. Hükümet uhdesine terettüp eden

vazifeyi ifa etmiştir" diye cevap vermiş ve Meclis'ten "Teşekkür ederiz sedaları" yükselmiştir. Bu örnekten de net olarak görüldüğü gibi, Mustafa Kemal, muhalif milletvekillerinin öfkesini dindirmek ve onları teskin etmek için, bundan sonra komünizme geçit vermeyeceğini göstermek istemektedir. *Emek* gazetesi bu hengâme içinde, muhalefetin isteği doğrultusunda kapatılmış olmalıdır.

Mustafa Kemal muhafazakâr muhalefete cevap veriyor

22 Şubat 1921 de yapılan gizli oturumda, muhalefetin her alanda ağır eleştiriler yöneltmesinden sonra Mustafa Kemal kürsüye tekrar gelmiştir. Bolşevizm, Bolşevik Rusya ve Mustafa Suphi hakkındaki görüşlerini, neden bir resmi TKF kurduklarını anti-Bolşevik muhalefeti tatmin etmek için en sert sözcükleri seçerek anlatmıştır:

> MUSTAFA KEMAL PAŞA (Ankara): Efendiler, zannediyorum ki gayet mühim ve ciddî bir mesele üzerindeyiz. ... Bendeniz de bu münasebetle bu mevzuda, gerek Hükümet namına ve gerek şahsım namına bir kaç noktayı muhtasaran arzedeceğim.
>
> Hakikaten milletimizin hali ve amali ciddiyesi zannediyorum ki cümlenizce bariz ve katî surette muayyendir, işte bu amali hakikiye-i milliyeyi istihsal etmek maksadiyle, burada dahi içtima eden Meclisiniz, noktai nazarlarında takip edeceği esasatta, bu muhassala-i milliyeden emel ve arzu noktai nazarından ayrılamaz. **Şüphe etmiyorum ve hiç kimsenin şüphe etmeyeceğini zannediyorum ki Büyük Millet Meclisi ve onun Hükümetinin bugüne kadar takip ettiği siyaset tamamen amal-i milliyeye mutabıktır.** Bu siyasetin ne olduğunu tekrara lüzum görmem. Yalnız iki kelimesini zikredeceğim, ki o da hududu milliye dahilinde milletin istiklâlidir ve bu gayet kuvvetli ve büyük mana ifade eder esastır. Bugüne kadar bu esastan ayrıldığımıza delâlet edecek en ufak bir emareyi bile göstermek mümkün değildir.
>
> Efendiler, bu iki esas üzerinde yürüyen insanlar, düşünen dimağlar **bittabi Komünizmin vasi ve bu kuyudatını parçalayan esasları ile mutabakatta bulunamaz.** Binaenaleyh Heyeti Âliyenizin takip ettiği siyaset hiçbir vakitte **Komünistlik esasına müstenit değildir. Bu böyledir, bunu tekrar ediyorum, bir defa daha.** Fakat yine malûmunuzdur ve cihanın malûmudur, ki bu millî esaslarına derin rabıtalarla sadık kalan Meclisiniz **ve Hükümetiniz müstakil bir devlet olarak Rusya Bolşevik Cumhuriyeti denilen bir devletle münasebatı siyasiyesinde hiçbir vakit Komünistlik ile Bolşeviklik esasatını dahi telaffuz etmemiştir.** Zannediyorum ki Hariciye Vekiliniz muhtelif vesilelerle

bu ciheti izah etmiştir. Binaenaleyh bendeniz tekrar ediyorum, milletimizin, devletimizin, Heyeti Âliyenizin Ruslarla olan münasebatı doğrudan doğruya iki müstakil devletin karşı karşıya olan ve her biri kendine ait olan gayelerini tamamen mahfuz bulundurmak şartiyle, bugüne kadar böyle olduğu, bugünden sonra da böyle devam edeceğine şüphe etmeyiniz.

Rus Bolşevik Hükümeti resmiyesi, ricali tesmiyesinin bizim olan, bizim resmî ricalimizle olan temas ve münasebetlerinde Rusya dahilinde bu milletin soysuz, herhalde sersem birtakım evlâtları oralarda da serseriliklerine devam etmişlerdir. İşte bu serseriler bir iş yapmak hülyasına kapılarak zahiren memleketimize ve milletimize nâfi olmak için Türkiye komünist fırkası diye bir fırka teşkil etmişlerdir ve bu fırkayı teşkil edenlerin başında da Mustafa Suphi ve emsali bulunmaktadır. Bunlar doğrudan doğruya bir hissi vatanperverane ile ve bir hissi hakiki-î millî ile değil, benim kanaatımca belki kendilerine para veren, kendilerini himaye eden ve bunlara ehemmiyet atfeden Moskova'daki prensip sahiplerine yaranmak için birtakım teşebbüsatı serseriyanede bulunmuşlardır. Bunların yaptıkları teşebbüs Rus Bolşevizmini muhtelif kanallardan memleket dahiline sokmak olmuştur. Bu suretle memleketimize, milletimize hariçten komünizm cereyanı sokulmaya başlanmıştır.

Diğer taraftan efendiler, memleket dahilinde komünizmin ne olduğunu bilmeyen, fakat bu esasata müsteniden tekevvün etmiş olan, taazzuv etmiş bir Bolşevik kuvvetinin bizim için kuvve-i naciye olabileceğini farzeden birtakım insanlar dahi, hattâ bu hariçten gelen komünizm cereyanına temas etmeksizin kendiliğinden komünizm teşkilâtı yapmak hevesine düştüler. Bir zaman geldi ki Ankara'da, Eskişehir'de, şurada burada memleketin hemen bir çok yerlerinde bir çok insanlar, birbiriyle rabıtadar olmaksızın, komünistlik teşkilâtı kurmaya ve aynı zamanda hariçten de birtakım insanlar serseri surette memlekette dolaşmaya ve aynı zamanda propaganda yapmaya başlamışlardır. Daima esasatma muhafaza-i sadakat etmekte en büyük faideyi gören Heyeti Vekileniz bunun için müsmir bir neticeyi düşünmek mecburiyetini hissetti. Herhalde bu memlekette ve bu millet içinde komünizmin mahalli tatbik bulamayacağına kani idi ve kanidir. Komünizmin ne olduğunu bilirse münevveran, o zaman memleket dahilinde tatbikine cevaz verilebilir. Fakat münevveran dahi dahil olduğu halde Halk, Ordu Komünizmin ne olduğunu bilmiyor. Yalnız kuvve-i naciye olabileceği itikadına zahip olmuş ise o zaman körü körüne cahilane komünizm olabilir veyahut milletin bir kısmı kalili, kısmı cüzisi temayül edebilir. Bu suretle ekalliyetin ekalliyeti denecek mertebede tekevvün edecek bu kuvvet kendini şâmil ve hâkim bir kuvvet farzederek, çünkü vukufsuzluğu veçhile bir teşekkül olacağından derhal memleket dahilinde –Bittabi bu gibi inkılabatın heyeti umumiyei milliyemiz tarafından derhal imha edileceğine mutmainiz– herhalde bir feveran olabilir, bir

inkılap teşebbüsü olabilir. Bu itibarla Hükümet tedbir düşünmek mecburiyetinde kalır (tbmm.gov.tr) (abç).

Mustafa Kemal konuşmasına, ittifak yapmak niyetiyle yaklaşılmış bir sınır komşusu olan Sovyet Rusya'yı rencide etmemek için dikkatli davrandıklarını söyleyerek devam etmiştir: "Rusya'dan gelen her adamı denizden gelmiş ise vapurdan çıkarmamak, karadan gelmiş ise hudut haricine defetmek gibi zecri, şedid, kırıcı" tedbir kullan[madık] ve bunu faideli addetmedik." Bu davranışlarının sebebi fikir cereyanlarına ancak karşı fikirle cevap verileceğine inanmak olduğunu söyleyen Mustafa Kemal, güvenilir bazı arkadaşlarıyla resmi TKF'yi kurduklarını, halkı kandırmak istemedikleri için adını komünist koyduklarını söylerken, THİF hakkında "doğrudan doğruya komünizm mahiyetini gösterir bir fırkadır ve mevsuk malumata göre burada bulunan Rus sefarethanesi ile dahi tamamen hal-i temasta bulunuyorlar" demiştir:

> MUSTAFA KEMAL PAŞA (Ankara): Efendiler, iki türlü tedbir olabilirdi. Birisi; doğrudan doğruya **komünizm diyenin kafasını kırmak; diğeri, Rusya'dan gelen her adamı derhal denizden gelmiş ise vapurdan çıkarmamak, karadan gelmiş ise hududun haricine defetmek gibi zecrî, şedid,** kırıcı **tedbir kullanmak.** Bu tedbirleri tatbik etmekte iki noktai nazardan faidesizlik görülmüştür. Birincisi; siyaseten hüsnü münasebatta bulunmayı lüzumlu addettiğiniz Rusya Cumhuriyeti kamilen komünisttir. **Eğer böyle zecri tedbir tatbik edecek olursak o halde bilâ kaydüşart Ruslarla alâka ve münasebette bulunmamak lâzım gelir.** Halbuki biz bir çok mülâhazatı siyasiyeden, bir çok esbap ve avamilden dolayı **Ruslarla temasta, müşasebatta, itilafta** bulunmak istedik ve istiyoruz ve isteyeceğiz. O halde tatbik edeceğimiz tedbirler de dostluğunu istediğimiz bir millet, bir hükümetin prensiplerini **tahkir etmemek** mecburiyetindeyiz. İşte bu noktai nazardan zecrî tedbir kullanmak istemedik. İkinci bir noktai nazardan da zecrî tedbir kullanmayı faideli addetmedik. Malûmu âliniz **fikir cereyanlarına karşı fikre istinat etmeyen kuvvetle mukabelede bulunmak, o cereyanı imha etmedikten başka, herhangi bir muhatabınızla, herhangi bir insanla konuşulduğu zaman onun herhangi bir fikrini kuvvet zoru ile reddederseniz,** o ısrar eder. Israr ettikçe kendi kendini aldatmakta daha çok ileri gidebilir. Binaenaleyh, **fikir cereyanları cebir ve şiddet ve kuvvetle reddedilmez.** Bilâkis takviye edilir. Buna karşı en müessir çare, gelen cereyanı fikriye mukabil fikir cereyanı vermek, fikre fikirle mukabele etmektir. Binaenaleyh **Komünizmin memleketimiz için, milletimiz için, icabatı diniyemiz için gayri kabil-i kabul olduğunu** anlatmak, yani efkârı umumiye-i milleti tenvir etmek en nâfi bir çare görülmüştür. İşte Hükümet böyle bir çareye tevessülle iştigal etmekle beraber, şüphe yok ki, gelen cereyanlar zamandan evvel fiilen mazarrat tevlit edebilecek hale gelme-

mesi için dahi bir taraftan da tedabiri lâzimeyi ittihaz etmiştir. Hükümet tenvir ile bu cereyanın önüne geçmeyi düşündüğü sırada, aynı suretle düşünen birtakım kıymetli ahlâklı ve her noktai nazardan şayanı emniyet arkadaşlar bana müracaat etmişlerdir. Bu zevat bu noktai nazardan bu memleket ve milletin menafiine azamî ne suretle hizmet edebileceklerini düşünüyorlardı. **İşte bu düşüncenin mahsulü olmak üzere Ankara'da Komünist Fırkası namı altında bir fırka teşekkül etti** (tbmm.gov.tr) (abç).

Mustafa Kemal kendi kurduğu TKP'yi savunurken, THİF'ye ve Bakü'den gelen TKP'ye en ağır sözcüklerle saldırmıştır:

MUSTAFA KEMAL PAŞA (Ankara): **İşte bu işi niyatı hasene ile yapmak arzu eden arkadaşların teşebbüsü Hükümetçe muvafık görülmüş ve kendilerinin vukuu müracaatları üzerine resmen müsaade edilmiştir.**

Yalnız bu müsaadeyi yapmakla Hükümet bir şey düşündü. Evet, komünizm içtimaî bir meseledir. Bunun her türlü esasat ve hakayikini istenildiği gibi söylemekte beis yoktur. **Yalnız maksadı teşebbüsü belli olmayan, mahalli dahi istenildiği anda meçhul bulunan birtakım kimselerin komünizm namı altında, Bolşevizm namı altında teşkilât yapmasını katiyen menetmek istedik** ve bu noktai nazardan Dahiliye Vekili bütün rüesayı memurini mülkiyeye dedi ki; **Komünistim diyen Hükümetçe resmen programı görülmüş ve mevcudiyeti resmen tasdik edilmiş cemiyete intisap edebilir.** Fakat kendi kendine teşekkül eden fırkanın Hükümete verdiği bir teminat vardı, ki o dahi her önüne geleni teşkilâta memur etmeyip, belki aklı başında mukaddesatı milliyeyi, icabatı diniyeyi şeraiti umumiyei millet ve devleti müdrik insanlar ancak bu gaye-i milliyeye sadık kalmak şartiyle tenviri efkâr edebilirlerdi ve ben eminim ki arkadaşlar, **Rus Bolşevizminin yapmış olduğu tahribatı bir çoklarımızdan daha iyi bilmektedirler. Hikmeti mevcudiyetlerinin kalmadığına kani oldukları dakikada bütün millete hitaben bizzat kendileri Komünizmin bu memleket içinde kabiliyeti tatbikiyesi olmadığını kendileri ifade ederler ve dağılırlar. Bu fırka bu suretle teşekkül ettikten sonra Halk İştirakiyyun Fırkası namı altında bir fırka Hükümete müracaat etmiş bulunuyordu.** Bu fırka hakkında bir kelime daha ilâve etmek isterim.

Türkiye Komünist Fırkası, yani komünistliği ne Arapça, ne Türkçe yapmak istememiş olduklarını, yegâne gayelerinin halkı aldatmamak olduğunu, söylediğimiz şeylerin komünistlik olduğunu anlasınlar, düşüncesiyle kurulmuştur. Onun için doğrudan doğruya Komünist kelimesini tekrar ediyoruz ki halkı aldatmış olmayalım diye. Binaenaleyh, Türkiye Komünist Fırkası bu suretle memlekette teşekkül ettiği sırada, Bakü'da yine Türkiye Komünist Fırkası namiyle bir fırka vardı. Bu suretle, merkez kazası hariçte bulunan ve teşebbüsatı için talimatı hariçten alan bir fırkada reddedilmiş oldu.

Türkiye Komünist Fırkası, Türkiye için, Türkiye dahilinde çalışan bir fırka mahiyetinde tecelli ediyor. Halk Iştirakiyyun Fırkası, doğrudan doğruya komünizm mahiyetini gösterir bir fırkadır ve mevsuk malûmata göre burada bulunan Rus sefarethanesi ile dahi tamamen hali temasta bulunuyorlar. Bu hususta fazla bir şey söylemek istemiyorum.

Şimdiye kadar efendiler; Hükümetin nokta-i nazarları ve takip ettiği zaten malûm olan esasları bir daha tekrar ettikten sonra, Komünist teşkilâtına ne gibi mülâhazata binaen Hükümet serbesti vermiş olduğunu da izah ettim. Kısmen fakat yine bundan tevellüd edebilecek olan mahazire karşı dahi tedabiri sedide ve katiye tatbiki ve imkânı mahfuz bulundurulmuştur ve belki yakın zamanda bunun asarını göreceksiniz. Yalnız bir şey rica etmek istiyorum. Bir defa bendeniz reisiniz olmak itibariyle ve münasebatı diplomatikiyede Heyeti Âliyenizi temsil etmek itibariyle Hariciye Vekili ve Heyeti Vekilenizin her biri, hattâ azayı kiramdan dahi her biri bu meseleden bahsederken bir iki noktaya dikkatli bulunması lâzımdır. Alelıtlak kömüniste karşı söz söylerken Şark siyasetimize karşı söz söylemeyi tev'em görüyorum. Bu bir meselei içtimaiyedir. Şu ve şu sebeple memleketimizde gayri kabili tatbiktir. Fakat bunu kemali serbesti ile söyleyebiliriz. Yalnız Hıristiyan olan bir devlete münasebatı siyasiyede bulunmamıza bu mani değildir. Binaenaleyh biz komünistlik istemeyiz, öyle ise Şark siyasetini yapamayacağız demek doğru değildir. Bu gayet abes olur. Bittabi biz Ruslar komünist olduğu için onun aleyhinde bulunuyoruz. Bize gayri kabili tatbik olduğu için ve esasatı diniye ve şeraiti hayatiye ve içtimaiyemizle gayri kabili telif bulunduğundan olmaz diyoruz. Hüseyin Avni Bey, bu mebhasde idare-i kelâm ederken meseleden daha tavazzuh etti. Şark meselesine dair bütün mütalâalarını dikkatle takip ettiğim için bende şöyle bir kanaat hâsıl oldu. Bu kanaat mülâhazalarının bir şahısa mütedair olduğudur. Kendileri o şahsın ismini telaffuz ettiler. Dediler ki; Kara Kâzım Paşa ihlâl etti (tbmm.gov.tr) (abç).

Bu noktada Mustafa Kemal sözü Hüseyin Avni'nin Karabekir hakkındaki suçlamalarına getirip bir taşla pek çok kuşu birden vurmuştur. Bolşevik Rusya ile ittifak siyasetinde en yakın müttefiki olan Karabekir'i koruyup, Hüseyin Avni'nin kişiliğinde onunla hareket eden muhalifleri tuş etmiştir:

MUSTAFA KEMAL PAŞA (Ankara): Şimdi efendiler; Hüseyin Avni Bey biraderimiz gayet mühim bir meseleye temas ettiler ki, bunun hakkında hiçbir söz söylemek istemiyorum. Fakat kendileri temas ettiği için Heyeti Âliyenizden zihinleri teşevvüşe duçar olanlar bulunabileceği için bir iki kelime ile izah etmek istiyorum. Bir defa Kâzım Karabekir Paşa'yı içinizde tanıyanlar ve tanımayanlar vardır. Binaenaleyh Kara Kâzım Paşa gayet zeki, fatin ahlâklı, namuslu fevkalâde halûk, namuskâr, müdebbir bir adamdır ve bunların

fevkinde hasleti vardır, ki ilk temasa geldiği zaman Hüseyin Avni Bey anlayamaz. Ben de kısa temasta bayağı temasta anlayamadım. Gayet ketum bir zattır, işte böyle bir hali bulunduğu için Hüseyin Avni Bey biraderimiz Kâzım Paşa'yı tekdirde hata etmiştirler.

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum): Bir dakika müsaade buyurur musunuz?

MUSTAFA KEMAL PAŞA (Devamla): Müsaade buyurun, silsile-i kelâmımı katetmeyiniz. Kâzım Karabekir Paşa'nın evsafını arz ettikten sonra bizi idlâl mi, bizi tenvir mi etti? Buna dair fazla söz söylemek istemiyoruz. Yalnız ufak bir tereddüdü olanlar Kâzım Kara Bekir Paşa Hazretlerinin bir buçuk seneden beri şark ahvali hakkında her gün vermiş oldukları raporları ve onların kâffesini mütalâa ettikten sonra bir karara varması ve ona göre idarei kelâm etmesi iktiza eder. O zaman o mütalâayı yapan zatın bu kıymette, bu kudrette bir zat hakkındaki Kâzım Paşa Hazretlerinin kıymetlerini takdirde ne dereceye kadar hata etmiş olduklarını anlayacaklardır. Şimdi bunu ispat sadedine, en ufak bir misal olmak üzere, burada okunan telgrafnamede buna takaddüm eden bir vaziyet var. Mustafa Suphi geliyor. Bir defa Mustafa Suphi'yi herkesten evvel şarkta Hüseyin Avni Beyden evvel meydana çıkaran Kâzım Kara Bekir Paşadır. Yoksa Erzurum'da valiliğiniz değildir. Biz değiliz efendiler. Fatinâne bir surette yapmış olduğu, planı, herkesten evvel icabedenlere faaliyet veren Kâzım Kara Bekir Paşadır. Bilmem Bolşeviklere mütemayil imiş, Mustafa Suphi'nin bilmem nesi imiş... Herkesten evvel kuvvetli bir tedbir alan Kâzım Kara Bekir Paşadır. Ben arz ediyorum. Çünkü vesaik vardır. Şûradan buradan bu meseleyi tasvir eden telgraflarını birer birer getireyim okuyayım.

Sonra buyurdular ki; Paşa ile görüşmüşler, Islâmiyetle Bolşevizmin müsavi ... Binaenaleyh Kâzım Paşanın Bolşeviklik ve Komünistlik hakkındaki bütün mülâhazatı ve bütün noktai nazarları şimdiki ifadatım ile anlaşılan manadadır. Fakat bu sözlerle sizi imtihan etmiştir ve yine Kâzım Paşa beyanatı arasında şark siyasetinin lüzumu takibinden bahsetmiştir. Bunun için söz söylemeye lüzum görmüyorum. Bugün için şark siyasetini takip etmek, garp siyasetine ... Onu takip ediyoruz. Daima onu söylemiş olması ... Ve Kâzım Paşa'nın komünistlerle temasta olanlara karşı Komünist görünmesi vaki olabilir. Memleket ve millet için nâfi bir maksadı siyasî temin etmek içindir. Hakikatte komünist ve Bolşevik olduğu için değildir.

Yine buyurdular, ki Gümrü'de Kâzım Paşa kendi eliyle ermenileri Komünist yaptı. Kâzım Paşa ile aramızda bir hafta muhabere cereyan etti. Ermeni meselesinin halli mevzuubahis olduğu sırada şunu mu yapalım, bunu mu yapalım diye mesaili muhtelife mevzuubahis olduğu zaman, o münakaşada bulunmuş olsaydınız takdir ederdiniz ki en faideli olan şey, zaten Komünist ol-

mayan serseri Ermenilere komünist dedirtmek için ve Taşnak mevcudiyetini bir an evvel yıkmak için yapmıştır.

Bu milletin, bu millet vekillerinden mürekkep olan Meclis'in maksadı, gayesi, siyaseti kati olarak budur. Hiçbir vakitte merkezi hariçte bulunan bir teşkilâtla teşriki mesai edemeyiz. Biz kendi kendimizi sevk ve idareye çalışırız. Bu memlekette çalışmak isteyenler, hakiki olarak çalışmak isteyenler memleketin içinde bulunurlar ve memleketin hakiki menabiine, kitlelerine istinad ederler (tbmm.gov.tr) (abç).

Mustafa Kemal bu kadar açık açık Kazım Karabekir'i savunup Hüseyin Avni'ye saldırınca, Hüseyin Avni geri adım atmak zorunda kalmıştır: "Kâzım Paşa'ya hürmetimiz vardır. Erzurum valisi olmak için İstanbul'da bile çalıştık ve sonra o kadar da basit bir adam değilim. ... Garaz-ı şahsî tanımam. Vali Hamit Bey Necati Bey'in hükümete verdikleri son şeyi de söyleyin" deyince polemik üstadı Mustafa Kemal, bunu yakalamış ve "sen bizim aramızdaki gizli mektuplaşmayı nereden biliyorsun" diye Hüseyin Avni'ye saldırmıştır:

MUSTAFA KEMAL PAŞA (Devamla): Şimdi efendiler bu noktadan başlayacağım. Ben de, dünyada hiç garazı şahsî taşır adam değilim. Bir defa zâtı âliniz vali Hamit Beyle Necati Beyin verdikleri şeyden nereden muttali oldunuz? Üçü Ermenistan sulhunu yapmak için tarafımızdan tayin edilmiş bir heyeti murahhasadır ve onlarla vukubulan muhaberatı mahremanemiz sizce neden malûm oluyor? Bu Necati'nin fikri bana gelir. Demek o zatın bana yazdığı telgrafnameden zâtı âlinizin de malûmatı vardır. Kâzım Karabekir Paşanın takibettikleri siyaset hakkında şikâyetamiz izahatınızdan şimdi bu noktayı izah için bir şey daha söyleyeyim. Zâtı âliniz Necati Beyle Hamit Beyin muttali oldukları heyeti murahhasanın bir faaliyet safhasına belki vakıfsınız. Fakat Kâzım Karabekir Paşaya Heyeti Vekileden verilen talimata vakıf mısınız? Bana yazmış olduğu telgrafnamede zâtı âlinizin de malûmatı vardır. Meseleyi tenvir için soruyorum. Orada ne renk ve şekil göstereceğine dair Hamit Bey Necati Beyin malûmatı yoktur.

HÜSEYİN AVNİ BEY (Erzurum): Ben tereddüt ettim şahsımda.

MUSTAFA KEMAL PAŞA (Devamla): Çünkü her gittiğiniz yerde aleyhinde bulundunuz, yazık değil mi? Tarihe geçecek onun yaptığı şeyler (tbmm.gov.tr) (abç).

Eleştiriler Bolşevik Rusya'ya yönelince Hariciye Vekili Ahmet Muhtar da söz alarak "Hükümetin münasebat-ı siyasiyesine taallûk eden müzakerat ve münakaşatta söylenecek sözlerin fevkalâde ihtiyatla telâffuz edilmesini istirham ederim" diyerek Rusya ile ittifak görüşmelerine halel getirmemeye dik-

kat edilmesi gerektiği konusunda muhalefeti uyarmıştır. Rusya'nın Türkiye'de sosyal bir devrim yapmak niyetinde olmadığı konusunda garanti vermiştir:

> Dr. AHMET MUHTAR BEY (Hariciye Vekili) (İstanbul): Muhterem efendiler, içinde yaşadığımız zamanın hayatı tarihiyemizde en nazik ve vahim bir an olduğunu Heyeti Âliyenize tekrar etmeye lüzum görmem. Binaenaleyh Hükümetin münasebatı siyasiyesine taallûk eden müzakerat ve münakaşatta söylenecek sözlerin fevkalâde ihtiyatla telâffuz edilmesini istirham ederim. Bundan evvel bir kaç defa zuhur eden münasebetlerle Heyeti Âliyenize kemali saffetle arzetmiştim, ki Rusya ile akdi itilâf veya ittifak noktasından vukubulan teşebbüsatımızdan maksat, yalnız memleketin hududu milliyesi dahilinde istiklâlini temin etmek için hariçte bir nokta-i istinat aramak mütalâasına matuf idi. Biz Rusya ile bu suretle, bu maksatla müzakerata başladığımızda Komünist olan Rusya Hükümeti bize hiçbir vakit kendi nazariyatı içti-maiyesinin kabulünü, akdi ittifak için bir şartı mütekaddim olduğu hakkında hiçbir şart koymamıştır. Bu böyle olduğu gibi, Rusya Hükümeti Şûralar Cumhuriyetinin elyevm Ankara'da bulunan heyeti sefareti geldiği vakitte Hükümetimizin, Meclisimizin münasebatı hariciyesini idareye memur olan Hariciye Vekili sıfatiyle kendileriyle görüştüğümde hatta ayaklarının tozu ile, ilk defa, ilk telaffuz ettiğim söz şu olmuştur: Biz, bizi mahvetmek isteyen emperyalist devletlerle olan mücadelede sizinle iştirak ediyoruz, size elimizi veriyoruz. Fakat bu memlekette inkılabı içtimaî yapmak icabederse bunun lüzumu mahsus olursa bu inkılabı ancak bu memleketin evlâdı yapacaktır. Bunun berveçhi peşin, Rusya Hükümeti Cumhuriyesi tarafından ve onun buradaki heyeti tarafından dahi bilinmesi bizim için ehem ve elzemdir. Biz, Rusya Hükümetinin dahi burada, Rusya'da vaki olan bir inkılab-ı içtimaîyi yaptırmak emelinde olmadığını Rusya Şûralar Cumhuriyetinin en selâhiyettar adamları ağzından teminat almak suretiyle buna vakıfız. Rusya Hükûmeti icra ettiği, kendisi için ve belki de Âlemi İslâm için, bir çok tecarüpten sonra, o da bu kanaata vasıl olmuştur ki; Âlemi İslâm için komünizm müsait değildir. Binaenaleyh herhalde şu Hükümeti ... bütün garp âlemine karşı tesisi müdafaa edemeyerek ... Rusya Şûralar Hükümetinin başında bulunan rical bunu anlayamayacak kadar ahmak adamlar değillerdir, bunu anlamışlardır. Bize katiyen bu yolda bir teklifte bulunmamışlardır.
>
> Malûmu âliniz Rusya iki kuvvete karşı mücadele ediyor. Biri emperyalizm, yani masum ve mazlum milletleri esaret altına almak, kendi menfaati için onları hayvan gibi çalıştırıp müstefit olmak isteyen, bu mesleki takibeden devletlere karşı onları yıkmak için yaptığı mücadeledir. Diğeri de; zahirde buna müşabih, fakat millî bir şekilde tecelli eden kapitalizme karşı

mücadele etmektir. Kapitalizmin ne olduğunu heyeti âliyeye tekrar arzetmeyeceğim. Yalnız birincisinde Rusya ile hemfikir bulunuyoruz (tbmm.gov.tr) (abç).

Bolşevik Rusya ile birlikte emperyalizme karşı olduklarını söyleyen Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, neden kapitalizme karşı olmadıklarını şu sözlerle anlatmıştır:

> Dr. AHMET MUHTAR BEY (İstanbul): İkinci şıkka, kapitalizm meselesine gelince; bizde halkı böyle zincir altında inletecek surette teşekkül etmiş muazzam kapitalistler yoktur. Bunun içindir ki Rusya Hükümeti şarkta bulunan akvamın kendi inkılab-ı içtimaisini, iktiza ederse, kendilerinin yapması hususunu kabul etmişler ve görüyorsunuz ki komünize etmek için elinde bulunan bir çok vesaiti, bilâkis Avrupaya, yani hakiki emperyalist, hakiki kapitalist devletlere tevcih etmiştir. Biz Rusya ile yalnız bir maksat uğrunda akd-ü ittifak ve itilâf emelini takibettik. Safvet ve samimiyetle temenni ediyorum ki bu gayemize vasıl olalım. Binaenaleyh bütün garp âlemine muhasım bulunduğumuz bir zamanda şarkta dahi elde edebileceğimiz bir istinatgahı alın ... bütün Meclis bunu tezekkür eder, Heyeti Vekile ne şu veya bu suretle hareket eder. Fakat bendeniz öyle zannediyorum ki Heyeti Celileniz, birçok münakaşat neticesinde Rusya Devleti ile tesisi münasebat edilmesi lüzumunu teslim etmiştir. Dönüyorsa bilmiyorum. (tbmm.gov.tr) (abç).

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, "Şimdi aleyhinde söz söylenen bu hükümetin" Anadolu'nun "bugün maruz olduğu Garp taarruzatına karşı" "memleketin her türlü vesaiti mukavemetini temin için her türlü tedabiri ittihaz etmiş" olduğunu belirtip, şu anda Moskova'da konferansın sürdüğünü hatırlatarak Hüseyin Avni'ye haddini bildirmeden kürsüden inmemiştir:

> Dr. AHMET MUHTAR BEY (İstanbul): Hüseyin Avni Bey'in ifadatına karşı ... Hükümet namına, söyledikleri sözleri reddediyorum. Çünkü kendisiyle münasebatı siyasiyede bulunmak, belki askeri, siyasî bir ahidde bulunmak istediğimiz bir devletin haydut tabiriyle tavsif edilmesine razı olamayız. Binaenaleyh bunu reddetmekte Hariciye Vekilinin vazifesi iktizasındandır. Rusya'da tatbik edilmiş olan içtimai mesaili Meclisin içinde münakaşa etmek başka bir şeydir, bunun münakaşasının, Hükümetin maksadını rahnedar edecek şekle ifrağı başkadır. Binaen-alâzalik, bu kadar müşkülat içinde istihsal edilmiş olan şu netayici belki de rahnedar etmesi muhtemel olan bu gibi sözlerin, fikirlerin söylenilmemesini Heyeti Âliyenizden rica ediyorum. Çünkü devlet, çocuk oyuncağı değildir. Devletin menafii gayet muazzamdır. Biz bu memleketi her birimiz kendi istediğimiz gibi tasarruf edemeyiz. Onun menafii âliyesi neyi icabederse biz onu yapmaya mecburuz (tbmm.gov.tr) (abç).

Muhalefet sükun bulmamış önce Dışişleri bakanı, sonra Maliye bakanı sorguya çekilmiştir. Daha sonra yine Meclis'te kanıtlanacak olsa da, Mustafa Kemal komünistlere maddi yardım yapıldığını reddetmiştir:

> HULUSİ EFENDİ (Yozgat) – Komünist Fırkası'na para verildi mi? Maliye Vekili izah etsin.
>
> FERİT BEY (Maliye Vekili) (İstanbul) – Ne Komünist Fırkasına ne de diğer fırkalara bu tarzda Maliye Vekâletince beş para tesviye edilmemiştir.
>
> MUSTAFA KEMAL PAŞA (Ankara) – Bendeniz de Heyeti Vekile Reisi sıfatiyle arzediyorum: Maliye Vekâletince değil, hiçbir vekâletçe, hatta tahsisatı mestureden, hiçbir para verilmemiştir (tbmm.gov.tr) (abç).

Şeriye Vekili ise Şeyh Servet Efendi'nin *Asr-ı Saadetten Bir Yaprak* adlı risalesine "reddiye yazılmadı" diyerek suçlanmıştır:

> MUSTAFA FEHMİ EFENDİ (Şeriye Vekili) (Bursa) – Musa Kâzım Efendi'nin bahsettiği risale-i mahudeye reddiye yazmadığımdan dolayı beyanı teessüf edilmektedir. O risaleyi bize verdiler. Efendiler risaleyi okuduk. Fakat böyle gördüğümü anlatmadan bu risaleyi bir kaç müfessir arkadaşlara verdim, bunu baştan nihayete kadar okuyunuz dedim. Okudular. Bugün bu risale ehemmiyetten sakıttır. Nahiv görmüş bir talebe bunu derhal reddedebilir. Buna karşı reddiye yazmaya mahal yoktur. Musa Kâzım Efendinin, teessüfünü bugüne kadar sakladığına hayret ediyorum. Hemen gelmeli, benimle beraber bir reddiye yazmalı idi. Eğer reddiye yazmak lüzumu var idi ise bu vakte kadar niçin sakladılar? Kendileri de ricali ilmiyedendir (tbmm.gov.tr) (abç).

Şeyh Servet Efendi'nin dokunulmazlığının kaldırılması için toplanan gizli celse, hükümet ile muhalefet arasında bir hesaplaşmaya dönüştüğü için esas konu güme gitmiştir. Hakkında olmadık söz söylenen Halk İştirakiyun Fırkası'nm merkez heyeti üyesi Mehmet Şükrü Bey kürsüye gelmek isteyince söz verilmeyerek konuşturulmamıştır:

> ŞÜKRÜ BEY (Karahisarı Sahip): Müsaadenizle müzakerenin bidayetinde burada bulunmadığım için şahsım hakkında cereyan eden ve söylenen sözlere vakıf değilim. Fakat bulunduğum dakikadan itibaren Fırka'ya taallûk eden bazı sözler hakkında ufak...
>
> MUSTAFA BEY (Tokat): Hangi fırka? *(Gürültüler)*
>
> REİS: Bu meselenin İstiklâl Mahkemesi'nce takip edilmekte olduğu ve Meclisi Âlinize arzı malûmat edeceğinden ... Kabul edenler lütfen el kaldırsın... (tbmm.gov.tr).

Hüseyin Avni bu toz dumandan yararlanarak bir takrir vermiş ve "Bolşevik cereyanının önüne durmak için lâzım gelen tedabirin ittihazı ve ahvali hazırayı ve oradaki eşhasın takip ettiği mesleki Büyük Millet Meclisi'ne iblağ için beş azadan mürekkep" bir komisyon kurulmasını teklif etmiştir. Mustafa Kemal bu teklife son derece karşı çıkmıştır: "Bir de Şarkın ahvalini tetkik etmek için bir heyeti mahsusa izamını talep etmişler. Şarkın ahvalini hangi nokta-i nazardan anlamak istiyorsunuz? ... buna hiç lüzum yoktur, Kâzım Paşa'nın ne ruhta olduğu ve Bolşeviklere karşı olan hissiyatı malûmunuzdur." Teklif reddedilmiştir.

Bu gizli görüşmede THİF kurucularından Şeyh Servet Ankara dışında olduğu için, Nazım Bey'se hasta olduğu için Mecliste yoktur. Bütün bu konuşmalar onların gıyabında yapılmıştır. Eylül ayında ortalığı yıkan Halk Zümresi'ne mensup milletvekilleri de onları savunmamıştır. İlginç olanın, Bolşevik Rusya ile ittifakı savunmakla yetinmeyip, Anadolu'ya özgü bir tür komünizmi de savunan Yeşil Orducu, Halk Zümreci mebuslar, resmi TKF'yi kuranlar, *Yeni Gün*'ün yazarları ... hiçbiri bu toplantıda söz almayıp, bütün tartışmaları büyük bir sessizlik içinde dinlemeleridir. Onları Mustafa Kemal savunmuştur. Upmal, halkçı milletvekilileri için "firar ettiler", "istifa ettiler" derken, Halk İştirakiyuncuların yalnız bırakılmasını kastetmiş olmalıdır (THİF, 2007; 160). Bütün bu konuşmalar sonrasında Şeyh Servet Diyarbekir'dan geri çağırılmış ve İstiklâl Mahkemesi üyeliği de geri alınmıştır (THİF, 2007; 158) (tbmm.gov.tr) Bu toplantı bir dönüm noktası olmuş, hiçbir mebus, bu gizli celsede mahkûm edilen konular hakkında bir daha söz alıp da olumlu konuşmamıştır.

TKP Heyeti Trabzon yolunda: 25 Ocak tarihli telgraf

Bu gizli görüşmeden üç gün sonra, 25 Ocak tarihinde Mustafa Kemal'in, Erzurum'daki Mustafa Durak'a gönderdiği telgraf, Erzurum merkezli muhalefetten ne kadar çok çekindiği ve onları yatıştırmayı ne kadar çok önemsediğinin kanıtıdır. Mustafa Kemal bu telgrafta Meclis'te 22 Ocak'ta yapılan oturumdan söz ederek komünizmin mahkûm edildiğini, hükümetin memleketin her tarafında komünizme karşı gerekli tedbirleri aldığını, Ankara'da tutuklamalara girişildiğini, Şeyh Servet'in geri çağrıldığını, Ankara'da teşkilat yaptırdığı anlaşılan Sovyet temsilcisi Upmal'ın sınır dışı edildiğini yazdıktan sonra Erzurum'da TKP heyetine karşı yapılan gösterileri tasvip ettiğini de eklemiştir:

> Erzurum'da Mustafa Suphi hakkındaki milli gösterinin planına daha evvel Kazım Karabekir ... ve müteakiben Hamit Beyefendi'nin yazılarıyla vakıf ol-

muş ve tasvib etmiş idim. Herhalde Doğu'dan gelecek tahripkar herhangi bir ceryana karşı Erzurum ve Trabzon'un ve bütün memleketin bir Sedd-i kebir [Çin Seddi] vaziyetinde bulunacağına eminim (ABE, 2003; 323-24).

22 Ocak'ta yapılan bu gizli görüşmede, muhafazakâr milletvekilleri BMM başkanlığına komünist partilerin kapatılmasına ilişkin bir kanun teklifi vermiştir: "milli gayenin gerçekleştirilmesine kadar milletin birliğini bozacak hiçbir parti kurulamayacaktır" ... "işbu kanunun neşrinden mukaddem [önce] teşekkül etmiş komünist ve iştirakiyun emsali siyasi fırkalar mülgadır" (tbmm.gov.tr). Meclis'te görüşmeler sürerken, iki kişi daha tutuklanmıştır (THİF, 2007; 159).

Ankara'da bütün bunlar yaşanırken, Bakü ve Erivan'da TKP üyeleri bambaşka sorunlarla uğraşmaktadır. Süleyman Nuri, ölüme doğru giden Mustafa Suphi karşısında nefretinin esaretinden kurtulamaz.

ON BEŞLER İÇİN
Yangınlara fazla bakan gözler yaşarmaz,
Alnı kızıl yıldızlı baş secdeye varmaz,
Dövüşenler ölenlerin tutmaz yasını.

Yine fakat bir yıldırım zulmeti yırtsa,
Sağır göğün koynundaki çanı haykırtsa,
Anıyoruz göğsünüzün son sayhasını.

Eski cihan, yeni cihan önünde eğil!
Aramızdan birkaç yoldaş ayırmak değil,
Her ne yapsan varacağız emelimize!

Karadeniz... bunu duysun derinliklerin:
O ateşli göğüsleri delen hançerin
Kabzasını alacağız biz elimize!
– NÂZIM HİKMET[1] (Batum, 1922)

Süleyman Nuri, Mustafa Suphi'ye cephe alır

Önceki bölümlerde Mustafa Suphi ile Süleyman Nuri arasındaki sorunlar etraflıca incelenmişti. Ekim ayında TKP'nin memlekete dönüşü tekrar gündeme geldiğinde, Süleyman Nuri karşı çıkmış, Mustafa Suphi ve Merkez Komitesi çoğunluğuna karşı Stasova, Süleyman Nuri'yi desteklemişti (DB-I, 2004; 233). Mustafa Suphi ve TKP heyeti memlekete dönmek üzere Kars'a doğru yola çıktığında, Şark Şûrası tarafından Ermenistan Devrim Komitesi'ne (Revkom) üye olarak atanan Süleyman Nuri de, 26 Aralık 1920 tarihinde Erivan'a doğru yola çıkmıştır (Atnur, 2001; 418). Süleyman Nuri bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Mustafa Suphi'yle aramızda prensip ihtilafı

1 Bu kitapta verilen Nâzım Hikmet'in şiirleri, editörlüğü Asım Bezirci (Cem Yayınevi) tarafından yapılan ***Nâzım Hikmet'in Tüm Eserleri*** adlı yedi ciltlik derlemeden alınmıştır.

baş gösterdiğinden, Mustafa Suphi Fırkası'ndan alınarak Azerbeycan Fırkası merkezi komitesi emrine verildim" (Birinci, 2007; 418). Süleyman Nuri hatıralarında, "Suphi Anadolu'ya ben Ermenistan'a aynı gün hareket ettik" demektedir (Nuri, 2002). Ermenistan Devrim Komitesi'ne tayin edilen Süleyman Nuri başkanlığında 8 kişilik bir grubun yolcu edildiği TKP tutanaklarına da yansımıştır (DB-I, 2004; 271 ve DB-II, 2004; 100).

İlginç olan; Erivan'a giden Süleyman Nuri'nin 18 Ocak 1921 tarihinde Şark Şûrası'na Mustafa Suphi ve TKP hakkında bir rapor vermesidir ve bu rapor tam bir skandaldır.[2] Süleyman Nuri bu raporda Suphi'nin kişiliğine yönelik saldırı ve suçlamaların yanında, sırf Suphi'yi değersizleştirmek için TKP'yi de hiç gücü olmayan bir tabela partisi olarak tanımlamakta; TKP'nin kongresinin bir "show" olduğu, delegelerin para ile satın alındığı, partinin Anadolu'da hiç gücü olmadığı, Suphi'nin bir Çerkes milliyetçisi olduğu yolunda karalamalara yer vermektedir:

> Türk Komünistlerinin ilk kongresinin Bakü'de toplandığı güne kadar Türkiye'de tek bir komünist dahi yoktu. Bu kongre üyelerinin dörtte üçü **Suphi ve çetesinin** önerisi üzerine partiye kabul edilmişlerdir. Kongrede ise Suphi'nin şahsiyetinden başka hiçbir idealin tek bir fikri dahi yoktu.
>
> Türkiye Komünist Kongresi'ne delege toplamak için Trabzon, Samsun, Giresun gibi yerlere gönderilen **kiralık adamlar**, bir gecede 10 Rus lirasına **insan satın almışlar** ve bunlardan **3-5 kişilik komünist hücre oluşturmuşlardır**. Ve bu hücreleri delege olarak Türkiye Komünist kongresine yollamışlardır. Böyle bir kongre toplayan Partiye halkın içinden çıkmış bir parti denebilir mi?
>
> Gerçekte TKP'nin önemi ve gücü sıfırdır.
>
> **Çeşitli maskeler takan** Suphi, Rus Kızıl Ordusunun süngüsüne dayanarak faaliyetlerini Anadolu'ya taşımaktan başka bir şey düşünmemektedir.
>
> Türkiye devriminde ve Türk ayaklanmalarında **iki yıldır mücadele veren aydın halk önderleri TKP merkez komitesi'ni oluşturan insanlara güvenmemektedir**. ... Suphi, aydın gençlik arasında politik şantajcı olarak tanınmaktadır. Tersi de olamaz. İçinde olmadığı hiçbir parti yoktur. ... Eğer işe, Anadolu halkında büyük bir nefret **yaratan** şu anki fizyonominin [Suphiler] kirli ellerinden faydalanılarak başlanırsa hiçbir olumlu sonuç [alınamayacaktır].
>
> **Bence Anadolu'daki milliyetçi parti üyesi olmak**, Suphi ve sadece **şahsi maddi menfaatleri** için onun ardından giden unsurlar gibi olmaktan daha faydalıdır (DB-II, 2004; 170-174) (abç).

2 Süleyman Nuri'nin Şark Şûrası'na verdiği bu raporun tarihi TÜSTAV tarafından 18.11.1921 olarak belirtildiyse de, doğru tarih 18 Ocak 1921 olmalıdır. Çünkü belgeden anlaşıldığına göre rapor Abid Alimov'un Suphilerin isteği ile Anadolu'dan sınır dışı edilmesi üzerine verilmiştir. Suphi henüz hayatta ve Çerkes Ethem isyan etmiştir (14 Ocak'ta).

Bir komünist partisi merkez komitesi üyesi olarak, "Anadolu'daki milliyetçi parti üyesi olmanın" daha doğru bir tutum olduğunu savunan Süleyman Nuri'nin karalamalarından Hilmioğlu Hakkı, Nazmi ve Ahmet Cevat da payını almıştır. Süleyman Nuri bu kişilerin partiden atılmasını ve az sayıda kişi ile partinin tekrar kurulmasını istemektedir. Şu konuda hiçbir tereddüte mahal yoktur: Süleyman Nuri, Mustafa Suphi ve yoldaşlarının Türkiye'ye dönmesini engellemek için Dr. Fuat Sabit ve Karabekir'le işbirliği yapmış, bu tutumunu Sovyet komünistlerine kabul ettirebilmek için de Suphi ve yoldaşlarının kimlik ve kişiliklerini karalama yolunu seçmiştir.

Şark Şûrası bu raporu nasıl karşılamıştır acaba? Bolşevikler, yakından tanıyıp güvendikleri TKP merkez komitesi üyesi Süleyman Nuri tarafından Mustada Suphi'nin Anadolu'da sevilmediği, desteklenmediği, partinin Anadolu'da hiç üyesinin olmadığı suçlamaları karşısında ne düşünmüşlerdir? Bütün bu suçlamalar, Bolşeviklerin Suphi'ye olan güvenini yok ederek Sovyet desteğinin tamamen çekilmesini sağlamak için midir?

Bir yandan da Dr. Fuat Sabit Bakü'de, Şark Şûrası nezdinde Suphi'ye yönelik suçlama ve karalama kampanyası sürdürmektedir. Bolşevikler nezdinde son derece güvenilir isimler olan Dr. Fuat Sabit ve RK(B)P üyesi Süleyman Nuri'nin, Mustafa Suphi ve TKP hakkındaki olumsuz yaklaşımları Şark Şûrası'nın gözünde Suphilerin itibar kaybetmesine katkıda bulunmuş olsa gerek. Süleyman Nuri Bolşevikler nezdinde o kadar değerlidir ki, Sovyet dönemi tarih kitaplarına Orçonikidze ve Anastas Mikoyan[3] ile birlikte çekilmiş fotoğrafları koyulmuştur (İhmalyan, 1989; 212-214). Onun bu kadar ağır suçlamalarla dolu ihbar mektupları, Stasova'nın Mustafa Suphi'ye karşı zaten MUSKOM'dan beri var olan güvensizliğini tahrik etmiş olabilir.

Süleyman Nuri ve Dr. Fuat Sabit, Mustafa Suphi ve yoldaşlarının itibarını sadece Şark Şûrası nezdinde değil, Ankara Hükümeti ve Karabekir nezdinde de kırmıştır. Süleyman Nuri'nin "Suphi ve TKP'nin Anadolu'da hiç tabanı yok" iddiası, Karabekir ve Hamit tarafından: "[Suphi'nin] memlekette hiçbir kıymet-i nüfuza sahip olmadığı kanaatini Ruslara vermek" için Erzurum ve Trabzon'da sivil giydirilmiş erlerle aleyhte protestolar düzenlemesiyle kanıtlanmış olacaktır.

"Erzurum dağları kar ile boran"

Mustafa Suphi ve TKP Heyeti 22 Ocak 1921 tarihinde Erzurum'a varmıştır. İstasyonda bir yanda *Albayrak* Gazetesi çevresi alkışlarla,[4] öte yanda Ha-

3 Kırk yıl süresince SBKP Polit Büro üyeliği yapmıştır.

4 Erzurum istasyonunda alkışlayan bir grup olduğunu, 11 Nisan 1921 tarihli TBMM gizli görüşmesinde Mustafa Durak ağzından kaçırmıştır:

mit Bey ve Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti üyeleri hakaretlerle onları karşılamıştır. Vali Hamit şöyle anlatmaktadır: Mustafa Suphi avanesiyle birlikte özel trenle Erzurum'a geldi. Alınan fevkalâde tedbirler neticesinde, halkın galeyânına rağmen herhangi bir taarruza uğramadılar. Erzurum'da kalmaları tehlikeli olacağından kendilerini taşıyan tren doğruca Ilıca'ya[5] sevk olundu. Oradan da Trabzon'a sevk için nakil vasıtası gönderildi. Mustafa Suphi her ne kadar Ankara'ya gitmekte ısrar eylediyse de yolun tehlikelerinden bahisle muvafakat olunmadı. Yanma kuvvetli bir jandarma müfrezesi verilerek Trabzon hududuna kadar sevk edildi. Yolda TKP'lilere kimse yatacak yer ve yiyecek vermedi (Eken, 2008; 604).

TKP heyetinin Erzurum'a gelişini Vali Hamit Bey Mustafa Kemal'e aynı gün telgrafta bildirmiştir: "Tahkir ve tard olunan Suphi kafilesi Trabzon'a yola çıktı. Güzergâhta ahali konak ve yiyecek vermemektedir." Ayrıca heyetin üzerindeki her şeye el konmuştur: "... merkumun[6] üzerinden aşırılan mufassal raporlardan istihsal olunan malumât-ı şâmile ve vâsia [kapsayıcı ve geniş bilgi]" elde edilmiştir (Eken, 2008; 605).

Harekâtı yakından takip eden Mustafa Kemal, Vali Hamit'e Erzurum'dan Bayburt'a doğru tahkir edilerek gönderilen grubun içinde Suphi'nin olup olmadığını sormuştur. Daha önce incelenmiş olan 22 Ocak 1921 tarihinde TBMM'nde şeyh Servet için yapılan gizli celsede Mustafa Kemal, Mustafa Suphi ve TKP heyetinin Erzurum'da nasıl karşılandığını anlatmıştır. Böyle bütün bu önlemlerin Mustafa Kemal'in bilgisi ve onayı çerçevesinde gerçekleştiğini kendi sözlerinden öğrenmekteyiz. Mustafa Kemal, Erzurumluların "Bendenize sureti mahremanede müracaat etmiş idi ve diyorlardı ki bu adam memleketimize girerse parçalarız" dediklerini, Mustafa Suphi'nin "bilâhare hudut haricine çıkarılmak üzere mahfuzen" yani "jandarma muhafazası altında olarak" [Trabzon'a] sevk edildiğini söylemiştir:

> MUSTAFA KEMAL PAŞA (Ankara): Efendiler; vaktiyle Bakü'ye Mustafa Suphi riyasetinde bir heyetin memlekete gelmek isteğinde bulunduklarından, bunların bir komünist fırkasına mensubiyetlerinden bizi haberdar etmişlerdi. Bu Mustafa Suphi'nin ahlâkı hakkında malûmat sahibi olan bir çok arkadaşlarımız var. Erzurum ahali-i muhteremesi bunu en yakından tanıyanlardır. Halbuki Mustafa Suphi son zamanlarda memleketimize gelmek üzere bulunuyordu. Bunlardan bir kısmını sahil tarikiyle göndermişler, kendisi de

Efendiler Mustafa Suphi'nin Erzurum'a geleceğinin anlaşılması üzerine; zaten burada Dahiliye Vekâletinin bazı vilâyata tamimi bizi son derecede kuşkulandırmıştı. ... Fakat Mustafa Suphi Erzurum'a girip de orada alkışlandıktan sonra bu müsamahaları yapıyorlar (tbmm.gov.tr)

5 Erzurum'un batıdaki ilçesi, bugünkü adı Aziziye.

6 Merkum: 1. adı geçen; 2. bayağı idi, aşağılık kimse (Develioğlu, 1998; 622).

Kars üzerinden gelmek istiyordu. Bunu haber alan Erzurumlular böyle bir adamın memleket dahiline girmesinden son derece müteheyyiç [heyecanlanmış] olmuşlar ve memlekete sokulmaması için teşebbüsatta bulundular. Makamat-ı resmiyeye müracaat ettiler. Bu adam memleketimize girerse parçalarız... Bendenize sureti mahremanede müracaat etmiş idi ve diyordu ki ... ahalinin tezahüratı karşısında mümkün değildir. Kendisi bilâhare hudut haricine çıkarılmak üzere mahfuzen hudut haricine ... Benim de mütalâamı soruyordu... Geldiği zannolunan bir adamın memleket dahilinde serbest bırakılması ... Erzurum'da tatbiki tasavvur olunan ... muvafık buldum ve kendilerine yazdım.[7] Bu telgraf da ondan sonra geliyor (tbmm.gov.tr).

Erzurum mebusu Mustafa Durak anlatıyor

Mustafa Suphi ve TKP heyetinin Erzurum'daki karşılanması, 11 Nisan 1921 tarihinde TBMM yapılan bir başka gizli oturumda, Erzurum milletvekili Mustafa Durak tarafından şöyle anlatılmıştır:

Efendiler Erzurum ahalisi lâzım gelen tedabiri ittihaz etti ve Mustafa Suphi ve avanesi Erzurum'a geleceği zaman, halk dükkânlarını kapadı: Yedi yaşından yetmiş yaşına kadar... Bunlar, evvelce Erzurum ahalisi bizi istikbale çıkmış diye bıyık buruyorlardı. Fakat istasyona yaklaşınca müteessir oldular, biraz istirahatten sonra bunlar trenden indirildi ve bendenize söz verildi. Sordum: Zaten Mustafa Suphi'nin masebakını [geçmişini], Erzurum iyi tanır. Son zamanlarda Kastamonu Valiliğinde bulunan Ali Rıza Bey'in oğludur. Babası da kendisinden memnun değildir ve kovmuştur. Bu yirmi kişilik heyet de tabiî beraber gelmiş idi ve Kars'ta da Orduca nezaret altında bulunduruluyordu. Bunların Rusya'ya geri gitmeleri siyaseten muvafık görülmüyordu.

Sözü bana verdiler: "Oğlum nereden gelip nereye gidiyorsun" diye söze başladım, "kimin namı hesabına söz söylüyorsun ve nesin?" dedim. Halk asabileşmişti; nümayişler yaptılar, bağırdılar, çağırdılar, yirmi kişilik heyet de beraberdi. Kar topu gibi bir şeyler, bir şeyler, bir şeyler [attılar]... Trene bindirip koğdular. Tabiî Trabzon'a da böyle gittiler. Trabzon'a kadar hiçbir köy, hiçbir kahve, hiçbir han bunları almadı, ekmek bile vermedi. Sekiz dokuz gün ekmeksiz, aç ve susuz Trabzon'a kadar geldiler. Herhalde yollarda değirmen köşelerinde kaldılar. Trabzonlular da onlara ekmek vermediler. Trabzonlular da hazırlanmışlar, motorlarını hazırlamışlar ... Ve Trabzon ahalisi de tezahürat yapıp Değirmendere'de bekliyor. Onlar da belki daha hakaret görürüz diye gece geliyorlar... (Bir satır yoktur) ... İşte Mustafa Suphi böyle gidiyor (tbmm.gov.tr) (abç).

7 Tutanaklar kötü tutulmuştur, eksikler orijinal metne ait.

Ajanlar, TKP Heyeti'nden ayrılır

Sonuçta: Mustafa Suphi ve eşinin de içinde olduğu grup, 22 Ocak'ta, kimbilir nasıl soğuk bir havada, Erzurum'dan yola çıkarılmış, Bayburt, Gümüşhane, Torul üzerinden altı gün sonra, 28 Ocak'ta Maçka üzerinden Trabzon'a sevk edilmiştir. Yol boyu kışkırtılmış halk çürük yumurta, taş ve değneklerle saldırmış, geceleri trene bile bindirmeyerek o soğukta açıkta gecelemeye zorlanmışlardır. Bayburt'ta eşyaları alınır.[8] Hiçbir yerde onlara ekmek ve atlarına yem satılmamıştır.

TKP Heyeti'nden hükümet ajanlarının bir gerekçe ile ayrılması sağlanmıştır. Kafileden ayrılanlar arasında Türkistan'dan beri Mustafa Suphi'nin yanında bulunan Merkez Komitesi üyesi Mehmet Emin; 1920 yazında Mustafa Kemal'le mülakat yapan ve kendisinin Ankara Hükümeti'nin emrinde olduğunu söyleyen **Süleyman Sami** ve **Süleyman Tevfik** bulunmaktadır. Mehmet Emin ve Süleyman Sami Erzurum'da heyetten ayrılmak istemiş ama Mustafa Suphi'nin "Siz gelmezseniz ben de gitmem" demesi üzerine Trabzon'a kadar birlikte gelmişlerdir (DB-II, 2004; 133). Mehmet Emin eşini Erzurum'da bırakmıştır. Erzurum Valisi Hamit hatıralarında: "Bu heyetten biri ailesini Erzurum'da bırakmak istedi. Maişetini temin ettiği taktirde muvakkaten şehirde oturmasında mahzur olmadığını bildirdim. Bu adam otuz altınla ailesini gönderdi. Merak ederek muayene ettiğim bu altınların birkaç adedinin kanlı olduğunu gördüm. Bunları değiştirerek bir zabıtla maliye veznesine teslim ettim" demektedir (Eken, 2008; 228, 605). Vali Hamit Bey Mehmet Emin'in ajan olduğunu mutlaka öğrenmesine rağmen bu satırları niye yazmıştır ve "kanlı paralardan" ne kastettiğini anlamak mümkün değil.

Erzurum'da TKP Heyeti "tart ve tahkir" edilirken, 24 Ocak 1921 tarihinde Mustafa Kemal ve Sovyet temsilci Upmal son görüşmelerini yapmaktadırlar.

8 Yenibahçeli Şükrü'nün yayımlanmamış hatıralarında da 21 Ocak tarihli bir telgrafla Tabur 2. komutanı Veysi "Erzurumdan Bayburt'a sevk olunacak olan Mustafa Suphi nezdinde "külliyetli mebaliğ bulunduğu" bilgisini "Kuva-yı Milliye Kumandanı Yenibahçeli Şükrü"ye bildirmiştir. Bu bilgi yanlış olsa gerek. Çünkü TKP Heyeti'nin üstündeki her şeyin Erzurum'da alındığı Vali Hamit tarafından ifade edilmiştir.

Upmal-Mustafa Kemal Görüşmesi: 24 Ocak 1921

Mustafa Kemal'den Sovyet Temsilcisi Upmal'a (25 Ocak 1921):
"Rus komünistlerine karşı bir hareket yok. Sadece açık olarak Türkiye'nin dahili işlerine karışan Rus komünistleriyle ve onların partileriyle, teşkilatlara karşı bir hareket var. ... Anlamak gerekir ki, komünizm bile Türkiye'de bizim işimizdir. Hiçbir ülke, bizim önümüze komünist olmamız için şartlar ileri süremez. Bu bizim hakkımız."
PERİNÇEK, 2005; 272-73

Mustafa Kemal ile Upmal arasında 1 Ocak tarihinde yapılan görüşmeden sonra 24 Ocak'ta bir görüşme daha yapılmıştır. Bu tarihteki durum şudur: TBMM Hükümeti doğu sınırında Elviye-i Selâseyi almış ama henüz Bolşevik Rusya ile bir anlaşma imzalanmamış; Garp Cephesi'nde Yunan ileri yürümesi İnönü'de durdurulmuş; uzun bir süredir Ankara Hükümeti'nin başını ağrıtan Çerkes Ethem 16-18 Ocak tarihleri arasında bertaraf edilmiş ve 20 Ocak tarihinde Teşkilat-ı Esasiye kanunu kabul edilmiştir. İngiltere adına Ankara ile uzlaşma görüşmesi yapmak üzere Bilecik'e gelen İstanbul Hükümeti Dahiliye Nazırı müşir Ahmet İzzet Paşa heyeti zorla Ankara'ya getirilmiş, böylece İstanbul Hükümeti fiilen çalışamaz duruma düşürülmüştür. İçerde anti-komünist cephe zafer kazanmış, THİF üyeleri tutuklanmış, Meclis'te anti-komünist tavır ilan edilmiştir. Mustafa Suphiler makus talihlerine doğru yol almaktadır.

Öncelikle saptanması gereken ilk şey şudur: Ankara Hükümeti'nin komünistlere yönelik olarak her yönden ve her araçla hücuma geçtiğinden, Sovyet temsilcisi Upmal'ın elbette haberi vardır. Upmal'ın olandan bitenden haberdar olduğunun göstergesi kendi kaleminden çıkan şu tahlillerdir: "Gerici mollaların ulumaları karşısında bir isim vermeden de olsa, bir gizli oturumda bizzat Mustafa Kemal Meclis'te Halkçı milletvekillerini Rus casus-

luğu ile suçluyor, sıradan parti üyeleri bile tutuklanmağa başlıyor" (THİF, 2007; 159). Meclis'te ne kadar büyük bir paniğin yaşandığını Upmal şöyle anlatmıştır:

> Bütün aktif merkez komitesi üyeleri tutuklanmışken, Halkçı kanat henüz yıkılmamakla birlikte, meclisin hararetli oturumları yapılırken milletvekilleri hep benim yanıma sefarete sığınıyor, yükselen gericilik dalgası karşısında Moskova'nın yanıt verip vermediği gitgide daha sık sorulmaya başlıyor (THİF, 2007; 159).

24 Ocak 1921 tarihinde yapılan Mustafa Kemal-Upmal görüşmesi, üstünden doksan sene geçtikten sonra iki devlet arasındaki ilişkileri anlamak açısından son derece önemli ipuçları vermektedir. Bu tarihlerde Ankara ve Moskova'nın birbirlerine karşı güvensiz davranmakta olduğu görülmekte, öyle ki Sovyetler Türk gemilerini Tuapse limanında tutarken, Türk tarafı da Trabzon'daki Sovyet elçiliğine gelen resmi paketleri bile açmaktadır.

Yeni atanan büyükelçi Mdivani, Kars'tan 22 Ocak'ta Ankara'ya gelmek üzere yola çıktığı için Upmal, Mustafa Kemal'e bir tür veda ziyareti yapmaktadır. Görüşme Upmal'ın şu sözleriyle başlamıştır (Perinçek, 2005; 263-291): "Moskova'ya gitmem gerektiğinden dahili ve harici siyasetlerinizle ilgili son gelişmeler hakkında malumat verir misiz?" Mustafa Kemal gayet kinayeli bir yanıt vermiştir: "Bence dahili siyasetimizde sizin malumat almadığınız bir nokta olabileceğini sanmıyorum. Harici siyasetimiz de tarafınızca malumdur." Bunun üzerine Upmal şunları söylemiştir: "Ethem macerasından sonraki gelişmeler, kamuoyunda görülen geriye dönüş süreci, diğer bir değişle, yerel komünist hareketlere karşı gerici tavırlar ve tatbik olunan baskılar ilgilendirmektedir. Ayrıca heyet-i vekilenin bu konuda neler düşündüğünü bilmek isterim." Mustafa Kemal gayet kendinden emin, Ahmet İzzet Paşa heyetini Ankara'ya getirerek İstanbul'u hükümetsiz bıraktığını, Refet Bey'in Ethem çetesini takip ettiğini anlatmıştır. Upmal, Ankara Hükümeti'nin tenkil etmek üzere üzerine ordular gönderdiği Ethem hakkında olumlu değerlendirmelerde bulununca Mustafa Kemal bu yaklaşıma son derece sert yanıt vermiş ve konuyu Ethem'den, "Moskova'nın silah yardımını hızlandırmasına"; Eskişehir'de dağıtılan beyannameye ve Nizamettin Nazif'e getirmiştir.

Resmi TKF'nin yayın organı olan *Yeni Dünya*'nın imtiyaz sahibi Arif Oruç'un yeğeni olarak bilinen, ama aslında aralarında akrabalık olmayan Nizamettin Nazif, iki ülke arasında diplomatik bir sorun haline gelmiştir. Bu olayın nasıl gerçekleştiğini Nizamettin Nazif şöyle anlatmıştır: Şahap isimli bir arkadaşı ile Sovyet Sefareti'ne giderek gece orada kalmıştır. "Ertesi sabah erkenden tercüman ensemden yakaladı. *Yeni Dünya* gazetesinin kapandığı-

m, adamlarının yakalandığını söyledi. Sebebini sordum, beyannameden ileri geldiğini söyledi. Ben de bu yüzden dışarı çıkmadım. O da mesele tavazzuh edinceye kadar burada kalmaklığımı teklif etti. Paşa hazretlerinin beyanatı üzerine tevkif işlerinin Çerkes Ethem'in hareketleriyle alakadar olduğunu anlayarak nihayet sefarethaneden çıktım ve teslim oldum" (Kandemir, 1966; 182).

Mustafa Kemal, Upmal'a elçiliğin Ethem'e destek olduğunu, hükümet aleyhinde bir beyannameyi Sovyet elçiliğinin desteği ile yazan Nizamettin Nazif'in elçilikte saklandığını, Elçiliğin onu **üç gün** saklayıp polise vermediğini söylemiştir (Perinçek, 2005; 266). Mesele, Ankara Hükümeti tarafından çok ciddiye alınmış olsa gerek ki, Karabekir bile hatıralarında konuya değinmiştir: "25 Ocak: Ethem avanesinden biri ... Bolşevik Sefaretine iltica etmiş. Sefaret Baş katibi Upmal bu herifi himaye ile bir gün evvel firar ettiğini söylediği halde üç gün sonra sefarethaneden kaçırmış" (Karabekir, 2009; 726). Upmal: "Nizam'ı kimse bizden almadı, kendisi gönüllü olarak elçilikten çıktı.[1] İdam edileceğini bildiği halde böyle davrandı" derken Mustafa Kemal şunları söylemiştir:

> Biz şu anda bütün emperyalist Batı devletlerine ve onların dahili işlerimize karışmalarına karşı savaşıyoruz. Onların elçilikleri, önceden sadece hükümetimiz tarafından aranan insanları saklamakla uğraştı. **Eğer** Rus elçiliği de bütün komünistleri gizlemekle **uğraşacaksa**, o zaman diyebiliriz ki, Türkiye'de bağımsızlık gerçekleşmeyecektir. **Eğer bize** dost olan elçilik, **iktidarımızın** altını oyarsa, **biz buna** sabredemeyiz ve dostluk nefrete **dönüşebilir. Eğer bizim Moskova'daki** elçiliğimiz bu **türden** suçluları [komünist olmayan Müslümanları] **saklamaya başlarsa, siz ne derdiniz?** (Perinçek, 2005; 267) (abç).

Upmal bu kez:

> Siz söyleyin Paşam, eğer şans eseri size bir devrimci düşse, görüşleri sizin dünya görüşünüzden sadece biraz ayrılsa ve aynı zamanda evinizin içi ve dışı ajanlarla doluyken, caddede polisler kol gezerken, siz, onu polisin eline teslim edecek kadar "mertliği" kendinizde bulur muydunuz? Nizam'ı jandarmaya vermekle, kendime ve bütün komünistlere büyük bir manevi tokat atmış olacağımın altını çizmek zorundayım. Anadolu bize nefretle bakabilir (Perinçek, 2005; 267).

---

1 Bülent Gökay, bir makalesinde (1994; 41-58) Mdivani'den Çiçerin'e 23 Ocak 1921 tarihinde gönderilmiş bir telgrafta, Nizamettin Nazif'i asla Türk hükümetine teslim etmeyeceğini belirtmektedir. Durum Upmal tarafından bu tarihte henüz Kars'ta olan Mdivani'ye bildirilmiş olmalı. Gökay bu makalesinde, pek çok şeyi birbirine karıştırmıştır. Örneğin, Aralov için ilk Sovyet elçisi demektedir ki, ilk elçi Mdivani'dir (1994; 45).

Mustafa Kemal daha sert üzerine gider:

> Bu hadisede elçiliğin ona verilen selâhiyeti aştığını düşünüyoruz. Bizim münasebetlerimiz, iki ülkenin elçilerinin münasebetleridir, iki devrimci komitenin münasebeti değil (Perinçek, 2005; 268) (abç).

Görüşme süresince ne Upmal, ne de Mustafa Kemal alttan almıştır. Upmal kendilerine şu suçlamaların yöneltildiğini söylemiştir: 1. Ağustos'ta Bakü'den Anadolu'ya gelen Süleyman Sami'ye 2 milyon lira rüşvet verilmesi; 2. Mebus İsmailov'a[2] rüşvet verilmesi; 3. Matbaalara, gazetelere, örgütlere para verilmesi; 4. THİF'nin Sovyet paraları ile kurulması. Upmal bu suçlamaların hepsini reddetmiş ve "durum mahkemede açığa çıkacaktır" demiştir. Mustafa Kemal ise tüm maddeleri uzun uzun açarak hepsinin doğru olduğunu söylemiş ve THİF'in kurulması hakkında şu eleştirileri yapmıştır:

> Sovyet Elçiliği'nin Ankara'da siyasi fırkalar örgütlemeye çalıştığı tesbit edilmiştir. Siz, ortamı ve hakim görüşleri bilmediğiniz için, adam seçiminde yanlış yaptınız. *Emek* gazetesi ta ilk sayısında benim aleyhimde yazmaya başladı, şahsi saldırıya geçti, şöyle bir yazı çıktı: Mustafa Kemal mutlakiyetçi bir hükümdardır. ... *Emek* kurtuluşun sadece komünizmde olduğunu belirtmiştir. Halk şimdi komünizmi istemiyor. O zaman kurtuluş da olmayacaktır (Perinçek, 2005; 270) (abç).

Emek'te yazılanları "küfür" olarak değerlendiren Mustafa Kemal'e Upmal da gayet sert cevap vermiştir: "komünist gazetelere başlatılan tutuklamalar dışında, son zamanlarda, hepsinden fazla THİF üyelerinin tutuklanmaları hızlandı. ... Milletvekilleri bile tutuklanıyor. Genel olarak ikiyüzlü ve garip bir siyaset oluşmakta. Bir taraftan, Meclist'e komünizmin kuvvetle bastırılması imkânsız bir fikir olduğunu açıklıyorsunuz, diğer taraftan açık bir tutuklama faaliyeti mevcut." Konuşma giderek sertleşmiştir, Mustafa Kemal, Salih Hacıoğlu'nun kendisine ölümle tehdit eden mektuplar gönderdiğini, Nazım Bey'in yakında tutuklanacağını söylemiştir. Bu sefer Upmal, Mustafa Kemal'i Moskova'da şikâyet edeceğini söylemiştir:

> Bütün memleketlerde aynı gerici tepkileri görüyoruz, geçici bir vaziyettir. Sadece bir hususu ifade etmek isterim ki, Moskova'ya vardığımda Anadolu'daki ahval konusunda rapor sunmak zorundayım. Umarım o zamana kadar gerici ve baskıcı dönem geride kalmış olur (Perinçek, 2005; 271) (abç).

Mustafa Kemal, Erzurum'dan Trabzon'a sevk edilmiş ve henüz yollarda olan Mustafa Suphi ve TKP heyetinin sınır dışı edileceğini Upmal'a çekinmeden söylemiştir:

2 Kim olduğu anlaşılmamıştır.

> Mustafa Suphi Erzurum'a gelmişti. Suphi, bir zamanlar Erzurum'da yaşamış ve orada ahlaksızlığı ile nam salmıştır.[3] **Erzurumlular gelişini haber alınca yaklaşık iki bin kişi toplanarak onu tehdit etmeye başladılar ve protestolarını hükümete ilettiler. Suphi'yi koruma altına almak zorunda kaldık ve yarın kendisi Rusya'ya gönderilecektir** (Perinçek, 2005; 271) (abç).

Bu açıklamanın üzerine Upmal, TKP heyetinin sınır dışı edilmesinin kendisini şaşırtmadığını söylemiştir. Nizamettin Nazif ve Halk iştirakiyun Fırkası'nı savunmak için Mustafa Kemal'le adeta kavga eden Upmal'ın, Suphilerin sınır dışı edileceğini öğrendiğinde itiraz etmemesi anlaşılabilir bir durum değildir. Mustafa Kemal, anti-komünist muhafazakâr muhalefetten ne kadar çekindiğini açık açık belirtmiştir:

> Türk halkının itimat etmediği biri [olan] Suphi'ye, Rusya'da büyük itimat var, hatta Lenin Doğu'daki devrim meseleleriyle ilgili ona danışıyor. Eğer siyasi amaç için **şimdi Suphi'yi desteklersem, Erzurum halkı bana karşı ayaklanır.** Şahsen ben ve yoldaşlarımdan birçoğu **komünizm taraftarıyız**, ama hal ve şartlar bizim bu konuda susmamızı gerektiriyor. Eğer ben, yarın komünist olduğumu açıklarsam benim tesirimden eser kalmaz (Perinçek, 2005; 272) (abç).

Upmal'ın bu sözlere yanıtı: "Kesinlikle haklısınız. Görünüşte şimdilik tarafsız kalmak amaç bakımından en doğrusu" olmuştur. Mustafa Kemal devam etmiştir: "Rus komünistlerine karşı bir hareket yok. Sadece açık olarak **Türkiye'nin dahili işlerine karışan** Rus komünistleriyle ve onların partileriyle, teşkilatlara karşı bir hareket var. ... **Anlamak gerekir ki, komünizm bile Türkiye'de bizim işimizdir. Hiçbir ülke, bizim önümüze komünist olmamız için şartlar ileri süremez. Bu bizim hakkımız" "Başka kuvvetlerin dahili işlere her karışması ve devrim aşılamaya kalkışması, katiyetle mukavemetle karşılaşacaktır** ve galeyan **çıkacaktır**" (Perinçek, 2005; 272-73) (abç).

Upmal, samimi Türk komünistlerinin bile görüşlerini ifade etmelerine izin verilmediğini söyleyerek yine Moskova'da kendisini şikâyet edeceğini söylemiştir: "Bizim liderler bunu duysalar olağanüstü üzülecekler. Hatta daha ötesi, bu durum onları bazı hususlar üzerine tekrar düşünmeye zorlayacaktır" (Perinçek, 2005; 273). Bu kez Mustafa Kemal geri adım atmış ve kendi bilgisinin dışında şeyler olduğunu, resmi TKF'yi kendisinin kurduğunu, Anadolu'da THİF'nı örgütleyenlerin İtilafçılar olduğunu söylemiştir. Bu yaklaşımlara Upmal itiraz etmiştir:

> THİF, yerel burjuvazinin eski liderlerinden oluşturulan **hükümet TKF'sinden daha** daha samimidir. Diğerinin hakikaten **ismi dışında komünizmle alakası yoktur**. Ankara bunu gayet iyi biliyor. ... Resmi TKF, Rus komü-

3 Mustafa Suphi ne ailesiyle birlikte ne de yalnız Erzurum'da bulunmuştur.

> nizmine karşı mücadele etmek için kurulmuştur. Rus komünizmi yoktur, komünizm milletlerarasıdır. ... THİF'den daha devrimci bir teşkilat yoktur ve ona karşı tatbik olunan baskılardan dolayı üzülmeniz gerekir (Perinçek, 2005, 274) (abç).

Mustafa Kemal, İştirakiyuncuların "üyeleri en tehlikeli ve istenmeyen insanlar" olduğunda ısrar etmiştir. Konu yine Ethem'e gelmiş, Upmal haklı olarak, Ethem'i iddia edildiği gibi Halk İştirakiyuncuların değil, resmi TKF'nin merkez heyeti üyelerinin desteklediğini söylemiştir. Mustafa Kemal THİF'cileri, Upmal ise resmi TKF'lileri ağır sözlerle eleştirmiş, görüşme tekrar sertleşmiştir. Upmal, TBMM Hükümeti'nin bütçe açığı Sovyet altınları ile kapatılırken, Meclis'te komünizmle alay edildiğini söyleyince, Mustafa Kemal, "ithal komünizme" karşı muhalefetin olduğunu söylemiş ve "Türkiye'de diğer ülkelere katiyen benzemeyen, ülkemiz şartlarına ve özelliklerine uyan bir komünizme ihtiyaç vardır" gibi demagojik bir söylemle meseleyi geçiştirmiştir (Perinçek, 2005; 276-77).

Bu görüşmede Mustafa Kemal haklı olarak, Sovyet Rusya'nın Ankara'ya güvenmeyerek anlaşma imzalamamasının, Ankara'da anti-sovyetiklerin elini güçlendirdiğini söylemiştir (Perinçek, 2005; 283). Upmal bu süreci "gerileme dönemi" olarak değerlendirip "aşılmasını umduğunu" ve Moskova'ya "şimdiki durumla ilgili olarak ağır izlenimlerle ve kaygılarla" döndüğünü söyleyerek Halk İştirakiyun Fırkası üzerindeki baskılara son verilmesi dileğini tekrar etmiştir. Görüşme gayet gergin bir havada bitmiş, Upmal "görüşleriniz [siz "anti-komünistliğiniz" diye anlayın] elbette **olduğu gibi Moskova'ya iletilecektir**" diyerek vedalaşmıştır (Perinçek, 2005; 278).

Upmal, Türkiye'deki anti-komünist uygulamalara karşı Mustafa Kemal'i azarlamanın dışında bir tavır koyabilir miydi? Ama asıl önemli olan ve tartışılması gereken, Mustafa Kemal'in TKP heyetini sınır dışı edeceğini söylediğinde neden tepki vermediğidir.

Upmal ve Mdivani niye Suphi'lere sahip çıkmadı?

TKP heyeti zorla Erzurum'a sevk edilirken Mdivani de ses çıkarmamıştı. İki Sovyet yetkilisi bilerek mi böyle davranmıştır? Halk İştirakiyun Fırkası'nı kuran Upmal, THİF yerine Suphi'nin TKP'sinin Ankara'ya gelmesini istememiş olabilir mi? "Ankara'da nasıl olsa bir komünist partisi var, Mustafa Suphi ve TKP heyeti Ankara'ya gelmesin", diye düşünmüş olabilir mi?[4] Upmal

4 THİF ve TKP arasındaki çekişme sonraki yıllarda da sürmüştür. Sovyet Rusya'daki Türkiyeli komünistlerle, Ankara'da kurulan partinin üyesi olanlar arasında yaşanan, hangisinin gerçek parti olduğu, hangi kongrenin kurucu kongre olduğuna ilişkin tartışmalar, bugün bile devam etmektedir.

sınır dışı edileceklerini öğrendiği TKP heyeti için "ben de gidiyorum, beni beklesinler, birlikte çıkalım" diye baskı yapamaz mıydı? Upmal ve Mdivani, TKP heyetinin de Şerif Manatov gibi sorunsuz bir şekilde sınır dışı edileceğini mi zannetmişlerdir?

Ankara'da üç ay kalan Upmal, Mdivani Sovyet büyükelçisi olarak atandığı için 15 Aralık 1920'de, görevinden alınmıştır (Perinçek, 2005; 104). Mdivani Ankara'ya gelince Rusya'ya döneceği bilinmesine karşın Upmal, TBMM Hükümeti tarafından istenmeyen adam (persona non grata) ilan edilerek sınır dışı edilmiştir (THİF, 2007; 146). Mustafa Kemal muhafazakâr muhalefete bir taviz olarak mı Upmal'ı persona non grata ilan etmiştir? Mustafa Kemal bunu şöyle açıklamaktadır: "Ankara'da teşkilat yaptırdığı anlaşılan Rusya Ticaret Heyeti Reisi Upmal'ı memleketi terk ettirmeye mecburiyet görüldü" (Perinçek, 2005; 85. Gürn, 1991; 63).

24 Ocak'ta Sovyet temsilcisini sınır dışı edecek kadar sertleşen Ankara Hükümeti'nin, dört gün sonra Suphileri katletmesi şaşkınlık yaratmamalıdır. Upmal'ın istenmeyen şahıs ilan edilmesiyle, TKP heyetinin katledilmesi arasında dört gün olduğu Türk tarih yazıcığında şimdiye kadar hiç vurgulanmamış bir husustur.

Mustafa Kemal - Yefrem Eşba (Şark Şûrası üyesi) görüşmesi

Tam bu tarihlerde Komintern'e bağlı Şark Şûrası'nın özel tam yetkili temsilcisi olan Yefrem Eşba bir heyetle birlikte Türkiye'ye gelmiştir. Eşba ve yanındaki heyet Trabzon üzerinden Samsun, Sivas, Konya ve Eskişehir'i ziyaret ederek, birkaç ay süren bir yolculuktan sonra Ocak sonunda Ankara'ya ulaşmıştır (Perinçek, 2005; 87, 89). Eşba'nm bu ziyaretini Upmal 1 Ocak 1921 tarihli görüşmede Mustafa Kemal'e haber vermişti.

Mustafa Kemal-Eşba görüşmesi, Upmal'la yapılan çok gergin görüşmeden beş gün sonra, 29 Ocak 1921'de, tam da Suphilerin Karadeniz'de katledildiği gün yapılmıştır. Anadolu'da olan bitenin "dakika tehir edilemez" notlarıyla Mustafa Kemal'e iletildiği malumdur. Bu görüşme yapılırken acaba Mustafa Kemal'in Suphilerin katledildiğinden haberi var mıdır? Sovyetlerin Trabzon konsolosu Ankara'daki Sovyet elçiliğine durumu bildirmiş midir? Acaba durumdan Eşba'nın haberi var mıdır? Suphilerin başına gelenden haberi yoksa bile, Eşba'mn Mustafa Kemal'in komünistleri tutukladığını, Upmal'ı sınır dışı ettiğini, THİF'yi kapattığını biliyor olması gerekir.

Eşba, Ankara'ya geliş sebebini Mustafa Kemal'e şöyle açıklamıştır: "Devrimci Türkiye'nin ahvalini öğrenmek, merkezi hükümetin resmi görüşünü ve sizin fikirlerinizi almak üzere vazifelendirildim" (Perinçek, 2005; 298). M. Kemal-Eşba görüşmesi, Eşba'nın konuşmasıyla başlamıştır: Eşba daha ilk

cümlesinde, Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nda alman karar doğrultusunda Şark Şûrası'nın, "Doğu halklarının devrimci teşkilatlarını birleştirmekle yükümlü," olduğunu söylemiştir (Perinçek, 2005; 297). Bu 'Türkiye'deki komünist partisi Bakü'deki Şark Şûrası tarafından yönetilecektir' anlamına gelmektedir. Ayrıca Bakü'de eylül ayında yapılan Doğu Halkları Kongresi'nden sonra ikincisinin bu kez Ankara'da yapılmasına yönelik Sovyet taleplerini dile getirerek "Devrimci Türkiye'nin ... tüm Doğu'ya devrimci bir model olacağını", söylemiştir.

Mustafa Kemal konuşmasında "uzun süren Anadolu geziniz" diyerek imada bulunduktan sonra, "III. Enternasyonal'in fikirlerini fiilen destekliyoruz" ama "Enternasyonal Programının bazı hükümleri Türkiye'de kabul görmez." diyerek din ve millet sorununda uzlaşmanın mümkün olmadığını söylemiştir. Türkiye'de yapılan yeni anayasa ile adı konmamış bir cumhuriyet ilan edilerek saltanata son verildiğini; köy, kasaba, vilayetlerin halkın seçtiği şûralar ile yönetileceğini; Ermenistan toprak isterse savaşılacağını; kapitalizm gelişmediği için Türkiye'de burjuvazinin olmadığını, Kürdistan dışında küçük köylünün kendi toprağını işlediğini ve "Sovyet Rusya ile münasebetlerin yüksek düzeyde, samimi ve tabii" olduğunu ve Ankara Hükümeti'nin, Sovyetlerle kopmayan bir ittifak yapmak istediğini beyan etmiştir (Perinçek, 2005; 297-303).

Daha sonra Mustafa Kemal, Rusya'dan gelen haberlerin memnuniyet verici olmadığını, Azerbaycan'da tutuklamalar ve idamlar olduğunu, Türkistan'da Müslümanlara katliam uygulandığını söylemiştir (Perinçek, 2005; 301-302). Mustafa Kemal Sovyet rejimine ve uygulamalarına yönelik eleştirilerde bulunarak ön almaktadır. Londra Konferansı'na gitmek üzere olan Ankara'nın temsilcisi 'siz nasıl Londra'ya gidiyorsanız, biz de gideceğiz' diyerek tutumunu açıklamıştır. Böylece Londra'da Sevr'in yumuşatılacağı ve gözden geçirilerek tekrar görüşüleceği ihtimali, Mustafa Kemal'in ağzından Sovyet Rusya'ya duyurulmuş olmaktadır. Eşba, bu sözlerden sonra Upmal gibi Mustafa Kemal'le tartışmamıştır.

Bu görüşmede Erzurum'dan Trabzon'a sevk edilen TKP heyetinden bir tek söz bile edilmemiştir. Hem Upmal'ın, hem Eşba'nın Suphilerle ilgilenmemesi çok acıklı. Mustafa Suphi ve TKP heyeti, Upmal, Mdivani ve Eşba'nın gözleri önünde, tam yedi gün yedi gece sürecek korkunç bir yolculukla Erzurum'dan Trabzon'a sevkedilmiştir.

20 Ocak 1921 tarihinde Bakü'de yayımlanan ve Azerbeycan Komünist Partisi (Himmet)'in yayın organı olan *Azerbeycan Fukarası* adlı gazetede "Şark Milletleri Tebligat Şûrası Ankara'ya hiçbir delege göndermemiştir" (Aslan, 1997; 335) şeklinde yayımlanan haberi anlamak mümkün değildir Çünkü bu tarihlerde, hem Şark Şûrası'nın izni ve onayıyla Anadolu'ya dönen TKP heyeti, hem de Komintern temsilcisi Eşba Anadolu'dadır.

Upmal kimdir?

Upmal'ın ne geçmişi, ne eğitimi, ne yaşı hakkında bilgi sahibiyiz. Küstah ve elitist İngiliz istihbarat servisinin Upmal için yaptığı değerlendirme şudur: "Eğitimsiz, kendine hiç güveni yok" (Sonyel, 1995; 83). Frunze ise Upmal için "beceriksiz" demiştir (Perinçek, 2005; 328). TÜSTAV arşivinde Upmal'ın kaleme aldığı onlarca sayfa rapor bulunmaktadır. Bunlar incelendiğinde, TKP hakkında yaptığı değerlendirmelerin oldukça sağduyulu olduğu görülmektedir. Ayrıca, Komintern politikalarına yönelik eleştiriler yapacak kadar da cesur bir Bolşevik olduğunu düşünüyorum (THİF, 2007; 159-161). Bu raporları kaleme alan insanla, Mustafa Kemal'le o konuşmaları yapan insanın aynı insan olduğunu kabul etmek oldukça zor (THİF, 2007; 159-61).

TKP Merkez Komite Üyelerinin Trabzon'da Öldürülmesi

Kalbim
Göğsümde on beş yara var!.
Saplandı göğsüme 15 kara saplı bıçak!..
Kalbim yine çarpıyor,
kalbim yine çarpacak!!!

Göğsümde 15 yara var!
Sarıldı 15 yarama
kara kaygan yılanlar gibi karanlık sular!
Karadeniz boğmak istiyor beni,
boğmak istiyor beni,
kanlı karanlık sular!!!

Saplandı göğsüme 15 kara saplı bıçak.
Kalbim yine çarpıyor,
kalbim yine çarpacak!..

Göğsümde 15 yara var!.
Deldiler göğsümü 15 yerinden,
sandılar ki vurmaz artık kalbim kederinden!
Kalbim yine çarpıyor,
kalbim yine çarpacak!!!

Yandı 15 yaramdan on beş alev,
kırıldı göğsümde on beş kara saplı bıçak..
Kalbim,
kanlı bir bayrak gibi çarpıyor,
ÇAR-PA-CAK!!
NÂZIM HIKMET, 1925

Bugüne kadar pek çok yazar 28-29 Ocak 1921 gecesi gerçekleşen bu elim hadise hakkında yazılar yazdılar. Ancak, TÜSTAV'ın yayımladığı belgelerle ilk kez olayın anbean nasıl gerçekleştiği artık gün ışığına çıkmıştır. TKP Gençlik Teşkilatı'nı organize etmek üzere aralık ayı sonunda Trabzon'a gönderilen TKP üyesi Abdülkadir, gün ve saat itibariyle Trabzon'da yaşanan olay-

lara ve katliamın nasıl gerçekleştiğine bizzat şahit olmuş ve yaşananları anlatmıştır:

> Merkez komitesinin Kars'a muvasalatlarını haber aldık. Derhal Trabzon'daki Sovyet mümessilliği [konsolosluğu] vasıtasıyla Kars'taki Sovyet Sefareti Mdivani Yoldaşa bir telgraf keşide edip izahat istedik. Aldığımız izahatta Mustafa Suphi ve refikleri yoldaşların Erzurum'a hareket ettiklerini bildirdiler. ... Bu sırada merkez komitenin Bayburt'a muvasalat ettiklerini haber aldım (DB-II, 2004; 158).

TKP heyeti Bayburt, Gümüşhane, Torul üzerinden çok zor koşullarda Maçka'ya getirilir, yol boyu kışkırtılmış halk çürük yumurta, taş ve değneklerle saldırır. 28 Ocak Cuma günü Maçka'dan Trabzon'a sevk edilirler. Trabzon'da Suphiler hakkında aleyhte propagandaların nasıl başlatıldığını Abdülkadir Yoldaş anlatmaktadır:

> Halk arasında müthiş bir propaganda zuhur etti. Bu propagandaya Trabzon'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından karar verilmişti. Propaganda sırf komünistlik aleyhinde ve dolayısıyla Trabzon'a gelecek olan Mustafa Suphi ve refikleri hakkında idi. ... "Trabzon'a gelecek olan şahıslar her ne kadar Türk iselerde Rus dinine dönmüş ve Rusya'da bulunan binlerce esir kardeşlerimizi idam ve kurşuna dizdirerek mahvetmiş, ... denize dökerek boğdurmuş komünistlerdir. ... Mustafa Suphi Rusya'ya firar ederek tamamen Ruslaşmış bir şahıstır. ... Kendimize düşen vazifeyi ifa ederek ... bu hainlerden intikamımızı alalım. Bunları memlekete sokmayarak Değirmendere civarında toplanalım, artık orada ne yapacak isek orada karar veririz" diye söylüyorlardı.
>
> O sırada bir tellal sesi işitildi. Halkın o tarafa gitmeleri üzerine ben de derhal gittim. Telal Cuma günü saat 9 da (alaturka)[1] "Rusya'da bulunarak bütün din-i İslamiyetten vazgeçen, milliyet, vatan ruhundan uzaklaşan ve Rusya'da bulunan esir kardeşlerimizi idam ve kurşuna dizdirerek mahvettiren hain-i vatanlar geliyorlar" dedi. Halkı intikam almak için bilumum mağaza, dükkan ve kahvehaneleri kapatarak bilumum esnaf ve eshab-ı mesalihin [resmi dairelerde iş takibedenlerin] Değirmendere'de toplanmalarını ilan ediyordu. Bunun üzerine derhal Sovyet mümessili [Ali Oruç] Bagirof Yoldaşa malumat verdim. Bu hakarete meydan verdirilmeyerek, bunları halas etmek üzere teşebbüsatta bulunmasını rica ettim.
>
> Halk arasında dolaşırken "bir taraftan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, diğer taraftan hükümet propagandacılarının faaliyeti, halk arasında büyük gale-

1 Güneşin batışında 12'yi gösterecek şekilde ayarlanmış saat. 1 Ocak'ta alaturka saat 12'yi gösterdiğinde alafranga saat 16.50'yi gösterir.

yan getirmeye başladı. [...] Cuma günü bütün esnaf dükkanlarını kapatarak, kapatmayanları polis ve inzibat memurları cebren kapattırarak Değirmendere'ye doğru sevk ettiriyordu. ... halk arasında ikinci bir propaganda cereyan etti. Diyorlardı ki, hiç kimseyi dinlemeyerek derhal üzerlerine atılalım, bunları döğdükten sonra yüzlerine tükürerek çamurlara batıralım. O surette motora bindirilerek sevk olunsun (DB-II, 2004; 157-162).

Böylece, nasıl bir komplonun hazırlandığını öğrenen Abdülkadir Maçka'ya gider ve yayan olarak Maçka'ya getirilmiş olan Mustafa Suphi ve yoldaşlarının Trabzon'a gelmeden önce kaçmalarını sağlamaya çalışır. Ancak, Suphi heyeti askerlerle çevrilmiştir ve onlarla hiç kimsenin konuşmasına izin verilmemektedir. Bu nedenle durumu onlara anlatamaz.

Trabzon'daki Sovyet temsilciliğine alaturka saat 7-8 gibi tekrâr giden Abdülkadir, "Sovyet mümessili [Ali Oruç] Bagirof ile görüşerek" durumu anlatır. TKP heyetine nasıl yardım edilebileceği tartışılırken Valilikten gelen bir tebligatla "sefarethane memurlarının veya sefarethaneye gidip gelen komünistlerin dışarı çıkması kesinlikle" yasaklanır. Gerekçe olarak galeyana gelmiş halkın saldırıda bulunması ihtimali gösterilir (DB-II, 2004; 160). Bu uyarıya rağmen Abdülkadir tebdil-i kıyafet ederek Değirmendere'ye gider ve gördüklerini şöyle anlatır:

> Saat 9'da gelecek olan heyet [Suphiler] saat yarımda geldi.[2] Halkın kısm-ı azamı [büyük kısmı] gitmişti. Yağmur yavaş yavaş yağıyordu. İnzibat ve polis memurları yolları keserek halkın gitmesine mani oluyorlardı. Vali, Müdafaa-i Milliye reisi ve azaları, polis müdürü bulunuyordu. Kafilenin takarrübünde [yaklaşma] ilk evvel bir zabit elindeki evrak ile Müdafaa-i Milliye reisi ile görüştü. Derhal zabit tevkif edilerek sevk olundu. Esbabı [sebebi] sonradan anlaşıldı. O sırada Kahya Yahya dahi rüsumat [gümrük] dairesinden on tane hamal ve beş-altı tane rençber, on-onbeş tane sepetli hamal çocukları dizerek geldi. Kafilenin takarrübünden beş dakika evvel tellal bağırdı. Gelen kafileye hakaret, tükürmek, çamura batırmak gibi bir şeylerin yapılması hususunu teşvik etti.
>
> Kafileden ilk evvela Mustafa Suphi çıktı. Derhal bir zabit karşı durarak şu surette hitab etti "Mustafa Suphi, Mustafa Suphi, bak 16 arkadaştan yalnız ben kurtuldum. Bakü'de, Türkistan'da binlerce usera [esirler] kardeşimizi sen mahvettin." Bunun üzerine teşvik edilen halk, hamal, rençberler, "istemeyiz" diye haykırdılar. Mustafa Suphi Müdafaa-i Milliye reisine ve valiye hitaben söyledi ki: "Biz Ankara'ya gideceğiz, Mustafa Kemal Paşaya arz-ı ubudiyet [bağlılığını bildirme] için geldik. Lütfen müsaade ediniz. Muhabere edelim" ... diyorken arkadan birisi tekme vurdu, Suphi yoldaş çamurlar içine yu-

2 Tam güneş batarken.

varlandı. Hamallar derhal taarruz ederek yüzüne tükürerek, çamur atarak ve döğerek motora sevk ettiler, artık arabadan indirilmiş arkadaşları birer birer döğerek, tükürerek motora bindirdiler.

Nihayet halk birer birer dağıldı. Motor henüz iskelede duruyordu. ... Motora müsellehan [silahlı] on beş karib asker bindirildi. Halk dağıldıktan sonra saat birbuçuk raddelerinde motor hareket etti (DB-II, 2004; 160-61).

Saat 4-5 gibi Suphilerin bindirildikleri motorun döndüğü haber alınır. Abdülkadir iskeleye gider ama kimseyle temas edemeyerek geri döner. Ancak, birkaç gün sonra tayfalardan birinden, heyetin Sürmene açıklarında ayakları ve elleri bağlı olarak denize atıldıkları, Sovyet Rusya vatandaşı olan Suphi'nin eşi Meryem Suphi'nin, Yahya Kahya tarafından kıyıya geri getirildiği öğrenilir. Abdülkadir, bu bilgiyi yazılı olarak Sovyet mümessilliğine bildirir. Bu sırada Abdülkadir'e baskı yapılmaya başlanır, iki gün gözaltına alınır. Sovyet mümessilliği Abdülkadir'i koruma altına alabilmek için resmen tercüman olarak istihdam eder.

Yahya Kahya'ın geri getirdiği Mustafa Suphi'nin eşinin nerede olduğuna ilişkin Abdülkadir'in araştırmaları sonuçsuz kalır. Önce Yahya Kahya'nın, daha sonra Nemlizade Ragıp Bey'in evinde alıkonduğu söylenir. Epey zaman geçtikten sonra "Suphi'nin eşinin Rizelilere hediye edildiği ve orada bir zevk arasında öldürdükleri" haber alınır (DB-II, 2004; 162).

Bütün bu olaylar Trabzon'daki Sovyet temsilciliği tarafından Trabzon Valiliği'ne birkaç kez dilekçe ile bildirilir. Dilekçelerde "bu hakaretin sadece TKP'ye değil doğrudan doğruya III. Enternasyonal'i tahkir etmek olduğu, çünkü onların III. Enternasyonal tarafından gönderildiği" yazılır. Verilen cevapta yazılanlar şunlardır:

Katiyen buraya III. Enternasyonal tarafından gönderilen bir heyetin geleceğine dair bir malumat yoktur. Buraya gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları Rusya'da Türk esirlerine yapmış oldukları zulüm ve işkenceyi haber alan halk, eskiden beri kalplerinde bunlara karşı intikam almak istiyorlardı. Bu defa buraya gelişlerini öğrenerek mağaza, dükkanlarını kapayarak bunlara zulüm ve işkence ve hakaret yapmak istemişlerse de inzibat ve polis memurlarının faaliyetiyle halkın galeyanı teskin edilmiş ve gelenler motora bindirilerek Rusya'ya sevk edilmiştir (DB-II, 2004; 162).

Sovyetler Birliği'nin Trabzon mümessilliği, TKP heyetine yapılanları ve Trabzon Valiliği'nden alınan cevabı Ankara'ya Sovyet Sefareti'ne bildirmiştir. Sefarette Upmal sınır dışı edilmiş, Mdivani henüz Ankara yolundadır. Bu kadar mı kötü bir zamanlama, bu kadar mı kötü bir talih...

Katliam Bakü'deki TKPliler tarafından Komintern'e şöyle anlatılmıştır:

Yoldaşlarımıza karşı taşla saldırdılar, onları parçalamak istediler, hiç bir yerde ne onlara ekmek, ne de atlarına yem satılmak istendi. Trabzon'da onları doğrudan doğruya limanda homurdanan ve küfürler yağdıran bir kalabalığın içine sürüklediler. [...] Limanda onları silahsızlandırdılar, yani üzerlerindeki birkaç tabancayı aldılar ve sonra hemen hareket eden motorlu bir tekneye bindirdiler, bir diğer motor peşlerinden gidip onları yakaladı; ... adamlar yoldaşlarımızı zorla tuttular ve onları bağlayıp süngü darbeleri ile delik deşik ettikten sonra denize attılar (DB-II, 2004; 129).

11-12 Nisan tarihli merkez komitesi toplantısında Süleyman Nuri anlatıyor:

[Kars'tan] hareket olundu. Erzurum'da **Vali Hamit Bey irticaiyundandır**. ... Bunlar ahali arasında tahrikat başlattılar. Türkiye Bolşevikleri kadınları açacaklar, malları alacaklar, ticareti kapatacaklar. ... Hareket vaki oldu. Herkesin [elinde] çürük yumurta, taş, değnek vardı. Suphi halka nutuk irad etmek istedi, halk hakaretle onu susturdu. Hergele filan... Halk trenin gitmesine mani oldu. Suphi "Ben sizin aranıza elimde silah olduğu halde sizinle beraber bir asker gibi hizmet etmek üzere geldim. Bir Türk, bir Müslüman gibi bu memlekete ve size muavenete [yardıma] geldim..." Halk tekrar susturdu. O gece açık havada yattılar. Onları kimse kabul etmedi. Ve halk onları trende bile yatırmadı. ...

Ertesi gün yolu değiştirerek Bayburt'a hareket ettiler. Beşinci gün Bayburt'a dahil oldular. Orada nümayiş daha fena oldu.

[Trabzon'da] nümayiş pek müthiş oldu. Doğru limana gittiler. Orada üstlerinde hiçbir şey bırakmadılar. Tabanca vs her şeyi aldılar. Motora bindirdiler. İkinci gün motorla 30 kadar müsellah adam gönderdiler. Az ötede ikinci bir motor bunlara mülaki oldu. Hepsini itlaf ve denize ilka... Gazeteler ve nim-resmi makamlar biz onları Moskova'ya gönderdik diyorlar (DB-II, 2004; 132-33).

Katliama sahip çıkanlar!

Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) hatıralarında[3] Mustafa Suphi ve yoldaşlarını kendilerinin öldürdüğünü ima etmektedir. Bu hatıralarda yazıldığına göre Mustafa Suphi'nin gelişini haber alan Teşkilat-ı Mahsusa komitacılarından Küçük Talat, Nail ve Yenibahçeli Şükrü kendi aralarında bu konu hakkında yazışmışlardır. 21 Ocak tarihinde Tabur ikinci komutanı Veysi, "Erzurum'dan Bayburt'a sevk olunacak olan Mustafa Suphi nezdinde külliyetli mebaliğ bulunduğunu" "Lazistan Teşkilat-ı Mahsusa Kumandanı" Yenibahçeli Şükrü'ye bildirmiştir. Yenibahçeli Şükrü hatıralarında "[Mustafa Suphi ve Yol-

3 Yenibahçeli, Şükrü Enver Paşa'nın eski yaveridir. Üvey oğlu Burhan Oğuz'la yaptığım görüşmede Burhan Oğuz, her zaman Suphi'lerin katledilme kararını kendisinin verdiğini ima ettiğini söylemiştir. *Yenibahçeli Şükrü Oğuz'un Yayımlanmamış Hatıraları*'nı bana ileten sayın Faruk Ihkan'a teşekkürlerimi sunarım.

daşları] Hacı Alizade Ömer, Yomralı merhum Gavur İmam, Yahya Kahya ve arkadaşlarının himmetiyle bir deniz vasıtasına bindirilerek vardırılmaları iktiza edilen yere isal edildiler ve yalnız Türkiye değil, dünya da böyle bir levs ve habaset [pislik ve alçaklık] kaynağından kurtarılmış oldu. İla Cehennem-i zümera!" diye yazmıştır.

Bir başka iddia, bilim çevrelerinin hiç güvenmediği Cemal Kutay'dan gelmektedir. "Ana Vatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü" adlı kitabında Selim Sami'nin Suphileri öldürmek için geldiğini, gereğini yaparak tekrar Batum'a döndüğünü yazmaktadır (Kutay, 1962; 256).

Kırmızı pazartesi...

Bugün, Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının Yahya Kaptan'ın adamları tarafından öldürüldüğü, bu katliama Trabzon'daki İttihatçı Küçük Talat'ın, Enver'in yaveri Yenibahçeli Şükrü'nün de adının karıştığı bilinmektedir. Katliamın Yahya Kaptan tarafından icra edildiği bilinmekle birlikte, öldürme emrinin kim tarafından verildiği halen ortaya çıkarılmamıştır. TKP heyetinin öldürülmesi ile sonuçlanan bu tertip, Trabzon Valisi ile eski İttihatçıların ve Trabzon eşrafının da içinde olduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinin bilgisi haricinde işlenemezdi. Katliamı yapanlar hakkında hiçbir soruşturma açılmaması, Yahya Kahya'ya emri verenleri saklamak içindir.

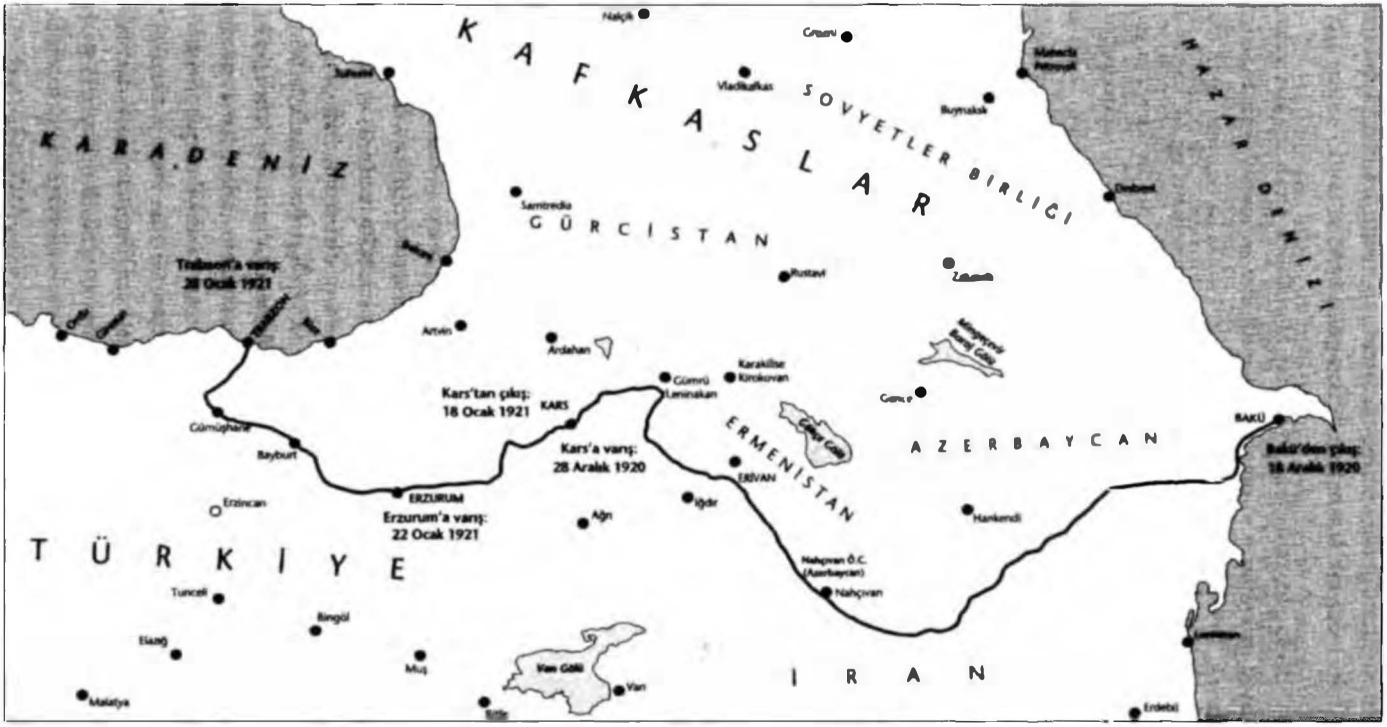
Suphi'lerin katledilmesi hakkında Mustafa Kemal, Karabekir, Vali Hamit ve benzerleri arasında pek çok telgraf gidip gelmiş olmalı ama bunlardan bir teki bile açığa çıkmamıştır. Mesela Mustafa Suphi'lerin öldürüldüğüne ilişkin bilgiler Karabekir'e, Mustafa Kemal'e, İçişleri Bakanlığına, TBMM'ye nasıl verilmiştir? Hangi kelimeler kullanılmıştır? Bu belgeler nerededir?

Katliam karşısında herkes mi susmuştur? Eşeğe ters bindirilecekler diye endişe eden Karabekir'in yayımladığı ciltler dolusu belgede, Mustafa Kemal'in Nutuk'unda, Milli Mücadele dönemi komutanlarının hatıralarında bu katliama ilişkin tek satır bile yoktur. Sadece onlar değil Sovyet Konsolosluğu, Sovyet Büyükelçisi Mdivani, Üçüncü Enternasyonal,[4] Stasova vb herkes susmuştur... Kırmızı Pazartesi... herkesin bildiği sır ... Ve suskunluk hâlâ sürmektedir.[5]

Bugün hâlâ Mustafa Suphi ve yoldaşları gerçekten sınır dışı mı edilecekti yoksa katledilmelerine karar verilmiş miydi, bilinmemektedir. Bir krimino-

4 Sadece, Enternasyonal'in bazı yayın organlarında, Suphilerin ölümü protesto edilmiştir (Tevetoğlu, 1967; 318).

5 Tevetoğlu Laqueur'dan şunları aktarmaktadır: Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra, TBMM Hükümeti, Mustafa Suphi ve yoldaşlarını öldürenleri yargılamak üzere mahkeme kuracağını vaat etmiş (Tevetoğlu, 1967; 257).

Mustafa Suphi ve TKP merkez heyetinin yolu.

loji uzmanından bilgi alan Emrah Cilasun, cinayetin teknik boyutlarına ilişkin son derece önemli hususlara dikkat çekmiştir:

> O yıllarda günümüzdeki gibi kolay taşınabilen ateşli silahlar yoktu. [Bu] olayda maktüllerin yaşamak için kendilerini savunmaya çalıştıklarını düşünürsek, 15 kişiyi öldürmek için en az 20 kişinin bu cinayette aktif olarak yer almış olması gerekir. Üstüne üstlük, bir de cesetlerin ağırlık bağlanarak denize atılması gerekir ki, hemen karaya vurmasın. Bu dediklerimin gerçekleşmesi bir plan dahilinde ve takriben 20 kişinin katılımıyla mümkündür. Onun için, kendiliğinden bir insanın ya da bir grup insanın aniden, "hadi şu 15 kişiyi hemen şurada öldürelim" demesiyle yapılabilecek bir eylem değildir (Cilasun, 2007; 195).

Arşivlerin suskunluğu dolayısıyla katliam emrinin kim tarafından verildiğini bilmemekteyiz. Gönderildiğinden emin olduğum şifreli, acil, "dakika tehir edilmeyecek" telgraflar yok mu edilmiştir, yoksa çok gizli dosyalarda saklanmakta mıdır? Ama, Mustafa Suphi ve yoldaşlarının akıbetleri hakkındaki bu belgesizlik durumu bile aslında bir şeyler söylemektedir.

Mustafa Suphi ve yoldaşlarının katliamı hakkında bir satır protesto yayımlayacak babayiğit bir gazeteci çıkmamıştır. *Yeni Gün, Açıksöz, Albayrak, Öğüt...* Sadece Trabzon'da yayımlanan ***İstikbal*** gazetesinde "geldiler-gittiler" başlıklı, katliama hiç değinmeyen ve nefret kusan bir yazı yayımlanmıştır. Basın yoluyla gerçeklerin nasıl tersyüz edilebileceğini görmek isteyenlere 92 yıl öncesinden bir örnek sunuyorum:

> BAKÜ YOLCULARI GELDİLER VE GİTTİLER[6]
>
> Mahmut Şevket Paşa vakasında zi-medhal olmasından dolayı Sinop'a nef' edilmiş iken, oradan Rusya'ya giderek Bakü'de müfrid Komünist Fırkası seramedaniyla teşrik-i mesai ederek esaret ve süver-ı saire ile Rusya'da bulunan Türk zabitan ve efradından binlercesinin kurşuna dizilmesinde ve binlercesinin zindanlarda, mahbuslarda çürümesine sebebiyet vermiş ve muhtelif vesileler ile Türk münevverlerinin ve zabitan ve ulemasının katl ve imhası vadisinde beyanatta bulunmuş olan Mustafa Suphi ve bazı arkadaşlarının Kars tarikiyle Erzurum'a muvasalatlarında baba ve oğullarının ve kardeşlerinin ifnasında pek büyük bir rol oynamış ve memleket ve millete karşı emsalsiz fenalıkları sebkeylemiş olan bu hainleri Erzurumlular kabul eylememiş ve memleketi hemen terk eylemelerini tebliğ eylemişlerdir. İslam memleket ve zenginlerinden cebren ahz ve gasp edilmiş olan altınların ahenkdar sadalarıyla her şeyini unutan ve Rus kadınlarının muattar sineleri üzerinde gaşyolunan bu vatansızlar, görmüş oldukları tahkir ve istiskallere rağmen seyahatlerine

6 Bu makale tarafıma transkripsiyonu yapılarak Veysel Usta tarafından ulaştırılmıştır.

devam ile Bayburd, Gümüşhane, Ardasa'da dahi aynı surette tahkir ve serzenişe maruz kalmış ve Maçka'ya gelmişlerdi.

Cuma günü saat beşbuçuk raddelerinde daha ilerilerde olduğu gibi halkın galeyan ve heyecanına ve her türlü ihtimalata karşı hükümetin terfik eylediği bir müfreze muhafazası altında yola çıktıklarını haber alan Trabzon halkı, bütün esnaf, sanatkaran, kayıkçı, hamal gibi sınıf ve mesalik-i muhtelife mensubini Elegosa mevkiine toplanmış ve bu hainleri memlekete sokmayarak vaktiyle hazırlamış oldukları motora irkab ederek memleketten tard ve teb'idi teemmül eylemişlerdir.

Halbuki yolcular daha ilerilerde gördükleri tarz-ı kabulden istidlalen bir türlü Trabzon'a yaklaşamıyorlardı. Maçka ile Trabzon arasındaki mesafe bahusus gelirken araba ile nihayet dört saatte kat'edilebilirken alaturka saat ononbir, hatta on iki olduğu halde gelemiyor, yetişemiyorlardı. Bundan halk ise büsbütün asabiyetleniyordu. Karanlık basmış ve halkın bir kısmı evlerine dönmüş olduğu sırada saat –bire yakın– muhafızları ve daha sonra arabalar gözüktü. Halkın asumana yükselen avaze-i gayz ve kini arasında arabalar mendirekteki iskeleye doğru sevk edilmiş ve Mustafa Suphi –Rusya'dan beri sürükleyip refakatinde getirmekte olduğu bir Rus kadını ile– başta olduğu halde birer ikişer arabalardan çıkarılarak motora bindirilmişlerdir.

Hükümetin ve zabitanın bu babda ittihaz eylediği tedabirin şayan-ı şükran ve memnuniyet olduğunu şuracıkta kayd etmeden geçemeyeceğiz. Bununla beraber halk bu adamlar yüzünden gaib eylediği evlad ve akraba ve hemşehrilerinin dâğ-ı derunlarıyla müteellim olduğunu ızhardan men'-i nefs edememiş ve bilhassa motora bindirildikten sonra esaret suretiyle Bakü'ye geldikten sonra bu adamların her türlü işkence ve cefasını çekmiş ve bir garibe olarak vatandaşlarının verdiği idam kararından bir Rus'un yardımıyla kurtulmaya muvaffak olarak memleketine can atabilmiş olan Sami Efendi isminde birinin zaman ve mekan ve madde tayini suretiyle iskeleden bu seyyahların yüzlerine karşı serd eylediği ithamat halkı büsbütün i'zâb eylemiştir. Şu ciheti de kayd edelim ki, Trabzon halkının gösterdiği bu tezahürat son içtimaî inkılab düsturları hakkında bir fikr-i muhalefet ve itirazı havi değildir.

Memleketimize birçok Bolşevik ve hatta müfrit bile olsa komünistler gelmiş geçmiş ve hatta oturmakta bulunmuştur. Bunlar hakkındaki misafirperverliğimize zerre kadar halel getirebilecek hiçbir hadise sebkeylememiştir. Mustafa Suphi ve rüfekasının Bakü'de bulundukları sırada Türkistan'dan ve Sibirya'dan avdet eden Türk üsera-yı askeriye ve diğer teba'-i Osmaniye haklarında suver-ı muhtelife ile reva gördükleri taaddiyat ve tecavüzat ve hatta bazı bî-günahların sehpa-yı idama çıkarılmalarını vaktiyle vatanlarına avdete muvaffak olan üseranın yana yakıla beyanat ve hikayatından kalmış ve binaenaleyh bu babda tabii bir buğz ve kin hâsıl etmiş olan Trabzon halkı yi-

ne vakar ve sükunet-i milliyesini muhafaza ederek tezahürat-ı mezkürede bulunmuşlardır.

Seyyahlar şunlardır:

1- Samsun'un Hançerli Mahallesinden Mustafa Suphi

2- Üsküdar'ın Ahmed Çelebi Mahallesinden Edhem Nejad (İzmir[7] Maarif Müdür-i Sabıkı)

3- Erzincanlı Aşçıoğlu Bahaeddin (Muallim)

4- Uşak'ın Hacı Hüseyin Mahallesinden Kazım Hulusi

5- Sürmene'nin Asu Karyesinden Kıralioğlu Maksud

6- Cihangirli Hilmi oğlu Hakkı (Doktor)

7- Van'ın Erciş Kazasından Ahmed oğlu Hayreddin (Nefer)

8- Bandırma'nın Manyas Nahiyesinden Mehmet Ali Bin Halil (Topçu Yüzbaşısı)

9- İstanbullu Emin Şefik (Mühendis)

10- Kadıköylü Tevfik Bin Ahmed (Tayyare Yüzbaşısı)

11- Manisalı Kazım Bin Ali (İhtiyat Zabiti)

12- Erzincan'ın Akdağ Karyesinden Hatib oğlu Mehmed

13- İzmir'in Tilkilik Mahallesinden Hacı Mustafa oğlu Mehmed

14- Kandıralı Halil Nazmi bin İbrahim (Elmalı Kaymakam-ı Sabıkı)

15- Mustafa Suphi'nin refikası bir Rus Kadını.

... otomobillerde ... ve Mustafa Suphi'nin nemasından (?) Eczacı Nedim Agâh Samsun'dan ihrac edilmiş, Giresun'dan Yeni Dünya vapuruyla buraya gelerek Cuma günkü Isparta vapuruyla Batum'a gönderilmiştir.

30 Kanunusani 1921-*İstikbal*

Herkes katliam sonrasında suspus olmuştur. Katliam haberi Meclis'e, Halk iştirakiyunculara, Nazım Bey'e ne zaman gelmiştir? Meclis'te bir tek soru önergesi yok mudur, yoksa tutanaklar da temizlenmiş midir? Mustafa Suphi öldürüldüğünde eski dostlarından Ahmet Ferit ve Yusuf Kemal, hükümet üyesi ve bakandır, bu konu hakkında tek kelime etmemişler midir?

Başından itibaren Bolşeviklerin cephesinde de anlaşılmaz olaylar cerayan etmiştir. Katliam öncesinde Şark Şürası'mn Suphi'lerin ardından 12 kişilik bir grubu neden Türkiye'ye gönderdiği bir muammadır. Çünkü, bu grubun gelmesi ile birlikte Karabekir'in Suphilere karşı tavrı sertleşmiştir. Anadolu'ya alınmayan bu heyetin başındaki Alimov, Bakü'ye döndükten sonra, henüz TKP heyetinin katledildiği haberi alınmadan önce, 9 Şubat'ta Mustafa Suphi hakkında düşmanca yorumlar yapmıştır. Karabekir güya Suphi'lerin arabalarını, atlarını, kürk-elbise-kızlar, otomobiller ve mücevherlerini görünce "böyle komünist olunur mu?" demiş; Kars'ta TKP heyeti "para san-

7 Eskişehir olması gerek.

dığını" herkese göstererek tepki toplamış vb (DB-II, 2004; 43-47). Alimov, bariz bir Suphi ve TKP düşmanlığı yaratmaya çalışmıştır. Alimov, Kırım'dan beri birlikte olduğu Suphi'ye neden yüz çevirmiştir?

İşte bu erkânın göz yumduğu, onay verdiği veya bizzat planladığı bir komplo sonucunda 1921 yılının soğuk bir kış gecesinde, Mustafa Suphi ve Türkiye Komünist Partisi merkez komitesi üyelerinin de içinde bulunduğu grup, 28 Ocak'ı 29 Ocak'a bağlayan gece Karadeniz'e açılan bir teknede hunharca öldürülerek cesetleri Karadeniz'in derinliklerine atılmıştır.

Hayali gönlümde yadigâr kalan,
Bir yanım deryada çalkanır şimdi.
On beş mürşid ile boğulup ölen
Bir yanım deryada çalkanır şimdi.

Garip garip öter derya kuşları
Su içinde uykuları, düşleri
Bir gelin, döker kanlı yaşları
Bir yanım deryada çalkanır şimdi.

Nâzım ile zindanda günbegün biri
Söyletir dilsizi, ağlatır körü
Bir yanım çürüyor, bir yanım diri
Bir yanım deryada çalkanır şimdi.

Yaralarım tuz içinde kanıyor
Uyku gelmiş ela gözler sönüyor
Bir yanımda Suphi, Nejat ölüyor
Bir yanım deryada çalkanır şimdi.

Gelir günler gelir, yaram sarılır
Böyle gitmez bir gün hesap sorulur
Bir yanım Acem'den, Çin'den görünür
Bir yanım deryada çalkanır şimdi.

Söz ve Ezgi: RUHİ SU

Bir eleştiri

Başta *Türkiye Komünist Partisi ve Mustafa Suphi* adlı çalışmasıyla, bu dönem hakkındaki bilgilerimize önemli katkılar yapmış olan Yavuz Aslan'ın, bir kitabın önsözüne yazdıklarının kabul edilemez olduğunu belirtmeden geçemeyeceğim. Mustafa Suphi'nin başkanı olduğu eski Türkiye Komünist Partisi'nin kurduğu vakıf olan TÜSTAV'm, Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının

Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi) - Tutanaklar-Belgeler adıyla yayımladığı kitabın önsözü Yavuz Aslan tarafından kaleme alınmıştır. Yavuz Aslan burada "TKF heyetinin **talihi yaver gitme"diğini** ve "sınır dışına çıkarıldıktan sonra" öldürüldüklerini yazmıştır. Yavuz Aslan, bir tarihçi olarak Mustafa Suphilerin talihlerinin yaver gitmediği için değil, planlı ve programlı bir şekilde ve kimler tarafından öldürüldüklerini bildiği halde, bu korkunç katliam için "talih"ten söz edebilmiş, böyle bir yaklaşımı da TÜSTAV içine sindirebilmiştir. Yavuz Aslan aynen şöyle demektedir:

> Aralık ayı sonunda Kars'a gelen Mustafa Suphi başkanlığındaki TKF heyetinin **talihi yaver gitmemiş**, TBMM Hükümeti'nin isteği ile Kazım Karabekir Paşa tarafından hazırlanan bir planla, Erzurum-Trabzon yolu ile **sınır dışına çıkarılmışlardır. Bu sınır dışı olayından hemen sonra**, 28/29 Ocak 1921 gecesi Mustafa Suphi ve arkadaşları Karadeniz'de öldürülmüşlerdir (TİTBK, 2008; 40).

İştirakiyunculara Son Darbe: 1 Şubat 1921 BMM Gizli Celsesi

Kazıdık Onbeşler'in ismini,
kanlı kızıl bir mermere!..
Bir çelik aynadır gözlerimiz,
onbeşlerin resmini
görmek isteyenlere...
– NAZIM HİKMET, 1925

Komünistlere karşı açılan savaşta düşürülmesi gereken son kale, Meclis'teki Halk İştirakiyuncu mebuslardır. Bu doğrultuda Suphi ve yoldaşlarının katledilmesinden sadece iki gün sonra, Ankara Hükümeti'nin 27 Ocak 1921'de Londra Konferansı'na davet edilmesinden dört gün sonra, 1 Şubat 1921 tarihinde Meclis'te *"Tokat Mebusu Nazım Bey'in masuniyet-i teşriiyesinin ref'ine [dokunulmazlığının kalkmasına] dair, Ankara İstiklal Mahkemesi Riyaseti tezkeresi"*nin görüşmesi yapılmış, yani Nazım Bey'in milletvekili dokunulmazlığının kaldırılması için Ankara İstiklal Mahkemesi başkanlığından gelen tezkereyi görüşmek için Meclis gizli oturumla toplanmıştır.

Kendisi hakkında yapılan bu toplantıda Nazım Bey rahatsızlığı nedeniyle bulunamamış, oturum gıyabında yapılmıştır. Söz alan Mustafa Kemal, isim vermeden ama Nazım Bey'i kastettiğini herkes bilerek, onu "yurtdışına, düşmanlarımıza" bilgi sızdırmakla suçlamıştır: üstelik hem Rusya'ya, hem İngiltere'ye:

> ... öteden beri celse-i hafiyelerimizde teai edilen bütün efkârın harice **düşmanlarımıza muntazaman ihbar edilmekte olduğuna** dair mevsuk istihbaratımız vardır. Evvela burada harice ifşası menafii millet ve memleketimiz için gayet muzır olan bir çok şeyleri daha bir kaç gün evvel, buraya avdet etmiş

bulunan Hariciye Vekilimiz Bekir Sami Bey'e Moskova Rus Umuru Hariciye Komiseri Çiçerin aynen söylemiştir. Binaenaleyh, işte bu ihbarat matteessüf içimizden çıkabiliyor... Yine mevsuk istihbaratımız vardır ki celse-i hafiyelerimiz muntazaman raporlarla İstanbul'da İngilizlere tevdi edilmektedir... bu insanları meydana çıkartmak hepimize müştereken ait bir vazifei vataniyei ve vicdaniyedir (tbmm.gov.tr) (abç).

TBMM başkanı, Milli Mücadele'nin tartışmasız lideri Mustafa Kemal bu ağır suçlamaları yaptıktan sonra, diğer mebuslar da (Karesi milletvekili Vehbi, Erzurum milletvekili Mehmet Salih, Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı, Aydın milletvekili Tahsin, Sivas milletvekili Memduh, Tokat milletvekili Rifat, Mersin milletvekili Selahattin, Canik milletvekili Nafiz, vb) acımasızca Nazım Bey'e ve onun şahsında iştirakiyun/komünizm/ Bolşevizme yönelik olarak aleyhte görüş beyan etmişlerdir (tbmm.gov.tr):

FAİK BEY (Edirne) Bu itibarla bendeniz teklif ediyorum, Meclisi Âlinize, bu Halk Iştirakiyun Fırkası'na mensup kaç kişi varsa, ister hüsnüniyet sahibi olsun, evvelemirde ve bi-lâ tetkik mebusluk hakkından iskat edilmelidir. Diğer bir arkadaşın dediği gibi, burası bu gibi gafil ve hain adamlara darülâman olamaz (tbmm.gov.tr) (abç).

Muhafazakâr mebuslar gizli örgütlenmenin önüne geçmek için memurların görevden alınması, üyelerinin tutuklanması ve "şedid bir tetkikat ve takibat" talepleriyle o kadar bastırmıştır ki, Dahiliye Vekili Adnan Bey "gereken tüm önlemlerin" alındığına Meclis'i ikna etmek için söz almıştır:

Dr. ADNAN BEY (Dahiliye Vekili) (İstanbul) – Efendim Halk İştirakiyun Fırkasının muhtelif yerlerde şubeler teşkil ettiklerini tabiî memurlarımız olan mutasarrıflar, valiler haber veriyorlar. Bunlar arasında memur bulunanlara derhal mani olunmasıdır. Yalnız bunlardan maada asıl muzir ve hafi olarak teşkilât olduğunu ve bu teşkilâtın başında bir zatın bulunduğunu istihbar ettik ve bu adamı tevkif ettirdik, ki bunun doğrudan doğruya Mustafa Suphi ile alâkası olduğunu haber aldık. Bu Manatov muhaberatım tuttuk ve kendisini tevkif ettik. Sonra Karahisarı Şarki'de bazılarının böyle bir fırka halinde toplandığını ve memurinin dahil olduğunu duyduk. Bütün o memurların azil ve tecziyelerini düşünüyoruz. Başka taraftan buna dair malümat yoktur. Yozgat'ta gizli bir surette teşebbüs etmiş merkez memuru vardır. O merkez memurunu da menettik. Başka yerde yapılmış bir şey yoktur (tbmm.gov.tr) (abç).

Memduh Bey, Halk Zümresi'ne mensubiyetinden dolayı başına bir şey gelmesinden korkarak, Nazım Bey'i ve Şeyh Servet Efendi'yi ihbar ettiği uzun bir konuşma yapmıştır:

MEMDUH BEY (Sivas): Malûmuâliniz, vaktiyle Meclisimizde bir Halk Zümresi vardı ve zannediyorum ki bu Halk Zümresi de reisi muhteremimizin arzusiyle olmuş, harice karşı bir siyaset takibi için yapılmıştı. Bendeniz intisap etmiştim. Onun programı bendenize ehven gelmişti, bilhassa bazı mevadı. Bu suretle o zümreye mensub idim. Vaktaki bu zümreye dahil olduğum zaman, oradaki meşhudatımın bir mahkeme huzurunda zabta geçmesini arzu ederim. *(Burada söyleyiniz sesleri)* Müsaade buyurunuz, söyleyeceğim. O fırkanın yegan yegan burada heyeti faalesini saymayı bi-lüzum görüyorum. Söylenmesinde ısrar ederseniz heyeti faale azasından bir zat da, demin ismi okunan Nâzım Bey, ve biri de Şeyh Servet Efendidir. Evet; daha başkalarının isimlerini hatırladığım vakitte söyleyebilirim. Zannediyorum ki bizim gibi gençleri, daha doğrusu bizi âlet etmek istiyorlardı ve bunlarla vaki olan mübahasatımda hakikaten halihazırda bulunan Hükümeti Milliyeye karşı şedid bir aleyhtarlık mevcut olduğunu tamamiyle hissediyor ve görüyordum.

İtiraf ediyorum, bendeniz hakikati anladım. ... Vaktaki bu şeyler mevcut olmakla beraber, Halk Zümresinin son günlerinde maksadı anlaşılmaya başlandı. Biz de bunlardan kendimizi çekmeye ve şüphe almaya, bu hükümetin şöyle böyle yapılacağı bize hitaben aralarında vaki olan sözlerinden anlaşılıyordu. Bir vakit geldi ki bizim Şeyh Servet Efendi bize günde filân yere geliniz, dedi. Bendeniz, bir de Karesi Mebusu Basri Bey, bir de Şükrü Beyefendi, ki Mehmed Şükrü Bey de müessislerdendir. Onlar belki tafsilâtını daha güzel kelimelerle söyleyebilirler Sonra efendim Şeyh Servet Efendi bizi hanesine davet etti. Oradan bize delâlet ederek, bir gün sonra olsa gerek, evet bir gün sonra, Zinetullah Efendinin hanesine götürdü. Biz yolda giderken, siz heyeti merkeziyeden olacaksınız, şöyle böyle olacaksınız, bize payeler vermeye kalkıştılar. Oraya girdiğimiz vakitte orada üç dört tane kadın, yok Rahime yoldaş, Fatma yoldaş, Halime yoldaş... Biz bunların karşısında tuhaf bir vaziyet aldık. *(Gürültüler)* Evet, bize, bu kadınlar da olduğu halde, bir cemiyetten bahsettiler. Biz daha oraya gitmezden evvel bilhassa Nâzım Bey bendenize söylemişti ki; biz hakikaten Halk Zümresindeniz, hatta Şeyh Servet Efendi bir takım âyattan bahsederek halkçılığın bilhassa bizi kandıran asıl samimiyeti müştereke cümlesini öyle, gayet vazıh bir surette izah etti ki, zannederim Meclis'te ekseriyette kabul etmiştir. Katiyyen bize hafi bir komünistlik meselesini, Halime, Fatma yoldaşın yanına götüreceğini [söylemedi], bize ancak bunları söyledi ve bize, burada hafi bir cemiyet vardır. Maksadı bizim maksadımızdan gayri bir şey değildir ve biz kendi programımıza tabi kılacağız.

Biz de pekâlâ dedik. Kalktık gittik ve gider gitmez o manzaraya şahit olduk... Ondan sonra bize cemiyetin heyet-i merkeziyesinin gayesinden bahsetti. Bilhassa bendeniz birçok nıkata itiraz ettim. Başka türlü çıkamazdık. Bir

kere oraya gelmiştik. Çıktıktan sonra derhal üç kişi, birisi de Erzurum Mebusu Asım Beydi. Üçümüzün de hissiyatı aynı imiş gibi yekdiğerimize soruşmaya başladık. Bu benim asabiyetimi tahrik eder. Benim ananatı milliyeme muhaliftir. Bu tarzı teşekkülü, bu komünistliği yapamam dedim. Derhal çekilmenin esbabı ne ise buna tevessül edelim. Bu hafi komünist teşkilâtının esası o vakit böyle yapıldı. ... taşra teşkilâtının mevcut olduğunu ve bir para geldiğini şununla ispat edeceğim. ... bu paranın doğrudan doğruya Rus sefareti tarafından verilmiş olduğu kanaatinde idik. Zira bu kanaatimizi mucip olan Zinetullah'ı ve Rus sefarethanesinden bir yoldaşı beraber görmlekliğimiz ve bir müsamere gecesi Hilmi Beyin refikasının orada konferans vermesi bize, bu fırkada behemahal Rus parmağının ve Rus parasının hükümferma olduğunu anlattı. Velhâsıl bildiklerimi belki daha ziyade hatırlayamıyorum. Şimdi bildiklerimi belki İstiklâl Mahkemesine söyleyebilirim (tbmm.gov.tr) (abç).

Kendini temize çıkarmak isteyenlerden biri de Rifat Beydir:

RİFAT BEY (Tokat): Bir gün Halk Zümresine bendeniz de gitmiştim. O gün programınızın şeysini valilik yapmış, bilmem ne yapmış. Öyle karar verdiler. Bazı yerlerini tadil ve ilâve ediyorlardı, sonra bitti. Dahiliye Vekâleti o zaman münhal idi. Dahiliye Vekâletine intihap için bir fırka halinde, ya buraya kimi yapalım dediler. Sonra dendi ki Nâzım Beyden muvafık, münasip yok. Bir mezhep icadına kalkıştı. Ne kadar Alevî köyü varsa onlara hitaben bir beyanname yaptı. Ne ise... Bu adam Dahiliye Vekâletini yapamaz, olmaz bu adam, ben bu adamı bilirim, bu daima teşkilât yapar [dedim] (tbmm.gov.tr) (abç).

Bolşevik Rusya ile ittifaktan yana olan ve hatta Halk Zümresine mensup olan mebusların nasıl nadim olduğu Hakkı Hami Bey'in konuşmasında da görülmektedir:

HAKKI HAMİ BEY (Sinop): Efendim, Meclisi Âlinin ilk içtimamdaki vaziyeti dahiliye ve hariciyesi nazarı itibare alınırsa, Bolşevikliğin memleketimizde tarzı intişarına sebebiyet verenler hakkında bir kanaat edinebiliriz. Biz öyle bir mevkide toplanmıştık ki her taraftan ümit ve kuvvet bekliyorduk. Fakat maatteessüf o kuvvetler şayanı itimat kuvvetler değildiler. Son zamanda ne gibi bir maksat ve mahiyet peşinde koştuklarını fiilen ispat ettiler. Hatta bolşevikliği, yine maatteessüf diyeceğim, bilmeyerek hepimiz âdeta bizim için bir çarei halâs olduğunu zannederek bütün ümidimizi oraya verdik. Hatta bir gün muhterem Hamdullah Suphi Beyefendi dahi Şarktan bir nur doğuyor diye başlayan beligâne nutukları ile, şüphesiz Şarktan gelecek olan Yeşil Ordu mudur, yoksa Bolşevik midir? O kuvvetlerden de ledelhace istifade edilebileceği ümidini vermişti. O vakit biz her taraftan ümit bekliyorduk.

Yine hatırı âlilerindedir ki; matbuatta zannederim, bolşevikliğin herhalde memleket için nâfi olacağı tarzında bazı neşriyat da vardı. Fakat bizim için meçhul olan şey, bolşeviklik nedir? Yalnız işittiğimiz diğer bir şey var, bolşeviklik şeriatın şimdiye kadar tatbik edilemeyen bazı aksamı mühimmesinin tatbikinden ibarettir. Binaenaleyh müsavatı tammenin tesisine en hadim bir meslektir. Öyle ise bu bizim için menfaatli bir şeydir diye bir çok kimseler Meclisi Âlinizde, bolşeviklik kelimesi zikredilirken bir alâimi meserret, bir ümit var idi. Fakat insanlar, bilmediği, anlamadığı bir programı, hakikatine vakıf olmadığı bir meslek karşısında kalırlarsa bunu maatteessüf benimsemeyerek böyle elîm, vahim vakalar neticepezir olur. Eğer biz o zaman müteenniyane bir surette bolşeviklik hakkında biraz tetkikat yaparak, onun üzerine, o mesleğe karşı olan meylimizi göstermiş olsaydık, eminim ki, bendeniz bu fena cereyan bugünkü şekli almazdı. Bolşeviklik nasıl bir meslektir, acaba bizde kabili tatbik midir, değil midir?

Şimdi arzetmek istediğim Bolşeviklik maatteessüf bu müsait olan muhite girmiştir. Çünkü Bolşevikler emellerine nail olmak için ... memleketimizde, bugünkü hale kadar geçen bir sene zarfında korkarım ki belki esaslı bir teşkilât yapmış olabilir. Şüphesiz bu teşkilât aleni olursa elbette onun ilmî veyahut hukukî bir surette müessisleriyle temas edilir, önüne geçilebilir.

Komünist Fırkasının teşkili hakkında ... İstiklâl Mahkemesinin tezkeresinde Nâzım Bey'in isticvabına [sorgulanmasına] lüzum görüldüğünü anlıyorum. Şüphesiz Nâzım Bey'in şu isticvabı, tezkerenin tarzı tahririne nazaran, maznun olarak gösterilmiştir ve maznundur. Bunda bir meselei hukukiye vardır zannederim. Bunu doğrudan doğruya İstiklâl Mahkemesine göndermek muvafık mıdır, yoksa Kanunu Esasi şubesine mi vermek lâzımdır? Bu, bir meseledir (tbmm.gov.tr) (abç).

THİF kurucularının partiyi kurarken kendilerine yakın buldukları ve kurucu olmasını teklif ederek kuruluş toplantısına götürdükleri milletvekillerinden bir diğeri olan Karesi mebusu Basri Bey de yapılan toplantıyı anlatmış ve THİF'cileri ihbar etmiştir (tbmm.gov.tr).

BASRİ BEY (Karesi): Gerek Nâzım Beyle, gerek Şeyh Servet Efendi ile vaki olan müzakeratı bir celsei hafiyede de bilmünasebe söylemiştim. Bunda benim zerre kadar alâkam yoktur. Halk Zümresi teşkil etmişler, bidayette vakıf değildim. İki defa beni de çağırdılar. Müzakerelerini şöylece dinledim: Nâzım ve Şeyh Servet beni kendilerine raptetmek için, kul etmek, köle etmek için ne kadar şeytanet varsa hepsini kullandılar. Fakat Memduh Beyin söylediği gibi, ben açık söyleyeyim, Nâzım Beyin her şeyden ziyade haris, ihrasperver, karıştırıcı bir adam olduğunu anladım. Halbuki ben memleketi meşgul, muhacir bir mebusum. Ben her şeyden evvel memleketimin selâ-

metini düşünürüm. Nâzım Beyle vesaire ile birleşmek, onlarla teşriki mesai etmek, benim istindaf ettiğim gaye-i milliyeye taban tabana zıt çıktı ve esasen buraya gelirken biz Karesi mebusları, yani üç arkadaş, mebus olduğumuz müddetçe hiçbir fırkai siyasiyeye girmemeye azmettik.

Ben İngiliz taraftarı olduğunu işittiğim bir adamla bittabi çalışamam. Bununla sabittir ki Halk Iştirakiyun Fırkasının fena gaye takip ettiği ... kanaatim bunların ecnebilerle beraber olduğu merkezindedir. İstiklâlimizi kurtaracağına kani olduğum bir devleti ecnebiyeye bile kul, köle olmak benim gibi mert düşünenler için züldür.

NAFİZ BEY (Canik): Bu gibi siyasî fırkalarla iştirak etmemesine dair bir teminat yok mudur? Diğer bir mesele de ecnebilere alet olan alçakların herhalde kafası kırılmalıdır. *(Kâfi sesleri)*

FAİK BEY (Edirne): Evet efendiler, kati olan bir şey vardır ki, bu hiyaneti yürüten eller içimizde de vardır. Bunların bilâ ifatei vakit içimizden temizlenmesi lâzımdır. Bu itibarla bendeniz teklif ediyorum, Meclisi Âlinize, bu Halk Iştirakiyun Fırkasına mensup kaç kişi varsa, ister hüsnüniyet sahibi olsun, evvelemirde ve bilâ tetkik mebusluk hakkından iskat edilmelidir. Diğer bir arkadaşın dediği gibi, burası bu gibi gafil ve hain adamlara darülâman olamaz. Ondan sonra eğer bunların içinde gafilleri varsa temizlenmek için ait oldukları mahkemeye giderler, orada kendilerini temizlerler (tbmm.gov.tr).

Bir tek eski Halk Zümresi veya resmi TKF üyesi bile Nazım Bey'e sahip çıkmamış, Mehmet Şükrü de konuşmamış, herkes çok kuvvetle esen antikomünist rüzgârdan korunabilmek için çok değil iki-üç ay önce aldığı tutumdan yüz geri etmektedir. Resmi TKF'nin kurucularından Hamdullah Suphi'nin de paçaları tutuşmuş olmalı ki, sözü uzatıp döndürerek kendini kurtarmaya çalışmaktadır:

HAMDULLAH SUPHİ BEY (Antalya): Bendenizin, vaktiyle bir defa değil, iki üç defa Rus âlemine bir hitabe addedebileceğiniz beyanatım cereyan etti ve karşınızda tekrar hitabederim ki bunları söylemiş olmaktan dolayı zerre kadar nadim değilim. İstiklâl muharebesinde bir millet daima kendisine müzahir maddi ve manevi kuvvetler arar. ... muhterem arkadaşlarım, günün birinde karşınıza çıkıp, biz Bolşevik olalım demedim. Muhterem arkadaşlar ve muhtelif fırkalar teşekkül ederken bendeniz haberdar idim, gidip dahil olmadım,

Fakat emin olunuz ki bu fırkalara girmiş olan arkadaşlarımı tamamiyle tahtie etmiyorum. Biz terbiyei siyasiyesi mahdud olan bir milletiz. Hürriyetimizi ihraz edeli çok zaman olmamıştır. Gafletler yaparız. Acemilikler gösteririz. Fakat asıl hakikat başgösterdi mi, şahsi menfaatlarımız için memleketli

menafii âliyesini feda eden bir vadiye girersek cürmümüz, günahımız, hıyanetimiz o vakit başlar. Hükümetimiz de muhterem arkadaşlar, burada müteaddit defalar Bolşeviklerden ve Rus âleminden bahsetti. Onlarla hâlâ bugün hüsnü münasebat devam ediyor. Hükümetimiz ve Meclisi Âli de cihana karşı ilânı husumet etmek noktai nazarından yalnız nazariyat mevzubahs oldu mu, hükümet noktai nazarından hayır dedi, bu benim amalime dahil değildir (tbmm.gov.tr).

1 Şubat 1921 tarihinde yapılan Meclis'teki gizli oturumun sonunda Nazım Bey'in dokunulmazlığının kaldırılması için gerekli tahkikatın yapılması amacıyla üçüncü şubeye havale edilmesine karar verilmiştir. Mustafa Kemal eski muarızı, şimdiki müttefiki olan muhafazakâr milletvekilleri ile birlikte, Anadolu'daki komünist/iştirakiyun hareketin son kalıntılarının temizlenmesi hususunda canla başla çalışmaktadır.

THİF'in kapatılması

Nazım Bey'in dokunulmazlığının kaldırılması için teşebbüse geçilmesinin ertesi günü, 2 Şubat 1921'de Nazım Bey'den THİF'yi kapatması istenmiştir. "Kemalistler Meclis'te ültimatom verircesine, Nazım'dan partiyi dağıttıklarına dair çekilen telgrafın makbuzunu bir saat içinde teslim etmesini" istemişlerdir. Bu tarihte, Nazım ve Mehmet Şükrü'nün danışacağı THİF merkez heyeti azası olarak sadece kadın üyeler bulunmaktadır. Paniğe kapılan Nazım, Afyon mebusu Mehmet Şükrü ile konuşarak istenen telgrafı hazırlamış ve gazetede yayımlatmıştır:

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi Müdürlüğüne,

Memleketteki fikir cereyanlarını ilmi bir mecrada yürütmek ve bu hususta halkı tenvir etmek üzere, teşkiline teşebbüs ettiğimiz Halk İştirakiyun Fırkası, bu sırada memleketin pek çok muhtaç olduğu vahdet-i amal [ortak amaçlar] ve efkarı muhafaza maksadıyla bugünden itibaren terk-i faaliyet etmiştir.

Tokat Mebusu Nazım - Karahisar Mebusu Mehmet Şükrü
(THİF, 2007; 159, 168).

Bu sırada tutuklu olan Salih Hacıoğlu şöyle diyor: "tevkifattan ürken Nazım ve Şükrü Bey'ler, baş başa vererek fırkanın terk-i faaliyetine karar verirler ve resmen gazetelerde neşr ettikleri kısa bir beyanname ile 2 Şubat 1921 tarihinde THİF'nin terk-i faaliyetini neşr ve ilan ederler. Merkez-i umuminin kadın arkadaşlarından başka diğer azaları hemen kamilen mahbus olduğundan bu kararı protesto etmek ve fırkayı hükümet dağıtıncaya kadar fa-

aliyette bulundurmak imkanı bulunamadı. Bu bir emr-i vaki oldu" (THİF, 2007; 143).

Bilindiği gibi 18-19 Kasım'da, Halk İştirakiyun Fırkası kurulurken genel merkez üyeliğine Cemile (Nuşirevan), Rahime Selim, Fatma Salih (Hacıoğlu) da seçilmişlerdi (THİF, 2007; 136). Cemile Hanım'ın eşi ve Rahime Selim Hanım'm enistesi olan Zinetullah Nuşirevan ve Fatma Salih Hanım'ın eşi Salih Hacıoğlu bir iki ay önce tutuklanmıştı. Nazım ve Mehmet Şükrü bu kadın yoldaşlarla görüşmek isteseler de, yanlarında eşleri olmadan görüşmek mümkün değildir. Yüzü açık olarak erkeklerle birlikte toplantıya katılmaları, bile daha sonra THİF hakkında açılan davada hâkimin sorgulamasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Nazım ve Mehmet Şükrü hem şeriat hükümleri gereğince, hem erkek egemen bir tutumla, durumu bu kadın yoldaşlarla tartışmamıştır.

Tutuklamaların ertesinde merkez komitesi eriyip bitmiştir. Sadece merkez komitesi mi? Upmal'ın çok önemsediği, ittifak yapmak için çok çabaladığı Halk Zümresi'ne mensup milletvekilleri, yani "Halkçı sağ kanat" THİF'in Rus casusluğu ile suçlamasıyla birlikte partiden adeta "firar ederler". Sovyet Rusya Sefareti'nden çıkmayan bu mebuslar, artık Rus yoldaşlarla karşılaştıklarında, başlarıyla bile selam vermekten korkar hale gelmişlerdir (THİF, 2007; 159).

Mustafa Suphi heyeti katledilmiş, Upmal sınır dışı edilmiş, Mdivani henüz Ankara'ya ulaşmamıştır. Salih Hacıoğlu komünistlere yönelik bütün bu baskıların sebebinin Londra Konferansı dolayısıyla batıya verilmiş tavizler olduğu yorumunu yaparken tamamen haklıdır (THİF, 2007; 143).

Upmal, ricat dönemini anlatıyor

Upmal Ankara'dan Moskova'ya döndükten sonra, III. Enternasyonal Yürütme Komitesi'ne 5 Mart 1921 tarihli bir rapor sunmuştur (THİF, 2007; 159-161). Rapor, Anadolu'da komünist hareketin tamamen yok edildiği bir tarihte kaleme alınmıştır ve son derece önemli saptamalar içermektedir.

Upmal, THİF tutuklamaları başladıktan sonra partinin kapatılma kararını almış olmasını, merkez komitesinin "intihar etmesi" olarak değerlendirmiştir. Upmal'ın önemli saptamalarından biri de Anadolu'da komünistlere yönelik baskılar karşısında Komintern'in hiçbir şey yapmamasının, Ankara'daki iktidar odağını pervasızlaştırdığıdır. Gerçekten de tevkifatın başlamasından sonra THİF üyeleri Komintern'den hiçbir destek görmemiştir. Upmal, komünistlerin uluorta tutuklanması karşısında Moskova'nın sessizliğini gören Ankara'nın giderek daha sertleşmekten çekinmediğini söylemektedir:

> Moskova'nın ihmalini, Türk komünistlerinin (hatta Rus uyrukluların) hiçbir haklı gerekçe olmadan uluorta tutuklanmaları karşısında Moskova'nın sergi-

lediği suskunluğu gören, parti içindeki ikircimi ve iç bölünmeyi gören hükümet gitgide [sertleşti]. (THİF, 2007; 160).

Şerif Manatov'un eylül sonunda sınır dışı edilmesinden sonra Komintern'den bir tepki gelmeyince, 2,5 ay sonra ocak ayında Salih Hacıoğlu ile başlayan THİF tutuklanmasına girişmekte Ankara Hükümeti beis görmemiştir. Önce *Yeni Dünya* gazetesinin matbaası yakılıp yıkılmış, şubat ayında da milletvekili olan THİF üyelerine yönelik operasyon başlatılmıştır.

Upmal "Merkez komitesi eriyip bitiyor" saptamasını yaptıktan sonra, "henüz savaşta çelikleşmemiş genç Türk komünistleri" için: "Tasasız, çocuksu, çok kararsız ve ikircimli" demektedir. İş işten geçtikten, Türkiye komünist hareketi Türkiye egemenleri tarafından boğulduktan sonra Upmal, neler yapılması gerektiğine ilişkin olarak şu önerileri getirmektedir:

> Türk komünist hareketini, temel güç birikimi, örgüt hücrelerini ve Türkiye'de henüz eksik olan ve yığınların henüz yükseltmediği kendi fikirsel öncü kadrosunu yaratıp teşkilatlandırmayı gerektiren uzun bir süreç bekliyor (THİF, 2007; 160).

Bundan sonra gelen saptamaları, özeleştiri niteliğindedir:

> Bu öncü kadronun Sovyet Rusya tarafından suni olarak sera ortamında yetiştirilmesi, eninde sonunda yeni yenilgilere sebep olarak yalnız zarar verecektir. Bizim Anadolu komünistleri politikasındaki hatalarımız arasında [...] aşırı vasiliğe ve belki de İran'daki gibi Anadolu hükümetine karşı çok sert muhalefet yapmada ifadesini bulan sopa gösterme taktiğine işaret etmek gerekir ki, bunlar çöküşü hızlandırmıştır.
>
> Komünist Partisi gelecekte belki yine illegale geçmek zorunda kalacaktır. Kanıma göre sözde devrimci Ankara ve onun TKP'si ile barış içinde yan yana yaşamaya ve işbirliğine güvenilmez (THİF, 2007; 160) (abç).

Ankara'ya geçen Spartakistler paralize olur

28-29 Ocak 1921'de Mustafa Suphi ve TKP heyetinin katledilmesinden sonra artık Ankara'da komünist/Bolşevik/iştirakiyuncu görüşlere sahip olanların faaliyetlerine izin verilmediği gibi, herhalde bu tür bir faaliyete artık hiç kimse cesaret edememiştir. Ankara'daki komünist faaliyet içinde neden olmadığı mutlaka sorulması gereken bazı isimler vardır ki, bunların başında Sadık Ahi ve arkadaşları gelmektedir. İmalat-ı harbiye (silah fabrikası) ustası olarak staj için Almanya'ya gönderilen Sadık Ahi, burada komünist Spartakist hareketine katılarak, elde mitralyöz, pencereden pencereye ateş ederek Almanya'daki işçi ayaklanmasına katılmış bir militandır. İstanbul'da

TİÇSF'ye katılan Sadık Ahi ve arkadaşları, nedense Anadolu'ya geç bir tarihte, 1920 yılı sonunda geçmeye karar vermiş ve Ocak 1921'de İnebolu'ya gelmişlerdir (Nurettin, 1965; 63-71). Bu dönemde İstanbul'dan Ankara'ya ancak İnebolu üzerinden geçilmekteydi ve Ankara'ya geçişler izne tabiydi. Sadık Ahi ve arkadaşları İnebolu'da Ankara'ya geçmek için izin verilmesini beklerken, Nâzım Hikmet ve Vâlâ Nurettin de aynı nedenlerle İnebolu'da beklemekteydi. Nâzım Hikmet'i komünizme ilişkin fikirlerle ilk tanıştıran da bu "Spartakist ağabeyler" olmuştur (Nurettin, 1965; 63). İnebolu'nun bir yoksul otel odasında Ankara'ya gidebilmek için izin bekleyenlerin arasında Nafi Atuf Kansu, Bıdıbıdı Servet, Vehbi Sarıdal ve boynunda kırmızı atkısı ile Sadık Ahi bulunmaktadır.

Her ne kadar bu ekip Ankara'ya geldikten sonra, BMM'nin karşısındaki Kuyulu Kahvede sosyalizm propagandası yaptıkları söylense de (Kandemir, 1966), ne Ankara'da ne Anadolu'da Ocak 1921'den sonra, komünist faaliyet yapılabilmesi için uygun ortam vardır. Vehbi Sarıdal, Sadık Ahi, Bıdıbıdı Servet ve daha başkaları sık sık toplanıp, Moskova-Ankara münasebetlerini, savaşın gelişmelerini, ilerde neler yapılması gerektiğini bir çay masası etrafında "görüşmekten" ileri gidememişlerdir. Vâlâ Nurettin bu isimlerin Sovyet Sefareti'ne sık sık gittiğini, orada "bir yandan votka içerek" dünya ahvalini konuştuklarını anlatmakta, ama takipte olduklarını da belirtmektedir (Nurettin, 1965; 105-106).

Bir süre Ankara Hükümeti'nin Matbuat Müdürlüğünü yapmış, *Yeni Gün* gazetesi yazarlarından, İttihat Terakki Cemiyeti'nin gayri resmi yayın organı olan *Tanin* gazetesinin eski yazarlarından Muhittin Birgen'in evinin de "Spartakistlerin uğrağı" olduğundan söz edilir (Nurettin, 1965; 104-105). Muhittin Birgen'in Ankara'da Spartakistler ve Sovyet Sefiri Mdivani ile yakın ilişkiler kurduğu, "Resmi ve gayri resmi durumunun Ankara'daki Sovyet sefaretiyle sıkı fıkı temaslarına imkân verdiğini" yine Vâlâ Nurettin yazmaktadır (Nurettin, 1965; 105).

Ancak, adı geçenlerin hiçbirini komünist siyasi faaliyet içinde görmüyoruz. Spartakistler daha sonra CHP'nin önde gelen üyeleri arasına girmişlerdir.[1] Muhittin Birgen ise, bu ortama dayanamayıp Sovyet Rusya'ya gitmiştir. Ocak 1921'den itibaren Ankara'da yoğun bir anti-komünist, anti-Sovyetik hava egemen olmuş, Sovyet Rusya ile ilişkiler 1921 sonbaharında tekrar yumuşayıncaya kadar, hiç kimse başını bile kaldıramamıştır.

1 Nafi Atuf Kansu daha sonra CHP Genel Sekreteri olmuştur. Mehmet Vehbi Sarıdal daha sonra CHP milletvekili olmuştur. Sadık Ahi, daha sonra Mehmet Sadık Eti adını kullanmıştır. Hukuk öğrenimi görerek profesör olmuş; CHP'ye katılmış; İstanbul Ticaret Odası Umumi Katibi olmuş ve Malatya'dan milletvekili seçilmiştir (1946-1954).

Yeni dönem ve *Yeni Gün* gazetesi

Eylül, ekim aylarında Bolşevizm ve sosyalizm konusunda ateşli propaganda yazıları yayımlanan Yunus Nadi'nin sahibi olduğu *Yeni Gün* gazetesi artık çok temkinlidir. Şubat 1921'de *Yeni Gün'e* göre Türkiye, artık sağlam bir Şark siyaseti belirlemek zorundadır: "Öyle bir siyaset ki ne hülyalar ne safsatalar ne de cehalete istinat etsin." Çünkü "Bolşevikliğin iyi tarafları olduğu gibi – fena demeyelim bizim işimize gelmeyen tarafları da vardır. Siyaset demek bunları ayırmak, hakikati araştırmak, yapacağımızı bilmek ve bilhassa yapılmasını bilmek demektir" (Çıkın, 2007; 175).

15 Şubat 1921 tarihli *Yeni Gün* gazetesinde "Şark Siyasetinde Hatalar" adıyla yayımlanan imzasız başyazı tam bir özeleştiridir. Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerinin tahlil edildiği bir yazıda, her iki ülkenin de bazı konularda hatalı davranarak ilişkileri zedelediği vurgulanmıştır. Buna göre **Rusya'nın hatası**, Doğu halklarının ve komünizmin düşmanı olan İngiltere'ye karşı, diğer Doğu ülkeleriyle ortak bir dış siyaset yürütmesi gerekirken, "meseleyi içtimai bir muadele olarak halletmeye meyil" göstermesi ve bu şekilde meseleyi halledilemez bir noktaya taşımış olmasıdır. "Rusya için milletlerin hakları, hakiki hürriyetleri, iktisadi varlıkları ve iktisadi esasları üzerine müesses bir siyaset yapmak ve onların içtimai tekâmüllerine tabii ve tedrici bir surette yardım etmekten başka bir şey yapmamak lazım gelirken, Moskova hükümeti bu istikamete sarf edilmesi lazım gelen siyasi faaliyetini derin bir inkılapçılık cazibesi altında bir takım ecnebi faaliyetlerle karıştırmıştır." Rusya tüm Şark milletlerini ilgilendiren meseleyi bu şekilde halletmek istediğini defalarca ilan etmişse de bu yolda yürümemiştir.

"Sırf kuvvetli bir Şark siyaseti yapmak üzere" kendi davasını Rusya'nın emperyalizm karşıtı savaşıyla birleştiren Türkiye'nin **hatası** ise: Rusya'daki haliyle komünizmin aslında kendisine hiç de uygun olmamasına rağmen "memleket için aynen tatbik edilir bir şey olduğunu söylemek" olmuştur. **Rusya'ya karşı komünizmin taraftarı gibi hareket edilmiştir.** "Diyorduk ki ona karşı böyle söyler, böyle görünür, fakat biz yine lazım geldiği gibi hareket ederiz. Memleket için lazım gelen şeylerden fazlasını yapmayız Halbuki Rusya'nın tatbik ettiği, Spartaküstlerin takip etmek istediği tarzda bir komünizm bizim memleket için mevzubahis olamazdı. Çünkü biz henüz bir tekâmül geçirmiş değildik (Çıkın, 2007; 176-77) (abç).

Gazete 22 Şubat 1921'de imzasız olarak yayımlanan "Muhadenet Siyaseti" başlıklı bir başyazı ile, Sovyet Elçisi Mdivani'nin gelişini kutlamış ve elçinin "düşmanlar savaşarak elde edemediklerini başka yollara başvurarak elde etmeye çalıştıkları" bir sırada "tam zamanında geldiğini" belirtmiştir (Çıkın, 2007; 177).

Moskova görüşmelerinin bütün hızıyla sürdüğü günler olan 8, 9, 10 Mart tarihlerinde (mim vav) (م و) imzasıyla "Sol ve Sağ Nedir?" başlıklı bir dizi yazı yayımlanmıştır (Çıkın, 2007; 179-80). Bu yazı dizisinde toplumlar sınıfsal açıdan değerlendirilmiş, sınıfsal çelişkilerin uzlaşmaz yanları açıklanmış, sınıfsal çıkarların farklılığı, sınıflar arasındaki çatışma ve mücadeleleri yarattığı açıklanmıştır. Her sınıf, "bir heyet-i içtimaiyenin hayat şartlarını bütün faaliyet sahalarında felan veya filan surette tanzim etmek iddiası" demek olan kendi siyasetini uygulayarak toplum hayatında egemen olmak, toplumsal hayatı kendi görüş ve çıkarları doğrultusunda "tanzim etmek" ister. İşte sağ ve sol görüşler de, bu "tarz-ı tanzim" farklılıklarından doğar. "Sağ cereyanlar umumiyetle mazi devirlerinin hayat şartlarını, hâkim içtimai cereyanlarını, hâkim haklarını müdafaa ederler. Daha taze ve kuvvetli hayat şartları tatbik etmek isteyen cereyanlar da sol cereyanlardır." Yani, sağ görüş muhafazakâr, sol görüş ise yenilikçi bir yapılanma olarak sunulmaktadır.

Muhittin Birgen, 13 Mart 1921 tarihinde henüz Moskova'da Rus-Türk konferansı sürerken "Moskova Konferansı" başlıklı bir makale yazmıştır (Çıkın, 2007; 180-81). Birgen, Rusların ve Türklerin Batı emperyalizmi karşısında aynı kaderi paylaştıklarını; Ruslarla birlik olmak, ne onların Bolşeviklikten vazgeçmesini ne de Türklerin Bolşevik olmasını gerektirdiğini yazmaktadır.

İşte bu ortamda, Yusuf Kemal ve arkadaşları Moskova'da, Bekir Sami ise Londra'da dünyanın en güçlü devletleri ile masa başında savaşmaktadır.

Londra Konferansı
(21 Şubat-14 Mart 1921)

Nisan 1920'de San Remo Konferansı ve ardından Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ne uygulanacak barış şartları görüşülmüş, bu şartların Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa tarafından kabul edilmemesi üzerine İngilizler tarafından Yunan Ordusu'nun Anadolu'da ileri yürüyüşüne izin verilmiş ve Balıkesir, Bursa, Uşak ve Edirne, Yunan ordusu tarafından alınmıştı. Sadrazamlığa atanan Damat Ferit Paşa 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşması'nı imzalamış, ancak TBMM bu antlaşmayı bir bildiri yayımlayarak reddettiği gibi imzalayanları da vatan haini ilan etmişti. Sevr Antlaşması, Padişah tarafından da imzalanmadı. Damat Ferit'in istifa ettirilmesinden sonra İngilizlerin istek ve onayı ile kurulan Tevfik Paşa hükümeti de, kendisine yapılan çok ciddi baskılara karşın Sevr Antlaşması'nı imzalamayı kabul etmemişti (Şimşir, 1975; 420-424).

Sevr Antlaşması'nda Müttefiklerin dayattığı şartların reddedilmesini sağlamak için TBMM Hükümeti, Bolşevik Rusya ile ittifak yapmaya çalışmaktaydı. Sevr Antlaşması'nın hayata geçirilemeyeceği çok kısa bir zaman içinde belli oldu ve 1920 yılının ekim ayından itibaren Müttefikler, Ankara ile uzlaşmanın yollarını aramaya başladı. Böylece, Sevr Antlaşması'nın hükümlerinin yumuşatılacağına ilişkin haberler kasım ayında duyulmaya başlamış, bu vaatlerin görüşüleceği Londra Konferansı ancak şubat ayı sonunda toplanmıştır. Ankara'daki TBMM Hükümeti, Londra'ya önce dolaylı, sonra da resmen davet edilmiş, böylece Bolşevik Rusya'dan sonra Müttefik Devletler de Ankara'daki TBMM Hükümeti'ni siyasi bir aktör olarak kabul etmiştir. Yani, Ankara artık uluslararası görüşmelere çağırılan meşru bir siyasal özne olmuştur. Bu andan itibaren İstanbul Hükümeti ancak gölge bir hükümet olarak varlığını sürdürmüştür.

İngilizler kimseyi sevmiyor

Büyük devletlerin küçük devletleri ve halkları kendi çıkarları doğrultusunda nasıl kullandıklarının en güzel göstergesi, 1918 sonrasında Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da yaşananlardır. İngiltere, bu coğrafyada yaşayan halkların neredeyse tamamının ayrı devlet kurma taleplerini desteklemiş, böylece hepsini birbirine karşı kışkırtmış, birbiriyle vuruşmaya başladıklarında da verdiği sözleri tutmayarak onları ortada bırakmıştır. Londra Konferansı da büyük devletlerin masa başında olmazı oldurma çabalarından sadece bir tanesidir.

Asya, Afrika ve Amerika kıtasında sömürgelere sahip, Birinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkmış kibirli İngilizlerin, bir türlü hale yola koyamadığı Kafkasya, Balkanlar ve Ortadoğu'da yaşayan ulusları nasıl aşağıladığı, Ekim 1919'da Sir Henry Wilson'ın yazdıklarından açığa çıkmaktadır:

> Ermeniler ve Yunanlılar, insanlık açısından Türklerden daha gelişmiş ve daha medeni değildir. Yunanlılar, Bulgarlar, Türkler, Ermeniler ve Kürtler, hatta Almanlar arasında vahşilikte ve yabanilikte fark yoktur (Arslanian, 1999; 303).

1919'da İngiliz işgal kuvvetleri komutanı olarak İstanbul'a giren George Milne, Wilson'a şöyle yazıyor:

> Eğer bütün [Kafkasya] sakinleri birbirini boğazlasa, dünyanın bir şey kaybedeceğini düşünmüyorum. Kesinlikle Britanya askerlerinin hayatlarına değmezler. Gürcüler gizli Bolşevik, Ermeniler her zamanki Ermeniler: alçak bir ırk. En iyisi Azeriler, hepsi gerçek vahşi (Arslanian, 1999; 303).

Nisan 1920'de İngiltere'nin Kahire'deki generali Congreve ve Wilson'un kendi aralarındaki yazışmalarında bütün Kafkasya, Balkanlar ve Ortadoğu halklarını aşağıladıkları görülmektedir. İngilizler bu ulusların kendilerini idare etmekten aciz olduğunu, ama Türklerin yönetmeyi bildiklerini düşünmektedir. Tarihçi Arslanian, ikilinin yazışmalarında saydığı uluslara Türkleri dahil etmediklerine işaret etmekte:

> Congreve: "Hepsinden eşit derecede hoşlanmıyorum, hepsi birbirine benziyor, hayvan gibiler: Araplar, Yahudiler, Suriye ve Filistin'deki Hristiyanlar; tamamı bir tek İngiliz'e değmez". Wilson ekler: "Seninle tamamen aynı fikirdeyim: Araplar, Yahudiler, Hristiyanlar, Suriyeliler, Levantenler, Yunanlılar, bir tek İngiliz'e değmez" (Arslanian, 1999; 303, 304).

İngilizler kendilerini idare etmekten aciz olduklarını düşündükleri bu halkları yarı yolda bırakıp, çiğneyip geçeceklerdir zaten. İngilizlerin Kafkasya'daki devletlere yardım etmesinin nedeni, Bolşevik Rusya'yla olan rekabe-

tidir. İngilizler Bolşevik Rusya'daki iç savaş sırasında Ermenilere, Gürcülere ve Azerilere önce umut verip beklentiler oluşturmuş, sonra da ihanet etmiştir (Arslanian, 1999; 306).

İngilizlerin bu dönemde en son yarı yolda bıraktığı devlet ise Yunanistan olmuştur. Yunanistan'a öyle büyük güvenceler verilmiştir ki, lideri Venizelos, Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında İstanbul ve Trakya'yı birleştiren egemen bir devlet kurulacağından, Boğazların özgürlüğünün sağlanacağından ve Trakya ve batı Anadolu'nun Yunanistan'a katılacağından emindi.

Değişen dengeler

Londra Konferansı'na gelen sürece kısaca bir göz atılacak olursa: İngiltere 1919 yılının Haziran sonunda Kafkasya'dan çekilme kararı almış ve bu tarihten sonra Ermenistan ve Gürcistan için parmağını bile kıpırdatmamıştır. 28 Eylül 1920'de Karabekir Kafkasya harekâtını başlatınca, Taşnak Ermenileri İngiltere'den hiç olmazsa Yunanlıların Trabzon'a çıkartma yapmasını sağlamasını istemiş (6 Ekim 1920) ama Curzon reddetmiştir. 1920 Ekimi'nde İngilizler Kafkasya'da Ermeni ve Gürcüleri, Türk ve Rus ordularının karşısında yalnız bırakmıştır. İngiltere 1920 sonbaharından itibaren Ankara ile anlaşma yolları aramaya başlamıştır.

Başta İngiltere olmak üzere, Müttefikler açısından önemli olan tek şey, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının uluslararası güçlerini elinde olması, Karadeniz'e gemilerin geçişinde herhangi bir kısıtlamanın olmamasıdır. Onaylanmamış olsa da, Ege ve Trakya'nın Yunanlıların fiili işgalinde olması ile Sevr Antlaşması'nın bir kısmı zaten hayata geçmiştir. Müttefikler Kafkasya'da değişen dengeler nedeni ile, Ocak 1921'den sonra, yani I. İnönü Savaşı'ndan sonra, Yunan ordusunun ilerlemesine izin vermemiştir.[1]

İngiltere, Sevr Anlaşmasını imzalayabilmek için 5 Nisan 1920'de ikinci kez sadrazam olmasını sağladığı Damat Ferit Paşa hükümetini 17 Ekim'de düşürerek, yerine Ankara ile uyumlu Tevfik Paşa hükümetinin atanmasını sağlamıştır. Tam bunlar olup biterken TBMM ordusunun Kafkasya'da üç vilayeti geri almak için askeri harekât yaptığı dikkate alınmalıdır.

Yukarıda söz edildiği gibi, İngiltere, tek görevi Ankara ile uzlaşmayı sağlamak olan yeni bir hükümetin İstanbul'da kurulmasını sağlamıştır (Okur ve Küçükuğurlu, 2006; 258). Mustafa Kemal bu hükümet hakkında: "Sovyetlerle aramızı bozmak için İstanbul'a, Ankara ile uyumlu bir hükümet atandı" yorumunu yapmıştır. İngiltere'nin, Sevr Antlaşması'nın iyileştirilmesi doğ-

1 Bu izin, Ankara Hükümeti Londra Konferansı'nda Müttefiklerle uzlaşmayınca Mart 1921'de verilmiştir. 23 Mart-1 Nisan 1921 tarihlerinde II. İnönü Muharebesi yapılmış, Türk tarafı galip gelmesine karşın Yunan Ordusu ileri yürüyüşe devam etmiştir.

rultusundaki önerileri, İstanbul Hükümeti'nin kuryesi Neşet Bey'le Mustafa Kemal'e iletilmiş, Mustafa Kemal'in cevabı 22 Kasım'da İstanbul Hükümeti'nde görüşülmüştür (Okur ve Küçükuğurlu, 2006; 262).

Bu yeni hükümetin atanmasından hemen sonra, 3 Aralık 1920 tarihinde İngilizler "uzlaşma misyonu" adını verdikleri, başında Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa olan bir heyeti Mustafa Kemal'le görüşmek üzere göndermiştir. İngilizlerin "arabuluculuk tekliflerini" getiren (İzzet Paşa, 1993; 99) bu heyet, Bilecik'te Albay İsmet, Bekir Sami ve Mustafa Kemal Paşa heyeti ile buluşmuştur. Mustafa Kemal, İngiliz tekliflerinin Sevr Antlaşması'ndan hemen hiç taviz vermediğini görünce heyeti adeta esir alarak 6 Aralık'ta Ankara'ya getirmiştir (Sarıhan, 1995; 312).[2] İlginç olan aralık ayı sonuna kadar İngilizler "misyon"un başına gelenlerden haber bile alamamıştır (Şimşir, 1975; 509).

Yukarıdaki bölümlerde de değinildiği gibi, İngilizler gönderilen heyetin, Ankara'daki mebusları büyük ölçüde etkileyeceğini, TBMM'de İngilizlerin istekleri doğrultusunda kararlar alınmasını sağlayacağını, hatta Mustafa Kemal'in devrilerek Meclis'in İstanbul Hükümeti'ne bağlanacağını beklerken Mustafa Kemal, Ahmet İzzet Paşa Heyeti'nin "TBMM'ye katılmak üzere geldiklerini" ilan ederek önlem almıştır. Mustafa Kemal, Upmal'la yaptığı görüşmede "İstanbul Hükümeti'ni esir aldım" demiştir (Perinçek, 2005; 265). Mustafa Kemal'in esir aldığı aynı zamanda İngiliz politikalarıdır. Moskova bu hareketi, Ankara'nın İngiliz politikalarına teslim olmadığı biçiminde yorumlamıştır. Ama asıl önemli olan, bu tarihten sonra Ankara Hükümeti'nin İngiltere ile görüşmelere başladığı gerçeğidir. Ankara Hükümeti, Londra Konferansı'na katılma kararı almış, İstanbul Hükümeti de Ankara ile uzlaşmış, hatta bütün inisiyatifi Ankara'ya bırakmıştır.

İngilizler politika değiştiriyor

Türkiye'de genellikle zannedildiği gibi, Ankara'nın karşısında yekpare bir blok olarak uyumlu, anlaşmış, her konuda uzlaşmış bir Müttefik devletler tablosu yoktur. Aslında İngiltere, Fransa ve İtalya kendi içinde çekişmektedir. Ankara ile diğerlerinden bağımsız olarak görüşmeye ilk başlayan, kendisine vaat edilen İzmir'e Yunanlıların çıkmasına izin veren İngilizlere haddini bildirmeyi amaçlayan İtalyanlar olmuştur. Yunanlıların İngiltere'ye olan yakınlığı dolayısıyla, Türkler yenilirse Yunanistan'ın egemenliğine geçecek olan Anadolu coğrafyasında Fransızların imtiyazlarını kaybedeceği korkusu, onların da kendi çıkarları doğrultusunda Ankara ile uzlaşma yolları aramasına neden olmuştur. Ancak Başbakan Lloyd George'un Müs-

2 İzzet Paşa Heyeti'nin Ankara'dan ayrılmasına ancak mart ayı başında izin verilecek, heyet mart ortasında İstanbul'a dönecektir.

lümanları Avrupa'dan atmak, boşalan yerleri de Yunanlıların kontrolüne vermek hususundaki tutumuna bazı İngiliz politikacıları da, başından beri karşı çıkmaktadır.

Müttefikler en umutlu oldukları dönemde şu planı yapmıştır: teçhiz edilen Ermeni güçleri Kuzey doğudan, Yunan güçleri Batıdan, Kürtler güney doğudan saldırarak Mustafa Kemal'i nasıl olsa bitirecektir. Ancak sürekli değişen dengeler, Londra'da, Paris'te masa başında yapılan planların, hazırlanan antlaşmaların bir türlü hayata geçmesine izin vermemektedir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında, 1918'de işgale karşı çıkacak gücü olmadığına emin olan İngilizler, 1920 yılı sonbaharına gelindiğinde Ankara'daki direniş odağının artık bertaraf edilemeyeceğini kabul etmiştir. Anzavur'un gönderilmesi de, iç isyanların kışkırtılması da Ankara'yı bitirmemiştir. Üstelik Ankara'daki TBMM Hükümeti, kırk küsur yıl önce kaybedilmiş olan Kars, Ardahan ve Batum'u geri alarak Sovyet Rusya ile anlaşma imzalamak üzeredir. İşte İngiltere'nin Ankara ile uyuşma yolları aramaya başlaması bu tarihe denk düşmektedir.

Artık "İngiltere'nin başlıca görevi Bolşeviklerle Türklerin arasını açmaktır". Ama bir yandan da paniktedirler: "Türkler Kars'ı aldılar. Türkleri doğuda durdurmanın en iyi yolu Yunanlıları Eskişehir'den Ankara'ya yollamaktır" (Ulubelen, 1967; 253, 255). İngiliz istihbarat raporlarına göre Türklerin örgütleri yoktur, telefonları yoktur, paraları yoktur, mermileri yoktur, silahları karmakarışıktır: Rus, Alman ve Fransız... Ulaşım araçları da yoktur ama "inanılmaz bir hareket kabiliyetleri vardır" (Ulubelen, 1967; 263). İngiliz generallerinden ve istihbarat ajanlarından gelen raporlar artık son derece çelişkilidir:

> (12 Kasım 1920): Mustafa Kemal ile Bolşevikler anlaşma yapıyor. Müttefikler acele olarak Mustafa Kemal'e Sevr antlaşmasında bazı değişiklikler teklif etmelidirler;
>
> (23 Kasım 1920): İngilizlerin Muhafazakâr-Liberal koalisyon hükümetinde Başbakan Lyod George'un politikalarına karşı çıkan Savaş Bakanı Churchill de kabineye bir muhtıra vermiştir: "... güçlü, dayanıklı ve gerekli Türk ve Müslüman güçleri yabancılaştırmamak için Mustafa Kemal ile anlaşmalı ve Türkiye ile iyi bir barış yapmalıyız. Böylece şimdiye kadar bizim için çok önemli olan Rus emellerine karşı yeniden bir Türk engeli yaratmış oluruz" (Fromkin, 1993; 494).
>
> (26 Kasım 1920): Erzurum üstünde Türkler ve Rusların çarpışmasını temin etmeliyiz, Türkler Ruslarla olan anlaşmalarını bozarlarsa İzmir'i, Kars'ı ve hatta Trakya'da bazı haklar tanıyacağımızı söyleyelim;

(27 Kasım 1920): Şayet çok şiddetli askerî harekâta geçmezsek milliyetçiler kudreti ele geçirecekler, üstelik korkumuz halkın çoğunluğunu tatmin edici Bolşevik prensiplerin Türkiye'ye sızmasıdır. Biz kendimizi Bolşevizme karşı İslam'ın koruyucusu gibi göstermeliyiz. Mümkün olduğu kadar Bolşeviklerle Mustafa Kemal'in arasını açmalıyız (Ulubelen, 1967; 284-85).

Yunanistan'da neler oluyor?

Başından beri Müttefik Devletlerle yakın ilişki kurmuş, İngiltere ve Fransa'nın güvenini şahsen kazanmış olan Venizelos'un 1920 yılı Kasım'ında yapılan seçimi kaybetmesi, Kral Konstantin'in seçimi kazanması İtilaf Devletlerinde büyük bir hayal kırıklığına sebep olmuştur. Yunan davasını ikircimsiz savunan İngiltere başbakanı Lloyd George bile Yunanistan'da Venizelos'un iktidardan düşmesi karşısında şaşkındır. Ama yerine gelen Kral Konstantin de Londra'ya, Anadolu'yu üç ay içinde temizleyeceklerinin sözünü vermiştir. Yunanlılara göre Yunan ordusu 112.000 kişiyken, Ankara ancak 30-34 bin kişiden oluşan ve "kuru kalabalık" olarak nitelendirdikleri bir orduya sahiptir (Smith, 2002; 273-77).

Halbuki Yunanistan'da, devletin tüm kurumları korkunç bir çekişme içinde zayıf düşmektedir. Öyle ki seçimi kazanan Kralcılar eski hükümetle hesaplaşmakta, tüm bürokraside yenilenmelere gidilmekte, Anadolu içlerine kadar yayılmış olan ordu komutanları en alt rütbedeki subaylarına kadar değiştirilmektedir. Ordu "Venizeloscu tümenler, Kralcı alaylar ve generaller" olarak bölünmüştür (Smith, 2002; 268). Üstelik Küçük Asya Rumlarıyla, Yunanistan vatandaşları arasındaki uyumsuzluk giderek büyümektedir.

Kralcı yeni hükümet, Müttefiklerin gözüne girme çabası ile Ankara Hükümeti'ni yok edeceğini iddia etmektedir. Her ne kadar ocak ayında İnönü'de ilerleme olmadıysa da, bir geri çekilme söz konusu değildir. Kral yanlıları Trakya'da ve İzmir'de bir hükümet kurulmasını ve bunların Müttefikler tarafından kabul edilmesini talep etmektedir.

Fransızlar da boş durmamakta, İstanbul'da kendilerine yandaş bir hükümeti iş başına getirmeye çalışmaktadır. 6 Aralık 1920 tarihli İngiliz haber alma raporlarına göre:

[Fransızlar] İzzet Paşa, Fransızların Paris'te beslemekte olduğu Cavit Bey, hatta Mustafa Kemal'in Harbiye nazırı olarak içinde olacağı bir hükümet kurmayı planlıyorlar. [...] Böylece hem müfrit milliyetçi İttihatçı şeflerden (Talat, Enver), hem de Mustafa Kemal'in aşırılıklarından kurtulacaklarını düşünüyorlar (Kürkçüoğlu, 1978; 134).

Kafkasya karmakarışık

1920 sonuna gelindiğinde Müttefiklerin Sevr Antlaşmasına göre planladıkları gibi "merkezi Erzurum olan bir Ermenistan kurma girişimi" fiyaskoyla sonuçlanmıştır. İngilizlerin desteklediği Menşevik Taşnak hükümeti yenilmiş, Ermenistan Sovyetleşmiştir. Üstelik Türkiye Kars'ı geri alıp Gümrü'ye kadar ilerlemiştir. Müttefiklerin Beyaz Rus ordularını var güçleriyle desteklemesine karşın Kafkaslarda Kızıl Ordu'nun yürüyüşü durdurulamamıştır.

Taşnak Ermeni hükümetinin Ermenistan'dan kaçmasıyla Komünist Ermenilerin iktidarı alması ve Kızıl Ordu'nun Ermenistan'a girmesi sonrasında İngiltere, Ankara'ya farklı yaklaşımlar geliştirmeye başlamıştır. Artık, ingilizler, Ankara'nın Bolşeviklerle ittifak antlaşması yapması ihtimali karşısında telaşlanmaya başlamıştır. Müttefiklerin bu telaşını gören Mustafa Kemal de, durumu Ankara'nın çıkarları doğrultusunda kullanmayı bilecek kadar iyi bir politikacıdır. İngiltere'deki politika değişikliği, Sömürgeler Bakanlığı'nda Ortadoğu dairesinin kurulması ve bu dairenin başına Ocak 1921 de Churchill'in geçmesi ile netleşmiştir: Churchill Ankara ile uzlaşmak gerektiğini savunmaktadır (Fromkin, 1993; 496). Hindistan Valisinin İngiltere'ye sürekli olarak Hint Müslümanlarının, Anadolu Müslümanlarının durumu hakkındaki hassasiyetlerini hatırlatması da, politika değişikliğindeki en önemli etkenlerdendir.

Sovyet tepkisi

Böylece İngilizler Ankara'yı Bolşevik Ruslara teslim etmemek için Londra'da bir konferans düzenleyerek, Yunanlılara vaad ettiklerini unutma pahasına, Ankara Hükümeti'ni de İstanbul Hükümeti ile birlikte Londra Konferansı'na 27 Ocak'ta davet etmiştir.

Mustafa Kemal, antlaşma yapmakta ayak sürüyen Bolşevik Rusya'ya karşı Londra Konferansı'nı siyasi bir koz olarak kullanmış olmalı. Bu tarihte başlayan Ankara-Londra yakınlaşması karşısında Sovyet Rusya da ciddi endişeler duymuştur. Bolşevikler bu konferansı şöyle değerlendirmiştir: "Londra Konferansı'na heyet göndermek isteyen gericilere karşı Mustafa Kemal kendisini güçsüz olarak yansıtmaya çalıştı." 30 Kasım 1920'de Stalin şu yorumları yapmaktadır:

1. Ermeni harekâtında İtilaf devletleri ses çıkarmadı;
2. Trakya ve İzmir'in Türklere geri verileceği söylentileri var;
3. İstanbul'un boşaltılması planı gündemde;
4. Türkiye'de batı cephesinde sessizlik var;

> Bunlar Kemalistlerin sağa dönüş yaptıklarını göstermektedir. Buna rağmen Kemalistler ezilen halkların davasına ihanet etmedikleri sürece Kemalistlerle birlikte, eğer karşı tarafa geçerlerse onlara karşı zafere ulaşacağız (Yerasimos, 1979; 199).

Her ne kadar Müttefiklerle görüşmeler başladıysa da, Mustafa Kemal Sovyet Rusya ile dostça ilişkilerin devam etmesi gerektiği kanısındadır ve bu doğrultuda dışişleri bakanı Ahmet Muhtar eliyle Sovyet Rusya'ya sıcak dostluk mesajları göndermeye devam etmektedir.

Ankara'nın İngilizlerle görüşmeye başladığının farkında olmasına rağmen Bolşeviklerin özgüvenlerinden hiçbir şey kaybetmemesi bence şaşkınlık vericidir. 10 Aralık 1920'de Çiçerin bir telgrafta "sağ kanat Kemalistler bizim aleyhimize aniden bir politika değişikliği yapamaz" demektedir:

> Bütün delillere göre Müttefiklerle Kemalistler arasındaki uzlaşma girişimi iyi gitmemektedir. İstenilen imtiyazlar İngiltere tarafından reddedilmiştir ve Kemalistler arasında Sovyetlere yönelme güçlenmektedir. Bütün gelen istihbarata göre bizim **prestijimiz Türkiye'nin kitleleri arasında çok büyük ve sağ kanat Kemalistler bizim aleyhimize aniden bir politika değişikliği yapamaz** ve Kemalistler "bize" ancak "bize zararlı" diplomatik aktiviteler ile engel olabilirler
>
> Kemalistlerle dostluk politikalarını elden bırakmadan, geriden geriye bizim için istenmeyen davranışlardan uzak tutmalıyız. Onları bizimle dost olmaya iten birçok neden olmasına rağmen kararlı tavrımızı sürdürmeliyiz (Zapantis, 1982; 71).

1920 yılının son aylarında Lenin ve Stalin "Kemalistlerin ikiyüzlülüğünden" söz etmekte ve şu soruyu sormaktadır: "Kemalistlerin bizden koparak İtilaf Devletleri tarafına geçmediğini söyleyebilir miyiz?" (Kazancyan, 2000; 25). Öyle ki Kazancyan, "Rusya'nın yardım olarak Türkiye'ye gönderdiği silah ve altınların merkez emriyle 'yolda el konularak' geri getirildiğini" yazmaktadır (Kazancyan, 2000; 26).

Ocak sonunda Mustafa Suphi ve TKP merkez heyetinin katledilmesi ve THİF üyelerinin tutuklanarak partinin kapatılmasının, Londra Konferansı'na giderken İngilizlere hoş görünmek için yapıldığına ilişkin yorumlar, iç ve dış politika hesaplarının birbirini nasıl manipüle ettiğinin göstergesidir.

Londra Konferansı

Tam bir koalisyondan oluşan TBMM Dışişleri Heyeti 6 Şubat 1921'de Ankara'dan hareket etmiş, Roma üzerinden Londra'ya ulaşmıştır. Londra Konfe-

ransı'na İstanbul Hükümeti üzerinden davet edilen Ankara Hükümeti, kendisine özel davet yapılması hususunda ısrarlı olmuş, bu davet gelinceye kadar İtalya'da beklemiştir. Dışişleri heyeti şu isimlerden oluşmuştur: Haricîye Vekili Bekir Sami, Cami, Yunus Nadi, Hüsrev ve Zekai Beyler. Uzmanlar: Mahmut Esat, Vehbi, Sırrı, Necati (Karabekir, 2008; 1021). Görüldüğü gibi Mustafa Kemal, Londra'ya gönderdiği heyetin başına anti-Sovyetik Bekir Sami Bey'i seçerek İngilizlere mesaj vermektedir. Ama, İngilizlerle ittifak yanlısı Bekir Sami'yi, "millici" Cami ve Yunus Nadi Beylerle dengelemektedir. İngiliz istihbaratı hararetle Ankara'dan gelmekte olan heyet hakkında istihbarat toplamaya çalışmaktadır. Heyette "ılımlı ve aşırı" delegelerin olduğu belirtilmiş, Yunus Nadi için şunlar yazılmıştır: "Yunus Nadi sosyalizmden yana olup, güçlü bir şekilde Bolşevik ittifakından yanadır" (Şimşir, 1979; 133, 155).

Konferans 21 Şubat'ta başlamıştır. İngilizler Şubat ayı boyunca TBMM heyetinin Londra'da ne talep edeceği, uzlaşmaya yanaşıp yanaşmayacağı üzerine bilgi toplamaya çalışmıştır (Şimşir, 1979). Londra Konferansı'ndaki ilk toplantıda, İngilizlerin onayı ile kurulan İstanbul Hükümeti'nin temsilcisi olan Sadrazam Tevfik Paşa bütün yetkiyi Ankara Hükümeti'nin temsilcisine bırakmıştır.

İngilizlerle ittifak yanlısı Bekir Sami Bey

Galatasaray Lisesi mezunu Bekir Sami, Erzurum Kongresi sırasında Mustafa Kemal'e gönderdiği 30 Temmuz 1919 tarihli mufassal mektubuyla, ne kadar "Batıcı" olduğunu kanıtlamış bir siyasi aktördür. Bu mektupta çekinmeden Manda talep eden Bekir Sami şunları yazmaktadır: "İstiklali Tam" görüşünü savunanlar "bir hayal-i muhal arkasından koşacaklardır"; "Bendeniz ... zamanın ihtiyaç gösterdiği asri bir zihniyette idare mekanizmasını tanzim ve tedvir için icap eden vasıflara haiz olmadığımız kanaatindeyim"; "rüştümüzü isbat edinceye kadar bir hükümeti ecnebiyyenin mandaterliğini kabülünü çare-i necat [kurtuluş çaresi] addediyorum" (Kırzıoğlu, 1993; 262-268). Mustafa Kemal Bekir Sami'yi Bolşevik Rusya'ya gönderirken de, Londra Konferansı'na gönderirken de bu düşüncelerini gayet iyi bilmekteydi.

Ankara delegasyonu Londra'da 23 Şubat 1921 tarihinde "1913 sınırları", "İzmir'in boşaltılması, kapitülasyonların kaldırılması, Boğazlarda egemenlik hakkı" gibi kendi taleplerini içeren bir bildiri yayımlamıştır. İtalya Sevr'in revize edilmesi ve Kemalistlerle antlaşma yapılması doğrultusunda ısrar etmiş, Fransızlar da Sevr'in Türkiye lehine kısmen de olsa düzeltilmesinden yana tutum almıştır (UİT, 1979; 221. Sonyel, 2003; 127).

Bekir Sami Bey Londra'da İngiliz, Fransız ve İtalyan tarafları ile özel görüşmeler yapmış ve özel antlaşmalar imzalamıştır. Her ne kadar bu antlaşmalar

daha sonra TBMM tarafından imzalanmayarak hayata geçirilmediyse de, Ankara Müttefikler arasındaki çatlağı kendi çıkarları doğrultusunda kullanabileceğini görmüştür.

İngiliz kaynakları Kafkas prensi Bekir Sami'nin 4 Mart'ta İngiltere'yle yaptığı özel görüşmede "Bağımsız bir Kafkas Devletleri Federasyonu kurmak için Türk-İngiliz işbirliği" önerdiğini (Gökay, 2006; 172. Şimşir, 1979b; 248); Kafkasya'nın Türkiye ile Sovyet Rusya arasında barikat haline getirilmesi gerektiğini, böylece Sovyet yayılmasının durdurulacağını iddia ettiğini yazmaktadır (Sonyel, 2003; 133). Sovyet kaynaklarına göre ise İngiliz başbakanı Lloyd George "Bakü petrolleri ile birlikte bütün Transkafkasya'yı Türk protektorası altına aldırma" önerisinde bulunmuştur (UİT, 1979; 221). Oset Prensi Bekir Sami'nin bağımsız bir Osetya için İngilizlerle pazarlığa oturmuş olma ihtimali yüksektir. Ancak, Lloyd George, İngiltere'nin İzmir konusundaki talepleri kabul edildikten sonra bu konuyu gündeme almakta ısrar edince, Bekir Sami bu konuda yetkisi olmadığını kesin bir dille bildirmiştir (Sonyel, 2003; 134). 16 Mart'ta yapılan görüşmede de Bekir Sami yine "güçlü bir Kafkas Federasyonu kurulmasına" destek olunmasını istemiştir.

Ankara'nın Bağımsız Kafkas Devletleri Federasyonu kurma doğrultusunda hareket ettiğini Batum politikalarından anlıyoruz. Burada belirsiz olan Kafkas Federasyonu kurma fikri Ankara'nın mı, yoksa İngilizlerin midir? Londra Konferansı'nın arifesinde, 19 Ocak 1921 tarihinde Türk Dışişleri heyeti Moskova'ya giderken, Menşevik Gürcistan hükümetinin Ankara'ya yaptığı "siyasi ve iktisadi" ittifak teklifi ciddiye alınmış olmalıdır (Tengirşenk, 1981; 197-98). Gürcüler bu teklifi İngilizlere dayanarak mı yapmaktadırlar, yoksa bu kendi bağımsız politikalarının ürünü müdür?

Batum'da Neler Oluyor?

Yine ta başa gidelim... Batum son derece kozmopolit bir kent olup burada Hıristiyan ve Müslüman Gürcüler, Ruslar, Ermeniler ve çeşitli etnisitelere mensup Müslümanlar yaşamaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Menşevik Gürcüler Bolşeviklere karşı İngilizlerle ittifak yaparken, Müslüman Gürcüler de Bolşeviklerle ve Türkiye ile ittifaka eğilimlidir.

Osmanlı Devleti 1877'de kaybettiği *Elviye-i Selâse-Üç Vilayet* diye anılan "Kars-Ardahan-Batum"u Mart 1918'de Bolşevik Ruslarla imzaladığı Brest-Litovsk antlaşmasıyla geri almış, ancak Birinci Dünya Savaşı sonunda, savaşı yenik bitirdiği için Kasım 1918'de Mondros Mütarekesi'nin maddeleri gereğince buradan çekilmek zorunda bırakılmıştır. Ankara, Misak-ı Milli sınırlarına dahil olan bu üç vilayeti geri almakta son derece kararlı, eğer Bolşevik Rusya ile müttefik olursa bu vilayetlerin tekrar kendisine "verileceğinden" de emindir. Bunu sağlamak ve Bolşeviklerin güvenini kazanmak için Ankara, Mart 1920'de, Batum'daki Müslüman Acaralıları Bolşevikliği ilan etmeye teşvik etmiş, Batumlu Müslüman Gürcülerin teklifiyle "Batum'da Bolşevikliğin ilanına" yanaşmıştır (Dayı, tarihsiz; 186). Örgütlü ve silahlı bir şekilde faaliyet gösteren Acara ve Batumlu Müslümanlar, Batum'un kurtuluşunu sağlamak için Bolşevikliği kabul etmeye karar vermiştir (Dayı, tarihsiz; 196).

Bilindiği gibi Mondros Mütareke'sinin ilanından sonra Türkiye'ye bağlanabilmek için Elviye-i Selâse'de çok çeşitli örgütlenmelere gidilmiştir. Kars İslam Şüray-ı Milliyesi, Ardahan Hükümeti Milliyesi, Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti (Batum, Kars, Ardahan, Ahıska, Sürmeli, Ahılkelek'i kapsayan), Oltu Şûra Hükümeti gibi oluşumlar bu amaçla kurulmuştur. Bu devletçik-

ler kabul edilirse buralarda yapılacak bir plebisitte, çoğunluğu sağlayarak Türkiye'ye bağlanmak amaçlanmaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için Batum Livası İslam Cemiyeti, İslam Gürcistanı Tahlis Cemiyeti gibi cemiyetler kurulmuş, çeşitli gazeteler yayımlanmıştır. Ankara'daki BMM'de beş Batum milletvekili olduğu da kaydedilmelidir.

Bilindiği gibi Kafkasya'nın, Bakü petrolleri nedeniyle stratejik önemi vardır. Bakü'de üretilen petrolün dünyaya açılan kapısı Batum'dur. Petrolün dağıtımı ve satışı Menşevik Gürcüler tarafından Batum Limam'ndan yapılmaktadır. Bu nedenle Batum Limanı, hem İngiltere hem de Bolşevik Rusya açısından stratejik öneme sahiptir. İngilizler 7 Temmuz 1920 tarihinde Batum'u törenle Menşevik Gürcistan hükümetine teslim edip Kafkasya'yı terk ettiklerinde, Gürcistan'ın Kızıl Ordu'ya direnemeyeceğini elbette bilmekteydiler. O tarihte Ankara Batum'un İngilizler tarafından kendilerine verilmeyip Gürcülere bırakılmasını protesto etmiştir (Dayı, tarihsiz; 200).

Azerbeycan'ın Nisan 1920'de, Ermenistan'ın Aralık 1920'de Sovyetleştiği göz önüne alınırsa, Londra Konferansı'nın toplandığı Şubat-Mart 1921 tarihinde sıra Gürcistan'dadır.

Kafkasya'daki Çerkeslerle Anadolu'nun ilişkileri

1920 yılı yaz aylarında, henüz Kızıl Ordu tarafından kontrol altına alınmadığı sırada Kafkasya'da yaşayan farklı etnik kökene mensup halklar, hâlâ bağımsızlık, özerklik talepleri ile yoğun faaliyetler içindeydi. Bu faaliyetlerden biri de 15 Ağustos 1920 tarihinde, Kuban'da yapılan Çerkes Kongresi'dir (Berzeg, 2004; 308). Bu kongrenin toplandığı sıralarda Türk dışişleri heyeti Moskova'da, antlaşma görüşmelerini sürdürmekteydi.

Ağustos sonunda Moskova'da Bolşeviklerle anlaşma imzalanamayınca Türk dışişleri heyeti üyesi Yusuf Kemal, talimat almak için apar topar Ankara'ya dönmüş, heyet başkanı Bekir Sami ise 11 Eylül 1920 de Moskova'dan Osetya'ya gitmişti.[1] Gürcülerden hem dil hem de etnik köken olarak farklı bir ulus olan Osetlerin dağlarda Kızıl Ordu'ya karşı savaştıkları bir sırada, kuzey Kafkasya'nın en büyük Oset (Asetin) ailelerinden birine mensup olan Bekir Sami'nin Osetya'ya gitmesi, Bolşevikleri çok telaşlandırmıştır. Çiçerin: "Bekir Sami kızkardeşini görme bahanesi[2] ile Osetya'ya gidiyor ve orada İnguş-

1 Osetler, Gürcülerden bağımsızlıklarını almak için önce Beyaz Ordu'ya sonra Bolşeviklere destek vermiştir (Kazemzadeh, 1951; 192). Acaristan'daki Müslümanların Bolşevikliği kabul etmesi yönünde Karabekir bildiriler dağıttırmıştır.

2 Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Bekir Sami'nin babası, Osetya'da general ve Osmanlı'da Paşa unvanları ile görev yapan Musa Kunduh Paşa'ydı. Bu ailenin Kafkasya ile ilişkisini kesmediğinin bir diğer göstergesi, 11 Kasım 1918'de Bekir Sami'nin oğlu Topçu teğmeni Şevket Bey'in, gazeteci Ruşen Eşref'le birlikte Kafkasya'ya gitmesidir.

lar arasında bağımsızlık propagandası yapıyor" demiştir. Bekir Sami, Terek ve Osetya'da üç ay kalmış, dönüşünde Çiçerin'e Çeçenya ve Dağıstan hakkında ağır eleştirilerle dolu bir rapor göndermiştir (Berzeg, 2004; 328-29).

Ankara 9 Ekim 1920'de Teşkilat-ı Mahsusa'nın ünlü komitacılarından Ardahan mebusu Flibeli Hilmi'yi Ardahan'a göndermiş, 23 Ekim'de Kazım Bey (Dirik) Tiflis'e mümessil olarak atanmıştır. Bu dönemde "Kuzey Kafkasyalı ve Azeri bir çok devlet adamı ve askerin de sığınmış olduğu Tiflis, milliyetçilerin merkezi haline gelmiştir. Farklı etnisitelere mensup Kuzey Kafkasyalı devlet adamları ve aydınlar, Tiflis'te İngiliz ve Fransız temsilcileriyle görüşmeler yapmakta ve bir Kafkas Federasyonu fikrini yeniden gündeme getirmekteydiler (Berzeg, 2004; 352). Böylece Tiflis, tüm anti-Sovyetiklerin, İngiliz ve Fransız ajanlarının cirit attığı bir yer haline gelmiştir. Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Kazım Bey de İngiliz, Fransız ve Amerikalıların temsilcileri ile görüşmekten çekinmemektedir (Hovannisian, 1996; 348).

Bekir Sami Bey, 13 Kasım'da Kazım Bey'le Tiflis'te buluşmuştur. "16 Kasım'da Batum'da toplanan Gürsitan'daki Müslümanların meclisi, Acaristan'ın bağımsızlığını talep etmiştir" (Okur ve Küçükuğurlu, 2006; 277). Belki de Ankara bu tutumu ile Bolşeviklere gözdağı vermektedir: Kars'ı, Van'ı istemeğe kalkmayın, biz de Osetya ve Acaristan'ı karıştırırız... Kazım Bey "Bolşevik Rusya ile ilişkilerimiz doğrudan doğruya, Müttefiklerin Sevr Antlaşmasını revize edip etmemesine bağlıdır" diyebilmektedir (Hovannisian, 1996; 349).

Yukarıda incelendiği gibi, Moskova'nın tüm engelleme çabalarına rağmen, 3 Aralık 1920'de Taşnak Ermenistanı ile TBMM Hükümeti arasında Gümrü Antlaşması imzalanarak, Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır Türkiye'ye bağlanmıştır. Ocak ayından itibaren Gürcistan Müslümanları Ankara'ya sürekli olarak Batum'un ilhak edilmesi için başvuruda bulunmaktadırlar. Batum eğer Türkiye tarafından ilhak edilmeyecekse, hiç olmazsa özerk olması için çaba gösterilmektedir (Dayı, tarihsiz; 252-268).

Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra Kızıl Ordu Gürcistan'a yürümeye başlayınca[3] bu kez Menşevik Gürcü hükümeti de, İngilizlerin ikna çabalarının da katkısıyla Türkiye'ye yaklaşmaya başlamıştır.

Kafkas Federasyonu

İşte bu curcunanın ortasında, 5 Şubat 1921'de "Gürcistan Meclis-i Müessisanı Sanisi Simon Mdivani",[4] Menşevik Gürcistan hükümetinin tam yet-

3 Upmal'ın yardımcısı Mamedov'un verdiği bir rapora göre, Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a girişine Ahmet Muhtar ve Mustafa Kemal çok kızmıştır. Bolşeviklere büyük sempati duyan, Matbuat Müdürü Muhittin Birgen bu nedenle istifa etmek zorunda bırakılmıştır (Perinçek, 2005; 294).

4 Sovyet Elçisi Budu Midvani'nin kardeşidir.

kili elçisi olarak Ankara'ya beş kişilik bir heyetle gelerek 8 Şubat'ta Mustafa Kemal'e itimatnamesini sunmuştur (Sürmeli, 2001; 618). Gürcistan Türkiye'nin Bolşeviklerle birlikte bir harekâta girişmesini engellemeye, Ankara'yı nötralize etmeye çalışmaktadır (Pipes, 1954; 238). 19 Şubat'ta Bolşevik Rusya Gürcistan'a savaş ilan edince Ankara'daki Menşevik Gürcistan Temsilcisi Simon Mdivani, Artvin ve Ardahan'ı Türkiye'ye vermeyi teklif etmiştir. İngilizlerin tavsiyesi de bu yoldadır: "Kızıllara gideceğine Ankara'ya gitsin" (Sürmeli, 2001; 638). İngilizler, Gürcistan'ı ve Batum'u Bolşeviklere bırakmaktansa kendi kontrollerinde olacağını düşündükleri Ankara'ya vermeyi, çıkarlarına daha uygun görmektedir. Gürcistan'ın Kızıl Ordu tarafından ilhakı Bolşevikler arasında da büyük tartışmalara sebep olmuş, Lenin hasta yatağından yazdığı mektuplarla Orçonikidze'yi engelleyememiştir (Blank, 1999; 333).

Görüldüğü kadarıyla Ankara, Batum'u ilhak etmeye karar vermiştir. Bu doğrultuda 17 Şubat 1921'de Fevzi Paşa Karabekir'den "Şark'a karşı harekâta hazır bulunulmasını" istemiş ve "Kafkas Federasyonu" yapmaktan söz etmiştir (Karabekir, 2008; 1042. Perinçek, 2005; 105). Bir yanda Gürcistan'da İslam Cemiyeti'nin silahlı güçleri hazır beklemekte, diğer yanda Kızıl Ordu Batum'a doğru ilerlemektedir.

Ermenistan'da isyan

Bu arada Ermenistan Sovyeti'nde işler Bolşevikler açısından iyi gitmemektedir. Çünkü Azerbeycan'da güçlü bir komünist partisi olan Azeri Komünist Partisi-Himmet varken, Bolşevik Ermeni sayısı az olduğu için Ermenistan'da bir Ermeni komünist partisi yoktur. Az da olsa varolan Bolşevik Ermeniler de, Taşnaklar tarafından "Türk ajanı" olarak yaftalanmaktadır (Kazemzadeh, 1951; 220). Bu nedenle Aralık ayı başında Kızıl Ordu'nun gücüyle alınan Erivan'da 2,5 ay sonra bir kalkışma yaşanmış, 18 Şubat 1921'de Taşnak Ermenileri isyan ederek Ermenistan Sovyetini ele geçirmiştir.

Karabekir, tam bu tarihlerde Batum'u ilhak etmek ve Kafkas Federasyonu kurmak hevesine kapılan Ankara'nın, kendisinden habersiz olarak Taşnak Ermenilerinin bu kalkışmasında parmağı olup olmadığından kuşkulanmış; Taşnakların Sovyet Ermenistanı'na karşı ayaklanmasında, tam o coğrafya'da bulunan Veysel Bey'in katkısı olup olmadığını araştırmıştır[5] (Yılmaz, 2001; 170). Karabekir bile Kızıl Ordu'ya karşı merkez kaç politikalar yürütülebileceğinden kuşkulandıysa, Bolşevikler haydi haydi endişelenmiştir. Bü-

5 Veysel Bey (Ünüvar), 1920 yaz aylarında Ermeni kıtaatı karşısında Nahçıvan'ı korumak için Karabekir tarafından gönderilen Onbirinci Kafkas Fırkası Erkânı Harbiye Reisi'dir. Veysel Bey komutasına "Üç tabur ve bir batarya kuvvetinde" müfreze verilmiştir (Ünüvar, 1997; 7).

tün bunlar Ankara-Moskova arasındaki ilişkilerin gerginliğine, tarafların birbirlerine tam olarak güvenemediklerine işaret etmektedir. Üstelik Ermeniler, tam da Kızıl Ordu Tiflis, Viladikafkas, Sohum taraflarında Gürcü ordusu ile çarpışmakta iken ayaklanmıştır. 18 Şubat 1921'de Taşnak Ermenileri Erivan ve Zangezur'da isyan edince, Kızıl Ordu Tiflis-Erivan arasına sıkışmış ve iki cephede savaşmak zorunda kalmıştır.[6] Bir yandan da Fransız Donanması Karadeniz'den Kızıl Ordu'yu bombalamaktadır (Kazemzadeh, 1951; 321). Korkunç kış koşullarında 11 Şubat'ta başlayan savaş, 23 Şubat'ta Kızıl Ordu'nun Tiflis'e girmesi ile sonuçlanmış, bu durum üzerine Gürcü Menşevikler hükümeti Tiflis'ten Batum'a taşımıştır.

Ankara, Batum'u ilhak edecek

Kızıl Ordu Tiflis'e girince 23 Şubat 1921, saat sabah 04.23'te, Gürcistan Hükümeti Ardahan ve Artvin'i Türkiye'ye bırakmış, böylelikle Ardahan ve Artvin savaşsız işgal ve ilhak edilmiştir (TİH, 1995; 242. Karabekir, 2008; 1024). Böylece Ankara önce Taşnak Ermenileriyle, şimdi de Menşevik Gürcülerle Bolşevik Rusya'ya karşı anlaşmalar yapmaktadır. 2 Mart'ta "Batum'u elde tutatacak gücü olmadığı" gerekçesi ile ileri yürüyüşü reddeden Karabekir (TİH, 1995; 243), 7 Mart'ta Ahılkelek, 8 Mart'ta Ahıska'ya girmiştir.

Ahıska'ya ve 11 Mart'ta Batum'a Türk Ordusu ve Kızıl Ordu aynı anda girmiştir (Hatemi, 2002; 773). Kazım Bey ve Bolşevik İhtilal Komitesi Başkanı Kafteradze, ayrı ayrı yayımladıkları beyannamelerde, Batum'u ilhak ettiklerini ilan etmişlerdir. 9 Ekim 1920'den beri buralarda faaliyet gösteren komitacı Flibeli Hilmi, Ardahan'da idareyi ele almıştır (Gürün, 1991; 67). Ama çok değil birkaç ay önce Batum'da Bolşevikliğin ilanından yana olanlar, şimdi "şiddetle Bolşevikliğin aleyhindedir" (Dayı, tarihsiz; 268).

Yenilen ve Batum'a kaçan Menşevik Gürcistan Hükümeti ile Ankara'nın ittifakı karşısında Karabekir "bunlar delirdi mi" diyerek tepki göstermiş (Tansel, 1974; 65); Ankara'nın "Kafkas Federasyonu" kurma yaklaşımını ise "Felaket" olarak nitelemiştir (Karabekir, 2008; 1022, 1042). Karabekir hatıralarında şu yorumu yapmıştır: "Kazım Bey (Dirik) Çürüksu Müslümanlarını da emrine alarak Bolşeviklerle harbe girecekmiş!.. Epey haşladım."

Ama, dengeler son anda yine değişmiş ve son kez toplanan Menşevik Gürcistan Meclisi, 16 Mart 1921'de Batum'u Türklere teslim etme kararından dönmüştür. Tiflis'te Sovyet ilan edilince Menşevik Gürcistan hükümeti Ba-

6 Taşnak Ermenilerinin ayaklanması birbuçuk ay kadar sürmüş, Avrupa devletlerinden yardım istemelerine karşın, sempati sözcüklerinden başka hiçbir yardım görmemişlerdir. Kızıl Ordu'nun baskısı karşısında 18 Mart'ta Taşnak Ermenileri Türkiye'den bile yardım istemiştir (Kazemzadeh, 1951; 322). Gürcistan'la 17 Mart'ta anlaştıktan sonra Ermenistan'a yürüyen Kızıl Ordu, 2 Nisan'da ayaklanmayı bastırmıştır.

tum'u terk etmiştir. Bunun üzerine 17 Mart'ta Kazım Bey Batum'u ilhak ettiğini ve kendisinin Batum mutasarrıfı olduğunu ilan ederek Batum'da polis müdürlüğüne ve postahanesine Türk bayrağı çektirmiştir (TİH, 1995; 251).

Bolşeviklerin Tiflis'e girmesinden bir gün sonra, 26 Şubat'ta Türkiye ve Rusya arasında Moskova konferansı başlamıştır. Türk ve Sovyet dışişleri heyetlerinin Moskova'daki görüşmeleri sırasında Çiçerin Türk tarafına "Gümrü'yü elinizde tuttuğunuz için komünist Ermenistan'ı zayıf düşürüyorsunuz" suçlamasını yöneltmiştir.

Karabekir: "Londra Konferansı manevrası"

Mustafa Kemal ve Fevzi Paşa Batum'u ilhak etme hususunda risk almaya hazır iken onları durduran Karabekir olmuştur. Karabekir Kızıl Ordu ile savaşma ihtimalinin belirmesi karşısında sağduyunun sesi olmuş ve belki de olası bir savaşı engellemiştir. Kazım Dirik'le Karabekir'in, Batum konusunda karşı karşıya geldiğini yukarıda belirtmiştik. Karabekir eğer Kızıl Ordu yenilirse, Gürcistan dolayımıyla yine İngilizlerle karşı karşıya kalmaktan korkmaktadır: "Bugün Gürcü Menşevik Hükümeti İtilaf'ın elindedir. Gürcüler Rusların taarruzu anlaşılıncaya kadar Ankara Hükümeti'ni tanımamışlar ve Ermenilerle sulh yaparken ses bile çıkarmamışlardır." "Ne olursa olsun Garp istila altında iken Bolşeviklerle müsademe [silahlı çatışma] demek, elimizle ihata [kuşatma] çemberini üzerimize kapatmak değil mi?" (Karabekir, 2008; 1042-43). Karabekir 27 Mart'ta Mustafa Kemal'e, Gürcistan politikasını eleştiren uzun bir rapor göndermiştir:

> Londra Konferansı'nın içyüzünün Rus ve Gürcü harbinde Türkleri Kafkas emelleri peşinde saldırıp, Gürcülerle müttefikan Ruslar aleyhine harb açmak ve bu suretle Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek veya hiç olmazsa Gürcüler aleyhine Ruslarla müttefikan hareketten men etmek için bir oyun olduğu artık gün gibi aşikar oldu.
>
> Menşevik Gürcü Hükümetiyle itilaf akdine ve hatta Kafkas Konfederasyonu yapmaya kadar varılmasını ve Batum işgalinin Millet Meclisi'nce dahi pek ziyade alkışlanmasını, Şark ahvalini ve Rusya'nın menafi-i hatiyesini [hayati çıkarlarını] bilenlerimizin az olmasına mukabil, bizi her taraftan saran İtilaf propagandasının dehşetine atfediyorum (Karabekir, 2008; 1042-43).

Karabekir devamında Ahıska ve Batum'un eskiden alınan kararlara rağmen aniden işgal edildiğini, böylece Gürcü hükümetinin mukavemetini vaktinden evvel kırdığımızı, bunun da Bolşeviklerin herhangi bir engele rastlamadan Batum'a inmeye sebep olduğunu iddia etmektedir:

İtilaf propagandası vechile Rusların zayıfladığı, inhilal edeceği [söneceği] gibi sözlere inanılmamalıdır. Ruslar Kafkasya'ya hakim oldukları müddetçe onlarla dost ve hatta müttefik bulunmalıyız. Ruslar Bakü'süz, Bakü Batum'suz olmaz. ... Bakü ve Tiflis vs.deki mümessillerimiz aks-i inkılap [karşı devrim] komitelerinin yatağı olmamalıdır (Karabekir, 2008; 1043).

Bu süreçte Moskova'da Türk ve Bolşevik dışişleri heyetleri arasında Batum'un kimde kalacağına ilişkin olarak kıran kırana bir tartışma sürmüştür (Tengirşenk, 1981; 177-78, 182). Batum'daki Bolşevik Gürcüler Batum Sovyetini kurduklarını ilan edip Türklerin Batum'dan çıkmasını istemişler; silahlı Bolşevik Gürcüler TBMM Hükümeti'nin elçilik binasını sarınca çatışma çıkmıştır. Orçonikidze, Ankara ve Karabekir'e çektiği telgraflarla Batum'un boşaltılmasını istemiştir (TİH, 1995; 251).

Yani, bir yanda iki devletin heyetleri Moskova'da masa başında antlaşma yapmak için toplanmışken, öte yanda Batum'da ordular savaşa girmek üzeredir. 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmasına rağmen, bir gün sonra, 17 Mart'ta Kazım Bey Batum'da kendisini vali ilan etmiştir. Batum'daki Müslüman Acaralı Gürcülerin örgütü olan Cemiyet-i İslamiye, binlerce üyesiyle ayaklanacağına dair söz vermiş, Batum'daki Flibeli Hilmi ve Kazım Bey Ankara'ya, Batumlu Acaralı Müslümanların silahlı bir ayaklanma ile Batum'u ele geçireceklerine dair güvenceler vermiştir. Ancak, bu istihbaratlar boş çıkmış ve Batum'da binlerce silahlı Acaralı Müslüman harekete geç(e)memiş, kent Kızıl Ordu'ya teslim edilmiştir (Dayı, tarihsiz; 281).

16 Mart'ta Moskova'da imzalanan Rusya-Türkiye Dostluk Antlaşması'nın haberi güya Kazım Bey'e ancak 20 Mart'ta ulaşmıştır. Derin pazarlıklar sonrasında Kazım Bey 28 Mart'ta Batum'dan çekilmeye başlamış, ancak TBMM ordusunun Gürcistan'dan tamamen çekilmesi Nisan ortasını bulmuştur. Kızıl Ordu ile savaşmayı bile göze alan Türkiye'ye, Moskova Antlaşması'nda Batum için özel madde düzenlenmiş, çeşitli ayrıcalıkların yanında Batum Limanı'ndan yararlanma hakkı da verilmiştir (Oran, 2003; 173).

Görüldüğü gibi; Ankara Hükümeti Batum'u alabilmek için o günün koşullarında elinden geleni yapmış, neredeyse Kızıl Ordu ile savaş noktasına kadar gelmiştir. Bugün yeminli Cumhuriyet düşmanı bazı gazeteci ve tarihçiler, örneğin Mısırlıoğlu,[7] Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Misak-ı Milli sınırları içinde olmasına rağmen Batum'un, neden Lozan'da geri alınmadığını sormaktadırlar. Lozan'da Türk heyetinin "karamela şekeri ile kandırıldığını", Lozan'ın "muazzam imparatorluk mirasının han-ı yağması" olduğunu söyleyen Mısırlıoğlu, arkasından "1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Batum'un Ruslara" verildiğini söylemektedir. Batum için Kızıl Ordu ile savaşmayı gö-

7 www.incemeseleler.com/.../433-lozan-zafelozan-zafer-mi-hezimet-mi

ze alsaydı sonuçlarının ne olacağı savaş sonunda Batum Türkiye'de mi kalırdı, Kars, Bitlis kayıp mı edilirdi bilinemez ama Batum'u alabilmek için ellerinden geleni yapmışlardır.

Londra'da skandal

Kafkasya'yı burada bırakıp tekrar Londra'ya dönersek, Bekir Sami'nin bir skandalın ortasında kıvranmakta olduğunu görürüz. Sovyet kaynaklarına göre Bekir Sami'nin Kafkas Devletleri Federasyonu kurmak için İngilizlerle yaptığı gizli görüşmelerin ve önerilerin tutanakları, bir hata eseri ortalığa saçılmıştır. Bekir Sami İngilizce olan tutanağı yanlışlıkla tercümana verip okutmaya başlayınca da, İngilizlerin Sovyetler aleyhinde yaptıkları teklif, herkesin ortasında ifşa edilmiş ve basında büyük manşetlerle haber olmuştur (UİT, 1979; 221). İngiliz diplomatı Aubrey Herbert de (1999; 239) "İngiliz dostu" Bekir Sami'nin "feragatin en uç noktalarına kadar giden teklifleri" "Downing Street tarafından etrafa yayıldı ve Bolşevikler tarafından öğrenildi" demektedir. İngiltere-Sovyet Rusya arasındaki resmi görüşmeler de bu sırada Londra'da sürmekte olduğu için, Lloyd George, Bekir Sami ile yaptığı görüşmeyi, Sovyet Temsilcisi Krasin'e anında duyurmuş ve skandal derhal Moskova'ya iletilmiştir (Sonyel, 2003; 134). Zaten Müttefikler Londra Konfransı'na Ankara'yı çağırarak Moskova'ya gözdağı vermişler ve Bolşevikleri kendileriyle ittifak yapmaya zorlamışlardır. Yani Bolşeviklere "bak, istediğim an Ankara ile ittifak yapabilirim" demektedirler.

TBMM Bekir Sami'nin antlaşmalarını reddeder

Ankara, kendisine Sevr antlaşmasının biraz yumuşatılmış, "tadil edilmiş" hali önerildiği ve taleplerinin hiç biri kabul edilmediği için Londra'dan eli boş dönmüştür. Her ne kadar Bekir Sami pek çok ekonomik-ticari vaat karşılığı olarak İtalyanlarla İzmir ve Trakya'nın Yunanlılara bırakılmaması konusunda anlaştıysa da, İngilizlerin Ankara'yı aptal yerine koyan tutumu büyük öfkeye neden olmuştur. Ankara Hükümeti, İngiliz, Fransız ve İtalyanlarla ayrı ayrı görüşmeler yapıp çeşitli antlaşmalar imzalayan Bekir Sami'nin yaptığı antlaşmaların hepsini, kendi inisiyatifi ile yaptığını iddia ederek reddetmiştir. Bekir Sami'ye yönelik olarak da "Sevr'i kesin olarak reddetmeyip bazı maddeleri üzerinde müzakerelerde bulunduğu" gerekçesi ile Ankara'da ağır eleştiriler yöneltilmiştir. TBMM'nde yapılan gizli oturumda Londra'da olup bitenler hakkında hesap veren Bekir Sami, günah keçisi ilan edilmiş, imzaladığı gizli antlaşmalar TBMM tarafından reddedilmiş ve Hariciye Vekilliğinden istifaya mecbur bırakılmıştır.

Bekir Sami'nin Malta'da tutuklu bulunanların salıverilmesi konusunda bir antlaşma imzalaması da sorun olmuştur. Mustafa Kemal'in Londra'ya gönderdiği 1 Mart 1921 tarihli talimatnamede "tutsak değiş tokuşu, barış antlaşması imzalandıktan sonraya bırakılacaktır" denmesine karşın Bekir Sami böyle bir antlaşma yapmıştır (Kürkçüoğlu, 1978; 175). Türk tarih yazınında Mustafa Kemal'in, İttihatçıların önde gelen siyasi aktörlerinden oluşan Malta tutsaklarının serbest bırakılmasından hoşnut olmadığı yazılmaktadır. Ancak esas sorun, Bekir Sami'nin bazı İttihatçılar serbest bırakılırken bazılarının İngiltere tarafından yargılanmasına onay vermesidir. Egemenlik hakları açısından, bir Osmanlı vatandaşının, Osmanlı topraklarında işlendiği iddia edilen suçlardan dolayı ancak Osmanlı mahkemelerinde yargılanması gerekirken, bir başka ülke mahkemelerine bu hakkı tanımayı Ankara Hükümeti reddetmiştir. Bu nedenle konunun çözüme bağlanması uzun sürmüştür. Malta tutsaklarının salıverilmesi konusu, Londra ile Ankara'nın arasında uzun yazışma ve karşılıklı suçlamalardan sonra 3 Ekim 1921'de çözülmüştür (Sonyel, 2003; 137).

İngilizlerin Ankara ile uzlaşmaya çalışması, Ankara'ya verilen her taviz, Yunanlılara daha önce vaat edilen yerlerden vazgeçilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle Yunanlılar güçlerini kanıtlamak için tekrar ileri yürüyüşe geçmiş, ama 23 Mart 1921'de II. İnönü'de yine yenilmişlerdir.

Sovyet Rusya'yla yine dostuz!

Londra Konferansı fiyasko ile sonuçlanıp, üstelik İngilizler Temmuz ayında Yunan ordusunun ileri yürüyüşüne izin verince Ankara'nın tek dayanağı yine Moskova olacaktır. Bekir Sami'yi Hariciye vekilliğinden alıp yerine Yusuf Kemal'in getirilmesinde de Sovyet Rusya'nın itimadını tekrar kazanmak amacı yatmaktadır. Böylece Bekir Sami'nin diskalifye edilmesi ile Ankara'daki muhafazakâr İngilizciler güç kaybetmiş, Mustafa Kemal'in eli güçlenmiştir.

Ama, mart ve nisan aylarında Ankara'da iç siyaset iyice ısınmıştır. Sevr Antlaşması'nm tadil edilmesi ile sulhe gidilebileceği düşüncesini savunanlar, Mustafa Kemal'e muhalif konumlara geçmiştir. Londra Konferası'mn bittiği, Moskova Antlaşması'nın imzalandığının ertesi günü, 16 Mart 1921 tarihinde Talat Paşa'nın öldürülmesi de iç politikadaki dengeleri etkilemiştir. TBMM'ndeki Talat Paşa'ya bağlı bütün eski ittihatçı milletvekilleri, yani Talat fraksiyonu (ki çoğu Halk Zümresi'ne katılmıştı), Mustafa Kemal'in yanında yer almıştır. TBMM'nde hükümete karşı yükselen muhalefete Mustafa Kemal, Birinci Grubu kurarak cevap vermiştir. Böylece Nisan 1920'de açılan ve "fırkacılık yapmayacağına" yemin edilen Meclis'te ilk Partiyi, 10 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal kurmuştur.

Bütün bu Londra Konferansı, Gürcistan ve Batum olaylarının sıcaklığı sürerken Türk dışişleri heyeti Moskova'ya doğru yola çıkmıştır. 1920 Ağustosu'nda bir antlaşma imzalanamadan kilitlenen Ankara-Moskova görüşmeleri, aralık ayı sonunda Bolşeviklerin Ankara Hükümeti'nin, yarım kalan görüşmeleri sürdürmek üzere Moskova'ya davet etmesiyle tekrar başlamıştır.

Moskova Konferansı
(26 Şubat-15 Mart 1921)

Hatırlarsak; 3 Aralık 1920 tarihinde Taşnak Ermenistanı ile Ankara arasında bir antlaşma imzalanmıştı. Aynı gün Taşnak Hükümeti Ermenistan'ı terk etmiş ve Erivan'da Bolşevik Ermeniler bir hükümet kurmuştu. Bir yandan Bolşevik Rusya temsilcileri diğer yandan yeni kurulan Sovyet Ermenistanı, Ankara'nın Taşnaklarla imzaladığı antlaşmanın hükmü olmadığını; geçerli bir antlaşmanın ancak yeni kurulan Sovyet Ermenistanı ve onun meclisi tarafından imzalanması gerektiğini savunmaktaydı. İşte bu hengâme sırasında Çiçerin, Gümrü'deki Mdivani'ye 3 Aralık'ta imzalanan Gümrü Antlaşması'nın düzeltilmesi için yapılması gerekenleri içeren bir talimat göndermiştir. Çiçerin, Kars kalesinin hem Bakü, hem de Tiflis'in savunulması için kilit konumda olduğunu belirterek, sınırların ancak Sovyetler Birliği, Sovyet Ermenistanı ve Türkiye'nin katılacağı bir komisyonda görüşülmesi gerektiğini bildirmiştir. Mdivani, Türklerin Anlaşmayı yenilemeye yanaşmadığını yazınca, 4 Aralık'ta Çiçerin, bir an önce Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması görüşmelerinin başlaması için harekete geçilmesini istemiştir (Hovannisian, 1996; 400). Tarihçi Hovannisian, Mdivani'nin bu süreçte Çiçerin'le ters düştüğünü, tamamen Karabekir'in etkisi altına girdiğini, Türk ve Ermeni tarafının "tekrar" bir araya gelerek Gümrü antlaşmasını gözden geçirmektense, Ermeni meselesinin Moskova'da çözümlenmesinden yana olduğunu ileri sürmektedir (Hovannisian, 1996; 402). Yani, TBMM tarafı, Moskova'ya, bu sorunun çözüme bağlanması için çağrılmıştır.

Elbette Bolşevikler, Ankara'nın Müttefiklerle ilişkilerinde bir yumuşama başladığını gözlemledikleri için de bir an önce antlaşma yapmak zorunda olduklarını görmektedirler. Moskova'nın görüşmelerin tekrar başlaması doğ-

rultusundaki talebi Karabekir'e, büyükelçi olarak atanan Mdivani tarafından, Gümrü antlaşmasının imza sürecinde bildirilmiştir. 3 Aralık 1920 tarihinde Mdivani, Çiçerin'den, Lenin ve Stalin'in 24 Ağustos 1920'de parefe edilmiş olan dostluk antlaşmasını tamamlamak istediklerine ilişkin bir telgraf aldığını Karabekir'e aktarmıştır. Bunun üzerine Bolşevik Rusya'nın Ankara'ya "siyasi bir ahitname" ile "ittifak-ı askeri" teklif ettiği, 4 ve 6 Aralık 1920 tarihinde BMM'nde görüşülmüştür (tbmm.gov.tr).

Mdivani, 28 Aralık'ta Ankara'ya gitmek üzere Kars'a geldiğinde, hem Moskova'ya elçi olarak gitmek üzere beklemekte olan Ali Fuat heyeti ile, hem de antlaşma imzalamak üzere Moskova'ya gidecek olan TBMM dışişleri heyeti ile görüşmek fırsatım bulmuştur. Bu görüşmelerde Mdivani, Ali Fuat'a ağustos ayında "Moskova'daki havanın değiştiğini, Türkiye meselesine eskisinden daha fazla önem verildiğini", Türkiye'nin Moskova büyükelçisi ve Moskova Konferansı'na katılacak olan delegeler heyetinin Moskova'da beklenmekte olduğunu söylemiş; bunları 14 Ocak 1921 tarihli bir mektupla yazılı olarak da teyit etmiştir. Mektup şöyle yazılmaktadır: "Eğer Türk murahhas heyeti geç kalmayıp daha çabuk gelebilirse bütün meseleler" seri olarak çözülebilecektir (Cebesoy, 1982; 152-54). Moskova'nın çağrısı üzerine, Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur TBMM dışişleri heyeti olarak 7 Aralık 1921'de Ankara'dan yola çıkmıştır.

TBMM Hükümeti'nin Moskova sefaret heyeti

TBMM Hükümeti, Ali Fuat Paşa'yı Moskova'ya büyükelçi olarak 21 Kasım 1920 tarihinde atamıştır. Elçilik heyeti Ankara'dan yola aralık başında çıkmış[1] 16 Aralık'ta Kars'a varmıştı. Mdivani'nin Moskova'nın davetini iletmesi üzerine, Elçilik heyeti, Sovyetlerle ittifak antlaşması yapmak üzere Ankara'dan yola çıkan dışişleri heyetini Kars'ta beklemiş ve 16 Ocak 1921 tarihinde kalabalık bir heyet olarak Kars'tan hareket edilmiştir. TBMM elçilik heyeti üç bölümden oluşmaktadır: *İlki* Büyükelçilik heyeti (on bir kişi); *ikincisi* altı kişilik ateşemiliterlik heyeti; *üçüncüsü* BMM'den beş kişilik tetkik heyeti Tevfik Rüştü, Fuat (Carım) ve İsmail Suphi (Soysallıoğlu), Besim (Atalay), heyet katibi Tahsin (Bac) Bey. Yanı sıra mümessillerden oluşan bir heyet de bulunmaktadır (Cebesoy, 1982; 130-32. Perinçek, 2005; 95). Ayrıca daha önce "Ankara'ya gelen Rus sefaret heyetinin refakatinde otuz, kırk kişilik bir

1 Ankara Ali Fuat'ı Moskova'ya göndererek Bolşevik Rusya'da elçilik açmaya karar vermesine karşın Bakü'deki temsilciliği elçiliğe dönüştürmekte gecikmiştir. TBMM Hükümeti Bakü'ye 15 Ağustos 1920 tarihli kararname ile Memduh Şevket Bey'i (Esendal) temsilci olarak atamıştır. Müdafaa-i Milliye Vekaleti ile Hariciye Vekaleti arasında 12-20 Aralık 1920 tarihinde yapılan yazışmalarda: "Bakü Mümessilliği'nin sefarete tahvili için bir müddet daha" beklenmesi hakkında Kazım Karabekir ısrar etmiştir (ATASE, İSH, Kutu 570, Gömlek 119, Belge 119-1, 2, 3).

askeri müfreze" bulunduğundan, mütekabiliyeti sağlamak için TBMM sefaret heyetinde de otuz kişilik bir muhafız heyeti vardır (Cebesoy, 1982; 130).

TBMM Heyeti yukarıda incelenen Ermenistan ve Gürcistan'ın en kritik zamanında yola çıktığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Heyet Kars'tan çıktıktan dört gün sonra Tiflis'e varmış ve 20-27 Ocak tarihleri arasında bir hafta Tiflis'te kalmıştır (Cebesoy, 1982; 159). Heyet henüz Sovyetlere katılmamış olan Menşevik Gürcistan'da bu kadar uzun süre kalarak adeta Bolşeviklere mesaj vermektedir. Ali Fuat Cebesoy anılarında: "Eğer Ruslarla istenildiği gibi bir anlaşma imzalanmazsa, Gürcistan'la bir anlaşma" imzalanacağından bahsetmektedir. Görüldüğü gibi taraflar birbirlerine başka devletleri kullanarak mesaj vermektedir. Eğer Moskova'da Bolşeviklerle antlaşma imzalanırsa Gürcistan'ın talepleri arada kaynayıp gidecektir (Cebesoy, 1982; 150).

TBMM heyeti Tiflis'ten Bakü'ye 29 Ocak'ta gitmiş ve burada da bir hafta civarında kaldıktan sonra, 6 Şubat 1921'de Bakü'den özel bir vagonla hareket ederek 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştır. Bu kez TBMM Dışişleri Heyeti, yedi ay önce gelen TBMM heyetine yapılanlarının acısı çıkarılır gibi, "her nevi protokol ve beynelmilel kaidelerin fevkinde, emsali az görülen" muhteşem bir törenle karşılanmıştır (Cebesoy, 1982; 165-66). Aynı gün Çiçerin'le toplantı yapılmış ve Ali Fuat Paşa itimatnamesini takdim etmiştir (Cebesoy, 1982; 178).

Hem davet ediyorlar hem ters davranıyorlar

Antlaşma yapmak için Aralık ayında TBMM heyetini ısrarla davet eden Sovyetler, şubatta tam tersi davranmıştır (Tengirşenk, 1981; 202). 18 Şubat'ta[2] Çiçerin ve Karahan tarafından kabul edilen TBMM heyetine, "niye geldikleri" sorulmuş ve davet edilmedikleri söylenmiştir. Çiçerin'e Mdivani'nin imzaladığı davet mektubu gösterilerek, TBMM heyetini Bolşeviklerin davet ettikleri ifade edilmiştir. Çiçerin buna rağmen ittifak yapılamayacağını söylemiştir. Aradan geçen ikibuçuk ay zarfında Kafkasya'da yaşananlar mı, Londra'da olanlar mı Bolşevikleri Türkiye ile görüşmeyi tekrar reddetme noktasına getirmiştir?

Bu noktada TBMM Dışişleri heyeti Bakü'den ayrıldıktan sonra, "Azerbaycan Şûra Cumhuriyeti Reisi" Nerimanov'un Lenin'e yazdığı mektubun devreye girdiğini görmekteyiz. Ne Yusuf Kemal, ne de Ali Fuat Cebesoy hatıralarında bu mektuptan söz etmektedir. Halbuki Nerimanov'un Lenin'e yazdığı bu önemli mektup yayımlanmıştır. Nerimanov bu mektupta TBMM heyetinin hassasiyetlerini anlattıktan sonra şunları yazmıştır: "Moskova, Ermeni

2 Yusuf Kemal Tengirşenk ile Ali Fuat Cebesoy'un verdiği tarihler birkaç gün fark etmektedir. Ben Yusuf Kemal'in verdiği tarihleri kullandım.

meselesi yüzünden Türkleri kendinden uzaklaştırırsa, [...] İngiltere ile anlaşma yolları arayabilirler" (Adıgüzel, 2004; 297-300. Qurbanov, 2003; 312-14). Bu mektuba büyük önem veren Lenin, mektubu tüm Merkez komitesi üyelerinin okuması ve düşüncelerini yazması için dolaşıma sokmuştur. TBMM heyetine kötü muamele yapıldığı, Buharin'in bu mektuba düştüğü nottan anlaşılmaktadır: "Bahsedilen heyet gelmiş olmalıdır. Bu heyeti kimse kabul etmiyor" (Adıgüzel, 2004; 302).

Nerimanov, 21 Şubat 1921 tarihinde, Taşnak Ermenileri ayaklanıp Ermenistan Sovyeti'ni devirdikten sonra Lenin'e ikinci bir mektup daha yazmıştır:

> Aziz Vladimir İliç,
> Size artık malumdur ki, Ermenistan'da Sovyet hakimiyeti devrilmiştir. Bununla alakadar olarak, Türkiye nümayende heyeti ile danışıklarda [görüşmelerde] Ermeni meselesi rol oynamamalıdır.
>
> N.Nerimanov

18 Şubat'ta Çiçerin TBMM heyeti ile görüşmeyi reddetmiş, ama 22-23 Şubat gecesi Stalin TBMM heyeti ile görüşmüştür, bunun sebebi Nerimanov'un mektupları olsa gerek. Böylece TBMM Heyetinin Moskova'ya ulaşmasından bir hafta sonra, resmi görüşmeler başlamıştır. 26 Şubat'ta Sovyet tarafı, Londra'da sürmekte olan Rusya-İngiltere Ticaret antlaşmasına koyulan "Şarkta ve Türkiye'de İngilizlerin çıkarları aleyhine hareket ve propaganda yapmayacaklarına" dair bir madde dolayısıyla Türkiye'yle askeri ittifak yapamayacaklarını, ancak "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" yapabileceklerini belirtmiştir (Tengirşenk, 1981; 205). Bu durumu Stalin de açık açık ifade etmiştir: "İngilizlerle yapacağımız ticaret anlaşması dolayısıyla ittifak antlaşması imzalayamayız. [Size] para, silah ve insanca yardım yapacağız. Kardeşlik anlaşması yapalım" (Cebesoy, 1982; 178, 181). Bekir Sami'nin Londra'da Fransızlarla kurduğu ilişkiler de Sovyetleri tedirgin etmektedir (Zapantis, 1982; 74-75). 28 Şubat'ta Lenin, "Türk delegelerle konferans Moskova da açıldı. ... Türk hükümeti ile imzalanacak anlaşma büyük başarı" yorumunu yapmaktadır (Zapantis, 1982; 76).

Enver Paşa bu antlaşma imzalandığı sırada Moskova'dadır; konferansın bütün toplantılarına katılmış ve adeta Moskova ile Ankara arasında arabuluculuk yapmıştır. Ankara heyeti Batum konusunda ısrarlı ve uzlaşmaz tutum takınınca Enver, "Londra Konferansı 1914 hududundan bile bahsetmezken, bizim Anadolu murahhaslarının bir şehir için müzakereyi uzatmaları"nı hiç de akıl kârı bulmadığını söylemiştir. Çiçerin'in ısrarı ile Enver Paşa bu görüşmelerde kilit rol oynamıştır: "Çiçerin benim tavassutumu rica ile Kemal Paşa hükümeti ile anlaşmakta yardım istedi" (Yalçın, 2002; 63-64).

Yukarıda da belirtildiği gibi Moskova'da görüşmeler başladığında Erme-

nistan'da Taşnaklar ayaklanmıştır. 18 Şubat'ta Taşnak Ermenileri Erivan ve Zangezur'da isyan ederek Sovyeti ele geçirmiş, Kızıl Ordu Tiflis-Erivan arasına sıkışmış ve iki cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Kızıl Ordu Tiflis'e ancak 25 Şubat'ta girebilmiştir. 10-14 Mart'ta Petersburg'da yaşanan Kronştad ayaklanması da Bolşevikleri çok zor durumda bırakmıştır. Rejimin karşı karşıya olduğu pek çok sorun, Bolşevikleri bir an önce Moskova Antlaşması'nın imzalanmasında etkilemiş olmalıdır. 18 Mart 1921'de Moskova **Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk Kardeşlik Antlaşması** imzalanmış, ve Meclis-i Mebusan'ın basılmasının yıldönümüne nazire olarak 16 Mart tarihi atılmıştır (Tengirşenk, 1981; 205).

Böylece 1 Mart 1921 tarihinde Afganistan'la, 16 Mart 1921 tarihinde Sovyetler Birliği ile yapılan antlaşmalarla Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti devletlerarası, uluslararası alanda tüzel kimliğe kavuşmuş olur. Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil eden İstanbul Hükümeti yerine, Ankara'daki TBMM Hükümeti'nin resmen devletlerarası düzeyde tanınması Sovyetler Birliği sayesinde olmuştur.

16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Türkiye'nin Doğu sınırı çizilmiş, Elviye-i Selâse'nin iki vilayeti alınmış, Batum'da da önemli ayrıcalıklar elde edilmiştir. Ankara'nın artık Bolşeviklere hoş görünmek gibi bir mecburiyeti kalmamıştır. Zaten doğuda, Koçgiri'de başlayan ayaklanma nedeni ile Ankara Hükümeti de diken üstündedir. Koçgiri isyanı 6 Mart 1921'de başlamış, 10 Mart'ta Erzincan ve Sivas'da sıkıyönetim ilan edilmiştir.[3] 23 Mart 1921'de Yunanlılar da ileri yürüyüşe geçmiş, 27 Mart'ta Afyonkarahisar düşmüştür. İşte Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'na yönelik son bitirme harekâtına bu ortamda girişilmiştir.

Moskova Antlaşması'nın onaylanması: 21 Temmuz 1921

Moskova Antlaşması, Sovyet Rusya tarafından 20 Mart 1921 tarihinde kabul edilmiş, ancak TBMM Antlaşmayı 21 Temmuz 1921 tarihine kadar onaylamamıştır. Antlaşma neden temmuz ayına kadar TBMM'de onaylanmamıştır? Bu tarihe kadar onaylanmayan Antlaşma, neden bu tarihte Meclis'e getirilmiştir?

3 Koçgiri isyanını bastırmak için önce Yarbay Cahit Cemil'in Kafkas tümeni isyancı Kürtlerin üzerine gönderildiyse de, Cahit Cemil görevi kabul etmemiştir. O zaman isyanı bastırmak üzere Nurettin Paşa gönderilmiştir. Sovyetlerle Dostluk Antlaşması imzalandığı ama henüz Batum'daki durumun netleşmediği 23 Mart 1921 tarihinde İsyancılar galip durumdadır. 5 Nisan'da İsyancılarla başlayan çarpışma, 11 Nisan-22 Nisan'da tepe noktasına varmıştır. İsyanın –son derece acımasız yöntemlerle– tamamen bastırılması haziran ayı ortasını bulmuştur (TIH, 1974; 259-281). Nurettin Paşa'nın isyanı bastırmada aldığı acımasız önlemler TBMM'de de eleştirilmiştir.

Fiyaskoyla sonuçlanan Londra Konferansı'ndan üç ay sonra İngiltere, bir türlü uzlaşmaya yanaşmayan Ankara'yı sıkıştırmak için Yunanistan'ın ileri harekâtına izin verince, 13 Temmuz 1921'de Afyonkarahisar, 17 Temmuz'da Kütahya, 19 Temmuz Eskişehir Yunan ordusu tarafından işgal edilmiştir (Jaeschke, 1989; 157). Trabzon Yunan gemileri tarafından bombardıman edilmektedir. Bakanlar kurulu hükümet merkezini Kayseri'ye nakletmeye karar vermiştir (Hatemi, 2002; 811). Moskova Antlaşması, onaylanmak üzere Meclis'e, işte bu son derece kritik günlerde, Sakarya Savaşı'na bir ay kala getirilmiştir. TBMM'de Moskova Antlaşması'mn imzası için yapılan görüşmelerde Hüseyin Arif (Erzurum), Salih (Erzurum), Durak (Erzurum), Salahaddin (Mersin) Beylerin zayıf da olsa muhalefet girişimlerine karşın, 201 oyla kabul edilmiştir. Meclis zabıtlarında "(5) ret ve (1) çekimser oy vardır" denmesine karşın, sadece şu isimler belirtilmiştir: "*Reddedenler:* Cemil Bey (Kütahya), Edib Bey (Batum); (*Müstenkifler*) Necib Bey (Ertuğrul)" (tbmm.gov.tr). Yani, muhafazakâr muhalefet Moskova Antlaşması'na kabul oyu vermiştir.

Ankara, Moskova Antlaşmasını, Yunan Ordusu'nun Anadolu'da ileri yürüyüşe geçtiği o günlerde, doğu sınırım kesinleştirmek ve Sovyet Rusya'yla tekrar yakın ilişkiler kurmak istediği için olsa gerek, onaylamıştır.

Şimdi tekrar Ankara'ya, Nazım Bey'in de tutuklandığı mart günlerine dönebiliriz.

Nazım Bey'in Tutuklanması

Ankara İstiklal Mahkemesi mücahadesinde yalnız Allahtan korkar!
"Ahali arasında nifak ve şikak, Hükümeti Millîyeyi taklibe saî ve ecanibten para ve asi Ethem'le harekâtı isyaniyede alâkadar olmak meselesi"

Ankara, Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının katledilmesi, THİF'in üyelerini tutuklanması ve partinin kapatılması, *Yeni Dünya* ve *Emek* gazetelerinin yayınlarına son verilmesine karşın hâlâ sakinleşememiştir. Halk İştirakiyuncuların gücü ve tabanı olmadığı bilindiği halde şimdi de sıra Nazım Bey'dedir. İlâhlar kurban istemeye devam etmektedir. Bunun için Garp Cephesi Kumandanlığı'nın 18 Şubat 337 tarihli şifresi ile Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderdiği ihbar mektupları kullanılmıştır: Ankara civarında hâlâ Yeşil Ordu imzalı beyannameler dağıtıldığı, Yeşil Ordu'nun Türkiye Komünist Partisi'nin teşkilatı olduğu ve parolanın Emek olduğuna ilişkin olarak gelen ihbar mektupları,[1] Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne bildirilmiş, mahkemenin isteği ile adı geçenlerin dokunulmazlıklarının kaldırılması için Meclis'e fezleke gönderilmiştir. Ankara muhalefetin hiçbir türüne tahammül etmemektedir.

Meclis'te 21 Mart 1921 oturumu

1 Şubat 1921 tarihinde BMM'nin kapalı oturumunda yapılan görüşmeler sonrasında Nazım Bey hakkında gerekli incelemenin yapılması hakkındaki tezkere kabul edilmiş ve Nazım Bey'in durumu Üçüncü Şube'ye havale edil-

1 ATASE, İSH, Kutu 567, Gömlek 7, Belge 7-1, 2, 3, 4, 5, 6.

mişti. Aradan iki aya yakın bir zaman geçtikten sonra Üçüncü Şube'den gelen mazbata üzerine, Meclis 21 Mart 1921 tarihinde gizli oturumda konuyu tekrar görüşmüştür. Artık, sadece Nazım Bey'in değil, Mehmet Şükrü ve Şeyh Servet'in de dokunulmazlıklarının kaldırılması istenmektedir.

1 Şubat tarihli toplantıda Nazım Bey hasta olduğu için gizli celsede bulunamamış ve kendisine yapılan suçlamalara cevap verememişti. 27 Mart oturumunda cevap hakkını kullanmıştır. Yaptığı konuşmada Erzurum Kongresi'nden bu yana gelişen Şark Siyasetini, Mustafa Kemal'le o zamandan gelen ahbaplığını, Yeşil Ordu Cemiyeti'nin nasıl Mustafa Kemal'in bilgisi dahilinde kurulduğunu anlatmıştır. Bu çalışmada incelediğimiz süreci şimdi Nazım Bey'in kendi ağzından okuyoruz. Nazım Bey'in savunmasını tarihi bir belge olduğu için (çok az kısaltarak) Çerçeve IX'da dikkatinize sunulmuştur.

Nazım Bey'in konuşmasının tutanakları THİF'ten hiç söz etmeden bıçak gibi kesilmekte, Üçüncü Şube'nin raporunu sunan Sinop Mebusu Şevket Bey'in konuşması başlamaktadır. Nazım Bey'in esas olarak suçlandığı Halk İştirakiyun Fırkası hakkında çok az şey söylemiş olması ilginç bir durum. Meclis tutanaklarının temizlendiği kanısındayım. Çünkü, Tevetoğlu'nun (1988; 236) yayımladığı mahkeme tutanaklarında Nazım Bey'in "Biz böyle emirlerle dağılmayız" dediği, "bunu arka arkaya yeminlerle" söylediği belirtilmektedir. Nazım Bey, 27 Şubat 1921 tarihinde kendisine yönelik suçlamalara bir açık mektupla cevap verdiğinde de hemen hemen aynı hususlara dikkat çekmiştir (THİF, 2008; 99). Ayrıca, Nazım Bey'den sonra konuşan Şevket Bey şu cümleleri sarfetmektedir "o zaman bu Yeşil Ordu'dan ayrılmış Komünist namını taşıyan bir fırka var, fakat vaktiyle ayrılmıştır. Ayrıldıktan sonra yalnız başına ve demin **Nâzım** Beyefendinin **buyurdukları veçhile, birkaç arkadaştan ibaret olarak icrayı faaliyet etmiştir**" (tbmm.gov.tr) (abç). Demek ki Nazım Bey şimdi tutanaklarda bulunmayan konularda da konuşmuştur.

Nazım Bey'den sonra Üçüncü Şube'den Sinop Mebusu Şevket Bey, Şube'nin araştırması hakkında bilgi vermiş ve Nazım Bey ve arkadaşlarının dokunulmazlıklarının kaldırılması ve muhakeme yolunun açılmasını istemiştir. Meclis böylece Nazım Bey'in dokunulmazlığını kaldırılmış ve mahkemeye sevk etmiştir. Şevket Bey'in anlattıkları, bu çalışmanın başından bu yana incelenen konuların, Ankara'nın bakış açısı ile özetlenmesidir. Şevket Bey, Üçüncü Şube adına yapılan tahkikat hakkında bilgi verirken, 1921 yılı başında Ankara'da Mustafa Kemal'in başında olduğu iktidar odağının hukuk ve siyaset anlayışını da gözler önüne sermektedir. Ne kadar ilginçtir ki doksan sene sonra, günümüz Türkiye'sinde de aynı alışkanlık sürmektedir. Bu nedenle Şevket Bey'in konuşmasını Meclis zabıtlarından aynen aktarıyorum:

ÇERÇEVE IX

21 Mart 1921 Tarihli TBMM Oturumunda Nazım Bey'in ve Diğer Mebusların Konuşmaları

T BMM Gizli Celse Zabıtları, 21 Mart 1337 (1921).
Reis: Mustafa Kemal, Kâtip: Lâzistanmebusu Ziya Hürşit.
MÜZAKERE EDİLEN MEVAD: Tokad Mebusu Nâzım, Afyonkarahisar Mebusu Mehmet Şükrü ve Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendiler hakkında Üçüncü Şube mazbatası

NÂZIM BEY (Tokad): Arkadaşlar, en evvel Meclisi Âlinize medyun olduğum vazife-i vicdaniyemi ifa edeyim. Bendenizin burada bulunmadığım bir cuma günü, hasta olduğum bir gün bir celse-i hafiye aktolunuyor. Orada aleyhimde bazı ittihamat dermeyan edilmiş, bir karar istihsal etmek isteyenler bu arzudan iki ay evvel bazı fırkacılık ihtirasatı maalesef buraya da girerek, aleyhimde birçok propagandalar yaparak, bilhassa hoca efendiler üzerinde mühim tesirat yapıldı ve bu tesirat ile benim idamıma karar istihsal olunmak isteniliyor. Evet efendiler, bu o kadar ustalıkla yapılıyordu. Bunu yapanlar hakikaten Meclisi Âlinin haleti ruhiyesini takdir edememişler ve bilmemişlerdir ve bu cereyana karşı Meclisi Âli demir yumruğunu karşı koyacak ve diyecek ki; bu şubeye gidecektir. Bunu takdir edemediler. Ben evimde hasta iken pazar günü bunu haber aldım. Efendiler, eğer ilk uğradığım bu iftiraya[1] ilk Mecliste ben olsaydım intihar ederdim. Evet bu Meclis'te iftiraya uğrayan yalnız ben değilim. Ben dokuzuncuyum, onuncuyum, on beşinciyim. Bunu haber aldığım zaman maatteessüf, müteessir oldum. Fakat bu mülâhazatı da nazarı mütalâaya aldım, dedim ki; benim huzuruna çıkacağım Meclis bu Meclis'tir. Benim namusumu muhafaza eden bu Meclisin huzurunda bütün hakayiki söyleyeceğim ve kemal-i sükûn ile takdire intizar edeceğim. Siz en asabî zamanınızda en sakin en münzevî bir arkadaşınızı kemal-i sükûnla dinleyeceğinizden size alenen teşekkür ederim.

Şimdi müdafaatıma başlamadan evvel şube mazbatası muharriri Beyefendiye iki sual tevcih edeceğim. Evvelâ onlara cevap versinler, sonra müdafaatımı söyleyeceğim. Meclis-i Mebusan nizamname-i dahilisinde şube ve encümenler icra eyledikleri tahkikatı alenen yaparlar. Gidip orada müzakerata iştirak etmek her mebusun hakkıdır. Biz İhtilâl hükûmetiyiz. Fakat kanunsuz hareket eden bir Meclis değiliz. Şube mazbata muharriri Beyefendiye soruyorum, niçin benim hakkımda müzakere olunurken şubenin önüne bir adam dikmiştir. Bunun sebebi nedir? Nizamname-i dahilinin bu hükmünü niçin ihlâl etmiştir. Cevap istiyorum.

---

1 İftira diyerek Mustafa Kemal'in kendisine yönelik İngiliz ve Rus casusu olduğu iddiasını kastetmektedir.

İkincisi; ben ifadatımda[2] Yeşil Ordu'dan bahsettim, size bir tarihçe yaptım. Benim bildiğim on dört kişiden, başkalarının iddia ettiği yirmi beş kişiden bu izahat alınmış mıdır, alınmamışsa niçin? Nizamname-i dahilînin yirminci maddesinde; azayı Meclis'in şube vesaikine kesbi ıttıla etmesi esası kabul edilmiş ise de, müzakereyi istima ve malûmat kabilinden olarak bulunabilir. Yalnız encümen için böyle bir kayıd vardır. Şube hakkında bu yoktur. Binaenaleyh tahkikatın hafi olması, esasen celsenin hafi olmasıdır. Tahkikat, istintak, muhakeme gibi alenî olamaz.

Efendim, üçüncü bir mesele var. Cemiyetin Nâzım Bey'den başka müessisleri var mıdır? Şüphesiz ki bunlar da şubeye müracaatla tahkikata herhalde muttali olduktan sonra, her derecesine vakıf olduktan sonra bu tahkikatın hafi olmaklığına şevketti.

Ondan sonra bir sebep daha var. Bunun hakkında tahkikat yapılmamıştır, icap ederse onu da izah edeceğim. Evrak-ı tahkikiye münderecatından dahi anlaşılıyor. Hafiye olduğundan bahis buyurmuşlar. İşte efendim bu hafiyeliğe bu tahkikat meselesinde vakıf olduk. Bu hafiyelikte bilhassa Nâzım Bey, Mehmet Şükrü Bey, Şeyh Servet Efendi'dir. Burada takrir mevzuu bahistir. Burada zannediyorum ki saydığım üç kişiden bahsediliyor. Bu esasen evrakta münderiçtir. Bu itibarla tahkikatın hafi olmasını kararlaştırdık ve hafi yaptık. Bunda kavanini mevzuaa asla muhalefet yoktur. Şimdi efendim, şubede ittihaz olunan şu karardan anlaşılıyor ki Yeşil Ordu'nun teşkil olunduğu tarihten itibaren Hükümet tarafından menediidiği tarihe kadar olan efali, cürüm addetmemiştir. Gösterilen yirmi beş kişi veya on dört kişi maznun mevkiinde bulunuyordu, ifadeleri evrakı tahkikiyede münderiçtir.

Şube, başka hiç kimsenin ifadesine müracaat etmemiş, Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini dinlemiş, Mustafa Kemal Paşa da bizi İngiliz muhibbi [dostu] olarak söylemiş. Bendeniz şubede söyledim, mütarekede Samsun'da idim. Ailem orada idi. Oğlum Almanya'da idi. Almanya'da olanların hayat ve mematı meçhul idi. Orada işsiz idim. Öteden beri siyasetle uğraşıyordum. Fırakı siyasiyeye devam ettim. En ziyade Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne devam ediyordum, azayı tabiyesinden idim. Azay-ı kirama orada memleketin istikbali düşünüldüğü sırada nereye başvuracağız diye düşünürken, Şark inkılabı bizi kurtarır ve kurtaracaktır diyen oldu. İngiliz mandateriliği kurtarır diyen oldu. Bunları söyleyenler bu memleketin evladı, hayırhah evladı idi. Bu sırada Şark inkılab-ı içtimaisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde bizi kurtaracak dendi. Bu inkılabı biraz ziyadece tetkik ettim. İsmail Fazıl Paşa Hazretleri bir gün kendileriyle mülakat ettiğim esnada, Anadolu için iyi tasavvurlar vardır. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Ali Fuad Paşa görüşmüşlerdir. Ben de düşünüyorum, sen de inşaallah teşriki mesaî edersin dedi. Pekâlâ dedik. Mustafa Kemal Paşa Edirne'den gelmiş, Anadolu'ya geçmiş. Biz bütün ümitleri buna bağlıyorduk. Paşa Edir-

2 Nazım Bey Üçüncü Şube'de verdiği ifadeyi kastetmekte.

ne'den gelmiş, Samsun'a geçmiş. Bendenizin de oğlum Almanya'dan gelmişti. Samsun'a beraber geldik. Arkadaşlar dediler ki; Anadolu'da herhalde hareket başlayacaktır ve bunun Bolşeviklik olması memuldur. Çünkü Avrupalılar Bolşeviklik nereye giderse oradan kaçıyorlar. Bizim elimizde kuvvetimiz yoktur. Kendimizi toparlayamayız. Askerimiz, silâhımız yoktur. Böyle bir kuvve-i maneviye ile bunları tepeleriz.

Samsun'a geldim. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri o vakit Amasya'da idi. Hamit Bey'le görüştük. Hamit Bey dedi ki; Paşa'nın müdafaai vatan hususunda bir fikri var mıdır? Mütebellir bir fikri yoktur, dedi. Orada Bolşevizm cereyanına Samsun yakın olduğu için biraz daha tetkikata koyuldu. Konuştuğum zevattan biri de Osman Bey ile Emin Bey idi. Dediler ki bu inkılab-ı içtimaî bizim kanaatimize nazaran buraları saracaktır. Bazı mukaddesatımızı, bazı ananatımızı mahvedecek. Onun için biz dedik, ki bu cereyan buraya gelmeden bir teşkilât yapıp önüne geçsek muvafık olmaz mı dedim? Dar-ül Hikmet-ül Islâmiye iyidir. Gayet güzel yapılmış bir binadır. Orada hoca efendilerden inkılab-ı içtimaiyi anlayabilecek, ihata edebilecek zevat bunu tetkik etsinler, dinimize muvafık mıdır, değil midir tetkik etsinler. Pekâlâ, muvafık dediler.

Ben bu suret Dar-ül-Hikmet-ül Islâmiye'yi[3] teşkil ettim. Sonra Emin Beyefendi Dar-ül-Hikmet-ül-Islâmiye teşkilâtında hoca efendiler ifrat ettiler. Bir hocayı memur etmişler, camide, kürsüde; bizim dükkânımız vardır, bilmem nemiz vardır. İnkılab-ı içtimaimiz on üç sene vardır. Bunun üzerine İngilizler bunu haber almışlar, Osman Beyi yakalamışlar *(müdahaleler)*

NÂZIM BEY (Tokad): Beni korkak bir adam zannetme. Pek yanlış anlıyorsun. Karşında korkak adam yoktur.

NÂZIM BEY (Tokad): Amasya'ya geldim. Amasya'da Refet Beyle görüşmek arzu ettim, çünkü Halit Bey benim Samsun'da kongreye gitmekliğimi tensip etmişti ve ısrar etmişti. Mustafa Kemal Paşa oradan geçtikten sonra bir Bolşevizm cereyanı hâsıl olduğu ahali arasında söyleniyordu. Hatta bana dediler ki; bir yerde birinin çiftliği satılmış, ahali parasını vermekten istinkâf etmiş. Bolşeviklik

3 Nazım Bey'in Said Nursi, Elmalılı Ahmet Hamdi ve Mehmet Akif'in içinde olduğu bir kuruluşla bağı olması ilginç ve araştırılması gereken bir durum. Dâr-ül Hikmet-il İslamiye. 12 Agustos 1918 tarihinde VI. Mehmed Vahideddin ve Şeyhülislam Musa Kazım Efendi zamanında "Bab-ı Meşihat" (şeyhülislamlık) dairesine bağlı olarak açılmış, "Yüksek İslam Şûrası" benzeri dini teşkilattır. 9 aza ve 1 reis olmak üzere 10 kişiden oluşmakta, bir de kâtip bulunmaktaydı. 1918'den 1922'ye kadar 4 yıl faaliyetlerini sürdürmüş, toplam 28 kişi azalık yapmıştır. Her biri üç azadan meydana gelen üç komisyon (kelam, fıkıh ve ahlak) bulunmaktaydı. Buraya tayin olunan azalar, bu üç komisyondan birine girebilecek kariyere sahip kişilerin arasından seçilirdi. Komisyonlar kendilerine gelen meseleleri müzakere eder ve karara bağlarlardı. Reis ve azalar başlangıç itibariyle aşağıdaki gibidir, REİS: Fetva emini Ali Rıza efendi. AZALAR: 1-Said Nursi 2-Arapgirli Hüseyin Avni 3-Bergamalı Cevdet Bey 4-Ders-i Amm Şevket Bey 5-Elmalılı Ahmet Hamdi 6-Şeyh Beşir 7-Şeyh Bedreddin 8-Hamdizade İbrahim 9-Mustafa Tevfik. Baş Katip: Mehmet Akif. Mehmet Akif Milli Mücadele'yi desteklediği için atılmış. (tr.wikipedia.org/wiki/Dar-ül_Hikmet-ül_Islamiye, Mayıs 2012)

ilân edileeekmiş dendi. Bu meseleye orada bulunan mebus arkadaşlar da şahiddir. Bendeniz buna inanmadım. Bu, ahali arasında söylenmiş bir şeydir.

Refet Bey'in geldiği gece on kişiden ibaret olan bir çete bir birini bastılar, orada onların kafasını kırdılar ve biz Bolşeviğiz kafanızı kıracağız, dediler. Refet Beyin muvassalatını müteakip böyle bir halin vukuu ahalinin nazarı dikkatini celbetmiş, demiş ki; Bolşeviklik ilân olunuyor. Bunu bana söylediler. Fakat buna inanmadım. Bana dediler ki; gelen adamları görmek için Bayezid Camlinin harimine gittik, oturduk. Başı yarılmış adamları getirdiler, bu adamlar bize böylece ifade ettiler. Evet geldiler, bizi döğdüler, başımızı kırdılar dediler. Ben bunun üzerine Refet Beyi görmeye gittim. İstanbul ahvali hakkında Refet Bey'e ihvanca malûmat verdim. İstanbul'da hal şöyledir, böyledir dedim, İngiliz cemiyetinin kahvelere, sokaklara atılmış bir beyannamesi vardır. Kendisine sordum, İngiliz Muhibler Cemiyeti'nden malûmatınız var mı? Hayır yok, işitiyoruz dedi. Azaları kimlerdir? dedi. Said Molla vesaire, şundan bundan ibarettir dedim. Ben birkaç defa oraya gittim, bulundum, cereyanı muamele şundan ibarettir dedim. Vilâyat-ı Şarkiye meselesi şundan ibarettir, Bolşevizm bundan ibarettir dedim. Siz beyannameyi gördünüz mü? Ben de bir tane var, size göstereyim dedim. Kahvehanelerde şurada burada sürünen nizamnamelerden birini kendi elimle ona verdim.

Paşa Hazretleri bu meselenin şahididir. Refet Paşa burada olsaydı onu da işhad edecektim. Biz oraya sırf tetkikat için gitmişiz. Cami Bey de oraya gelmiştir.

"Tokad'da İngiliz propagandası yaptı" dediniz. Tokad mebusları şahiddir. "İngilizler bu milleti mahvedecektir. Ey ahali gözünüzü açınız" dedim. Beyanname yazdım. Bayburt'a, Erzurum'a gönderdim. Bu fikirde bulunur bir aday olsaydım bu beyannameyi yazmazdım. İkiyüzlülüğü katiyen kabul etmem. Mandaterliği sordular. Dedim ki; "İngiliz mandaterliği bu memleketi esareti iktisadiye altına almaktır. Amerika da, öyle. Bunun ikisi de caiz değildir" dedim.

Bir gün Fahrettin Hayri yolda bana dedi ki; "yarın Cami Bey gelecektir. Rica ederim sen de bulun". Cami Bey geldi, dedi ki: "Arkadaşlar ben Millî Ahrar Fırkası'ndanım. İngiliz cereyanı da ezemdir. Biz buna da karşıyız, fakat buna muvaffak olabilmek için intihabatta tesirat yapılmak lâzım geliyor". Orada Fahrettin Hayri Bey ve bendeniz bulunuyordum. "Bunun için de para lâzım, elli bin lira lâzım. Said Molla'ya müracaat etmelidir" dedi. Şimdi bu Cami Bey oradaki Cami Beydir. Demek ki, o da tetkikat için gelmiş. Bu Cami Bey, Dahiliye Vekili iken bana tezkere yazarak; Dahiliye müsteşarı yapıyor. Ben eğer bu fikirde bir adam idi isem buraya mebus olarak geldiğimde niçin Paşa Meclis'e kabul eyledi? Celse-i hafiyede niçin söylemedi?

(Devamla): Ben doğrusu Refet Bey'e kardeşçe bu meseleyi anlattım ve bu beyannameyi gösterdim. Şark siyasetini takip ediyoruz. Mustafa Kemal Paşa'ya gönderiyoruz dedim.

(Devamla): Şimdi eğer ben bu fikirde bir adam olsaydım, Tokat'da, Amasya'da, Zile'de beyannameler yazdım, yapıştırdım.

(Devamla): Hafi teşkilâtta yalnız ben değildim. Buraya geldim. Paşa Hazretleri bana dediler ki; "esasatınız doğrudur, bunu tatbik edeceğiz". Yirmi gün sonra Vakkas Bey bana dedi ki; "Paşaya Bolşeviklik hakkında izahat verdim". Adnan Bey'le, Hakkı Behiç Bey'le görüşmekliğimi bana tavsiye etti. Rica ederiz siz de Bolşevik ... Yani Paşa Hazretlerinin bu teşkilâttan haberleri vardır.

(Devamla): Söz yok. İbrahim Süreyya Bey bana dedi ki; oraya girdiğimiz zaman Adnan ve Hakkı Behiç Beyleri ve Paşanın bütün mahremi olan adamları görünce Paşanın malûmatı lahik olduğu zannı hâsıl oldu *(müdahaleler)*.

(Devamla): Ben de diğerleri ile birlikte iştirak ederim. İbrahim Süreyya Bey'e sordum, dedim ki; "azizim Paşanın bundan malûmatı var mıdır?" "Malûmatı var" dedi. Hatta bende bu mesele ile iştigal ettiğine bir kanaat hâsıl olmuş idi. Süreyya Bey dedi ki: "Paşa sizin esasen bu işle iştigal etmiş olduğunuzu söyledi". Bihakkı Hûda, ben onların içine gitmezdim. Çünkü burada bir ihtilâl hükümeti var, bir de müdafaa-i vatan meselesi var. Ben bilhassa münzevî ve bikes bir mevkide kalmıştım. Muahharen bazı alaim zuhur etti. Bunun en büyük şahidi, Yahya Galip Beyefendi'dir. Vakkas Ferid gider, Yeşilordu namına bir mühür kazdırır. Polisler Vakkas'ı tutarlar, vilâyete götürürler, Yahya Galip Bey tutar hapseder. Biz Vakkas Ferid'in hapse girdiğini haber aldık. Merkezi umumî toplandı. Yirmi dört saat sonra Vakkas Ferid çıktı. Şimdi Yahya Galip Beyefendi polis tahkikatiyle nasıl tutar hapseder?

(Devamla): Sonra Vakkas Ferid, Şerif Manatof'la birlikte konferans verdiler. Yine, o konferans üzerine Polis Dairesi Yahya Galip Bey'e ihbar etmiş. Davet etmişler, "memleketi terk ediniz" demişler. Muahharan Vakkas Ferit çıktı ve Yahya Galip Beyefendi'nin azliyle neticelendi ve onunla Hükümet'e mütecanis olduğu zannını tevlit etti. Şimdi herhanginiz benim yerimde olsanız Yeşilordu'nun siyaseten vücuda gelmiş bir hükümet partisi olduğundan ... ve bu sıralarda Ethem Bey'i Yeşil Ordu'ya ithal ederler. Paşa bundan münkesir olur. Çünkü malumat vermemişler. *(Gürültüler)* Ben bildiğimi söylüyorum, yalan değildir. **Şimdi azizim, Yeşil Ordu, hepsi mebus olmak üzere 14 kişiden ibarettir, bir merkezi umumîye maliktir, ben de oraya dahilim.**

(Devamla): Efendim söyleyeyim. Hakkı Behiç Bey; Muhittin Baha Bey; bendeniz, Sırrı Bey, Yunus Nadi Bey, Eyüp Sabri Bey, İbrahim Süreyya Bey, Reşit Bey, Şeyh Servet Efendi, Hacı Şükrü Bey, İzmit Mebusu Hamdi Bey bir aralık devam etti. Şimdi bu meselede hükümetin malumatı olmadığına hanginiz kanaat getirirsiniz? Vicdanınıza müracaat ederim. Bu on dört kişi bir araya gelir, bir meselei siyasiye takip ederler ve beni de çağırırlarsa, siz benim yerimde olsanız ne dersiniz? Şimdi bunlar talimatı yaptılar, beraber yaptık. Paşanın bundan malûmatı olmadığından Vallah malûmatım yoktur. Nizamname-i dahilî yapıldı. Paşanın malûmatı var mı, yok mu bilmem, bunu katiyen bilmiyorum. Paşanın malûmatı olmadığı nasıl mümkündür ki ikisi Hükümet'te bulunan zevatı muhtereme bu işin içindedir. **Sonra Paşanın "terki faaliyet et" demesi Paşanın faaliyete vakıf olduğuna delildir.**

Şimdi bana isnad olunan şey nedir? Esasen Yeşil Ordu hafi Nizamname-i Esasisi'ni okursanız bilmem kaçıncı maddesinde diyor ki: "Türkiye'de bir Yeşil Ordu hafi teşkilâtı vardır". Hafilik programın içinde vardır. Bu hafi parti neden oldu? Biz İngilizlere karşı hafi yaptık. Çünkü o vakit Yunanlılar henüz bize taarruz etmemişlerdi. Zahir olsaydı İngilizler bu işte bir Bolşeviklik olduğunu anlayacaklar, bize hücum edeceklerdi. Hafilik bundan neşet ediyor. İngilizlere karşı. Şimdi ben İngiliz muhibbi olduğuma nazaran Paşa ile en çok temasta bulunan adamlar, bu on dört kişi beni aralarına aldılar, yine Paşa'nın malûmatiyle beni Kâtibi Umumî yaptılar. Yunus Nadi Bey geldiler, "Rusya'ya bir adam göndermek istiyoruz" dediler. Demek ki Paşa biliyordu. Hakikaten öyle üç kişi gidileceğini Paşa'ya söylediler. Paşa hayır, ben adam gönderdim, başka kimsenin gitmesine lüzum yoktur demiş. Bunlardan inkılap hükûmetinin Reisi olan Paşa'nın malûmatı olmasın, bu nasıl oluyor? Bunun imkânı var mıdır? Kendi adamlarından on dört kişinin bulunduğu bir yeri bilmesin. Şimdi bunlar gösteriyor ki; burada Yeşil Ordu teşkilâtı olsun da, İhtilâl Hükûmeti Reisi olan Paşanın malûmatı olmasın?

(Devamla): O kadar gizliyiz ki Paşanın bile haberi yok. Bunu siz kabul ediyor musunuz? Paşanın haberi yok. Burada bir Yeşil Ordu heyeti merkeziyesi vardı. Bu şimdi mevzuubahis olan Salih Hacıoğlu. Bunlarda burada bir cemiyeti hafiye teşkil etmişlerdi. Hafi komünist partisiyle katiyen alâkam yoktur. "Terki faaliyet edin" dendiği anda burada bir Yeşil Ordu heyeti merkeziyesi vardı. Sonra, Konya Mebusu Refik Bey arkadaşımız buradadır. Hüsrev Bey'in memur-u mesul olmasını münasip görmüştür. Sonra Paşa çağırıp da "Süreyya Bey'e terk-i faaliyet et" dedi. Refik Bey, azizim ben Salihoğlu'nu biraz şüpheli görüyorum. Zatı âliniz mademki buraya dahilsiniz, sizi mesul tanıyoruz, korkarım ki Hüsrev Sami'nin mesaisinin kesreti hasebiyle bu işle uğraşamıyacak...

Hatta Refik Bey'i koridorda buldum. Siyaseten böyle icap etti, terki faaliyet ettik. Rica ederim sizde Ankara Heyeti Merkeziyesi'ne terki faaliyet ettik diye söyleyin.

(Devamla): Paşanın cepheden avdetinde bunun üzerine biz haber aldık ki; bizim terk-i faaliyetimiz bazılarının faaliyette devamını icap ettirmiş. Ezcümle Eskişehir'de bir komünist partisi çıkmış dediler. Biz bunu muzir gördük. Esasen Yeşil Ordu'yu teşkil etmekten maksat ... Haber verelim, tekrar faaliyete geçelim. Paşa avdet eyledi. Arkadaşlar toplandık, Yunus Nadi Bey'le Paşaya gittik. Söz Yunus Nadi Bey'in idi. Çünkü evvelinden beri Paşa ile temasta bulunan kendisi idi. "Terk-i faaliyetimizi istediniz, biz de sizin emrinizi tuttuk. Şimdi ortalıkta bazı cereyanlar var, birtakım münasebetsiz adamlar çıkıyor. Teşkilât yapıyorlar. Biz bu teşkilâtı böyle adamlara yaptırırsak bu memleket fena olur. Biz sizin elinizin altındayız". Bu sözü kâh muvafık buldu, kâh muvafık bulmadı. Nihayet muvafakat eyledi ve o vakit...

MUSTAFA KEMAL PAŞA (Ankara): Neye muvafakat edildi? Müsaade eder misiniz?..

NÂZIM BEY (Devamla): Mebuslardan bir Halk Zümresi teşkiline muvafakat eylediler. Halk tabirini Paşa, Zümre tabirini Yunus Nadi Bey koydu. Bendeniz o zamana kadar, bütün mebus arkadaşlar bilirler ki, bir Halk Zümresi'nin aleyhinde idim. Fakat bu karar verildikten sonra arkadaşlar dediler ki; bir program yapalım. Programını Yunus Nadi Beyyaptı. Paşaya götürüp gösterdi mi, bilemiyorum. Bendenize getirip gösterdi. "Meclis-i Mebusan'da bizim arkadaşımız bunlardır ve buna sen de himmet et" dedi ve biz de "pekâlâ" dedik. Bu işe çalıştık. İkinci hafta Paşa ile bir daha temasta bulundu. O vakit Üçüncü Enternasyonal'in bir beyannamesi gelmişti. Paşa, "bu cereyanın izalesi lâzım gelecektir, bunu Hükümetçe yapalım" dedi. Biz de o vakit Paşaya dedik ki; "Hükümet memurlarını yolunuzda olan adamlardan tayin edelim. Halbuki Kadri Bey'i Van'a tayin ettiniz, bu adam Bolşeviklik aleyhinde propaganda yapıyor, bunu nasıl yapalım?" Paşa dedi ki: "Kadri benim yolumdan çıkmaz, ona da anlatırsak o da yola gelir". *(Gürültüler)* ... Hamdi Bey'i aldı, tahlif etti. Biz faaliyete geçtik. Paşanın müsaadesiyle sonra Kadri Bey geldi. O da tahlif olundu.

(Devamla): Hayır. Şimdi azizim bu iki adam tahlif olunur da Paşa'nın haberi olmaz mı idi?

(Devamla): Azizim, şimdi bir Yeşil Ordu'nun nizamnamesi vardı. Bir rivayete nazaran; yirmi beş kişi gazete ile ilân edildi. "Yeşil Ordu Cemiyetler nizamnamesine muvafık olarak teşekkül etmiş midir" deniyor. Bu yalnız benim hatam değil, bu on dört kişinin hatasıdır, eğer idam edilmek lâzım geliyorsa hepimiz birden idam edilelim. Muhittin Baha Bey dedi ki; "biz yirmi beş kişiyiz". Hakkı Behiç Bey de yazdığı şeyde diyor ki; "Nâzım Bey'in malûmatı fevkinde olarak daha adamlar vardı ve Merkezi Umumî yirmi beş kişidir".

Benim bildiğim on dört kişidir. Şimdi Muhittin Baha Bey burada ise gelsin, o da söylesin Eskişehir mazbatai livasında resmen... Bunlar bizden ayrılmışlardır ve bir komünist partisi teşkil eylemişlerdir. "Mühürü alın getirin" dedik. Sonra Salih Ayatullâh[4] geldiler. Bunların beyanname yazdıkları bir gece orada bulundum. "Bunlar memleketi ifsad ediyorlar", dedim. Hacı Şükrü Bey buradadır. Gece gitti, Paşa'ya haber verdi. Konya Refik Bey biraderimiz de buradadır. Bu zevata dedim ki; "azizim siz bu şeye dahil idiniz, bizim malûmatımız hilafında cemiyet namına nasıl yapılıyor?" Benim anladığım, Hükümet tahkikatı lâzımeyi yaptı. Yeşil Ordu'nun Hükümet aleyhinde bulunduklarını Vakkas Ferit Bey'e söyledi. Ben, Hacı Şükrü Bey'e tezkere yazdım, dedim; azizim benim bildiğim vardır. Paşanın aleyhinde bunlar söz söylüyorlarmış. Hacı Şükrü Bey buradadır; Dedi ki; "biz sizden ayrılmış idik, yine size girmek istiyoruz". Vakkas Ferit çıkmış gitmiş idi. Kendisini Kırşehir'den celbettiler, hapsettiler, mahkemeye verdiler. Muhakemeleri icra edilmiş, bunlar beraat etmişler.

Bu adamlar [İştirakiyuncular] İştirakiyun Fırkasının teşekkülünden yirmi gün evvel geldi, bana müracaat etti. Maksadım bu hafi şeyleri meydana çıkarmak-

4 Zabıt yanlış tutulmuş, "Zinetullah" olmalı.

tı. Hûda hakkı için ben bunların aleyhinde idim. Efendim Bolşevik harekâtının başladığı ve muhitimize doğru geldiğini işittiğimiz zamanlarda hepimizin nazarı şarka müteveccih idi. Hatta bazıları Ruslardan orduların gelmesine intizar ediyorlardı. Sonra nazarı dikkate alıyor musunuz? Rus tehlikesi mühimdi. Bu selin memleketi yıkmaması için Yeşil Ordu vücuda getirildi. Yeşil Ordu teşkilâtı, arkadaşlardan bir kısmının dediği gibi, Rus seli önüne hamiyetkâr bir siper yapmak istedi. Bunlar geldikleri zaman bu selin önüne onlar geçsin diye. Yeşil Ordu teşkilâtı, hafi teşkilât adadına dahil değildir. Efendiler sizin koridorlarınızda herkesin elinde bir Yeşil Ordu nizamnamesi var idi. Yeşil Ordu bir teşkilâtı umumiye değildi. Gazete ile ilân edilmiştir. Bir kişi bilmem nasıl merkezi umumîdir, anlamam. Samsun'da açıktan açığa, her yerde söylüyordu, maksadı bundan ibaretti. Sonra Yeşil Ordu, bir teşkilâtı umumiye değildir. Yalnız bir Heyeti Merkeziyesi vardı. Bu Heyeti Merkeziye'nin yirmi beş kişi olmasına karar vermiştik. Eskişehir'de teşkilât varmış, kimlerden müteşekkil, kimse bilmiyor. Söyleyeceğim bundan ibarettir.

NECATİ BEY (Lâzistan mebusu): Efendim; Sivas'ta Sultani muallimlerinden Ruşen Efendi namında bir zat ordu kumandanı tarafından mahkememize verilmiştir. Bu zat hafi komünist teşkilâtiyla birleşmiş ve bu tarzda çalışınız diye kendisine talimat verilmiş. Kendisinde Şeyh Servet Efendi'nin de teşkilât yapmak üzere mektubu var, yanı başında Salih bilmem ne yoldaş imzası var. Ordu tarafından elde edilmiş, aynen mektubu mevcuttur. Zabitan arasında Yeşilordu'ya efrad kaydettiğini ... Aynı zamanda bu zat Mustafa Suphi'ye bir mektup göndermiştir. Bu adam aldığı emir üzerine kim olduğu bilinmeden kendisine verilen emir üzerine teşkilât yapabilir mi?.. (Gürültüler) Mahkememizden geçen şeyleri arzediyorum. Bu zat derdest edilmiş idi.

NÂZIM BEY (Tokad): Arzettiğim gibi, tekrar faaliyete geçtiğimiz zaman Van Valisi Kadri Bey'le Bayezit Mutasarrıfı Tahir Bey'i tahlif etti. Şeyh Servet Efendinin de teşkilât yapmak üzere kendisine yazdığı mektup da vardır. Memleketin menfaati terki faaliyeti icap eder dendiği zaman, biz terk-i faaliyet etmişizdir. "Memlekette bir ihtilâf çıkarmak istemiyoruz. Madem ki memlekete muzirdir, bırakalım. Memlekete hizmet etmek isterken, istemeyerek de olsa fenalık yapmak aklımızdan geçmez" dedik. Bize darıldılar, çekildiler. *(Kim idi söyle sesleri)* Eğer bizim bir kabahatimiz varsa bize izin vermemeli idiler. Madem ki izin vermişler, kabul etmişler demektir. Biz terki faaliyet etmişizdir.

Bana müracaat ettikleri vakit onların teşkilâtı vardı: Rıfat Efendi ve Avni Bey'in sorduğu mesele haziranda idi. Şimdi bana ne soruyorlar? Ben bunu sokaktan işittim. Eskişehir'de bir beyanname yazmışlar, bir de mühür basmışlar. Hüsrev Sami Bey gitti, Paşa Hazretleri oraya adamlar gönderdi. Şerif Manatof, Hükümet'ten 450 lira almış, bir komünist partisi teşkil etmiş (tbmm.gov.tr) (abç).

ŞEVKET BEY (Sinop) – Şubenin tahkikatı hakkında izahat vereceğim. Biz bu meseleyi Mecliste istizah ettik. Nâzım Bey'e isnat olunan mevaddan birincisi, ahali **arasına nifak ve şikak ilka** [ara bozuculuk ve anlaşmazlık telkin etme] ve **fesada tahriktir**; Bir takım eşhas yakalandı ve bunlar isticvap edildiklerinde ikrarı cürüm ettikleri ve fakat Nâzım Bey'e atfedilen cürüm de bulunduğundan, bu itibarla diyorum ki; Nâzım Beyi berayı isticvap İstiklâl Mahkemesi'ne gönderelim. Nâzım Bey hakkındaki tahkikat Üçüncü Şubeye havale edildi. Mesele şubeye geldikten sonra biri Nâzım Bey hakkında şubece icra kılınan tahkikat, diğeri de İstiklâl Mahkemesi'nce yapılan tahkikat. Bu iki tahkikat da aynı mesele hakkında idi.

Bizi buna icbar eden bir sebep vardır. O da Nâzım Bey'in Mebusluğu idi. Malûmu âlinizdir ki, ref'i masuniyet [dokunulmazlığın kaldırılması] meselesini nazarı dikkate almak lâzımdır. Ondan sonra mahkemeye tevdi olunmak iktiza eder. Bunu şubede düşündük, acaba biz İstiklâl Mahkemesi tahkikatiyle ve elde ettiği vesaik ile ne suretle hareket edeceğiz? Bu bir.

İkincisi; maznunların, İstiklâl Mahkemesi'nde mevkuf bulunan maznunların muvaceheleri lâzım. Şubede icra kılınan bu tahkikat esnasında hariçte bir şey zuhur ederse, bittabi bu bütün arkadaşlarımızın ve bizim haysiyetimizle mütenasip olmayacaktı. Bunu da düşündük. Oradaki vesaik, şube için de vesaiktir, dedik. **Dördüncüsü**, ecanibten [yabancılardan] para temini ve beşincisi Ethem ile alâkası. Yalnız evrak ve vesaiki resmiye ve zevatı resmiyenin ifadesine müracaat edeceğiz. Nihayet Basri Bey; Memduh Bey, Asım Bey biraderlerimizin ifadelerine müracaat ettik.

Sonra efendim, biz bu ifadattan sonra Nâzım Bey'in ifadesine müracaat etmek istedik. Sonra Nâzım Bey'den sorduğumuz sualleri eline vererek kendisini bu suretle serbest bırakmışızdır. Bütün cevaplarını istedikleri gibi vermişlerdir. Bu birincisi; cemiyeti **hafiye meselesini ikrar ve itiraf ettikten sonra, bunu Hükümete atfetmekten ibarettir.** Yani Hükümetin bundan haberi vardır. Bu resmen teşekkül etmiştir. Birinci kısım bu. İkinci kısım ki, ikinci ve üçüncü, dördüncü cürümlerdir, bunları da tamamen kendisi inkâr etmektedir. Bendeniz öyle zannediyorum ki, Paşa Hazretlerini doğrudan doğruya Nâzım Bey'in müdafaa şahidi olarak dinlemişizdir. Kararnameden anlaşılıyor ki, Nâzım-Ethem vakasında Nâzım Bey alâkadar değildir, dediler. Bu menfi bir şahadettir, müdafaa şehadetidir. Binaenaleyh esbap ve delaili subutiyeye katiyen tesiri yoktur, dedik.

ŞEVKET BEY (Devamla): Şimdi efendim, Nâzım Bey hakkında evrak ve vesaik elde ettik. Bu bittabi İstiklâl Mahkemesi'nce elde edilmiş idi. Bu evrak ve vesaikten ikisi mektuplardır. Bu mektuplardan birisi Zinetullâh ve Şerif'in Ethem'e karşı hafi komünist fırkası mühürüyle yazdığı bir mektup-

tur. İkincisi de, Ethem'in kardeşi Tevfik'e yazılan bir mektuptur. Teşkilâtı hafiyenin tevsii için taahhüt eylediği paranın yekûnu sekiz bin lira olmayıp, iki milyon lira olduğuna dairdir. Diğeri de; Paşanın kendilerini aldattığına ve katî müzakere etmek istemediğine dair bir mektuptur ki; bu da Zinetullâh ve Şerif Manatof imzalı demin arzettiğim fırkanın mühürü ile de mühürlenmiştir.

Bir de efendim, bir suretlerini ahiren Nâzım Bey bize tevdi etmiştir. Yeşil Ordu nizamnamesi, Hafi Komünist Fırkası beyannamesi ve sonra Halk İştirakiyun Fırkası vardır. Esas itibariyle Halk Zümresi Mecliste teşekkül etmiş ve siyasî olmadığı için teşekkülünden tatili faaliyet etmesi hakkında verilen emir tarihine kadar yalnız Meclise münhasır olarak kalmıştır. Fakat ondan sonra teşkilâtını taşraya kadar teşmil ve bir takım beyannameler neşretmiştir. En sonra İstiklâl Mahkemesine kadar aksetmiştir. Meseleyi bu suretle düşünürsek daha iyi olur.

Sonra efendim bu Yeşilordu fırkası mennedildiği tarihe kadar. Evet Yeşilordu'nun bidayeti teşkilâtından itibaren mennedildiği tarihe kadar yalnız Mecliste icar-ı faaliyet ettiği için biz bu kısmı bir cürüm addetmedik. Bu, şubenin bir kanaatidir efendim. Sonra efendim; ikinci kısım geliyor ki, o zaman bu Yeşil Ordu'dan ayrılmış komünist namını taşıyan bir fırka var, fakat vaktiyle ayrılmıştır. Ayrıldıktan sonra yalnız başına ve demin Nâzım Beyefendinin buyurdukları veçhile, bir kaç arkadaştan ibaret olarak icrayı faaliyet etmiştir. Ahiren hafi Komünist Fırkası teşkil edenler ayrıldıklarından dolayı canları sıkılmış, tekrar Nâzım Beye gelmiş, biz seninle birleşeceğiz, kabul ediniz demişler. Ondan sonra efendim, Yeşilordu genç veya hafi Komünist Fırkası ikisi birleşiyor, Halk İştirakiyun, namım alıyor. Beyanname, program ve nizamnameye tabi olarak. Bunu biz şubede bütün fırkaların nizamat ve programlariyle mukayese ettik. Halk İştirakiyun beyannamesi burada okunduğu veçhile bir kerre "bizim parolamız emektir" diyor. İkincisi, adres Tokat Mebusu Nâzım'dır. Bu beyannamelerin vusulünde mektubunuz vâsıl olmuştur, deniyor. Sonra Yeşilordu talimatında ehemmiyetle nazarı dikkate alınacak mevad vardır. Bu hafi değil de nedir? Bir de bu Halk İştirakiyun kelimesinin, ki Basri Bey ve rüfekasınm buyurdukları veçhile, Halk İştirakiyun'u iki kısma ayırıyoruz. Birisi, Halk İştirakiyun Fırkası, ki yani hafi olanıdır. Fakat bu beyanname tarihsizdir ve Nâzım Bey tarafından yazılmıştır, el yazısı iledir. Mühürün üzerinde Hafi Komünist Fırkası, imzasında da mümessil kelimesi var. Mühürler Salih Hacıoğlu'dur. Nâzım Beyin kâtibi umumî unvanı altında imzası var.

Bir de merkezi, umumî mühürü var. Asıl mesele bu değildir. Bir beyanname var ki; bu da Hafi Komünist Fırkasının beyannamesidir ... [deniyorki] "Hürriyet ve İtilâfa mensuptur, İngiliz taraftarıdır. Ankara'da teşkil olunan

bir Hükümet var. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından teşkil olunan bir Hükümettir. Fakat burjuvaziye mensuptur, kendileri İttihad ve Terâkkinin maklubu, münfeil siyasetsizdir. Bunlar sarahaten yazılıdır. Biz, her ne olursa olsun, bu her iki hükümeti de kabul etmiyoruz".

Yeşil Ordu partisiyle Hafi Komünist Partisi birleşiyor. Nâzım Beyde Hafi Komünist Partisinin beyannamesinden haberdardır. Haberdar olduğu halde Yeşilordu ile birleşmiştir, birleştirmiştir ve bunu Nâzım Beye sorduğumuz zaman, Hükümet bu beyannameyi tutmuştur .. veçhile Hükümet beyannameyi aldı da... Zannederim bu, mantıkî bir müdafaa ve mantıkî bir iddia değildir. Asıl kabahati buradadır. Böyle yıkıcı ve hafî bir cemiyet ile kendi fırkasını birleştirmesidir. Efendim sonra buna Halk İştirakiyun namını vermiştir.

Evrakı tahkikıyede okunduğu veçhile Zinetullâh'ın evinde kadınlarla birleşerek o kadınların iştirak ettiği müzakere neticesinde hâsıl olan bir nifak üzerine cemiyet dağılmıştır. Orada ekseriyet öbür tarafa geçmiştir, ifadeleri de böyledir. Bendeniz hiç bir vesika olmadığını farzediyorum. İstiklâl Mahkemesi'ndeki maznunlar Nâzım Bey'e atfı cürüm ediyor. Binaenaleyh Nâzım Bey mücrim mevkiindedir. Orada muhakeme olmak herhalde lâzımdır. Hiçbir delil olmadığı takdirde buna katiyen şek ve şüphesi olmayan müntesibini adliye kalksın söylesin. Binaenaleyh Nâzım Bey mücrim mevkiindedir. Bunun için mahkemeye gitmelidir. Orası bizim arkadaşlarımızdan mürekkeptir. Hafi Komünist Fırkası taht-ı tevkife alınmıştır [tutuklanmıştır]. Şimdi esbap ve delaili mevcudeden bize kanaat gelmiştir. Nâzım Bey bir çok ifadatta bulundular. Paşa Hazretleri de şubede bunu katî olarak söylemişler. Farzedelim ki Paşa Hazretleri böyle bir emir versinler, acaba böyle bir emir kanunî midir, değil midir? Yalnız Cemiyetler Kanununun üçüncü ve altıncı maddeleri nazarı dikkate alınırsa, bir kerre muhalifi kanun olduğuna şek ve şüphe yoktur. Sonra bu madde mucibince Nâzım Beyin maznuniyeti tahakkuk ediyor. Ondan sonra 12, 13 ncü maddelerine ve Kanunu Esasinin yüz yirmi yedinci maddesine geçerek tetkikatı lâzıma ifa edersek bu teşekkül eden cemiyeti hafiyenin maksadı nedir, bunu anlamak lâzımdır. Şimdi isnat olunan, ahali arasında nifak ve şikak, Hükümeti Millîyeyi taklibe saî ve ecanibten para ve asi Ethem'le harekâtı isyaniyede alâkadar olmak meselesi. Bunlara bizce delail ile kanaat hâsıl olmuştur. Esasen mesele kanaat meselesidir. Bu kanaata nazaran İstiklâl Mahkemesinde maznunen mevkuf bulunanlardan biz de Nâzım Beyin ittihamını tensip ettik, tabir mazur görülsün.

... Rus Sefarethanesiyle alâka, peyda etmiştir. Bundan dolayı da tevsii tahkikata lüzum görmedik. Fakat elimizde delail mevcuttur. Bunlar da bir takım raporlarla ifadattan ibarettir. Nâzım Bey ve Mehmet Şükrü Bey ve Şeyh Servet Efendilere isnat olunan bu hafiyelik cürmünü ... Bittabi kendilerinin Rus Sefarethanesinden maaş alarak Meclis'teki müzakereden haberdar et-

meleri ve bu sırf Bolşevikliğin memlekette teşkili için yapılan bir hareket-tir (tbmm.gov.tr).

Şevket Beyin bu açıklamalarından sonra Mehmet Şükrü, Şeyh Servet ve Nazım Beylerin tutuksuz ve Meclis'e devam hakları sürerek milletvekili dokunulmazlıklarının kaldırılması kabul edilmiştir. 27 Mart'ta alınan bu karardan iki hafta sonra, 12 Nisan 1921'de Nazım Bey tutuklanmıştır.

Nazım Bey 12 Nisan 1921'de tutuklanır

11 Ocak'ta Baytar Salih'in, 27 Ocak'ta Matbuat müdürlüğü memuru Zinetullah Nuşirevan'un tutuklanmasından sonra dışarıda sadece THİF'in milletvekili olan üyeleri kalmıştı. Bu milletvekillerinden sadece Nazım Bey tutuklanmıştır. Şeyh Servet ve Mehmet Şükrü sorgulanmışlarsa da, mahkeme onların "mesuliyetsizliklerine" karar vermiş ve tutuklanmalarına gerek duymamıştır.

Nazım Bey'in tutuklanması, artık Meclis'te ve Anadolu'da hiçbir Bolşevik faaliyete izin verilmeyeceği anlamına gelmektedir. 19 Şubat'ta Ankara'da elçi olarak göreve başlamış olan Mdivani, Ankara'nın politikasını etkileyememiştir. Damar Arıkoğlu bir Gürcü Prensi olan Mdivani hakkında son derece kaba bir üslupla şunları yazmıştır: "Mdivani'nin gösterişi seven bir amale bozuntusundan farkı yoktu. Gün aşırı maiyetiyle at sırtında Ankara'nın kırlarında gezintiye çıkar, debdebe ile şehrin içinden sefarete dönerdi" (Arıkoğlu, 1961; 205).

Salih Hacıoğlu bu tutuklamaları şöyle değerlendirmiştir: "Nihayet Nazım Bey de tevkif olundu. Şeyh Servet ile Şükrü'nün de tevkifine teşebbüs olundu. Fakat sonradan bu ikisinin gayr-i mevkuf olarak taht-ı muhakemeye alınmasına karar verildi. Pek çok zaman sonra âgâh olduk ki Şeyh Servet'le Şükrü, Mustafa Kemal Paşa'ya dehalet ederek [birinin merhametine veya himayesine sığınma] tevkiften ve hatta mahkûmiyetten kurtulmaya muvaffak olmuşlar!!" (THİF, 2007; 143) (abç).

Halk İştirakiyuncuların Mahkeme Safahatı

Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın mahkeme zabıtları sadece Tevetoğlu tarafından yayımlanmıştır. Tevetoğlu, tutanakların tamamını yayımlamadığı gibi yayımladığı bölümlerin tahrif edilip edilmediği de bilinmemekte. Türkiye'de, Tevetoğlu gibilerine açılıp diğerlerine açılmayan arşivler yüzünden Türk tarih yazıcılığı hâlâ belgesiz olarak sürdürülmekte.[1] Dolayısıyla, THİF üyelerinin savunmaları, ancak şimdiye kadar yayımlanmış belgeler üzerinden değerlendirilebilmektedir.

Nazım Bey'i ve THİF'yi yargılayan Ankara İstiklal Mahkemesi'nin üyeleri, TBMM tarafından seçilmiş olan Cebelibereket mebusu Topçu İhsan (Eryavuz), Kütahya mebusu Cevdet (İzrap) ve Ayıntab mebusu Asaf (Kılıç Ali) Beylerdir. Bu üç kişinin de Nazım Bey'in katibi umumisi olduğu Yeşil Ordu'nun üyesi olması da hayatın bir başka ironisidir. Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin Nazım Bey'e yönelik suçlamaları şunlardır: Gizli Yeşil Ordu Cemiyeti'nin üyesi olmak; YOC'nin hükümeti yıkma gayesi gütmesi; Yeşil Ordu'nun faaliyetlerine son verilmesi yönündeki talimata uymamak; gizli THİF faaliyetlerine katılmak; Mustafa Suphi ve Çerkes Ethem ile münasebette bulunmak; Sovyet Rusya'dan para almak; Amasya'da Refet Paşa'nın yaverine İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin beyanname ve programını vermek.

Vakkas Ferit'in ifadesi

Mahkeme zabıtlarına "Mülkiye kaymakamlarından, Malatyalı ve 41 yaşında" olarak geçen, Yeşil Ordu Cemiyeti ile komünistleri yan yana getirmiş olan si-

1 TBMM'nin birkaç senedir İstiklal Mahkemesi zabıtlarının üzerinde çalışma yaptığı, tamamının transkribe edilerek yayımlanacağı söylenmektedir.

yasi aktör, aslında doğrudan hükümet görevlisi olan Ferit Bey'dir. Rauf Bey ve Mustafa Kemal'in daveti üzerine kaymakamlıktan istifa etmiş ve önce Sivas'a, sonra Ankara'ya gelmiştir. Vakkas Ferit mahkemedeki ifadesinde, Yeşil Ordu Cemiyeti ile komünistlerin ilişkisini kendisinin kurduğunu, ama iki ekibin hiç kaynaşamadığını söylemiştir ki bu doğru bir saptamadır (Tevetoğlu, 1988; 253). Öyle ki bir nedenle Zinetullah Nuşirevan'la yumruklaşan Ferit, Manatov ve Salih Hacıoğlu ile de arasının hiçbir zaman iyi olmadığını söylemiştir.

Manatov sınır dışı edilip, Sovyet Rusya ile ilişkiler soğuduktan sonra Vakkas Ferit'in görevi tamamlanmış olmalı ki, 29 Eylül 1920'de kaymakam olarak atanarak Ankara'dan ayrılmıştır. Vakkas Ferit, Salih Hacıoğlu tarafından hükümet ajanı olarak suçlanmış, o da THİF yargılamalarında bunu kabul etmiş, mahkemede "polis dairesine ifade verdiğini" söylemiştir. Salih Hacıoğlu Ali Oruç'a Sovyet Elçiliği'nde Vakkas Ferit için "Bu hükümet hafiyesidir" demiştir (Tevetoğlu, 1988; 255. Kandemir, 1966; 169). Vakkas Ferit, Şerif Manatov'un her yaptığını takip ve hükümete rapor etmek için onun yanma katılmış bir polis ajanıdır. Ceza almamıştır.

Baytar Salih Hacıoğlu'nun ifadesi (1880-1954)

Mahkeme zabıtlarına "Ankara Memleket hastanesi müdürü, 41 yaşında, Trabzonlu, evli" olarak geçen Baytar Salih, İstiklal Mahkemesi'ne verdiği ifadesinde Vakkas Ferit ve Şerif Manatov tarafından verilen konferanslardan sonra "Rus Bolşevik inkilabı mefkuresinin insanları kurtaracağına ruhen ve fikren kanaat getirdiğini, Vakkas Ferit'in onu 14 Haziran'da Nazım Bey'le tanıştırarak Yeşil Ordu Cemiyetine üye yaptığını" anlatmıştır (Tevetoğlu, 1988; 255).

Baytar Salih mahkemeye verdiği ifadesinde, komünist olduğunu onurla savunmuş, tanıdığı herkesi ve yaptığı her şeyi söylemekten çekinmemiştir. Bu ilk ifadelerde bile Nazım Bey'le aralarında bir anlaşmazlık, bir çekememezlik olduğu görülmektedir ki bu daha sonra Salih Hacıoğlu'nun Komintern'e yazdığı raporlara da yansıyacaktır.

Mehmet Şükrü Bey'in ifadesi (1887-1938)

Mehmet Şükrü (Koç), Koçzade Mehmet Bey hakkında en çok bilgiye sahip olduğumuz mebuslardan biridir. 1887 Afyonkarahisar'da varlıklı bir eşraf ailesine mensup olarak doğmuştur. Bursa idadisinde okurken hocaları aracılığı ile İttihatçılıkla tanışmış (Ünsal, 2007; 28-29); 1904-1906 yıllarında İstanbul Numune-i Terakki İdadisi'nde okumuş, 1908'de mezun ol-

muştur (Ünsal, 2007; 30). 1910-12 yıllarında İstanbul'da İttihatçılara yakın durmuştur.

Batı Anadolu'da Redd-i İlhak Cemiyetleri kurulurken, Mehmet Şükrü Afyonkarahisar'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuştur[2] (Ünsal, 2007; 43). Gazetecilik hayatı 16 Haziran 1919 da *İkaz* gazetesini kurması ile başlamış, 18 Temmuz 1919'da ilk sayı yayımlanmıştır (Ünsal, 2007; 49, 50). İstanbul Hükümeti hakkında ciddi muhalefet yapan gazete 12-13 Ağustos 1919'da İstanbul Hükümeti tarafından kapatılmıştır (Ünsal, 2007; 54). Bu kez *Öğüt* adlı bir gazete yayımlanmış ama o da kapatılmıştır. Karakol Cemiyeti kurucularından Kara Vasıf, Mehmet Şükrü'ye, gazetelerin kapatılmaması için daha ılımlı yazı yazmasını tavsiye edecek kadar yakındır (Ünsal, 2007; 61).

Sivas Kongresi'ne katılarak divan katipliğine seçilen Mehmet Şükrü, Kongre'de Rauf Bey'le tartışacak kadar özgüvenlidir (İğdemir, 1999; 4-5). Kongre tarafından Halife Sultan'a gönderilecek telgrafta "pek yüceltici ve kölece bağlılık gösteren bir lisan kullanmamalıyız" diyecek kadar modernist ve inkılapçıdır (Ünsal, 2007; 85. İğdemir 1999; 14). Sivas'ta en radikal tutumu sergileyen Mehmet Şükrü, heyet-i temsiliyenin bir aylık masrafını karşılamayı taahhüt edecek mali güce sahiptir (Ünsal, 2007; 91). Sivas Kongresi'nde heyet-i temsiliyeye seçilmeyen Mehmet Şükrü, Kongresi'nin bitmesinden sonra bir aya yakın Sivas'ta kalmaya devam etmiş ve Afyon'a 5 Ekim 1919'da dönmüştür. Bu süreçte Mehmet Şükrü, Mustafa Kemal'le gayet yakın bir ilişki kurmuş olmalı. Mustafa Kemal'in ona çeşitli hususlara ilişkin olarak 7 ve 11 Ekim 1919 tarihlerinde telgraflar gönderdiği bilinmekte (Ünsal, 2007; 65, 67).

"Şark Mefküresi"nin BMM'nin açılmasından önce başladığı, Mehmet Şükrü'nün 13 Mart 1920 de, *İkaz* gazetesinin 178. sayısında Bolşevik Rusya ve ve Lenin'e ilişkin gayet olumlu yazılar yayımlanmasından bellidir (Ünsal, 2007; 70). Mehmet Şükrü ilk seçimlerde İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'a gidemediyse de, BMM için yapılan seçimlerde en yüksek oyu alarak Ankara'ya gitmiştir (Ünsal, 2007; 100). 33 yaşında mebus olan Mehmet Şükrü, Meclis'in en çok söz alan İkinci üyesi olmuştur. BMM'de Ali Fuat'ı ve Mustafa Kemal'in önergelerini eleştirecek kadar cesurdur (Ünsal, 2007; 124). 5 Temmuz 1920 tarihli gizli Meclis toplantısında Şark Mefküresi'nin bir savunucusu olarak şunları söylemiştir:

> Halkın kuvvetini bilâ riyâ halka vermelidir. Halkı hakim kılmak suretiyle memleketin kurtulması muhakkaktır. Bunda hamiyet göstermezsek ... felaket mukadder ve muhakkaktır. **Halkın kuvvetini, halkın iradesini hakim kıl-**

2 Karahisar-ı Sahip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Bülent Tanör'e göre 2 Ağustos 1920'de kurulmuştur (Tanör, 1998; 114). Bu tarih yanlıştır. Ünsal'da 76. sayfada yine hatalı olarak 1920 yazsa da, Karahisar-ı Sahip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Kongresi öncesinde kurulduğuna göre 1919 da kurulmuştur.

mak suretiyle mütegallibelerin, böyle tegallüp etmiş amillerin elinden işi kurtarmalıdır. Halk hakimdir diyoruz. Fakat onu lafzen söylüyoruz ve halka da onu vermekten çekiniyoruz. Böyle olmaz (tbmm.gov.tr).

Yeşil Ordu'ya üye olmayan Mehmet Şükrü, Halk Zümresi'ne üye olmuştur. Mehmet Şükrü THİF'de kurucu olmuş ve İkaz matbaasını Ankara'ya getirerek THİF'nin yayın organı olacak olan *Emek* gazetesine satmıştır.

THİF hakkında soruşturma açılması üzerine Mehmet Şükrü de ifade vermeye çağırılmıştır. Mehmet Şükrü Bey, bir milletvekili olarak dokunulmazlığı kaldırılmadan İstiklal Mahkemesi'ne ifadeye çağrılmasına karşı çıkmış ve haklı olarak: "BMM dokunulmazlığımı kaldırmadan beni mahkemeye sevketmiştir, bu anayasaya darbedir. Önce dokunulmazlığım kaldırılsın sonra size ifade veririm" demiştir (Tevetoğlu, 1988; 247-251).

Mehmet Şükrü'nün, hükümetin Sovyet Rusya'dan uzaklaştığı döneme denk düşen süreçte tavrını değiştirdiği ve tutuklanmamak için ne gerekiyorsa yaptığı görülmektedir. Tabii başından beri Mustafa Kemal'e yakın bir isim olarak ona istihbarat taşıma ihtimali de yüksektir. Mehmet Şükrü'nün karakteri hakkında ipuçları vermesi için Meclis'te 22 Ocak 1921'de yapılan gizli celsedeki konuşmayı aynen aktarıyorum. Maalesef yine tutanaklar anlaşılmaz bir şekilde kesilmektedir:

> MEHMET ŞÜKRÜ BEY: Muhterem arkadaşlar, malûmu âlinizdir ki dünyada fikirler hiçbir zaman kendi daireleri içinde çıkılamaz. Burada bizim toplanmamızı emreden şey, müdafaai vatan hissidir ve emperyalist devletlerin üzerimize hücumu karşısında müdafaasız kalan millet, meclisini toplamıştır. Bu, bir hakikattir. Hepimiz buraya gelirken hepimizin kalbinde, vicdanında ve yemin ettiğimiz veçhile yaşayan bir şey varsa, hududu milliyemiz dahilinde, bu milletin istiklâli tammını temin etmektir. Bütün mebusların vazifesi budur. Fakat mebusların vazifesi bu iken, her mebusun kanaati içtimaiye ve siyasiyesini tahdit etmek hakkı da kimseye bahsedilmemiştir. Herkesin bir kanaati içtimaiye ve siyasiye hakkı vardır. Bu hakkı hiç kimse, hiçbir fert nezedemez. Binaenaleyh bu kanaatlerimiz dairesinde hepimiz çalıştık ve çalışıyoruz.
>
> Bilirsiniz ki Paşa Hazretleri Komünizm Fırkasından bahsetti. Bendeniz de Halk İştirakiyun Fırkası'nın teşekkülünden bahsedeceğim. *(Gürültüler)* Efendiler, hepinizin malûmudur ki biz buraya geldiğimiz zaman daha bidayette bizim burada nasıl çalıştığımızı biliyorsunuz. O vakit bir Yeşil Ordu teşekkül ettiğini hepimiz biliyorduk ve bütün arkadaşlarımızın oraya giderek tahlif edildiğini haber alıyorduk. Bu cümleden olmak üzere beni de o fırkaya ithal için vasıta oldular, bendeniz bunu muvafık bulmadım. Çünkü bu fırka o vakit hafi bir surette çalıştığı içindir ki o fırkanın memleket dahilinde bazı fenalık yapabilmesi melhuz idi. Bunun için ben bunu muvafık bulmadım.

Meclis dahilinde bir Halk Zümresi teşekkül etti ve bu zümreye de bir çok arkadaşlar dahil oldular ve bu Halk Zümresi'nin teşkiliyle beraber onu takiben Hükümetin bir halkçılık programı, malûmu âliniz olduğu üzere, encümende tetkik olundu. Bendeniz de bulundum. Nihayet Meclisi Âlinizde uzun münakaşadan sonra kabul ve ondan sonra bendenize bir müracaat vaki oldu. Matbuat ve İstihbarat Dairesi neşriyatı[3] ... bana Tokat Mebusu Nazım Bey söyledi. *(Başka celseye bırakalım sesleri)* Efendim eğer bu Mecliste fırkaların vaziyetinin ne olup olmadığını anlamak istiyorsanız dinlersiniz. Mecliste muhtelif kanaat ve fikirler vardır ve bu kanaat ve fikirler hakkında bir malûmat edinmiş olsaydı şimdiye kadar zannederim ki bu kadar fikir cereyanları olmazdı. Bendeniz matbaamı sattım. Buraya geldikten sonra itirazlara düçar oldum. Makine İngiliz makinesi imiş, Fransız makinesi imiş. İşinize gelmeyecek olursa benim makbulümdür. Beş bin liraya sattım. Bir hizmet etmek emeliyle verdik. (2.000) liraya almıştım, yalnız makineyi. Maahaza orası lâzım değil *(Gürültüler)* (tbmm.gov.tr).

Mehmet Şükrü, mahkemede Çerkes Reşit Bey'le yapılan toplantılara gittiğini ve bu toplantılarda yapılan konuşmalar hakkında "Paşayı" bilgilendirdiğini ifade etmiştir (Tevetoğlu, 1988; 251. Kandemir, 1966; 161-64). Mustafa Kemal: "Mehmet Şükrü şahsen bana oldukça sempatik geliyor. Anadolu hareketinin başında onunla beraber çalıştım. O benim gizli teşkilatıma giren birkaç kişiden biri. Oldukça cesur biri. Benimle Erzurum Kongresi'ne[4] geldi. O, belki devrimci bir ruha sahip, fakat kararsız ve yapmacık. Onunla ciddi bir iş yapmak imkansız" yorumunu yapmıştır[5] (Perinçek, 2005; 271).

Bu davada "mesuliyetsizliğine" karar verilen, ceza almayan ve milletvekilliğine devam eden Mehmet Şükrü, 1922 Mart'mda tekrar faaliyete geçen THİF içinde yer almış, ancak 1 Mayıs 1922'den sonra "provokatör" olduğuna kesin kanaat getirilince faaliyetlerden dışlanmıştır (THİF, 2007; 205, 207). Ancak, Nazım Bey Mehmet Şükrü'ye olan güvenini korumuş olsa gerek ki, bu karara karşı çıkmıştır.

Şeyh Servet mahkemede (1880-1962)

Şeyh Servet Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'ne üye olarak seçildiği için 1920 yılı Aralık sonunda Ankara'dan ayrılmıştı. Diyarbakır'a giderken yoldaki faaliyetleri yukarıda incelenmişti. Halk İştirakiyun Fırkası'nın kurucusu olmasına karşın, THİF'in faaliyetleri sırasında Ankara'da olmaması, "delil yetersizliği"nden

3 İkaz matbaasının satışı ile ilgili teklif.

4 Sivas Kongresi olması gerekiyor.

5 Mehmet Şükrü 10 Mayıs 1921'de kurulan 1. Grubun üyesi olmuşsa da sonra istifa ederek 2. Gruba katılmış, kısa bir süre sonra oradan da ayrılmıştır (Ünsal, 2007, 214, 216).

beraat etmesinde etkili olmuş olsa gerek. Vakkas Ferit ifadesinde "Yeşil Ordu toplantılarını ekseriya Şeyh Servet Efendi'in evinde yaptık" derken, Şeyh Servet sorgulamada her şeyi inkar etmiş, Yeşil Ordu Cemiyeti toplantılarına bile katılmadığını söylemiş, "nizamname, talimatname görmedim" demiştir (Tevetoğlu, 1988; 252).

Şeyh Servet'in komünist ideoloji ile yakından uzaktan alakası olmadığının bir göstergesi de Halk İştirakiyun Fırkası'nın kuruluş ve birleşme toplantısına muhafazakâr bir mebus olan Basri Bey'i götürmesidir. Basri Bey katıldığı bu toplantıyı detaylarına kadar anlatmıştır. Basri Bey'in iddiasına göre Şeyh Servet bu toplantıdan çıktıktan sonra kendisine şunları söylemiştir: "Birader çok mahcup oldum. Lakin biz bunları kendi hallerine bıraktıkça bu marazi halde yuvarlanır giderler. Biz metin olalım. Bunlara yaklaşarak irşad tecrübelerini yaptıktan sonra silkip atalım" (Tevetoğlu, 1988; 252). Şeyh Servet'in, kendisine sorulan bir soruya verdiği cevaptan tamamen teslim olduğunu anlamaktayız: "Bizim fırka ve cemiyet halinde çalışmamızın faydasız olduğunu anladım ... bundan böyle de kanaat-i katiyyem ferdi irşatlarla çalışmaktan ibarettir" (Kandemir, 1966; 166-167). Bu davada Şeyh Servet'in "mesuliyetsizliğine" karar verilmiş, ceza almadığı gibi milletvekilliği de devam etmiştir.

Nazım Bey mahkemede (1867-1935)

Nazım Bey mahkemeye verdiği yazılı savunmasında, Şeyh Servet ve Mehmet Şükrü gibi nadim olup baş eğmemiş, af dilememiş, davasını savunmuştur. Nazım Bey Mahkeme'de kendisine yöneltilen suçlamaları çürütmüştür, öyle ki Mustafa Suphi'den 100.000 altın gönderildiğine ilişkin suçlamaya verdiği cevap, keskin zekâsının bir göstergesidir:

> Yüzbin altın Rusya'dan hangi vasıta ile Ankara'ya gönderilmiştir? Yüzbin altın 700 okka eder. Bu para Gürcistan ve Ermenistan hükümetleri içinden nasıl geçirilmiş, bizim hududa ta Ankara'ya kadar nasıl nakledilmiş? Bunun için 3 araba, [...] hiç olmazsa yirmi-otuz atlı muhafız lazımdır. ... Bu kalabalık kafileyi mahalli hükümetler nasıl olmuş da görmemiş? Görmüş ise niçin el koymamış, hükümet merkezine haber vermemişler? Farzedelim ki bu paralar ... sihir ve füsun ile Ankara'ya kadar gelmiş olsun, bu paralar ne vasıta ile kimlere verilmiştir? ... Piyasada böyle bir altın bolluğu mu vardı? Varsa, altı aydan beri bu memlekette kimlerin altınla oynadığı hükümetin neden dikkat nazarını çekmemiştir? Ve neden derhal tahkikata geçilerek bu altınlar ve onlarla oynayanlar meydana çıkarılmamıştır? (Tevetoğlu, 1988; 145).

"Rusya ve Komintern'den parasal yardım alma" suçlamasına verdiği yanıt ise şöyledir:

THİF nizamnamesinde "varidat, iane ve teberruatlar daha yüksek teşkilâttan gelecek paradan ibarettir" kaydı, hükümetçe de tasdik edilip tanınmıştır. Komünizm gayesi dünyada birdir. Komünistler bütün dünyada birbirlerine yardımcıdırlar. [...] Rusya, İtalya hatta Fransa komünistlerinden yardım gelirse, bunu şerre ve fesada mı hamledeceğiz? (Tevetoğlu, 1988; 146).

Görüldüğü gibi bir yandan iddia makamının suçlamalarıyla ince ince alay ederken, diğer yandan hükümete eleştiriler yöneltmekten de çekinmemektedir: "Anadolu [hükümeti] hâlâ Babıâli zihniyeti, hâlâ Tanzimat denilen Garp usulü zincirine sımsıkı bağlı, biz bu usulü yıkacağız" diyebilmektedir (Tevetoğlu, 1988; 146). Nazım Bey'in mahkemede söylediği son sözleri tarihe mal olmuştur:

> Binanaleyh, bütün bütün tarihe karışmış olan Yeşilordu ve Komünist Partisi aleyhinde şimdi takibata girişmek bilmem ki, kanuna ne derecede uyar? İtilaf hükümetlerinin, son konfreansa Ankara Hükümeti'ni davet etmeleri üzerine Anadolu'da komünzm cereyanlarının artık durdurulması siyaseten lazımdı. Bu lüzumu derhal takdir eden her iki fırka da faaliyetini durdurdular ve bizim murahhaslarımız Avrupa gazetelerine "Anadolu'da komünizm ve Bolşevizm yoktur ve yaşayamaz" diye beyanatlarda bulundular.
>
> Bunlar kafi görülmek lazım gelirken, işi takibata, masumlar üzerinde te'diplere kadar vardırmak bilmem ki, ne derece maslahata ve insafa muvafık olur?
>
> Şunu itiraf etmeliyim ki, İtilaf devletleri bu defa da bizi aldatmışlardır. Bilmiyorum, bizim takdir edemediğimiz daha başka bir hikmet var da, vatanın yüksek siyaseti uğruna behemehal birkaç masumun ezilmesi, feda edilmesi hâlâ muktezi ise [gerekiyorsa] o başka... Vatan yolunda şahâdet, mutlaka muharebelerde kurşun ve süngü ile ölmekten ibaret olmadığını fikir ve iman sahipleri bilirler. İşte ifademin zübdesi bu olup, birinci günü alınıp okunmadan ve imza etmeden, üzerinde kararlar verilen ifadelerim hakkındaki iddia ve istidalarda henüz ısrar etmekte olduğumu arz ederim.
>
> BMM azasından Tokat Mebusu Nazım
> (Kandemir, 1966; 159. Tevetoğlu, 1988; 247).

Arif Oruç, Nizamettin Nazif ve diğer sanıkların ifadelerine ulaşamadığım için okuyucuya sunamıyorum.

Mahkümiyetler

9 Mayıs 1921 tarihinde, yani Nazım Bey'in de tutuklanmasından bir ay sonra Ankara İstiklal Mahkemesi yargılananlardan 13 sanığa çeşitli cezalar vermiş, 20 sanığın ise "mesuliyetsizliklerine" karar vermiştir.

– Nazım, Salih Hacıoğlu (meslek-i askeriyeden tardına), Zinetullah Nuşirevan ve Manatov 15 sene kürek cezasına;

– *Yeni Dünya* gazetesi muharriri Nizamettin[6] 8 sene;

– Behram Lütfi, Mustafa Nuri, Abdülkadir, Hilmi ve Ahmet 3 sene;

– Baytar Yüzbaşı Affan ve Kenan Efendiler "hafi cemiyete intisab eylediklerî" için meslekten tard ve mevkuf kaldığı müddet kafi görülerek tahliyelerine ve "milli maksadın istihsaline kadar" hükümetin uygun göreceği bir yere sürgün.

– *Yeni Dünya* gazetesi imtiyaz sahibi Arif Oruç Efendi'nin "mevkuf kaldığı müddet kafi görülerek tahliye ve hükümetin uygun göreceği bir yere sürgün;

– Bursa mebusu Şeyh Servet Efendi ve Afyonkarahisar mebusu Mehmet Şükrü Bey ile Kadı [Vakkas] Ferit, Katip Nuri, Kemalettin, Hüsnü Vahid, Hizmetçi Mehmet, Halit, Mustafa, Şükrü, Sıtkı, Hüseyin, Nedim, Bahaeddin, Haca Fevzi, Kazım, Osman Zeki, ve Cemal Efendilerin mesuliyetsizliklerine ve eski Kuva-yı Seyyare efradından Hayri'nin beraatine.

Nazım Bey Kayseri, Salih Hacıoğlu Kırşehir, Nuşirevan Niğde, Abdülkadir Çankırı, Bakkal Ahmet Bolu, Hilmi Yozgat ve Nizamettin Nazif Diyarbakır Hapishanesi'ne gönderilmiştir (Hablemitoğlu, 2004; 352). Kenan ve Affan ise Kayseri'ye sürgün edilmiştir (THİF, 2007; 143-44). THİF'in kurucusu olan kadın üyeleri Cemile Nuşirevan, Rahime Selim ve Fatma Salih Hacıoğlu'nun yargılanıp yargılanmadıklarına ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Öğretmenlikten atılan Cemile Nuşirevan'ın bu husus hakkındaki yorumu şöyledir: "O zaman geçerli olan şeriat kanunlarına göre hamile kadını hapsetmek mümkün olmadığı için hapisten kurtulduysam da, her dakika arkamda polis hafiyeleri tarafından izleniyordum" (Akbulut, 2006; 100).

Mahkûmların cezalarını yatacakları vilayetlere nasıl sevk edildiklerine örnek olması açısından Nizamettin Nazif'in söyledikleri dikkat çekmektedir. Nizamettin Nazif sürgüne "yol boyunca kendisine refakat edenler tarafından boyuna küfredilip dövülerek ve yaya olarak" gönderilmiştir (THİF, 2007; 237). Zinetullah Nuşirevan'ın eşi Cemile Hanım o günlerde hapsedilmiş komünistlerin[7] ailelerinin nasıl parasız ve yardımsız kaldığını, başka şehirlere gönderilen eşlerinin yanına gidebilmek için at ve araba bulmanın bile ne kadar zor olduğunu anlatmaktadır (Akbulut, 2006; 101). Yunan or-

6 Nizamettin Nazif'in 1922 yılında, THİF tekrar faaliyete geçtiği zaman *Yeni Hayat* gazetesinde "muharrir" olarak çalıştığını görüyoruz. Gazetenin 24 Haziran 1922 tarihli nüshasında yazdığı yazı nedeniyle, 7 Temmuz 1922 tarihinde tutuklanmış ve sürgüne gönderilmiştir (THİF, 2007; 224, 321).

7 Cemile Hanım 19 rakamını vermektedir (Akbulut, 2006; 101). THİF belgelerinde tutuklanan komünistlerin 9 kişi olduğundan söz edilmektedir (THİF, 2007; 143, 162).

dusunun Ankara'ya yaklaşmaya başladığı, bu nedenle herkesin Ankara'dan kaçmaya çalıştığı o günlerde Kayseri'ye, Kırşehir'e, Niğde'ye gitmek günler sürmektedir. Cemile Hanım'a çavuş rütbesi almış Kara Fatma ismindeki bir kadın asker yardımcı olmuştur. Hamile olan Cemile Hanım Kayseri'ye gitmek isteyen Nazım Bey'in ailesi ile birlikte, dört gün süren zor bir yolculuktan sonra annesi ve küçük çocuğu ile Kayseri'ye gitmiş ve oğlu Demir'i yolculuğun sonunda Kayseri'de doğurmuştur. Zinetullah Nuşirevan Niğde'de hapis olduğu halde Cemile Hanım'ın Kayseri'ye gitmesi, orada Affan Hikmet ve Kenan'ın evlerine sığınması bir tür dayanışma nedeni ile olsa gerek (Akbulut, 2006; 103).

14 Haziran 1920'de Türkiye Bolşevik Komünist Partisi adıyla illegal olarak kurulan, kısa bir süre Yeşil Ordu Cemiyeti ile birlikte çalışan, Eylül, Ekim, Kasım aylarında illegal faaliyet gösteren, 7 Aralık 1920'de yapılan resmi başvuru ile Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası adını alan faaliyetin ceza alan üyeleri bunlardır. Bana göre 13 kişi; Cemile Hanım 19 rakkamını vermektedir (Akbulut, 2006; 101); THİF belgelerinde ise tutuklanan komünistlerin 9 kişi olduğundan söz edilmektedir (THİF, 2007; 143, 162). Bunlardan Manatov ve Nuşirevan zaten Rusya kökenlidir. Sayıları az olsa dahi Ankara Hükümeti'ni korkutmayı başarmışlardır. Bir Sovyet yetkilisi tarafından bu ilk dönem hakkında yapılan yorum acımasız mıdır?

> 1920 yılına kadar partinin üyelerinin yarısı beylerden olduğu için tevkifatta, baskı ve tutuklamalar sırasında hem partiyi terk ettiler hem de kendini kurtarmak için provokatör oldular.
>
> Yayımcılık, bağlantılar, örgüt işleri ve hele de taktik program alanlarında neredeyse hiçbir şey yapılmadı. ... Ülkenin ekonomik durumu hakkında bilgi edinmekten çok, beylerle tanışma ve danışmakla ... partiye parasal destek sağlamasıyla uğraşması büyük hataydı (THİF, 2007; 325).

Tıpkı yargılama sürecinde olduğu gibi hapishane sürecinde de Parti, Affan Hikmet'in tesbitiyle "tesadüfi olarak komünist olan deklase oportünist ve avantürst unsurlardan temizlenmiştir, Partide ancak imanlı komünistler kalmıştır" (Akbulut, 2006; 31-32). Böylece Millî Mücadele ve Cumhuriyet tarihinin dokunulmazlıkları kaldırılarak yargılanan ve ceza alan ilk ve son komünist milletvekili Nazım Bey'dir. Çünkü o günden sonra, bazı sosyalistler Meclis'e girdilerse de, hiçbir TKP üyesi Meclis'e girememiştir.

THİF tutuklamaları Ocak ayında başlamış, sanıklar Mayıs başında mahkum edilmiş, 29 Eylül 1921'de, Sakarya Savaşından sonra çıkarılan "Özel af yasası" ile affedilmiştir. Ocak ayında tutuklanan sanıklar on ay, mart sonunda tutuklanan Nazım Bey altı ay hapis yatmıştır.

Son kale: Erzurum'da çıkan *Albayrak* gazetesi de düşürülür

İttihatçılar tarafından Erzurum'da kurulmasına karar verilen *Albayrak* Matbaa ve Gazetesi, Teşkilat-ı Mahsusacı Hilmi ve Cafer (Ebuhindili) Bey'ler tarafından faaliyete geçirilmiştir. *Albayrak* Gazetesi'nin ilk sayısını 18 Mart 1919 tarihinde Süleyman Necati yayımlamıştır. Gazeteye Cevat Dursunoğlu, Cevat Bey'in kardeşi Müştak Sıtkı Bey (Dursunoğlu), Süleyman Necati'nin (Güneri) kardeşi Cevat Mithat (Turanlı) yazı yazmış ve yönetmiştir. 1920 yazından itibaren *Albayrak* gazetesinde Bolşevizm'e sempati duyan yazılar yayımlanmaya başlanmıştır. Yazarlarından Cevat Dursunoğlu Bakü'deki TKP'nin kuruluş Kongresi'ne katılmış, Süleyman Necati'nin kardeşi Mithat Bey, Karabekir'e ve Ankara'ya muhalefet yapmıştır. İşte, Ankara'ya muhalif tüm odakların (Mustafa Suphi ve yoldaşları, Çerkes Ethem ve Kuva-yı Seyyare, Halk İştirakiyuncular) ortadan kaldırıldığı bu süreçte Erzurum'daki "pürüz" de Karabekir tarafından giderilmiştir.

Vali Hamit Bey'in Erzurum'a tayin olması ile muhafazakârların kalesi haline gelmiş olan Erzurum'da *Albayrak* gazetesi her taraftan kuşatılmıştır. Mustafa Suphi ve TKP heyeti Erzurum'a geldiğinde istasyonda alkışlayan *Albayrak*çıların defteri, gazetenin 21 Şubat 1921 tarihinde Mithat Bey'in kaleme aldığı bir makalede "orduya hakaret edildiği" gerekçesi ile Karabekir tarafından dürülmüştür. Mithat Bey, önce bir hafta tutuklanmış, tahliye edildikten sonra 13 Mart'ta tekrar tutuklanmış ve Divan-ı Harbe verilmek üzere Kars'a gönderilmiştir (Akbulut, 1991; 95). Mithat Bey tevkif edilince, *Albayrak* fiilen yayımlanamamıştır. Buna rağmen *Albayrak* gazetesi ile hesaplaşma devam etmiştir.

TBMM'de de artık sadece muhafazakâr milletvekilleri komünizmin adını ağızlarına küfretmek için almaktadırlar. 11 Nisan 1921'de TBMM'deki gizli görüşmede Erzurum mebusu Mustafa Durak "ahvali Şarkiye" üzerine yaptığı konuşmada, bugüne kadar anti-komünizm için kullanılan bütün şablonları saymıştır:

> Efendiler, Bolşevikliğin dört esası vardır: ... dinsizlik, Allah yoktur. ... Milliyet de yoktur efendiler. ... Vatan da yok. Efendilik de yok ... Komünistlik Yahudilikten kaynamıştır. ... Kadınlar ortak maldır (tbmm.gov.tr)

Muhafazakâr milletvekili Mustafa Durak'ın bu konuşması Meclis'teki tüm Sovyet ve Bolşevizm sempatizanlarına yönelik bir had bildirmedir. Doğu sınırı belirlenmiş, anlaşma imzalanmış, yani artık Sovyet Rusya'nın dostluğuna ihtiyaç kalmadığı zannedilmektedir. Mustafa Kemal de bu tür konuşmaların yapılması karşısında sessiz kalmıştır.

Albayrak gazetesi 18 Nisan 1921 tarihinde, 14 Şubat 1921 tarihinde ya-

yımlanan yazı nedeniyle kapatılmış, Mithat Bey tekrar tutuklanmış ve Kars Divan-ı Harb'ine sevk edilmiştir. Gazetenin yazarlarından "komünist" Cevat Bey de biat etmiş olmalı ki, ona yönelik herhangi bir önlem alınmamıştır. Bir daha sesi soluğu çıkmayan Cevat Dursunoğlu, ileriki yıllarda CHP'den milletvekili olarak karşımıza çıkacak, hatıralarını yazacak ama ne Bakü'deki TKP kongresinden, ne Mithat Bey'den bahsedecektir...

Dr. Şefik Hüsnü: "Burjuvaziye güvenip döndüler"

İstanbul'da Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı kuran, daha sonraki yıllarda TKP'nin başına geçecek olan Dr. Şefik Hüsnü, "Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve diğer on üç yoldaşın trajik ölümünü anmak üzere" 1925 yılında yaptığı bir konuşmada, onlara çok ağır eleştirilerle yüklenmiştir. TİÇSF adına Enternasyonal Kongresi'ne gitmek üzere yola çıkan Ethem Nejat ve İsmail Hakkı Moskova'ya gidemeyince Bakü'de Mustafa Suphi ile çalışmaya başlamış, TKP'nin kuruluş kongresine de TİÇSF'yi, yani İstanbul örgütünü temsilen katılmışlardı. Ancak Dr. Şefik Hüsnü, Mustafa Suphi'nin kurduğu partiyi Türkiyeli tüm komünistleri kucaklayan bir "parti olarak" hiçbir zaman kabul etmemiş ve TKP'yi "Suphi'nin partisi" olarak anmıştır. Dr. Şefik Hüsnü Mustafa Suphi hakkında şunları söylemektedir:

> Suphi'nin örgütünün sözcüğün gerçek anlamıyla bir parti haline gelmesini önleyen şey, ülkeyle bağdan ve hiçbir siyasal hazırlığı olmayan bu dağınık unsurlara ideolojik bir bütünlük verebilecek işbirlikçilerinden yoksunluktu. Azerbaycan Türk Partisi üyelerinin ezici çoğunluğu, uzun süredir doğdukları ülkeyle bağları kopmuş, küçük burjuvazinin ve köylülüğün deklase unsurlarından oluşuyordu (astsubaylar, askerler ve küçük tüccarlar). Bu Marksist, entelektüel boşluk, bir ölçüde, İstanbul komünist örgütü tarafından gönderilen, iyi hazırlıklı iki gözde militan tarafından dolduruldu. Bunlar merhum yoldaşlarımız Ethem Nejat ve Hakkı Hilmioğlu'ydu (Akal, 2001) (abç).

Dr. Şefik Hüsnü'nün Mustafa Suphi'ye yönelttiği eleştiriler son derece dikkat çekicidir: 1. Ülkeyle bağı olmaması; 2. Hiçbir siyasal hazırlığı olmayan, dağınık unsurlara dayanması; 3. İdeolojik bütünlüklükten yoksunluk; 4. Partiyi kurduğu kişilerin deklase, yani sınıfla bağını kaybetmiş olması; 5. TKF'de Marksist entelektüel boşluk olduğu. Dr. Şefik Hüsnü eleştirilerine şöyle devam etmektedir:

> Bu akşam, burada, Türk burjuvazisinin kıyıcılığının ortak kurbanı olan Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve diğer on üç yoldaşın trajik ölümünü anmak üzere toplandık. Bu seferin belli başlı yöneticileri olan Suphi, Nejat ve Hilmioğ-

lu Hakkı kimdir? Bu üç yürekli militanın ana karakter özelliklerini ve yaşamlarıyla bu denli pahalıya ödedikleri bu akıl almaz ihtiyatsızlığa düşmelerine yol açmış koşulları hatırlatmak son derece öğretici olacaktır. Bu militanları kâh dost, kâh mücadele yoldaşı olarak ziyaret etmiştim. Anılarıma başvurarak, size kişiliklerini çizmeye çalışacağım.

Göreceksiniz ki, o zamanki koşulların ve eğitimlerinin ve ortamlarının gereği olarak, her üçünün de aynı yanılsamaya ve aynı hatalara düşmeleri mukadderdi. Şûrası kesinlikle kabul edilmelidir ki, bu seferin sorumluluğu –pek sık yenilendiği gibi– yalnızca Suphi'ye ait değildir; bu sorumluluk her üç aydın tarafından paylaşılmıştı (Akal, 2001).

Dr. Şefik Hüsnü TKP merkez komitesinin dönüşünü "akıl almaz ihtiyatsızlık" olarak yorumlamaktadır. Suphi, Nejat ve Hilmioğlu Hakkı'nın bu "hataya düşmeleri" hakkında ise "mukadder" kelimesini kullanmaktadır. Yani bu kadro bu hatayı yapmaktan kaçınamazdı demektedir. Gerekçe olarak da "eğitimlerini" ve "ortamlarını" göstermektedir. Kısaca Dr. Şefik Hüsnü onlar burjuva kökenli milliyetçiler oldukları için, burjuva Mustafa Kemal'e güvenerek bu hayata düştüler demektedir. Karadeniz'de hunharca öldürülen yoldaşlarını, hem de katledilmelerinin dördüncü sene-i devriyesinde bu kadar acımasızca eleştirmek, öldürenleri, katilleri değil, ölenleri sorumlu tutuyor olmak dikkate şayandır.

Dr. Şefik Hüsnü'nün yaptığı değerlendirmelere, 90 yıldan fazla zaman geçmişken elbette tekrar bakılmalı: TKP Merkez Komitesi'nin katlinde komünistlerin ne gibi taktik ve stratejik hataları vardır? Komünistler burjuva milliyetçilerine güvenerek Anadolu'ya geçmeli miydiler? Suphi ve Yoldaşları İttihatçı ajanların TKP merkez komitesine kadar sızmasına neden engel olamamışlar, ajanları niye deşifre edememişlerdir?

Suphi'leri sadece Dr. Şefik Hüsnü değil, TKP Dış Büro sorumlusu olarak Bakü'de bırakılan İsmail Hakkı da eleştirmiştir. İsmail Hakkı'nın bu değerlendirmelerinin Komintern'e bağlı Şark Şûrası'dan, yani Stasova'nm görüşlerinden farklı olduğunu düşünmüyorum. İsmail Hakkı 31 Ağustos 1921 tarihinde II. Enternasyonal Yürütme Komitesine yazdığı bir raporda, katliamın bütün suçunu Mustafa Suphi'ye yüklemiştir:

> Bizim eski merkez komitemiz, önceden üsttekileri, yani paşaları, subayları ve memurları etkileyerek Türkiye'de devrim tertiplemeyi ve bundan sonra aşağılara inmeyi düşünüyordu. Bu yüzden açık bir biçimde Türkiye'ye gitti ve bunu güvendiği kişilerin elinden canıyla ödedi (THİF, 2007; 333).

1 Temmuz 1924 tarihinde, V. Komintern Kongresi'nde Türkiye delegesi Faruk (Ali Cevdet) konuşmasında şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Bize çok pahalıya mal olan yanlışlar yapılmıştır. İlk olarak bizim yasal bir parti olarak çalışabileceğimizi olanaklı gören Mustafa Suphi şehit düştü. Bu sanısı, onun ve öteki 14 yoldaşın hayatına mal oldu; bundan sonra (1922 Ocak ve Şubat'ında) iki kurban daha verdik. Yine Ankara merkez komitesinin 12 yıl hapse mahkûm edilerek yıkılmasının nedeni de yasadışılıktı. 1922'de Ankara'da Şark Seksiyonu'nun yönetiminde partimizi yasal hale getirmek konusunda yeni bir girişimde bulunuldu (Tunçay, 1991b; 563).

Bakü'deki TKP Dış Bürosu, Katliamı Nasıl ve Ne Zaman Duydu?

"Hadise-i müellime [üzüntü verici olay] hakkında şimdilik münasebat-ı siyasiyeyi [siyasi ilişkilere] haleldar etmemek için gazeteler ve mitinglerle nümayişler yapmak, mücadele için caiz değildir. Ancak mesul makamata hadiseyi bildirmeli ve yalnız Türk hücrelerinde matem merasimi icra edilmelidir."

– 12 Nisan 1921

Komintern tarafından TKP dış bürosuna verilen talimat

Mustafa Suphi ve TKP merkez komitesi üyesi yoldaşların Trabzon'da öldürülmelerinin haberi Bakü'deki TKP dış Büro'ya çok geç gelmiştir. İlk haberler neredeyse on beş gün sonra, 14 Şubat 1921'de Mehmet Tahir ve Hamdi Şamilof kanalından ulaşmıştır. Ancak TKP dış bürosu gelen haberlere inanmamış ve bu hususun araştırılmasına karar vermiştir. Mustafa Suphi Kars'ta törenlerle karşılandıklarını ve misafir gibi ağırlandıklarını Bakü'deki dış büroya yazdığı için, katliamlarına ilişkin haberlere kimse inanmak istememiştir. İsmail Hakkı gelen ilk haberlere ilişkin olarak: "Yoldaşların itlafı değil, muvaffakiyeti haber verilmişti. Karabekir'in müsait olduğu işitilmişti" demiştir (DB-II, 2004; 138).

Üç gün sonra, 17 Şubat 1921'de yapılan toplantıda, Suphilerin katledilmesi hakkında Bakü'ye ulaşan haberlerin yoğunlaşmasına karşın yine de hâlâ ihtimal verilmemektedir. Tutanaklarda şu kaydı görüyoruz: "Anadolu'ya giden TKF heyetine Bayburt ve Trabzon'da reva görülen şayan-ı esef haberlerin **kayd-ı ihtiyatla** telakki olunması lüzumu" (DB-II, 2004; 72). Ancak gerçekler eninde sonunda ortaya çıkmıştır: Katliamdan yirmi gün sonra 19 Şubat 1921'de, Tuapse'den gelen Mesut Zeki ve Naciye Yoldaşlar, katliamı bütün detayları ile anlatmalarına karşın tutanaklara geçirmeye yine cesaret edi-

lememiştir. 20 Şubat'ta, Karabekir'e "son zamanlarda işitilen haberler üzerine meselenin hakikatini resmen tahkik için tahrirat yazılmasına" karar verilmiştir (DB-II, 2004; 82-87).

Haber-i felâket

Bakü'deki TKP Dış Bürosu haberlerin doğrulanması sonrasında, bir aydan daha uzun bir zaman sonra, 3 Mart 1921 tarihinde, 58 üye ve 6 aday üyenin katıldığı bir toplantı düzenleyerek, merkez heyetinin başına gelenler tüm parti üyelerine anlatılmıştır (DB-II, 2004; 115). Katliamın detayları hâlâ tam olarak bilinmemektedir; önce "beş erkek ve bir kadın, altı kişinin öldürüldüğü, üç kişinin ise tutuklandığı haberi gelmiştir. Henüz "tutuklandıkları" zannedilenlerin, hükümet ajanı olan Mehmet Emin ve Süleyman Sami olduğu da bilinmemektedir. Anma toplantısında önce "Kemâl-i teessüfle ayağa kalkarak matem marşı" söylemiştir. Bu toplantıda Suphi'lerin öldürülmesi, Rosa Luksemburg'un Almanya'daki katline benzetilmiş ve şu karar alınmıştır:

> Felaketzede heyet-i merkeziyenin gittikleri yoldan; sebat ve metanetle gidilmesi ve ilk *Yeni Dünya*'nın bu yoldaşlara tahsis olunması ve bu yoldaşlar hakkında gazete ve risaleler tabettirilmesi (DB-II, 2004; 116).

4 Mart'ta ise TKF Harici Büro nezdindeki hücrenin davetiyle Türkiye Kızıl Alay Hücresi ile Şark Milletleri Tebligat ve Faaliyet Şûrası (Şark Şûrası) tarafından tesis olunan hücre, TKP Harici Büro salonunda "Yoldaşların Trabzon limanında vahşiyane ve hunharane itlaf edilmesi" meselesini konuşmuştur:

> Her yerde olduğu gibi Türkiye'de dahi burjuva, bürokrat ve emperyalist sınıfların vahşeti, hunharlığı bir kere daha mevki-i subuta isal edilmiş, Türkiye'de Abdülhamit ve İttihat Terakki siyaset-i caniyesini tensib eden sınıfların mahiyet-i tarihiyesi anlatılmış, kurban giden yoldaşların meziyetleri ve fedakarane mübarezeye atılmaları tezkir olunmuş ve kati bir azim ve metanetle derin bir teellüm içinde, bütün hazirunun vicdan ve iman-ı ruhundan kopan atideki karar, yek avaz ittihaz olunmuştur: "**Öldürülen yoldaşların kanlarıyla çizilen şanlı kırmızı yolu işçi ve çiftçi sınıflarının nihai zaferine kadar takip edeceğiz**" (DB-II, 2004; 122-123) (abç).

Komintern'in anlaşılmaz tutumu

Bülent Gökay tamamını yayımlamadığı bir belgede, Narkomindel'in Ocak 1921 tarihli Enformasyon raporunda, "bu ölüm yolculuğunun detayları"nın anlatıldığını ve 20 Şubat 1921 tarihli bir başka raporda TKP'nin "sol sapma,

kendiliğindenci ve tehlikeli maceracı girişimler"de bulunmakla suçlandığını yazmaktadır. Rapora göre "Moskova Türk komünistlerinin iyimserliklerine ve kendi başlarına aldıkları, partinin faaliyetlerini Anadolu'ya taşıma kararına katılmıyordu" (Gökay, 2006; 145-46). Ocak 1921 TKP merkez komitesinin katliamı hakkında yazı yazmak ve yayımlayabilmek açısından çok erkendir. Ne zaman haber alındı, ne zaman yazıldı, ne zaman yayımlandı?

TKP Dış Bürosu'nun katliamı protesto girişimi

Katliam haberlerinin Bakü'ye ulaştığı tarihlerde, Sovyetlerde iç politika son derece sertleşmiştir: Rusya Bolşevik Partisi'nde Lenin-Troçki çatışması başlamış, onların gündemi diğer ülke partilerine de aynen yansımış/yansıtılmıştır. TKP Dış Bürosu, 17 Şubat 1921 tarihli toplantısında "Rusya'da [merkez komitesi] azaları arasında vukua gelen ihtilaf" gündemi ile bu konuyu görüşmüştür (DB-II, 2004; 71).

Aynı günlerde Moskova'da TBMM-Sovyet Rusya dışişleri heyetlerinin görüşmesi sürmekte, antlaşmaya son rütuşlar yapılmaktadır. Tam bu sırada Kronştad Bahriyelilerinin isyanı Bolşeviklerin yüzünde bir tokat gibi patlamıştır. TKP Dış Bürosu, katliama ilişkin olarak 4 Mart 1921'de yaptıkları müracaata bir ay süresince Şark Şûrası ve Komintern'den hiçbir haber gelmeyince, 2 Nisan 1921 tarihinde Komintern temsilcisi Pavloviç Yoldaş'a bir mektup yazmıştır.[1] Mektubun üslubundan ne kadar çaresiz oldukları ve Sovyetlerin Mustafa Suphilerin katliamını hiç umursamadıkları ortaya çıkmaktadır. TKPliler Pavloviç'e, Trabzon'daki Sovyet Rusya mümessili Ali Oruç Bagirof Yoldaş'ı şikâyet etmektedirler:

> Sevgili Yoldaşımız Pavloviç, size tümü Trabzon önlerinde öldürülüp denize alışmış olan Mustafa Suphi, dört merkez komitesi üyesi ve oniki diğer yoldaşımızın başına gelen büyük felaketten ciddi olarak söz etmek zorundayım. Korkunç ve kanlı darbe yoldaşlarımıza 28 Ocak'ta indirildi; iki aydan uzun süreden beri yoldaşlarımız kayıp ve birçok rapora göre, Trabzon burjuvazisi ve bizzat hükümet tarafından satın alınmış cellatların darbeleri altında yaşamlarını yitirdiler. [...]
>
> Kendilerini Bolşeviklerin savunucusu gibi sunuyorlar, oysa sahici kaynaklardan biliyoruz ki, dükkanları kapattıran ve kitleyi, savunmasız yoldaşlarımızı taşlayarak öldürmeye kışkırtan, polisti.
>
> RSFSC, yoldaşlarımızla görüşmeye gitmek istedi, ancak vali, kitle tarafından öldürülebileceği tehdidiyle, ona evinde kalmasını emretti; temsilci bu

1 Rusca olan bu mektup hem Yavuz Aslan (1997; 336-37) hem de TÜSTAV (DB-II; 2004; 128-130) tarafından yayımlanmıştır. TÜSTAV'ın çevirisi son derece itinasız yapılmıştır. Sayfa 124-125'te Osmanlıcası da bulunmaktadır.

tehdidi telsiz yoluyla hemen Moskova'ya ve Ankara'ya bildirmeliydi; aynı zamanda yoldaşlarımızı cellatların ellerine bırakmamak için yetkililer nezdinde etkili adımlar atmak durumundaydı. Ne yazık ki o sırada RSFSC Trabzon temsilcisi olarak enerjik bir kişi yoktu (DB-II, 2004; 128-129. Aslan, 1997; 336-37) (abç).

"TKF Heyet-i Merkeziyesi Harici Bürosu" adına mektubu imzalayan Ahmet Cevat, "Trabzon'da yoldaşlarımızı götüren motor, güya onları bu motordan cebren alan motor reisi ve tayfalar" bilinmektedir; "Cinayet hareket ve nümayişlerini idare edenlerin başında Trabzon Belediye Reisi bulunuyor. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Milliye Cemiyetleri ise zi-medhaldir [işe karışmıştır]" dedikten sonra duruma Sovyetlerin sessiz kalmasını eleştirmekte ve artık sessiz kalınmamasım, katillerin bulunmasını, Komintern'in bu soruna sahip çıkmasını istemektedir:

> Bu noktada bu sorunu yükseltmek için herhangi bir karara varılmadı, ancak kuşkusuz bu konuda artık sessiz kalınamaz; yoldaşlarımızdan 16 veya 17sini, en mükemmellerini, en yiğitlerini yitirdik; onlarla dayanışmamızı göstermeliyiz; katillerin asılmasını istemeliyiz; bu büyük suçu adaletsiz ve intikamsız bırakmamalıyız.
>
> Umarım ki sevgili yoldaş, orada bu sorunu yükseltirsiniz ve cellatların darbeleriyle yaşamını yitirmiş yiğit yoldaşlarımızın savunuculuğunu üstlenirsiniz (DB-II, 2004; 129. Aslan,1997; 336) (abç).

Osmanlıca kaleme alınan mektupta bulunan ama Rusçasında bulunmayan bölümde şunlar talep edilmektedir.

> Münasip görüldüğü takdirde: 1) Hadise-i cinaie Komintern vasıtasıyla bütün cihana neşr olunmalı; 2) Burada bir matem mitingi tertib edilmeli; 3) Namlarına bütün matbuat makaleler yazmalı (DB-II, 2004; 125).

Süleyman Nuri yine Suphi'ye saldırıyor

Bu mektuptan on gün sonra 12 Nisan'da İsmail Hakkı, Süleyman Nuri, Ahmet Cevat ve Halk Komiseri olan Krasin'in de katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda, Suphileri Komintern'e şikâyet ederek onların belki de gözden düşmesini/çıkarılmasını sağlamış olan Süleyman Nuri, TKP heyetini katleden Anadolu'daki resmi makamları savunmuş ve Suphi'lere yönelik linç hareketinin "halktan" geldiğini ısrarla iddia etmiştir.

Yukarıda Suphiler Anadolu'ya hareket ettiği zaman (19 Aralık 1920) Süleyman Nuri'nin Ermenistan Devrim Konseyi üyesi olarak Erivan'a hareket ettiği daha önce yazılmıştı. Ermenistan Sovyeti'nde görevlendirilen Sü-

leyman Nuri Erivan'a gittikten iki ay sonra, 16-17 Şubat 1921'de, Sovyet Ermenistanı'na karşı Taşnak Ermenilerin isyan ettiği; Bolşeviklerin Erivan'dan atıldığı ve Ermenistan'da iç savaş başladığından da söz edilmişti. İşte o günlerde Bolşevik Revkom üyesi olan Süleyman Nuri 27 Şubat 1921 günü Erivan'ı savunmak üzere cepheye gitmiş, komuta ettiği birliğin yenilgiye uğraması üzerine Erivan'daki Türkiye Konsolosluğu'na sığınmış, eşinin de konsolosluğa gelmesini sağlayarak ve bir daha cepheye dönmemiştir (Nuri, 2002; 382-83). Süleyman Nuri Konsoloslukta yirmi gün kaldıktan sonra Türkiye'den sığınma hakkı istemiş, 1917 yılında ordudan firar ederek vatandaşlığından ayrıldığı Türkiye'ye, dört yıl sonra tekrar dönmüştür.

Kars'ta sorguya çekilen Süleyman Nuri, bu tarihte Kars'ta sertabiblik yapmakta olan yakın dostu ve Mustafa Suphi'ye karşı birlikte hareket ettiği Dr. Fuat Sabit'le karşılaşmış, Dr. Fuat Sabit kendisine gereken yardımları yapmaktan çekinmemiştir. Ancak, Süleyman Nuri, Orjonikidze tarafından geri çağırılmış, o da Anadolu'da kalmak yerine Sovyet Rusya'ya dönmeyi tercih etmiştir (Nuri, 2002; 385-88). İşte Süleyman Nuri, Mustafa Suphilerin katliamı hakkında ne yapılacağının konuşulacağı 12 Nisan 1921 tarihli toplantıya, Orçonikidze ile görüştükten sonra katılmıştır. Bu toplantıda Süleyman Nuri, Mustafa Suphi heyetinin nasıl katledildiğini anlatmış ve canice katledilmiş olan Suphi'yi suçlamaya başlamıştır:

> [Suphi'nin] bazı **şahsi kabahatleri** var. Bu istihzaratı bildiği halde tedbir ittihaz etmedi [almadı]. **Kendisinin ve diğer yoldaşlarının itlafını intaç eden** [öldürülmesini doğuran] **hareketi tercih etti. Bence Suphi de sebebiyet verdi.** Ben kendisine demiştim ki, Anadolu'ya öyle gidilmez. Araba ile, atla, eşya ile, halılarla gidilmez. Ahali bunları görünce korkup bunları yaptılar.
>
> Böyle 20-30 kişi beraber gidilmez. Biz Türkiye'de ancak gayr-ı kanuni çalışabiliriz. ... Suphi 2-3 kişi, kimsesiz, sessiz sedasız, eşyasız gideydi böyle felaket olmazdı. Suphi Mustafa Kemal'e inandı. "Bana Mustafa Kemal yazdı, bana yazdı" filan diye inanıyordu. Suphi yalnız "efkârı umumiye komünistlerin lehindedir" diyenleri dinliyor, aleyhindeki diyenleri dinlemiyordu[2] (DB-II, 2004; 133).

Karabekir'in kendisine: "Esasen en hafi işlerinizi ... her şeyinizi biliyoruz" dediğini söyleyen Süleyman Nuri "Onların hafiye ve casusları mükemmeldir, her şeyi biliyorlar" diyerek göz korkutmaktadır (DB-II, 2004; 133). Ka-

2 Süleyman Nuri, Türkiye'de Sovyet Casusu olmakla suçlanarak 20 yıl hapis kaldıktan sonra Sovyetlere dönmüş ve 1962 yılında, TKP merkez komitesine verdiği raporda hâlâ Mustafa Suphi'yi eleştirmeye devam etmiştir (Akbulut, 2007; 378-385). 1962 yılında kaleme aldığı bu raporda, yeni ölmüş olan Nâzım Hikmet için "hain ve casus" diyerek onu da SBKP'ye şikâyet etmektedir (Akbulut, 2007; 386-390).

rabekir'in sözünü ettiği casus ve hafiyelerin başında Mehmet Emin, Süleyman Sami, Dr. Fuat Sabit ve Süleyman Nuri gelmektedir.

Toplantıda konuşan Hilmioğlu Hakkı, katliamı Süleyman Nuri'nin anlattığından "başka türlü" anlatmıştır. "Karabekir hepsinin katlolunacağını söylemiş" (DB-II, 2004; 134).

12 Nisan'da yapılan toplantıda bütün bu konuşmalardan sonra Krasin'in yaklaşımı şöyle olmuştur: "[Suphi'lerin öldürülmesini protesto için] icraat lazım. Resmen Kemal'e bir şey yapamayız. Diplomatik münasebata da tesiri olabilir. Ölenler hep Türk tebası, Kemal'e soramazlar. Diğer bir mesele Türkiye'de TKP var. Onlara muhalefet doğru olmaz. ... onlar bu itlafa karşı itiraz, şikâyet ve dava [açabilirler]. Mustafa Kemal aleyhinde değil, katiller aleyhinde" (DB-II, 2004; 136).

TKP Heyetinin katledilmesinden ikibuçuk ay sonra, İsmail Hakkı, Krasin, Süleyman Nuri ve Ahmet Cevat'm ortak kararı ile TKP Dış Bürosu, Ankara ile Moskova arasındaki siyasi ilişkileri zedelememek için "miting ve nümayiş" yapmanın uygun olmadığına, "yalnız Türk hücrelerinde matem merasimi" icra edilmesine karar vermiştir:

> Hadise-i müellime [üzüntü verici olay] hakkında şimdilik münasebat-ı siyasiyeyi [siyasi ilişkilere] **haleldar etmemek için gazeteler ve mitinglerle nümayişler yapmak, mücadele için caiz değildir.** Ancak mesul makamata hadiseyi bildirmeli ve yalnız **Türk hücrelerinde** matem merasimi icra edilmelidir. İtlaf olunan yoldaşlar kanlar ve canlar pahasına olarak fırkaya büyük bir hizmet ifa etmişlerdir. Bu fedakarlıklarını Türk komünistleri hiçbir zaman unutmayacaktır. Onlar fırkanın şühedasıdır [şehitleridir]. Hatırlarını ihya etmek bir vazifedir (DB-II, 2004; 139).

Yani Bolşevikler, yani Komintern, uluslararası planda olduğu gibi Türkiye nezdinde de Karadeniz'de katledilen Türk yoldaşları için "gazete çıkarıp, miting ve nümayiş yapmaya" bile izin vermemiştir. Katledilen TKP merkez komitesi üyelerinin hukukunu aramamıştır. Bolşevikler, Sovyet devletinin çıkarlarını korumak adına, katledilen Türk yoldaşlarına, dolayısıyla sosyalist enternasyonalizm davasına ihanet etmiştir. Türk hükümetinin Suphi'yi öldürenleri yargılamak üzere mahkeme kuracağını Sovyetlere vaat ettiğine ilişkin iddialar bulunmakla birlikte (Tevetoğlu, 1967; 257), hiçbir şey yapılmamıştır. Sadece Enternasyonal'in İngilizce yayın organında Suphilerin ölümü protesto edilmiştir (Tevetoğlu, 1967; 318). Mustafa Suphi ve TKP heyetinin öldürülmesi hakkında Türkiye Hükümetini eleştiren yazılara ancak birkaç yıl sonra, hem Sovyet hem de Komintern basınında rastlanmaya başlanacaktır.

14 Nisan 1921 TKP İlga Edilir: TKP'nin İlga Kararının Esbab-ı Mucibesi

Başta Mustafa Suphi ve Ethem Nejat olmak üzere merkez komitesi üyelerinin katledilmesi sonrasında, liderini ve en değerli üyelerini kaybeden TKP Dış Bürosu, nisan ayında durum değerlendirmesi için bir toplantı yapmıştır. Yukarıda sözü edilen İsmail Hakkı, Süleyman Nuri, Ahmet Cevat ve Bolşevik Parti'den Krasin'in katıldığı 12 Nisan toplantısı TKP için dönüm noktası teşkil etmiş, Krasin'in "merkez heyeti yok, partide şiddetli bir tasfiyeye ihtiyaç var" yaklaşımıyla meselenin çözümü, Süleyman Nuri'nin de ısrarıyla Orçonikidze ile yapılacak bir toplantıya havale edilmiştir (DB-II, 2004, 138-39). Orçonikidze'nin yaklaşımı ise "Sizin aranızda hafiyeler ve İngiliz casusları vardır" şeklinde olmuştur (DB-II, 2004; 137).

Ortada çok açık bir gerçek durmaktadır: Komintern ve Şark Şûrası, TKP'yi içinde ajan veya maceracıların cirit attığı bir örgüt olarak algılamaya başlamış, TKPlilere olan güvenini yitirmiştir. Bu durumu İsmail Hakkı, 21 Mayıs'ta Komintern'de Türkiye masası şefi Pavloviç'e yazdığı bir mektupta şöyle anlatmaktadır: "Partimizin karşıtları tarafından kandırıldığı belli olan Skaçko yoldaş bir broşür yazarak burada **TKP'nin tüm üyelerinin maceracı** olduğunu belirtti. Ancak Skaçko, yoldaşlarımızın komünist idealler için öldüklerini bilmiyor" (DB-II, 2004; 153).

14 Nisan 1921 tarihinde yapılan toplantıda İsmail Hakkı, bundan sonra Anadolu'da illegal çalışılması gerektiğini söyleyerek şu teklifte bulunmuştur: "Malum ve mesul komünistleri ve bir kongrenin tayin ettiği namzetleri sair selahiyattar yoldaşları buraya çağırmalı". Ama Süleyman Nuri Komintern'in TKP'yi likide etme yönündeki eğilimini desteklemiştir: "Bizim fikrimize ve malumatımıza göre TKP'nin hiçbir kuvveti yoktur. [Anadolu'dan] hiçbir ses

yükselmemiştir. O halde teşkilat esasında yoktur. Bizim Türkiye'de hiçbir Türk komünist yoldaşımız yoktur. Bugün maruf hiçbir Türk komünisti Anadolu'ya giremez ve çalışamaz" (DB-II, 2004; 138). Süleyman Nuri partide büyük tasfiye yapılmasını, var olan üye ve sempatizanların başka komünist partilere gönderilerek yetişmelerinin sağlanmasını, işe yeni baştan başlanmasını savunmuştur (DB-II, 2004; 138).

Katliamdan sonra dış büroda kalmış bir avuç önde gelen üyenin de birbirleriyle hiç anlaşamadıklarını gören Krasin son noktayı koymuştur: "Partiyi en şiddetli bir şekilde tasfiyeye ihtiyaç vardır." Reis İsmail Hakkı'nın itirazları sonuç vermemiş, Krasin "partililerin Gürcistan ve Azerbeycan komünist partilerinde bir tür staj gördükten sonra Anadolu'ya gidebileceğini" söylemiş ve TKP'nin likide edilmesi kararı böylece alınmıştır.

Ancak, Suphilerin katledildiği günün ertesi günü olan 30 Ocak 1921 tarihinde yapılan TKP'nin Dış Büro toplantısının gündemine "TKP hücresinin Şark Şûrası hücresi ile birleşmesi" maddesi alındığına göre partinin kapatılması daha o zamandan beri gündemdedir. (DB-II, 2004; 37). TKP Dış Bürosu'nun kapatılmasının esas nedeni, 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'ndaki 8. maddedir.

Tarafeyn kendi ülkelerinde, diğer ülke aleyhinde mücadele yürüten teşekkülleri barındırmamayı ...

Moskova başka ülkelerle, örneğin Gürcistan'la antlaşma yaparken, o ülkede Bolşevik/komünist partisinin yasal çalışma haklarının garanti altına alınmasını gündeme getirmişti: "Gürcistan toprakları üzerinde mevcut komünist organizasyonların varlık ve faaliyetlerini kesintisiz sürdürme haklarını tanır" (Dennis, 1924; 213). Komintern 1920 Eylül ayında, Bakü Şark Mazlum Milletleri Kurultayı'nda Türkiye'den de böyle bir talepte bulunmuştu. Ancak 16 Mart 1921'de imzalanan "Ankara-Moskova Dostluk ve İşbirliği Antlaşması"nda Sovyetler tamamen farklı bir tutum takınmıştır. Yukarıda sözü edilen TKP'nin likidasyonu kararının alındığı toplantıdan bir ay önce imzalanan Moskova Antlaşması'nın 8. maddesi şöyledir:[1]

> **Madde: 8** – Tarafeyn-i âkideyn; **kendi ülkelerinde, diğer taraf hükümeti** veyahut diğer tarafın arazisinden bir kısmının sıfatını haiz olmak iddiasın-

1 Madde günümüz Türkçe'siyle şöyledir:

> Madde: 8 - **Bağıtlı Taraflar**, toprakları üzerinde karşı Taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin Hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan **örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşım amacında olan grupların yerleşmesini hiçbir zaman kabul etmemeyi** yükümlenirler. Türkiye ve Rusya, Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri için de karşılıklı olmak koşulu ile özdeş yükümlülük üstlenirler (Oran, 2003; 174).

da bulunan teşekkülat ve tecemmuâtı keza diğer taraf aleyhinde mücadele maksadını haiz tecemmüâtın ikametini asla kabul etmemeyi taahhüt ederler. Türkiye ve Rusya mütekabil olmak şartile Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri hakkında da aynı taahhüde girerler (Nur, 1993; 349. Karabekir, 2008; 1047-51).

Bu madde Sovyet tarafının önerisi ve ısrarıyla (Tengirşenk, 1981; 226), Anadolu topraklarında Sovyetler Birliğine yönelik olarak Müslüman, Türk ve Daşnak muhalefetine izin verilmemesi için koyulmuştur. Türkiye de bu madde gereğince, Sovyet topraklarındaki muhalif Müslüman-Türk topluluklarını hiçbir zaman desteklemediği gibi, Sovyet topraklarından Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Tatar, Azeri, Kırgız, Türkmen, Çerkes, Dağıstanlı vb. göçmenlerin değil Türkiye'de örgütlenmesine; Sovyetler aleyhinde yayın yapmasına, gazete çıkarmasına bile izin vermemiştir. Ama, bu madde gereğince TKP'nin de Sovyetler Birliği topraklarında faaliyet göstermesinin olanaksız hale geleceği, elbette Sovyet tarafınca bilinmektedir. Bolşevikler Anadolu'da faaliyet gösterecek Sovyet muhalifi güçleri engelleyebilmek için, kendi topraklarından da Türkiye'ye yönelik muhalefete izin vermemeyi kabul etmiştir. Yusuf Kemal Moskova Antlaşması görüşmeleri sırasında yapılan şu konuşmayı aktarmaktadır:

> Çiçerin mülakatlarımızda Türkiye'nin komünist olmasını asla istemediklerini, ahval ve şerait-i mahalliyenin buna müsait olmadığını pek iyi bildiklerini, genç ve tecrübesiz komünistlerin bazı Müslüman memleketlerinde fart-ı gayret göstermek suretiyle yaptıkları fenalıklarda hükümet-i merkeziyenin asla dahli bulunmadığını söyledi (Tengirşenk, 1981; 205).

Komintern ve Bolşevikler, böylece hem TBMM Hükümeti'ne söz verdikleri, hem de TKP'ye artık güvenmedikleri için, hiçbir zorlukla karşılaşmadan TKP'yi likide etmiştir.

15 Nisan 1921'de "merkez heyet ve bağlı bulunan teşkilatların vazifelerine hitam [son] verildiğine dair", yani partinin kapatıldığını duyurmak üzere bir ilan metni kaleme almak üzere İsmail Hakkı, Abid Alimov ve Süleyman Nuri bir araya gelmiştir. Partinin kapatıldığını duyuracak ilan metnine, Süleyman Nuri ısrarla fırkadaki hafiyeleri kastederek "gayr-ı tabii hadiseler" sözcüklerinin konulmasını istemiş, İsmail Hakkı'nm karşı çıkmasına rağmen bu ifade ilandan çıkartılmamıştır. TKP aşağıdaki duyuru ile kapatılmıştır:

> Türkiye Komünist Fırkası dahilindeki bazı gayr-i tabii hadiselerin zuhuru ve merkezi heyetin başına gelen son felaket dolayısıyla Türkiye Komünist Fırkası merkezi heyeti ile harici bürosu ve bunlara merbut [bağlı] harici ve dahili teşkilat ve müesseselerin vazifelerine hitam [son] verilmiş olmakla, ge-

rek vazife ve gerekse hesabatı müntehap [seçilmiş] teşkilat bürosuna devir ve teslim etmeleri lüzumu ilan olunur (DB-II, 2004; 141).

TKP Teşkilat Bürosu kurulur

Süleyman Nuri, şimdi de Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönerken TKP Dış Büro sorumlusu olarak bıraktığı İsmail Hakkı ile çatışmaya girmiştir. "TKP Merkez Komitesi Harici Bürosu" yukarıdaki ilanla kapatıldıktan sonra, 15 Nisan 1921'de Orçonikidze ve Nerimanof tarafından Sovyet Rusya topraklarında bulunan Türkiyeli komünistlerin irtibat kurması için bir "Teşkilat Bürosu" kurulmuş, bu büroya Alimov, Süleyman Nuri ve İsmail Hakkı atanmıştır (DB-II, 2004; 140, 151, 190). Bu yeni kurulan teşkilata da Alimov'un oyu ile kendisini sekreter olarak seçtiren Süleyman Nuri, İsmail Hakkı'ya bir örgüt darbesi yaparak onu istifaya zorlamıştır. Kapatılan dış büronun hesaplarının teftişi ve teslimine karar verilmiş, Süleyman Nuri nihayet tüm iktidarı ele geçirmiştir (DB-II, 2004; 141-42). Bu büronun aldığı ilk karar, Kars'ta bulunan Dr. Fuat Sabit'e son durum hakkında haber gönderilmesidir. Anlaşılan Süleyman Nuri, eski yoldaşı Fuat Sabit'le tekrar bağlantı kurmak istemiştir ama, Karabekir buna izin vermemiştir (DB-II, 2004; 140).

TKP ilga edildikten sonra kurulan teşkilat bürosu mührü.

Tüm eski TKP üyeleri farklı yerlere dağıtılmış, TKP Teşkilat Bürosu'nun başına geçen Süleyman Nuri de "Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi indindeki Sovyet Parti mektebinde öğretmen olarak çalışmaya" başlamıştır (Nuri, 2002; 402). Kazan Tatarlarından Abid Alimov ise Moskova'daki emekçi üniversitesi olan KTUV'da ders vermeye başlamıştır (Nuretttin, 1965; 334).

TKP'nin ilgası elbette Türkiye'den duyulmuştur. 11 Haziran 1921 tarihli bir şifrede Seyfi Bey bildirmektedir: "Türkiye Komünist Fırkası'nın harici bürosu tatil edildiği ve bilcümle vekaletname, vesikaların hükümden sakıt olduğu Bakü'de münteşir ***Komünist*** gazetesinin **14 Nisan 1921** tarihli nüshasında ilan edilmektedir. Bu ilanla komünist teşkilatının hafi olarak icraa-i faaliyet edeceği anlaşılmaktadır" (Çapa ve Usta, 1995; 138). Karabekir'e gönderilen bir istihbarat raporunda da aynen şöyle yazmaktadır: "Moskova Sovyeti'nin kararıyla Türkiye Komünist Partisi de ilga edildi. Süleyman Nuri bir

arkadaşı ile beraber Almanya'ya tahsile gönderilmeye karar verildi. Vâlâ ve Nazım ismindeki çocuklar da tahsil için Moskova'ya gönderildi" (Karabekir, 2008; 1276).

Bakü, Batum ve Tiflis'te faaliyet gösteren TKP Teşkilat Bürosu da uzun ömürlü olmamış, 4 Aralık-12 Aralık 1921 tarihleri arasında yapılan toplantılar sonrasında Kirov'un talimatıyla lağvedilmiştir.[2] Böylece Süleyman Nuri'nin liderliği çok kısa sürmüştür. Nâzım Hikmet ve Vâlâ Nurettin bu karar sonrasında KUTV'a okumaya gitmiştir.

2 Mete Tunçay ve Erden Akbulut tarafından yayıma hazırlanan, henüz basılmamış çalışmadan: TÜSTAV Komintern Arşivi, CD no: 16, Klasör no: 21_36, Belge no: 450-452 (Osmanlıca).

Kısa TKP Tarihi (1918-1922)

TKP Merkez Heyeti, 1920 mührü.

Türkiyeli komünistlerin gerçek partisinin Bakü, Ankara, İstanbul merkezli partilerden hangisi olduğuna ilişkin tartışmalara açıklık getirmek için kısa bir Türkiye komünist hareketi tarihi yazmakta yarar var. Çünkü 1920 yılında bir yanda Sovyet Rusya/Bakü'de kurulan TKP, diğer yanda Ankara merkezli THİF ve İstanbul'da da TİÇSF/İstanbul Komünist Grubu gibi önemli siyasi odaklar bulunmaktadır. Hangisinin gerçek parti olduğuna ilişkin tartışmalar, 1921 yılından 15 Şubat 1925 yılında yapılan tüm kanatların birleştirildiği TKP'nin birlik kongresine (Dervişoğlu, 2004; 28) kadar şiddetle sürmüştür. Ama, o zamana kadar Bakü, Ankara ve İstanbul kanatlarından gelen komünistler, Üçüncü Enternasyonal-Komintern'i Türkiye'nin gerçek komünist örgütünün kendisi olduğuna ikna etmek için ciddi çaba sarfetmişlerdir.[1]

Türkiye komünist hareketinin üç kaynağı

Sovyet Rusya/Bakü kaynağı - TKP/Türkiye Komünist Partisi

1918'den itibaren Mustafa Suphi liderliğinde yürümüş bir organizasyonun son aşamasıdır. Mustafa Suphi Temmuz 1918'de, Moskova'da Türkiye

1 1946 yılında iki ayrı sosyalist parti kurulmasının nedeni de bu farklı kanatlardır.

Sol Sosyalistleri Teşkilatı'nı; Mayıs 1920, Bakü'de Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'nı kurmuştur. 10 Eylül 1920'de Bakü'de, Komintern'in onayı ve desteği ile Anadolu, İstanbul ve Bakü'deki tüm komünist teşkilatların Birlik kongresini toplayarak Türkiye Komünist Partisi'ni kurmuştur.

Burada tartışma konusu olan şey, bu Kongre'nin gerçekten bir birlik kongresi olup olmadığı, İstanbul teşkilatının bu kongrede temsil edilip edilmediği hakkındadır. İstanbul'daki teşkilat (TİÇSF-İstanbul Komünist Grubu) III. Enternasyonal'in 2. Kongresi'ne katılmak üzere Sovyet Rusya'ya iki delege göndermiştir: Ethem Nejat ve Hilmioğlu Hakkı. Bu delegeler Moskova'ya gidememiş, Bakü'de Mustafa Suphi'yle birlikte çalışmaya başlamış ve Eylül 1920 yapılan birlik kongresinde verdikleri bir dilekçeyle İstanbul teşkilatının da bu birleşmeye katıldığını deklare etmişlerdir. Ama, bundan İstanbul'un, yani Dr Şefik Hüsnü'nün haberi olmadığını iddia edenler bulunmaktadır. Bu iddiayı, yine Dr. Şefik Hüsnü'nün 2 Haziran 1922 tarihli Komintern'e gönderdiği rapor çürütmektedir. Burada Şefik Hüsnü İKG'nin tarihini anlatırken şunları yazmaktadır:

> Ethem Nejat ve Hilmioğlu Hakkı'yı Enternasyonal'in 2. Kongresi'nde bizi temsil etmek üzere gönder[dik]. Böylece bu iki yoldaş, o arada TKP'yi kurmuş olan Suphi ile ilişkiye geçtiler. TKP'nin birinci kongresi Bakü'de bu üç yoldaşın yönetiminde yapıldı ve böylece İKG, TKP'nin bir seksiyonu haline geldi.[2]

Dolayısıyla, artık bu konudaki tartışma sona ermiştir. Dr. Şefik Hüsnü ve TİÇSF/İKG 10 Eylül 1920'yi TKP'nin birinci kuruluş kongresi olarak resmen kabul etmektedir.

Ankara/Anadolu kanadı - THİF

Rusya'dan gelmiş olan tecrübeli Bolşevik Şerif Manatov'un öncülüğünde 14 Haziran 1920'de yasadışı Türkiye Bolşevik Komünist Partisi/TBKP kurulmuştur. Bu parti 7 Aralık 1920'de Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'na (THİF) dönüşerek yasal bir parti olarak çalışmaya başlamıştır. TBKP merkez heyeti, Ağustos 1920 tarihinde Süleyman Sami'ye verdiği mektupla Bakü'deki Mustafa Suphi'nin teşkilatına bağlanmayı kabul etmiştir.

THİF 1921 yılı Şubat ayında kapatılmış, Mayıs ayında üyeleri mahkûm edilmişse de, 1921 yılı sonbaharında özel izinle affedilmiştir. THİF Mart 1922'de tekrar faaliyete geçmiş, ağustos ayında ilk kongresini düzenlemiştir.

---

2 Mete Tunçay ve Erden Akbulut tarafından yayıma hazırlanan, henüz basılmamış çalışmadan: TÜSTAV Komintern Arşivi, Dökûm I, CD no: 25, Klasör no: 32_36, Belge no: 175-180 (Fransızca).

Bu Kongre, Komünist hareketin ikinci kongresi olarak kabul edilmektedir. THİF, 1922 Eylül ayında hükümet tarafından tekrar kapatılmıştır.

İstanbul kanadı - TİÇSF-İKG

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme açısından en gelişmiş, en fazla işçi barındıran, en politize kenti olan İstanbul'daki işçi hareketinin tarihi, özel bir önem ve dikkat gerektirecek kadar karmaşıktır. 1908 de II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren hem yasal olarak kurulmuş sosyal demokrat, sosyalist partilerin, hem de Rum, Ermeni, Yahudi ve Müslüman işçilerin sendikalarının faaliyette bulunduğu bu kentte son derece girift, parçalı bir siyasi faaliyet bulunmaktaydı. Bunlara 1917 Ekim Devrimi sonrasında Bolşevik/komünist parti ve gruplar eklenmiştir. Komintern'e sunulmuş bir raporda 1918-1922 yılları arasında faaliyet gösteren İstanbul'daki örgütlerin bazıları şunlardır:

- İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası
- Sosyal Demokrat Fırka
- İşçiler Sıyanet Cemiyeti
- İşçi Sosyalist Fırkası
- Müstakil Sosyalist Fırkası
- Müstakil Amele fırkası
- Ermeni Sosyal Demokrat Fırkası- Hınçak
- Beynelmilel İşçiler İttihadı,
- TİÇSF-İstanbul Komünist Grubu, Aydınlık Grubu.

Bunların arasında en önde gelenler Aydınlık Grubu (İstanbul Komünist Grubu, legalde TİÇSF) ve Beynelmilel İşçiler İttihadı ve Ermeni Sosyal Demokrat (Hınçak) Fırkası'dır. Ama bu teşkilatlar da kendi aralarında Komintern'e kadar yansıyan ciddi çekişmeler yaşamıştır (Bİİ, 2009; 141). İstanbul'daki komünist gruplar bir yandan birbirleri ile çekişirken, ayrıca Bakü ve Ankara'daki teşkilatlarla da rekabet halindedir.

Hangi partinin gerçek komünist partisi olduğuna ilişkin tartışma, 1921 yılında yapılan Komintern'in III. Kongresi'ne katılacak olan delegelerin seçiminde alevlenmiştir. Komintern Kongresi'ne katılacak delegelerin Ankara merkezli THİF'den mi, yoksa Bakü merkezli TKP'den mi seçileceğine ilişkin kıran kırana bir mücadele yaşanmıştır. Her iki partiden geriye kalan bir avuç üye, diğerini kabul etmemekte, önemsememekte ve Komintern nezdinde diğerini düçük düşürmeye çalışmakta birbirleri ile adeta yarışmıştır.

Ankara'dan dönen Upmal (ve sonrasında diğer Komintern uzmanları), esas partinin Ankara merkezli THİF olduğunda diretirken, Süleyman Nu-

ri başta olmak üzere Bakü kökenli TKPliler kendilerinin tek ve gerçek partili, dolayısıyla yetkili olduklarında ısrar etmişlerdir.[3] Sonunda, TKP kapatıldıktan sonra yerine kurulan, başında Süleyman Nuri'nin olduğu TKF Teşkilat Bürosu, Komintern'in III. Kongresi'ne (Haziran-Temmuz 1921) Şark vilayetlerinden, İstanbul'dan ve Ankara'dan birer olmak üzere üç delege gönderme kararı almıştır. Bu, üç kanadın birliğine doğru giden yoldaki ilk adımdır. Komintern Kongresi'ne Doğu vilayetleri adına (aslında TKP adına) Dr Fuat Sabit gönderilmek istenerek Karabekir'e büyük baskı yapılmış ama Dr Fuat Sabit'in Komintern Kongre'sine gitmesine Karabekir izin vermemiştir. Ankara adına (THİF adına), THİF kurucularından Salih Hacıoğlu gönderilmek istenmiş ama o da tutuklu olduğu için gidememiştir.

Üç farklı kaynaktan (Bakü, Ankara ve İstanbul) gelerek Türkiye komünist hareketini oluşturan kanatların birbirleriyle çekişmeleri, bu kanatlarla ilişki içindeki Komintern uzmanları tarafından Moskova'ya taşınmıştır. Dolayısıyla Komintern Kongresine, oy hakkı olan delege gönderme hakkına hangi partinin sahip olduğu meselesi çok çekişmeli yaşanmıştır. Bir süre Komintern'e bağlı çalışan Şark Şûrası'nın[4] hangi örgütü kabul ettiği, temsiliyet açısından belirleyici olmuştur. Ama, 1922 sonunda Ankara'da partinin kapatılması sonucunda bu partinin üyelerinin Sovyetler Birliği'ne gitmesiyle Ankara kanadından söz edilmez olmuş ama bu kez İstanbul'daki komünist faaliyet öne çıkmıştır. Bu durumda Komintern Türkiyeli komünistleri birlik kongresi yapmaya zorlamıştır. 15 Ocak 1924 tarihinde Türkiye üstüne yazılmış bir Komintern raporunda bu durum açık açık belirtilmiştir:

> IV. Kongrenin toplandığı vakte kadar,[5] **Türkiye'de dört farklı komünist** grubu vardı: 1. Anadolu Komünist Partisi [THİF] (organı Yeni Hayat), 2. İstanbul Komünist Grubu (organı Aydınlık); 3. Beynelmilel İşçiler İttihadı (organı Nea Antropos); 4. Ermeni Hınçak Grubu. [Komintern'in] **IV. Kongre'nin**

3 Ankara'da THİF'ye onursal başkan seçilen Upmal, TKP'yi ciddiye almazken, TKP kapatıldıktan sonra yerine kurulan TKP Teşkilat Bürosu'nun da THİF'yi hiçe saydığı görülmektedir. TÜSTAV **Dönüş Belgeleri** adlı kitapta Şark Şûrası'na gönderilmiş bir belge yayımlamıştır. Bu belgede tarih ve imza yoktur. Ancak tarih 1921, yazı ve kaleme alanın da Süleyman Nuri olma olasılığı yüksektir. THİF komünist olmadığı için, komünist partisi olarak kabul edilmemesi gerektiği Şark Şûrası'na ihbar edilmektedir. Bu üslup S. Nuri'nin üslubunu çağrıştırmaktadır:

> *Ankara Halk Komünist Partisi*, Upmal yoldaşın öncülüğünde, [Sosyalist dahi olmayan] Halk Zümresi ile bizim Ankara Hücresi birleştirilerek kurulmuştur. Türkiye'yi tanımayan Upmal Yoldaş büyük bir iş yapmayı istemiş ve bu amaçla çok büyük miktarlarda paralar harcanmıştır. Bu partinin ne bir komünist fikri, ne de devrimci bir karakteri vardır. Biz onu Komünist Partisi olarak kabul edemeyiz, ancak bu partide bizim bir takım komünist yoldaşlarımız çalışmışlardır (DB-II, 2004; 186-191).

4 TÜSTAV'ın yaptığı çevirilerde 'Doğu Seksiyonu', "Doğu Şubesi" vb şekilde yapılan farklı çeviriler, bu çalışma süresince Şark Şûrası olarak anlatılan Komintern'e bağlı teşkilattır. 1922 sonrasında Bakü'den Moskova'ya Komintern merkezine taşınmıştır.

5 Komintern'in IV. Kongresi 5 Kasım-5 Aralık 1922'de toplandı.

Türkiye sorunuyla ilgili komisyonunda, bu grupların birleştirilmesi ve bir TKP oluşturulması için karar alınmıştı (Tunçay, 1991b; 558).

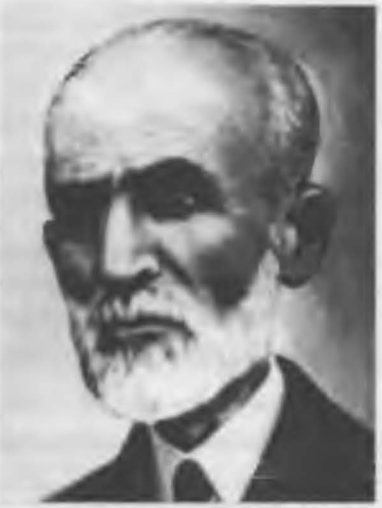
İlk kongre hangisi

Bazıları Komintern'in TKP'nin Baku Kongresi'ni yok saydığını ve THİF'in 1922'de Ankara'da yapılan Kongresine Birinci kongre dediğini ileri sürmektedir (THİF, 2007; 283). Halbuki Ahmet Cevat Emre'nin sunduğu raporda bulunan "TKP'nin Birinci Kongresi" değerlendirmesi, THİF'in ilk kongresini kastetmekte, Baku'deki kongrenin reddi anlamına gelmemektedir. Söz konusu metin Rusça'dan Türkçe'ye çeviri olduğu için de, THİF'nın adı Rusça'ya komünist partisi olarak çevrilmiştir.

TKP Genel Sekreteri İsmail Bilen (S. Üstüngel) "TKP, Doğuşu, Kuruluşu ve Gelişme Yolları" adlı kitapta THİF'nın Ankara'da yapılan kongresinden "TKP'nin İkinci Kongresi" olarak söz etmekte ve kongre hakkında uzun değerlendirmeler yapmaktadır (Üstüngel, 2004; 45-48). İsmail Bilen, Mustafa Suphi ve merkez komitesinin Ocak 1921 tarihinde yok edilmesinden sonra Türkiye Komünist Partisini, Ankara'daki THİF'in devam ettirdiğini kabul etmektedir. Baku Kongresi'ni Birinci kongre olarak kabul eden İstanbullu komünistler, Ankara'daki THİF'nın birinci Kongresini delege göndermeyecek kadar hiçe saymıştır. Komintern delegeleri Ankara'ya gelirken, İKG'ndan kimse kongreye katılmamıştır.

Ben TKP'yi THİF'nin, THİF'yi TKP'nin önüne koymanın, Türkiye komünist hareketi tarihi açısından bir önemi olmadığı kanısındayım. Bence şu açıktır: gerek TKP, gerekse THİF, Milli Mücadele yıllarının sert koşulları altında egemenler tarafından yok edilmiştir. Her iki parti de birbirinin önüne veya ardına koyulmayacak kadar naif, romantik, namuslu ve haysiyetlidir. En doğal olanı, bir komünist partisinin işçi yataklarında var olmasıdır ki; TKP kısa bir süre sonra İstanbul merkezli olarak kurulacaktır.

Tokat Mebusu Nazım Resmor
(1867 Erzurum - 4 Temmuz 1935 İstanbul)

Nazım Bey.

Tokat Mebusu Nazım Bey, BMM'nin ilk yılında öne çıkan mebuslardan biridir. Meclis'te "Şark Mefkuresi"nin savunulduğu, yani Bolşevik Rusya'yla ittifakın gerekliliğine ve Bolşevizm'in İslamiyet'le çelişmediğine ilişkın görüşlerin revaçta olduğu günlerde Nazım Bey. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurucularından biri ve katib-i umumisi olarak adını duyurmuştur.

1867 yılında Erzurum'da doğan Nazım Bey, Mülkiye'yi bitirdikten sonra Bûb-ı Seraskerî Muhasebe Kalemi Mülâzımlığı'na atanarak devlet hizmetine girmiş, önce Adana, Işkodra ve Yanya Vilayetleri mektupçuluk, daha sonra ise Gevgili ve Hama Sancaklarında mutasarrıflık yapmıştır. 1911 yılında Van'da Vali Vekili olarak çalışmış, 1912 yılında ise Harput Valiliğine yükseltilmiştir.[1] Yanya'da bulunduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olan Nazım Bey, II. Meşrutiyet'in ilânı için yapılan mücadelelerin içinde yer almıştır. Mütareke'den sonra, 1919 yılında Damat Ferit Hükümeti tarafından İttihatçı olduğu gerekçesi ile görevden alınmıştır (Çankaya, 1968; 405-406. Sonsoy, 1968). Nazım Bey ve eşi Lütfiye Hanım'ın ikisi erkek (Maz-

1 TBMM Arşivi Meclis Azaları Tercüme-i hal Kağıdı örneği, No: 405.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Devresinde ..Tokad ..... Mebusluğuna Seçilen ..... in

Adı ve Soyadı [*]	Nazım Özyalçı(Babasının vefatından sonra Resmor'a aldık.	Rütbesi	—
Babasının ve anasının adı	Kamil Fatma	İlim rütbesi	—
Doğum yeri	Erzurum	Seçildiği meclisteki ve hizmetteki vazifesi	Vali (Memuriyetinden)
Doğum tarihi	1296	Milletvekilliği zamanında evli olup olmadığı ve kaç çocuğu bulunduğu hakkında Dahiliye Encümeni Başkanlığına Milletvekilliği vazife sağlık verileri	Evli idi ve 3 çocuğu vardı.
Öğrenimi	Mülkiye mektebi		Yoktu
Hizmetleri		Hizmete giriş tarihi	4.Teşrinisani.1338
Neden istifa ettiği	—		

TBMM CUMHURİYET ARŞİVİ MAHFUZDUR

Hayatının türlü değişikliklerine ait tamamlayıcı bilgiler

Mülkiyeden sonra Orta Kâlemine devam bağlamış.Sonra Mühimme kitipliğinde bulunmuş.Sultan Hamit'e Jön Türk olduğu ihbar edildiğinden İstanbul'a getirilmiş. Orada da 1318-1322 Adana mektupçuluğuna memur edilmiş. 1322-1323 İşkodra mektupçusu olmuş oradan da 1323-1324 Yanya mektupçuluğuna getirilmiş.Yanya'da bulunan Jön-Türk'lerin reisliğini yapmak üzere Selanik'e gitmiş. Sonra 1324-1326 Bergili mutasarrıfı olmuş,oradan da Sinop valiliğine getirilmiş.1327 Yılı Vali vekilliğine tayin edilmiş.

[*] Soyadı kanunundan evvel ilerlerin adlarının alfabe sayısı konulur.

Nazım Resmor'un TBMM'ye 1947 yılında verilen özgeçmişi.

har[2] ve Fahrettin[3]), biri kız (Vedide) üç çocukları olmuş, aile önce ***Öztelli*** soyadını aldıysa da, daha sonra ***Resmor*** soyadını kullanmıştır.

Samsun ve Amasya günleri

Nazım Bey Meclis'te yaptığı bir konuşmasında, Mütareke sonrasında İstanbul'dan ayrıldığını ve Erzurum Kongresi sırasında Amasya'dan Mustafa Kemal'e bir mektup göndererek "kongrenin Bolşeviklik yolunda yürümesi gerektiğini" tavsiye ettiğini anlatmıştır. Bu mektup üzerine Mustafa Kemal onu Sivas Kongresi'ne çağırmıştır.[4] Sivas Kongresi'nin hazırlık çalışmalarına katıldığını ve o zamandan beri Sovyet Rusya ile ittifak yapmayı savunduğunu söylemektedir (THİF, 2007; 155).

Sivas Kongresi'nin hazırlık çalışmalarına katılmasına karşın, Nazım Bey'i delegeler arasında göremiyoruz. Ancak daha sonra yakın işbirliği içinde olacağı Afyon delegesi Mehmet Şükrü Bey'le, Sivas kongresi günlerinde tanışıp yakınlaşmış olmalılar. 23 Nisan 1920'de Ankara'da tekrar toplanmasına karar verilen BMM için yapılan seçimlerde Nazım Bey Tokat'tan mebus seçilmiştir. Meclis'e Tokat Mebusu olarak katılan Nazım Bey, kurulan ilk hükümette ilk Dahiliye Vekili olan Cami Bey'in Müsteşarlığı'na seçilmiş ve bu görevde bir ay kalmıştır. Nazım Bey'i daha sonra Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluşunda katib-i umumi olarak görmekteyiz. Mustafa Kemal, sekiz yıl sonra, 1927'de okuduğu *Nutuk*'la dile getirdiği o günleri şöyle anlatmıştır:

> Nazım Bey'in daha Sivas kongresi esnalarında, kendisinden aldığım safsatalarla mâli [dolu] bazı mektuplarıyla ne zihniyet ve mahiyette olabileceğini anlamıştım. Nazım Bey, mebus olarak Ankara'ya geldikten sonra, her gün yeni yeni siyasi faaliyetler gösteriyordu. Teşekküle başlayan her hizb-i siyasi ile temas fırsatını kaçırmıyordu (Atatürk, 1967; 500-501).

1927 yılında, Nazım Bey hakkında bunları söyleyen muzaffer Mustafa Kemal, aslında kendisiyle çelişmektedir, çünkü Nazım Bey safsatalarla dolu mektuplar gönderen biri idiyse, seçimlerde aday gösterilmez ve seçilmesi engellenebilirdi. Ancak, Mustafa Kemal'in Nazım Bey'le yakın çalışma içinde

---

2 Mazhar Resmor, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde Profesör.

3 Fahrettin Resmor, Elektrik Mühendisleri Odası'nda 11 sicil numarası ile kayıtlı bir mühendis (www.emo.org.tr/ekler/490d7b4576290fa_ek.pdf). TÜSTAV'daki belgelerde, 1922 yılında Nazım Bey'in küçük oğlunun eğitim görmek üzere KUTV'a (Kommunistiçesky Universitet Trudyaşçihsiya Vostoka/Doğu Halkları Emekçi Üniversitesi), Moskova'ya gönderildiği yazılmaktadır (THİF, 2007; 306). Eğer, Fahrettin Resmor KTUV'da gittiyse, Nâzım Hikmet ve Vâlâ Nurettin'le aynı zamanda okumuş olması gerekir.

4 Mustafa Kemal'in daha önce Hamit Bey'i de Kongre'ye çağırdığı anlatılmıştı. Demek ki, Mustafa Kemal, 1919 yılının baharında pek çok kişiyi Kongre'ye davet etmiş.

olduğunun göstergesi, aşağıdaki telgraftır. 1920 yılı Temmuz başında İstanbul'dan Eskişehir'e birçok subay ve umerâ gelmiştir. Mustafa Kemal, Garp Cephesi kumandanı İsmet Bey'e bir telgraf çekerek, bu subayların ihtiyaç olan mahallerde derhal istihdam edilmesini bildirmiştir. Mustafa Kemal bu durumu aynı gün Nazım Bey'e haber vermiştir:

> Ankara
> 7/7/36
> Eskişehir'de Tokat Mebusu Nazım Beyefendiye,
>
> Eskişehir'e muvâsalât eden zabitân hakkında iktizâ-yi serînin îfâsı [gerekenlerin yapılması] Garp Cephesi kumandanlığına emr edilmiştir efendim.
>
> Büyük Millet Meclisi Reisi
> Mustafa Kemal
> (Safi, 2009; 300).

Nazım Bey, iddia edildiği gibi, Sivas Kongresi zamanından bu yana Bolşevik Rusya ile işbirliği yapılmasından yana ve hatta Bolşevizm sempatizanı mıdır? Eğer öyleyse, bu görüşlere nasıl ulaşmıştır? İttihatçı şeflerin Sovyetlerle ittifak yapma politikalarının etkisi altında kalarak mı sola meyletmiştir? Bu soruların yanıtını bilmemekle birlikte, Bolşevik Rusya ile ittifak politikalarından yana olan İttihatçıların önde gelen isimlerinin de içinde yer aldığı Yeşil Ordu Cemiyeti'ni kurmuş ve "Şark Mefkuresi"nden yana net bir tutum almıştır. Ama, Haziran 1920 tarihinde Bolşevik Şerif Manatov'la tanışması Nazım Bey'in politik duruşunda belirleyici olmalı. 1919 yılından 1922 sonuna kadar Nazım Bey, sadece Sovyet Rusya ile ittifakı savunmamıştır aynı zamanda Bolşevik ideallere de bağlanmıştır. Nazım Bey'in daha sonraki dönemi hakkında maalesef bilgi sahibi değiliz.

Şark Mefküresi gözden düşüyor

1920 Eylül ayında Mustafa Kemal'in emriyle Yeşil Ordu Cemiyeti kapatılmış, ancak anlaşıldığı kadarıyla Yeşil Ordu'nun lağvı hiç de kolay olmamıştır. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kapatılmasına karşı çıkan Nazım Bey "Siz yardakçılık ediyorsunuz. Biz böyle emirlerle dağılmayız" demiştir (Tevetoğlu, 1988; 236). Nazım Bey, Mustafa Kemal'in YOC'den haberdar olduğunu, 1920 Eylülü'ne kadar her şeyin gayet iyi gittiğini, YOC'nin kapatılmasının aniden gündeme geldiğini söylemektedir.

Mustafa Kemal'in Nazım Bey'e ve YOC'ye açıktan cephe alması, Nazım Bey'in 6 Eylül 1920 tarihinde Mustafa Kemal'in adayı olan Refet Bey'e karşı aday olup, daha fazla oy alarak Dahiliye Vekili seçilmesi üzerine netleş-

miştir. Bu durumu kabul edemeyen Mustafa Kemal, Nazım Bey'i derhal istifa ettirmiştir. Bu gelişmelerden sonra Nazım Bey, hem Halk Zümresi hem de Mustafa Kemal tarafından dışlanmıştır.

Nazım Bey bu ayrışma sürecinde komünistlerle birlikte hareket ederek 7 Aralık 1920 tarihinde resmen/yasal olarak kurulan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'mn kurucusu olmuştur. Ocak ayında hükümet, komünist faaliyetlere göz yummama kararı alarak, THİF mensuplarını tutuklamaya başlayınca, Nazım Bey'i siyasi olarak bitirmek ve mebusluktan çıkarmak için de harekete geçilmiş ve Mustafa Kemal Meclis'te Nazım Bey'i yabancı devletlere çalışan bir ajan olmakla suçlamıştır. Mustafa Kemal 1921 Martı'nda Meclis'te söylediklerini, 1927'de *Nutuk*'ta tekrar etmiştir:

> Nazım Bey, bizzat veya dolaylı olarak yabancı çevrelerden bazıları ile temas yolunu bulmuş; onlardan teşvik ve yardım görmüştü.[5] Bu zatın Halk İştirakiyun Fırkası diye gayri ciddi, sırf kendine çıkar sağlamak üzere bir parti kurma teşebbüsüne geçerek, onun başında milliyetçiliğe aykırı faaliyet sevdasında bulunduğunu mutlaka duymuşsunuzdur.
>
> Bu zatın yabancı çevrelere casusluk ettiğine de asla şüphe etmiyordum. Nitekim, daha sonra İstiklâl Mahkemeleri birçok gerçeği ortaya koymuştu. İşte efendiler, bu Nazım Bey, kendisinin ve arkadaşlarının yaptığı sürekli propaganda sayesinde ve bize muhalefete, hazırlananların milletin yüksek yararlarını unutarak yaptıkları yardımlarla, İçişleri Bakanlığına geçirilmişti. Bu suretle Nazım Bey, Hükümetin, bütün iç yönetim teşkilatının başında, memleket ve millete değil, fakat, paralı uşağı olduğu kimselerin isteklerinin gerçekleşmesine en büyük hizmeti yapabilecek duruma gelebilmişti. Elbette buna izin verinedim[6] (Atatürk, 1967; 500-501).

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal yedi sene sonra bile suçlamalarını tekrarlamaktadır.

Süleyman Sami, Nazım Bey hakkında "ihtiyar ve dûr-endiş [tedbirli, akıllı] bir adam" yorumunu yapmıştı. Mustafa Kemal'in 39, Mustafa Suphi'nin 38 yaşında olduğu 1920 yılında 53 yaşında olan Nazım Bey pek çoğu için "ihtiyar" bir adamdır. Ama, bu aynı zamanda onun neyi, niye yaptığını çok iyi bilen bir yaşta olduğunu da göstermektedir. Nazım Bey, doğru bildiği fikirlerin peşinde, etkili yetkili, iktidar sahibi hiçbir odağa taviz vermeden yürüyen, son derece sağlam karakterli bir adam olararak parla-

5 1950 yılında yayımlanan ***Tarih Dünyası*** adlı dergide, Razi Yalkın (1950; 613-14) "Muhterem Casuslar" adlı yazı dizisinde Nazım Bey'in Vahdettin ve Damat Ferit'in casusu olduğunu, bu durumu milliyetçiler için çalıştığı söylenen II. Abdülhamit'in kızı Fehime Sultan'ın ortaya çıkardığını, hiçbir kanıt, hiçbir belge ileri sürmeksizin yazmıştır. Bu çalışma süresince incelenen olgularla, bu ithamların hiçbirinin doğru olmadığı kanıtlanmıştır.

6 Bugünkü Türkçe'ye ben çevirdim.

mıştır. İstiklal Mahkemesi'nde de aman dilememiş, mertçe inandıklarını ve yoldaşlarını savunmuştur (THİF, 2007; 165). Bu haysiyetli tavrının bedelini de en ağır şekilde ödemiştir: Nazım Bey'in milletvekili dokunulmazlığı 27 Mart'ta kaldırılmış ve 12 Nisan 1921'de tutuklanmıştır. Bir ay sonra, 10 Mayıs 1921'de İstiklal Mahkemesi onu 15 sene kürek cezasına mahkûm etmiş ve bu karar üzerine mebusluğu düşürülmüştür. THİF mahkûmları ve Nazım Bey; dört ay sonra TBMM'nin çıkardığı özel bir af yasasıyla affedilmiş ve 1921 yılı Eylül ayında serbest bırakılmışlardır. Nazım Bey mebusluktan çıkarılması, yargılanarak 15 seneye mahkûm edilmesi ve sürgüne gönderilmesine karşın, doğru bildiği yoldan ayrılmamış, 29 Eylül 1921 tarihinde TBMM'nin çıkardığı özel afla tahliye edildikten sonra da komünist faaliyetine devam etmiştir.

THİF'nin ikinci dönemi: Mart-Eylül 1922

Eylül sonunda serbest bırakılmalarına karşın THİF Mart 1922'de faaliyete geçmiştir. THİF'nin ikinci örgütlenme döneminde (Mart-Eylül 1922) Nazım Bey partinin en saygıdeğer ve aktif üyesi olarak öne çıkmıştır. Halk İştirakiyuncuların bir gazete yayımlamaya karar vermesi ile 18 Mart 1922'de *yayımlanmaya başlayan Yeni Hayat gazetesinin sahibi* ve sorumlu yazı işleri müdürü Nazım Bey olmuştur (THİF, 2007; 171. 194). Nazım Bey aynı zamanda örgütsel faaliyetin de başındadır, değişik yörelerle ilişkiyi O sürdürmekte, gelen mektuplara o cevap vermektedir; parti içinde ve dışında en etkili kişi odur (THİF, 2007; 227). Öyle ki bir Sovyet elçilik görevlisi, Moskova'ya gönderdiği raporda Nazım Bey'den şöyle söz etmiştir: "Nazım elbette ki ortodoks bir komünist değil. Ama o parti içinde olağanüstü etkisi olan, parti dışında çok büyük saygınlığa sahip dürüst bir adam" (THİF, 2007; 228). Bu olumlu değerlendirmeye karşın, THİF'nin ikinci döneminde Sovyet Elçiliği'nde çalışan Komintern uzmanları, özellikle Golman, Nazım Bey'i partiden uzaklaştırmaya çalışmıştır (THİF, 2007; 228).

Nazım Bey'in, haziran ayında Komintern yetkilisi olarak Ankara'da çalışan Golman'la çatıştığını görüyoruz. 16 Haziran 1922'de Nazım Bey dışlanarak THİF'ye yeni bir Merkez Komitesi seçilmeye çalışılmıştır (THİF, 2007; 225). 18 Haziran 1922'de THİF'nin Kongresi için 5.000 lira maddi katkıda bulunmayı vaat eden elçiliğin bu sözünü tutmaması üzerine Nazım Bey, 'bu sözü vermeseydiniz biz başımızın çaresine bakar, kongreyi yapardık' mealinde bir eleştiri yapmıştır. (THİF, 2007; 227). Elçilik maddi destek konusunda eleştirel davranmış olmalı ki, Nazım Bey durumu açıklamaya çalışmaktadır:

> Para konusunu sert ortaya koyduysak, örgütlenme ve gazete çıkarma konusunda işleri halledebilmek için ... Elçilikte herkes bize emir verme yetkisinde temsilci olduğunu iddia ediyor. Verbov, Ridel ... Siz bizimle oyun oynuyorsunuz, çocuk oyunu. Ama biz çocuk değiliz ... Elçilik bizi hiçe sayıyor (THİF, 2007; 233-33).

Komintern yetkilileri ve Sovyet elçileri ile çatışan Nazım Bey'in o günler Anadolu'sunda siyaset yaparken savunduğu görüşlerini, tutulan çok detaylı raporlar sayesinde biliyoruz. Bu konuşmalardan anlaşıldığına göre Nazım Bey'in belki Marksist formasyonu yüksek değildir ama o, içtenlikli bir komünisttir. Partinin nasıl taktikler izlemesi gerektiğine ilişkin fikirleri, tahlilleri ve eleştirileri yabana atılamaz:

> Bugün köylüler, el konulan mülklerinin Ermenilere ve diğerlerine iadesinden korktuğu için kuva-yı milliyeyi destekliyor.
>
> Benim Meclis'te bulunmam çok önemli. Beni Meclis dışında bırakmak için yoğun çaba harcayan Hükümetin düşmanca tutumu karşısında elçilikten destek gelmedi.
>
> Elçiliğin bizi hükümetin sürprizlerinden korumak için önlem alması gerekir.
>
> Direniş başladığında ve Yeşil Ordu kurulduğunda Mustafa Kemal Sovyet iktidarını destekliyor görünüyordu ... Şimdi kendisini Sovyet Rusya'nın ne pahasında olursa olsun destekleyeceğini anladı ve artık sakınmayı gerekli görmüyor ve lüzum gördüğünde komünist partiyi kovuşturuyor ... İtilaf devletlerinin Kemal'den yana her adımı politikayı değiştirebilir ve komünist partisine çok ağır darbeler indirebilir.
>
> Bolşevikler hatalar yaptı: Suphi'nin alçakça ve hunharca öldürülmesine karşı neredeyse bir şey yapılmadı. Kemal bunu korkmaya gerek kalmadığını ve nasıl olsa destekleneceğini hissettiği için yaptı. Bize karşı tutuklamalarda da durum aynı (THİF, 2007; 235-36).

Nazım Bey bu konuşmasında, Bolşevikleri ve büyükelçileri, Mustafa Kemal'e karşı aşırı iyimser tutumlarından dolayı eleştirmektedir. Frunze'nin, Aralov'un sadece, Mustafa Kemal'i ve Meclis'te konuşma yapmayı önemsediklerini, kendisiyle konuşmayı bile reddettiklerini anlatmakta ve şunları söylemektedir: "Kemal'le arası kötü olursa bizimle ilişki kuruyor. Aralov ***Yeni Gün*** çalışanları ile öpüşüyor, ***Yeni Hayat*** çalışanlarından korkuyor" (THİF, 2007; 234-36).

Anlaşıldığı kadarıyla Ankara'da komünistler de, Sovyet temsilcileri de büyük bir açmazdadır: Nazım Bey ve diğer THİF üyeleri bir yandan "proletaryanın ana vatanı Sovyet Rusya'nın" temsilcilerine dayanmak, onlardan hem

maddi destek hem de hükümetin baskılarına karşı korunma istemektedirler; ama böyle bir tutum Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin iç işlerine karışması anlamına gelmekte, yerli komünistleri de Sovyet ajanı durumuna düşürmektedir. Bu nedenle Sovyet Devleti'nin resmi temsilcileri olan Frunze, Aralov gibi isimler, BMM ile sıcak ilişkiler kurunca THİF'yle aralarına mesafe koymuşlardır.

THİF, Kongre topluyor

7 Aralık 1920 tarihinde resmen kurulan THİF, Ağustos 1922 tarihinde ilk kongresini toplamak üzere karar almıştır. Ama her ne hal ise kısa bir süre sonra, Kongre'nin yapılacağı, işletmesini İştirakiyuncuların yaptığı sinema yanmıştır (THİF, 2007; 234-36). Arkasından TBMM başkanı Rauf Bey, THİF merkez komitesi sekreteri Nazım Bey'i çağırıp Kongre'nin ertelenmesini, ya da hiç yapılmamasını "dostça" rica etmiş, yani aslında "yasaklamıştır" (THİF, 2007; 252). Nazım Bey, partinin bağımsız bir tüzel kişilik olduğunu belirterek Kongre'nin, hükümetin talebi ile ertelenemeyeceğini savunmuştur. Bu tavra şaşıran Rauf Bey, kararın merkez komitesi tarafından gözden geçirilmesini istemiştir. Yani Ankara Hükümeti, THİF'nin Birinci Kongre'sini yasaklamıştır.

Hükümetin bu tavrı üzerine İştirakiyuncular, Sovyet Elçisi Aralov'dan Rauf Bey'e baskı yaparak Kongre'ye izin verilmesinin sağlanmasını istemiştir. Yani, Aralov'dan THİF'yle hükümet arasında arabulucu olması talep edilmiş, bu da hükümet tarafından Türkiye'nin içişlerine doğrudan müdahale olarak değerlendirilmiştir. THİF Kongresi'ne Komintern tarafından gönderilmiş olan bir Komintern heyeti de, Ali Fuat Paşa'yı ziyaret ederek Kongre'ye izin verilmesi için ricacı olmuş, ancak sonuç alınamamıştır (Marks, 2007; 102-103).

THİF Kongresi, Komintern tarafından çok ciddiye alınarak Ankara'ya Moskova'dan bir heyet gönderilmiştir. Komünist parti üyeleri ve komünist basın temsilcilerinden oluşan bu heyet, Ekim 1922'de İstanbul üzerinden Ankara'ya gelmiştir (Marks, 2007; 61). Komintern heyetinde S. Zorin (Sourine), Jacques Sadoul, Marcel Paz ve Magdeleine Marks-Paz bulunmaktaydı (THİF, 2007; 173). Onlara Ahmet Cevat (Emre) kılavuzluk etmiştir[7] (Marks, 2007; 63).

Sinema yangınından ve Rauf Bey'in uyarısından sonra İştirakiyuncular

7 Ahmet Cevat Emre, 1964 yılında ***Tarih Dünyası*** isimli dergide yayımladığı kısa hatıralarında bu heyete kılavuzluk yaptığından söz bile etmemiştir (Akbulut, 2006; 72). Nazım Bey'le Ahmet Cevat bu kongre sürecinde tanışmış olmalı. Çünkü daha sonra Nazım Bey'in Ahmet Cevat'a mektup gönderdiğini biliyoruz.

Kongre'yi illegal olarak toplamışlardır. Son derece zor şartlarda toplanan Kongre'de iki oturum yapılmıştır. İlk oturum 16-17 Ağustos 1922 tarihinde, Salih Hacıoğlu'nun Keçören'deki bağında yapılmıştır. Komintern üyelerinin de katıldığı ilk oturuma 22 kişi katılmış, İstanbul'dan, yani TİÇSF'den delege gelmemiştir (THİF, 2007; 272). Bu tarihlerde TİÇSF "İstanbul Komünist Grubu" adıyla illegal çalışmaktadır. Komintern'in bile heyet gönderdiği Kongre'ye İstanbul teşkilatının katılmaması son derece dikkat çekici bir durum. Aslında İstanbul'daki komünistler gerek Ankara'daki gerek Bakü'deki oluşumları hiçbir zaman ciddiye almamıştır. TKP genel sekreteri İsmail Bilen İstanbul'un Kongre'ye katılmamasını şu ağır sözlerle eleştirmiştir:

> Bu çok önemli, partinin çalışmalarını, politikasını bu dönemde çizecek olan yüksek foruma [THİF Kongresi], İstanbul örgütünün başını tutan Şefik Hüsnü Değmer grubu katılmadı. Kongreyi sabote etti. ... Bunda Mustafa Suphi'yi çekememezlik ve baş olmak tutkusu vardı[8] (Bilen, 2004; 16).

Kongre'nin ikinci oturumu da yine illegal olarak zor koşullarda, gece yarısında oradan oraya taşınarak yapılmıştır. İkinci oturum ilkinden sekiz gün sonra, 25-26 Ağustos 1922 gecesi Sovyet Elçiliği'nde yapılmış, 8.45'te başlayıp 03.05'te bitmiştir (THİF, 2007; 271, 280).

Kongre Salih Hacıoğlu ve Nazım Bey arasında çekişmeye sahne olmuş, Komintern uzmanlarının büyük çabası sonucunda Kongre divan başkanlığına Salih Hacıoğlu seçilmiştir (THİF, 2007; 276). Hükümetin büyük baskısı altında, son derece zor koşullarda komünist faaliyet yürütmekte olan bir avuç partilinin neden bölündüğü, Nazım Bey'le Salih Hacıoğlu'nun hangi gerekçelerle karşı karşıya gelip farklı listeler çıkardığı eldeki belgelerden anlaşılamamakta. Ancak, Salih Hacıoğlu'nun, hem TBKP'nin kurucularından biri olması, hem de Şerif Manatov sınır dışı edildikten sonra partinin sekreteri olarak seçilmesi ile öncelik hakkı vardı. Komintern uzmanlarının Nazım Bey'i yeteri kadar komünist bulmadığı da belgelere yansımıştır.

Bu ilk Kongre'de Salih Hacıoğlu ve Nazım Bey iki ayrı liste çıkarmıştır. Nazım Bey'in listesi 20 oy, Salih Hacıoğlu'nun listesi Komintern uzmanlarının büyük çabasına karşın 17 oy almıştır. Nazım Bey kaçınılmaz olarak merkez komitesine girmiş, ama daha çok oy almasına karşın partinin genel sekreteri yapılmamıştır (THİF, 2007; 280). Nazım Bey'i diskalifye etmeye çalışan sefa-

---

8 Ankara ile İstanbul komünistlerinin arasındaki ilişki, özel olarak incelenmeye değer. Burada kısaca İstanbul Komünist Grubu'nun başındaki Dr. Şefik Hüsnü'nün THİF'yi hiçbir zaman ciddiye almadığını belirtmek gerek. Öyle ki Komintern'e yazdığı raporlarda THİF'yi aşağılayan ifadeler kullanmıştır. 4 Ekim 1922 tarihli rapordan: "Yürütme Kurulu'nun bizi Ankara Halk İştirakiyun Parti'siyle eşit tutmasına inanmak istemiyoruz. Bizzat Radek yoldaşın beyanlarıyla bu parti, kelimenin tam anlamıyla komünist partisi değil, sadece yarı aydınların ve devrimci eğilimli burjuvaların bir derneğidir" (THİF, 2007; 471).

retteki uzman Golman, "Nazımcıların dağıtılması ve oybirliğinin kazanılması için iki oturum harcandığını" söylemektedir (THİF, 2007; 294).

26-30 Ağustos 1922: Büyük Taarruz

THİF'nin illegal kongesinin tam da bittiği saatlerde, Ankara Hükümeti son saldırıyı yapmak üzere Afyon'dan harekâta geçmiştir: 26-30 Ağustos 1922, Büyük Taarruz. Kongre'ye ilişkin tutanakların ve detaylı raporların hiçbirinde bu büyük harekâttan haberdar olunduğuna ilişkin en ufak bir ipucu bulunmamaktadır. Hadi, İştirakiyuncuların haberi yoktur, ya Sovyet Elçiliği'nin? 1927 yılında *Komünist Enternasyonal* dergisinde çıkan bir yazısında Dr. Şefik Hüsnü bu kongreyi şöyle yorumlamaktadır:

> [1922 güzünde] Ankara'daki Halk İştirakiyun Fırkası ağır bir hata işledi. Olayların dış görünüşüne aldandı. Kendi gücünü abartarak, Kemalistlere hitap eden tehdit dolu bir bildiri yayımladı ve hükümetin yasağına aldırış etmeksizin bir Kongre topladı. Partinin bu davranışı bütünüyle hatalıydı. Milli orduların gizlice hazırlanmış büyük bir taarruzun eşiğinde olduğu birkaç gün sonra görüldü. Milliyetçi makamlar, partinin ilan ettiği düşmanca açıklamayı, partiyi kapatmak ve en faal savaşçılarını zindanlara atmak için fırsat bildiler. Milli orduların kesin zafer haberlerinin doğurduğu sevinç ve coşkunluk arasında Partimizin dağıtılması fark edilmedi bile (THİF, 2007; 476).

19 Ekim 1922: İkinci tevkifat

Bir ay önce Kongre'nin toplanmasını yasaklayan Rauf Bey, bu kez TBMM Ordusu'nun İzmir'e girmesinin hemen ertesinde, 13 Eylül 1922 tarihinde hükümet adına Nazım Bey'e sözlü olarak THİF'in faaliyetini durdurarak kendini feshetmesini, aksi takdirde zorla kapatılarak takibata gidileceğini söylemiş ve 24 saat mühlet vermiştir (THİF, 2007; 304). Nazım Bey, vakit kazanmak için fırkanın faaliyetlerine son verdiğini şifahi olarak hükümete bildirmiştir. Ancak, 13 ve 17 Eylül 1922 tarihli, THİF genel sekreteri Salih Hacıoğlu'nun imzasıyla yazılmış iki ayrı mektupla bu karar protesto edilmiş ve partinin faaliyetine devam ettiği bildirilmiştir (THİF, 2007; 302, 304).

Nazım Bey'in sözlü olarak partiyi kapatacaklarına dair söylediklerini, Komintern uzmanı Golman Nazım Bey'i partiden atmak için kullanmıştır. Partinin kapatılmakla tehdit edildiği bu kritik günlerde Golman, Nazım Bey'i merkez komitesi sekreteri seçilemediği için partiyi yok etmeye çalışmakla suçlamıştır. Nazım Bey'in Mustafa Kemal'e bir mektup yazdığını iddia etmiş ve Nazım Bey'in ajanlık belgelerinin elinde olduğunu söylemiştir. İnanılacak gibi

değil ama Nazım Bey bu gerekçelerle merkez komitesinden çıkarılmış ve partiden atılmıştır (THİF, 2007; 302, 308). Hatırlanacağı gibi birbuçuk yıl önce Mustafa Kemal de Nazım Bey'i Sovyet Rusya ve İngiltere ajanı olmakla suçlamıştı.

Golman, Komintern'e yazdığı raporda aynen şunları söylemektedir: "Genel görüş eski vali Nazım'ın, THİF'ye yabancı, provokatör ama ajan değil, intikamcı olduğu yolunda" (THİF, 2007; 308). Büyükelçi Aralov ve Golman, Nazım Bey'in Türkiye'de kalmasını hem sefaret, hem de THİF için çok tehlikeli bulduklarından onu Moskova'ya göndermeye karar vermişler, Nazım Bey'e, Komintern'in kendisini çağırdığı söylenmiş ve pasaport verilmiştir. Ancak, Nazım Bey eşinin durumunu bahane ederek sefarete uğramamış ve Sovyet Rusya'ya gitmemiştir (THİF, 2007; 308).

Komintern yetkilisi ve Sovyet Elçisi, Nazım Bey'i uzaklaştırmakla uğraşırken, 19 Ekim 1922 tarihinde hükümet harekete geçmiş ve 22 THİF üyesi tutuklanmıştır (THİF, 2007; 388, 422). THİF merkez komitesi sekreteri Salih Hacıoğlu ve "hükümet ajanı olmakla" suçlanan Nazım Bey de tutuklananlar arasındadır.[9]

Birbuçuk sene önce Mustafa Suphi ve yoldaşlarını tek bir hamlede yok eden Ankara Hükümeti'nden bu tür bir baskı gelmesi şaşırtıcı değil. Sovyet Sefareti ve Komintern tevkifat başlayınca, geçen seferki gibi hiçbir şey yap(a) mamıştır. Muzaffer Ankara Hükümeti, 1922 sonbaharında artık yüzünü barış antlaşması imzalayacağı Müttefik devletlere dönmüş, SSCB'ye ise tam anlamı ile sırt çevirmiştir. Nazım Bey'in tutuklamayla biten bu sürece yönelik değerlendirmesi, haklılık payı içermektedir:

> Pek yolunda ve pek akilane hareket eden küçücük fırkayı dev adımlarıyla yürütmeye ve kudurmuş gibi etrafa saldırır bir hale getirmeye sebebiyet verenler, hareketleri yüzünden Anadolu'da ikiyüze yakın insanın zedelendiğini ve bilhassa mefkurenin ve atisi emin bir fırkanın tifüslü bir kabristana gömüldüğünü uzaktan olsun seyrederken elbette utanacaklardır (THİF, 2007; 410- 411).

İstanbul Komünist Grubu'nun başındaki Dr. Şefik Hüsnü de Komintern'e yazdığı 22 Ocak 1923 tarihli raporda benzer bir yorumda bulunmuştur: "Ankara Partisi, bazı üyelerinin darbe yapma çılgınlığıyla, hareketi ezmek

9 Ancak, 1922 yılında kaleme alınan bazı belgelere göre Salih Hacıoğlu ve Nuşirevan 1922 yılının Aralık ayında Komintern'in faaliyetlerine katılmışlar ve Komintern tarafından Türkiyeli tüm komünist grupların birleştirilmesi için kurulan örgütte görevlendirilmişlerdir (Mete Tunçay ve Erden Akbulut tarafından yayıma hazırlanan, henüz basılmamış çalışmadan: TÜSTAV Komintern Arşivi, Döküm I, CD no: 26, Klasör no: 32_36, Belge no: 238-241) (Fransızca). Nazım Bey 1923 yılı Ağustosu'na kadar tutuklu iken bu isimlerin hangi gerekçe ile ve ne zaman serbest kaldıklarına ilişkin şimdilik net bilgiye sahip değilim.

için zaten fırsat kollayan milliyetçi hükümetin şimşeklerini üzerine çekti" (THİF, 2007; 473).

Nazım Bey yine hapiste

Hapishanede İştirakiyuncu tutuklular tarafından ittifakla sekreter seçilen Nazım Bey, 20 ve 23 Ekim 1922'de Ankara Valisi Abdülkadir ve Adliye vekili Refik Şevket İnce'ye yazdığı mektuplarda, tutukluların içinde bulunduğu kötü koşullardan şikâyet ederek haysiyetli bir şekilde yardım istemiştir (THİF, 2007; 409). 20 Şubat 1923'e gelindiğinde hâlâ mahkeme başlamamıştır. Nazım Bey'in tutukluların hamama bile gönderilmediğini, pislik ve hastalık içinde olduklarını her yere yolladığı mektuplarla şikâyet etmesine karşın, hiçbir şey değişmemiştir (THİF, 2007; 418-419).

İlk duruşma, tutuklanmadan altı ay sonra 15 Nisan 1923 tarihinde yapılmış ve Nazım Bey mahkemede her şeyi inkâr etmiştir. Tam bir konspiratör gibi; Kongre'nin toplanmadığını, Sovyet Elçiliği'nde hiçbir toplantı yapılmadığını ve Komintern'den bir heyetin geldiğine ilişkin bilgisi olmadığını söylemiştir (THİF, 2007; 434). 15, 21 Nisan ve 5, 14, 28 Mayıs 1923 tarihli duruşmaların gazetelere haber olduğu görülmektedir. Halk İştirakiyuncular ve Nazım Bey'in ikinci tutukluluğu, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, 9 Ağustos 1923 tarihinde sona ermiştir.

Tüm THİF üyeleriyle birlikte Nazım Bey de on ay tutuklu kaldıktan sonra, "tutuklu kaldığı süreye binaen" tahliye edilmiştir (THİF, 2007; 444-45). THİF'in kapatılmasından sonra İstanbul'a kayan komünist faaliyette Nazım Bey'e rastlayamıyoruz. Bir yandan Komintern uzmanları ile uzlaşmazlığa düşmesi, öte yandan zaten İştirakiyuncuları ciddiye almayan İstanbul çevresinin Nazım Bey'e "İslami Bolşevik meczup" muamelesi yapması onu siyaset sahnesinin dışına itmiş olmalı. Milletvekili olarak emeklilik hakkından da mahrum edilen, 1923'ten sonra adı hemen hemen hiç duyulmayan Nazım Bey, 1935 yılında vefat etmiştir. Komintern yetkililerinden Rosenberg, Nazım Bey'in "Hükümetin baştan çıkarıcı tekliflerini kahramanca reddederek komünizme bağlılığını" gösterdiğini söylemiştir.[10] Nazım Bey, ne TBMM başkanı Mustafa Kemal'e, ne de Upmal, Golman gibi Sovyetler Birliği Elçiliği'nde görev yapan Komintern uzmanlarına boyun eğmiştir. Onların kendisine cephe alması pahasına doğru bildiğini savunmuştur. Nazım Bey serbest kaldıktan sonra, 1923 yılında Moskova'daki Ahmet Cevat'a şunları yazmıştır:

10 Mete Tunçay ve Erden Akbulut tarafından yayıma hazırlanan, henüz basılmamış çalışmadan: TÜSTAV Komintern Arşivi, Döküm 1, CD no: 26, Klasör no: 32-36, Belge no: 238-241 (Fransızca).

> Golman'la Salih bu memleketin, mefkurenin, fırkacılığın, namus ve haysiyetin katili olmuşlardır. ... Üç senedir bir gaye peşinden koştuk ve çok fedakarlık yaptık. Şimdi Golman gibi, Salih Hacıoğlu gibi muhteris ve müfteris bir adam yüzünden işi kökünden devirmek bana pek elim, hakikaten pek zor geliyor. Bir ay kadar Ankara'da kalacağım. Hastayım... (THİF, 2007; 445-46).

Komünist Enternasyonal'e de "Salih'le Golman beni size, hükümet ajanı olarak tanıttılar" diye yazmıştır.

Nazım Bey, "Bilâ tefrik-i din, cins ve mezhep" diyerek tüm emekçilere insanca bir yaşam talep ettiği için hapsedilmiş ama doğru bildiğinden taviz vermeyerek kimseye boyun eğmemiştir. Dürüst, haysiyetli, iktidar odaklarına kafa tutabilen, etki ve telkinler karşısında kendi görüşlerini savunmaya devam eden bir siyasi aktör olarak Nazım Bey, tıpkı Mustafa Suphi ve katledilen diğer yoldaşları gibi, tüm dünyanın altüst olduğu o zor ve yakıcı günlerde bu dünyada hoş bir seda bırakarak gelip geçmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada 1920 yazından 1921 baharına kadar Ankara'daki BMM hükümetinin Moskova, Londra, Paris ve Atina'dan gelen etkilere nasıl yanıtlar verdiği irdelendi. Müttefik Devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik planlarını ancak Bolşevik Rusya'yla ittifak yaparak bozabileceğini anlayan Ankara, bu ittifak uğruna Anadolu'da sol eğilimli siyasi hareketlere izin verdi. Bolşevik Rusya ile ittifak yapma stratejisi sadece Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir'in değil, yurtdışında sürgünde olan İttihatçı rüesanın da benimsediği bir politika idi. "Şark Mefkuresi"ni savunan Yeşil Ordu Cemiyeti, Büyük Millet Meclisi'nde kurulan Halk Zümresi gibi siyasal örgütlenmeler bu ortamda oluştu. Mustafa Kemal'in bildiği, onayladığı, denetlediği, yönlendirdiği yapılardı bunlar. Ankara'da, Bolşevik Manatov ve Marksist Zinetullah gibi siyasi aktörlerin öncülüğünü yaptığı Türkiye Bolşevik Komünist Fırkası da, bu ortamda kuruldu. Kontrol dışına çıktığı görüldüğü anda hepsinin faaliyetine son verildi.

Kapitalist ülkelerde sanayi üretimi ile birlikte gelişen; işçi sınıfının tecrübesi yüz yılı aşan partilerinden Anadolu'da söz etmek mümkün değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun işçi hareketi merkezi; sanayinin en fazla geliştiği yerler, Selanik ve İstanbul'du. Ankara'da kurulan TBKP ve sonrasında THİF, işçi sınıfının ve yoksul köylülüğün çıkarlarını savunan Marksist bir parti idi. Anadolu'nun pek çok vilayet ve kasabasında şubeler kuran, pek çok kişinin büyük bir samimiyetle görüşlerini benimsediği, Eskişehir'de demiryolu işçileri arasında ve gayri nizami askeri birliklerde örgütlenen, ama yine de kitlesel bir desteğe sahip olmak için gereken zamana sahip olamayan parti, daha ziyade Saltanat ve Hilafet'e başkaldıran BMM üyeleri arasında, Ankara'da siyaset yapabildi.

Eğer, Bolşevikler 1920 yılı Temmuz ayında Moskova'ya giden TBMM dı-

şişleri heyetinin isteği doğrultusunda Ankara ile askeri-siyasi ittifak yapsaydı, Sovyetler Birliği ile Türkiye müttefik olurdu ve sonraki yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin macerası daha farklı olabilirdi. Bolşevik Rusya'nın, Ankara'nın Elviye-i Selâse'yi geri alma hususundaki kararlılığını anlamaması, Van ve Bitlis'ten Ermenistan için toprak istemesi ve Enver Paşa ile kurduğu ilişkiler nedeniyle "Şark Mefkuresi" stratejisi son buldu.

Her ne kadar 1920 Ocak ayında Kirov ve Orjenikidze'nin böyle bir karar aldıkları iddia edilse de, bence Bolşevikler hiçbir zaman Anadolu'yu bolşevize etme çabası içinde olmadı.[1] Çünkü, Bolşevik Rusya'nın o kadar büyük sorunları vardı ve Bolşevikler bu sorunlarla o kadar meşguldüler ki, Anadolu'ya zaman ve enerji ayıracak durumda değillerdi. Eğer, Ankara'yla daha dikkatli ilgilenip, maddi, manevi daha fazla yardım etseydiler, kurulan dostluğun sonuçları farklı olabilirdi. Ama, Bolşevikler uzatılan eli tutmayarak güven bunalımına yol açınca, Ankara konjonktürden yararlanarak 1920 sonbaharında Şark sınırını kendisi çizdi. Azerbaycan'dan sonra Ermenistan ve Gürcistan'ın da Sovyetleştiğini, böylece bağımsız Kafkas devleti kalmadığını gören İngiltere, Türkiye'yi de kaybetmemek için hemen devreye girerek, Ankara'ya yeşil ışık yaktı. 1921 başındaki Londra Konferansı, Ankara'yla Moskova'nın ilişkilerini bozmak için de yapılan bir hamleydi.

Bolşevik Rusya ile ittifak ihtimalinin ortadan kalkmasıyla birlikte Anadolu'daki İngilizci muhafazakâr kanat sert bir muhalefete başlayınca, Ankara tutumunu değiştirdi. Mustafa Kemal, Bolşevizme sonuna kadar karşı olan muhafazakâr muhalefetle ittifak yapabilmek için, hem Bakü'den gelen Komünist Partisi üyelerini, hem de Halk İştirakiyuncuları onların önüne attı. Bolşevik Rusya'dan alacağını almış olan Ankara, kendisinin izniyle faaliyet gösteren, işçi-köylü tabanı olmayan Anadolu solunu bir hamlede bitirdi. Ankara Hükümeti'nin Londra Konferansı'na davet edilmesi ile Mustafa Suphi ve yoldaşlarının öldürülmesi, Halk İştirakiyuncuların tutuklanmaya başlamasının aynı tarihe rastlaması tesadüf değildir.

Türkiye Cumhuriyeti bugünkü sınırlarını Bolşevik Devrim'e borçludur

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın aralarında yaptığı gizli antlaşmalar sonucunda İstanbul, Marmara kıyıları, Trakya ve Doğu Anadolu Rusya'ya bırakılmıştı (McMeekin, 2011; 208). Müttefik Devletlerin Savaşı kazandığı düşünülürse, Rusya'da 1917 Ekim Devrimi gerçeklemesey-

1 Baskın Oran (2003; 164) bu konuda şunları söylemektedir: "Mustafa Suphi'nin öldürülmesi ve ardından imzalanan 1921 antlaşmasından sonra Moskova'nın Anadolu'yu bolşevikleştirme girişimleri sona erdi."

di bu topraklar Rusya tarafından ilhak edilecekti. Önce, 1917 Şubat Devrimi, arkasından 1917 Ekim Devrimi ile Rus orduları neredeyse kendiliğinden çözülerek Anadolu topraklarından çekildi. Devrim sonrası kurulan Bolşevik Hükümeti, Türkiye'den toprak istemediğini ilan edince Ankara ile Moskova arasında dostluk rüzgârları esmeye başladı.

O günkü konjonktürde, dünyanın en güçlü emperyalist devleti olan İngiltere'ye direnebilmek de ancak Sovyetler Birliği'nin moral, maddi ve askeri desteği ile mümkün olmuştur. Her ne kadar Ankara'nın umduğu kadar hızlı ve büyük bir destek gelmese de, Sovyet Rusya'dan gelen cephane, teçhizat ve maddi yardım inkâr edilemeyecek bir katkı sağlamıştır. Şu noktanın altını tekrar çizmekte yarar var: Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları, Sovyet Rusya ile yaptığı ittifak sayesinde oluşmuştur.

Sadece bu kadar da değil. Rusya'da patlak veren 1917 Ekim Devrimi, sadece sınıfsal değil, ırk, ulus ve cins temelinde de sömürü ve ezilmeye karşı kurtuluş ateşini tutuşturmuştu. 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin dünya çapında yarattığı sarsıntıyla geleneksel, içine kapalı cemaatler halinde yaşayan Rusya Müslüman-Türk topluluklarının yaşadığı değişim ve yenilenme Türkiye'ye esin kaynağı olmuştur. Rusya Müslümanlarının 1917-1921 yılları boyunca düzenlediği kongre, kurultay ve konferansların gündemi, sosyalist ve komünistlerin siyasi-ideolojik görüş ve tutumlarından doğrudan etkilenmişti. Bir imparatorluk olan Çarlığın yıkılarak yerine 15 devletten oluşan Federatif bir Cumhuriyetin kurulması; Sovyet Rusya topraklarında yaşayan Türk ve Müslümanların da federatif cumhuriyetler kurması, Anadolu'da da Osmanlı İmparatorluğuna son verilerek bir "Cumhuriyet" kurulabileceğini esinleyen etkenler arasındadır. Yine, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, dünyada ilk kez Müslüman kadınların erkeklerle eşit siyasi ve sosyal haklar elde etmesi de, Anadolu'ya esin kaynağı olmuştur.

12 Mart 1971 askeri darbesi öncesinde kendini "İkinci Kuva-yı Milliyecilik" olarak ifade eden görüş, Milli Mücadele dönemindeki tek müttefikin Bolşevik Rusya olması dolayısıyla Mustafa Kemal'in sosyalizme-sola yönelmiş bir siyasi aktör olduğunu savunmaktaydı. Türk solunda bu algı çok uzun süre devam etti, hâlâ da savunanlar var. Halbuki, Mustafa Kemal Marksist kuramı bilmediği gibi, sınıf savaşımında işçi sınıfı ve yoksul köylülüğün yanında duracak bir ideolojik, teorik ve politik tutumu benimsememiş; hiçbir zaman sosyalist, komünist, Bolşevik olmamış, hatta sempati bile duymamıştır. Sadece taktiksel olarak gerekli gördüğü için Bolşevik Rusya ile ittifak yapma kararı almıştır. Türkiye'de Kemalizmle sosyalizm arasında bağ kurmaya çalışan Doğan Avcıoğlu'nun yaklaşımlarını da hayat çürütmüştür.[2]

2 Meraklısına Gökhan Atılgan'ın çalışması önerilir: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi. 2002. TÜSTAV: İstanbul.

Anadolu'da herkes Bolşevizm sempatizanı

İncelediğimiz dönemde Anadolu'nun hemen her yerinde, avam-havas, Bolşevizme sempati duyan pek çok kişi bulunmaktaydı. Bu sempatinin yaygınlığına en güzel örnek milli mücadeleye katılmak üzere Ankara'ya gelen Nâzım Hikmet ve Vâlâ Nurettin'in, önce Spartakistler daha sonra Bolu'da öğretmenlik yaparken tanıştıkları ağır ceza reisi Ziya Hilmi'nin etkisi ile Marksist olmalarıdır (Nurettin, 1965; 151). Bolşevizm'e sempati duyanlar birbirlerinden haberli veya habersiz komünist teşkilatlar kurdular ve Ankara veya Bakü'deki komünistlerle irtibat kurmak için teşebbüse geçtiler. Ancak, dönemin iletişim ve ulaşım zorlukları bu bağlantıların kurulmasına, dolayısıyla komünizan faaliyetin sağlamlaşıp yaygınlaşmasına engel oldu. Ankara'daki komünistlerle Mustafa Suphi arasındaki iletişim zafiyetinin en bariz kanıtı, Mustafa Suphi'nin, İştirakiyuncu Nazım Bey'in ne kadar samimi bir bolşevik olduğunu Kars'a geldiğinde bile bilmemesiydi.

Mustafa Suphi, Bakü'de toplanan TKP'nin kuruluş Kongresine Anadolu'dan delege gelmesi için büyük çaba sarf etmiş, ancak Anadolu'daki güçsüz teşkilatlar Kongre'ye delege gönderemezken, Kongre'ye gidebilen delegeler Karabekir'in görevlendirdikleri olmuştur. Mustafa Suphi'nin bu son derece yaygın sempatiyi örgütlü bir hale getirme çabası başarılı olamadı. Mustafa Suphi tarafından örgüt kurmak üzere Anadolu'ya gönderilen örgütçülerin deneyimsizliği, devlet ajanlarının sızmasının engellenememesine, böylece kurulan teşkilatların içinin oyulmasına neden oldu.

TKP'nin faaliyetine memleketinde, Anadolu'da devam etmek istemesinden daha doğal bir şey olamazdı. Mustafa Suphi ve TKP merkez komitesi, işçi ve yoksul köylülere yönelik örgütlenmeyi kendilerinin yapacağı düşüncesi ve inancı ile Anadolu'ya geldi. Ancak, TKP'nin emperyalist işgale karşı koyarak İstanbul'daki iktidara kafa tuttuğu için Rusya'da "kıyamcı/isyancı" olarak adlandırılan burjuvaziyi muhatap alması, Mustafa Kemal'e güvenmesi ve Bolşevik Rusya'nın kendilerine nasıl olsa destek olacağını düşünmesi, en büyük hatasıdır. Anadolu'ya dönerken güvenmesi ve dayanması gereken, az veya çok Anadolu'daki sol taban olmalıydı. Mustafa Suphi, Anadolu'dan çağrı talep ederek yerel teşkilatlara dayanmalıydı. Eğer, böyle olabilseydi, iktidar odağı, Suphi'leri yok etmekte tereddüt eder miydi? Yine etmezdi.

Burada zihin jimnastiği yaparken şu soru da akla geliyor: Mustafa Suphi, İstanbul'daki TİÇSF ile daha yakın iletişim içinde olabilir miydi? 10 Eylül 1920'de toplanan TKP'nin kuruluş kongresi, aynı zamanda "birlik" kongresidir de. TİÇSF üyesi olan Ethem Nejat ve İsmail Hakkı'nın kuruluş kongresinde verdikleri birleşme dilekçesi ile, İstanbul ve Bakü teşkilatları birleşmişti. Ethem Nejat'ın, TİÇSF'nin kitlelerden kopuk "münevverlerden" oluştu-

ğuna ilişkin eleştirileri olsa da, İstanbul'da iyi kötü bir işçi partisi bulunmaktaydı. İstanbul'daki TİÇSF ile bağlantı kurup, ilişkiler sağlamlaştırılıp, Anadolu'ya dönüşün stratejisi birlikte yapılabilir miydi?

Mustafa Suphi'nin Avrupa ve Rusya'daki işçi partilerinin sahip olduğu uzun mücadele tecrübesinden yoksunluğu; sadece Mustafa Suphi'nin değil, TKP merkez komitesinin diğer üyelerinin de işçi sınıfı içinde çalışma, baskıcı burjuvaziye karşı önlem alma pratiklerinin hiçbirini bilmiyor olmaları, onlara reva görülecek acımasızlığı hayal bile etmemelerine yol açtı.

Kendi ülkesinde siyaset yapmaya gelen TKP'liler, Anadolu'ya girer girmez Kars'ta teslim alındı. Mustafa Kemal ve arkadaşları, muhafazakâr muhalefetin tepkilerini dindirmek ve İngilizlerle anlaşabilmek için TKPlilerin Ankara'ya gelmesine izin vermedi. Aslında Ankara'nın korktuğu kadar güçlü olmayan TKP'liler, Kars'tan sınır dışı edilebilir veya Halk İştirakiyuncular gibi tutuklanabilirdi. Ama Ankara yok etmeyi seçti, aslında rejimin yönü ve tavrı konusunda en açık gösterge, bu katliamdır, bu politika halen devam etmektedir.

Mustafa Suphi ve TKP merkez heyetinin Sovyet Rusya'da kalarak Türkiye'ye yönelik siyaset yapması mümkün müydü? Bu sorunun cevabı Mart 1921'den sonra "hayır"dır. Çünkü 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Anlaşması'nın 8. maddesinde, Tarafeyn (Sovyet Rusya ve Türkiye) kendi ülkesinde, diğer ülke aleyhinde mücadele yürüten teşekkülleri barındırmamayı karar altına almıştı. Bolşevik Rusya'nın içinde bulunduğu şartların zorluğu da, bu acı sona yardımcı oldu. Yaşanan iç savaş, ülke içindeki kargaşalar, Polonya yenilgisi, açlık, yeniden inşanın zorluğu, Bolşevik Parti'deki sağ-sol fraksiyonların çatışması ve benzerleri... Bolşevik Rusya o kadar zor durumdaydı ki; kendi derdi ile uğraşmaktan, İran gibi, Türkiye gibi ülkelerde neler olduğuna bakacak hali kalmamıştı. Bolşevikler "Devrim ihraç" edemezlerdi, ulusal burjuvazi ile uzlaşmayı seçtiler.

TKP heyetinin katledilmesinde Mustafa Suphi'nin etrafının ajanlar tarafından kuşatılmış olması, Mustafa Suphi'nin bu ajanları tanıyamaması ne kadar etkili oldu? Mustafa Suphi kendisini kuşatan Osmanlı Devleti'nin ajanlarından yeni kurtulmuşken, bu sefer partiye aldığı eski İttihatçı subaylar Ankara Hükümeti ile işbirliği yaparak ona ihanet etti. Mehmet Emin ve Süleyman Sami'nin içerden Mustafa Kemal'e ve Karabekir'e istihbarat taşıması, karşı tarafın elini güçlendirdi.

TKP'nin güçsüz düşmesinin en büyük sebeplerinden biri de "Dr. Fuat Sabit, Süleyman Nuri ve Yakub" fraksiyonunun faaliyetleridir. Süleyman Nuri'nin düşmanca faaliyetleri hem Şark Şûrası, hem de Karabekir'in nezdinde Suphilerin itibarının yok edilmesine sebep olmuş, dolayısıyla Suphilerin öldürülmesinde etkili olmuştur.

THİF - Halk İştirakiyuncular

Tecrübeli Bolşevik Şerif Manatov'un da, başta Vakkas Ferit olmak üzere hükümetin istihbarat elemanlarını partiden uzak tutamadığı görülüyor. Ankara Hükümeti'nin kendisine "inkılapçı" demesi ve Sovyet Rusya ile ittifak konusundaki kararlılığı, "Yeşil Ordu" gibi örgütlerin "Şark Mefkuresi"ni savunması, Manatov ve TBKP'nin, Yeşil Ordu ile arasına mesafe koyamaması sonucunu getirdi. TBKP ve Manatov, devlet elitleri ile karışmakta beis görmedi; bu da partiyi gerçek bir taban örgütlenmesine enerji sarf etme yerine, milletvekili ve bakanlarla yakınlaşarak siyaset yapma kolaycılığına götürdü. Mebus Mehmet Şükrü gibilerine güvenilmesi partinin yaptığı en büyük hatadır. Komünistler, "zor anlarda; sağdan yol arkadaşlarıyla yola çıkmamalıdırlar ... ağır sınav anlarında onlar, çoğu durumda ihanet ediyor" (THİF, 2007; 160). Ne TBKP'nin ne de THİF'nin İstanbul'daki Marksistlerle ilişkisinin olmadığını görüyoruz.

Yeşil Ordu Cemiyeti üyesi olan mebuslarla kurulan yakınlık, bir başka tecrübeli "yoldaş" Upmal'ın taktikleri ile sürdürüldü. Upmal, Halk Zümresi grubuna yanaşarak, Meclis'te bir sol kanat yaratılabileceğini umdu. Hiç tanımadığı bir ülkede politikayı yönlendirmeye çalışan Upmal'ın bu faaliyetleri fiyaskoyla sonuçlandı. Üstelik Upmal'ın eylül ayında başlayan anti-bolşevik gelişmeyi de zamanında algılamadığı ve refleks vermediği görülüyor. Belki de tam tersi: Bu durumu algıladığı için BMM'deki vekillere sarılarak onlardan bir kalkan oluşturabileceğini düşündü. Ama, Ankara Hükümeti bu taktiğe İştirakiyuncuları tutuklayarak, Upmal'ı sınır dışı ederek ve TKP heyeti ile Mustafa Suphi'yi katlederek cevap verdi.

Osmanlı'dan kalma Batı ülkeleri ile ittifak yapmaya odaklı refleks, geleneksel düşman Rusya'dan uzaklaşma biçiminde tezahür etti. Böylece dış politikada "komünist" Rusya'dan uzaklaşıp "kapitalist" İngiltere'ye yaklaşılırken, iç politikada da ona göre önlemler alındı, sol unsurlar yok edildi. Yeni egemen sınıf, sınıfsal refleksiyle, iktidarına yönelik en büyük tehdidin komünistlerden geldiğini görerek, ilk önce ve acımasızca emekçi sınıfların çıkarlarının savunucusu olan bu partileri siyaset sahnesinden çıkardı. Bu, TC'nin 21. yüzyılda da vazgeçmediği politikasıdır.

TKP ve "Türkiye Sosyalist Federalist Cumhuriyeti"

Komünistler, toplumların vicdanıdır. Komünistler, sınıfsız ve sömürüsüz bir dünya ister; binyıllardır ezilen ırklara, sınıflara, uluslara ve cinslere yönelik olarak sürdürülen baskı ve sömürünün yok edilmesi için yeni bir toplumsal formasyon talep eder. Egemen sınıfların komünistlere olan düşmanlığı, komünistlerin o güne kadar ezilen, sömürülen tüm insanlar adına öz-

gürlük istemesi nedeniyledir. Komünistler baskı ve zulmün aracı olan devletin önce emekçiler tarafından fethedilmesini, sonra da sönümlenmesini savunur. Egemen sınıflar ise iktidarlarını ancak baskı, zulüm ve kanla sürdürebilir. Yeni bir dünya, yeni bir hayat isteyen komünistleri imha etmekten çekinmezler.

Mustafa Suphi ve TKP merkez heyeti de infaz edildi; çünkü komünistler, Anadolu'da sadece emekçilerin çıkarlarını değil, Osmanlı Devleti'nin baskı altında tuttuğu etnik gruplarla kardeşliği de savunmaktaydı. Komünistler din ve mezhepler arasında olduğu gibi, cinsler arasında, yani kadın ve erkek arasında da fark gözetmeksizin özgürlük talep etmekteydi: "Bilâ tefrik-i din, cins ve mezhep". Mustafa Suphi'nin kurduğu ilk teşkilat olan Türk Sol Sosyalistleri, 22-25 Temmuz 1918'de Moskova'da toplanan konferansında Türkiye'de federal bir cumhuriyet kurma kararı almıştı:

> Türkiye'de yaşayan muhtelif unsurlar arasında ... din, dil ve hayatça ayrı bir mevcudiyet-i şahsiyye ve içtimaiyyeye malik olan muhtelif unsur proletaryatlarının arzu ettikleri hukuk-u hürriyet ve muhtariyete nail olmaları lazım geldiği ve usul-ü idarede fedarasya esasının kabulü karar altına alınmıştır (Tunçay, 1995; 101) (abç).

Aralık 1918'de Mustafa Suphi "Türkiye'de Neler Oluyor?" başlıklı yazısında "Türkler ve Ermeniler" alt başlığı ile şunları yazmaktaydı:

> Türkler ve Ermeniler, yalnız Türkler değil Kürtler, Çerkesler, Türkmenler hatta Rusya'daki Kafkasyalılar, Dağıstanlılar, Türkistanlılar arasındaki bu nefret ve adavete ne vakit nihayet gelecek!! İnsaniyet aleminin bu kan içici, bu zalim ve günahkâr duyguların içinde muhabbet ve kardaşlık nurları ne vakit doğacak?!
>
> Türk ve Kürtlerin Ermenileri, Ermenilerin Kürtleri ve Türkleri takibe, mavha, ifnaya koşmaları bu fütuhat ve cihangirlik davasındaki medeniyetleri vahşetle yoğrulmuş Avrupalı emperyalistlerin ruh-u beşere ektikleri, akıttıkları zehir; bu, masum milletler arasında kasd-ü-tasmimle [bilerek ve tasarlayarak] sokulan ve din ve millet hırslarıyla yakılan düşmanlık; Ermenilere Anadolu'nun yarısını vadedip sonra Türk ve Ermeni milletleri arasında kıtal ve yağma ateşleri yakıp, daha sonra da tutuşturdukları bu yangını söndürmek için küçük Asya işlerine karışmak... (Tunçay, 1995, 164-165).

Mayıs 1919 tarihinde Suphi'nin Türkiye'de nasıl bir hükümet kurulması gerektiğine ilişkin yorumu şuydu:

> Kırım'da yerleşen Sovyetler hayatı, Türkiye'deki Ermeni, Kürt, Rum ve Türk işçi ve köylü kardeşliğinin esası ve bütün Türkiye Şûralar Cumhuriyeti'nin canlı bir modeli olarak yaşayacaktır (Tunçay, 1995; 215)

1920 yılı Eylül ayında Bakü'de toplanan Birinci Birlik Kongresi'nde "TKP, milli ekalliyetlere [azınlıklara] karşı kullanılan zulüm siyasetini ve bugünkü şerait içinde Müslüman ekalliyetler için kullanılan Türkleştirme şeklindeki tazyikatı, şiddetle ve tamamen reddeder. TKP, bu ekalliyetlerin kendi mukadderatlarını serbestçe tayin etmek hususundaki sarih haklarını tanır" derken, 12 Eylül 1920 tarihindeki oturumda Mustafa Suphi "Türkiye'deki fakir halkı kurtaracak Türkiye Sosyalist Federalist Cumhuriyeti"dir diyordu:

> İşte yeryüzünde yaşayan ve pazusu kuvvetiyle yaşayan namuslu milletlerin ancak hürriyetlerine malikiyetleri içtimai inkılabın yeryüzünde inkişâf etmesi ile olacaktır. Bu da Şûralar hükümetidir. Türkiye'deki fakir halkı kurtaracak Türkiye Sosyalist Federalist Cumhuriyeti'dir (Şiddetli alkışlar).
>
> Zalim paşaların bizim memlekette açtığı çukurlarla dolan Ermeni, Kürt, Arap, Türk kanları hâlâ kurumamış duruyor. İşte bunlara nihayet vermek için kızıl bayrağı Anadolu'nun göğsüne dikmekle kabil olacağı kanaatindeyim. İşte bununla sözüme nihayet veriyorum.
>
> Yaşasın bütün dünya masum ve fakir halk azadlığı!
>
> Şiddetli alkışlar (TİTBK, 2008; 108) (abç).

1920 senesi 10-16 Eylülü'nde Bakü'de toplanan Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Birinci Kongresi'nde kabul edilen TKP programının 7. maddesinde "hür milletlerin hür ittihadı" esasında olmak üzere "federasyon usulünü" kabul ettiğini görüyoruz:

> 7- TKF muhtelif milletlere mensup inkilâpçı amele ve rençber sınıfları arasındaki eski düşmanlıkları kaldırmak için aşağıdaki en kat'i çarelere girişir:
>
> أ) Dil ve hars nokta-i nazarından her milletin tam hürriyetini temin ve bu itibarla bir veya diğer millete mahsus olan her türlü imtiyazları ilga eder.
>
> ب) TKF hükümet teşkilatında muhtelif milletlere mensup amele, rençber Şûralar cumhuriyeti şeklini kabul ve "hür milletlerin hür ittihadı" esasında olmak üzere federasyon usulünü tercih eder.
>
> پ) Fırka amele ve rençber sınıfları da tamamen ayrı ve müstakil yaşamak cereyanlarına kapılmış olan milletlerin arasında kanlı nizalar çıkmasına yer vermemek için bu gibi meselelerin "plebisit" usulüyle: umumi reye müracaatla halline delalet eder (TİTBK, 2008; 262).

Suçlular yargılanmadı; katledilenlerin ne mezarları, ne de heykelleri var

Mustafa Suphi ve TKP merkez komitesini katledenler, yargılanmamıştır. TBMM Hükümeti bu katliamı soruşturmamıştır. Bu tutum bile katliamın sorumlularını işaret etmektedir. Mustafa Suphi ve yoldaşlarının katledilmesinden iki yıl önce, ünlü Alman Marksisti Rosa Luksemburg ve yoldaşları da, Alman Komünist Partisi'ni kurduktan kısa bir süre sonra 15 Ocak 1919'da tutuklanmış, öldürülünceye kadar dövülmüş ve bedenleri Berlin'deki su kanalına atılmıştı. Egemenler, komünistleri katletme konusunda kardeştir. Ama, Alman emekçileri, onların anısına törenler düzenleyip mezarlarına, heykellerine çiçek götürebilirken, Türkiye'de emekçiler, komünistler, Mustafa Suphi ve yoldaşlarına bir demet çiçek bile götüremez. Çünkü Türkiyeli komünistlerin Karadeniz'de parçalanan cesetlerinin yattığı ne bir mezar, ne de bir heykeli bulunmaktadır.

Azerbaycan'da, Bakü merkezinde uzun ve yoksul bir sokak Mustafa Suphi'nin adını taşırken (Mustafa Subhi Gücesi), Türkiye'de hâlâ Mustafa Suphi ve yoldaşları adına bir anıt mezar olmaması, komünistlerin de bir ayıbıdır. Türkiyeli emekçiler, komünistler, Mustafa Suphi ve yoldaşlarını, ancak onlar adına yazılan şiirler ve bu şiirlerden bestelenen marşlarla anmaktadır. Aradan geçen bunca sene onları unutturmaya yetmemiştir

Mustafa Subhi Sokağı.

28 Kanunisani

– Ta ta aa ta ta Ha ta tta ta
Tarih
Sınıf-ların
mücadelesidir.

– 1921
Kanunisani 28
– Karadeniz
– Burjuvazi
– Biz
– On beş kasap çengelinde sallanan
– On beş kesik baş
– On beş arkadaş
Yoldaş
Bunların sen
isimlerini aklında tutma
fakat
28 Kanunisani'yi unutma!

*

"Siyah gece
"Beyaz kar
"Rüzgar
"Rüzgar".
– Trabzon'dan bir motor açılıyor
– Sa-hil-de-ka-la-ba-lık!
– Motoru taşlıyorlar
– Son perdeye başlıyorlar!
– Burjuva Kemal'in omuzuna binmiş
Kemal kumandanın kordonuna
Kumandan kahyanın cebine inmiş
Kahya adamlarının donuna
– Uluyorlar
– hav... hav... hak... tü
– Yoldaş unutma bunu
Burjuvazi
ne zaman aldatsa bizi
böyle haykırır:
– hav... hav... hak... tü
– Gördün mü ikinci motoru?
– İçinde kim var?
– Arkalarından gidiyorlar.
– İkinci motor birinciye yetişti
– Bordoları bitişti
– Motörler sarsılıyor
– Dalgalar sallıyor

Sallıyor dalgalar.
– Hayır
iki motörde iki sınıf çarpışıyor.
– Biz
Onlar!
– Biz silahsız
Onlar kamalı
– tırnaklarımız
– Kavga son nefese kadar
– Kavga
– Dişlerimiz ellerini kemiriyor
– Kamanın ucu giriyor
– girdi...
– Yoldaşlar, ey!
artık lüzum yok fazla söze:
Bakın göz göze
– Karadeniz
On beş kere açtı göğsünü,
On beş kere örtüldü.
Onbeşlerin hepsi
Bir komünist gibi öldü.

Nâzım Hikmet, Moskova, 1923

KAYNAKÇA

Arşivler

ATASE-Genelkurmay Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

TÜSTAV Arşivi.

Dergi ve Gazeteler

Açıksöz gazetesi. 1920. Kastamonu.

Albayrak gazetesi. 1920. Erzurum.

Dünya gazetesi. 1956-57. İstanbul.

Hakimiyet-i Milliye gazetesi. 15 Nisan 1923. Ankara.

Ikbal gazetesi. 1920. Trabzon.

Istikbal gazetesi. 1920. Trabzon.

Son Posta gazetesi. 1 İkinciteşrin 1936 - Mayıs 1937. İstanbul.

Tanin gazetesi. Tarihi Mektuplar. 1944-1945. İstanbul.

Harp Vesikaları dergisi. 1957. Haziran. Sayı: 20. Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları dergisi 1966. sayı: 55, vesika: 1262.

Askeri Tarih Belgeleri dergisi. 1998, Haziran. Sayı:106. Yıl 47. Ankara.

Yakın Tarihimiz. 1962. Cilt I-II-III-IV. İstanbul.

Kitap ve Makaleler

ABE. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*. 2003. Cilt:10. Kaynak Yayınları: İstanbul.

Adıgüzel, Hüseyin. 2004. *Milli Komünizmin Öncüleri: Nerimanov*. İleri Yayınları: İstanbul.

AHC, 1998. АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧУМhУРИЈЈӘТИ. ПарламеНТ (1918-1920) (Azerbeycan Halk Cumhuriyeti Parlament (1918-1920) Cilt II. Azerbeycan Neşriyatı: Bakı.

Ahmad, Feroz. 2008. From Empire to Republic içinde "The Kemalist Movement and India". İstanbul Bilgi University Press: İstanbul.

Akal, Emel. 2007. "Rusya'da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Türkiye'ye Etkileri/Yansımaları" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 8. SOL.* s. 114-137. İletişim Yayınları: İstanbul.

—. 2007a. "Mustafa Suphi". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 8. SOL.* s. 138-164. İletişim Yayınları: İstanbul.

—. 2007b. "İttihatçıların İrredantist Politikalarına Bir Örnek Olay: Ruşeni Bey ve Kafkas İttihat Terakki Fırkası" *Mete Tunçay'a Armağan.* S. 337-370. İletişim Yayınları: İstanbul.

—. 2006. "Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Mustafa Suphi'ye Mektup". *Mülkiye Dergisi.* Sayı: 259. Bahar/2006. Cilt: XXX. s. 177-183.

—. 2005a. "Feminizmin Yetmediği Yer: Stasova, Sultangaliyef, Zeki Velidov ve Mustafa Suphi". *Tarih ve Toplum.* Sayı 1. Bahar 2005. s. 225-232.

—. 2005. "Türkiye Komünist Partisi'nde Dr. Fuat Sabit Fraksiyonu ve Süleyman Nuri Faktörü". *1921-21'ler Türkiyesi ve Mustafa Suphi'lerin Dönüşü.* TÜSTAV Yayınları: İstanbul.

—. 2002 ve 2012. *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm.* İlk baskı TÜSTAV Yayınları: İstanbul. 2012-son baskı İletişim Yayınları: İstanbul.

—. 2002a. "Mebuslara ve İcra Vekillerine Sunulan Raporlara Göre Bolşevizm Nasıl İlerliyor?". *Tarih ve Toplum Dergisi.* Eylül. Cilt 38. Sayı 225, s. 7-16.

—. 2001. "Dr. Ş. Hüsnü'nün Bir Konuşmasında ve İttihat Terakki Ekranının Yazışmalarında Mustafa Suphi". *Toplumsal Tarih Dergisi.* Ekim. No. 94. s. 6-12.

Akbulut, Dursun Ali. 1991. *Albayrak Olayı.* Kendi Yayını: Erzurum.

Akbulut, Erden. 2006. *Milli Azadlık Savaşı Anıları.* İçinde, Cemile Selim Nevşirvanova. "Türkiye İnkılapçı Hareketinin Tarihiyle İlgili Materyaller". TÜSTAV Yayınları: İstanbul.

—. 2002. *Komintern Belgelerinde Nazım Hikmet.* TÜSTAV: İstanbul.

Akbulut, Erden ve Mete Tunçay. 2009. *Beynelmilel İşçiler İttihadı.* Sosyal Tarih Yayınları: İstanbul.

Akçura, Yusuf. 1981. *Yeni Türk Devletinin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları.* Kültür Bakanlığı Yazıları: Ankara.

Akgül, Mustafa. 1999. Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar Öldürtmedi. *Toplumsal Tarih Dergisi.* Mayıs. No. 65. s. 4-10.

Akın, Rıdvan. 2001. *TBMM Devleti* (1920-1923). İletişim Yayınları: İstanbul.

Albayrak, Hüseyin. 2010. *Dünden Bugüne Trabzon Basını-4. 1869-2009.* Trabzon İli ve İlçeler, Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayını: Trabzon.

Altaylı, Seyfettin. 1994. *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü.* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Andican, Ahad. 2009. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya.* Doğan Kitap: İstanbul.

Ansari, Khizar Humayun. 1990. *The Emergence of Socialist Thought Among North Indian Muslims.* Book Traders: Lahore.

Aptülahat Akşin. 1991. *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi.* TTK Basımevi: Ankara.

Aralov, S.I. 1967. *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları.* Burçak Yayınevi: İstanbul.

Arıkan, Zekai. 2006. *Muhittin Birgen. İttihat ve Terakki'de On sene.* II cilt. Kitap Yayınevi: İstanbul.

Arıkoğlu, Damar. 1961. *Hatıralarım: Milli Mücadele.* Tan Gazetesi Matbaası: İstanbul.

Armaoğlu, Fahir. 1995. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi.* Alkım Yayınevi: İstanbul.

Arsan, Nimet. 1964. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri.* TTK Basımevi: Ankara.

—. 1991. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri.* TTK Basımevi: Ankara.

Arslan, Emir Şekib. 2005. *İttihatçı Bir Arap Aydının Anıları.* Klasik Yayınları: İstanbul.

Arslan, Mukaddes. 2001. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi.* "Yakın Dönem Tarihimizde Yeşil Ordu Cemiyeti'ne Toplu Bir Bakış". Sayı 51, Cilt: XVII, Kasım. www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergilcerikSIcerikNo=256 *(3 kasım 2011)*

Arslanian, Artin H. 1999. "Britain and Transcaucasian Nationalities During the Russian Civil War" *Transcaucasia, Nationalism and Social Change* içinde. Ed. Ronald G. Suny. The University of Michigan Press.

Aslan, Betül. 2004. *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923).* Kaynak Yayınları: İstanbul.

Aslan, Yavuz. 2007. *Birinci Doğu Halkları Kurultayı.* Kaynak Yayınları: İstanbul.

—. 2005. *1920-21'ler Türkiye'si Sempozyumu.* "Yeni Belge ve Bilgiler Işığında "Mustafa Suphiler'in Türkiye'ye Dönüşü". TÜSTAV: İstanbul.

—. 2002. *Mustafa Kemal-M.Frunze Görüşmeleri.* Kaynak Yayınları: İstanbul.

—. 2002a. "Bolşeviklerle İlişki Kurmak Amacıyla Oluşturulan Bir Siyasi Kuruluş: Türk Komünist Fırkası" (Bakü-1920). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi.* Sayı 6. 2002 Bahar (31-52).

—. 2002b. *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu. 2001.* "Milli Mücadele Döneminde Trabzon ve Çevresinde Bolşevik Faaliyetler" s. 617-632.

—. 1999. "Demokrat Cenub-i Kafkas Cumhuriyeti". *Toplumsal Tarih Dergisi.* Temmuz. No. 67. s. 38-42.

—. 1997. *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi.* TTK Basımevi: Ankara.

Ataç, G.M. 1970. "Nazariyeci Muhiddin ve Türkiye'ye Özgü Komünizm Teorisi". *Proleter Devrimci Aydınlık.* Mart, sayı: 3-17. s. 409-412.

Atatürk, Mustafa Kemal. 1967. *Nutuk.* I-II-III. Cilt. /. Baskı. Milli Eğitim Basımevi: Ankara.

Atılgan, Gökhan. 2002. Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar *Yön-Devrim Hareketi.* TÜSTAV: İstanbul.

Atnur, İbrahim Ethem. 2001. *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine kadar Nahçıvan 1918-1921.* Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

ATTB 1991. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri.* Der. Nimet Arsan. TTK Basımevi: Ankara.

Aybars, Ergun. 1979-80. "Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya Gelişi, Öldürülüşüyle İlgili Görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a Gidişiyle İlgili Belgeler", Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt XIII, 16 s., Ankara .

Aziz, Rüstem. 2009. *Mustafa Suphi'ler. (Şahsi Dosyası-Değerlendirmeler-Anmalar).* Sosyal Tarih Yayınları: İstanbul.

Batmaz, Eftal Ş. 1999. Mustafa Suphi'nin 'Anadolu Kongre Vekillerine' Mektubu. *Toplumsal Tarih Dergisi.* Kasım. No. 71. s. 3739.

Baydar, Oya. 1982. *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi (I).* İnfo Graph: Frankfurt.

Baykal, Hülya. 1989. "Milli Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa İle Cemal Paşa Arasında Yazışmalar" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi.* Sayı 14, Cilt V, Mart 1989.

Baykara, Hüseyin. 1975. *Azerbaycan İstiklal* Mücadelesi Tarihi. Azerbaycan Halk Yayınları: İstanbul.

Bayur, Hikmet. 1971. "Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarıda Akımlar". *Belleten.* Sayı: XXXXV/140. Sayfa: 587-654.

BDHK. *Birinci Doğu Halkları Kurultayı Bakü 1-8 Eylül 1920.* 1975. Koral Yayınları: İstanbul.

Bennigsen, Alexandre ve C.Lemercier Quelquejay. 1981. *Step'de Ezan Sesleri.* Selçuk Yayınları: İstanbul.

Benningsen Alexandre ve S. Enders Wimbush. 1979. Sultangaliyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm. Anahtar Kitaplar: İstanbul.

Berzeg, Sefer. 2004. *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922. Bağımsızlık Mücadelesi.* Cilt II. Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları: İstanbul.

—. 2003. *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922. Kafkasya Dağlılar Birliğinin Kuruluşu.* Cilt I. Birleşik Kafkasya Derneği Yayınları: İstanbul.

Bezirci, Asım. 1976-1979. *Nazım Hikmet. Tüm Eserleri.* Yedi cilt. Cem Yayınevi: İstanbul.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. 1959. *Atatürk Anadolu'da.* TTK Basımevi: Anakara.

—. 1957. "Mondros Müterakenamesinde Evliye-i Selase ile İlgili Yeni Vesikalar" *Belleten.* Cilt XXI. Sayı: 81-84. s. 567-580.

BDHK.Birinci Doğu Halkları Kurultayı. 1975. Koral Yayınları: İsyanbul.

Bİl. Beynelmilel İşçiler İttihadı. 2009. Erden Akbulut ve Mete Tunçay. Sosyal Tarih Yayınları: İstanbul.

Bilen, İsmail. 2004. *TKP MK Genel Sekreteri İsmail Bilen Kısa Biyografi*. TÜSTAV: İstanbul.

Birinci, Ali. 2001. *Tarihin Gölgesinde*. Dergah Yayınları: İstanbul.

—. 2007. "Bolşevik Süleyman'ın Serencamına Zeyl". *Mete Tunçay'a Armağan* içinde. s. 391-452. İletişim Yayınları: İstanbul.

Blank, Stephen. 1999. "Bolshevik Organisational Development in Early Soviet *Transcaucasia: Autonomy vs. Centralisation*. 1918-1924" *Transcaucasia, Nationalism and Social Change* içinde. Ed. Ronald G. Suny. The University of Michigan Press.

Blank, Stephen. 1999a. "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920" *Transcaucasia, Nationalism and Social Change* içinde. Ed. Ronald G. Suny. The University of Michigan Press.

Bozdağ, İsmet. 1980. *Kemal Tahir'in Sohbetleri*. Bilgi Yayınevi: Ankara.

Busch, Briton Cooper. 1976. *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia. 1918-1923*. State University of New York Press, Albany, New York.

Carr, E. H. 2004. *Bolşevik Devrimi*. Cilt III. Metis Yayınları: İstanbul.

—. 1998. *Bolşevik Devrimi*. Cilt II. Metis Yayınları: İstanbul.

—. 1989. *Bolşevik Devrimi*. Cilt I. Metis Yayınları: İstanbul.

—. 1952. "Radek's 'Political Salon' in Berlin 1919". *Soviet Studies*. III/4. sayfa: 411-430.

Cebesoy, Ali Fuat. 1953. *Milli Mücadele Hatıraları*. Vatan Neşriyatı: İstanbul.

—. 1982. *Moskova Hatıraları*. Kültür ve Turizm Bakanlığı: Ankara.

Clements, Barbara Evans. 1997. *Bolshevik Women*. New York and Cambridge. Cambridge University Press: England.

Cemal. A. 1975. "Yeni Dünya Gazetesi Hakkında." *Katkı*. Şubat 1975. Sayı 11.

Cerrahoğlu, A. 1966. *Türkiye'de Sosyalizm*. 2. Kitap. Çığ Yayınları: İstanbul.

Cilasun, Emrah. 2004. *"Baki İlk Selam" Çerkes Ethem*. Belge Yayınları: İstanbul.

—. 2007. *Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?* Angora Yayınları: İstanbul.

Cohen, Stephen F. 1991. *Buharin ve Bolşevik Devrimi*. Kavram Yayınları: İstanbul.

Çağın, Sabahattin. 1994. Mehmet Emin Resulzade'nin Stalin'e Mektubu. 3 Mayıs 1944. 50. Yıl *Türkçülük Armağanı*. Akademi Kitabevi: İzmir.

Çakeri, Hüsrev. 1984. *Bakü Kongresi*. ODTÜ; Ankara.

Çalışlar, İpekçi. 2010. Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın. Everest yayınları: İstanbul.

Çankaya, Ali. 1968. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 1860-1923*. C. m, SBF Yayını: Ankara.

Çapa, Mesut. "Milli Mücadele Döneminde Rize." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 39, Cilt: XIII, Kasım 1997. http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=643

Çapa, Mesut ve Veysel Usta. 1995. *Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*. Trabzon Valiliği Yayınları: Trabzon.

Cihangir, Zeyneloğlu. 1342/1924. *Azerbaycan Tarihi*. Osmanlıca. Şemsi Matbaası: İstanbul.

Çıkın, Ceren. 2007. *Yeni Gün Gazetesi (1918-1923)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üni., Sosyal Bilimler Enst., Tarih Anabilim Dalı.

Çoruhlu, Samih. 1966. "İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti". *Yeni İstanbul Gazetesi*. 4,9,10 Temmuz 1966. No.593, 5941, 5942.

Dayı, Esin. Tarihsiz. *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*. Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları: Erzurum.

DB. Dönüş Belgeleri I ve II. 2004. TÜSTAV Yayınları: İstanbul.

Degras, Jane. 1956. *The Communist International 1919-1943*. Volume I, 1919-22. Oxford University Press: Londra.

Demirel, Ahmet. 1995. *Birinci Meclis'te Muhalefet*. İletişim Yayınları: İstanbul.

Dennis, Alfred L. 1924. *The Foreign Policies of Soviet Russia*. J.M. Dent & Sons Ltd.: Londra.

Dervişoğlu, Sinan. 2004. *Türkiye Komünist Partisi 1926 Viyana Konferansı*. TÜSTAV Yayınları: İstanbul.

Deutscher, Isaac. 1969. *Stalin. Bir Devrimcinin Hayatı*. 2 cilt. Çev. Selahattin Hilav. Ağaoğlu Yayınevi: İstanbul.

Devellioğlu, Ferit. 1998. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları: Ankara.

Devlet, Nadir. 1998. *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.

—. 1985. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. TTK Basımevi: Ankara.

Devletşin, Tamurbek. 1981. *Sovyet Tataristan'ı*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

d'Encausse, Hélene Carrere ve Stuart Schram. 1966. *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik*. Yön Yayınları: İstanbul.

Edip, Halide. 1928. *Turkish Ordeal*. The Century Co., NewYork-Londra.

Efendizade Mehmet Şerif. 1921/1337. *Azerbeycan ve İnkılâbı*. Şirket-i Mürettibiye Matbaası: İstanbul

Eken, Halit. 2008. Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapabcızate Hamit Bey. Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

Erdem, Halit. 2010. *1920 Yılı ve Sol Muhalefet*. Sel Yayıncılık: İstanbul.

—. 2005. *Mustafa Suphi*. Sel Yayıncılık: İstanbul.

Erdem; Özgür. 2006. *Sultan Galiyev*. Bütün Eserleri. İleri Yayınları: İstanbul.

Erdoğan, Fahrettin. 1954. *Türk Ellerinde Hatıralarım*. Yeni Matbaa:Yer yok.

Erel, Şerafettin. 1968. "Azerbaycan'ın Ruslara Teslim Oluşu ve Siyavuş Hikayesi". *Azerbaycan Politikalarının Yanlışları* içinde. Baha Matbaası: İstanbul.

Erikan, Celal. *Kurtuluş Savaşı Tarihi*. Ed. Rıdvan Akın. Türkiye İş Bankası Yay; İstanbul.

Ersan, Mesut. 2009. "Hüseyin Fevzi Bey'in, Enver Paşa–İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı– Anadolu Arasındaki İlişkilere Dair Raporu". *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 4/3 Spring 2009.

Fromkin, David. 1993. *Barışa Son Veren Barış*. Çev. Mehmet Harmancı. Sabah Kitapları: İstanbul.

Frunze'nin Türkiye Anıları. 1996, Düşün Yayıncılık: İstanbul.

Georgeon, François. 1999. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

Gologlu, Mahmut. 1981. *Milli Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları: Trabzon.

—. 1970. *Üçüncü Meşrutiyet*. Başnur Matbaası.

Gökay, Bülent. 2006. *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*. Angora Kitaplığı: İstanbul.

—. 1994. "The Turkish Independence War and Bolshevik Russia: Some New Aspects in the Light of Soviet Documents". *TSAB*. s. 41-58.

Güran, Ali Ergin. 1975. *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası Yayın Organları I. Emek 1, Yeni Hayat 1,2,3*. Katkı Yayınları: İstanbul.

—. 1976. *Kuvvay-i Seyyare'den Kuvay-i Milliye'ye. Yeni Dünya (Seçmeler)*. Katkı Yayınları: İstanbul.

Gürün, Kamuran. 1991. Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953). TTK Basımevi: Ankara.

Güz, Nurettin. 1991. *Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927)*. Gazi Üniversitesi Yayınları: Ankara.

HCMI. *History of the Communist Movement in India*. 2005. Volume 1. CPI (M) Publications: New Delhi.

HTVD. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*. 1956. Sayı 15. Vesika no. 388. Genelkurmay Basımevi: Ankara.

HTVD. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*. 1966. Sayı 55. Vesika no. 1262. Genelkurmay Basımevi: Ankara.

Hablemitoğlu, Necip. 2004. *Milli Mücadele'de Yeşil Ordu Cemiyeti*. Bir Harf Yayınları: İstanbul.

Harington, Tim. 1940. *Tim Harington Looks Back*. Londra.

Haris, George S. 1967. *The Origins of Communism in Turkey*. Hoover Ins. Publication: Stanford.

Hasanlı, Cemil. 1998. *Azerbaycan Tarihi* 1918-1920. Azerbeycan Kültür Derneği Yayınları: Ankara.

Hatemi, Nilüfer. 2002. *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri.* Cilt I ve II. YKY: İstanbul.

Helmreich, Paul C. 1996. *Sevr Entrikaları.* Çev. Şerif Erol. Sabah Kitapları: İstanbul.

Herbert, Aubrey. 1999. *Ben Kendim.* 21. Yüzyıl Yayınları: Ankara.

Hiçyılmaz, Ergun. 1993. *Gizli Belgelerle Çerkes Ethem.* Varlık Yayınları: İstanbul.

Hopkirk, Peter. 1995. *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun.* Çev. Mehmet Harmancı. Sabah Kitapları: İstanbul.

—. 1986. *Setting the East Ablaze.* Oxford University Press.

Hovannisian, Richard G. 1999. "Caucasian Armenia between Imperial and Soviet Rulet the Interlude of National Independence" *Transcaucasia, Nationalism and Social Change* içinde. Ed. Ronald G. Suny. The University of Michigan Press.

—. 1996. *The Republic of Armenia. Volume IV. Between Crescent and Sickle Partition and Sovietization.* University of California Press: Berkeley.

Ilıkan, Selma ve Faruk Ilıkan. 2005. *Ankara İstiklal Mahkemesi.* Resmi Zabıtlar. Simurg Kitapçılık: İstanbul.

İğdemir, Uluğ. 1999. *Sivas Kongresi Tutanakları.* Türk Tarih Kurumu: Ankara.

İhmalyan, Vartan. 1989. *Bir Yaşam Öyküsü.* Cem Yayınevi: İstanbul.

İleri, Rasih Nuri. 1994. *Atatürk ve Komünizm.* Sarmal Yayınları: İstanbul.

İnönü, İsmet. 2006. *İsmet İnönü Hatıralar.* Ed. Sabahattin Selek. Bilgi Yayınları: Ankara.

İzzet Paşa, Ahmet. 1993. *Feryadım.* 2. cilt. Nehir Yayınları: İstanbul.

Jacobs, Walter Darnell. 1969. *Frunze: The Soviet Clauswitz 1885-1925.* Martinus nijhoff, The Hague, Netherlands.

Jaeschke, Gotthard. 1989. *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi.* TTK Basımevi: Ankara.

—. *1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme.* www.iudergi.com/index.php/iktisatsosyoloji/article/.../6006).

—. 1981. "İslam'ın ve Komünizmin İstiklala Harbindeki Rolü" *Türk Dünyası Araştırmaları.* Cilt 2. Ağustos. Sayı 13. s. 201-207.

Qurbanov, Şamil. 2003. *NƏRİMAN NƏRİMANOV. Ömrünün Son İlləri.* Azerbaycan Neşriyyatı: Bakı.

Kakınç, Halit. 2004. *Destansı Kuramcı Sultangaliyev.* Bulut Yayınları: İstanbul.

—. 1999. "Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar mı Öldürttü?" *Toplumsal Tarih Dergisi.* Ocak. No. 61. s. 30- 40.

—. Tarihsiz. *Sultangaliyev ve Milli Komünizm.* Bulut Yayınları: İstanbul.

Kanat, Dilek. 1989. *İlk yazılar 1908-1913. I. Cilt 1908-1910. Mustafa Suphi.* Amaç Yayınları: İstanbul.

—. Basılmamış metin. *İlk yazılar 1908-1913. II. Cilt 1911-1913. Mustafa Suphi.*

Kandemir, Feridun. 1966. *Atatürk'ün kurduğu Komünist Partisi ve Sonrası.* Yakın Tarihimiz Yayınları: İstanbul.

Karabekir, Kazım. 2010. *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı.* YKY: İstanbul.

—. 2009. *Günlükler (1906-1948)* 1. cilt. *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı.* YKY: İstanbul.

—. 2008. *İstiklal Harbimiz.* YKY: İstanbul.

Karabekir, Kazım. 1967. *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı.* Menteş Kitabevi: İstanbul.

—. 1960. *İstiklal Harbimiz.* Türkiye Yayınevi: İstanbul.

Karaman, Durmuş., 1997. *Milli Mücadele Döneminde Sovyet Cumhuriyetleri ile Yapılan Antlaşmaların Meclisteki Akisleri (1920-1922).* Basılmamış Doktora tezi. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Kaye, Cecil. 1971. *Communism in India.* Unpublished Documents from National Archives of India, 1919-1924. Compiled and Edited by Subodh Roy.

Kazan, Frances. 1995. *Halide Edib ve Amerika*. Çev: Bernar Kutluğ. Bağlam Yayınları: İstanbul.

Kazancyan, Rem. 2000. *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri*. Kaynak Yayınları: İstanbul.

Kazemzadeh, Firuz. 1951. *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*. Philosophical Library: Newyork.

KBT. Komintern Belgelerinde Türkiye-I, Kurtuluş Savaşı ve Lozan. 1993. Kaynak Yayınları: İstanbul.

Keleşyılmaz, Vahdet. 1999. *Teşkilatı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: Ankara.

Kılıç, Ali. 1955. *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*. Sel Yayınları: İstanbul.

Kılıç, Selami. 1998. *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*. Dergah Yayınları: İstanbul.

Kırzıoğlu, Fahrettin. 1993. *Bütünüyle Erzurum Kongresi*. II. Cilt. Kültür Ofset: Ankara.

Kıvılcımlı, Dr. Hikmet. 1992. *Yol. I*. Bibliotek Yayınları: İstanbul.

Kitsikis, Dimitri. 1974. *Yunan Propagandası*. Kaynak Kitaplar: İstanbul.

Kocabaşoğlu, Uygur. 1998. *"Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden Sol Portreler!"* Ed. Cemil Koçak. Birinci Meclis. Sabancı Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

Kocaoğlu, Timur. 2001. *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*. SOTA; Harlem.

Kocatürk, Utkan. 1999. *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*. Atatürk Araştırma Merkezi: Ankara.

Koyuşov, Altay. 1997. *Azerbaycan'da İttihadçılığ*. Bakı: İrşad Merkezi. БДƏ

Kuran, Ahmet Bedevi. 2000. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. Kaynak Yayınları. İstanbul.

Kurtuluş. 1975. Anadolu Yayınları: İstanbul.

Kutay, Cemal. 1973-I. Çerkes Ethem Dosyası-I. Boğaziçi Yayınları: İstanbul.

—. 1962. *Ana Vatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü*. Bahadır Matbaası: Ankara.

Küçük, Yalçın. 2004. *Sırlar*. İthaki Yayınevi: İstanbul.

—. 1979. *Türkiye Üzerine Tezler-2*. Tekin Yayınevi: İstanbul.

Kürkçüoğlu, Ömer. 1978. *Türk-İngiliz İlişkileri. 1919-1926*. Ankara Üniversitesi. SBF Yayınları: Ankara

Landau, Jacob M. 2001. *Pan-İslam Politikaları*. Anka Yayınları: İstanbul.

Lazistan Mebusu Osman Bey.

http://www.karalahana.com/karadeniz/kim_kimdir/lazistan-mebusu-osman-nuri-bey.htm (27 Temmuz 2011)

Lazitch Branko ve M.M. Drachkovitch. 1972. *Lenin and the Comintern*. Hoover Ins. Press: California.

—. 1973. *Biographical Dictionary of the Comintern* The Hoover Institution Press: Stanford.

Lenin,V. I. 1974. *Sol Komünizm Bir Çocukluk Hastalığı*. Sol Yayınevi: Ankara.

—. 1974a. *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri*. Ant Yayınları: İstanbul.

Macmillan Margaret. 2004. *Paris 1919*. ODTÜ Yayıncılık: Ankara.

Manatof, Şerif. 1977. "Mustafa Suphi Beş Sene Evvel Moskova'da". *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*'nın içinde. Güncel Yayınları: İstanbul.

Marks, Magdeleine. *1921-1922. İstanbul-Ankara. Makaleler-Anılar*. 2007. Sosyal Tarih Yayınları: İstanbul.

Mc Meekin, Sean. 2010. *The Berlin-Bağdat Express. The Otoman Empire and Germany's Bid For World Power 1898-1918*. Allen Lane Penguin Boks: Londra.

—. 2011. *The Russian Origins of the First World War*. The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.

Mehmetzade, Mirza Bala. 1991. Milli Azerbaycan Hareketi. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: Ankara.

Mert, Nuray. *Mesele Dergisi*. Ağustos 2009. sayı 32. ss 18-24.

Mısırlıoğlu, Kadir. www.incemeseleler.com/.../433-lozan-zafelozan-zafer-mi-hezimet-mi (erişim 24 Ocak 2012).

MSY: Mustafa Suphi ve Yoldaşları. 1977. Güncel Yayınları: İstanbul.

Müderrisoğlu, Alptekin, 1990. *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: Ankara.

Nevşirvanov, Ziynetullah. 2006. "Türkiye İnkılapçı Hareketinin Tarihiyle İlgili Materyaller". *Milli Azadlık Savaş Anıları* içinde. Der. Erden Akbulut. TÜSTAV Yayınları: İstanbul.

Nuşirevan, Zinetullah. 1977. "Ethem Nejat Arkadaş". *Mustafa Suphi ve Yoldaşları*'nın içinde. Güncel Yayınları: İstanbul.

Nur, Dr. Rıza. 1993. *Moskova-Sakarya Hatıraları*. Boğaziçi Yayınları: İstanbul.

Nureddin, Vâlâ. 1965. *Bu Dünyadan Nazım Geçti*. Remzi Kitabevi: İstanbul.

Nuri, Süleyman. 2002. *Uyanan Esirler*. TÜSTAV Yayınları: İstanbul.

Okur Mehmet ve Murat Küçükuğurlu. 2006. *İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözüyle Milli Mücadele 1918-1920*. Serander Yayınları: Trabzon.

Onar, Mustafa. 1995. *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Oran, Baskın. 2003. *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. 1919-1980*. Cilt I. İletişim Yayınevi: İstanbul.

Ortaylı, İlber. 1995. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. Hil Yayınları: İstanbul.

Özalp, Ömer Hakan. 2002. *Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları*. Dergah Yayınları: İstanbul.

Pallis, Aleksander Anastasius. 1997. *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*. YKY: İstanbul.

Pavloviç, M.P. 1979. "Türkiye'de Komünist Hareket". *Ülke Dergisi*. Sayı: 9. Çev. N.Aka. s. 210-225.

Perinçek, Mehmet. 2005. *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*. Kaynak Yayınları: İstanbul.

Pipes, Richard. 1954. *The Formation of the Soviet Union*. Harvard Uni. Press: Cambridge, Massachusetts.

Resulzade, Mehmet Emin. 1997. *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları*. Edt. Sabahattin Şimşir. Turan Yayıncılık: İstanbul.

—. 1339-1341. *Azerbaycan Cumhuriyeti*. Milli Azerbaycan Neşriyatı: sayı 1. Evkaf-ı İslamiye Matbaası: Şehzadebaşı, İstanbul.

—. 1339-1342. *Asrımızın Siyavuşu*. Milli Azerbaycan Neşriyatı: sayı 2. Amidi Matbaası: İstanbul.

—. 1928. *"İhtilalci Sosyalizmin İflası" ve "Demokrasinin Geleceği"* Osmanlıca. Milli Azerbaycan Neşriyatından: 8. Orhaniye Matbaası: İstanbul.

—. 1928. *Milliyet ve Bolşevizm*. Osmanlıca. Ed. Resulzade, Mehmet Emin. Orhaniye Matbaası: İstanbul.

—. 1990. *Azerbaycan Cumhuriyeti*. Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: İstanbul.

Rorlich, Azade Ayşe. 2000. *Volga Tatarları*. İletişim Yayınları: İstanbul.

Rüstəmova, Solmaz Tohidi. 2001. *Komintern Şark Siyaseti ve İran 1919-1943*. Hazer Üniversitesi Neşriyatı: Bakı.

—. 1999. "Mustafa Kemal Paşa ve Komintern". *Toplumsal Tarih Dergisi*. Aralık. No. 72. s. 16-21.

Sakal, Fahri. 1999. *Ağaoğlu Ahmet Bey*. TTK Basımevi: Ankara.

Sarıhan, Zeki. 1995, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. 4. Cilt. 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu: Ankara.

—. 1996. *Mehmet Akif*. Kaynak Yayınları: İstanbul.

Sarıkoyuncu, Ali. "Milli Mücadele Döneminde Eskişehir Mitingleri ve Çekilen Protesto Telgrafları" http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/medergi/3.htm (27.03.2009)

Sarıoğlu, Mehmet. 1995. "Ankara'da Rus Sefarethanesinin İlk Yılları." *Kebikeç* Dergisi. Sayı 2.

Sarısaman, Sadık. 1996. "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri". *OTAM*. Sayı: 7. s. 209-217.

SATS. *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri-I. 2003. "XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar". Genelkurmay Basımevi: Ankara.*

Sabahattin Selek. 2004. *Anadolu İhtilali*. 2 Cilt. Kastaş Yayınları.İstanbul.

Safi, Polat. 2009. *Kurtuluş ve Aydınlanma: Eskişehir*. Anadolu Üniversitesi: Ankara.

Selvi, Haluk. 2000. Milli Mücadele'de Erzurum. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: Ankara.

Sezgin, Ömür. 1984. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*. Birey ve Toplum Yayınevi: Ankara.

Smith, Michael Llewellyn. 2002. *Yunan Düşü*. Çev. Halim İnal.Ayraç Yayınevi: Ankara.

Sonsoy, Nurten. 1968. "Millî Mücadele ve Cumhuriyet Devri İçişleri Bakanları, *Türk İdare Dergisi*, Sayı 314, Ankara.

Sonyel, Salahi. 2003. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. 2 cilt. TTK Basımevi: Ankara.

—. 1995. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye Eylemleri*. TTK Basımevi: Ankara.

Sorgun, Taylan. 1997. *Halil Paşa. İttihat ve Terakkiden Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*. Kamer Yayınları: İstanbul

Söylemezoğlu, Galip. 1953. *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi*. Ülkü Matbaası: İstanbul.

Sürmeli, Serpil. 2001. *Türk Gürcü İlişkileri*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: Ankara.

Stalin, J.V. 1990. *Eserler*. 4. Cilt. İnter Yayınları: İstanbul.

—. 1976. *Marksizm, Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*. Sol Yayınları: Ankara.

Swietochowski, Tadeusz. 1999. "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920" *Transcaucasia, Nationalism and Social Change* içinde. Ed. Ronald G. Suny. The University of Michigan Press

Şamsutdinov, A.M. 1999. *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi: 1918-1923*. Doğan Kitapçılık: İstanbul.

Şapolyo, Enver Behnan. 1967. *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi. Hamle matbaası: İstanbul*.

Şaşan, Faris. 1995. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. "Azerbeycan ve İnkilâbı". Sayı 94, Şubat, s. 69-91.Ss: 69-91. İstanbul.

Şehidoğlu, Süreyya H. 1975. *Bakü Kurultayı ve Milli Mücadeleye Sağdan Soldan El koyma Çabaları*. Yayınevi yok.

Şen, Bilal. 2000. TKP'ye İlişkin Bir Tarihsel Tartışma. *Toplumsal Tarih Dergisi*. Kasım. No. 83. s. 43-48.

Şimşir, Bilal. 1996. *Bizim Diplomatlar*. Bilgi Yayınevi: Ankara.

—. 1979. *İngiliz Belgelerinde Atatürk. 1919-1938*. Cilt 2. TTK Basımevi: Ankara.

—. 1979. *İngiliz Belgelerinde Atatürk. 1919-1938*. Cilt 3. TTK Basımevi: Ankara.

Tadeusz, Swietochowski. 1988. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı 1905-1920*. Bağlam Yayınları: İstanbul.

Tanör, Bülent. 1998. *Türkiye'de Kongre İktidarları*. Yapı ve Kredi Yayınları: İstanbul.

Tansel, Selahattin. 1974. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar. IV. Cilt. Başbakanlık Basımevi: Ankara.

Taş, Mehmet. Çayelili bir Yurtsever Osman Nuri Özgen. http://www.cayhaber.net/haber/cayelili-bir-yurtseverosman-nuri-ozgen

Taymas, Abdullah Battal. 1947. *Rus İhtilalinden Hatıralar*. Güven Basımevi: İstanbul.

—. 1988. *Kazan Türkleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.

—. 2000. *Rus İhtilalinden Hatıralar 2. Ben Bir Işık Arıyordum*. Turan Kültür Vakfı Yayınları: İstanbul.

Tekeli İlhan ve Selim İlkin. 1980. *Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşması*. TTK Basımevi: Ankara.

—. 1977. "(Kör) Ali İhsan Bey ve Temsil-i Mesleki Programı". *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923- 1938)*. İstanbul, *İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını*, 1977, 345-352.

Tengirşenk, Yusuf Kemal. 1981.*Vatan Hizmetinde*. Kültür Bakanlığı: Ankara.

Tevetoğlu, Fethi. 1967. *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist faaliyetler (1910-1960)*. Ayyıldız Matbaası: Ankara.

—. 1988. *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*. TTK Basımevi: Ankara.

Thomson, Basil. 1931. *The Allied Secret Service in Greece*. Hunchinson &Co. LTD.: Londra.

(THİF) *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*. 2007. Mete Tunçay ve Erden Akbulut. Sosyal Tarih Yayınları: İstanbul.

(TİH) *Türk İstiklal Harbi. III. nci Cilt. Doğu Cephesi (1919-1921)*. 1995. Genelkurmay Basımevi: Ankara.

(TİH) *Türk İstiklal Harbi. VI. nci Cilt. İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*. 1974. Genelkurmay Basımevi: Ankara.

(TİTBK) *Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi) - Tutanaklar-Belgeler*. 2008. Der: Atasoy, Emel Seyhan ve Meral Bayülgen. Sosyal Tarih Yayınları: İstanbul.

(TİT) *Türkiye İştirakiyun Teşkilatı*. 2008. Der. Banu İşlet ve Cemile Moralıoğlu Kesim. Sosyal Tarih Yayınları: İstanbul.

Togan, Zeki Velidi. 1999. *Hatıralar*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.

—. 1942-1947. *Türkili (Türkistan) Tarihi*. Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri: İstanbul.

Topçuoğlu, İbrahim. 1976. *Neden İki Sosyalist Partisi 1946. TKP Kuruluşu ve Mücadelesinin Tarihi 1914-1960*. Kendi Yayım: İstanbul.

Tunaya, Tarık Zafer. 1988. *Türkiye'de Siyasi Partiler-I*. Hürriyet Yayınları: İstanbul.

—. 1986. *Türkiye'de Siyasi Partiler- I*. Hürriyet Yayınları: İstanbul.

—. 1981. *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*. Turhan Kitabevi: Ankara.

Tuncer, Erol. 2003. *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*. TESAV Yayınları: Ankara.

Tunçay, Mete. 2011. "Edhem Nejad'ın Seçim Beyannamesi" *Toplumsal Tarih Dergisi*. Mayıs, no.209. ss: 64-66

—. 1995. *Mustafa Suphi'nin Yeni Dünya'sı*. BDS Yayınları: İstanbul

—. 1992. "Mevlevizade" Mustafa Suphi'nin 1914 Yazında Kırım'dan Bakü'ye Gidişi ve Güzün Rusya İçlerine Sürülüşü. *Tarih ve Toplum Dergisi*. Haziran, sayı 102.

—. 1991. *Türkiye'de Sol Akımlar-I 1908-1925*. BDS Yayınları: İstanbul.

—. 1991.b. *Türkiye'de Sol Akımlar-II 1908-1925 Belgeler*. BDS Yayınları: İstanbul.

—. 1972. *"Mesai" Halk Şûralar Fırkası Programı*. Ankara Üniversitesi SBF Yayınları: Ankara.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız. 1973. Dışişleri Bakanlığı

UİT. *Uluslararası İlişkiler Tarihi*. 1979. III. Cilt. Çeviri: Attila Tokatlı. May Yayınları: İstanbul.

Ulubelen, Erol. 1967. İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye. Cumhuriyet Kitapları İstanbul.

Ulyanovsky. 1979. *The Comintern and the East*. Progres Publishers: Moskova.

Usta, Veysel. 1998. "Trabzon'da Muhalif Bir Aydın: Esat Ömer Eyyubi. Hayatı, Siyasi Kişiliği, Gazeteciliği, Şair ve Yazarlığı" *Toplumsal Tarih Dergisi*. Sayı 49. Ocak 1998.

Ünüvar, Kerem. 2007. "Türkiye'de Sol Düşünce ve Din" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 8. SOL*. s. 873-895. İletişim Yayınları: İstanbul

Ünüvar, Veysel. 1997. *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay*. 1920-1921. Göçebe Yayınları: İstanbul.

Ünsal, Süha. 2007. *İkazcı Mehmet Şükrü*. Dipnot Yayınları: Ankara.

Üstüngel, Üstüngel. 1977. *Güneşli Dünya*. Ürün Yayınları: İstanbul.

—. 1978. *Çetin Savaş. Konuk Yayınları: İstanbul*.

—. 2004. *TKP Doğuşu, Kuruluşu Gelişme Yolları*. Alev Yayınları: İstanbul.

Yakut Kemal. 2009. "Geç Osmanlı, Erken Cumhuriyet Döneminde Eskişehir'de İktisadi Yapı." *Kurtuluş ve Aydınlanma: Eskişehir* içinde. Ed. Polat Safi. Anadolu Üniversitesi: Ankara.

Yalçın, Semih. Dahiliye Vekili Nazım Bey'in İstifası Meselesi

www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=793 - 63k. (10 Mayıs 2010)

Yalçın, Hüseyin Cahit. 2002. *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*. Ed. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel Yayınları: İstanbul.

Yalkın, Razi. 1950. "Muhterem Casuslar." *Türk Dünyası*.. Cilt 2, sayı 14, s. 613-14.

Yavuz, Bige. 1994. *Türk-Fransız İlişkileri*. TTK Basımevi: Ankara.

Yerasimos, Stefanos. 1994. *Milliyetler ve Sınırlar. Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*. İletişim Yayınları: İstanbul.

—. 1979. *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye*. Gözlem Yayınları: İstanbul.

Yılmaz, İskender. 2001. *Gümrü Antlaşması*. Atatürk Araştırma Merkezi: Ankara.

Yüceer, Saime. 1997. *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*. Ekin Kitabevi: Bursa.

Zapantis, Andrew L. 1982. *Grek-Soviet Relations, 1917-1941*. ast European Monographs. Colombia Uni. Press: New York.

Abdülkadir (TKP) 54, 373, 375, 376, 419, 420, 421, 422, 490, 526
Abid Alimov 133, 322, 345, 346, 347, 404, 505, 506
Acara, Acaristan 453
Açıksöz gazetesi 94, 129
Adamov 185
Affan Hikmet 98, 373, 491
Afganistan 40, 70, 71, 72, 73, 84, 150, 154, 164, 169, 180, 183, 214, 467
Ahali İktisat Fırkası 141
Ahıska 453, 457, 458
Ahmet Ağaoğlu (Agayef) 376
Ahmet Cevat (Emre) 405, 500, 502, 503, 513, 522, 526
Ahmet Hilmi 122, 265, 266, 291, 292, 375
Ahmet Muhtar 396, 398, 450, 455
Albayrak gazetesi 134, 135, 246, 357, 365, 492
Ali Fethi (Okyar) 20, 353
Ali Fuat (Cebesoy) 18, 20, 48, 53, 60, 61, 63, 160, 162, 169, 174, 187, 191, 192, 196, 197, 205, 210, 281, 283, 287, 343, 368, 464, 465, 485, 522
Ali İhsan (Kör) 225, 226, 243, 281
Ali Kemal 171
Ali Nizami 103
Ali Oruç Bagirov 270, 274
Ali Şükrü 107, 231
Aralov 270, 411, 521, 522, 525
Ardahan 150, 268, 447, 453, 455, 456, 457
Arif Oruç 63, 94, 96, 121, 281, 371, 372, 410, 489, 490
Artvin 268, 456, 457
Azerbaycan İttihat Fırkası 52, 54
Azerbaycan Komünist Partisi (Himmet) 56, 58, 105, 201, 269, 310, 345, 506
Azeri, Azerbaycan 53, 56, 307, 308, 455, 456, 505

Bahaettin Şakir 115, 148
Baha Sait 56, 117, 302
Batum 8, 42, 44, 115, 118, 124, 149, 150, 268, 342, 346, 403, 424, 428, 447, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 462, 466, 467, 468, 507
Bayburt 102, 136, 406, 408, 420, 423, 474, 497
Behram Lütfi 490
Bekir Sami (Kunduk) 31, 39, 145, 146, 157, 160, 161, 165, 166, 167, 181, 186, 187, 192, 195, 207, 267, 320, 326, 335, 336, 432, 442, 446, 451, 452, 454, 455, 460, 461, 466
Bereketullah (Mevlevi) 69, 70, 71, 72, 73, 74, 168
Berlin 36, 39, 61, 69, 70, 71, 81, 92, 93, 103, 142, 155, 167, 168, 169, 183, 201, 226, 255, 265, 537
Besim Atalay 107, 281, 368
Bitlis 147, 149, 151, 173, 177, 186, 188, 191, 267, 278, 320, 343, 362, 460, 530
Brest-Litovsk 162, 163, 177, 453

Cafer (Ebulhindili) (Köseoğlu) 366, 492
Cami (Baykurt) 97, 219, 248, 356, 451, 474, 517
Cavit Bey (maslub) 225, 448

Celal (Bayar) (Saruhan milletvekili) 62, 103, 118, 225, 243, 281, 317, 372
Celaleddin Arif 359
Celal (Korkmazof) 62, 103, 118, 225, 243, 281, 317, 372
Cemal (Paşa) 31, 61, 62, 71, 72, 73, 94, 115, 131, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 164, 167, 168, 171, 172, 173, 188, 198, 214, 250, 255, 265, 269, 283, 287, 328, 353, 424, 490
Cemile Nuşirevan 277, 490
Cemil Nazmi 133
Çerkes Ethem 62, 63, 64, 65, 66, 93, 94, 95, 121, 221, 279, 293, 350, 371, 372, 373, 404, 409, 411, 483, 492
Çerkes Reşit 62, 487
Cevat (Dursunoğlu) 136, 291, 405, 492, 493, 500, 502, 503, 513, 522, 526
Cevdet (İzrap) 473, 483, 494
Churchill 447, 449
Çiçerin 72, 114, 147, 149, 150, 154, 157, 158, 159, 160, 164, 165, 168, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 186, 187, 294, 314, 317, 318, 321, 343, 411, 432, 450, 454, 455, 458, 463, 464, 465, 466, 505

Dağıstan 30, 31, 42, 43, 44, 51, 52, 74, 151, 187, 317, 327, 455
Damat Ferit 29, 318, 358, 443, 445, 515, 519
Denikin 44, 52, 55, 102, 136, 194, 274, 309
Doğan Avcıoğlu 14, 531
Dr. Adnan (Adıvar) 220, 281, 374
Dr. Bahaettin Şakir 148
Dr. Fuat Sabit 43, 47, 53, 55, 147, 148, 151, 156, 158, 159, 302, 303, 314, 322, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 335, 336, 337, 338, 405, 501, 502, 506, 533
Dr. Hikmet Kıvılcımlı 15
Dr. İbrahim Tali 146
Dr. Karabey Karabeyli (Karabeyov) 54
Dr. Mustafa (Cantekin) 62
Dr. Şefik Hüsnü 93, 142, 493, 494, 510, 523, 524, 525
Dr. Tevfik Rüştü (Aras) 281

Elviye-i Selâse 51, 53, 205, 317, 318, 409, 453, 467, 530
Emek gazetesi 77
Emrah Cilasun 14, 352, 362, 426
Engels, F 81, 98
Enver (Paşa) 7, 30, 31, 37, 41, 42, 60, 61, 62, 63, 70, 72, 73, 138, 140, 151, 152, 154, 155, 160, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 183, 198, 201, 202, 210, 213, 214, 218, 223, 225, 227, 255, 261, 263, 269, 283, 287, 309, 310, 317, 318, 321, 336, 351, 353, 358, 423, 424, 448, 466, 530
Erivan 175, 320, 321, 323, 324, 401, 403, 404, 456, 457, 463, 467, 500, 501
Ermeni, Ermenistan 43, 47, 48, 49, 52, 58, 109, 149, 150, 159, 161, 163, 177, 178, 182, 184, 194, 204, 206, 208, 209, 212, 215, 268, 316, 320, 321, 322, 323, 324, 336, 339, 368, 388, 395, 445, 447, 449, 456, 463, 465, 466, 511, 512, 535, 536
Erzurum 9, 20, 26, 33, 34, 41, 43, 77, 91, 100, 108, 109, 111, 133, 134, 135, 136, 142, 146, 147, 153, 154, 177, 188, 211, 243, 246, 270, 271, 273, 281, 282, 291, 293, 320, 323, 327, 328, 329, 346, 352, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 377, 382, 385, 386, 387, 388, 395, 396, 400, 401, 405, 406, 407, 408, 412, 413, 414, 416, 420, 423, 426, 430, 432, 434, 447, 449, 451, 468, 470, 474, 487, 492, 515, 517
Eskişehir 15, 23, 29, 62, 63, 65, 67, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 136, 142, 196, 216, 221, 224, 262, 265, 266, 273, 281, 294, 296, 311, 371, 372, 373, 381, 391, 410, 415, 428, 447, 468, 476, 477, 478, 518, 529
Eşref Edip 171
Ethem Nejat 92, 93, 121, 302, 327, 333, 335, 340, 341, 342, 346, 362, 493, 503, 510, 532
Eyüp Sabri (Akgöl) 62, 225, 226, 281, 283, 287, 372, 475

Fatma Salih (Hacıoğlu) 277, 291, 292, 438, 490
Feridun (Kandemir) 62
Fevzi (Çakmak) 31, 34, 125, 131, 169, 197, 206, 281, 283, 352, 380, 382, 456, 458, 490
Fransa 15, 25, 26, 27, 83, 180, 188, 210, 253, 446, 448, 489, 530
Frunze 65, 66, 101, 270, 417, 521, 522

Galip Kemali 172
Gence 55, 110, 116, 117, 217, 386
Giresun 136, 137, 357, 404, 428
Golman 101, 520, 524, 525, 526, 527
Gümrü 318, 320, 322, 323, 324, 326, 339, 340, 342, 360, 368, 388, 395, 449, 455, 458, 463, 464
Gümüşhane 408, 420, 427

Gürcü, Gürcistan 42, 43, 82, 102, 342, 455, 457, 458, 482

Hacı Şükrü (Aydındağ) (Diyarbakır milletvekili) 20, 62, 125, 197, 221, 224, 261, 372, 475, 477
Hafız Mehmet (Sürmene) 138, 216
Hakkı Behiç (Bayiç) 60, 61, 62, 99, 125, 219, 220, 221, 281, 283, 284, 287, 337, 338, 356, 372, 475, 477
Hakkı Hami (Sinop) 434
Halide Edib (Adıvar) 73, 99, 100, 273, 277
Halid Rıfkı (Kulaç) 250, 253, 254
Halil Paşa (Kut) 41, 42, 43, 44, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 114, 117, 118, 147, 148, 149, 155, 156, 158, 167, 173, 177, 207, 213, 214, 215, 216, 270, 302, 360, 386
Halim (Trabzon) 138
Halit (Halid) (Deli) (Eyyüplü) 82, 153, 297, 353, 473, 490
Halkçılık Programı 8, 227, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 256, 261, 279, 293
Halk Zümresi 8, 98, 197, 219, 222, 223, 224, 225, 231, 255, 256, 261, 275, 279, 280, 283, 284, 290, 291, 292, 294, 295, 351, 400, 432, 433, 435, 436, 438, 461, 477, 480, 486, 487, 512, 519, 529, 534
Hamdi (Çelen) 18, 62, 100, 137, 473, 475, 477, 497
Hamdi Namık (Gör) 62
Hamdi Şamilof 497
Hamdullah Suphi 106, 231, 281, 434, 436
Hamit Erdem 14
Hamit (Kapancızade) (Trabzon valisi) 8, 14, 99, 103, 153, 206, 221, 243, 323, 324, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 365, 366, 396, 400, 405, 406, 408, 423, 424, 473, 492, 517
Hamit Sadi (Selen) 103
Hasan Basri (Çantay) 291
Hilmi (İştirakçi) 54, 68, 92, 121, 122, 130, 265, 266, 274, 290, 291, 292, 293, 373, 375, 376, 428, 434, 455, 457, 459, 490, 492, 511, 532
Hilmioğlu Hakkı 322, 327, 334, 405, 493, 494, 502, 510
Hint, Hindistan 70, 71, 72, 73, 83, 151, 359, 449
Hoca Fevzi 131
Hulusi (Kurtoğlu) 290, 291, 428
Hüseyin Avni (Ulaş) 109, 272, 273, 359, 365, 385, 387, 388, 394, 395, 396, 398, 400, 473
Hüseyin Hüsnü 274, 290, 291, 292
Hüsnü (Açıksöz) 2, 93, 103, 137, 142, 274, 290, 291, 292, 490, 493, 494, 510, 523, 524, 525
Hüsrev Sami (Kızıldoğan) 62, 221, 476, 478

İbrahim Alemcan 88, 89
İbrahim Süreyya (Yiğit) 62, 281, 475
İbrahim Tali (Öngören) 146, 161, 172, 200, 216, 218, 315, 316, 317, 341
İbrahim Topçuoğlu 15, 90
İdrak gazetesi 67
Iğdır 318, 324, 335, 455
İhsan (Topçu) (Eryavuz) 225, 226, 243, 281, 483
İkbal 250, 251, 253, 254
İngiltere 15, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 39, 40, 50, 58, 68, 70, 71, 83, 107, 145, 158, 163, 165, 175, 177, 179, 180, 188, 192, 193, 210, 253, 268, 320, 321, 356, 358, 409, 431, 441, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 452, 454, 460, 461, 466, 468, 525, 530, 531, 534
İran 40, 42, 50, 54, 60, 68, 70, 83, 84, 113, 117, 150, 151, 169, 199, 200, 201, 305, 307, 310, 317, 331, 342, 351, 439, 533
İsmail Bilen 15, 65, 513, 523.
İsmail Fazıl Paşa 472
İsmail Hakkı (Bolşevik) 20, 103, 311, 327, 333, 335, 343, 345, 493, 494, 497, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 532
İsmet (İnönü) 20, 31, 34, 61, 63, 125, 153, 174, 181, 182, 195, 197, 206, 215, 216, 271, 273, 281, 283, 315, 446, 518
İstikbal gazetesi 142, 222, 357, 426, 428
İtalya 15, 26, 31, 81, 116, 183, 188, 225, 253, 259, 446, 451, 489

Jizn Natsionalnostey (*Milletlerin Yaşamı* gazetesi) 82, 84, 309

Kafkasya 25, 27, 28, 30, 40, 41, 42, 43, 44, 51, 57, 92, 109, 150, 151, 154, 180, 181, 186, 187, 194, 203, 204, 214, 269, 273, 307, 313, 318, 331, 342, 369, 444, 445, 449, 452, 454, 459, 460, 465, 504
Karahan 147, 150, 151, 159, 162, 163, 168, 172, 173, 175, 178, 181, 465
Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) 137, 295
Karakol Cemiyeti 142, 354, 359, 485
Kara Vasıf 354, 355, 485
Kars 65, 150, 266, 316, 318, 320, 324, 326, 331, 334, 335, 337, 340, 341, 342, 343, 344,

346, 347, 351, 352, 360, 361, 362, 363, 364, 367, 368, 377, 382, 403, 407, 410, 411, 420, 423, 426, 428, 430, 447, 449, 453, 455, 460, 463, 464, 465, 492, 493, 497, 501, 506, 532, 533
Kastamonu 94, 137, 138, 142, 171, 247, 250, 295, 359, 379, 407
Kayseri 47, 63, 136, 137, 468, 490, 491
Kazan 39, 73, 87, 89, 141, 303, 308, 309, 312, 506
Kazım (Dirik) (Manastırlı) 8, 18, 20, 31, 47, 61, 71, 72, 76, 112, 113, 115, 118, 135, 136, 154, 165, 184, 195, 197, 203, 206, 210, 213, 214, 215, 283, 314, 320, 330, 362, 363, 365, 372, 385, 396, 400, 428, 430, 455, 457, 458, 459, 464, 473, 490, 529
Kazım Karabekir 8, 18, 20, 31, 47, 61, 112, 113, 115, 118, 135, 136, 165, 184, 195, 203, 206, 210, 213, 215, 314, 330, 362, 363, 385, 396, 400, 430, 464, 529
Kazım (Orbay) 8, 18, 20, 31, 47, 61, 71, 72, 76, 112, 113, 115, 118, 135, 136, 154, 165, 184, 195, 197, 203, 206, 210, 213, 214, 215, 283, 314, 320, 330, 362, 363, 365, 372, 385, 396, 400, 428, 430, 455, 457, 458, 459, 464, 473, 490, 529
Kenan 373, 490, 491
Kılıç Ali (Ayıntab) 281, 483
Komintern (III. Enternasyonal) 7, 11, 15, 19, 37, 70, 71, 72, 79, 81, 83, 84, 85, 93, 98, 101, 129, 158, 159, 160, 172, 198, 199, 200, 262, 276, 277, 289, 304, 307, 308, 327, 332, 351, 415, 416, 417, 422, 438, 439, 484, 488, 494, 497, 498, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526
Konstantin (Yunanistan Kralı) 358, 448
Konya 63, 76, 77, 125, 131, 136, 137, 219, 220, 415, 476, 477
Krasin 158, 308, 460, 500, 502, 503, 504
Küçük Han 42, 50, 310
Küçük Talat (Muşkara) 52, 169, 216, 218, 226, 302, 423, 424
Kürt, Kürdistan 99, 235, 535, 536
Kurtuluş dergisi 103

Latif Zeynel Abdullahzade 305
Legran 321, 322, 323
Leh, Lehistan (Polonya) 194
Lenin 7, 38, 47, 49, 50, 58, 67, 69, 70, 71, 72, 79, 81, 83, 84, 87, 88, 89, 97, 98, 117, 125, 129, 146, 149, 153, 155, 166, 168, 170, 173, 179, 180, 183, 184, 307, 309, 312, 334, 413, 450, 456, 464, 465, 466, 485, 499
Lloyd George 29, 446, 448, 452, 460
Londra 3, 8, 13, 15, 16, 29, 70, 71, 73, 359, 367, 416, 431, 438, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 458, 460, 461, 462, 465, 466, 468, 529, 530
Lozan 11, 14, 203, 459, 526

Maçka 408, 420, 421, 427
Mahendra Pratap 70
Mahmut Esat (Bozkurt) 259, 281, 451
Malta 60, 163, 461
Marx, Karl 81, 98, 99
Mdivani (Budu) 266, 270, 284, 296, 321, 322, 324, 336, 341, 342, 351, 352, 364, 410, 411, 414, 415, 416, 420, 422, 424, 438, 440, 441, 455, 456, 463, 464, 465, 482
Mdivani (Simon) 266, 270, 284, 296, 321, 322, 324, 336, 341, 342, 351, 352, 364, 410, 411, 414, 415, 416, 420, 422, 424, 438, 440, 441, 455, 456, 463, 464, 465, 482
Mehmet Akif (Ersoy) 97, 359, 473
Mehmet Emin Resulzade 54, 56
Mehmet Emin (TKP) 54, 56, 124, 126, 133, 264, 299, 302, 316, 327, 334, 341, 346, 408, 498, 502, 533
Mehmet Emin (Yurdakul) 54, 56, 124, 126, 133, 264, 299, 302, 316, 327, 334, 341, 346, 408, 498, 502, 533
Mehmet Hasip 292
Mehmet Kazım 20, 71, 72
Mehmet Şükrü (Koç) (Afyonkarahisar) 19, 108, 232, 242, 290, 291, 292, 295, 296, 375, 376, 382, 399, 436, 437, 438, 470, 471, 472, 481, 482, 484, 485, 486, 487, 488, 490, 517, 534
Mehmet Tahir 497
Mehmet Vehbi (Sarıdal) (Sadık Ahi) 103, 233, 242, 440
Memduh Necdet (Erbek) 291
Memduh Şevket (Esendal) 265, 315, 333, 335, 336, 464
Mesut Zeki 497
Milli Ahrar Fırkası 141
Mithat (TİT merkez heyeti üyesi) 111, 133, 136, 492, 493
Mithat (Turanlı) (Süleyman Necati'nin kardeşi) 111, 133, 136, 492, 493
Molla Nur Vahidov 303, 308
Mondros Mütarekesi 34, 453

Moskova Antlaşması 16, 424, 459, 461, 467, 468, 504, 505
Muhittin Baha (Pars) 62, 295, 389, 475, 477
Muhittin Birgen 100, 255, 256, 259, 260, 440, 442, 455
Mukbil 292
Muş 147, 173, 177, 178, 320, 323
Musa Kazım (Konya mebusu) 76, 473
Müsavat Fırkası 42, 53, 55
MUSKOM (Müslüman İşleri Komiserliği) 11, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 303, 308, 312, 405
Mustafa Durak (Erzurum) 109, 281, 282, 357, 360, 367, 400, 405, 407, 492
Mustafa Hilmi 130
Mustafa Nuri 98, 130, 131, 490
Mustafa Sagir 358, 359
Müştak Sıtkı (Dursunoğlu) 492

Naciye (yoldaş) 497
Nafi Atıf (Kansu) 103
Nafiz (Canik) 103, 432
Nahçıvan 133, 134, 314, 315, 336, 456
Nail (Yenibahçeli) 140, 216, 218, 423
Narkomnats (Milliyetler Halk Komiserliği) 82, 309
Narodnikler 89
Natserenus 270
Nâzım Hikmet 403, 419, 431, 440, 501, 507, 517, 532, 539
Nazım Nami 381
Nazım (Tokat Mebusu) (Resmor) 8, 9, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 60, 61, 62, 63, 97, 98, 119, 128, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 227, 261, 275, 279, 280, 282, 284, 289, 290, 291, 292, 295, 343, 357, 374, 379, 380, 381, 400, 412, 428, 431, 432, 436, 437, 438, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 482, 483, 484, 487, 488, 489, 490, 491, 507, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 532
Nazmi Yoldaş 332
Nedim 103, 131, 428, 490
Neriman Nerimanov 58, 270, 300
Niğde 136, 490, 491
Nizamettin Nazif 372, 410, 411, 413, 489, 490
Nurettin Paşa 374, 467
Nuri Paşa (Killigil) 31, 41, 42, 44, 52, 55, 116, 164, 328, 329, 386

Orçonikidze 45, 51, 307, 308, 310, 315, 318, 321, 322, 335, 364, 405, 456, 459, 501, 503, 506
Oset, Osetya 186, 452, 454
Osmanlı Mesai Fırkası 141
Osmanlı Sosyal Demokrat Fırkası 68
Osmanlı Sosyalist Fırkası 68, 121, 141
Osman Nuri (Lazistan) 174, 181, 182
Oya Baydar 14

Paris 36, 126, 160, 443, 447, 448, 529
Pavloviç 201, 300, 304, 311, 499, 503

Radek 61, 148, 151, 153, 155, 269, 523
Rahime Selim 277, 291, 438, 490
Rasih Nuri İleri 14
Rauf (Orbay) 20, 27, 28, 31, 34, 39, 47, 60, 71, 73, 354, 472, 484, 485, 522, 524
Refet (Bele) 20, 39, 44, 220, 221, 222, 243, 281, 283, 296, 354, 355, 356, 357, 410, 473, 474, 483, 518
Refik (Koraltan) 63, 219, 281, 476, 477, 526
Refik Şevket (İnce) 63, 526
Reşit (Çerkes) 60, 62, 63, 296, 475, 487
Roy (Hidistan Komünist Partisi) 81, 82, 312
Ruşeni (Hasan) (Giritli) 55
Ruşen Zeki 379, 380
Rüştü (Vali vekili) 63, 124, 126, 140, 153, 193, 195, 208, 281, 283, 287, 352, 353, 356, 389, 464

Sabanin 185
Salih Hacıoğlu (Baytar) 90, 98, 119, 120, 121, 122, 130, 135, 274, 276, 277, 284, 291, 292, 364, 372, 373, 376, 412, 437, 438, 439, 476, 480, 482, 484, 490, 512, 523, 524, 525, 527
Salih (Yeşiloğlu) (Erzurum Mebusu) 20, 62, 77, 90, 98, 108, 119, 120, 121, 122, 128, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 207, 274, 276, 277, 284, 290, 291, 292, 302, 330, 335, 360, 364, 372, 373, 376, 412, 432, 437, 438, 439, 468, 476, 477, 478, 480, 482, 484, 490, 512, 523, 524, 525, 527
Salih Zeki 128, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 207, 302, 330, 335
Şamsutdinov 14
Sarıkamış 26, 71, 177, 178, 181, 184, 268, 318, 324, 335, 366, 455
Şark Mefkuresi 66, 222, 255, 356, 363, 515, 518, 529, 530, 534
Şerif Manatov 7, 15, 20, 62, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 97, 98, 100, 108, 119, 120, 128, 130, 160, 197, 200, 262, 265, 266, 280, 293, 332, 342, 351, 415, 439, 484, 510, 518, 523, 534

Şevket (İnceoğlu) 63, 265, 308, 315, 333, 335, 336, 426, 454, 464, 470, 473, 482, 526
Sevr Antlaşması 146, 173, 320, 443, 445, 446, 461
Şeyh Servet (Akdağ) (Bursa mebusu) 8, 19, 20, 22, 23, 61, 62, 67, 69, 74, 75, 76, 77, 128, 138, 290, 291, 292, 295, 296, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 389, 399, 400, 432, 433, 435, 470, 471, 472, 475, 478, 481, 482, 487, 488, 490
Sivas 33, 39, 41, 60, 61, 63, 122, 133, 135, 136, 137, 271, 273, 274, 292, 354, 355, 376, 379, 380, 415, 432, 433, 467, 478, 484, 485, 487, 517, 518
Sırrı (Bellioğlu) 62, 108, 221, 432, 451, 475
Sovyet Rusya 15, 19, 22, 47, 67, 70, 84, 97, 142, 147, 158, 165, 168, 173, 187, 191, 192, 195, 198, 202, 207, 213, 217, 218, 222, 227, 262, 265, 267, 268, 272, 275, 277, 278, 283, 293, 311, 318, 320, 321, 322, 326, 327, 342, 349, 354, 357, 361, 363, 368, 392, 414, 416, 422, 438, 439, 440, 447, 449, 450, 452, 460, 461, 467, 468, 483, 484, 486, 492, 499, 501, 506, 509, 510, 517, 518, 521, 522, 525, 531, 533, 534
Spartakist 103, 141, 439, 440
Stalin 56, 58, 82, 83, 88, 97, 308, 309, 310, 311, 322, 333, 336, 342, 364, 449, 450, 464, 466
Stasova (Elena) 8, 277, 300, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 311, 321, 333, 339, 340, 341, 346, 403, 405, 424, 494
Süleyman Necati (Güneri) 109, 135, 323, 324, 357, 359, 360, 492
Süleyman Nuri 8, 302, 322, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 339, 340, 401, 403, 404, 405, 423, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 511, 512, 533
Süleyman Sami 65, 91, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 262, 264, 273, 289, 299, 301, 302, 327, 334, 335, 345, 346, 408, 412, 498, 502, 510, 519, 533
Sultan Galiyev 81, 82, 88, 170

Talat (Paşa) 30, 31, 34, 41, 52, 61, 62, 63, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 169, 172, 173, 183, 198, 201, 213, 214, 216, 218, 222, 223, 225, 226, 255, 256, 260, 263, 265, 283, 302, 353, 381, 423, 424, 448, 461
Taşkent 69, 73, 123, 133, 141, 151, 309, 329
TBKP 7, 11, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 108, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 128, 129, 130, 196, 259, 262, 372, 373, 510, 523, 529, 534
Tebriz 54, 305
Teşkilat-ı Esasiye 242, 243, 244, 279, 361, 365, 376, 377, 409
Teşkilat-ı Mahsusa 72, 73, 140, 357, 423, 455
Tevfik (Çerkes) 53, 63, 124, 281, 283, 287, 296, 320, 358, 408, 428, 443, 445, 451, 464, 473, 480
Tevfik Paşa 124, 320, 358, 443, 445, 451
THİF 7, 8, 11, 16, 22, 60, 61, 62, 63, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 119, 120, 121, 122, 123, 129, 130, 138, 196, 221, 223, 242, 250, 265, 266, 272, 273, 274, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 311, 343, 351, 357, 364, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 379, 380, 385, 389, 392, 393, 400, 401, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 417, 435, 437, 438, 439, 450, 469, 470, 482, 483, 484, 486, 487, 489, 490, 491, 494, 509, 510, 511, 512, 513, 517, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 529, 534
TİÇSF 11, 92, 93, 102, 103, 121, 142, 440, 493, 509, 510, 511, 523, 532, 533
Townshend 27, 28
Trabzon 8, 18, 26, 44, 62, 91, 93, 99, 105, 107, 114, 115, 116, 124, 126, 133, 136, 138, 139, 140, 142, 153, 171, 173, 181, 186, 187, 189, 193, 195, 206, 211, 213, 226, 232, 243, 250, 267, 270, 320, 323, 330, 332, 333, 346, 347, 352, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 366, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 412, 415, 416, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 430, 445, 468, 497, 498, 499, 500, 538
Troçki 71, 317, 499
Tuapse 113, 114, 115, 163, 183, 187, 347, 410, 497
Türkistan 30, 41, 60, 69, 70, 72, 73, 123, 126, 151, 164, 179, 214, 282, 304, 309, 408, 416, 421, 427
Türk Kızıl Rotası (Türk Kızıl Alayı) 312
Türk Ocağı 87, 88, 91, 97

Ufa 83, 88, 303
Upmal Angarski 270
Uşak 125, 428, 443

Üstüngel 15, 65, 98, 513

Vahdettin (Sultan) 358, 519
Vâlâ Nurettin 20, 440, 507, 517, 532
Van 44, 54, 111, 147, 149, 151, 173, 177, 178, 186, 188, 191, 267, 278, 323, 343, 428, 455, 477, 478, 515, 530
Venizelos 29, 146, 358, 445, 448
Verbov 521
Versay 28
Veysel (Ünüvar) 18, 23, 111, 159, 162, 174, 175, 250, 426, 456
Vrangel 177, 180, 181, 188, 194

Wilson, Henry 444

Yahya Galip (Kırşehir) 77, 359, 475
Yahya Kaptan (Trabzon) 424
Yalçın Küçük 64
Yefrem Eşba 415
Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) 140, 302, 408, 423, 424
Yeni Dünya gazetesi (Seyyare) 94, 120, 121, 259, 281, 300, 372, 490
Yeni Gün gazetesi (Bakü) 8, 255
Yeşil Ordu Cemiyeti (YOC) 7, 8, 15, 37, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 74, 87, 93, 96, 119, 120, 219, 220, 222, 223, 233, 255, 261, 279, 280, 282, 289, 343, 357, 470, 483, 484, 488, 491, 515, 517, 518, 529, 534
Yunan, Yunanistan 28, 29, 30, 64, 65, 108, 125, 161, 166, 206, 208, 209, 212, 218, 273, 279, 409, 443, 445, 447, 448, 461, 468, 490
Yunus Nadi (Abalıoğlu) 62, 222, 223, 232, 241, 242, 255, 256, 258, 259, 260, 280, 281, 282, 284, 441, 451, 475, 476, 477
Yusuf Kemal (Tengirşenk) 62, 89, 111, 133, 134, 138, 139, 146, 157, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 170, 174, 185, 186, 187, 189, 207, 267, 388, 389, 428, 442, 454, 461, 464, 465, 505
Yusuf Kemal (TİT teşkilatcısı) 62, 89, 111, 133, 134, 138, 139, 146, 157, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 170, 174, 185, 186, 187, 189, 207, 267, 388, 389, 428, 442, 454, 461, 464, 465, 505
Yusuf Kenan 373
Yusupov 69

Zekeriya (İstanbul'da TBKP kurucusu) 102
Zeki Velidi Togan (Velidov) 54, 69, 88
Zinetullah Nuşirevan 20, 62, 90, 98, 120, 121, 122, 266, 274, 277, 291, 292, 296, 373, 438, 482, 484, 490, 491
Zinoviyev 84, 170, 172, 198, 200, 201, 265, 283
Ziya Gökalp 38, 97, 252

Topu topu bir yıllık bir zaman dilimi: 1920 ilkbaharından, 1921 ilkbaharına kadar... Bu kısa sürede, bu dar zamanda, "Yeni Türkiye"nin iç politik sahnesi, Londra'nın ve Moskova'nın etkileri altında nasıl biçimlendi? Emel Akal'ın kılı kırk yaran araştırması bu soruya ışık tutuyor.

Ankara'da bir istiklal harbi yürüten ve kendini dünyaya kabul ettirmeye çalışan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti... Moskova'da emperyalist merkezlerin ve devrim karşıtı güçlerin baskısı altında bunalan Bolşevik liderliği... Ankara ile Moskova bu şartlarda yakınlaşırken, Anadolu'da saman alevi gibi yayılan Bolşevik sempatisi... Oluşum halindeki Türkiye Komünist Partisi, popülist-sosyalist Halk İştirakiyun Fırkası ve diğer solcuların faaliyetleri... Mustafa Kemal Paşa ve çevresinin, sol akımın etkileriyle, Enver Paşa'nın girişimleriyle, Meclis'teki muhafazakâr kanatla ve tabii Moskova ve Londra'yla arasındaki mücadele-uzlaşma gelgitleri içinde iktidarını pekiştirme süreci...

TKP önderi Mustafa Suphi'yle arkadaşlarının öldürülmesi ve Meclis'te ciddi bir güç haline gelmiş olan Halk İştirakiyun Fırkası'nın tasfiyesi, bu sürecin hazin zirvesidir.

İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri'ni bir siyasi polisiye heyecanıyla okuyabilirsiniz. Olayların gerçek olduğunu bilmek kaydıyla... ■

25181
ADL

iletişim